

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Душан М. Бојковић

**КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ  
И АЛБАНСКО ПИТАЊЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ  
1919–1946.**

докторска дисертација

Београд, 2021.



UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Dušan M. Bojković

**THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA  
AND THE  
ALBANIAN QUESTION IN YUGOSLAVIA  
1919–1946.**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021



Ментор:

Проф. др Мира Радојевић, дописни члан САНУ, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Чланови комисије:

Академик Љубодраг Димић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Проф. др Александар Животић, ванредни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Др Миомир Гаталовић, научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд

Др Петар Ристановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Датум одбране: \_\_\_\_\_



# КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ И АЛБАНСКО ПИТАЊЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1919–1946.

## РЕЗИМЕ

Докторска дисертација „Комунистичка партија Југославије и албанско питање у Југославији 1919–1946“ написана је на основу необјављених и објављених архивских извора, периодике, мемоарске и стручне литературе. Хронолошки оквир теме омеђен је, с једне стране, уједињењем југословенских социјалдемократских странака средином априла 1919, а с друге усвајањем Устава Федеративне Народне Републике Југославије крајем јануара 1946. Дисертација прати развој националне политике Комунистичке партије Југославије према албанском становништву на југословенском тлу у наведеном периоду. Насупрот значају албанског питања за прилике на југословенском југу, током прве деценије постојања Партије југословенски комунисти нису говорили о проблему положаја албанске мањине. За руководство КПЈ умногоме значајније било је хрватско питање, као кључно питање за опстанак југословенске државе. Деловање комуниста на југословенском југу током двадесетих година остало је у сенци унутарпартијских распри везаних за питање процене „револуционарне ситуације“ у земљи, затим односа КПЈ према сељаштву, радничким синдикатима и омладинским организацијама, учешћу комуниста у парламентарном животу југословенске државе. Албанско питање отворено је унутар КПЈ крајем двадесетих и почетком тридесетих година под инерцијом револуционарног расположења партијског руководства, у време најоштријих борби југословенског режима са остацима комунистичких организација у земљи. Истовремено је започет процес преобликовања партијских структура на југу земље, наговештавајући будући развој аутономије простора Косова и Метохије. Осим тога, међу југословенским комунистима сазрела је свест о значају албанског питања, мада је оно најчешће посматрано у суженом обиму, као „косовско питање“. Утврђена крајем тридесетих година, национална политика КПЈ према албанском становништву оснажена је током Другог светског рата. Њено исходиште представљало је стварање јединствених албанских партизанских одреда, албанских партијских организација и органа „народних власти“ на терену Косова и Метохије, Прешева и западне Македоније. Ипак, Албанци су углавном остали изван токова развоја народноослободилачке борбе. О таквом расположењу већине албанског становништва сведочила је и масовност албанске побуне против нових југословенских власти након рата, која је текла упоредо са напорима југословенске државе на пољу националне, политичке и културне еманципације албанске мањине.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: југословенска држава, Комунистичка партија Југославије, Албанци, албанско питање, „косовско питање“, српско питање, Косово и Метохија, Миладин Поповић, Фадиљ Хоџа, Душан Мугоша

НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ

УДК: \_\_\_\_\_





# **THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA AND THE ALBANIAN QUESTION IN YUGOSLAVIA 1919–1946.**

## **SUMMARY**

Doctoral dissertation “The Communist Party of Yugoslavia and the Albanian question in Yugoslavia 1919 – 1946” has been written using both published and unpublished archival sources, periodicals, memoirs and academic literature. The chronological span of the dissertation starts with unification of Yugoslav social democratic parties which occurred during the middle of April of 1919 and ends with the proclamation of constitution of Federal People’s Republic of Yugoslavia at the end of January of 1946. The dissertation follows the development of national policy towards the Albanian population within Yugoslavia in the aforementioned period. Despite the significance of the Albanian question in the southern parts of Yugoslav territory during the first decade of the Party’s activity, Yugoslav communists were not discussing the issue of the position of Albanian minority. The CPY leadership considered the Croatian question to be more important, as they considered it to be a part of the key issue, which was the existence of Yugoslavia itself as a state. Communist activities in the south of the country during the twenties were overshadowed by the Party’s inner dissents regarding the assessment of “revolutionary situation” in the country, its attitude towards farmers, workers’ unions and youth organizations, and the participation of communists in country’s parliamentary activities. The Albanian question was opened within the CPY at the end of the twenties and the beginning of the thirties under the inertia of the Party’s revolutionary disposition, which was during the time of the fiercest persecutions by the Yugoslav ruling regime against the remnants of communist organizations within the country. At the same time the process of reshaping the Party’s structure at the south of the country was started, hinting at the upcoming development of autonomy for the area of Kosovo and Metohija. Besides that, there was a growing awareness among the Yugoslav communists about the importance of the Albanian question, though it was mostly viewed in its narrower form as the “Kosovo question”. The national policy of CPY towards the Albanian population, which was formed at the end of the thirties, gained its prominence during the Second World War. The policy resulted in forming of distinctive Albanian partisan units, Albanian organizations within the Party and the organs of “people’s government” on the territory of Kosovo and Metohija, and Presevo and western Macedonia. Nonetheless, the Albanians took very little part in the development of national liberation struggle. The massive scope of Albanian insurrection against the new Yugoslav regime which occurred after the war and which was concurrent to the efforts of the new regime to politically and culturally emancipate the Albanian minority, testifies to the disposition of the majority of the Albanian populace.

Key Words: Yugoslav state, Communist Party of Yugoslavia, Albanians, Albanian question, “Kosovo question”, Serbian question, Kosovo and Metohija, Miladin Popovic, Fadil Hoxha, Dusan Mugosa

SCIENTIFIC FIELD: HISTORY

NARROW SCIENTIFIC FIELD: HISTORY OF YUGOSLAVIA

UDC: \_\_\_\_\_



## САДРЖАЈ

<b>ПРЕДГОВОР.....</b>	<b>I</b>
Интерпретативни оквири.....	I
Терминолошки оквири.....	III
Извори и литература.....	III
<b>УВОД.....</b>	<b>1</b>
Српско-албански односи у 19. и почетком 20. века.....	1
Српски социјалдемократи и питање државно-правног уређења нових крајева Краљевине Србије.....	41
<b>У ТРАГАЊУ ЗА „ПРАВИЛНОМ ПАРТИЈСКОМ ЛИНИЈОМ“ (1919–1928).....</b>	<b>51</b>
Албанско питање у југословенском оквиру.....	51
Југословенски комунисти и југословенско, српско и албанско питање.....	60
<b>КА РЕШАВАЊУ АЛБАНСКОГ ПИТАЊА (1929–1941).....</b>	<b>81</b>
Албанска мањина и политика интегралног југословенства.....	81
Југословенски комунисти и национално питање.....	87
Албанско питање као „косовско питање“.....	93
<b>СРПСКО И АЛБАНСКО ПИТАЊЕ У РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ (1941–1944).....</b>	<b>113</b>
Априлски рат, окупација Краљевине Југославије и формирање „Велике Албаније“.....	113
Албанско питање у процесу изградње партизанског југословенства.....	122
Деловање инструктора Комунистичке партије Југославије у Албанији.....	149
Албанско питање и југословенски југ у националној политици Комунистичке партије Југославије.....	167
<b>НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА У ПРОЦЕСУ ИЗГРАДЊЕ ВЛАСТИ (1944–1946).....</b>	<b>181</b>
Дреничка побуна.....	181
Питање албанских кадрова у структурама Комунистичке партије Југославије и државном апарату на југословенском југу.....	213
Културна политика југословенских власти према албанској мањини.....	233
Питање истраживања албанских ратних злочина.....	257
Албанско и српско становништво у процесу аграрне реформе на југословенском југу.....	268
Формирање Србије као сложене федералне јединице и „косовско питање“.....	307
<b>ЕПИЛОГ.....</b>	<b>321</b>
<b>ЗАКЉУЧАК.....</b>	<b>329</b>
<b>ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....</b>	<b>333</b>
<b>БИОГРАФИЈА.....</b>	<b>357</b>



## ПРЕДГОВОР

### Интерпретативни оквири

Околности у којима су настајале и нестајале две југословенске државе, југословенска краљевина и социјалистичка Југославија, указује на изузетан значај националног питања за разумевање историјских процеса у овом делу Балканског полуострва током 20. века. Прва је изграђена на темељима „националног јединства“, док је друга изникла на основама „националног помирења“. За владајуће режиме обе државе национално питање било је „трајно решено“, односно „превазиђено“ питање, али су ово уверење потирале околности њиховог распада, нагли крах југословенске идеје и распламсавање грађанског рата. Отуда је и сâмо национално питање у Југославији, укључујући питање албанске мањине, задуго остало у сенци других историјских и историографских тема. На трагу ових сазнања настала је докторска дисертација „Комунистичка партија Југославије и албанско питање у Југославији 1919–1946“, као покушај да се додатно расветле историјски процеси који су обликовали ставове југословенских комуниста о проблему положаја албанског становништва на југословенском тлу.

Хронолошки оквир наведене теме омеђен је преломним моментима у историји Комунистичке партије Југославије (КПЈ) и, уз мања одступања, одговара устаљеној историографској периодизацији прошлости југословенске државе. Доња хронолошка граница (1919) одређена је годином стварања Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), на чијим основама је годину дана касније, крајем јуна 1920. у Вуковару, формирана КПЈ. Другу граничну годину дисертације чини прокламовање Устава Федеративне Народне Републике Југославије у јануару 1946, којим је довршен процес друштвено-политичких промена и државно-правног уређења нове државе започет током Другог светског рата. У појединим моментима наведени хронолошки оквир било је потребно проширити, поготово у уводним разматрањима. Овде у првом реду мислимо на бескрајно слојевит проблем српско-албанских односа у 19. веку, без којих се не могу у потпуности разумети ни албанско нити српско питање на југословенском простору.

Географски оквири дисертације одређени су, шире посматрано, границама југословенске државе, док је на ужем плану реч о југословенском југу, односно о оном делу ове територије која је настањена претежно албанским и албанско-словенским становништвом. Јер, албанско питање није само „косовско питање“, нити су га тако видели албански прваци окупљени око идеје албанског националног уједињења, па ни представници српске политичке и интелектуалне елите у међуратном и ратном периоду. Попут хронолошког, и географски оквир дисертације било је потребно проширити, пре свега у погледу анализе развоја комунистичког покрета у Албанији и односа између југословенских и албанских комуниста током Другог светског рата.

Предложена дисертација има десет целина: садржај, предговор, увод, четири поглавља организована према хронолошко-тематском принципу, епилог, закључак и списак коришћених извора и литературе.

Први део рада чини Предговор, у којем је образложен методолошки приступ теми, представљен критички осврт коришћених извора и литературе и приказана структура дисертације.

У Уводу је представљен шири историјски контекст српско-албанских односа у границама Османског царства током 19. и почетком 20. века. Од посебног значаја била су питања попут правног положаја муслиманског и немуслиманског становништва, узрока демографских промена и миграционих токова, наглог распламсавања националне свести међу Албанцима уз развој далекосежних политичких циљева формираних у круговима албанске полити-

чке и интелектуалне елите. У погледу спољног утицаја на ова питања, значајно је било сагледати политику две српске нововековне државе, Србије и Црне Горе, према муслиманима у својим границама и, с друге стране, према српском народу у Косовском вилајету, као и политику великих сила, у првом реду Аустроугарске, Италије, Велике Британије, Француске и Русије, животно заинтересованих за исход решавања Источног питања. Осим тога, представљена су основна политичка начела Српске социјалдемократске Партије и ставови њених првака о српском и албанском питању почетком XX века.

Прво поглавље садржи, најпре, приказ односа власти Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца према српском и албанском питању током двадесетих година. Хронолошки оквир овог дела дисертације одређен је, с једне стране, почетком окупљања социјалдемократских партија и радничких удружења и организација у оквирима заједничке државе 1919, а с друге, успостављањем јединственог руководства под окриљем Коминтерне и дефинисањем званичног курса националне политике КПЈ на Дрезденском конгресу 1928. Значајно место посвећено је балканској политици СССР и свеукупном упливу Коминтерне на прилике унутар КПЈ. Средиште овог поглавља чини анализа политичке мисли предводника југословенског радничког покрета, потом анализа токова и исхода „борбе фракција“ и еволуције националне политике КПЈ у назначеном периоду. Мада се албанско питање током прве деценије деловања КПЈ налазило на самим маргинама њене политике, однос југословенских комуниста према проблемима везаним за положај албанске мањине може се сагледати кроз призму односа партијског руководства према заједничкој држави и према српском питању.

У другом поглављу представљени су најзначајнији моменти у политици југословенског режима према албанском становништву и проблему националне идентификације српског народа у периоду између увођења личне власти краља Александра Карађорђевића 1929. и Мартовског пуча 1941. Такође, указано је на узроке, динамику и значај свеукупних промена унутар КПЈ условљених прокламовањем политике Народног фронта 1935. Анализирани су ставови југословенских комуниста о албанском питању, које у овом раздобљу све чешће бива посматрано као кључно у процесу револуционарне смене власти на југословенском југу. Коначно, представљен је процес развоја КПЈ и утврђивања њених структура на овом простору.

Уводни део трећег поглавља садржи преглед најзначајнијих историјских процеса на југословенском југу у условима Другог светског рата. За разумевање послератних прилика у овом делу југословенске државе издвајају се одређени проблеми из области српско-албанских односа у рату, попут разарања српских села, протеривања и убиства припадника српског народа и осталих антисрпских мера власти „Велике Албаније“ спровођених под окриљем Рима, односно Берлина. Осим наведеног, значајно је питање учешћа српског и албанског становништва у борби против окупатора. У оквиру анализе садејства југословенских и албанских народноослободилачких и партизанских јединица представљен је процес сазревања клијентског односа између комунистичких партија Југославије и Албаније. Посебну целину у овом поглављу чини анализа ставова руководства КПЈ о „косовском питању“ и планова о будућем положају ове области.

У четвртном поглављу приказана је побуна албанског становништва против нових југословенских власти поткрај 1944, указано на њен карактер и основне тенденције у акцијам албанских одметника. Анализирано је, затим, деловање војне управе на Косову и Метохији након фебруара 1945, као и сам ток сузбијања побуне до почетка наредне године. Пажња је посвећена и питању односа партијског и државног руководства према питању истраживања албанских ратних злочина почињених претежно над српским становништвом између 1941. и 1944. Осим тога, детаљно је представљен процес аграрне реформе на југословенском југу, као и културна политика нових југословенских власти према албанској мањини. Посебну целину овог поглавља чини анализа процеса утврђивања државно-правног положаја Аутономне Косовско-метохијске области и њеног односа према Народној Републици Србији.

Кључни моменти у послератној националној политици југословенских власти и питање положаја албанске мањине на југословенском југу укратко су представљени у Епилогу.

Пажња је, такође, посвећена спољној политици југословенске државе, односно југословенско-албанским односима у периоду од окончања Другог светског рата 1945. до отварања сукоба између Југославије и земаља „народне демократије“ 1948.

У закључку су укратко приказани и заокружени резултати истраживања. Списак извора и литературе представља детаљан попис изворног и историографског материјала коришћеног у изради ове дисертације.

## Терминолошки оквири

Одабир терминолошких одредница у овој дисертацији одређен је садржином анализираних архивских извора. Изузетак представљају појмови „Арбанаси“, „Арнаути“ и „Шиптари“ уместо којих је усвојен савремени појам „Албанци“, изузев у случају навода из извора или литературе. У документима насталим у раду КПЈ током међуратног и ратног периода преовлађује појам „Шиптари“, што приближно одговара албанском језику (алб. *Shqiptar*). Осим тога, анахроним сматрамо појам „Косово и Метохија“, који готово да није ни био присутан у речнику српске и југословенске политичке елите у међуратним и ратним годинама. На њему су инсистирали једино југословенски комунисти, и то у периоду након јачања структура КПЈ на југословенском југу током тридесетих година, посматрајући га као територијални оквир у којем је требало решити питање положаја албанске мањине. И Албанци и Срби користили су знатно уже географске одреднице, попут Гора, Подгор, Опоље, Сиринићка жупа, Средачка жупа, Лаб, Изморник, Ибарски Колашин, Прековода, Прекорупље, Река, Ругово, Дреница итд. У истом смислу неприхватљив је појам „Космет“, усвојен знатно касније и произашао такође из речника КПЈ.

## Извори и литература

Дисертација је заснована на архивским изворима различитог порекла, похрањеним у првом реду у Архиву Југославије, Државном архиву Србије и у Војном архиву. За нашу тему од изузетног су значаја документи Централног и покрајинских комитета КПЈ, материјали настали у раду партијских конгреса и конференција, потом записници са седница Политбироа ЦК КПЈ, извештаји и резолуције покрајинских, обласних, окружних и месних актива Партије. Недоступна је, међутим, остала значајна документација обласне, односно покрајинске партијске организације на Косову и Метохији, похрањена у институцијама ове Покрајине у којима нам истраживање није било омогућено. Ипак, поједини фондови Архива Југославије, пре свега фонд ЦК КПЈ – Комисија за међународне односе и везе, као и фонд Документи централних, покрајинских и нижих органа КПЈ и СКОЈ – збирка Србија, садрже копије већег броја докумената партијског порекла похрањених у Архиву Косова и Метохије у Приштини, чиме је, барем делимично, надокнађен наведени недостатак. Обиле докумената из фонда Народноослободилачка војска Југославије који се налази у Војном архиву представља солидно полазиште у процесу истраживања развоја народноослободилачког покрета на југословенском југу, као и односа војних власти и државног руководства према албанском становништву у Југославији у условима Другог светског рата.

Осим необјављених извора, у изради дисертације коришћени су тематски зборници архивских докумената, статистички прегледи пописа становништва, објављени изворни текстови савременика и мемоарска литература. Према свом значају за нашу тему издвајају се збирке: *АВНОЈ и револуција, Narodni odbor Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti 1943–1953, Записници са седница Политбироа Централног комитета КПЈ (11. јун 1945 – 7. јул 1948), Темељи нове Југославије, Прво и Друго заседање Антифашистичког већа Народног ослобо-*

ђења Југославије, Треће заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и заседање Привремене народне скупштине 7–26. август 1945, Записници НКОЈ-а и привремене владе ДФЈ 1943–1945, Комунистичка интернационала. Стенограми и документи конгреса. Покушају сагледавања свеукупних прилика на југословенском југу, са посебним освртом на проблем српско-албанских односа у 19. и 20. веку, нарочито доприносе документи публиковани у збиркама: *Сведочанство о Косову 1901–1913, Југословенска држава и Албанија, Шиптарски злочини над Србима у 20. веку. Документа Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске, Зулуми ага и бегова над српским народом у Косовском вилајету 1878–1913*. У истом смислу значајни су изворни текстови Милана Ракића (*Конзулска писма 1905–1911*), Јаше Томића (*Рат на Косову и Старој Србији и Рат у Албанији и око Скадра*), Драгише Васића (*Два месеца у југословенском Сибиру*).

За разумевање процеса еволуције националне политике КПЈ и њеног односа према југословенском, српском и албанском питању, незаобилазни су објављени списи Димитрија Туцовића (*Србија и Арбанија. Један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*), Душана Поповића (*Сабрана дела*), Симе Марковића (*Трагизам малих народа. Списи о националном питању*), Јосипа Чижинског (*Револуција под окриљем Коминтерне. Списи Милана Горкића*), Филипа Филиповића (*Сабрана дела*), Јосипа Броза (*Сабрана дјела*), Милована Ђиласа (*Чланци 1941–1946*) и других првака ССДП и КПЈ. Такође, коришћена је мемоарска литература, дневничке белешке и сећања савременика, при чему се по свом значају за нашу тему издвајају записи Светозара Вукмановића (*Револуција која тече*), Нијаза Диздаревића (*Албански дневник*), Душана Мугоше (*На задатку*), Исмета Шаћирија (*Сећања...*), Фадилџа Хоџе (*Кад пролеће касни*), Арса Милатовића (*Космет 1935–1945. Моје сведочење*), Мите Миљковића (*Знани и незнани*), Моме Марковића (*Сазревање револуције. Сећања 1931–1941. и Рат и револуција. Сећања 1941–1945*), Енвера Хоџе (*The Titoites. Historical notes и With Stalin. Memoirs*), као и сећања објављена у зборницима: *Вирпазар – Бар – Улцињ и Четрдесет година. Зборник сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета*. Значајну изворну основу за наш рад такође чине штампа и периодика, при чему у првом реду мислимо на „Пролетер“, „Класну борбу“, „Борбу“, „Радничке новине“ и „Јединство“.

У погледу коришћене научне литературе значајна сазнања о српско-албанским односима у 19. и 20. веку доносе књиге Милоша Јагодића (*Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878–1912 и Нови крајеви Србије 1912–1915*), Душана Батаковића (*Косово и Метохија у српско-арбанашким односима и Serbia's Kosovo Drama: a Historical Perspective*), Димитрија Богдановића (*Књига о Косову*), Ђорђа Борозана (*Велика Албанија: поријекло – идеје – пракса*), Богумила Храбака (*Призренска арбанашка лига 1878–1881. и Арбанашке студије*), Дмитра Тасића (*Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*) и Владана Јовановића (*Југословенска држава и Јужна Србија 1918–1929. Македонија, Санџак, Косово и Метохија у Краљевини СХС и Вардарска бановина 1929–1941*).

У покушају анализе националне политике КПЈ ослонили смо се понајвише на резултате истраживања Бранислава Глигоријевића (*Коминтерна, југословенско и српско питање*), Десанке Пешић (*Југословенски комунисти и национално питање 1919–1935*), Гордане Влајчић (*Југославенска револуција и национално питање 1919–1927*) и Душана Лукача (*Раднички покрет у Југославији и национално питање 1918–1941*). Мада је импозантна по обиму, као и по свом изворном материјалу, научна литература везана за наведену тему неретко носи у себи дух времена у којем је настала. Осим тога, онај је у првом реду утемељења на истраживању међуратног периода, док је проблем односа југословенских комуниста према националном питању у рату 1941–1945. остао углавном на маргинама историјске науке. Значајна сазнања у том смислу пружају резултати истраживања Бранка Петрановића, који је својим монографијама (*АВНОЈ – револуционарна смена власти: 1942–1945; Револуција и контрареволуција у Југославији; Историографија и револуција; Балканска федерација 1943–1948; Србија у Другом светском рату 1939–1945*) заокружио најважније проблеме из области



историје Другог светског рата на простору Србије. Бољем разумевању природе односа између КПЈ и КПА у току и након рата доприносе радови Владимира Дедијера (*Југословенско-албански односи 1939–1948*) и Александра Животића (*Југославија, Албанија и велике силе 1945–1961*).



## УВОД

### Српско-албански односи у 19. и почетком 20. века

Спуштање албанских племена са планинских висова омеђених Дримом и Шкумбом у области насељене словенским становништвом, најпре према Ђаковици, Пећи, Призрену, Дебру, Кичеву, Тетову и Малој Реци, отпочело је крајем средњег века. Први талас насељавања Албанаца није значајно изменио етничку слику наведених крајева, будући да је истовремено текао процес њихове асимилације, односно претапања у словенски етнички корпус. Нови замах албанским сеобама дало је турско освајање балканских земаља у 15. веку. Два века касније ове покрете међу албанским становништвом додатно су подстицале турске власти, чиме је албанизација словенских области постала институционализована, мада још увек без масовног карактера. У знатно већем обиму албанска колонизација простора северно и источно од реке Дрим отпочела је у последњој деценији 17. века, при чему су њени најзначајнији таласи пратили повлачење српског становништва према северу, понајвише у време Бечког (1683–1699) и Аустријско-турског рата (1737–1739). Процес продирања албанских племена у Метохију, Косово, Полог, Повардарје и област Јужне Мораве добио је најшире размере током 18. и прве четири деценије 19. века, што је стајало у непосредној вези са нарастањем моћи локалних муслиманских првака албанског порекла на том простору, који су се ослањали на плаћеничке наоружане чете регрутоване у крајевима јужно од Дрима. Додатни притисак на српско становништво чиниле су спорадичне стихијске миграције Албанаца, изазване економским разлозима и међуплеменским сукобима, као и планско расељавање оних албанских племена која су исказала непослушност према турским властима.<sup>1</sup>

Насупрот Словенима и Грцима, Албанци су у већем обиму примили ислам, везујући чврсто свој етнички идентитет са верским одређењем, а посредним путем и са турском државом. Током друге половине 18. века албанско становништво представљало је једну од најзначајнијих мобилизационих база у турским оружаним снагама, како у јаничарским одредима, тако и у четама крцалија и најамника потчињених локалним пашама. Као плаћеници Албанци су се одазвали позиву дахија у време преврата у Београдском пашалуку 1801, као и у првим борбама против српских устаника у фебруару и марту 1804. Албанци су, такође, чинили значајан део турских регуларних снага које су након 1805. из правца југа деловале против Срба. У колективну свест албанског становништва било је дубоко утиснуто сећање на бој на Каменици 31. маја 1809, један од највећих српско-албанских сукоба у Првом српском устанку, у којем је, према српским изворима, погинуло око 10.000 „Турака“. У наредним деценијама дренички Албанци баштинили су традицију о учешћу свих пет својих барјака у овој борби и погибији двојице главара, Зеџира Лауша и Курта Резала. Осим на простору устаничке Србије, албанске чете бориле су се против Срба из Лесковца, Врања, Ниша, Нове Вароши и Новог Пазара који су у периоду од 1805. до 1807. подигли неколико побуна у намери да подрже

<sup>1</sup> Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, (Београд: Завод за издавање уџбеника, 1966), 138–140, 197–199; *Насеља и порекло становништва*, књ. 12, уредио Јован Цвијић, (Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1922), 23–43; Јован Н. Томић, *О Арнаутима у Старој Србији и Саџаку*, (Београд: Књижара Геце Кона, 1913), 3–70; Атанасије Урошевић, *Косово*, (Београд: Научно дело, 1965), 19–112; Милош Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, (Београд: Историјски институт, 2003), 280–306; Радован Самарџић и други, *Косово и Метохија у српској историји*, (Београд: СКЗ, 1989), 21–170; Урош С. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1838)*, (Београд: Филозофски факултет, 2017), 18–63; Sima Ćirković, „Kolevka Srbije“, у: *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, (Београд: Међународна политика, 1989), 19–46; Димитрије Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, (Београд: НИРО „Књижевне новине“, 1990), 15–44, 83–156; Богумил Храбак, *Арбанашке студије*, I–V, (Београд: Архивар, 2005–2007), I/7–54, 290–314; Петер Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, (Београд: Clío, 2001), 19–61.

офанзиве Карађорђевих устаника. Забележено је, с друге стране, неколико примера сарадње Срба и Албанаца, попут војевања Конда-барјактара, Албанца родом из Епира, који је поткрај 1806. у чети Васе Чарапића учествовао у борбама под Београдом. Такође, годину дана раније краткотрајан устанак против скадарског везира Ибрахим-паше Бушатлије заједно су подигли Пипери, Кучи и Клименти. Ипак, ови и други примери налазили су се у сенци албанског опредељења за одбрану Царства.<sup>2</sup>

И у Другом српском устанку 1815, у борбама код Крагујевца, Баточине, Карановца, Пожаревца и на Љубићу, Албанци су се већином налазили у турском табору. У српској историографији постоји мишљење према којем су Албанци настањени у ширем пограничном појасу према Србији и ангажовани у турској регуларној војсци и у нерегуларним трупама, у периоду након 1806. Србе видели не само као противнике Турака, већ и као сопствене непријатеље.<sup>3</sup>

Крајем 18. и почетком 19. века, упоредо са урушавањем војног, економског и административног система у Османском царству, у готово свим румелијским санџацима и нахијама прерогативе централне власти преузеле су утицајне паше и чланови њихових породица. На простору јужно од граница Кнежевине Србије владале су попут независних владара паше албанског порекла, чија је моћ почивала на значају учешћа њихових оружаних снага у одбрани турске државе на Балкану. Тако су Ферхатагићи држали апсолутну власт у Новопазарском, Циноли у Приштинском, Махмудбеговићи у Пећком, Ротули у Призренском, Реџеппашаићи у Тетовском и Скопском, Хусеинпашаићи у Врањском, а потомци Бушатлија у Крушевачком и Лесковачком санџаку. Изузев у време Српске револуције и Грчког устанака, као и током руско-турских ратова, ове паше углавном су наступале као ктитори манастира и цркава и заштитници хришћана пред нападима албанских одметника и пљачкашких дружина. Томе је делом доприносила политика кнеза Милоша Обреновића, који је снагом своје дипломатске вештине и утицаја на султанову околину одржавао тесне везе и добре односе са пашама и албанским главарима у Старој Србији. Хришћанским заједницама на том подручју био је дарован одређени степен самоуправе, што је понекад подразумевало дозволу самосталног прикупљања пореза, док је хришћанско становништво имало право на ношење оружја и у појединим случајевима право на формирање наоружаних граничних и војних одреда. Разоружавање хришћана спровођено је углавном у време унутрашњих превирања у Царству или спољне опасности.<sup>4</sup>

Владавина султана Махмуда II (1808–1839) најавила је свеобухватну модернизацију турске државе по угледу на европске силе. Укинута је јаничарски ред, окончано је увођење регуларне војске низам-и цедид (тур. *Nizâm-ı Cedîd*) и маргинализован је утицај локалних паша у провинцијама. У годинама након рата са Русијом 1806–1812. султан је без проливања крви сменио наследне ајане и паше у Македонији, Тракији и већем делу Анадолије. Потом је 1820. Али-паша Јањинском, моћном господару области од Коринтског залива до реке Шкумбе, одузео све титуле и поседе изузев Тепелена, његовог родног места. Убиство Али-паше Јањинског две године касније, међутим, није обезбедило успостављање потпуне турске управе на наведеном простору. Више успеха турске власти имале су на северозападном ободу Царства, у Босанском пашалуку, где је отпор јаничара био сломљен 1827, понајвише заслугом албанских наоружаних одреда из Приштине, Лесковца, Врања и Скопља, који су се одазвали позиву из Цариграда.<sup>5</sup>

Намеран да своју власт успостави у свим деловима Царства, султан је почетком тридесетих година започео сламање моћи преосталих албанских паша, решених да своје привилегије бране оружјем. Најпре је 1831. био поражен Мустафа-паша Бушатлија, господар области

<sup>2</sup> Шешум, н. д., 145–152; Самарџић и други, н. д., 171–208; Владимир Стојанчевић, *Косово и Метохија у српско-арбанаџким односима у XIX веку (1804–1878)*, (Београд: САНУ, 1994), 16–19.

<sup>3</sup> Шешум, н. д., 208–209.

<sup>4</sup> Исто, 183–218; Стојанчевић, н. д., 19–22; Самарџић и други, н. д., 209–250.

<sup>5</sup> Бартл, н. д., 76–78; Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, (Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1965<sup>2</sup>), 110–143.

између реке Шкумбе и Скадра, уз чију помоћ су Турци девет година раније сломили власт Али-паше Јањинског. Током трајања побуне, Мустафа-паша је у име албанских главара иступао као бранилац принципа наследног права на власт у пашалацима којима су управљали, захтевајући употребу албанског језика у администрацији и коришћење албанске народне ношње у војним походима уместо низамске униформе. Његовим поразом и сламањем нове побуне из 1835. Скадарски, Пећки, Ђаковички и Дебарски пашалук били су стављени под непосредну управу турских власти. С друге стране, пашалаци на Косову, потом у сливу Вардара и Јужне Мораве остали су под влашћу паша из наследних династија који су само у начелу прихватили најављене реформе. Наведеним мерама турских власти није био остварен законити поредак у крајевима настањеним албанским становништвом. Власт султанових чиновника није се осећала изван административног средишта управне области, док је одлазак појединих албанских паша, бегова и главара након сламања ових побуна изнедрио распламсавање низа међуплеменских сукоба. Све то додатно је отежавало опстанак српског становништва на простору Старе Србије који је убрзано тонуо у безвлашће.<sup>6</sup>

Објављивањем Гилханског хатишерифа почетком новембра 1839, четири месеца након смрти султана Махмуда II, званично је био означен почетак периода танзимата (тур. *Tanzimat*), односно свеобухватне реорганизације Османског царства. Обнародовано је начело једнакости свих поданика, без обзира на верску припадност, што је подразумевало неповредивост живота, имовине и части. Ово начело било је потврђено царским реформским декретом, тзв. Хатихумајуном (тур. *Islâhat Hatt-ı Hümayûnu*) из фебруара 1856, којим је, осим осталог, дозвољено обнављање старих и подизање нових сакралних објеката и школа у хришћанским заједницама и слободно вршење верских обреда. С друге стране, назначене реформе нису могле решити неколико значајних питања, попут интеграције хришћана у државни организам Царства, нити су могле ослабити националне покрете међу Србима, Грцима и Бугарима.<sup>7</sup>

Прилике на терену, злочини муслимана над хришћанима који су у већој или мањој мери испуњавали свакодневицу у периферним деловима Царства, несумњиво су сведочиле о раскораку између хтења и могућности творца танзимата. Услед изразито неповољног положаја српског становништва међу хришћанима Старе Србије утврђен је 1840. план о подизању устанка који је требало да обухвати готово читаву територију ове област. Превремено подигнут, устанак није изнедрио очекивани успех. Нишка буна трајала је свега седам дана, од 17. до 23. априла 1841, захвативши притом само Нишку, Лесковачку и Пиротску казу, док је у Прокупачкој кази подизање устанка било предупређено. Ангажовањем нерегуларних албанских трупа устанак је био угушен брзо и насилно. Попаљено је и опљачкано 225 хришћанских села, а око 10.000 избеглица пронашло је спас у Кнежевини Србији. Њихова репатријација извршена је до краја 1841, према споразуму кнеза Михаила Обреновића и Порте.<sup>8</sup>

И наредне деценије обележили су зулуми Турака и Албанаца над хришћанима у Старој Србији, о чему су сведочила обавештења која су из те области доносили трговци, калуђери и пребези, као и спорадичне молбе и жалбе Срба упућене Београду, Петрограду и Цариграду. Након завршетка Кримског рата 1856. из Пећи, Призрена, Приштине, Гњилана, Вучитрна, Новог Пазара, Скопља, Тетова и Врања допирали су гласови да су „Арнаути много побеснели“, те да се они „не боје ни цара, ни никакве власти“.<sup>9</sup> О зулумима у Пећкој кази језгровито сведочанство оставио је Хаци Серафим Ристић, архимандрит манастира Високи Дечани, у

<sup>6</sup> Храбак, *н. д.*, II/34–47; Шешум, *н. д.*, 219–239; Стојанчевић, *н. д.*, 23–24; Бартл, *н. д.*, 78–80.

<sup>7</sup> Stanford J. Shaw and Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I–II, (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), II/1–111; Поповић, *н. д.*, 149–153; *Историја Османског царства*. Приредио Робер Мантран. Превела с француског Ема Миљковић–Бојанић, (Београд: Clio, 2002), 527–630.

<sup>8</sup> Miloš Jagodić, „Failed Conspiracy: Organisation and Preparation of the Serbian Uprising against Ottoman Rule in 1840–1841“, *Limes plus* 3/2015, 39–62.

<sup>9</sup> Цит. према: Милош Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд: Evoluta: 2016), 20–21.

књизи *Плач Старе Србије*, објављеној најпре у наставцима у *Српским новинама* 1861. и потом штампаној у целости у Земуну 1864.<sup>10</sup>

Након Нишке буне 1841. и краткотрајних упада хајдучких дружина из Србије током пролећа следеће године, на простору Старе Србије није било нових хришћанских устанака. Истовремено се, с друге стране, у Србији убрзано развијала свест о потреби ослобођења свеукупног српског народа.<sup>11</sup> У *Начертанију*, свакако најзначајнијем националном и држаном програму Кнежевине Србије, који је 1844. саставио попечитељ унутрашњих дела Илија Гарашанин, границе будуће српске државе нису биле прецизно назначене, већ је истакнуто како Србија „треба да тежи себи приљубити све народе српске који ју окружавају“.<sup>12</sup> И овај и сви каснији планови настали у Кнежевини Србији подразумевали су простор Старе Србије као неодвојиви део српских земаља, у саставу српске државе или српске аутономне целине унутар Османског царства.<sup>13</sup> Ослонац у овако замишљеној политици према југу Илија Гарашанин тражио је не само међу српским становништвом тих крајева, већ и међу албанским племенима, пре свега у римокатоличким Мирдитима који су се у овом периоду налазили у латентном сукобу са Цариградом. Већ 1846. дошло је до првих додира између Београда и албанских главара, док су наредне године Биб Дода, главар Мирдита, и црногорски владика и поглавар Петар II Петровић Његош успоставили договор о узајамној помоћи у случају рата против турских власти.<sup>14</sup>

Пет година након састављања *Начертанија* Илија Гарашанин је уз помоћ Јована Мариновића, Матије Бана и Томе Ковачевића израдио *Устав политичке пропаганде имајући се водити у земљама Славено-турским*, који је означио почетак периода планског, систематског и институционализованог рада на подизању устанка међу хришћанима у Османском царству. Овим документом било је предвиђено стварање тајне организације, односно мреже повереника у циљу предузимања истовремених акција. Ипак, организација из 1849. тихо је замрла већ средином 1851, будући да Кнежевина Србија у том тренутку није била спремна за рат са Османским царством. Идеје из наведеног *Устава* биле су обновљене десет година касније, овога пута уз снажнију и одлучнију подршку Србије, а са мањим ослоном на српско становништво у Старој Србији. Током друге владе кнеза Михаила Обреновића било је сачињено неколико планова, пројеката и мемоара са назначеним дугорочним стратешким циљевима спољне политике Кнежевине Србије. У духу формирања Балканског савеза Илија Гарашанин саставио је 1861. нацрт тајне Српско-грчке конвенције. Њоме је, осим осталог, било предвиђено да се образује „Краљевство Србско састављено из садашњег Књажества Србског, које ће себи придодати онда Босну, Ерцеговину, Горњу Албанију и Црну Гору (у случају ако ова не би постојано стала при томе да сачињава Књажество одвојено и независно)“. Садржај саме Конвенције био је, према речима њеног творца, заснован на „начелу народности“.<sup>15</sup> Истовремено је из Србије упућивана материјална подршка српским манастирима, црквама и школама које су деловале на простору од Прибоја и Ниша до Преспанског језера и Струмице. Ова помоћ у периоду до образовања Одбора за српске школе и учитеље у Старој Србији, Македонији, Босни и Херцеговини 1868. није имала национално-пропагандни карактер.<sup>16</sup>

У вези са проблемом српско-албанских односа у Старој Србији, односно држањем албанских племена у предстојећем рату против Османског царства, у Кнежевини Србији није постојао јединствен став. Атанасије Николић, професор и ректор Лицеја и блиски сарадник Илије Гарашанина, изнео је у свом опширном и детаљном мемоару *Садашњост и будућност Балканског полуострва* мишљење да ће Албанци у рату бранити турску државу, док је капе-

<sup>10</sup> Серафим Ристић, *Плач Старе Србије*, (Исток–Лепосавић: Дом културе „Свети Сава“, 2004); Душан Т. Багаковић, *Дечанско питање*, (Београд: Чигоја штампа, 2007<sup>2</sup>), 19–20.

<sup>11</sup> Радош Љушић, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, (Београд: Белетра, 2004), 58–66.

<sup>12</sup> *Исто*, 187.

<sup>13</sup> Јагодић, *н. д.*, 81–108.

<sup>14</sup> Стојанчевић, *н. д.*, 25.

<sup>15</sup> Љушић, *н. д.*, 229–231.

<sup>16</sup> Јагодић, *н. д.*, 118–125, 133–162.

тан Љубомир Ивановић, творац ратног плана Србије из 1866, рачунао са учешћем албанских племена на страни Срба. У складу са наведеним планом, током друге половине шездесетих година Кнежевина Србија настојала је да придобије поједине албанске прваке, те је ангажовала поверенике Гаспара Красника и Станка Везенкова који су деловали у области Прилепа, Кичева, као и на простору од Шкумбе до Дрима. Заслугом потоњег петорица албанских главара посетила су у фебруару 1868. престоницу Кнежевине Србије, где их је примио Илија Гарашанин.<sup>17</sup>

Планови Србије о стварању Балканског савеза подразумевали су активно учешће Албанца у борби против Османског царства. Отуда је посредством Јована Ристића, српског дипломатског агента у Цариграду, и Николаја Игњатијева, руског амбасадора у Цариграду, успостављена сарадња са Целал-пашом, главаром Мата и управником Херцеговачког санцака, који је у фебруару 1868. обећао подршку између 3.000 и 5.000 својих саплеменика.<sup>18</sup> Такође, у периоду од 1864. до 1868. официри из Србије у три наврата одлазили су на пут „по Албанији“, односно у области Горњег и Доњег Дебра, Охрида, Кичева и средње Албаније, где је требало рекогносцирати терен и прикупити опште обавештајне податке. Мада су српски официри са појединим албанским главарима из ових крајева „везали бесу“ и постигли начелан договор о здруженим оружаним дејствима против турских власти, њихове мисије, попут претходних акција, нису имале велики значај за Кнежевину Србију, будући да се између могућих савезника налазио простор Старе Србије на којем није постојало никаквих споразума са Албанцима.<sup>19</sup>

Средином 19. века свест о побуни против турских власти била је присутна међу албанским становништвом, али њени мотиви нису били подударни са настојањима Србије и српског народа у Османском царству. Већ 1840, годину дана након проглашења реформи у духу централизације државе и годину дана пре подизања Нишке буне, избили су мањи оружани сукоби Албанаца са локалним турским властима у Прокупачкој, Призренској, Пећкој и Бихорској кази. Две године касније, услед покушаја регрутовања Албанаца у регуларну војску, у Скопском санцаку немири су прерасли у отворену побуну против власти, која је угушена тек након ангажовања око 1.500 војника, међу којима се налазио одређени број хришћана из околине Врања. У пролеће 1844. албански устанак, предвођен Дервиш-царем из околине Тетова, распламсао се на простору од Прокупља до Дебра. Порта је поново ангажовала регуларну војску, чију су ударну снагу чинили Тоске, Албанци из крајева између реке Шкумбе и Чамерије. Устанак је био угушен, а вођи похапшени и одведени у Цариград где су били осуђени на смрт. Ипак, казна је убрзо преиначена у доживотну робију, док су почетком 1846. заточеници били амнестирани уз дозволу повратка својим кућама. Присуство великог броја војника на недавно умиреном подручју омогућавало је спровођење регрутације и наплату пореза без значајнијих проблема током 1845. Ове обавезе према држави Албанци су испуњавали, мада невољно, до почетка шездесетих година. Рањавање пећког мудира 1863. који је уз помоћ војске настојао да прикупи порез, најавило је нову албанску побуну. Следеће године у Пећкој и Ђаковичкој кази Албанци су одбили да дају порез и регруте, те је 1866. и 1867. неколико пута била ангажована регуларна турска војска. Наведени догађаји били су праћени развојем идеје о албанској аутономији, коју су у првом реду истицали албански прваци из римокатоличких племена.<sup>20</sup>

У ратовима вођеним од лета 1876. до пролећа 1878. између Србије, Црне Горе, Русије и Румуније на једној и Османског царства на другој страни, албанско становништво муслиманске вере било је ангажовано на фронту према српским снагама, у саставу регуларних османских трупа и као башибозлук. С друге стране, Пренк Биб Дода, главар Мирдита, уочи рата 1876. преговарао је са Србијом и Црном Гором о заједничким акцијама против Турака,

<sup>17</sup> Исто, 126–128.

<sup>18</sup> Стојанчевић, н. д., 27, 30.

<sup>19</sup> Јагодић, н. д., 128–131.

<sup>20</sup> Јагодић, н. д., 12–15; Богумил Храбак, *Призренска арбанашка лига 1878–1881*, (Београд: Графомарк, 1998), 106–108.

али је убрзо био ухапшен и одведен у Цариград.<sup>21</sup> У завршним операцијама током јануара и фебруара 1878. Србија је ослободила северни део Косовског вилајета,<sup>22</sup> односно Нишки и део Приштинског санцака, док је Црна Гора заузела Никшић, Бар и Улцињ.<sup>23</sup>

Турска држава, која је у периоду до ових ратова настојала да уз чврсту власт валије у Призрену осигура спровођење танзиматских реформи у европском делу Царства, што је понекад чињено путем сламања отпора албанских главара, умногоме је након Једренског примирја 31. јануара 1878. изменила свој однос према албанском становништву. Непосредно по престанку војних операција неколико албанских првака је на позив султана Абдула Хамид-а II отпутовало у Цариград, где су били даривани новцем и награђени ордењем, уз обећање да ће Албанцима бити обезбеђена племенска аутономија у оквиру Османског царства. Ово обећање стајало је у вези са програмом управне аутономије за области насељене албанским становништвом у Царству које су годину дана раније формулисали Абдул-бег Фрашери, Пашко Васа, Јани Врета и други албански интелектуалци у Цариграду, окупљени око Централног комитета за одбрану права Албанаца (алб. *Komitet Qendror për mbrojtjen e të drejtave të kombësisë Shqiptare*). На ове идеје Порта испрва није гледала благонаклоно, али су је догађаји у вези са минулим ратовима уверили да савезништво у одбрани државе потражи међу муслиманским албанским становништвом.<sup>24</sup>

Санстефански мир, закључен између Русије и Османског царства 3. марта 1878, представљао је потврду руских државних интереса на Балкану, изражених кроз формирање јединствене бугарске државе, замишљене на простору од Дунава до Егејског мора и од Црног мора до Охридског језера. Овом пројекту супротставиле су се остале велике силе, пре свих Велика Британија. Своје незадовољство није скривала ни Аустроугарска, која је западне делове Балкана дефинисала као своју интересну сферу, са тенденцијом даљег продора у средиште Полуострва долином Лима и потом према Митровици и Солуну.<sup>25</sup>

Упоредо са наведеним догађајима, током прве половине 1878. у Косовском вилајету дошло је до покрета међу Албанцима, незадовољним губитком турских територија и одредбама Санстефанског мира. Већ у априлу албански главари склапали су бесе о обустављању међусобне крвне освете и припреми племена за могући рат против спољног непријатеља, у првом реду против Русије.<sup>26</sup> Агитацију међу албанским становништвом истовремено су развијали агенти Велике Британије и Аустроугарске, јачајући свој утицај понајвише међу римокатоличким племенима. На збору албанских главара из Пећке, Призренске и Ђаковичке казе, одржаном у Ђаковици у мају 1878, одлучено је да се турска отаџбина и исламска вера бране оружјем. Потом је 10. јуна, три дана уочи сазивања Берлинског конгреса, у Призрену уз сазнање и подршку турских власти одржан нови скуп којем је присуствовало око 300 делегата, Албанаца и Турака, из Пљеваља, Сјенице, Новог Пазара, Митровице, Вучитрна, Приштине,

<sup>21</sup> Стојанчевић, *н. д.*, 32.

<sup>22</sup> Косовски вилајет, са центром у Приштини, Порта је формирала у јануару 1877. на стратешки значајном простору између немирног Софијског вилајета, потом Босне у којој је трајао устанак Срба и између Србије и Црне Горе чије су војске у том моменту водиле рат за ослобођење српског народа под турском влашћу. Косовском вилајету припадали су санцаки Новопазарски, Призренски, Приштински, Скопски, Дебарски и Нишки. Након Берлинског конгреса 1878. Нишки санцак био је припојен Србији, док је одлуком великих сила о увођењу аустроугарске управе у Босни и Херцеговини Косовски вилајет постао *de facto* крајња северозападна провинција Османског царства. Годину дана касније Дебарски санцак припојен је Битољском вилајету. Услед размештања аустроугарских гарнизона у Пљевљима, Пријепољу и Прибоју 1879, Порта је у пролеће 1880. расформирала Новопазарски санцак, на тај начин што је област на којој су се налазиле аустроугарске снаге издвојила у посебан Пљеваљски санцак. Исте године Битољском вилајету у целости је припојен Призренски санцак, али је он био враћен Косовском вилајету 1888. Пећки санцак био је образован 1881. Тако су у периоду од 1888. до 1912. Косовски вилајет чинили санцаки Скопски, Приштински, Призренски, Пећки, Новопазарски и Пљеваљски. – Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2009), 5–8.

<sup>23</sup> Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, (Београд: СКЗ, 2008), 162–171, 391–192.

<sup>24</sup> Храбак, *н. д.*, 112–116.

<sup>25</sup> Роровић, *н. д.*, 168–187; Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914)*, I–III, (Београд: Завод за уџбенике, 2010), том III: Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914), 238–242.

<sup>26</sup> Bernard Stuli, *Albansko pitanje (1875–1882)*, (Zagreb: Rad JAZU, 1959), 306–315; Храбак, *н. д.*, 142–145.



Скопља, Гњилана, Битоља, Охрида, Дебра, Доњег Дебра, Дебарске Реке, Мата, Љуме, Ђаковице, Пећи, Призрена, Скадра, Подгорице, Берата и Корче. Том приликом представници албанских племена из Јањинског вилајета захтевали су формирање самосталне албанске државе састављене од Косовског, Јањинског, Битољског и Скадарског вилајета, али су превагу однели делегати из Косовског вилајета, који су се залагали за очување интегритета Османског царства и остваривање племенске самоуправе.<sup>27</sup>

Закључци са овог збора објављени су 17. јуна 1878. у Статуту (тур. *Kararname*), којим су у 16 тачака дефинисани програм и циљеви деловања албанске Лиге (Призренска лига, алб. *Lidhja e Prizrenit*). Истакнуто је како ће се њени припадници „оружјем борити за одбрану целокупне територије“ и дати „своју крв за Царство, за нацију и за отаџбину“, односно за „очување царских права неприкосновеног Његовог величанства султана“. Назначено је, такође, да се „Влада [...] неће мешати у послове Лиге“, нити ће се „Лига [...] мешати ни у каквој форми у административне унутрашње послове владе сем у случају злоупотребе и насиља“. Немуслиманским верским заједницама „које хоће добро да се владају према законима“ гарантована је заштита „на основу високог верског закона Шеријата“, док је против „оних који ремете мир“ најављена борба „зависно од услова и места“. Уз Статут, Лига је истог дана усвојила *Упутства за рад свог Централног одбора*, којим је била предвиђена мобилизација свег способног мушког становништва у случају рата, потом избор војних старешина по санџацима, преглед расположивог наоружања и опреме, кажњавање дезертера и подела ратног плена.<sup>28</sup>

Тежиште Лигиних акција налазило се у верски и етнички нехомогеним областима Косовског вилајета и у осталим крајевима Османског царства у којима је у мањем или већем проценту било присутно албанско становништво. Мада је деловање Лиге несумњиво указивао на постојање свести представника различитих албанских муслиманских племена о заједничком интересу у борби против спољног непријатеља, њен Статут није представљао албански национални програм, већ је сведочио једино о верском (исламском) и државном (османском) идентитету његових потписника.<sup>29</sup> Насупрот томе, Меморандум који су Албанци римокатоличке вере, након збора у Скадру 13. јуна 1878. упутили Бенџамину Дизраелију, првом министру Велике Британије, садржао је национална обележја, јасно изражена кроз захтев за формирање независне Албаније на основама заједничке етничке припадности, језика и предосманске традиције Албанаца на овом простору.<sup>30</sup> У истом духу писао је и албански песник Пашко Васа, истичући како је „албанство“ једина „албанска вера“ (алб. *Feja e Shqiptarit asht Shqiptaria*), али су његови стихови задуго остали без одјека међу албанским племенима.<sup>31</sup>

Ни Статут Лиге из Призрена, нити Меморандум из Скадра, нису били разматрани на Берлинском конгресу у јуну и јулу 1878, упркос напорима Абдул-бега Фрашерија и Јанија Врете да представнике великих сила заинтересују за албанско питање.<sup>32</sup> Српска дипломатија је, с друге стране, имала више успеха. Према одлукама Берлинског конгреса Кнежевина Србија стекла је независност и територијално увећање на подручју Нишког санџака, где је убрзо формирала нова четири округа – Нишки, Пиротски, Врањски и Топлички. Црној Гори је уз независност признато територијално проширење до реке Таре на северу, потом у области реке Зете и града Бара на истоку и југу. Осим наведеног, Берлинским уговором било је

<sup>27</sup> Јован Хаџи Васиљевић, *Арбанаска лига – арнаутска конгреса и српски народ у Турском царству (1878–1882)*, (Београд: Штампарија „Србија“, 1909), 40–41; Јагодић, *н. д.*, 21–50; Бартл, *н. д.*, 94–97.

<sup>28</sup> *Balkanski ugovorni odnosi, 1876–1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, priredio Momir Stojković, I–III, (Београд: Службени лист СРЈ, 1998–1999), том I, док. бр. 27: Програм Призренске лиге, 103–105.

<sup>29</sup> Stuli, *н. д.*, 323–324; Јагодић, *н. д.*, 21–22; Храбак, *н. д.*, 117–141; Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878–1912*, (Princeton: Princeton University Press, 1967), 36–38.

<sup>30</sup> Јагодић, *н. д.*, 23, Stuli, *н. д.*, 328; Skendi, *н. д.*, 31–53; Бартл, *н. д.*, 92–97; Храбак, *н. д.*, 117–121.

<sup>31</sup> Šukri Rahimi, „Verska podeljenost i razvoj nacionalne svesti kod Albanaca u drugoj polovini XIX veka“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–4/1978, 308.

<sup>32</sup> Хаџи Васиљевић, *н. д.*, 46–47.

предвиђено да Црној Гори буду припојени Плав и Гусиње, области које црногорска војска није запосела у току рата, а које су имале велики геостратешки значај у односу према Метохији.<sup>33</sup> Међутим, генерал Мехмед Али-паша, којег је султан послао да изврши предају ових области Црној Гори, погинуо је у оружаном сукобу са припадницима Лиге у Ђаковици 6. септембра 1878.<sup>34</sup> У српској историографији постоји мишљење да је Османско царство свесно жртвовало свог генерала, настојећи да подстакне Албанце на отпор према примени Берлинског уговора.<sup>35</sup>

Порта је у јануару 1879. Црној Гори предала Подгорицу, Спуж и Жабљак, дотадашње делове Скадарског вилајета, али је Лига својим деловањем онемогућавала решавање питања Плава и Гусиња. Почетком децембра исте године Албанци из Ђаковице и Пећи поразили су код села Новшића неколико црногорских батаљона, предвођених Марком Миљановим, који су покушали да након једног албанског упада преко демаркационе линије запоседну спорне области. Почетком јануара следеће године гусињски Албанци извршили су напад на црногорске положаје у близини Плава, спаливши потом више села у околини Андријевице. Осим тога, чести гранични инциденти и упади албанских чета током пролећа, лета и јесени 1880. јасно су сведочили о намерама Лиге да предупреди планове Велике Британије о предаји Улциња Црној Гори као надокнаду за Плав и Гусиње.<sup>36</sup> Ипак, Османско царство је крајем новембра 1880. под притиском великих сила Црној Гори уступило Улцињ, док су Плав и Гусиње остали у саставу Косовског вилајета.<sup>37</sup>

Још једна међу непосредним последицама српско-турских ратова из 1876–1878. било је исељавање муслиманског становништва из области које су према одлуци великих сила на Берлинском конгресу припале Црној Гори и Србији. Муслимани из Колашина и Никшића повукли су се заједно са турском војском, док су њихови сународници у Подгорици и Улцињу одлучили да остану на својим имањима. Непосредно након коначног црногорско-турског разграничења 1880. у Црној Гори било је између 15.000 и 20.000 муслимана и римокатолика, односно око 15% од укупног броја становника. Мада у наредном периоду није било масовног исељавања, број неправославних житеља Књажевине Црне Горе био је у опадању. Према попису становника из 1909. на њеној територији живело је 10.659 муслимана и 4.911 римокатолика, што је чинило 8% од укупног броја становника Црне Горе.<sup>38</sup>

У току српско-турских ратова 1876–1878. и у кратком периоду након њих из Србије се иселило око 71.000 муслимана, понајвише из Топличког и Врањског округа, међу којима се налазило око 49.000 Албанаца.<sup>39</sup> Ове муслиманске избеглице – мухацире (тур. *muhacir*; алб.

<sup>33</sup> *Balkanski ugovorni odnosi*, том I, dok. br. 32: Berlinski ugovor, 117–131.

<sup>34</sup> *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në dokumente angleze*. Dokumentet i transkriboi, i shqipëroi dhe i komentoi prof. dr Skender Rizaj, (Priština: Arhiv Kosova, 1978), doc. 22: Mehmed Ali Pasha's murder at Yakova, 222.

<sup>35</sup> Јагодић, *н. д.*, 24–25; Храбак, *н. д.*, 153. Истоветно мишљење имали су Срби из Косовског вилајета, као и представници британске дипломатије. – Бранко Перунички, *Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету 1878–1913*, (Београд: Нова књига, 1989), док.: Спис Петра Костића, управника Призренске богословије, о стању у Старој Србији 1889, године, 59; Александар Раствојић, *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912*, (Београд: Завод за уџбенике, 2015), 71–73.

<sup>36</sup> *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në dokumente angleze*, doc. 57: The conflict between the Albanians and Montenegrins in the Gusinje district, 270–271; Хаџи Васиљевић, *н. д.*, 61–78; Stuli, *н. д.*, 341–343; Skendi, *н. д.*, 58–69; Бартл, *н. д.*, 97–100; Јагодић, *н. д.*, 25–26; Храбак, *Арбанашке студије*, II/99–155.

<sup>37</sup> *Balkanski ugovorni odnosi*, том I, dok. br. 47: Memorandum Turske i Crne Gore silama potpisnicama Berlinskog ugovora o granici između Plava i Gusinja koji ostaju Turskoj i crnogorskih teritorija, 162–163; dok. br. 51: Konvencija o predaji Crnoj Gori grada i područja Ulcinja, 168–170.

<sup>38</sup> Živko M. Andrijašević, „Politika crnogorske države prema pravoslavnim podanicima poslije 1878. godine“, *Pri-lozi* 40/2011, 77–95.

<sup>39</sup> Miloš Jagodić, „The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878“, *Balkanologie* 2–2/1998, 99–122. Највећи број ових лица избегао је на турску територију у току ратова, док је након Једренског примирја 1878. албанско становништво остало груписано у девет села у Масурици, потом у неколико села у Горњој Јабланици и на левој обали Топлице. Масурички Албанци су услед притиска околног српског становништва убрзо напустили ове крајеве, а њихови сународници из области Топлице сами су изразили жељу да се иселе. На својим имањима остали су једино Албанци из Горње Јабланице, који су се претходно без отпора предали српској војсци. – Милош Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, (Београд: Историјски

*muhaxhir*) – турске власти населиле су највећим делом у ширем пограничном појасу према Кнежевини Србији, у околини Приштине, Вучитрна и Феризовића, док се мањи број исељеника настанио у Македонији и Тракији. На простору Косовског вилајета образована су нова насеља углавном на мочварном и шумовитом терену који је тек требало култивисати и учинити погодним за становање. Преостали мухацири запосели су имања Срба из Лаба, долине Ибра и јужних обронака Копаоника, који су се у току ратова иселили у Кнежевину Србију.<sup>40</sup> Почев од краја 1878. Албанци избегли из Топличког и Врањског округа вршили су оружане упаде на територију Србије. Ове акције, организоване у циљу пљачке и освете, биле су током 1879. веома учестале и снажне, са обостраним губицима у људству. Најмасовнији упад догодио се 18. априла 1879, када је око 1.500 наоружаних Албанаца накратко заузело и опљачкало Куршумлију са околином. До септембра 1879. евидентирано је 73 упада албанских чета на територију Топличког и Врањског округа, у којима је убијено 39 и рањено 25 Срба.<sup>41</sup> Граничних инцидената овог типа било је и у наредним годинама, мада у знатно мањем обиму.<sup>42</sup>

Сећање на недавно минуле српско-турске ратове и исељавање Албанаца из Топличког и Врањског округа имали су значајно место у процесу формирања ставова албанских главара о Србији као држави која, уз Црну Гору и Грчку, угрожава виталне интересе албанског народа. Антисрпско и антихришћанско расположење додатно су подстицале турске власти, које су у албанском становништву виделе природног савезника у одбрани своје државе и вере. Отуда је, према британским изворима, формирањем албанске Лиге непосредно руководио валија Назиф-паша.<sup>43</sup> Већ у току рата 1877–1878. и поготово у време одржавања Берлинског конгреса и двогодишњег процеса разграничења са Црном Гором, османске власти предале су Албанцима значајну количину оружја и допустиле Лиги да образује сопствене оружане

---

институт, 2004), 134–135. На напуштена албанска имања у Топлици већ у току рата досељавали су се Срби из пограничних округа Краљевине Србије, из Алексиначког, Крушевачког и Књажевачког округа. Међу њима налазиле су се српске избеглице које су након српског пораза у рату са Османским царством 1876. биле приморане да напусте турску територију и спас потраже у Србији. Овај први талас насељавања нових крајева власти су зауставиле почетком 1878, са тенденцијом насељавања Црногораца и Херцеговаца за које се веровало да ће попут граничара бранити територију у сливу Топлице и Косанице од упада Албанаца. – Милош Јагодић, „Насељавање Топличког округа 1878–1879“, *Годишњак за друштвену историју* 1/2000, 52–57. У вези са исплатом новчане надокнаде муслиманским исељеницима, власти Краљевине Србије најпре су донеле одлуку да српски сељаци, нови власници земље, из сопствених средстава откупе ова имања најдаље у наредних пет година, што је било утврђено *Законом о аграрним одношајима у ново ослобођеним пределима* од 3. фебруара 1880. У пракси, међутим, нови власници нису редовно исплаћивали уговорену суму, па је Влада Краљевине Србије 1882. закључила тзв. аграрни зајам из кога је исплатила бивше господаре земље. Свој дуг према држави српски сељаци отплаћивали су у годишњим ратама у наредних 15 до 25 година. – Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, (Београд: Просвета, 2005), стр. 14–15. Осим наведеног, забележен је мањи број примера размене имања између Срба исељеника из Косовског вилајета и мухацира из Србије. – Перуничкић, *н. д.*, док.: Припрема српских депутација у Санџаку за одлазак код турске комисије за реформе у Старој Србији, 130. Три деценије након исељавања муслимана из Србије, у време поновног отварања Источног питања, појачаног деловања албанских чета у Османском царству и све обимнијег прогона српског становништва из Косовског вилајета, у Јабланичком округу дошло је до снажнијег притиска локалних Срба на поједине албанске породице. Крајем новембра 1911. у вези с тим је српски конзулат у Приштини добио већи број писама Албанаца из села Сијарина, Свирце, Дукат и Грбавце, у којима је било наведено како се они „не могу [...] потужити на власти и Србе староседеоце, али им Црногорци не даду живети“, те је неколико албанских породица напустило Србију с намером да се трајно настане на турској територији. Мада није био сасвим сигуран у то да ли су ове вести били истините, последица турске агитације „или можда обоје“, српски конзул у Приштини, Милан Ракић, упозоравао је Министарство иностраних дела Краљевине Србије „да ће такви гласови врло хрђаво утицати на овамошње Арнауте, а нарочито на њихово држање према Србима“ (Branko Peruničić, *Svedočanstvo o Kosovu 1901–1913*, (Beograd: Naučna knjiga, 1988), dok.: Pismo Milana Rakića, konzula u Prištini, upućeno Ministarstvu inostranih dela Kraljevine Srbije, 26. novembar 1911, 467).

<sup>40</sup> Милош Јагодић, *н. д.*, 57.

<sup>41</sup> Раствовић, *н. д.*, 80–92; Милош Јагодић, „Упади Албанаца у Србију 1879. године“, *Историјски часопис* 51/2004, 87–108.

<sup>42</sup> Перуничкић, *н. д.*, док.: Стојан Новаковић о регулисању пограничне службе према Турској и спречавању упада Арбанаса на српско земљиште, 78–80.

<sup>43</sup> Хаџи Васиљевић, *н. д.*, 47–48; Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, 24.

одреде подређене искључиво албанским главарима, који су на тај начин додатно јачали свој утицај. И сâм султан одобрио је ово удвајање власти, дарујући Албанцима слободу да организују независне племенске судове – ислахате (тур. *islahat*), који су пресуђивали по *Канону Леке Дукађина* (алб. *Kanuni i Lekës*), обичајном праву утемељеном током 15. века.<sup>44</sup>

Тумачећи наведене догађаје као слабост централне власти, албански главари су крајем марта 1880. снагом оружја приморали турске чиновнике у Призрену да им предају град на управу, настојећи да исто учине у осталим крајевима Косовског вилајета.<sup>45</sup> Средином исте године Централни одбор Лиге упутио је султану предлог о формирању аутономне провинције са центром у Охриду, која је требало да обухвати Косовски, Битољски, Скадарски и Јањински вилајет. У јесен 1880. Албанци у Косовском вилајету одбили су да дају порез и регруте, док је у фебруару следеће године Лига успоставила своје управне органе у Кумановској, Штипској и Радовишкој кази. Нарастање самовоље албанских главара додатно је слабило одбрамбену моћ већ уздрманог Османског царства, те је Порта, након решавања проблема разграничења са Црном Гором, у пролеће 1881. одлучила да у европском делу своје државе врати законити поредак. У сукобу са турским регуларним трупама 20. априла недалеко од Штимља Албанци су били поражени, док је улазак Дервиш-пашиних снага у Призрен два дана доцније означио слом Лиге.<sup>46</sup>

Турске власти, међутим, нису предузимале репресивне мере на побуњеном подручју, већ су настојале да помирљивом политиком придобију Албанце. Разоружање албанског становништва није било обављено, нити је примењивана сила у крајевима који су пружали отпор приликом прикупљања пореза и спровођења пописа становништва и имовине. Такође, у септембру 1881. формиран је Пећки санџак за чијег је мутесарифа био постављен албански главар Али-бег Гусињски, који је добио додатно овлашћење да сâм поставља кајмакаме. И у Призрену и у Дебру именовани су за мутесарифе албански прваци, Хасан Дерала и Иљазпаша. Овим мерама Албанцима је заправо био начињен уступак у погледу остваривања локалне самоуправе. Мада је Порта оружјем угушила деловање Лиге, њен однос према албанском становништву у наредном периоду био је одређен свешћу о потреби одбране најудаљеније провинције Царства од претензија све снажнијих балканских, хришћанских држава. Отуда су Албанци након Берлинског конгреса имали улогу одбрамбеног бедема турске државе, док су на унутрашњем плану чинили један од стубова власти у Косовском вилајету, држећи у покорности становништво овог дела државе.<sup>47</sup>

Током прве половине осамдесетих година утицај државних власти осећао се само у Приштини, Митровици и дуж железничке пруге Митровица–Солун. Дреничка села су 1883. одбила да плаћају порез, не признајући власт вучитрнског кајмакама, док су следеће године Албанци у Призрену обуставили попис становништва. У августу 1885. војска је у два наврата уз помоћ Али-паше Гусињског морала да гуши побуну Албанаца у Ђаковици, након чега су поједини главари били протерани. Међутим, након Пловдивског преврата 6. септембра 1885. у којем су се ујединиле Кнежевина Бугарска и Источна Румелија, Порта је повукла највећи део својих трупа из Ђаковице, предајући истовремено око 1.500 пушака Албанцима у том крају у циљу одбране Царства у случају новог рата са неком од суседних земаља.<sup>48</sup>

Страховања турских власти од спољне интервенције била су додатно увећана услед снажнијег ангажовања Београда крајем 1884. и почетком 1885. у вези са отварањем српских конзулата у Старој Србији и Македонији и именовањем Срба за епископе на том простору, у чему је у том тренутку српска дипломатија имала пуну подршку Беча.<sup>49</sup> Две године доцније

<sup>44</sup> Јагодић, *н. д.*, 25–28. О обичајном праву албанских племена, више: *Kanon Leke Dukadina*. Sa albanskog preveo Agron M. Samaj, (Podgorica: CID, 2011).

<sup>45</sup> *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në dokumente angleze*, doc. 81: The dismissal of kaumakams and cadis from Prizrend, 304.

<sup>46</sup> Хаџи Васиљевић, *н. д.*, 111–127.

<sup>47</sup> Јагодић, *н. д.*, 27–29.

<sup>48</sup> *Исто*, 32–33.

<sup>49</sup> Милош Јагодић, „Планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији (1878–1885)“, *Историјски часопис* 60/2011, 453–456; Момир Самарџић, „Делатност Милутина Гарашанина на организовању срп-

султан је амнестирао албанске побуњенике из 1885.<sup>50</sup> Ипак, у мају 1888. у Љуми, Пећком и Приштинском санџаку Албанци су одбили да прихвате увећање пореза, захтевајући истовремено смену појединих представника турских власти и укидање апелационог суда у Приштини. Овој побуни претходило је убиство Али-паше Гусињског, које је извршио један Албанац из Ругове по налогу незадовољних главара. Након краткотрајне акције војних власти, султан је удовољио албанским захтевима на тај начин што је седиште Косовског вилајета у септембру 1888. било измештено из Приштине у Скопље, уз даривање слободе свим лицима претходно ухапшеним због подизања побуне, као и онима који су били осумњичени за умешаност у убиство Али паше Гусињског.<sup>51</sup>

Удаљавање највиших органа турске власти од жаришта побуне погодвало је развоју албанске самовоље. Већ 1891. у Дреници су Албанци протерали кајмакама и до темеља срушили недавно изграђену управну зграду. Две године потом одметнули су се Бајрам Цури, главар племена Краснићи, и Мула Зека из Пећи, којем су се придружили Албанци из Дренице. Мада је побуну угушила регуларна војска уз помоћ племена Гаш, Шаља и Бериш, при чему је Мула Зека уз одређене гаранције био интерниран у Цариград, у знатним деловима Косовског, Битољског и Скадарског вилајета турска управа није била поново успостављена у потпуности. Крајем 19. века у Дреници није било никакве државне власти, док је у Љуми, како је забележио Бранислав Нушић путујући кроз ове крајеве, кајмакам седео „само ради форме, или још боље [...] да би слушао и служио Љумане“.<sup>52</sup> Наведену слику употпуњавали су сукоби између припадника албанских племена у ђаковичком крају, у првом реду између Гаша и Краснића. Централна власт нити је имала снаге нити је желела да сломи отпор албанских главара, већ је вођењем „меке политике“ и даривањем разних повластица настојала да осигура њихову лојалност према држави. С друге стране, и сами Албанци, вођени жељом да очувају добијене привилегије, постајали су непосредно зависни од опстанка Османског царства.<sup>53</sup>

Упоредо са поновним покретањем Источног питања, иницираним након отварања јерменског и македонског питања 1895, прилике у Косовском вилајету убрзано су попримале обресе општег безвлашћа.<sup>54</sup> Албанци у Пећи захтевали су да се Мула Зеки омогући повратак из интернације, приморавши притом мугесарифа Мустафу Черкез-пашу да напусти варош и побегне у Скопље. Истовремено је у Ђаковици дошло до сукоба турских власти са Бајрамом Цуријем и Риза-бегом Криезиуом. Из Цариграда је крајем 1895. стигла вест да је Мула Зеки ирадом, односно царском наредбом, био дозвољен повратак у Пећ, док је мир са Бајрамом Цуријем и Риза-бегом био „купљен“ њиховим унапређењем у турској жандармерији. И Бајрам Цури и Риза-бег били су опрезно удаљени од жаришта побуне и упућени на службу у Скопље, односно у Скадар, али су се они већ 1896. вратили у Ђаковицу и обновили претход-

---

ске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године. Корени и план“, *Историјски часопис* 51/2004, 108–127.

<sup>50</sup> Перуничкић, *н. д.*, док.: Спис Петра Костића, управника Призренске богословије, о стању у Старој Србији 1889, године, 61.

<sup>51</sup> Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, 34–35.

<sup>52</sup> Бранислав Нушић, *С Косова на сиње море. Белешка с пута кроз Арбанасе 1894. године*, (Београд: Дворска књижара Мите Стајића, 1902), 37. „На сред уског пута“, забележио је Бранислав Нушић на свом путовању од Призрена до Скадра 1894, „на простром лишћу, седи биљу-баша, барјактар или како ко хоће може га звати, тек право му је име, господар љумског пута. Прекрстио је ноге, на коленима му мартинка, опаљена а карактеристична лица, дугих бркова а ћече навалио на обрве, пуши на кратак чибучић и не диже се никоме. [...] Ја сам сад управо тек појмио, шта значи то у нашим народним песмама, кад какав делија затвори друмове. Можете ви носити какве хоћете бујурдије и фермане и пасоше, не вреде вам ништа: ако господар друма са љуманске куле хоће да вас пропусти, ви ћете путовати а ако неће, нема од тога ништа. Не само вас, путнике, но и власт, и пошту, и чиновнике, све то зависи од господара друма који се иначе зове поносним именом ‘царски друм’“ (*Исто*).

<sup>53</sup> Јагодић, *н. д.*, 35–41.

<sup>54</sup> О отварању Источног питања крајем 19. века, више: Alan J. P. Tylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1914*, (Oxford: Oxford University Press, 1954), 281–371; Roy F. Bridges and Rodger Bullen, *The Great Powers and the European States System 1814–1914*, (London: Pearson Longman, 2005<sup>2</sup>), 251–302; Popović, *н. д.*, 188–196; Попов, *н. д.*, III/269–271; Михајло Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, (Београд: САНУ, 1988), 56–62.

не сукобе.<sup>55</sup> Настојећи да умири албанска племена, Порта је разматрала замисао о формирању новог вилајета, састављеног од Призренског, Пећког и Дебарског санџака, али је султан у томе видео разбијање унутрашњег државног јединства и ризичан преседан на који би се могли позвати и други народи у Царству, знатно мање лојални од Албанаца.<sup>56</sup>

Осим у Цариграду, покрет међу Албанцима био је помно праћен у Бечу. На саветовању аустроугарског војног врха, одржаном 31. јануара 1896. у присуству цара Франца Јозефа I, министра спољних послова Агенора Голуховског и заједничког министра финансија Бењамина Калаја, одлучено је да се у случају новог заплета на Балкану појачају аустроугарски војни гарнизони у Пљеваљском санџаку, док је у случају новог рата требало, уз сагласност Османског царства, окупирати шире подручје леве обале Лима, укључујући Беране. Неколико месеци касније у Бечу је био израђен пројекат анексије Босне и Херцеговине. У вези са питањем односа према Албанцима у случају распада Османског царства, и Агенор Голуховски и Бењамин Калај заступали су мишљење о потреби формирања албанске државе, ослоњене на Грчку али под снажним аустроугарским утицајем, која би својом северозападном границом у подручју Пљеваљског и Новопазарског санџака спречавала територијално спајање Србије и Црне Горе, док би истовремено својим средишњим делом штитила југоисточну обалу Јадрана од уплива италијанске и руске политике у тај део Балканског полуострва. Према овој замисли, Приштински санџак требало је препустити Србији, а Скопски санџак Бугарској. У остваривању својих интереса Аустроугарска се у овом периоду ослањала искључиво на римокатоличка албанска племена, користећи мрежу римокатоличког клера и утицај Ватикана, док су први контакти са муслиманским главарима наговештавали дугорочна настојања Беча да својом спољном политиком обухвати читав албански народ на Балкану. Иступајући као заступник албанских интереса, Аустроугарска је настојао да развије процес албанске националне интеграције и да у значајној мери обликује албански национални идентитет, при чему је питање формирања јединственог албанског алфабета и стандардизације књижевног језика било означено као кључни моменат за ширење националне идеје међу разједињеним албанским племенима.<sup>57</sup>

Геноцид над Јерменима и сукоби између хришћана и муслимана на Криту 1896. још једном су отворили питање албанске лојалности према турској држави. На вест о овим догађајима албански главари одговорили су одржавањем неколико састанака на којима је „измирена крв“ међу племенима и склопљена беса до марта 1897. у циљу заједничке одбране од могућег напада Србије и Црне Горе. Крајем 1896. Мула Зека вратио се у Пећ, овога пута не као одметник већ као присталица султанове политике. Истовремено је започето наоружавање муслиманског становништва у Косовском вилајету, уз ослобођење одређеног броја осуђеника из затвора у Приштини.<sup>58</sup>

Прокламовање реформи у европском делу Османског царства с почетка 1897, чија се суштина састојала у обезбеђивању сразмерне заступљености хришћана у провинцијској управи, није имало значај већи од политичког маневра којим је Порта желела да удовољи захтевима великих сила и умири своје немуслиманске поданике. У краткотрајном грчко-турском

<sup>55</sup> Сукоби међу албанским племенима у Ђаковици обележили су последње деценије постојања турске државе на Балкану. Јаша Томић писао је како „фисови живе у завади, из крвне освете не излазе [...]. Порезу не плаћају никоме. Турске власти не признају никакве“, мада „султана Абдула Хамида сматрају као свога свеца“. Сама Ђаковица била је, према његовим речима, „понос Арнаута“ и „средиште њихових главара и њихове анархије“ (Јаша Томић, *Сабрана дела. Рат на Косову и Старој Србији*, (Нови Сад: Прометеј, 2006), 176–180).

<sup>56</sup> Јагодић, *н. д.*, 41–43, 48.

<sup>57</sup> Војводић, *н. д.*, 91–94; Јагодић, *н. д.*, 45–46; Храбак, *н. д.*, II/243–273; Теодора Толева, *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације, 1896–1908*. Са бугарског превоо Горан Игић, (Београд: Филип Вишњић – Институт за европске студије, 2016), 59–150; Душан Фундић, *Аустроугарска и настанак Албаније (1896–1914)*, (Београд: Балканолошки институт САНУ), 76–90, 151–222; Издавачко предузеће Клио, 2021 Андреј Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, (Београд: Завод за уџбенике 2011), 80–130.

<sup>58</sup> Бранко Перуничкић, *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*, (Београд, Народна књига, 1985), док.: Преписка српског Конзулата у Приштини 1896, 218–219.

рату на Криту 1897. наоружани Албанци одазвали су се султановом позиву на одбрану вере и државе, мада су одбијали да приступе регуларним војним јединица и да напуштају границе својих каза. Наоружавање албанских племена извршено у претходним месецима изнедрило је пораст броја качака и јачање њиховог утицаја на прилике у Косовском вилајету. У јесен 1897. Албанци су протерали мутесарифе из Приштинског, Призренског и Сјеничког санџака.<sup>59</sup>

Расплет критског питања 1898. отварао је могућност примене најављених реформи у Османском царству, што није одговарало ни интересима султана и Порте, нити интересима албанских главара. На збору Албанаца из Косовског вилајета, одржаном у Пећи између 26. и 29. јануара 1899. према претходно постигнутом договору са турским властима, око 450 делегата донело је одлуку о формирању удружења под називом Заклетва (алб. *Besë*), односно Пећка лига (алб. *Besëlidhja a Pejës*), на челу са Мула Зеком. На збору је исказана оданост према држави, султану и исламу, и понуђена је помоћ у случају упада комита или напада балканских земаља. Заузврат Албанци су захтевали да им држава не одузима оружје и не намеће реформе, а да им обезбеди ширу аутономију.<sup>60</sup> Султанова званична политика требало је да увери велике силе у жељу државног врха да успостави ред у европском делу Царства, али да истовремено остави утисак извесне немоћи централних власти пред отпором албанског становништва, увек незадовољног услед покушаја увођења реформи. Ипак, сарадња Албанаца и Цариграда била је очигледна, о чему је, осим наведених изјава лојалности албанских главара, сведочио ангажовање редовне турске војске у циљу обезбеђења збора у Пећи. Тако је Пећка лига „потекла из цариградске кухиње, и то по рецепту из 1878“.<sup>61</sup>

Свест о успостављању аутономних области у европском делу Османског царства уз очување апсолутног султановог суверенитета баштинила је, такође, македонско-албанска лига, формирана крајем осамдесетих година у емиграцији. Свега месец дана након албанског збора у Пећи вођи македонско-албанске лиге објавили су у Софији манифест од 12 тачака, којим је предвиђено образовање четири аутономне целине: Албанија, састављена од Јањинског и Скадарског вилајета, потом Македонија, састављена од Битољског и Солунског вилајета, затим Стара Србија на простору Косовског вилајета и Тракија на простору Једренског вилајета.<sup>62</sup> Исти пројекат потврђен је у мају 1902.<sup>63</sup>

Опште место у приликама на простору Косовског вилајета током последње две деценије 19. века представљали су разни видови притисака Албанаца на српско и остало хришћанском становништво, који су били најснажније изражени у тренуцима спољне опасности или унутрашњих криза у Царству. Исход руско-турског рата 1877–1878, долазак мухацира из Топличког и Врањског округа и губитак територија према Берлинском уговору из 1878, најавили су почетак прогона српског становништва у већем обиму. Посматрано из угла Цариграда, иселењем Срба из Косовског вилајета и насељавањем мухацира на њихова имања требало је обесмислити територијалне претензије Србије и Црне Горе, осигурати верско-етничку хомогенизацију овог дела Царства и тако ојачати његову одбрамбену моћ.<sup>64</sup> На ове

<sup>59</sup> Јагодић, *н. д.*, 46–51.

<sup>60</sup> Перуничкић, *н. д.*, док.: Скупштина свих Арбанаса у Пећи и догађаји на Косову у вези са њом; Коментари о арбанашкој скупштини у Пећи, 324–336; Shukri Rahimi i Zekeria Cana, „Albanski narodni prerod“, у: *Albanci*, (Ljubljana: Sankarjeva založba, 1984), 72–74.

<sup>61</sup> Јагодић, *н. д.*, 54–55; Бартл, *н. д.*, 107–112.

<sup>62</sup> *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, I–II, (Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“, 1981), том I: Од населувањето на Словените во Македонија до крајот на Првата светска војна, док. бр. 245: Апел на „Националната македонско-албанска лига“, 355–356.

<sup>63</sup> *Исто*, док. бр. 246: Проект за аутономија на Македонија, Албанија, Стара Србија и Одрин, 356–359.

<sup>64</sup> Турске власти нису желеле повратак Албанаца иселењених из Топличког и Врањског округа, посматрајући ово становништво као значајан чинилац у обезбеђивању својих државних интереса у пограничном појасу на територији Косовског вилајета према Србији. На њиховом повратку, међутим, инсистирао је током 1878. и 1879. британски конзул у Београду Џералд Френсис Гулд, који је у својим писмима упућеним лорду Солзберију, председнику британске Владе, наводио како се српске власти односе према Албанцима у Топлици са „великом и непотребном грубошћу“, те да је почетком 1878. „преко 100 албанских села у Топличком и Врањском округу немилосрдно расељено“ (*Lidhja Shqiptare e Prizrenit në dokumente angleze*, doc. 39: About the refugees from Toplitza and Vranja, 241). Захтеве британског конзула убрзо су подржале Немачка, Аустроу-

тенденције надовезивали су се лични интереси албанских главара, непосредно везани за стицање материјалне добити и обезбеђивање разних привилегија. Уз то, у њиховом деловању све чешће су се могли препознати обриси геноцидних намера према српском становништву. На првом састанку Лиге у Призрену 1878. истакнуто је како ће Албанци повратити „старе границе“ Царства, потом Србију и Црну Гору „ватром сагорети и поарати, а кад се отуда врате, овамошње ћауре под сабљу ставити“.<sup>65</sup> Само у Гњиланској кази у периоду од повлачења српске војске из северног дела Косовског вилајета у априлу 1878. до почетка јуна исте године забележен је 131 случај убиства Срба, док је у наредних шест месеци у Пећкој, Призренској, Ђаковичкој, Вучитрнској и Приштинској кази страдало још неколико стотина припадника српског народа.<sup>66</sup>

Убиства и други злочини над Србима чинили су саставни део свеprisутног насиља које је током последњих деценија 19. и почетком 20. века владало на простору Косовског вилајета. Овај феномен био је општеприхваћен у албанском друштву, уређеном по племенском моделу и обичајном праву, у којем је начело крвне освете представљало крајњу инстанцу у изналагању праведног разрешења спора. Наведено потврђују бројни примери међусобних обрачуна Албанаца, попут сукоба у Приштинском санцаку током новембра 1889. који су однели 70 живота.<sup>67</sup> Ови обрачуни, међутим, суштински су се разликовали од албанских злочина почињених над Србима, будући да је први случај представљао сукоб равноправних учесника, док је у другом било изражено насиље јачег над слабијим.

Током првих година након рата 1878. Влада Краљевине Србије није разматрала питање српско-албанских односа у Косовском вилајету. Тек у марту 1885, на подстицај Беча, председник Владе Милутин Гарашанин поднео је краљу Милану Обреновићу план о вођењу националне политике у Старој Србији и Македонији, путем склапања конзуларних конвенција са Османским царством и отварања српских дипломатских представништва на наведеној територији.<sup>68</sup> Спровођење овако замишљене националне политике поверено је Стојану Новаковићу, српском посланику у Цариграду и главном заговорнику приближавања Србије и Османског царства. Српски конзулати најпре су отворени у Скопљу и Солуну 1887, потом у Приштини и Битољу 1889, док је истовремено при Министарству иностраних дела образовано Просветно-политичко одељење које је имало надзор над српском националном политиком у Старој Србији и у Македонији.<sup>69</sup> Значајну улогу у борби за „српску ствар“ имао је Стојан Новаковић и средином деведесетих година, овога пута као председник Владе Краљевине Србије, када је покренута широка политичка, дипломатска, културна и просветна акција према Османском царству. Уз помоћ Русије и Цариградске патријаршије, у децембру 1895. добијена је сагласност Порте да се уместо Грка на место рашко-призренског митрополита изабере

---

гарска и Француска. Отуда је Србија средином септембра 1879. била приморана да извести Порту о својој сагласности у вези са репатријацијом Албанаца и других муслимана, с тим што она није подразумевала повратак оних лица која су се иселила по окончању рата 1878. Мухацири се, ипак, нису вратили у Србију, делом услед недовољно снажног залагања Србије и Османског царства, али и услед сопственог верског одређења које је потирало помисао на живот у хришћанској држави, под хришћанским владарем и хришћанским законима. – Раствовић, н. д., 57–63; Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, 79–84.

<sup>65</sup> Цит. Према: М. Војводић, „Србија и албанско питање крајем XIX века“, *Србија и Албанци у XIX и почетком XX века*, циклус предавања 10–25. новембар 1987, уредник Владимир Стојанчевић, (Београд: САНУ, 1990), 66.

<sup>66</sup> Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, 184–185.

<sup>67</sup> *Исто*, 184. У знатно мањем обиму институција крвне освете била је присутна и међу Србима, пре свега у Црној Гори и Метохији. – Вук Стефановић Караџић, *Црна Гора и Црногорци*, (Цетиње: Издавачко-штампарско предузеће Обод, 1975), 74–85. У вези с тим је средином 1905. Милан Ракић, у то време службеник српског конзулата у Приштини, забележио како је „Арсу Ђуровића, из Истока, убила [...] Вујка из Истока, јер јој је он, пре неколико месеци, у друштву са Радојем из Истока побио сву мушку чељад, мужа, браћу и децу“ (Милан Ракић, *Конзулска писма 1905–1911*. Приредио, поговор и коментаре написао Андреј Митровић, (Београд: Просвета, 1985), 54).

<sup>68</sup> Војводић, н. д., 68.

<sup>69</sup> Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Љубомир Карић*, (Београд: Слио, 2003), 48–49, 65; Михаило Војводић, „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије (1881–1912)“, *Историјски часопис* 38/1991, 166–167.



Србин, те је нови митрополит, Дионисије Претровић, примио ову дужност у јануару 1896. Три године касније султан је издао дозволу за именовање Филарета на место скопског митрополита. Такође, крајем априла 1897. султан је ирадом допустио отварање српских школа у Солунском и Битољском вилајету. Без успеха је, међутим, остао покушај отварања српског конзулата у Призрену 1899, који је био онемогућен снажним противљењем албанских главара и прикривеним деловањем аустроугарских агената и Порте.<sup>70</sup>

Свеприсутни страх, испуњен социјалном мимикријом, онемогућавао је остваривање веза између српског становништва и дипломатских представника Краљевине Србије у Османском царству, о чему сликовито сведочи држање Срба у Приштини у тренутку отварања конзулата 1889, који испрва нису смели ни да посете конзула.<sup>71</sup> Албанци су појаву српске тробојке на згради конзулата видели као наговештај пропасти своје, турске, отаџбине чиме је додатно нарастала њихова бојазан од наступања српске војске и „освете Срба“. Ова свест представљала је крајем 19. века обједињујући чинилац међу разједињеним албанским главарима и племенима, потискујући, до тада примарно, верско одређење као и национално осећање које је тек добијало своје обресе у модерном смислу.<sup>72</sup> Седам месеци након отварања дипломатског представништва Краљевине Србије у Приштини, Ибрахим Хусеиновић, Албанац мухацир из Прокупља, уз саучесништво неколицине муслимана, извршио је убиство српског конзула Луке Маринковића. Атенатор је потом био ухапшен и осуђен на смрт. Тодор Стојковић, Маринковићев наследник у Приштини, приметио је како су „Турци мислили да се више неће ни постављати српски консул“, те да их је његов долазак „веома зачудио“.<sup>73</sup>

Поновно отварање Источног питања 1895. било је праћено порастом броја албанских злочина над Србима у Косовском вилајету, који су кулминирали две године касније, у време турско-грчког рата. Влада Краљевине Србије покренула је у мају 1898. дипломатску акцију, тражећи од Порте да заштити своје поданике српске националности од злочина које су чинили Албанци. Министарство иностраних дела Краљевине Србије припремило је публикацију под називом *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*, односно тзв. *Плаву књигу*, коју је требало представити на међународној конференцији о разоружању у Хагу крајем истог месеца.<sup>74</sup> Ипак, услед настојања краља Александра Обреновића да не улази у сукоб са Цариградом, *Плава књига* није била достављена Хашкој конвенцији, већ је објављен *Меморандум Старо-Србијанаца и Македонаца*, који је „у име деведесет хиљада емиграната и свег српског народа“ из наведених области потписало 14 Срба из Османског царства. Овај нагли заокрет означио је пропаст дипломатске акције Краљевине Србије из пролећа 1898.<sup>75</sup>

Наведени неуспех српске дипломатије и немоћ турских власти да обезбеде мир на својој територији условио је развој нелегалних метода борбе у циљу заштите српског становништва. Најпре је на конференцији српских конзула у Османском царству, одржаној у Нишу између 9. и 11. маја 1899, донесена одлука о наоружавању Срба у Старој Србији. Истовремено су српски конзули у Приштини одлучили да организују атентате на албанске одметнике – качаке (тур. *каџак*) – који угрожавају српско становништво, при чему су за непосредне извршиоце ових ликвидација ангажовани Албанци. Мада је убиство појединих разбојника имало немали психолошки ефекат како међу Србима тако и међу Албанцима, овај метод борбе дугорочно посматрано није могао да обезбеди трајну заштиту српског народа. Атенати су вршени само на одметнике мањег значаја, а не на албанске главаре, носиоце стварне власти на терену, будући да би обрачун са њима свакако покренуо талас нових злочина над Србима. Тако је убиство починиоца злочина међу Албанцима углавном толерисано као природна пос-

<sup>70</sup> Војводић, *н. д.*, 171–174.

<sup>71</sup> Јагодић, *н. д.*, 225.

<sup>72</sup> О развоју албанске националне свести крајем 19. и почетком 20. века, више: Толева, *н. д.*, 307–437.

<sup>73</sup> Перуничкић, *н. д.*, док.: Расветљено убиство Луке Маринковића у Приштини, 74–82; Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, (Београд: Чигоја штампа, 2006<sup>2</sup>), 44.

<sup>74</sup> *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*, (Београд: Државна штампарија, 1899); Батаковић, *н. д.*, 115–124.

<sup>75</sup> Јагодић, *н. д.*, 52, 327–328.

ледица разбојништва, у складу са обичајним правом албанских племена, али је, с друге стране, покретање шире акције међу Србима наилазило на жесток албански отпор, чија је снага најчешће превазилазила напоре турских власти да умире побуњено подручје. Отуда ниједна влада Краљевине Србије у годинама између 1878. и 1912. није покушавала да организује устанак Срба у Косовском вилајету, страхујући од потпуног нестанка српског становништва на том простору.<sup>76</sup> Из истог разлога су српске чете, након покретања акције 1897, деловале готово искључиво на терену јужно од Шар-планине.<sup>77</sup>

Своју решеност да у потпуности сузбију било какво деловање међу Србима албански главари одлучно су исказали приликом истраге у вези са проласком тројице српских четника кроз село Могила у Гњиланској кази у јуну 1900, као и у тзв. Колашинској афери годину дана касније, током претреса српских села у Митровачкој кази, чије је становнике Краљевина Србија претходно снабдела пушкама и муницијом.<sup>78</sup> У потоњем догађају понајвише се истакао Иса Бољетинац, који је већ у јуну 1902. подигао на устанак албанска села у Митровачкој и Новопазарској кази, онемогућавајући истовремено отварање руског конзулата у Митровици.<sup>79</sup> Његовим помиловањем и одласком у Цариград крајем исте године, султан је обезбедио краткорочни мир у северном делу Косовског вилајета.<sup>80</sup>

Вест о доласку руског конзула Григорија Степановича Шчербине у Митровицу у јануару 1903. и поновно прокламовање реформи крајем исте године албански главари у Косовском вилајету примили су са нескривеним незадовољством. Након збора у Дреници, наоружани Албанци ушли су у Вучитрн 29. марта 1903. заузевши притом управну зграду, док су наредног дана безуспешно покушали да запоседну Митровицу у намери да протерају руске дипломате. Последњег дана марта Ибрахим Халит, каплар у турској војсци, смртно је ранио руског конзула који је преминуо 10. априла.<sup>81</sup> Након ових догађаја Порта је ангажовањем војске умирила Приштински, Пећки и Призренски санџак.<sup>82</sup> Намера турских власти да угуши побуну Албанаца убрзо је, међутим, била потиснута у други план услед упада бугарских комита у Солунски и Битољски вилајет и распламсавања Илинденског устанка почетком августа 1903.<sup>83</sup> Поново је била успостављена крхка сарадња између Порте и Албанаца из Косовског вилајета који су се одазвали позиву султана и узели учешћа у борби против устаника у Македонији.<sup>84</sup>

У вези с наведеном побуном хришћана, на састанку руског и аустроугарског владара у Мирџштегу у октобру 1903. састављен је нови план реформи за Косовски, Битољски и

<sup>76</sup> Исто, 362.

<sup>77</sup> О српској четничкој акцији крајем 19. и почетком 20. века, више: Милош Јагодић, „Српске чете у Македонији 1897–1901“, *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне)*, зборник радова, (Ниш: Филозофски факултет Универзитет у Нишу, 2012), 111–130; Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903–1912*, (Београд: Ecolibri, 2006).

<sup>78</sup> Перуничкић, н. д., док.: Арбанаси угрожавају опстанак Срба у Косовском вилајету и гоне их са њихових прадедовских баштина, 157–158.

<sup>79</sup> Српски конзулат у Приштини имао је сазнања о намерама Беча да „надражује митровачке Турке и Арбанасе да се одупиру отварању [руског] консулата“. У вези с тим, уочено је како извесни Бећир Бошњак, гаваз аустроугарског конзулата у Скопљу, „иде три пута недељно железницом до Митровице, да прими поверљиву пошту од тамошњих аустријских агената и слободно агитује у корист аустријске окупације ових крајева“ (Исто, док.: Завет Арнаута и Турака да Русија неће отворити свој конзулат у Митровици, 275–277).

<sup>80</sup> Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, 62–73, 329–333; Батаковић, н. д., 139–154; Славиша Недељковић, „Политичке прилике на Косову и Метохији (1895–1905). У вртлогу анархије и безвлашћа“, *Српске студије* 1/2010, 203–204.

<sup>81</sup> *Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und im serbisch beherrschten Kosovo 1870–1914*, Oliver Jens Schmitt und Eva Anne Frantz (Hg.), I–V, (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2020), Band 3, Nr. 72: Pára an Gołuchowski, 184–188.

<sup>82</sup> Батаковић, н. д., 155–174.

<sup>83</sup> *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, том I, док. бр. 272: Циркулар со кој се објави Илинденското востание, 396; док. бр. 273: Штабот на крушевските востаници го објавува востанието, 397.

<sup>84</sup> *Историја на македонскиот народ*, (Скопје: Институт за национална историја, 2008), 194–206.

Солунски вилајет, који је крајем истог месеца био предат Порти.<sup>85</sup> Овим документом захтевано је, осим осталог, успостављање законитог поретка у наведеним областима, распуштање башибозлука уз надокнаду штете учињене хришћанима у минулим нередима и формирање нових управних области према националном принципу. Такође, било је предвиђено да страни официри реформишу турску жандармерију у наведена три вилајета, што је подразумевало укључивање хришћана у њен састав. Приликом поделе надлежности над турским жандармеријским рејонима 1904. Аустроугарска је за себе обезбедила Косовски вилајет, чиме је желела да осигура свој утицај на терену од Новог Пазара до Скопља са тенденцијом даљег продора према Солуну. Притом су њени реформски официри били распоређени само у јужним крајевима овог вилајета. Тако је између аустроугарских гарнизона у Пљеваљском санџаку и реформских официра у Скопском санџаку остао празан простор, погодно тло за јачање аустроугарске пропаганде међу албанским становништвом и за даљи развој самовоље албанских главара. Упоредо са наведеним догађајима, албански прваци у Ђаковици, Пећи, Призрену, Приштини и Љуми подигли су неколико побуна против најављених реформи, док је крајем 1904. и почетком 1905. дошло до низа жестоких сукоба између Албанца римокатоличке и муслиманске вере.<sup>86</sup>

Револуција коју су у јулу 1908. у европском делу Османског царства извели припадници младотурског удружења названог Комитет уједињење и напредак (тур. *Terraki ve Ittihat*) уз подршку војске и државних служби, најавила је свеукупну модернизацију државе. Њихово негативно одређење према интервенцији страних сила у вези са питањем унутрашњег уређења Царства наишло је на добар пријем међу Албанцима, који су на зборовима у варошима широм Косовског вилајета исказивали верност недавно враћеном Уставу из 1876.<sup>87</sup> Ипак, младотурски режим није одустајао од најављених реформи, те су наде албанских главара у повратак на стање из периода пре 1903. биле развејане већ крајем 1908. У Косовском вилајету дошло је до неколико инцидената који су испрва остали без одговора младотурског режима, закупљеног аустроугарском анексијом Босне и Херцеговине и проглашењем независности Бугарске у октобру 1908. Албанска племена била су умирена у пролеће следеће године, након ангажовања турске војске у побуњеним крајевима Вилајета. Краткотрајна сарадња између Албанаца и режима у Цариграду била је остварена у време ступања новог султана Мехмеда V Решада на престо у априлу 1909. Овај догађај био је обележен изјавама албанских главара у духу верности према владару на свечаном збору код Муратовог турбета и заједничком акцијом турске војске и албанских наоружаних чета у показној вежби одбране од напада Србије на Османско царство.<sup>88</sup>

Сукоби између Албанаца и турских власти у Косовском вилајету били су обновљени средином 1909, након доношења одлуке о повећању пореза и о проширењу обавезе служења војног рока на припаднике свих вероисповести. Побуну су подигла албанска племена из Митровачке, Вучитрнске, Гњиланске и Приштинске казе, предвођена Исом Бољетинцем, Хасаном Хусеином и Сулејманом Батушом.<sup>89</sup> Бојни поклич – “Живео Абдул Хамид!” – на језгровит начин је откривао суштину албанског незадовољства и циљ њихове борбе. Мада је турска војска неколико пута успешно интервенисала, током пролећа наредне године побуна против младотурског режима распламсала се у Лабу, Дреници, Гњиланској кази и Пећком санџаку. У априлу 1910. у Цариграду је усвојена одлука о увођењу ванредног стања у Приштинском и Пећком санџаку и снажнијем ангажовању војске, па је већина албанских главара положила оружје. Истовремено је у Битољском, Скадарском и делимично у Косовском вила-

<sup>85</sup> *Balkanski ugovorni odnosi*, том I, dok. br. 80: Мircštetski program reformi Rusije i Austro-ugarske za Makedoniju, 240–241; Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, (Београд: Clío, 1999), 145–146; Јагодић, н. д., 75–78; Бартл, н. д., 100–111; Батаковић, н. д., 155–174.

<sup>86</sup> Јагодић, н. д., 91–92.

<sup>87</sup> Skendi, n. d., 335–365; George W. Gawrych, *The Crescent and the Eagle. Ottoman rule, Islam and the Albanians 1874–1913*, (London – New York, I. B. Tauris, 2006), 140–155.

<sup>88</sup> Јагодић, н. д., 93–99; Бартл, н. д., 112–116.

<sup>89</sup> Šukri Rahimi, „Albanci u borbi za nacionalnu emancipaciju posle mladoturske revolucije“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2/1970, 78–79.

јету вршено разоружавање становништва,<sup>90</sup> упис у регрутне спискове и спровођено је убирање пореза. Ни ова побуна, попут претходних, није изнедрила албанско национално јединство, нити је оно ни могло бити остварено у овом тренутку с обзиром на различите, често сасвим опречне, мотиве отпора. Међу члановима албанског клуба у Солуну владало је уверење да албански главари из северних крајева Косовског вилајета нису били вођени националним, већ искључиво личним интересима.<sup>91</sup>

Упоредо са гушењем албанске побуне у пролеће и лето 1910. турске власти наоружавале су лојално муслиманско становништво у Плаву, Гусињу и Рожају, у циљу смиривања прилика на црногорској граници. С друге стране, донесена је одлука о хапшењу албанских главара који су устали против државе. Отуда су се Иса Бољетинац са синовима, потом Сулејман Батуша, Зефир Бинак и још стотину „поглавица и барјактара“ у пратњи од око 3.000 својих саплеменика, склонили у Црну Гору, где су уживали „велику пажњу“ краља Николе. Ова наклоност подразумевала је пре свега пружање помоћи у новцу, намирницама и оружју. Тако је Црна Гора у пролеће 1911. изгледала „као неки велики арнаутски логор“.<sup>92</sup> Истовремено је десетак албанских главара, међу којима је најпознатији био Хасан Хусеин, отишло у Србију.<sup>93</sup>

Током зиме 1910/1911. албански емигранти су дуж црногорско-турске границе организовали оружане упаде мањег обима, одржавајући истовремено интензивне везе са својим сународницима у Битољском вилајету и Италији, као и са члановима бугарских и грчких комитета. Њихово деловање било је усклађено са плановима Централног албанског клуба у Цариграду о подизању нове побуне против режима на пролеће 1911, док је материјалну и политичку подршку у првом реду обезбеђивала Италија. Намера Рима била је да образује снажно упориште своје политике на Балкану, везујући уз себе пре свега албанска римокатоличка племена. О томе несумњиво сведочи мисија Теренца Точија, Албанца из Италије, који је 27. априла 1911. у Мирдитима прогласио независност Албаније и притом образовао привремену Владу, у коју су ушли главари Мирдита и Љеша. Питање опстанка ове Владе, чије формирање није добило значајнији одјек међу албанским становништвом, било је условљено исходом побуне против османских власти.<sup>94</sup>

Албанска побуна избила је у марту и априлу 1911. међу католичким племенима Малисора и Мирдита, али је услед конфесионалне нетрпељивости изостало садејство Албанаца муслиманске вере у Пећком санцаку које су подстицали Иса Бољетинац и Сулајман Батуша. Истовремено су се у Пећком санцаку „јакно размножиле“ албанске чете, међу којима је најутицајнија била чета Фазлије Суље, некадашњег чувара српског села Гораждевца.<sup>95</sup> Одговор турских власти следио је опробану тактику наизменичних акција демонстрације војне силе, преговора са главарима побуњених племена и наоружавања Албанаца уз границу са Црном Гором и Србијом.<sup>96</sup> Српски конзул у Приштини, Милан Ракић, писао је крајем марта 1911. Министарству иностраних дела Краљевине Србије како се у Приштини очекивао долазак десет батаљона турске војске, те да је у Лабу и на црногорској граници „готово сво становништво“ било наоружано. Уз то, турске власти

<sup>90</sup> Разоружавање албанског становништва након побуне 1910. још је једном показало да „режим у Турској не намерава предузимати радикалне и енергичне мере против Арнаута“. Тако су у Приштинском санцаку Албанци доносили пред турске власти „пушке од пре 60 до 80 година, каписларе све изедене рђом, с разбијеним кундаком. Они су их сасвим озбиљно носили комисији, а комисија их је сасвим озбиљно примала и давала реверсе на њих“ (Ракић, *н. д.*, 164).

<sup>91</sup> Бартл, *н. д.*, 126–128; Јагодић, *н. д.*, 100–104; Skendi, *н. д.*, 391–404.

<sup>92</sup> Према речима Милана Ракића, ови албански емигранти имали су „потпуну слободу, а како су обичаји у Црној Гори слични њиховим, они се не осећају [као да се налазе] у туђини. Носе оружје и слободно пуцају из пушака у свим варошима, сем Цетиња“ (Ракић, *н. д.*, 236–237)

<sup>93</sup> Јагодић, *н. д.*, 350; Бартл, *н. д.*, 128–130.

<sup>94</sup> Rahimi, *н. д.*, 81–82; Skendi, *н. д.*, 412.

<sup>95</sup> Peruničić, *Svedočanstvo o Kosovu 1901–1913*, dok.: Pismo Milana Rakića, konzula u Prištini, upućeno Milovanu Milovanoviću, ministru иностраних дела Kралјевине Србије, 10. фебруар 1911, 445.

<sup>96</sup> Јагодић, *н. д.*, 106–110.

проносиле су вести о спољној опасности, настојећи „да одврате Арнауте од њихових бунтовничких намера“.<sup>97</sup>

Најављени долазак султана Мехмеда V Решада у Косовски вилајет требало је да представља врхунац мера власти усмерених ка учвршћивању турско-албанских односа.<sup>98</sup> На свечаности код Муратовог турбета 16. јуна 1911. велики везир нагласио је како Османско царство гледа у Албанце „као у најбоље синове своје“.<sup>99</sup> Султан је објавио амнестију за све учеснике претходне побуне, дарујући 30.000 лира „из своје приватне касе“ за „измирење крви“ међу завађеним албанским племенима. Такође, састављен је списак за одликовање око 1.000 Албанаца и одлучено је да сваки Албанац учесник у српско-турском рату 1877–1878. буде награђен медаљом за храброст. Ипак, скупу на Косову пољу присуствовали су само Албанци из Приштинског санџака. Поједностављени церемонијал, укидање „спољашњег сјаја и господства“, неочекивано скромна дарежљивост из касе „за коју се [...] веровало да је дубока као море и непресушна“, као и сама чињеница да је султан напустио Цариград, уверавала је Албанце да он „није законити цар ни прави наследник пророков“.<sup>100</sup>

У непосредној вези са султановом посетом Косовском вилајету стајао је збор албанских емиграната у црногорском селу Герче 23. јуна 1911. На подстицај Исмаила Кемала, посланика у турском Парламенту и шефа опозиционе Либералне странке блиске старотурском режиму, главари римокатоличких племена Хоти, Груде, Кастрати, Клименти и Шаља саставили су Меморандум, познат под називом *Црвена књига*, којим су у 12 тачака од Цариграда захтевали амнестију за све учеснике минуле побуне, потом признање албанске националности, увођење албанског језика у школе и формирање аутономне Албаније на простору Скадарског, Косовског, Битољског и Јањинског вилајета, са независном унутрашњом управом и финансијама.<sup>101</sup> Младотурски режим је, с друге стране, успешним преговорима са малисорским главарима обезбедио мир у пограничном појасу према Црној Гори и на тај начин, барем на кратко, ослабио деловање албанске емиграције на Цетињу. Истоветна политика вођена је према Албанцима исламске вере. Иса Бољетинац, Идриз Сефер, Сулејман Батуша и Хасан Хусеин добили су амнестију, потом дозволу ношења оружја, новчану одштету и повраћај конфисковане имовине, уз обећање да ће им турске власти о свом трошку поправити срушене куле.<sup>102</sup>

Идеје о албанској аутономији биле су обновљене у време напада Италије на Османско царство крајем септембра 1911. Најпре су албански посланици иступили из младотурског посланичког клуба у Скупштини,<sup>103</sup> док су у октобру исте године албански главари из Косовског вилајета образовали у Скопљу тајни комитет на челу са Хасаном Приштином и Бајрамом Цуријем. Крајем децембра 1911. у Цариграду је група албанских политичара окупљених око Исмаила Кемала усвојила одлуку о подизању масовног албанског устанка следеће године, при чему је организовање побуне у Косовском вилајету било поверено Хасану Приштини.

<sup>97</sup> Peruničić, *Svedočanstvo o Kosovu 1901–1913*, dok.: Pismo Milana Rakića, konzula u Prištini, upućeno Ministarstvu inostranih dela Kraljevine Srbije, 26. mart 1911, 449.

<sup>98</sup> Gawrych, *n. d.*, 186.

<sup>99</sup> Ракић, *н. д.*, 248.

<sup>100</sup> Peruničić, *Svedočanstvo o Kosovu 1901–1913*, dok.: Pismo Milana Rakića, konzula u Prištini, upućeno Milovanu Milovanoviću, ministru inostranih dela Kraljevine Srbije, 10. februar 1911, 446–447; Ракић, *н. д.*, 249–250. Милан Ракић забележио је како су султановом посетом „само [...] бошњаци били потпуно задовољни. Они су и овом приликом показали колико су фанатици. Ти људи – у нестрпљењу да виде Султана похитали су у Приштину на две и три недеље пре његовога доласка. Не знајући ни турскога ни арнаутскога језика, они су се потуцали по Приштини, а нису хтели да приђу ниједном Србину. После молитве на Муратовом гробу, они су били толико одушевљени да су плакали од радости и преклињали су неке Србе из горњих крајева да пишу својима како је то величанствена манифестација била, јер, говораху, можда њима неће веровати кад им стану причати“ (*Исто*, 250).

<sup>101</sup> Текст Меморандума из села Герче умногоме је био сагласан захтевима које је Албански централни комитет у Валони упутио Цариграду 15. јуна и 28. јула 1911. – Бартл, *н. д.*, 132–133; Skendi, *n. d.*, 417–419; Rahimi, *n. d.*, 83–84; 417; Gawrych, *n. d.*, 187.

<sup>102</sup> Јагодић, *н. д.*, 112–114.

<sup>103</sup> Турска скупштина формирана је 17. децембра 1908, након младотурске револуције и парламентарних избора у којима је изабрано укупно 220 посланика. Међу њима налазило се 26 Албанаца. – Бартл, *н. д.*, 121–122.

Ипак, у устанку подигнутом у Пећком санцаку 10. маја 1912. Албанци нису остварили ниједан успех, иако је турска војска имала наређење да се држи резервисано колико год је то могуће. На састанку предводника побуне, одржаном крајем маја у Јунику, Хасан Приштина, Иса Бољетинац, Бајрам Цури, Риза-паша, Неџиб и Ферхат Али Драга, Зејнел-бег и други албански главари из Косовског вилајета су у присуству делегата из Скадарског вилајета и Дебарског санцака истакли своје захтеве, изјављујући истовремено пуну верност према султану и држави. Од младотурског режима тражили су гаранције у смислу потпуне амнестије и материјалне одштете, потом пореских олакшица, поделе оружја албанском становништву, служења војног рока у родном крају и обуставе праксе регрутовања хришћана. Истовремено је, међутим, донесена одлука о нападу на турски гарнизон у Пећи и о покретању агитације у циљу проширења оружаних акција. Мада је крајем истог месеца побуна била подигнута у Дебарском санцаку, позиву својих сународника нису се одазвали Албанци у Приштинском, Призренском и Скопском санцаку, те је оружани отпор био угушен након тродневних борби у Пећи почетком јуна.<sup>104</sup>

До нових немира дошло је већ почетком следећег месеца. Најпре је Иса Бољетинац 2. јула 1912. објавио меморандум са албанским захтевима у духу распуштања турске Скупштине и расписивања нових избора, при чему је било наглашено да се потписници овог документа не залажу за отцепљење од турске државе, већ да желе очување Калифата. Након краткотрајне оружане акције у Лабу и Ђаковици Албанци су преузели власт у северном делу Косовског вилајета. Команданти турских гарнизона, присталице антирежимске Официрске лиге, нису пружали отпор приликом уласка албанских побуњеника у Ђаковицу, Приштину и остале вароши у Вилајету.<sup>105</sup>

Преговори Албанаца са члановима цариградске комисије која је 27. јула 1912. допутовала у Приштину, разоткрили су нејединство међу побуњеницима у погледу њихових захтева и циљева борбе. Настојећи да обједини национално-аутономистичке тежње албанских главара из Косовског вилајета, Хасан Приштина саставио је почетком августа нови меморандум којим је формулисао албанске ставове. У 14 тачака стајало је да Албанци захтевају спровођење албанског обичајног права, строгу примену шеријата, служење војног рока у европском делу Царства током мирнодопског периода, право на ношење оружја, именовање Албанаца на место чиновника у Косовском, Битољском, Скадарском и Јањинском вилајету, увођење административне поделе ових вилајета на нахије, отварање гимназија са интернатима, оснивање медреса са наставом на албанском језику, слободну наставу, признање албанског језика као службеног на простору наведена четири вилајета, изградњу путева и железница, суђење члановима последња два младотурка кабинета, општу амнестију свих учесника у побуни и накнаду материјалне штете.<sup>106</sup>

Објављивање ових захтева није представљало слабљење лојалности албанских главара из Косовског вилајета према Османском царству, што је јасно било исказано у време црногорског заузимања Мојковца почетком августа 1912. Примивши вест о покрету црногорске војске која се после Мојковца упутила према Бијелом Пољу, Иса Бољетинац је депешом обећао бијелопољским и пријепољским муслиманима помоћ 30.000 својих сународника. „Кад је у питању одбрана отаџбине“, стајало је у овој депеши, „не питам никога нити познајем мушира“.<sup>107</sup> Средином августа, након уласка албанских побуњеника у Скопље, султан је прихватио све захтеве изнесене у меморандуму Хасана Приштине. Једино је у вези са питањем ношења оружја било назначено да дозволу могу добити само пастири, пољари, аге и настојници њихових имања итд, што је у пракси, међутим, значило да је сваки Албанац по неком основу могао остварити право на ношење оружја. Убрзо су Албанци у Пећи, Ђаковици

<sup>104</sup> Јагодић, *н. д.*, 115–120.

<sup>105</sup> *Исто*, 120–121.

<sup>106</sup> *Balkanski ugovorni odnosi*, том I, dok. br. 112: Albanski zahtevi Turskoj od 14 tачака, 306; Богумил Храбак, „Арбанашки устанци“, *Врањски гласник* 11/1975, 320–341; Јагодић, *н. д.*, 123–124; Skendi, *н. д.*, 434–436; Бартл, *н. д.*, 136–137.

<sup>107</sup> Цит. према: Јагодић, *н. д.*, 125.

и Презрену насилно, мада без отпора турске војске, провалили у магацине и међу собом разделили пушке, док је истовремено започела примена албанских захтева у вези са именовањем нових чиновника и оснивањем исљахата.<sup>108</sup>

Лојалан однос албанских главара према Османском царству и њихов верски фанатизам пресудно су одредили исход настојања Краљевине Србије да осигура подршку Албанаца у остваривању својих државних интереса у Старој Србији. Султанов суверенитет и опстанак турске државе није могао бити доведен у питање, већ је темељ сарадње било могуће пронаћи једино на пољу заједничког отпора продирању Аустроугарске.<sup>109</sup> У том смислу су након избијања италијанско-турског рата у септембру 1911. поједини албански главари из Косовског вилајета исказивали спремност на споразумевање са Београдом. Готово одмах по оснивању тајног албанског комитета у октобру исте године Хасан Приштина и други албански прваци ступили су у везу са српским конзулатима у Скопљу и Приштини, тражећи да им Србија обезбеди оружје и муницију.<sup>110</sup> У фебруару 1912. Влада Краљевине Србије снабдела је оружјем одметничке чете Махмуда Зајима и Садика Раме, који су, према претходно постигнутом договору, штитили Србе од разбојника и напада римокатоличких албанских племена у Пећком санџаку. Крајем следећег месеца Србија је са албанским главарима у Ѓњиланској кази утврдила неколико договора о заједничком деловању у случају упада аустроугарске војске у Косовски вилајет. На истим основама био је постигнут договор са Исом Бољетинцем у априлу 1912.<sup>111</sup> О слабљењу утицаја Беча међу Албанцима сведочио је одбијање главара из Пећи, Ђаковице, Приштине и Дренице да прихвате оружје које су им почев од краја 1911. упорно нудили аустроугарски агенти.<sup>112</sup>

Полазећи од својих државних интереса на Балкану, Краљевина Србија настојала је да албанску побуну против турских власти одложи до погодног тренутка, односно до потписивања уговора са осталим балканским државама о покретању заједничке војне кампање против Османског царства. Отуда Албанцима у Пећком санџаку пушке из Србије нису биле допремљене у време побуне из средине маја 1912, већ је то било учињено два месеца касније. У знатно већем обиму ове акције спровођене су након утврђивања споразума између врховне команде српске и бугарске војске о оперативним модалитетима војног ангажовања у случају рата Србије са Аустроугарском, потом Бугарске са Румунијом и Србије и Бугарске са Османским царством почетком јула 1912. Непосредно по распламсавању албанске побуне у Лабу капетан Војислав Танкосић организовао је пребацивање 600 пушака у табор Исе Бољетинца. Истовремено је Идриз Сефер добио 100 пушака, а Бајрам Цури је од српског конзула у Приштини тражио да му се одмах додели 500 пушака и обећање да ће га на граници са Србијом у резерви чекати између 5.000 и 6.000 комада оружја.<sup>113</sup>

<sup>108</sup> Храбак, *н. д.*, 353–354; Јагодић, *н. д.*, 125–127; Бартл, *н. д.*, 137–138.

<sup>109</sup> Насупрот негативном одређењу албанских главара према Аустроугарској, Милан Ракић приметио је како помисао на окупационе намере Беча није изазивала нарочиту узнемиреност међу Албанцима, који су веровали да им Аустроугарска, уколико анектира Косовски вилајет, „неће дирати у читлуке“. Отуда се чини исправним мишљење овог српског дипломате, који је сматрао да је за албанско становништво најважније било аграрно питање, те да је њихова бојазан од губитка земље у случају распада Османског царства и територијалног проширења Србије представљало највећу сметњу за споразум Срба са албанским главарима. Осим тога, Милан Ракић указивао је на извесне „погрешке у агитовању“, настале услед непознавања прилика на терену и обичаја албанског становништва. „Тако смо“, стајало је у једном његовом извештају из средине 1905, „препоручивали Арнаутима да отварају школе, јер ‘просвета изображава ум, па човек може рећи своје оцу: Е, оче, ти си старији, али ниси паметнији, јер ја сам свршио школу’. Арнаути су се, разуме се, згледали кад им је предочена ова добит од школе, Арнаути код којих матори људи од 40 година не пуше пред оцем, нити смеју да проговоре док им отац не да ‘узун’“ (Ракић, *н. д.*, 57).

<sup>110</sup> Ракић, *н. д.*, 295.

<sup>111</sup> Јагодић, *н. д.*, 352–356.

<sup>112</sup> *Документи о Рашкој области 1900–1912*. Приредио Милић Ф. Петровић, (Београд: Архив Србије, 1995), док. бр. 225: Јован Јовановић, српски генерални конзул у Скопљу – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, 340.

<sup>113</sup> Јагодић, *н. д.*, 354–362.

Наоружавање Албанаца српским пушкама, међутим, било је поново обустављено средином 1912. У дану објављивања албанских захтева у 14 тачака, 9. августа, Влади Краљевине Србије стигла је порука из Софије да се треба уздржати од даљег нарушавања односа са Османским царством, будући да рат против Турака неће бити могуће започети пре јесени исте године. Услед овог колебања Србије, упоредо са стишавањем албанске побуне, захладнели су односи између Београда и албанских главара који су у претходном периоду у мањој или већој мери исказивали жељу за сарадњом са Србима. Иса Бољетинац је на састанку са мајором Драгутином Димитријевићем, одржаном 26. августа у Бољетину, одбио да се изјасни о свом учешћу у предстојећем српско-турском рату, док је Идриз Сефер у писму које је крајем септембра послао краљу Петру Карађорђевићу навео: „Наш је споразум био да те ја са мојим Арнаутима помажем у рату са Аустријом. При тој обавези ја и даље остајем, али ако Србија ратује са мојим царем, не можеш рачунати на моју помоћ.“<sup>114</sup> Држање Албанаца у Косовском вилајету почетком јесени 1912. уверавало је Милана Милојевића, српског конзула у Приштини, да ће већина албанских главара, са којима је Србија раније сарађивала, заузети непријатељско држање према њој у случају рата са Османским царством.<sup>115</sup>

Наведене догађаје с краја прве и почетка друге деценије 20. века пратило је убрзано нарастање бројних видова притисака на српско становништво у Косовском вилајету. Број почињених злочина, односно убистава Срба, досегао је највећи обим 1905, при чему је највише случајева забележено у Пећком санцаку.<sup>116</sup> У јесен исте године Јован Жујовић, министар иностраних дела Краљевине Србије, прихватио је предлог Мирослава Спалајковића, српског конзула у Приштини, о склапању договора са појединим Албанцима у вези са чувањем српских села, пре свега у Пећком и Призренском санцаку. Ипак, ова идеја, мада „врло добра у суштини, није на делу показала онај успех који се очекивао“, будући да „без потпоре, или бар без прећутног одобрења првака“, како је приметио Милан Ракић, „ни сеоски Албанци чувари“ нису могли „бити од велике и трајне користи“.<sup>117</sup> Кратко затишје наступило је 1906, 1907. и 1908, али оно није представљало суштинску промену односа Албанаца према Србима, већ је било подстакнуто страхом од најављеног проширења реформи. Уверени да „све те реформе [...] не долазе од цара, него са стране“, албански главари говорили су: „А кад ми сами уведемо ред и мир, онда и реформе нису потребне“.<sup>118</sup> Током јануара и фебруара 1907. на неколико албанских зборова у Приштинском, Пећком и Призренском санцаку донесена је одлука о склапању бесе која је важила и за Албанце и за Србе. Такође, бесом је било предвиђено „да се нико, ни Арнаути ни Срби, не жали царским властима, него нарочитом суду који је састављен од [...] арнаутских првака“.<sup>119</sup> Заузврат су турске власти, које су у појединим случајевима подржавале овај вид споразумевања главара у Косовском вилајету, ослободиле албанско становништво од плаћања пореза на стоку, уз обећање да се реформе неће спроводити у том делу Царства.<sup>120</sup>

Овај привид мира нарушавали су спорадични случајеви албанског насиља над српским становништвом. Тако је у гушењу побуне Срба у Сјеничком санцаку током пролећа и лета 1906. уз турску војску учествовало око 3.000 наоружаних Албанаца предвођених Исом Бољетинцем, палећи дуж Таре, са обе стране црногорско-турске границе, и српска и турска села.<sup>121</sup> Гласине о акцијама преноса оружја из Србије, неретко спровођене уз прећутну доз-

<sup>114</sup> *Савременици о Косову и Метохији 1852–1912*. Избор, предговор и објашњења Душан Т. Батаковић, (Београд: СКЗ, 1988), 383.

<sup>115</sup> Јагодић, *н. д.*, 362–361.

<sup>116</sup> Током 1905. само у Пећком санцаку забележено је 40 случајева убистава и девет случајева рањавања Срба. – *Исто*, 197.

<sup>117</sup> Ракић, *н. д.*, 99.

<sup>118</sup> Перуничкић, *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*, док.: Турци, Арбанаси и Аустријанци енергично се супротстављају увођењу реформи у Старој Србији, 402.

<sup>119</sup> *Исто*, 403.

<sup>120</sup> Јагодић, *н. д.*, 78–90, 184–218.

<sup>121</sup> *Документи о Рашкој области 1900–1912*, док. бр. 93: Сава Банковић, управник Јаворске Царинарнице – Николи Пашићу, председнику Министарског Савета и министру иностраних дела, 124.



волу турских пограничних власти али потом разоткриване услед несавесног држања локалних повереника,<sup>122</sup> као и дојаве о проласку српских чета, изазивале су енергичну акцију Албанца.<sup>123</sup> У колективно сећање српског становништва у Гњиланској кази дубоки траг утиснула је албанска одмазда након оружаног сукоба са српском четом у селу Пасјане средином јула 1907.<sup>124</sup> Након пасјанске афере поједини албански главари утврђивали су бесе којима су се обавезивали „да добро пазе на кретање виђенијих Срба“, потом да образују „нарочите чете Арнаута [...] са задатком да истражују и гоне комите“ и да чувају границу према Србији. Такође, приштински главари одлучили су да „ако се још једна српска чета појави у овим крајевима, [...] бар једна хиљада добро наоружаних Арнаута пређе границу и нападне Куршумлију“.<sup>125</sup>

Осим притиска Албанаца, опстанак Срба у Косовском вилајету био је угрожен политиком турских власти, које су настојале да спроведу верску хомогенизацију становништва у европском делу Царства.<sup>126</sup> Овај процес био је појачан средином 19. века, када је турска

<sup>122</sup> У вези с овим проблемом, Милан Ракић забележио је средином 1905. како „наши повереници не само да краду и спекулишу са пушкама продајући их скупље но што смеју, него су толико покварени и толико цинници да нам у канцеларију доводе једног Арнаутина крвопију у представе нам га као Стојана Ракића, добродошлицом Србина, па му ми одмах дамо мартинку“ (Ракић, *н. д.*, 52).

<sup>123</sup> Имајући у виду албанску репресију над српским становништвом у Косовском вилајету, Мирослав Спалајковић разрадио је у мају 1906. детаљан план о формирању малих чета у Пећкој, Призренској и Гњиланској кази, састављених од Срба мештана, које је у првом реду требало да штите српско становништво од напада римокатоличких албанских племена. Три месеца касније ову идеју одобрио је Никола Пашић, министар иностраних дела Краљевине Србије, али само у случају Пећке казе, будући да је предузимање оваквих корака у осталим крајевима вилајета, према његовом мишљењу, представљало велики ризик. Међутим, већ у октобру 1906. Мирослава Спалајковића је на месту приштинског конзула сменио Милан Ракић, изразити противник стварања чета у национално мешовитим срединама, те је читава акција била обустављена. – Перуничкић, *н. д.*, док.: Страдање српског народа у Призренском и Пећком санџаку, 382–383; Јагодић, *н. д.*, 343.

<sup>124</sup> Догађаји у селу Пасјане уследили су непосредно након борбе код Дренова 9. јуна 1907, односно победе српских четника над бугарским комитама и сламања бугарске организације на простору западно од Вардара. Милан Ракић говорио је како нове чете у те крајеве треба упућивати преко Кумановске казе. Ипак, превагу је однело мишљење Мирослава Спалајковића који је сматрао да је „кумановски правац“ био „проваљен“. Српска чета прешла је турску границу 13. јула, али је њихов покрет био откривен под неразјашњеним околностима. Већ 15. јула српски четници били су опкољени у пасјанској цркви, коју је окружило, према казивању савременика, између 2.000 и 5.000 турских војника и наоружаних Албанаца. Током наредна три дана српска чета била је у целости разбијена, а репресалије над српским становништвом Пасјана и околних села трајале су месец дана. – Илић, *н. д.*, 122–127; Ракић, *н. д.*, 130–131; Перуничкић, *н. д.*, док.: Погибија сељака и Арнаута зликоваца у гњиланском селу Пасјане, 396–400. У вези са албанском одмаздом над српским становништвом у Гњиланској кази у јулу и августу 1907, Милан Ракић писао је Министарству иностраних дела Краљевине Србије како су „пре пасјанске афере, сви разлози за и против слања чета могли [...] бити само теоријске природе“, али да „после пасјанске афере и страховитог искуства које смо имали, само будала може наставити у истом правцу“ (Ракић, *н. д.*, 132). Наведено мишљење је по свој прилици било у Београду у потпуности прихваћено, о чему сведочи одсуство акција српских четника на простору северно од Шар-планине. Тако је до првих борби са албанским четама дошло код Страцина и Шумате Трнице 1912, уочи Првог балканског рата. – Илић, *н. д.*, 127; Урош Шешум, „Српска четничка организација у Старој Србији 1903–1908. Теренска организација“, *Српске студије* 2/2011, 239–258.

<sup>125</sup> Ракић, *н. д.*, 131–132.

<sup>126</sup> Несумњив показатељ наведених тенденција турских власти био је попис становништва у Османском царству спроведен 1905. Насупрот дотадашњим пописима у којима је становништво разврставано према припадности одређеној верској заједници, односно милету (тур. *millet*), уочи пописа 1905. власти су наговестиле да ће бити извршено спорадично евидентирање националне припадности у пописне књиге. Испитаници, међутим, нису имали право да сами изразе своју националну припадност, већ је требало да се сврстају у неку од унапред одређених категорија. Такође, рубрике о националној припадности нису биле исте у свим крајевима, док у појединим санџацима није ни било предвиђено њихово попуњавање. На територији бившег Новопазарског санџака, односно у Пљеваљском и Сјеничком санџаку и у казама Беране, Трговиште, Нови Пазар и Митровица, сво становништво требало је уписати као Бошњаке, са ознаком православно или муслимани. У остатку Приштинског санџака било је предвиђено само уписање верске припадности, а у остатку Пећког и у Призренском санџаку без Тетовске и Гостиварске казе све становнике требало је представити као „Арнауते“ и разврстати их према верској припадности у три категорије. У крајевима Косовског вилајета јужно од Шар-планине, у Скопском санџаку и Тетовској и Гостиварској кази, муслиманско становништво требало је попи-

држава започела насељавање Татара са Крима и Черкеза са Кавказа у средишње делове Балкана.<sup>127</sup> Спољашње миграције српског становништва биле су углавном усмерене ка Србији.<sup>128</sup> У периоду од Источне кризе 1875–1878. до 1912. удео хришћанске популације непрестано је опадао у свим крајевима Косовског вилајета, изузев у Призренском и Скопском санџаку. Највише Срба одлазило је из Пећке казе, на чијој је територији било највише злочина над Србима, као и из Приштинског санџака, где се налазио велики број Албанаца мухаџира избеглих из Србије. Процес иселавања српског становништва текао је, такође, из северозападних крајева Косовског вилајета, из Пљеваљског и Новопазарског, односно Сјеничког санџака, с том разликом што је овде било речи о притиску мухаџира из Босне и Херцеговине и Црне Горе. У наведеном раздобљу са простора Косовског вилајета укупно се иселило око 135.000 Срба, при чему је 100.000 исељеника долазило из крајева северно од Шар-планине. Досељавање муслиманских избеглица и иселавање Срба били су основни узроци нарушавања националне структуре становништва Косовског вилајета крајем 19. и почетком 20. века, будући да су старосна структура и природни прираштај хришћанског и муслиманског становништва стајали у истој равни, а албанизација српског становништва, најчешће спровођена путем отимања девојака и примања исламске вере, током читавог периода није добила већи обим.<sup>129</sup>

Снажан замајац зближавању балканских хришћанских земаља у циљу решавања питања османског наслеђа на европском тлу дао је италијанско-турски рат, покренут у септембру 1911. Након вишемесечних преговора Србија и Бугарска потписале су 13. марта 1912. *Уговор о пријатељству и савезу*. Тајни додатак Уговора био је офанзиван према Османском царству, при чему је Србија признала Бугарској право на област источно од Родопа и Струме, а Бугарска Србији право на територију северно и западно од Шар-планине, док је простор између назначених зона био подељен линијом од Криве Паланке до Струге.<sup>130</sup> Дајући пред-

---

сати без назнака од националној припадности, док је у случају хришћана требало убележити и националну и верску припадност. Наведеним мерама требало је српско становништво у административном смислу претопити у „Бошњак“ и „Арнаути“ у крајевима у којима су они били најбројнији, односно у северним деловима Косовског вилајета. Овако замишљен попис, ипак, није био спроведен, већ је у септембру 1905. била донесена одлука да се становништво попише према начелу припадности одређеном милету. – *Документи о Рашкој области 1900–1912*, док. бр. 54: Мирослав Спајалковић, српски конзул у Приштини – Председнику Министарског савета Краљевине Србије, 88, док. бр. 55: Нићифор Перић, митрополит рашко-призренски – Свим митрополитским намесницима, 88–89, док. бр. 57: Василије Церовић, протојереј у Сјеници – Нићифору Перићу, митрополиту рашко-призренском, 89–90; Милош Јагодић, „Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910“, *Историјски часопис* 57/2008, 343–353.

<sup>127</sup> Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, 32–42.

<sup>128</sup> Краљевина Србија углавном је прихватала српске избеглице, а крајем јула 1912. у Београду је био образован Одбор за помоћ бегунцима из Старе Србије на челу са генералом Божидаром Јанковићем. Изузетак је начињен почетком 1912. када су пограничне власти издале наредбу да се избеглице упуте назад у Стару Србију. – Батаковић, *н. д.*, 185–186, 191–192.

<sup>129</sup> Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, 241–304. Према сумарним резултатима антропогеографских проучавања порекла становништва Косова и Метохије, обављеним у периоду од 1922. до 1990, од 30.513 испитаних албанских кућа само је 2.605 (8,5%) имало српско порекло. – Милован Радовановић, *Косово и Метохија. Антропогеографске, историјскогеографске, демографске и геополитичке основе*, (Београд: Службени гласник, 2008), 411–413. Процес асимилације српског становништва, односно претапања српског елемента у албански корпус, одвијао се у две етапе. Срби су путем исламизације најпре стицали муслимански верски идентитет, а тек потом албански, уласком у албанску племенску организацију кроз брачне везе и прихватањем албанског језика. На српско порекло једног дела албанског становништва несумњиво указују српска презимена Албанаца у Дреници, Пећи, Призрену и другим крајевима Старе Србије, попут Ђокића, Велића, Марушића, Ђекића, Попића, Караџића, Степановића итд., као и свест о некадашњој припадности српској православној заједници, исказаној кроз сећање на породичну славу и поштовање неких православних обичаја. У изворима српске провенијенције ови Албанци означени су као Арнауташи. – Јован Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, (Београд: САНУ, 1996), 421. Уочавајући ове различитости међу Албанцима, британски конзул у Скадру, Кирби Грин, забележио је 1880. како у тренуцима неслоге етнички Албанци из Скадарског вилајета са ниподаштавањем гледају на Албанце из Косовског вилајета због њиховог српског порекла. – Јагодић, *н. д.*, 249.

<sup>130</sup> *Balkanski ugovorni odnosi*, том I, док. бр. 104: Уговор о пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске, 285–286; док. бр. 105: Тајни додатак, 287–289.

ност дефанзивном делу Уговора и чинећи уступке током преговора у рејону Криве Паланке, Кратова, Велеса и Струге, Милован Миловановић, министар иностраних дела Краљевине Србије, усмеравао је правац будућег проширења Србије према Јадранском мору. Идеју о српско-бугарском разграничењу према наведеном Уговору подржали су прваци Самосталне радикалне странке и припадници официрске организације Уједињење или смрт, док су вођи Народне радикалне странке, Српске напредне странке и Националне странке сматрали да је према Бугарској начињен превелики уступак, те да овако замишљена граница не може обезбедити стратегијску сигурност Србије.<sup>131</sup> Српско-бугарски уговор био је потврђен и даље разрађен Војном конвенцијом од 12. маја 1912. и споразумима два генералштаба закљученим 1. и 2. јула и 28. септембра исте године.<sup>132</sup> Бугарска и Грчка потписале су 29. маја 1912. Уговор о одбрамбеном савезу, који је био допуњен војном конвенцијом, потписаном 6. октобра исте године. Питање будућег разграничења између ових држава остављено је по страни.<sup>133</sup> Црна Гора и Бугарска размениле су предлоге споразума, без утврђивања формалног уговора, док је савез Србије и Црне Горе био потврђен Политичком и Војном конвенцијом од 6. октобра 1912. Разграничење две српске краљевине требало је да буде решено након рата са Османским царством.<sup>134</sup>

У оквиру припрема за предстојећу војну кампању на југу, током пролећа и лета 1912. Србија и Црна Гора интензивно су радиле на успостављању појединачних савезништава са албанским главарима.<sup>135</sup> Нови министар иностраних дела Краљевине Србије, Јован М. Јовановић, писао је крајем јула српским конзуларним представништвима у Османском царству како „ми треба да стечемо у Арнаутима пријатеље, да утврдимо односе узајамнога поверења“, истичући да „наша национална будућност као да почива на односима узајамног поверења између Срба и Арнаута“.<sup>136</sup>

Свега десетак дана уочи покретања кампање савезничких војски против Цариграда, Никола Пашић, председник новоформиране Владе Краљевине Србије, упутио је свим великим силама меморандум о стварању аутономне Старе Србије. Био је то одговор Србије на аустроугарски предлог о децентрализацији Османског царства на Балкану. У наведеном меморандуму српска аутономна територијална јединица дефинисана је као јединствена област која је требало да обухвати Косовски вилајет у целости, потом северни и источни део Битољског вилајета и северозападне крајеве Скадарског вилајета са јадранском обалом. Предвиђено је да обим њене аутономије буде уређен „по угледу на реформе органског статута за острво Крит“.<sup>137</sup> Меморандум је представљао противтежу идеји о формирању ауто-

<sup>131</sup> Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, (Београд: Филозофски факултет, 2013) 15–16.

<sup>132</sup> *Balkanski ugovorni odnosi*, том I, док. бр. 106: Војна конвенција између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске, 289–293; док. бр. 108: Споразум између српског и бугарског генералштаба, 295–298; док. бр. 109: Споразум између српског и бугарског генералштаба за случај рата Бугарске и Румуније, 298–399; док. бр. 110: Споразум између српског и бугарског генералштаба за случај рата Србије и Бугарске с Турском, 300–301; док. бр. 114: Споразум међу српским и бугарским гл. генералштабом, 309–310.

<sup>133</sup> *Isto*, док. бр. 107: Уговор о одбрамбеном савезу између Бугарске и Грчке, 293–295; док. бр. 113: Војна конвенција између Бугарске и Грчке, 307–309.

<sup>134</sup> *Isto*, док. бр. 111: (Црногорски) предлог Бугарској за рат против Турске, 301–305; док. бр. 115: Политичка конвенција између Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе, 310–312; док. бр. 116: Војна конвенција између Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе, 312–313.

<sup>135</sup> *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига V, свеска 1: 1–14. јануар – 14/27. јули 1912, приредио Михаило Војводић, (Београд: САНУ, 1984), док. бр. 704: Генерални конзулат Краљевине Србије – Скопље, Министру иностраних дела Краљевине Србије Јовану Јовановићу – Београд, 1044–1045.

<sup>136</sup> *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига V, свеска 1, док. бр. 679: Министар иностраних дела Краљевине Србије Јован Јовановић – Београд, Конзуларном одељењу Министарства иностраних дела Краљевине Србије – Београд, 1019–1020.

<sup>137</sup> Према замисли Николе Пашића, требало је да Старом Србијом, као аутономном облашћу, „управља гувернер хришћанин, кога би наименовао Султан са пристанком Сила“ и који се „не би [...] могао уклањати без пристанка Сила“. Уз гувернера требало је образовати „један изборни Савет састављен од 12 чланова“ и Скупштину. Целу територију требало је поделити на округе, а њих на одборе, и потом изабрати чланове ових органа управе „водећи увек рачуна о разним вероисповестима“. Наведено је, такође, како би у аутономној Старој Србији важило османско законодавство, али је и наглашено да ће „принцип равноправности

номне Албаније, откривајући истовремено територијалне претензије Краљевине Србије, односно њен ратни циљ у предстојећој борби за потпуно ослобођење српског народа у Османском царству.<sup>138</sup>

У вези са питањем односа према албанском народу, Влада Краљевине Србије саставила је почетком октобра 1912. општу прокламацију у којој је било наведено да српска војска полази у рат не против Албанаца већ искључиво против Турака, те да ће она ослободити и српско и албанско становништво.<sup>139</sup> Такође, истакнуто је да Србија гарантује Албанцима личну и имовинску сигурност, слободу вероисповести, школску самоуправу и употребу албанског језика у судству и локалној администрацији. Посебно је наглашено како се све што се до тада догађало у односима између Срба и Албанаца „предаје забраву“.<sup>140</sup> Међу албанцима, међутим, наведена прокламација остала је у сенци султановог позива на одбрану државе, објављеног 4. октобра 1912. Већ 6. октобра, два дана пре почетка Првог балканског рата, албанске чете, наоружане пушкама добијеним из турских војних магацина, продрле су у Копаонички срез, спаливши „готово све куће и покућство“ у десетак српских села, као и „сточну храну по пољима и утринама“.<sup>141</sup> Такође, на зборовима одржаним у Скопљу 10. октобра и потом у Дебру и Приштини, албански главари донели су одлуку о одбрани Османског царства, истичући још једном захтеве у духу уједињења Косовског, Битољског, Скадарског и Јањинског вилајета под њиховом управом.<sup>142</sup> Истовремено су вршени упади на територију Србије, иако се она још увек није налазила у рату.<sup>143</sup>

Црна Гора је Османском царству објавила рат 8. октобра 1912, а исто су учиниле и остале балканске савезнице десет дана касније. Основна замисао ратног плана Врховне команде војске Краљевине Србије био је продор долином Вардара према линији Овче Поље – Велес – Штип, док је упоредо требало начинити продор у област Старог Раса. Ибарска војска, на челу са генералом Михаилом Живковићем, ослободила је Нови Пазар 23. октобра и потом преко Митровице наставила напредовање према Ђаковици у коју је ушла 6. новембра. Јаворска бригада, предвођена потпуковником Миливојем Анђелковићем, ослободила је нај-

---

пред законом, укидање феудалних привилегија, слободе вероисповести и савести“ представљати „основе [...] на којима почива цела управа“. Надлежност у домену одржавања „реда и поретка“ припадала би искључиво гувернеру са жандармеријом, која би била састављена „од мештана а регрутована добровољно тако да на сваких 1.000 становника дође по десет жандарма“. Војну службу сви регрути вршили би у Старој Србији, осим изузетно, у случај рата“. Осим овог, премијер Владе Краљевине Србије саставио је други предлог реформи, који је у нешто већем обиму чинио уступке према муслиманском становништву. Њиме је било предвиђено да гувернер, изабран из редова хришћана, добије два помоћника, једног Србина и једног муслимана, те да старешине округа могу бити и муслимани и хришћани, изабрани „према сразмери бројној хришћана и муслимана“. И ове старешине требало је да имају помоћнике – „хришћанин муслимана, а муслиман хришћанина“. Такође, предвиђено је да званични језици буду српски, турски и „арбанаски“, као и да буду формиран и „мешовити судови за спорове између хришћана и муслимана“. – *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига V, свеска 2: 15/28. јули – 4/17. октобар 1912, приредио Михаило Војводић, (Београд: САНУ, 1985), док. бр. 467: Председник Министарског савета и министар иностраних дела Краљевине Србије Никола Пашић – Београд Свим посланствима и конзулатима Краљевине Србије (циркулар) – Београд, 714–720.

<sup>138</sup> Војводић, „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије (1881–1912)“, 187–188; Батаковић, *н. д.*, 193–194.

<sup>139</sup> У истом духу краљ Петар Карађорђевић истакао је у свом прогласу од 6. октобра 1912. како ће српска војска „у Старој Србији поред хришћана затећи и Србе муслимане, који су нама тако исто драги, а с њима и Арбанасе, хришћане и муслимане, с којима наш народ живи заједно већ хиљаду и три стотине година обично делећи с њима срећу и несрећу. Ми им свима носимо слободу, братство, једнакост у свему са Србима. Наша ће Србија и тамо донети жељени мир и напредак, као што је то донела окрузима ослобођеним 1977/8. године: у њима живе слободни, напредни, свесни, задовољни грађани. Тај живот имамо да заснујемо и на обалама Лаба, Ситнице, Ибра, Дрима, Вардара“ („Балкански рат“, *Политика*, бр. 3133, 6. октобар 1912, 2).

<sup>140</sup> Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, 361.

<sup>141</sup> Перуничкић, *н. д.*, док.: У срезу копаоничком Арнаути пале српска села. У Ђаковици двовлашће, 621.

<sup>142</sup> Ђорђе Микић, „Албанци и Србија у балканским ратовима 1912–1913. године“, *Историјски гласник* 1–2/1985, 60.

<sup>143</sup> Батаковић, *н. д.*, 194–199.

пре Сјеницу 24. октобра, затим Пријепоље и Пљевља 27. и 28. октобра и, коначно, Нову Варош 1. и Прибој 6. новембра.<sup>144</sup>

Прва армија војске Краљевине Србије, наступала је под командом престолонаследника Александра Карађорђевића долином Вардара према Овчем Пољу, одневши победу у одлучујућој бици код Куманова 23. и 24. октобра. Два дана доцније ослобођено је Скопље, потом Прилеп 4. новембра, Дојран и Ђевђелија 5. и 6. новембра, Битољ 19. новембра, Охрид 25. новембра и Дебар четири дана касније. Српска војска је, такође, 4. децембра ушла у Елбасан, овладавши тако горњим током Шкумбе, а потом је заузела Тирану и Кроју.<sup>145</sup> Друга армија, под командом генерала Степе Степановића, ослободила је Криву Паланку 21. октобра и Кратово два дана касније, а затим је била пребачена у Тракију.<sup>146</sup>

На Косову, у правцу којим се кретала Трећа армија предвођена генералом Божидаром Јанковићем, налазило се уз регуларну турску војску између 15.000 и 16.000 албанских добровољаца, подређених Иси Бољетинцу. Након победе српске војске код Мердарске карауле и потом на Тенешдолском кланцу, отпор албанских чета био је савладан у потпуности. Приштина је била ослобођена 22. октобра, Феризовић 25. октобра, а Гњилане наредног дана. Након ослобођења Косова, Трећа армија запосела је област Тетова 30. октобра, а затим Гостивар 2. и Кичево 4. новембра. Њено даље ангажовање било је усмерено према Метохији и јадранској обали. Призрен је био ослобођен 30. октобра, док је 4. новембра здруженим деловањем војске Краљевине Србије и војске Краљевине Црне Горе ослобођена Ђаковица. Наведени догађаји протекли су у знаку латентне опасности од распламсавања албанске побуне коју су подстицали аустроугарски конзули у Призрену и Митровици, Оскар Прохаска и Ладислав Тахи.<sup>147</sup> Отпор ширег обима ипак је изостао, те су се Иса Бољетинац, Бајрам Цури и Риза-бег, праћени мањим бројем сабораца, повукли у северну Албанију. Пет дана касније започело је наступање две колоне српске војске према Јадранском мору. Љеш је заузет 18. новембра, а Драч десет дана потом. У међувремену, између 15. новембра и 2. децембра, вођене су жестоке борбе са албанским нерегуларним јединицама у Љуми. Тако је за свега месец и по дана Србија овладала простором од старе српско-турске границе на северу до Битоља и Ђевђелије на југу и од Јадранског мора и Шкумбе на западу до Штипа на истоку. Примирје са Османским царством потписано је 3. децембра 1912, али су услед смене владе у Цариграду оружане акције биле обновљене 3. фебруара следеће године.<sup>148</sup>

Дан уочи уласка српске војске у Драч, у Валони је био одржан албански национални конгрес на којем је Исмаил Кемал, у присуству 83 делегата „муслимана и хришћана“, прочитао Декларацију о проглашењу независности Албаније (алб. *Shpallja e pavarësisë së shqipërisë*), поставши истовремено први председник новоформиране албанске Владе. Међу делегатима који су, према речима Исмаила Кемала, „дошли из свих крајева Албаније“, налазило се 11 албанских првака са простора Косовског вилајета: Иса Бољетинац, Реџеп

<sup>144</sup> Борислав Ратковић, Митар Ђуришић, Саво Скоко, *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912–1913*, (Београд: БИГЗ, 1972<sup>2</sup>), 88–92.

<sup>145</sup> *Исто*, 65–66, 87–88, 92–127.

<sup>146</sup> *Исто*, 66–68, 84–87.

<sup>147</sup> Генерал Божидар Јанковић писао је 7. новембра 1912. Врховној команди у Скопљу како је „Аустријски конзул у Призрену г. Оскар Прохаска [...] после наших победа на Приштини, помагао организацију турско-арнаутског отпора нашој војсци“, те да је „директно одвраћао прваке у Призрену да варош не предаду Србима“, настојећи да „изазове пометњу, забуну и покољ Срба у Призрену, у време пре уласка наше војске“. Такође, аустроугарски конзул је „и после доласка наших трупа овде, одржавао [...] преко агената везе са Хасима, Љумом и Фандима“, док се у Конзулату неколико пута састао са Исом Бољетинцем. – Перуничкић, *н. д.*, док.: Аустријски конзули у Митровици и Призрену непријатељи српски, 624–627; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига V, свеска 3: 5/18. октобар – 31. децембар 1912/13. јануар 1913, приредио Михаило Војводић, (Београд: САНУ, 1986), док. бр. 362: Др Милан Ђ. Милојевић – Београд Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије Николи Пашићу – Београд, 472.

<sup>148</sup> Батаковић, *н. д.*, 199–201; Ратковић и други, *н. д.*, 88–92, 127–139.

<sup>149</sup> *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, edited by Sommerville Story, (London: Constable and Company LTD, [1920]), 372–374.

Митровица, Бедри Пејани, Салих Ђука, Митхат-бег Фрашери, Мехмед паша Дерала, Ризабег, Хајдин-бег Драга, Дервиш-бег, Зејнел-бег Беголи и Ћерим Беголи. Истог дана, 29. новембра, у депеши упућеној Николи Пашићу, Исмаил Кемал истакао је како су Албанци „срећни што улазе у породицу народа на Балканском Полуострву чија су они по пореклу старија браћа“. Такође, исказао је уверење да ће Влада Краљевине Србије признати нову албанску Владу, потом да ће „даља непријатељства од стране српске војске престати на њиховом [албанском – Д. Б.] народном земљишту“ и да ће „сви предели неоспорно арбанашки које су заузеле савезничке војске бити њима враћене“.<sup>150</sup> Идеју о проглашењу албанске независности најснажније и најупорније заступао је Беч, вођен својим интересима на Балкану, понајпре везаним за спречавање територијалног проширења Србије, Црне Горе и Грчке. Отуда се Исмаил Кемал након покретања војних операција балканских савезница 1912. налазио у Аустроугарској, која му је десетак дана уочи одржавања конгреса у Валони обезбедила несметани пролаз морским путем до Драча.<sup>151</sup>

Услед брзог напредовања српских и грчких снага стварна власт албанске Владе обухватала је само узану област у непосредном окружењу Валоне, једином граду у западном делу Османског царства пред чијим се капијама у том тренутку нису налазиле војске балканских савезничких држава. Писана на турском језику и заступана од људи који нису знали албанску абецеду, прокламација албанског националног конгреса није имала шири одјек међу албанским становништвом. С друге стране, иако је сâм чин проглашења албанске независности 28. новембра 1912. представљао у првом реду последицу политичких и ратних дешавања у средишту Балкана, односно закаснили импулс албанске емиграције чије се деловање налазило у сенци дипломатије балканских држава и акција њихових војски на терену, одлуке донесене на конгресу у Валони убрзо су добиле значај чињенице коју су све балканске државе морале уважити у процесу осмишљавања будућих праваца своје спољне политике.<sup>152</sup>

Упоредо са напредовањем јединица војске Краљевине Србије, црногорске снаге продрале су према старорашкој области, Метохији и северном ободу Скадарског вилајета. Ратни циљеви Црне Горе били су јасно назначени у прогласу краља Николе од 9. октобра 1912, у којем је било истакнуто како ће Црногорци одговорити на „тужни вапај [...] потлачене браће [...] из Старе Србије“, те да ће „пружити руку [...] витешкој Малесији, која се ево двије године лавски бори за своја права, слободу и сједињење са Црном Гором“.<sup>153</sup> У периоду од објаве рата до 4. новембра 1912. Источни одред на челу са сердаром Јанком Вукотићем ослободио је Бијело Поље, Беране, Рожај, Плав, Гусиње, Пећ, Дечане и Ђаковицу, док су истовремено Приморски и Зетски одред били упућени на Скадар.<sup>154</sup>

Настојећи да у предстојећим војним операцијама осигура подршку Албанаца, пре свега у ширем залеђу Скадра, краљ Никола одржавао је везу са истакнутим главарима римокатоличких племена. Већ 11. октобра Малисори су се одазвали позиву са Цетиња, али је, с друге стране, Пренк Биб Дода, главар Мирдита, испрва заузео неутралан, а потом и непријатељски

<sup>150</sup> *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига V, свеска 3: 5/18. октобар – 31. децембар 1912/13. јануар 1913, приредио Михаило Војводић, (Београд: САНУ, 1986), док. бр. 290: Председник провизорне албанске владе Исмаил Кемал-беј Министру иностраних дела Краљевине Србије – Београд, 440.

<sup>151</sup> Shukri Rahimi i Zekeria Sana, „Albanski narodni preporod“, 81–82; Skendi, *n. d.*, 444–446; Živko Avramovski, „Odnosi na Balkanu i stvaranje albanske države“, u: *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, 64–66. Неколико месеци уочи Првог балканског рата и везивања своје политике за Беч, Исмаил Кемал покушавао је да успостави сарадњу са Београдом, Римом и Паризом. – Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, (Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије, 1970), 150–151.

<sup>152</sup> Бартл, *n. d.*, 139–140; Bogumil Hrabak, „Albanci Kosova i Metohije od Prizrenske lige do 1918. godine“, u: *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, 57–58; Батаковић, *n. d.*, 198–199.

<sup>153</sup> Перуничкић, *n. d.*, 609–610. Немачки историчар Петер Бартл наводи да су црногорске амбиције биле знатно веће. Према његовим истраживањима, крајем новембра 1912. краљ Никола Петровић Његош је преко свог повереника водио разговоре са Владимиром Гизлом фон Гизлингенем, аустроугарским представником на Цетињу, нудећи своју кандидатуру за владара будуће албанске државе. – Бартл, *n. d.*, 145.

<sup>154</sup> Ратковић и други, *n. d.*, 177–178.

став према српској војсци, признајући још увек, макар номинално, султанову власт.<sup>155</sup> Убрзо је, међутим, отпочео живу агитацију у духу сарадње са Цетињем, надајући се црногорској подршци у формирању аутономне Албаније у оквиру Краљевине Црне Горе. Мада је средином децембра 1912. представницима Мирдита обећао помоћ у наоружању уколико се они буду придружили борбама против Турака, краљ Никола говорио је Михаилу Гавриловићу, посланику Краљевине Србије на Цетињу, како мирдитског главара „не цени никако јер је превртљив и нерешљив“.<sup>156</sup> Ово мишљење усвојио је и Никола Пашић почетком пролећа 1913, након краћег периода преговора током којих је Пренк Биб Доде заступао став о аутономији „целог Дукађина“ и припајању Мирдита Србији. Промена његове политике према Србији, убрзо исказане пре свега у захтевима за повлачењем српских трупа из Албаније, уверили су Владу у Београду да остваривање својих државних интереса у Мирдитима треба тражити уз ослонац на Марка Ђона, рођака и супарника Пренка Биб Доде. Споразум у том смислу утврдили су у Призрену генерал Божидар Јанковић и Марк Ђон, али је и он, попут свог саплеменика, након Првог балканског рата отпочео акције против Србије.<sup>157</sup>

Насупрот почетним успесима, црногорска војска током прве фазе рата, до примирја почетком децембра 1912, није заузела Скадар у којем се, осим турског Скадарског корпуса под командом Есад-паше Топтанија, налазило нешто више од 5.000 албанских добровољаца.<sup>158</sup> Ни долазак две бригаде из састава Источног одреда почетком новембра, као ни деловање Шумадијско-албанског и Дринско-албанског одреда које су уласком у Љеш и Медову<sup>159</sup> 18. новембра одсекле Скадар од његовог залеђа, нису били довољни за слом одбране окруженог града. Коначно, у ноћи између 22. и 23. априла 1913. закључен је споразум о предаји Скадра, при чему је био утврђен усмени договор о црногорској помоћи Есад-паши у његовом настојању да се у наредних неколико дана у Тирани прогласи владарем Албаније и тако формира противтежу „аустријској Албанији“, оличену у влади Исмаила Кемала. Црногорско заузимање Скадра, међутим, није означило окончање скадарске кризе. Услед снажног притиска великих сила црногорске снаге напустиле су град 14. маја 1913.<sup>160</sup>

Скадарско питање чинило је саставни део албанског питања које је, уз проблем острва у Егејском мору, било разматрано на конференцији амбасадора великих сила у Лондону. Конференција је отпочела са радом 17. децембра 1912, дан након покретања мировних преговора међу зараћеним странама, одржаних такође у Лондону.<sup>161</sup> Нешто мање од месец дана

<sup>155</sup> Михаило Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, 23–24. Анализирајући међуплеменске односе на простору северне Албаније током балканских ратова, Јаша Томић забележио је како „католици, Малисори, неће да их зовемо Арнаутима“, будући да се тако зову „само мусломани. [...] Мора се признати“, истакао је потом, „да се католички Арнаути с десне стране Дрима много разликују од других католичких Арнаута. [...] Они знају за побратимство, кумство, свирају уз гусле и славе крсно име три дана. Са арбанашким мусломанима су у крвној завади, мрзе се и пале се међусобно.“ Отуда су у Првом балканском рату пружили подршку Црногорцима. Ипак, верски моменат и утицај римокатоличког клера имали су већи значај од привременог садејства са Црном Гором. Тако се „лик аустријског владара“, према речима Јаше Томића, могао наћи „у врло многим домовима Малисора овога краја“ (Јаша Томић, *Сабрана дела. Рат у Албанији и око Скадра*, (Нови Сад: Прометеј, 2006), 133, 137, 152, 154).

<sup>156</sup> *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига V, свеска 3: 5/18. октобар – 31. децембар 1912/13. јануар 1913, приредио Михаило Војводић, (Београд: САНУ, 1986), док. бр. 62: Посланство Краљевине Србије у Црној Гори – Цетиње, Министарству иностраних дела Краљевине Србије – Београд, 202; док. бр. 372: Посланство Краљевине Србије у Црној Гори – Цетиње, Министарству иностраних дела Краљевине Србије – Београд, 489–490; док бр. 429: Посланство Краљевине Србије у Црној Гори – Цетиње, Министарству иностраних дела Краљевине Србије – Београд, 541.

<sup>157</sup> Микић, *н. д.*, 67–77.

<sup>158</sup> Ратковић и други, *н. д.*, 177–178, 186–202.

<sup>159</sup> У изворима српске провенијенције за луку на обали Јадрана, удаљену десетак километара северозападно од Љеша, често се користи назив Медова, односно Медуа, што представља скраћени облик италијанског назива Свети Јован Медовски, односно Сан Ђовани ди Медуа (итал. *San Giovanni di Medua*). Албански назив за ово место гласи Шенђин (алб. *Shëngjin*), а готово истоветан термин користили су Турци (тур. *Şingin*). – Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, (Lanham–Toronto–Plymouth: The Scarecrow Press, 2010<sup>2</sup>), 364.

<sup>160</sup> Војводић, *н. д.*, 114–139, 173–181.

<sup>161</sup> *Исто*, 33–43.

касније, на амбасадорској конференцији у Лондону била су представљена три плана у вези са одређивањем северне границе Албаније. Делегације двеју српских краљевина предложиле су да за границу буде узет ток реке Мат. Руски, британски и француски представници испрва су захтевали да Скадар, Пећ, Призрен и Ђаковица буду изван територије будуће албанске државе, те да граница буде утврђена на Дриму и Црном Дриму. Максималне захтеве у корист Албаније изнела је Аустроугарска, која је захтевала да граница буде померена северно од четири наведена места.<sup>162</sup>

Уз снажно залагање Беча конференција амбасадора донела је 17. децембра 1912. одлуку о образовању аутономне Албаније. Њена граница на северу и истоку била је одређена 22. марта следеће године на тај начин што су Ђаковица, Призрен и Дебар остављени Србији, мада уз саму границу и без стратешког залеђа. Србији је уместо копненог гарантован комерцијални излаз на море путем изградње железничке пруге преко албанске територије. До почетка маја 1913. српска војска напустила је Албанију, задржавши стратешки значајне положаје у сливу Дрима до границе са Црном Гором. Српско-албанска граница уцртана на Лондонској конференцији није била погодна за одбрану државне територије, док су, на другој страни, албанска племена Хас, Краснићи, Мертури, Никај и Љума остала одсечена од варошких центара на која су природно била упућена. Рад Међународне комисије за обележавање северне и источне границе Албаније отпочео је крајем октобра 1913, али до почетка Првог светског рата није био завршен у потпуности.<sup>163</sup>

Први балкански рат окончан је 30. маја 1913. потписивањем мировног уговора у Лондону, према чијим је одредбама Османско царство предало све своје територије западно од линије Енос–Мидија, изузев Албаније и Крита. Само месец дана касније Бугарска је, уверена у своју надмоћ, одлучила да ратом реши спорна територијална питања са Србијом и Грчком. Истовремено је Софија успоставила везе са албанским главарима окупљеним око Исмаила Кемала, гарантујући Албанији велика проширења према северу уколико предузме опсежне акције против Србије у предстојећем сукобу.<sup>164</sup> Ипак, изненадни бугарски напад на српске и

<sup>162</sup> *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига V, свеска 3: 5/18. октобар – 31. децембар 1912/13. јануар 1913, приредио Михаило Војводић, (Београд: САНУ, 1986), док. бр. 615: Председник Министарског савета и министар иностраних дела Краљевине Србије – Београд Посланствима Краљевине Србије и српским делегатима на Конференцији мира у Лондону (циркулар), 738; Војводић, *н. д.*, 37–38. Успеси војски балканских савезница током 1912. и 1913. не само да су затварале хоризонте бечкој политици продора на Балкан, већ су истовремено снажно потресале темеље Аустроугарске будући националну свест словенских народа и других народа унутар њених граница. Већина планова израђених у Бечу током балканских ратова водила је ка потпуном уништењу Србије путем поделе територије између Аустроугарске, Бугарске и Румуније. Други вид сламања моћи Београда допуштао је територијална проширења Србије према југу, уколико она успостави тесне привредне везе са Аустроугарском, по угледу на Трговински уговор из 1881. С друге стране, појединци попут професора Хајниха Ламаша, говорили су како би рат против Србије додатно побудио настојања словенских народа у Аустроугарској, те да српско присуство у Албанији знатно више штети интересима Рима него интересима Беча. Веровало се да би албанска кампања умногоме трошила снагу Србије која би за дуже време остала „заробљена“ на југу. Притом је ова замисао подразумевала поделу Албаније између суседа, тако да највећи део припадне Грчкој. Ипак, војна и политичка елита у Аустроугарској чврсто је веровала у позитиван исход рата. – Митровић, *Продор на Балкан*, 142–143.

<sup>163</sup> Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, 246–247; Михаило Војводић, „Разграничење Србије и Црне Горе са Албанијом 1912–1913. године“, *Историјски часопис* 36/1989, 149–159.

<sup>164</sup> Средином 1913. у Албанији је боравио Јане Сандански који је у име бугарске Владе са Албанцима водио преговоре о „организовању чета [против српских и грчких снага – Д. Б.] и утврђивању нове границе између Арбаније и Србије“ (*Документи о спољној политици Краљевине Југославије 1903–1914*, књига VI, свеска 3: 1/14. јули – 31. децембар 1913/13. јануар 1914, приредио Климент Цамбазовски, (Београд: САНУ, 1983), док. бр. 13: Посланство Краљевине Србије у Аустро-Угарској – Беч, Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије Николи Пашићу – Београд, 124). Српски повереник из Елбасана писао је 25. јуна команданту Моравске бригаде у Охриду како је током преговора са Исмаилом Кемалом „Бугарска [...] обећала Арбанасима, да ће источна граница Арбаније ићи преко Ђавате, ако они, у случају рата, учине покрет на нашој граници и ако Бугари заузму Битољ“ (*Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига VI, свеска 2: 1/14 април – 30. јуни/13. јули 1913, приредио Душан Лукач, (Београд: САНУ, 1981), док. бр. 512: Врховна команда војске Краљевине Србије – Скопље, Министарству иностраних дела Краљевине Србије – Београд, 563).



грчке снаге у ноћи између 29. и 30. јуна није изнедрио очекивани успех, а положај бугарске војске био је додатно угрожен уласком Црне Горе, Румуније и Османског царства у рат. Победом на Брегалници 7. јула Србија је осигурала повољан исход Другог балканског рата, те је примирје било закључено већ 25. јула, а мир потписан у Букурешту 10. августа 1913.<sup>165</sup>

Неколико дана раније било је коначно решено питање будућег државно-правног положаја и унутрашњег уређења Албаније. Конференција амбасадора усвојила је 29. јула Органски статут Албаније, којим је било предвиђено да се она конституише као независна, неутрална и наследна кнежевина под гаранцијом шест великих сила. Почетком октобра 1913, Аустроугарска и Италија понудиле су албански престо Вилхелму фон Виду, немачком племићу протестантске вере, што је он прихватио крајем истог месеца.<sup>166</sup>

Процес интеграције нових крајева, који су се простирали на површини нешто већој од 39.000 km<sup>2</sup>, у свој државно-правни систем Краљевина Србија отпочела је проглашењем *Уредбе о уређењу ослобођених предела* 27. децембра 1912. Она је остала на снази до наредбе о демобилизацији 17. августа 1913, односно до престанка рада Врховне команде 13 дана касније. Нова *Уредба о уређењу ослобођених области* обнародована је 31. августа, док је 7. септембра прогласом краља Петра I извршена анексија ових крајева. Већина у Народној скупштини сматрала је да становништво присаједињених области, услед дубоко укоревеног наслеђа турске управе, не поседује политичку зрелост нити свест о грађанској равноправности, те да на том простору треба увести „изузетан режим“ у трајању од најмање три до највише 10 година током којих би, како је очекивано, били остварени предуслови за потпуну интеграцију Старе Србије и Македоније у државни организам Краљевине Србије.<sup>167</sup>

Министарство унутрашњих дела упутило је 25. децембра 1913. Народној скупштини *Предлог закона о присаједињењу Старе Србије и о управи у њој*, којим је била назначена административна подела нових крајева на 12 округа, односно 45 срезова, а бивши турски поданици означени су као држављани Србије. Предвиђено је, даље, да прописи, закони и уредбе, у целини или деловима, буду увођени поступно у присаједињене области, и то краљевом уредбом у форми указа. Влади су дата овлашћења да мимо постојеће правне регулативе може прописивати посебне уредбе, такође издате у форми краљевог указа. Трајање „изузетног режима“ било је најпре одређено на 10, а потом је смањено на шест година. Током овог периода становници нових крајева били су лишени одређених уставних права и слобода, попут бирачког права и слободе штампе, говора, окупљања и удруживања. Законодавни одбор Народне скупштине прихватио је нацрт наведеног закона 14. марта 1914, али је он остао неузаконен услед ратних дешавања у годинама између 1914. и 1918.<sup>168</sup> Тако су нови крајеви Србије у државно-правном смислу били изједначени са северним српским областима тек указом регента Александра Карађорђевића од 30. јуна 1919, у моменту у којем Краљевина Србија више није ни постојала.<sup>169</sup>

Након балканских ратова Црна Гора била је проширена за око 7.000 km<sup>2</sup>. Укидање војне управе и објава прогласа краља Николе 22. новембра 1913. означили су окончање овог процеса.<sup>170</sup> Претходно је према одредбама уговора о разграничењу од 12. новембра 1913. Србија уступила Црној Гори Пљеваљски, Ђаковички и Метохијски срез. Овај уговор имао је, такође, тајну клаузулу, којом је било предвиђено да у случају корекције североисточне границе Албаније област Хас припадне Србији као стратешко залеђе Призрена.<sup>171</sup> Црна Гора је, с друге стране, настојала да запоседне област Малисора у ширем залеђу Скадра, чему се противио у првом реду Беч, али све снажније и сама албанска племена на том простору. Хоти и

<sup>165</sup> Ратковић и други, *н. д.*, 229–325.

<sup>166</sup> Živko Avramovski, „Односи на Балкану и стварање албанске државе“, 67; Бартл, *н. д.*, 142–148, 162–163.

<sup>167</sup> Јагодић, *н. д.*, 29–102.

<sup>168</sup> Branko Babić, *Politika Crne Gore u novo oslobođenim krajevima 1912–1914*, (Cetinje: Obod; Titograd: Pobjeda, 1984), 114–121; Јагодић, *н. д.*, 27–43.

<sup>169</sup> *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, бр. 68/1919.

<sup>170</sup> Babić, *н. д.*, 129.

<sup>171</sup> Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом светском рату 1914–1918*, (Подгорица: ИТП „Унирекс“, 1997), 186–191.

Груде, чија је територија према одлуци Конференције у Лондону требало да припадне Црној Гори, упућивали су великим силама меморандуме у духу присаједињења Албанији. Мада су у јуну и јулу 1914. ова племена утврдила бесу о здруженом оружаном отпору, црногорска војска је брзом акцијом почетком августа окупирала читаву област од Скадарског језера до Зетског поља, позивајући се на одлуке Лондонске конференције. У том тренутку, међутим, Кастрати, Клименти и остала малисорска племена нису пружила помоћ својим саплеменицима у Црној Гори. Током и непосредно након акција црногорске војске у северну Албанију привремено је избегло око 500 албанских породица. Оне су се већином вратиле почетком Првог светског рата 1914.<sup>172</sup>

Након балканских ратова Краљевина Србија имала је 1.481.614 нових грађана, углавном Срба, Албанаца и Турака. Сва ова лица била су призната као држављани Србије, с тим што је муслиманима остављен рок од три године да оптирају за османско поданство. У истом периоду становништво исламске вере било је изузето од војне обавезе. Слобода вероисповести била је у новим крајевима Србије гарантована Уставом, а прозелитизам забрањен. На основу српско-турског мировног уговора од 13. марта 1914, у новим крајевима формиране су муслиманске верске општине које су имале надлежност над вакуфима и аутономним муслиманским школама. Рад на поновном отварању медреса, односно средњих муслиманских верских школа, отпочео је 1915.<sup>173</sup>

У новим крајевима Краљевине Црне Горе налазило се око 240.000 становника, понајвише муслимана турског и албанског етничког порекла, којих је према попису из 1913. укупно било око 160.000. Православних Срба било је између 50.000 и 60.000, а римокатолика Албанаца између 20.000 и 25.000.<sup>174</sup> У току балканских ратова Црна Гора у начелу није предузимала репресивне мере против затченог становништва на новој територији, мада су забележени случајеви ликвидације одређених лица, у првом реду Албанаца, која су по кратком поступку била осуђена због скривања оружја или учешћа у побуни против црногорске војске.<sup>175</sup>

Посебно осетљиво било је конфесионално питање. Одређени број муслимана у Гусињу и Беранама, а потом и у Пећи и Андријевици, исказао је жељу да приступи православном обреду, што је учињено у јануару 1913. у присуству локалних власти. Овај процес, међутим, убрзо је добио знатно већи обим, захватајући и муслиманско и римокатоличко становништво у Метохији и Плаву. Тако је у Ђаковичком срезу у фебруару и марту 1913. око 1.200 римокатолика било преведено у православље.<sup>176</sup> Бежећи од принудног покрштавања неколико хиљада Албанаца се током марта и априла склонило на територију Србије, где су им власти обезбедиле смештај и храну.<sup>177</sup> Поводом тога дошло је до наглог захлађења односа између Црне Горе и Аустроугарске, заштитнице свих римокатолика на Балкану. Дипломатски притисак на Цетиње досегао је врхунац средином марта, непосредно по убиству фратра Луиђија (Луке) Палића, Албанца из Скадра, ухапшеног због агитације међу Албанцима у Метохији против нових власти.<sup>178</sup> Притисак на римокатоличко и муслиманско становништво престао је почетком маја 1913, након обнародовања прокламације краља Николе о слободи вероисповести. Већина Албанаца вратила се својој пређашњој вероисповести, а вратио се и већи број избеглица из Албаније и Србије.<sup>179</sup>

Не мање значајно од верског питања био је проблем аграрних односа. У периоду пре 1912. у Старој Србији и Македонији аге, односно бегови, потом чифчије и слободни сељаци чинили су три основне категорије становништва, а сва земља је у начелу, према *Закону о земљи* из 1858, припадала турској држави. Највећи број чифчија долазио је из редова

<sup>172</sup> Babić, *n. d.*, 65–70.

<sup>173</sup> Јагодић, *n. d.*, 502–510.

<sup>174</sup> Babić, *n. d.*, 128.

<sup>175</sup> *Isto*, 169–184.

<sup>176</sup> *Isto*, 208–209, 221–242.

<sup>177</sup> О покрштавању муслимана у новим крајевима Црне Горе, више: Živko M. Andrijašević i Zoran Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913*, (Podgorica: Almanah, 2003).

<sup>178</sup> *Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo...*, Band 3, Nr. 207: Prochaska an Aehrenthal, 522.

<sup>179</sup> Babić, *n. d.*, 216–220.

хришћанског становништва. Међу њима налазио се одређени број Срба који су путем добровољног везивања за посед моћног аге или бега обезбеђивали сопствену сигурност од напада албанских одметника. Осим тога, нарочит проблем у процесу решавања аграрног питања након балканских ратова представљало је питање власништва над земљом Срба избеглих у Србију између 1878. и 1912. Како је према наведеном закону из 1858. поседник губио право на земљу уколико је не би обрађивао три године, ове избеглице биле су убрзо по одласку са својих имања правно разбаштињене, а уместо њих турске власти најчешће су насељавале муслиманско становништво.<sup>180</sup>

Мада заинтересоване за укидање феудалног система у припојеним областима, ни Србија ни Црна Гора током балканских ратова нису уносиле измене у затечене аграрне односе. У новим крајевима Србије наредба о попису целокупне непокретне имовине била је оглашена тек у јануару 1914, док је прикупљање и анализа података, према проценама Владе, требало да траје наредне две године. По угледу на решење аграрног питања у старим границама Србије, предвиђено је да чифчије у новим крајевима саме откупе земљу коју су обрађивале. Ипак, на дан почетка Првог светског рата уведен је мораторијум на промет некретнина, те је процес измене власничке структуре земљопоседа био обустављен.<sup>181</sup> Ни црногорска Аграрна комисија, формирана средином новембра 1912. при Министарском савјету Краљевине Црне Горе, није дирала у затечене земљишне односе на простору нових крајева, већ је њен задатак био да изврши попис становника и њихове имовине, као и да изради преглед државних поседа у Метохији предвиђених за насељавање аграрних интересената из предратних граница Црне Горе. До јула 1914. премерено је између 24.000 и 26.000 рала земље у околини Ђаковице, што је представљало тек шестину од укупне површине коју је требало обухватити аграрном реформом. Предвиђено је да радом Аграрне комисије у ђаковичком и пећком крају укупно буде премерено 100.000 рала земље, а у Плаву, Гусињу, Бјелом Пољу и Пљевљима још 50.000 рала.<sup>182</sup> Читав процес, међутим, био је нагло заустављен у лето 1914, након уласка Црне Горе и Србије у Први светски рат.

Рат је истовремено прекинуо тек започету колонизацију нових крајева, најављену *Законом о насељавању новоослобођених предјела Црне Горе* од 27. фебруара 1914. и *Уредбом о насељавању у новоослобођеним и присаједињеним областима Краљевине Србије* од 5. марта исте године. У том кратком периоду број породица насељених на додељеним поседима био је занемарљив. Српски етнички корпус није био значајно увећан ни доласком одређеног броја црногорских аутоколоништа, који су се након јесени 1912. без одобрења власти насељавали у Метохији. Етничка структура становништва Старе Србије и Македоније била је, међутим, измењена услед иселјавања више десетина хиљада муслимана, у првом реду припадника турске војске, чиновника и варошких Турака уопште, као и Албанаца мухаџира досељених из Топличког и Врањског округа и са простора Босне и Херцеговине. Српске власти нису подстицале овај процес, нити су настојале да га ограниче.<sup>183</sup>

Већина албанског и преосталог турског становништва у Старој Србији и Македонији је долазак српске војске 1912. дочекала мирно, ишчекујући с благим подозрењем будуће мере нових власти.<sup>184</sup> На исти начин примљена је општа наредба генерала Божицара Јанковића о

<sup>180</sup> Јагодић, *н. д.*, 319–327.

<sup>181</sup> *Исто*, 327–339.

<sup>182</sup> Ђоко Пејовић, „Аграрна политика црногорске владе у крајевима ослобођеним у балканским ратовима 1912. године“, *Историјски записи* 1–2/1955, 219–220.

<sup>183</sup> Јагодић, *н. д.*, 308–318, 327–339; Branko Babić, „Iseljavanje muslimana iz novih krajeva Crne Gore u proljeće 1914. godine“, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1–4/1978, 311–322. Укупан број муслимана који су напустили Србију и Црну Гору није могуће ни приближно установити. *Политика* је писала како је у периоду од 14. децембра 1913. до 14. марта 1914. из Србије отишло 23.296 муслимана, док је према грчким изворима број лица избеглих између октобра 1912. и априла 1914. износио 85.040. – Јагодић, *н. д.*, 307–308. Сасвим неоснованим чине се процене савремене албанске науке у којој се наводи да је из нових крајева Србије и Црне Горе укупно иселено око 500.000 Албанаца. – *Terrori i Serbisë pushtuse mbi shqiptarët 1844–1999*, (Prishtinë: Arkivi Shtetëror i Kosoves, 2013), 60.

<sup>184</sup> Боравећи на Косову и Метохији током првог балканског рата Јаша Томић забележио је како су осим Срба и сами Турци на том простору страховали од самовоље Албанаца, те да је управо то био „узрок што су Срби

разоружању становништва од 25. октобра 1912. Оружје је одузимао у првом реду од Албанаца и Турака, али повремено и од Срба, уколико су локалне власти процењивале да је то потребно учинити из безбедносних разлога. Током октобра и прве половине новембра разоружање у позадини Треће армије вршено је постепено и без икаквих тешкоћа. Проблема је, међутим, било у јаким качачким упориштима, попут Ђаковице, Љуме и долине Црног Дрима, где је разоружање спроведено тек након употребе артиљеријског оруђа. Насупрот томе, од римокатоличких Мирдита, у овом тренутку пријатељски настројених према Србији, оружје није одузимао, док је у племенима Краснићи, Мертури и Никај разоружање било обављено у симболичном обиму. Ни у другом местима оружје није одузимао од Албанаца који су уживали поверење српских власти. Како је количина предатих пушака током јесени 1912. била веома мала, спорадичне акције разоружавања предузимане су у марту и априлу наредне године, али ни оне нису дале очекиване резултате. Лица код којих би се оружје пронашло након истека рока за добровољну предају наоружања требало је одмах стрељати, а о извршеном претресу саставити темељан записник. Такође, у случају напада на српске војнике требало је стрељати нападаче и спалити оне куће из којих се пуцало, или читаво село уколико је отпор имао већи обим. У новим крајевима читава 1913. протекла је у знаку оружаних инцидената мањег интензитета између српских власти и албанских одметника.<sup>185</sup>

Побуну против Србије распиривали су у првом реду аустроугарски агенти међу албанским главарима и одметницима који су пребегли у Албанију. Према процени Међународне контролне комисије, до почетка 1914. из нових крајева Србије избегло је око 10.000 Албанаца, мада је, с друге стране, Живојин Балугчић, специјални изасланик Краљевине Србије у Солуну, писао Министарству иностраних дела да је у области Валоне средином 1913. боравило око „двадесет хиљада Арбанаса из наших крајева“.<sup>186</sup> Међу њима налазили су се Хасан Приштина, Иса Бољетинац, Бајрам Цури, Риза-бег Криезију, Мехмед-паша Дерала и други прваци са простора Старе Србије који су уз подршку аустроугарских агената и Владе у Валони припремали напад на српске снаге у пограничном појасу. На тај начин требало је подстаћи на побуну албанско становништво у новим крајевима Србије и Црне Горе и истовремено извршити притисак на велике силе у тренутку доношења одлуке о утврђивању трајних граница Албаније.<sup>187</sup>

Несумњиве назнаке предстојећег упада из Албаније српске пограничне власти уочиле су крајем лета 1913. Влада у Београду имала је поуздана сазнања о разговорима Јанета Санданског, члана пробугарске ВМРО (мак. *Внатрешна македонска револуционерна организација*, буг. *Вътрешна македонска револуционна организација*), и Исмаила Кемала одржаних у Валони јуна 1913. у вези са заједничком борбом против Србије.<sup>188</sup> Почетком септембра српске власти дознале су да се у Елбасану налазе бугарске војводе Милан Матов и Стеван Хоцо, „са три бугарска официра и великим бројем бугарских четника“, те да Петар Чауљев у спорузumu са Дервиш Химом „спрема чету од 300 људи и очекује још и долазак Поп Христова са новим четницима из Бугарске“.<sup>189</sup>

Општи напад из Албаније уследио је непосредно по повлачењу српских пограничних трупа из долине Дрима између 15. и 20. септембра 1913. Према документима српских војних

---

наилазили на мањи отпор код турских грађана, него код Арнаута. Штавише, турски су грађани у Призрену, Гилану, Пећи и другде шуровали са Србима грађанима, како ће да се предаду пре но што допусте да се у места макар само и уђе војска арнаутска“ (Томић, *Рат на Косову и Старој Србији*, 77–78).

<sup>185</sup> Јагодић, *н. д.*, 228–237.

<sup>186</sup> *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, док. бр. 194: Специјални изасланик Краљевине Србије у Солуну – Балугчић Министарству иностраних дела Краљевине Србије – Београд, 262.

<sup>187</sup> Богумил Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, (Врање: Народни музеј, 1988), 10–33.

<sup>188</sup> Јагодић, *н. д.*, 252–255, 268–269.

<sup>189</sup> *Документи о спољној политици Краљевине Југославије 1903–1914*, књига VI, свеска 3: 1/14. јули – 31. децембар 1913/13. јануар 1914, приредио Климент Цамбазовски, (Београд: САНУ, 1983), док. бр. 337: Министарство иностраних дела Краљевине Србије – Београд, Циркулар свим посланствима Краљевине Србије, 376–379.

власти, учествовало је око 10.000 Албанаца, предвођених Исом Бољетинцем, Бајрамом Цуријем, Риза-бегом и Елезом Јусуфом.<sup>190</sup> Брзом и добро организованом акцијом, у чему је значајну улогу имало бугарско искуство комитовања, албанске чете су крајем септембра заузеле Пишкопеју, Жировницу, Дебар, Стругу, Охрид и Љуму.<sup>191</sup> У изворима српске провенијенције остало је забележено да су по уласку у Пишкопеју нападачи на челу са Исом Бољетинцем „побила све хришћане као и све Арнауте трговце и занатлије који су заједно са српском војском бранили варош“.<sup>192</sup>

Протеравши почетком октобра албанске чете преко границе, српска војска наставила је да напредује кроз Албанију, у намери да овлада сливом Белог и Црног Дрима и на тај начин трајно обезбеди јужну територију Краљевине Србије. Међутим, суочена са аустроугарским ултиматумом од 18. октобра, Србија је до краја истог месеца повукла своје јединице на границу предвиђену одлуком конференције амбасадора у Лондону, а до краја године успостављене су редовне прилике у новим крајевима.<sup>193</sup> У сукобу Албанаца и српске војске крајем септембра и почетком октобра 1913. страдала су многа села са обе стране границе, што је аустроугарска пропаганда интензивно користила оптужујући Србију за спровођење терора над цивилним становништвом. Насупрот писању бечких листова, муслиманско становништво које није узело учешћа у нападу било је поштеђено, а српска војска спаљивала је искључиво она села која су у целости пружала отпор. Најстроже мере предузимане су против наоружаних лица која су на било који начин била повезана са нападачима. Тако је у Гостивару по пресуди војног суда било стрељано 59 лица, док је у селима у околини Кичева стрељано око 100 албанских главара. Одлучност српске војске исказана током протеривања албанских нападача умногоме је сломила морал албанских главара у емиграцији. До јесени 1915. није био забележен ниједан масовни упад из Албаније у Србију.<sup>194</sup>

Крајем новембра 1913. у Београду је донесена одлука о успостављању дипломатских односа са Албанијом, на тај начин што је Панта Гавриловић био одређен за изасланика код привремене Владе у Валони, а Јеврем Симић за изасланика код Есад-паше Топтанија. Захлађење у односима између Аустроугарске и Исмаила Кемала изазвано његовим приближавањем младотурским круговима и планирањем државног удара у Албанији крајем 1913. и почетком 1914. омогућило је Есад-паши да кредиторе своје политичке борбе потражи у Бечу и Риму. Отуда је најпре крајем децембра 1913. Јеврем Симић био протеран из Драча, док је у фебруару следеће године Есад-паша укинуо своју Владу и признао Вилхелма фон Вида за владара Албаније. Средином марта албански кнез формирао је нову Владу у којој су Есад-паши били поверени ресори унутрашњих дела и војске. Истовремено је Пренк Биб Дода постао министар за јавне радове, а Хасан Приштина министар поште и телеграфа. Мада је Београд одмах признао ову албанску Владу, нагли заокрет у Есад-пашиној политици према Србији нису подржали Ахмед Зогу и други владари из Мата, Черменике, Голог Брда, Дебарске Малесије и Љуме.<sup>195</sup>

Редовне прилике трајале су у новим крајевима Краљевине Србије до 26. јула 1914, када је услед опасности од напада Аустроугарске читава област поново била оглашена за војишну просторију. Истог дана аустроугарски конзуларни представници у Албанији добили

<sup>190</sup> *Документи о спољној политици Краљевине Југославије 1903–1914*, књига VI, свеска 3: 1/14. јули – 31. децембар 1913/13. јануар 1914, приредио Климент Џамбазовски, (Београд: САНУ, 1983), док. бр. 310: Заступник министра иностраних дела Краљевине Србије др Мирослав Спалајковић – Београд, Посланствима Краљевина Србије у Аустро-Угарској – Беч, Немачкој – Берлин, Италији – Рим, Француској – Париз, Великој Британији – Лондон, Русији – Петроград, 356; док. бр. 322: Министарство иностраних дела Краљевине Србије – Београд, Посланствима Краљевине Србије у иностранству, 364.

<sup>191</sup> Јагодић, *н. д.*, 256–258; Микић, *н. д.*, 79; Храбак, *н. д.*, 39–52.

<sup>192</sup> *Документи о спољној политици Краљевине Југославије 1903–1914*, књига VI, свеска 3: 1/14. јули – 31. децембар 1913/13. јануар 1914, приредио Климент Џамбазовски, (Београд: САНУ, 1983), док. бр. 337: Министарство иностраних дела Краљевине Србије – Београд, Циркулар свим посланствима Краљевине Србије, 376–379.

<sup>193</sup> Јагодић, *н. д.*, 265–270.

<sup>194</sup> *Исто*, 258–261.

<sup>195</sup> *Исто*, 266–267.

су из Беча новац, оружје и муницију коју су убрзо разделили албанским главарима, као и детаљна упутства за организовање оружаних напада на српске пограничне трупе.<sup>196</sup> Два дана доцније отпочео је Први светски рат. Мада до офанзиве Централних сила у јесен 1915.<sup>197</sup> јединице на територији нових крајева нису улазиле у састав оперативне војске, изузев током краткотрајне интервенције у Албанији, нити је било значајних војних операција на овом терену, Влада Краљевине Србије страховала је од нових упада албанских чета у јужне крајеве земље. У вези с тим је Никола Пашић у августу 1914. прихватио иницијативу Есад-паше Топтанија који се у том тренутку, услед сукоба са Вилхелмом фон Видом, налазио у емиграцији у Француску. Тајни споразум, потписан 17. септембра 1914. у Нишу, предвиђао је да након Есад-пашиног повратка у Албанију и преузимања власти буде успостављена дипломатска, одбрамбена и саобраћајна унија између две земље и да се установи нова српско-албанска граница.<sup>198</sup>

Свега неколико дана уочи потписивања споразума у Нишу и сâм Вилхелм фон Вид, немоћан да угуши устанак протурских снага, напустио је Албанију коју је предао на управу међународној контролној комисији.<sup>199</sup> Уз финансијску потпору и помоћ у наоружању добијену од Владе Краљевине Србије, Есад-паша је са око 5.000 својих присталица почетком октобра 1914. запосео Драч, прогласивши се господарем средње Албаније. Ипак, већ почетком следећег месеца, упоредо са уласком Османског царства у рат на страни Централних сила, младотурски официри, пристигли из Цариграда, подигли су побуну против Есад-пашиних снага. Очекујући помоћ Бугарске, албански „револуционари“ у Цариграду понудили су албански престо принцу Кирилу, сину бугарског цара Фердинанда I Сакс-Кобурга.<sup>200</sup> Насупрот Есад-пашиним позивима, интервенција српске војске у Албанији одлагана је до краја маја 1915. понајвише услед дипломатског притиска савезника, али и због размимоилажења по том питању у сâмој Врховној команди војске Краљевине Србије. Коначно, брзим продором око 20.000 српских војника ослободило је опседнути Драч почетком јуна 1915, заузевши истовремено Елбасан, Тирану и стратегијске тачке на левој обали Црног Дрима.<sup>201</sup>

Убрзо је Љубомир Јовановић, министар унутрашњих дела, допутовао у Тирану, где је 28. јуна 1915. са Есад-пашом склопио нови тајни споразум. Њиме је било ближе дефинисано унутрашње уређење Албаније, која је требало да ступи у реалну унију са Србијом, обухватајући питања управљања војском, дипломатијом, финансијама, царинским, трговинским и саобраћајним системом. Такође, требало је да Србији привремено, у току рата, припадну срезови Подградец, Голо Брдо, Доњи Дебар, Љума и Хас. Заузврат, Влада у Београду обавезала се да ће подржати Есад-пашин избор за владара Албаније, гарантујући му помоћ у случају унутрашњих борби са племенским главарима или уколико Италија покуша да окупира Драч. На тај начин Србија је настојала да осигура своју југозападну границу у време очекиваног напада Централних сила са севера, али и да обезбеди своје државне интересе у процесу решавања албанског питања након рата.<sup>202</sup> Дуго обликована, ова сарадња са Есад-пашом постала је изузетно значајна у време здруженог напада немачких, аустроугарских и бугарских снага на Србију и Црну Гору у новембру 1915.<sup>203</sup> Током повлачења српске војске и цивилног становништва преко Скадра и северне и средње Албаније према јадранској обали, Есад-

<sup>196</sup> Храбак, *н. д.*, 124–152.

<sup>197</sup> О војним операцијама на тлу Србије и Црне Горе у периоду од почетка Првог светског рата до јесени 1915, више: Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, (Београд: СКЗ, 1984), 84–258; Мира Радојевић и Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918. Кратка историја*, (Београд: СКЗ – Београдски форум за свет равноправних, 2014), 111–183; Ракочевић, *н. д.*, 23–115.

<sup>198</sup> Јагодић, *н. д.*, 23–24; Батаковић, *н. д.*, 204–211; Shukri Rahimi, „Marrëveshjet e qeverisë serbe me Esat Pashë Topthanin gjatë viteve 1914–1915“, *Gjurmime Albanologjike* VI/1976, 117–143.

<sup>199</sup> Бартл, *н. д.*, 166–169.

<sup>200</sup> Арчибалд Рајс, *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта*, (Београд: Геополитика, 2014), 87.

<sup>201</sup> Батаковић, *н. д.*, 210–214, Храбак, *Арбанашке студије*, II/429–450.

<sup>202</sup> Батаковић, *н. д.*, 215–217.

<sup>203</sup> О нападу Централних сила на Србију и Црну Гору у јесен 1915, више: Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 259–305; Радојевић и Димић, *н. д.*, 183–192; Ракочевић, *н. д.*, 115–199.

пашине снаге пружале су Србима оружану заштиту и логистичку подршку. Ипак, велики број Срба страдао је у областима које нису признавале Есад-пашину власт, пре свега у Мирдитима, Љуми, Задрими и у деловима Мата, где су деловали Барјам Цур, Хасан Приштина, Елез Јусуф и други албански главари, увек у тесној вези са Аустроугарском.<sup>204</sup>

Крајем 1915. Аустроугарска је у својој окупационој зони у Краљевини Србији и Краљевини Црној Гори образовала војне генералне гувернмане (нем. *Militär-General-Gouvernement in Serbien, Militär-General-Gouvernement in Montenegro*) са центром у Београду, односно на Цетињу. Бугарска је заузела источне и јужне крајеве Краљевине Србије, поделивши их на Македонску војно-инспекциону област (буг. *Македонската военноеинспекционна област*) са средиштем у Скопљу и Моравску војно-инспекциону област (буг. *Моравската военноеинспекционна област*) са центром у Нишу. Немачка није желела да формира сопствену окупациону управу у Србији већ је образовала етапну зону, утврђујући своје државне интересе у стратешким тачкама дуж Велике Мораве, Јужне Мораве и Вардара.<sup>205</sup>

Аустроугарска је у јануару 1916. запосела албанску територију од Дрима до Валоне, формиравши истовремено своју окупациону управу са центром у Скадру. Пренк Биб Дода и други главари из области северне и средње Албаније поздравили су улазак аустроугарских снага. Сарадњу са окупационим властима успоставио је и Ахмед Зогу, заговарајући уједињење свих области настањених албанским становништвом у јединствену државу.<sup>206</sup> Готово истоветни планови били су осмишљени у Бечу, мада без укључивања северозападних крајева Македоније које је Бугарска сматрала искључиво својом интересном сфером. У јесен 1916. Аустроугарска је била спремна да Грчкој призна право на јужну Албанију, док је територији северне и средње Албаније требало придодати област од Улциња и Призрена до Ибарског Колашина и формирати независну албанску државу под протекторатом Беча.<sup>207</sup>

На простору нових крајева Србије окупационе власти настојале су да у потпуности избришу трагове претходне српске управе, при чему је Бугарска спроводила политику изразите денационализације и бугаризације затеченог хришћанског становништва.<sup>208</sup> Насупрот Софији, Беч је своју политику у већем обиму спроводио уз ослонац на албанско становништво и у сарадњи са албанским главарима.<sup>209</sup> На челу управе у Митровици стајао је Ферхат-бег Драга, а у Вучитрну Изет Ефендија, док су формирањем албанских добровољачких одреда руководили Хасан Приштина и Дервиш-бег, бивши турски мајор из Новог Пазара.<sup>210</sup> На тај начин био је образован добровољачки жандармеријски батаљон, у којем се налазило око 400 људи, углавном Албанаца. Албанци су, такође, улазили у састав цивилног полицијског апарата, извиђачких група, потерних одреда и контрачета које су као нерегуларне снаге деловале при жандармерији, а свој допринос у ратним напорима Централних сила Албанци су дали, мада невољно и у мањем обиму, на фронтима у Румунији и Галицији.<sup>211</sup>

<sup>204</sup> Ђоко Трипковић, *Српска ратна драма 1915–1916*, (Београд: ИСИ, 2001), 43–106; Батаковић, *н. д.*, 222–229.

<sup>205</sup> Ракочевић, *н. д.*, 235–243; Андреј Митровић, „Стварање немачке окупационе зоне и Аустро-угарске окупационе управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916)“, *Историјски гласник* 1–2/1977, 31–32.

<sup>206</sup> Бартл, *н. д.*, 172–173.

<sup>207</sup> Андреј Митровић, „Албанци у политици Аустро-угарске према Србији 1914–1918“, *Срби и Албанци у XX веку*, циклус предавања 7–10. мај 1990, уредник Андреј Митровић, (Београд: САНУ, 1991), 83–84; Храбак, *н. д.*, II/525–552.

<sup>208</sup> Јанићије Поповић, *Косово у ропству под Бугарима од XI 1915. до X 1918. године*, (Лесковац: Штампарија Ж. Д. Обреновића, 1921), 10–85; Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године*, (Лесковац: Народни музеј, 1988), 37–41; Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*, (Београд: Културно-привредно друштво Врањалица, 1922), 71–118.

<sup>209</sup> У делу историографије аустроугарска окупација представљена је као период „процвета културно-просветне делатности Албанаца“, током кога је отворено око 300 школа у областима у којима је живело албанско становништво. – Muhamet Pirraku, „Kulturno prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1914–1941)“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–4/1978, 358. Архивски извори, међутим, сведоче о постојању свега неколико школа са наставом на албанском језику. – Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, (Београд: Стубови културе, 1997), III/127.

<sup>210</sup> Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, 45.

<sup>211</sup> Митровић, „Албанци у политици Аустро-угарске према Србији 1914–1918“, 94, 101.

Непосредно по окупацији Србије и Црне Горе аустроугарске власти су као своју „посебну дужност“ истакле „неговање, одржавање и културно унапређивање“ Албанаца,<sup>212</sup> што је у првом реду подразумевало увођење албанског језика у школе на простору настањеном албанским становништвом. У јесен 1916. у Старој Србији започет је процес отварања нових албанских школа, како у национално хомогеним, тако и у мешовитим срединама, са нескривеном тенденцијом „одржања и јачања албанског елемента“.<sup>213</sup> Забележено је, такође, да су аустроугарске власти 1918. у Ђаковици организовале аналфабетски течај који је похађало око 150 Албанаца старосне доби између 18 и 40 година.<sup>214</sup> Ипак, овако замишљена просветна политика окупатора није могла бити остварена услед непостојања довољног броја учитеља и учила, као и због дубоко укоревених традиција међу муслиманима, испуњених отклоном према замислима о школовању женске деце. Осим тога, аустроугарска настојања у циљу завођења централизоване државне управе, наплате пореза, разоружања становништва и других мера у духу образовања законитог поретка, изнедриле су код немалог броја Албанаца незадовољство и подозрење. Све то било је праћено увећањем броја качака и нарастањем моћи одметничких вођа попут Азема Бејте, Бајрама Балоте, Рамадана Дауга и Хајриза Ујикана.<sup>215</sup>

Албанци су, такође, били незадовољни својим статусом окупираног становништва, којим су у формалном смислу били изједначени са Србима, те су већ у августу 1916. тражили да им Беч додели аустроугарско држављанство или да им се допусти да оптирају за турско поданство, на основу мировног уговора између Краљевине Србије и Османског царства од 13. марта 1914. Супротности су се испољиле и око питања граница Албаније. У Бечу је разматрана могућност предаје Метохије са Плавом и Гусињем албанској држави коју је након рата требало одржати под „протекторатом“ Аустроугарске, али су Хасан Приштина и други албански прваци јавно говорили о припајању „Санцака“ будућој „независној Албанији“, што је било сасвим супротно аустроугарским интересима на Балкану. Однос према српском становништву био је још један узрок неспоразума између Беча и Албанаца. Током друге половине 1916. албански главари захтевали су амнестију за сва лица која су аустроугарске власти утамничиле због злочина над Србима, почињених понајвише у време повлачења српске војске и током успостављања окупационих органа управе.<sup>216</sup> О стихијском притиску на српско становништво писали су и сâми окупатори, попут грофа Лајоша Талоџија, земаљског цивилног комесара Гувермана, према чијим су речима Срби били „веома изложени муслиманским преступима“.<sup>217</sup>

Репресивне мере окупатора, поготово у бугарској окупационој зони, и разни видови притисака муслиманског становништва условили су покретање шире акције међу Србима. Током лета и јесени 1916. Сибин Јелић, Коста Војиновић, Урош Костић и прота Анђелко Крстић развијали су тајну мрежу устаничких група на терену од Митровице до Крушевца, док је у Јабланици и Топлици исто чинио Коста Миловановић. Српске устанике у овом периоду најчешће су гонили Албанци у саставу митровачког добровољачког жандармеријског батаљона.<sup>218</sup> С друге стране, истовремено су се појавиле назнаке могуће сарадње Срба и појединих Албанаца, незадовољних окупационом управом. Планирајући покретање општег устанка, Коста Миловановић обилазио је почетком октобра 1916. „стару границу“ Краљевине Србије, обнављајући везе са Албанцима међу којима је, како је истакао у свом дневнику, „раније имао доста пријатеља“. Мада су његова настојања у том тренутку остала безуспешна, почетком следећег месеца било је предвиђено да прота Анђелко Крстић преузме команду над

<sup>212</sup> Цит. према: *Исто*, 97.

<sup>213</sup> Цит. према: *Исто*, 98.

<sup>214</sup> Ракочевић, *н. д.*, 255.

<sup>215</sup> Митровић, „Албанци у политици Аустро-угарске према Србији 1914–1918“, 94.

<sup>216</sup> *Исто*, 92–99.

<sup>217</sup> Цит. према: *Исто*, 93.

<sup>218</sup> Миливоје Петровић, *Топлички устанак*, (Београд: Војно дело, 1959), 28–57; Јован Дерок, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918. године*, (Београд: Графичко предузеће „Просвета“ а. д., 1940), 7–27; Митровић, „Албанци у политици Аустро-угарске према Србији 1914–1918“, 94, 101.



Звечанским одредом, са задатком да „помоћу Арнаута нападне задње делове непријатеља“ и да „ухвати везу са Пећким одредом“.<sup>219</sup>

Крајем 1916. и почетком 1917. војвода Милинко Влаховић, капетан у црногорској војсци, успоставио је везу са Албанцима из бугарске окупационе зоне, за које се у историографији претпоставља да су деловали унутар разгранате мреже под руководством Хасана Приштине.<sup>220</sup> Вероватно су истом кругу припадали албански главари који су првој половини марта 1917, у време распламсавања Топличког устанка, преговарали са српским војводама у ослобођеној Куршумлији. Ипак, састанци Срба и Албанаца, према речима Косте Миловановића, нису дали „никаквог плода [...], јер [су] Бугари бацили једну суму новца и све Арнауте задобише за себе“.<sup>221</sup> Штавише, нерегуларне албанске чете, наоружане бугарским оружјем, извршиле су средином марта напад на српске устанике, спаливши притом неколико српских села у околини Прокупља, што је био увод у пропаст Топличког устанка током друге половине истог месеца.<sup>222</sup> У рат са Србима против Бугара нису желели ни качаци из околине Митровице, мада су их бугарске власти оружјем гониле преко демаркационе линије услед њихових честих упада у бугарску окупациону зону.<sup>223</sup> Безуспешна су остала и настојања Косте Војиновића који је упорно позивао извесног главара Берима из Љуме да се придружи устаницима.<sup>224</sup> Насупрот њима, српским устаницима придружили су се поједини Албанци, попут Рамадана Азировића, бившег поднаредника бугарске окупационе жандармерије који је уживао изузетно велико поверење војводе Милинка Влаховића.<sup>225</sup>

Почетак немачке офанзиве на Западном фронту у пролеће 1918. најавио је обимније ангажовање српске војске на терену северно од Солуна, чиме је требало „везати“ што већи број непријатељских војника за балканско војиште. Уочи покретања офанзиве, почетком септембра 1918, на Солунском фронту сабрано је укупно 685.026 савезничких војника, међу којима је било 117.344 Срба, као и 2.296 Албанаца, присталица Есад-паше Топтанија, који се у том тренутку налазио у Француској. На другој страни фронта, дугог око 450 km, било је 626.000 непријатељских војника. Након двомесечних припрема, пробој Солунског фронта отпочео је 14. септембра, нападом српских и француских снага на бугарске положаје код Доброг Поља. Већ 24. септембра српска војска ослободила је Скопље, а пет дана касније Бугарска је капитулирала. Њену окупациону област у Србији преузела је Немачка, формиравши 3. октобра Војни гувернман са центром у Нишу.<sup>226</sup>

Здруженим деловањем српских и француских снага током прве половине октобра 1918. ослобођен је простор Македоније и Старе Србије. Напоре савезничких војника подржало је српско становништво организовано у мање чете пре свега на терену северно од Приштине.<sup>227</sup> У спорадичним случајевима побуну су подизали и албански прваци на Косову, али се језгро албанског отпора према окупатору налазило у северној Албанији.<sup>228</sup> У том тренутку област Корче на југу Албаније држале су француске трупе, док су италијанске снаге из правца Валоне напредовале према северу. Улазак српске војске у Тирану 10. октобра и потом у

<sup>219</sup> *Дневник Косте Миловановића Пећанца 1916–1918*. Приредила др Божица Младеновић, (Београд: Историјски институт САНУ, 1998), 25, 33.

<sup>220</sup> Митровић, „Албанци у политици Аустро-угарске према Србији 1914–1918“, 102.

<sup>221</sup> *Дневник Косте Миловановића Пећанца 1916–1918*, 89.

<sup>222</sup> Петровић, *н. д.*, Прилог 2: Записник саслушања г. Косте Пећанца пред Анкетним одбором о узроцима побуне у Топличком окр. и околини у 1917. г, 356; Хаџи Васиљевић, *н. д.*, 99–101; Момчило Павловић и Божица Младеновић, *Коста Миловановић Пећанец 1879–1944. Биографија*, (Београд: ИСИ, 2003), 102–107.

<sup>223</sup> *Жив се не предајем!!! Дневник Косте Војиновића Косовца од 1916. до 1917. године*. Приредила Божица Младеновић, (Ниш: Талија издаваштво, 2017), 43–44.

<sup>224</sup> Митровић, „Албанци у политици Аустро-угарске према Србији 1914–1918“, 102.

<sup>225</sup> Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, 235; Дерок, *н. д.*, 28–72.

<sup>226</sup> Петар Томац, *Први светски рат 1914–1918*, (Београд: Војноиздавачки завод, 1973), 643; Радојевић и Димић, *н. д.*, 266–272; Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 543–548; Петар Опачић, *Србија, Солунски фронт и уједињење 1918*, (Београд: Књижевне новине, 1990), 131–206.

<sup>227</sup> Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, 513–524; Дерок, *н. д.*, 99–110.

<sup>228</sup> Bogumil Hrabak, „Reokupacija oblasti srpske i crnogorske države s arbanaškom većinom stanovništva u jesen 1918. godine i držanje Arbanasa prema uspostavljenoj vlasti“, *Gjurmime albanologjike* 1/1969, 257; Баргл, *н. д.*, 170–178.

Скадар двадесет дана касније представљало је израз политике Србије према Албанији у складу са споразумом постигнутим са Есад-пашом 28. јуна 1915. Међутим, након интервенције Италије и Француске српска војска била је приморана да се повуче из Албаније. Склапање тајног италијанско-француског споразума у новембру 1918, према којем је Италији било допуштено да окупира читаву Албанију изузев Корче, Подградеца и Скадра, најављивало је далекосежне планове Рима у овом делу Балканског полуострва.<sup>229</sup>

Након немачког пораза код Ниша 12. октобра 1918. пут српској војсци према Београду био је отворен. Њене јединице ушле су у престоницу 1. новембра, а већ три дана доцније наређен је, у духу југословенског уједињења, покрет преко Саве, Дунава и Дрине. Потписивањем примирја у Компивијену 11. новембра рат је био завршен, а до краја истог месеца српске снаге запоселе су готово све територије насељене Србима, Хрватима и Словенцима. Проглашење заједничке државе 1. децембра 1918. представљало је остварење ратног циља Краљевине Србије, прокламованог Нишком декларацијом четири године раније.<sup>230</sup>

Крај рата, међутим, није означио окончање ратних дејстава на простору Македоније и Старе Србије. Најпре је требало успоставити законит поредак и ликвидирати одметничке групе које су у кратком периоду између одласка окупатора и доласка српске војске отимале стоку, намирнице, покућство и друге вредности од месног становништва. У западним крајевима Македоније током друге половине октобра 1918. нарочито бројне скупине албанских качака крстариле су у околини Дебра. Српске војне власти на терену писале су Министарству војном како су „у селу Голо–Брдском, Горњо–Барском и Доњо Дебарском округа Охридскога и у срезу Галичком округа Тетовскога, сви Арнаути скочили [...] на оружје и не признају никакве власти. На ово су их“, према речима начелника округа Охридског, „наводили агенти и војници Есадови“, иако сâм Есад-паша није прихватао идеју о проширењу албанске државе према северу. Оцењено је, притом, да је „за умирење Арнаута“ на том подручју било потребно „најмање хиљаду војника и једна брдска батерија“.<sup>231</sup> Опште безвлашће такође је захватило крајеве око Тетова и Гостивара.<sup>232</sup>

И на простору Старе Србије и северне Албаније нагли пораст броја качачких дружина уследио упоредо са одласком главнине окупационих снага. Пљачкашким упадима из Албаније били су изложени готово сви мештани вароши и села, без обзира на националну и верску припадност, па су током октобра 1918. заштиту пред српским војним властима потраживали подједнако и Срби и Албанци и Турци.<sup>233</sup> У другој половини октобра забележен је већи број појединачних убистава српских војника, док су крајем истог месеца наоружани Албанци и Турци збацили српске општинске власти у Приштини, одбивши претходно да предају имовину заосталу од бугарске управе. Исто су почетком новембра учинили Албанци у Дреници. Убрзо потом отпор према успостављању српских власти захватио је знатне делове Старе Србије, прерастајући убрзано у масовну побуну, мада без координације међу одметничким упориштима. Качачки вођи су као непосредан повод за своје деловање истицали разоружавање муслиманског становништва, узимање талаца, уписивање Албанаца у регрутне спискове и насиље над цивилима које су наводно спроводили српски војници, али је суштина њиховог отпора била омеђена дубоко укорењеним неприхватањем централистички уређене државе и жељом за стицањем личне моћи и богатства. На читавом подручју Старе Србије и западне Македоније овај отпор имао је изразито албанско етничко обележје. С друге стране, у поједи-

<sup>229</sup> Димитар Тасић, *Рат после рата. Војска краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, (Београд: Утопија; Институт за стратегијска истраживања, 2008), 279–281.

<sup>230</sup> Радојевић и Димић, *н. д.*, 266–272; Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 548–564; Опачић, *н. д.*, 207–352.

<sup>231</sup> *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, (Београд: Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1924–1939), књига XXX: Надирање I армије на север и излазак на Дунав и Саву. Пребацивање II армије од Велеса и Куманова на Косово и њено избијање на Дрину, 126–127.

<sup>232</sup> *Исто*, књига XXIX: Надирање I армије ка Нишу и заузеће Ниша. Пребацивање II армије од Царевог села ка Куманову и Велесу, 512.

<sup>233</sup> *Исто*, XXX/290–291.

ним местима, попут Дренице и Вучитрна, остало је забележено како „ни Срби ни Арнаути не слушају никога“, док се у околини Пећи појавио одређени број наоружаних Срба који су након одласка српске војске пљачкали разоружана села.<sup>234</sup>

Истовремено је уочен покрет међу албанским становништвом у околини Улциња и Бара, потом у Плаву и Гусињу. Крајем новембра 1918. командант места из Плава молио је команду Југословенске дивизије у Пећи „за што хитнију помоћ [...] да се пошаље у Плав и Гусиње пошто овдашњи Арнаути не признају Југославију и концентришу се да [...] нападно“. <sup>235</sup> Према сазнањима војних власти, почетком децембра у Плаву се окупило око 1.000 наоружаних Албанаца, док је међу племенима Хоти и Груде донесена одлука да се успостављање српске власти онемогући оружјем. Побуна је, ипак, изостала, насупрот жељама Италије чије су трупе већ у првој половини новембра запоселе Улцињ, Бар и Вирпазар, развијајући пропаганду у духу очувања независности Црне Горе и Албаније. Италијанска Влада настојала је да осигура свој интерес не само у Валони и у областима јужно од реке Војуше, што јој је било гарантовано одредбама Лондонског уговора од 26. априла 1915, већ је истовремено спроводила снажну агитацију међу племенима у северној Албанији.<sup>236</sup> Након одласка аустро-угарске војске из Скадра 5. новембра 1918, чврсте везе са италијанским агентима успоставио је Пренк Биб Дода, у том тренутку један од најмоћнијих главара у северној Албанији. Снагом његовог ауторитета албански прваци су почетком децембра исте године у Скадру одржали неколико састанака у вези са питањем будућег уређења албанске државе и њених граница. Погледи албанских главара сезали су далеко преко Дрима, па су током децембра, уз помоћ италијанског конзула у Скадру, били образовани албански одбори у Скопљу, Дебру, Ђаковици, Пећи, Приштини, Качанику и Вучитрну.<sup>237</sup> Сви наведени проблеми – територијалне аспирације Италије, деловање наоружаних качачких група и албанске емиграције, као и тешко наслеђе српско-албанских односа – чинили су оквир у којем је новоформирана југословенска држава настојала да успостави сопствене органе власти у Македонији и Старој Србији и да интегрише ове области у свој државни организам.

### **Српски социјалдемократи и питање државно-правног уређења нових крајева Краљевине Србије**

Крајем 19. и почетком 20. века унутар кругова политичке и интелектуалне елите Краљевине Србије владало је неподељено мишљење у вези са питањем одбране државне независности и уједињења целокупног српског народа. Наведени став био је снажно изражен током балканских ратова 1912–1913, мада без јединственог погледа на државно-правно уређење припојених области на југу. Прваци Српске напредне странке сматрали су да територијално увећање Србије уједно подразумева проширење пуног уставног поретка на нове крајеве, будући да Устав Краљевине Србије није био ограничен на једну географску област већ се простирао на целој територији државе. Напредњаци су упорно истицали како Стара Србија и Македонији представљају српску земљу на којој живи српски народ, те да се овим областима никако не сме управљати као колонијама. У Устав је, према њиховом мишљењу, свакако требало унети извесне измене и прилагодити га новонасталим друштвено-политичким приликама, док је грађане нових крајева требало без одлагања у потпуности изједначити у правном смислу са грађанима унутар пређашњих граница Србије. На тај начин, веровали су напред-

<sup>234</sup> Hrabak, *n. d.*, 267–281.

<sup>235</sup> *Велики рат Србије...*, књига XXXI: Прелаз наших армија преко Дунава, Саве и Дрине и њихово избијање на демаркационе линије. Војно-дипломатска акција за одређивање граница Краљевине Југославије, 326.

<sup>236</sup> О одредбама Лондонског уговора, више: *Balkanski ugovorni odnosi*, том I, dok. br. 179: (Tajni) Londonski ugovor Italije sa silama Antante, 441–445.

<sup>237</sup> Hrabak, *n. d.*, 283–291; Бартл, *n. d.*, 175–176.

њаци, Краљевина Србија постала би снажан Пијемонт за све неослобођене „Југословене“.<sup>238</sup> Готово истоветне ставове заступали су вођи Самосталне радикалне странке током скупштинске дебате у јесен 1913, одбацивши након краткотрајног „лутања“ идеју о образовању посебне управе у новим крајевима на челу са гувернером.<sup>239</sup>

Умногome супротно наведеном, Народна радикална странка сматрала је да Уставом Краљевине Србије није било прописано на који начин треба управљати присаједињеним областима, те да се увођење „изузетног режима“ на том подручју, као привремене мере у трајању не дужем од једне деценије, може спровести без претходне промене Устава и сазивања Велике народне скупштине, односно у редовној законској процедури. Суштину радикалног мишљења о учешћу грађана нових крајева у политичком животу Србије недвосмислено је исказао Стојан Протић, један од радикалских првака и министар унутрашњих дела, приликом образложења става Владе пред народним посланицима почетком новембра 1913. „Нисмо их питали ни онда када смо их ослобођавали. И зато“, истакао је Стојан Протић, „што ми боље ту ствар знамо, што смо ми старији и зрелији, немамо господо, никаквога разлога, и чак би било непаметно, да њих питамо како треба да се они управљају првих година њихове народне слободе.“<sup>240</sup>

И српски социјалдемократи баштинили су идеју о ослобођењу нетурских народа на територији Османског царства, али је њу, према њиховом мишљењу, требало остварити на основама сасвим супротним у односу према ставовима „грађанских партија“, при чему рат ни у ком случају није разматран као могући модел за коначно решење Источног питања. Истичући пре свега класни моменат у националноослободилачким покретима који су се јавили међу нетурским народима у Османском царству, вођи Српске социјалдемократске партије (ССДП) веровали су како слобода једино може исходити из револуције и устанка спроведеним изнутра и одоздо, самосталним деловањем најширих слојева поробљеног становништва, те да војним акцијама околних држава она не може бити остварена у пуном обиму.<sup>241</sup> На збору одржаном у Београду 24. августа 1903. поводом распламсавања Илинденског устанка, социјалдемократи говорили су да „главни узрок данашњег покрета у Старој Србији и Македонији лежи у феудалном режиму који тамо још постоји и коме је маса народа робље својих спахија и званичне државе“. Посебно је наглашено да „једино правилно решење овога питања“ јесте „аутономија Старе Србије и Македоније, у вези са конфедерацијом балканских држава“.<sup>242</sup> Наведено становиште ССДП заступала је и током наредних година, увек истичући начело „Балкан – балканским народима“, које је подразумевало „груписање и узајамност

<sup>238</sup> Олга Поповић – Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1998), 405–406; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, I–II, (Београд: ИРО Просвета, 1989), II/546–589; Васо Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, (Београд: Народна књига, 1982<sup>2</sup>), 288–295.

<sup>239</sup> Јован Жујовић, *Дневник*. Приредио Драгоје Тодоровић, I–II, (Београд: Архив Србије, 1986), II/10–11, 14–15, 33, 56.

<sup>240</sup> Цит. према: Поповић – Обрадовић, *н. д.*, 406. Осим наведеног, Стојан Протић често је указивао на одсуство јединствене и јасно дефинисане националне свести међу албанским становништвом како на простору Албаније, тако и унутар нових крајева Србије и Црне Горе. Непосредно по окончању балканских ратова 1913. писао је како се „Арбанас ни једанпут до данас није [...] успео до ступња државне заједнице. А познато је да је држава највиша и једина пресудна манифестација *народа* [истакнуто у оригиналу – Д. Б.], онога што се зове Nation“ (Balkanicus, *Албански проблем и Србија и Аустро-угарска*, (Београд: Штампарија „Доситеј Обрадовић“, 1913), 24). Наведено мишљење није било усамљено у кругу српске интелектуалне и политичке елите. Др Владан Ђорђевић писао да изразите супротности међу Албанцима у погледу језика, обичаја, менталитета, верског одређења, па „чак и анатомска разлика у кроју главе“, потиру сваку помисао на постојање албанског народа, односно албанске нације. – Владан Ђорђевић, *Арнаути и велике силе*, (Београд: Издање трговине Јевте М. Павловића и Компаније, 1913), 3–18.

<sup>241</sup> Више: Vlado Strugar, *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije*, (Beograd: Izdavačko preduzeće „RAD“, 1965), 27–61; Душан Лукач, „Српска социјална демократија и национално питање“, у: *Развој социјалистичке мисли у Србији до 1919. године*, научни скуп, (Београд: САНУ, 1970), 2–17.

<sup>242</sup> Цит. према: Strugar, *н. д.*, 47.

земаља и народа на Балкану“ као „једини пут који води [њиховом] привредном, националном и политичком ослобођењу“.<sup>243</sup>

О националном питању на Балкану вођи ССДП почели су значајније говорити тек након аустроугарске анексије Босне и Херцеговине 1908.<sup>244</sup> Залажући се недвосмислено за принцип „националне аутономије“ и „националног ослобођења“, уз чврсто уверење да се „борба српске нације у Аустро-Угарској за слободу и равноправност не може [...] угушити“, српски социјалдемократи истицали су како „народ коме се не дају елементарна права мора, и има за то све морално оправдање, да се бори за њих свим средствима“, при чему су „конспирације и везе са саплеменицима у другим државама тада [...] природне“.<sup>245</sup> Ипак, национално ослобођење и уједињење није представљало крајњи циљ борбе социјалдемократа, већ је оно чинило само привремену подударност са интересима „буржоазије“, односно „природну основу класне борбе“ и нужни предуслов за „свестрано развијање пролетаријата“. Тек након потпуног ослобођења нације, према мишљењу руководства ССДП, „пролетаријат“ је могао „да с пуним жаром стане насупрот свом социјалном, класном противнику“. Мада по сопственом признању нису били анационални, српски социјалдемократи веровали су да и у случају економске заосталости земље, која не погодује развијању „класне борбе“ и у којој „борба за националну независност игра велику улогу“, „пролетаријат [...] не сме никад изгубити из вида да је његова борба успешна само као интернационална борба“. Прваци ССДП говорили су у интернационалистичком духу како „срећа наше нације није највиша звезда водилја нашег рада“, те да „пролетаријат [као] наследник буржоазије“ треба „да изврши онај друштвени преображај који ће учинити крај сваком притиску, сваком ропству, уништити сваку владавину класа и завести нов хармоничан поредак пун једнакости и благостања за све, без разлике на веру, националност и расу“.<sup>246</sup>

У годинама које су непосредно претходиле балканским ратовима српски социјалдемократи често су писали и говорили о приликама у Османском царству, осуђујући подједнако и политику младотурског режима и деловање снага оданих султану. У *Радничким новинама*, водећем гласилу ССДП, истицано је како у Косовском вилајету „Албанези кољу и пљачкају; туђински агенти, патри и језуити, које потпомажу заинтересоване капиталистичке државе, развијају пропаганду и у мутној води лове рибу; корумпирано турско чиновништво без ауторитета и плате, ждере суме којима га поткупљују“, док „маса радног света живе у очајнијем положају но његови сапатници у осталим провинцијама“. Димитрије Туцовић, вођ српских социјалдемократа, писао је 1910. како албанску „суровост и жудњу за пљачком“ султан користи „као средство против [...] напреднијих хришћанских покрета“. Отуда је, према његовом мишљењу, одговорност за албанске злочине над хришћанским становништвом у првом реду сносила турска држава, која је „са својим вековним господарством крива што су они [Албанци – Д. Б.] сад у својој културној заосталости постали опасност“ и „најужаснији разбојници у Македонији“. Истицао је, изнад свега, како балкански народи „немају интереса да живе у непомирљивом непријатељству са Арнаутима“, те да је „међусобни савез [...] за све њих спас.

<sup>243</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том VI: Социјалистички покрет у Босни, Војводини и Македонији, (Београд: Историјско одељење Централног комитета Комунистичке партије Југославије, 1951), 267.

<sup>244</sup> Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju*, (Zagreb: Globus, 1984), 175; Dragan Subotić, *Srpski socijalisti i nacionalno pitanje*, (Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1990), 69; Enver Redžić, *Austromarksizam i jugoslavensko pitanje*, (Beograd: Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, 1977), 344–348; Милош Војиновић, „Социјалдемократија“, *Срби 1903–1904. Историја идеја*, приредио Милош Ковић, (Београд: Clio, 2015), 282–283; Gordana Vlajčić, *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje (1919–1927)*, (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1984), 17–19; Архив Југославије (AJ), Савез комуниста Југославије (507), Српска социјалдемократска партија (ССДП), 22; Д. Туцовић, „Аустроугарска на Балкану“, 19. фебруар 1908.

<sup>245</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том III: Социјалистички покрет у Србији 1900–1911, (Београд: Историјско одељење Централног комитета Комунистичке партије Југославије, 1950), 124–125.

<sup>246</sup> *Исто*, III/237–239.

А у томе савезу“, говорио је Димитрије Туцовић, „има једно место и за Арнауте“. <sup>247</sup> Путокази за остварење овог „савеза“ утврђени су почетком 1910. у Београду, на оснивачкој конференцији Балканске социјалистичке федерације. <sup>248</sup>

Указујући на различитости између ставова ССДП и „буржоаских“ странака у вези са поимањем „националне слободе“, Димитрије Туцовић је на збору у Београду 8. септембра 1912. истакао како „буржоазија хоће слободу за свој народ по цену уништења слободе других народа“. То се, према његовим речима, најјасније могло уочити на примеру претензија Србије на простор Старе Србије, где је „на једног слободног Србина долазило по два поробљена Арнаута, Турчина, итд“. Сматрао је да се потпуна слобода свих балканских народа може постићи једино „стварањем на Балкану једне политичке целине у којој би сви народи били потпуно равноправни без обзира на то у којој је области пре неколико векова који владар владао“. <sup>249</sup> Наведени ставови унапред су потирали будућим балканским ратовима националноослободилачки карактер, приписујући им „агресивна“ и „завојевачка“ обележја. Сагласан са овим мишљењем, Драгиша Лапчевић, секретар ССДП и народни посланик, на ванредном заседању Народне скупштине 7. септембра 1912. гласао је против ратних кредита. Том приликом други посланик ССДП, Триша Кацлеровић, остао је уздржан. <sup>250</sup>

Питање рата против Османског царства изнедрило је расцеп у руководству ССДП. Најпре је Душан Поповић иступио из уредништва *Радничких новина*, говорећи како је такав рат био „историјски оправдан“, односно да је „први [балкански] рат [...] могао имати разлога, јер је требало да сруши трули феудални режим у европској Турској, који је био препрека развоја Балкана“. <sup>251</sup> Ово мишљење постало је блиско и Димитрију Туцовићу, увереном да је 1912. био извршен „један историјски акт који је припремљен дугим процесом развитка на Балкану, акт неизбежан и разумљив“. <sup>252</sup> Насупрот томе, Драгиша Лапчевић видео је савез Србије, Бугарске, Црне Горе и Грчке пре свега као израз „агресивне тежње“ ових држава за „поробљавањем осталих балканских народа“. <sup>253</sup> Доследан идеји борбе против сваког рата, говорио је упорно у духу „уједињења балканских народа у једно братство у форми федеративних република за срећу балканских народа и за одбрану њихову од капиталистичких прождрљиваца јевропејских“. <sup>254</sup>

Током балканских ратова 1912–1913. српски социјалдемократи истицали су да уместо питања „Коме припада Македонија?“ треба бранити становиште слободе и равноправности „свих нација“, што се, према њиховом мишљењу, никако није могло постићи „завојевањем Македоније од стране Бугарске, Србије и Грчке [...], већ пуном слободом македонског становништва да се национално конституише и да као равноправан члан уђе у балканску федерацију“. Исто начело требало је применити у случају Тракије и Албаније. <sup>255</sup> У написима објављеним у *Радничким новинама* и *Борби* уочи рата 1912. указивано је на значај покрета међу албанским становништвом, чије су учестале побуне против централне власти уверавале партијско руководство „да испод труле империје постоји витална енергија угњетених народа и да ће Турско питање најбоље решити нације на територији Балкана“. <sup>256</sup> Након првих успеха

<sup>247</sup> Димитрије Туцовић, *Сабрана дела*, књига трећа, приредили др Жарко Јовановић, др Сергије Димитријевић, Миленко Топаловић, Лазар Ивановић, (Београд: Издавачка радна организација „РАД“, 1980), 40–44; Димитрије Туцовић, „Албанско питање“, *Борба*, књига 1, бр. 9, 1. мај 1910, 326.

<sup>248</sup> Branislav Gligoriјеviћ, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, (Beograd: ISI, 1992), 82.

<sup>249</sup> „Туцовићев говор“, *Радничке новине*, број 200, 27. август 1912, 1.

<sup>250</sup> Дубравка Стојановић, *Искушавање начела. Српска социјалдемократска партија и ратни циљеви Србије 1912–1918*, (Београд: Timit book, 1994), 29–34; Vlado Strugar, *Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda*, (Beograd: Izdavačko preduzeće „Rad“, 1956), 46–49.

<sup>251</sup> Душан Поповић, *Сабрана дела*, том II, (Београд: Рад, 1985), 261–264.

<sup>252</sup> Димитрије Туцовић, *Сабрана дела*, књига седма, приредио др Младен Вукомановић, (Београд: Издавачка радна организација „РАД“, 1980), 90.

<sup>253</sup> „Балкански савез“, *Радничке новине*, број 209, 6. септембар 1912, 1.

<sup>254</sup> „Говор Д. Лапчевића у Скупштини“, *Радничке новине*, број 226, 26. септембар 1912, 1.

<sup>255</sup> *ИА КПЈ*, III/239–242; Драгиша Лапчевић, „Коме ће припасти Македонија?“, *Радничке новине*, бр. 10. 1. фебруар 1913, 1.

<sup>256</sup> „Крупни догађаји“, *Радничке новине*, број 162, 13. јул 1912, 1.

српске војске Филип Филиповић писао је у московској *Правди* како је „приликом заузимања Новог Пазара настао [...] страшан покољ“ у којем је „убијено 15.000 до 20.000 Албанаца“.<sup>257</sup>

Унутар ССДП постојала је сагласност у осуди „освајачких тежњи [српске] буржоазије која, јурећи за морем, води земљу у једну крваву авантуру, везану с недогледним несрећама“. Притом је било истакнуто да Албанце на побуну против Србије подстичу Аустроугарска и Италија, док, с друге стране, тежње Београда „веома ревносно потхрањују“ Русија, Француска и Велика Британија.<sup>258</sup> Излазак српске војске на Јадранско море 1912. српски социјалдемократи видели су као увод у „крвава посла“ Србије са „несвојим елементима“, говорећи како за Србију продор према албанској обали није био ни природан нити економски оправдан.<sup>259</sup> Доводећи у питање оправданост начина на који је утврђен територијални оквир младе албанске државе, *Радничке новине* писале су о њој као о „вештачком државном организму“ чије наметнуте границе цепају привредне и економске целине.<sup>260</sup> Ипак, Драгиша Лапчевић истицао је како независност Албаније „треба безусловно поштовати и старати се да она, као самосталан члан, ступи у Федерацију Балканских Република, како би престала бити играчка великих сила за узнемиравање Балкана и предмет империјалистичке похлепе балканских кепеца“.<sup>261</sup>

Уређење нових крајева на југу, према мишљењу руководства ССДП, одступало је од ратне прокламације Владе од 18. октобра 1912, па и од самог Устава Краљевине Србије, док се за *Уредбу о уређењу ослобођених предела* од 27. децембра 1912. говорило да није добила сагласност Народне скупштине.<sup>262</sup> Истицано је, такође, како нове власти у Македонији и Старој Србији ускраћују и оно мало самоуправе коју је становништво тих области имало под турском управом, те да „лишавање нових грађана политичких слобода“ представља „један злочин, једно насиље које оставља рђав утисак код њих и о нама и припрема терен за опасне преседане и инциденте у земљи“.<sup>263</sup> Српски социјалдемократи упорно су упозоравали на то да без слободе у Македонији не може бити ни слободе у Србији и да уместо „милитантске диктатуре у освојеним крајевима“ треба увести „режим пуне слободе, под којим ће се тај свет тамо постепено све више осећати као органски део целине према којем се он не може држати као према нечему непријатељском, туђем, страном“.<sup>264</sup> Уз то, вођи ССДП захтевали су „потпуну слободу за културно развијање различитих нација на територији Македоније [истакнуто у оригиналу – Д. Б.]“.<sup>265</sup>

У вези са питањем односа Србије према Албанцима, посебно у случају деловања српске војске у северној и средњој Албанији 1912, Димитрије Туцовић говорио је да „напад на Арнауте ствара [...] једну несрећу, копа јаз између два народа, који су чак у извесним крајевима и измешани врло јако, изазива непријатељства која ће нас скупо коштати“. Веровао је како ће се на тај начин „створити непремостив јаз између народа који су могли братски живети, наслањати се један на другог и заједнички се бранити од заједничке опасности“.<sup>266</sup> Слутње из јесени 1912. биле су, према мишљењу Димитрија Туцовића, потврђене годину дана касније, у време упада албанских чета у Србију и побуне у северној Албанији у септембру 1913. У вези с тим је вођ српских социјалдемократа указивао на одговорност Србије која је,

<sup>257</sup> Filip Filipović, *Sabrana dela*, tom 1: 17. septembar 1894–kraj 1912. Priredio Stojan Kesić, (Beograd: ISI, 1987), 506.

<sup>258</sup> *ИА КПЈ*, III/245–246.

<sup>259</sup> „Аутономија Албаније“, *Радничке новине*, бр. 241, 6. новембар 1912, 2.

<sup>260</sup> „Примирје“, *Радничке новине*, бр. 246, 20. новембар 1912, 1.

<sup>261</sup> Драгиша Лапчевић, *Рат и српска социјална демократија*, (Београд: Штампa „Туцовић“, 1925), 117.

<sup>262</sup> „Код Устава – без Устава“, *Радничке новине*, бр. 39, 15. март 1913, 3.

<sup>263</sup> „Нови зулумџари, какву је слободу нова Србија добила“, *Радничке новине*, бр. 188, 11. септембар 1913, 2;

„Слобода или реакција“, *Радничке новине*, бр. 177, 29. август 1913, 2.

<sup>264</sup> „Наша нужност“, *Радничке новине*, бр. 233, 2. новембар 1913, 2.

<sup>265</sup> АЈ, 507, ССДП, 55, Изборни манифест партијским и синдикалним организацијама, социјалистима бирачима и небирачима [1914].

<sup>266</sup> Туцовић, *Сабрана дела*, VII/73.

према његовом мишљењу, свесно изазвала сукоб на граници у циљу поновног заузимања долине Дрима.<sup>267</sup>

Теза о одговорности Србије за подизање албанске побуне, утемељена на аргументима које је у исто време користила аустроугарска пропаганда, чинила је основу свих потоњих написа објављених у гласилима ССДП поводом дешавања на тлу Албаније.<sup>268</sup> Истицано је како Влада Краљевине Србије „својом варварском и безумном политиком према томе свету [у Албанији – Д. Б.], ствара услове за стално незадовољство, буђење, револт, ствара једну психологију коју после други за себе искоришћавају“.<sup>269</sup> У својим дописима из средње Албаније, објављиваним у *Борби* почетком 1914, Коста Новаковић писао је како су „прво и најпотребније за управу у Албанији војне команде [...] сматрале вешала и застрашивање смрћу“, те да је српским официрима „издавана на потпис наредба у којој се [они] укоравају за своју благод, а којом се наређује немилосрдност и свирепост у поступању са становништвом“. Ово је, према мишљењу Косте Новаковића, „нарочито утицало на племе Мат, које се једно време одлучило на мир. [...] Мат би признао привремено нашу власт и људи би се разишли својим кућама. Овако, пак, Мат је остао под оружјем за све време нашег бављења у Албанији.“<sup>270</sup> Димитрије Туцовић означио је читаву 1913. као годину „систематскога истребљивања арнаутскога становништва у свим областима које је српска војска заузела“, упорно истичући како „та злочинства“ нису била „дела појединаца ни личног расположења“, већ су чинила суштину свеукупне политике српске државе према албанском становништву.<sup>271</sup> Према његовим речима, „арбанаска села [...] беху претворена у згаришта. То беху у исто време варварски крематоријуми у којима је сагорело стотинама живих жена и деце.“<sup>272</sup> У вези са питањем укупног броја погинулих Албанаца партијска штампа доносила је низ непроверених вести. Највишу и уједно најмање вероватну процену изрекао је крајем 1913. Триша Кацлеровић, говорећи да је током гушења побуне спаљено 35 села, те да је страдало око 120.000 Албанаца.<sup>273</sup>

Насупрот свему томе, албански „устаници“ су, према речима српских социјалдемократа, заробљене српске офицере „разоружавали и пуштали“. Димитрије Туцовић писао је како се „још [...] једном потврдило да је народна побуна најпримитивнијих племена увек хуманија од праксе стајаће војске коју модерна држава против побуне употребљава“, док су „српски власници [...] отворили свој регистар колонијалних убијања и грозота и могу већ достојно ступити у власничко друштво Енглеза, Холанђана, Француза, Немаца, Талијана и Руса“.<sup>274</sup> На овакво хумано држање албанских побуњеника према српским војницима указивао је и Душан

<sup>267</sup> Никола М. Поповић, *Димитрије Туцовић. Његов живот и рад*, (Београд: Издавачка књижара „Скерлић“, 1934), 285–332; Димитрије Туцовић, „Трајни рат“, *Радничке новине*, 1, 14. септембар 1913, 2.

<sup>268</sup> Димитрије Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, (Београд: НИРО „Књижевне новине“, 1990), 264.

<sup>269</sup> „Ствари за размишљање“, *Радничке новине*, бр. 197, 21. септембар 1913, 2.

<sup>270</sup> Коста Новаковић, „Четири месеца у Средњој Албанији“, *Борба*, књига 7, бр. 5, 1. март 1914, 197–200.

<sup>271</sup> Туцовић, *Сабрана дела*, VII/160–164.

<sup>272</sup> Dimitrije Tucović, *Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, (Beograd-Zagreb: Kultura, 1946), 109; Димитрије Туцовић, „Колонијални ратови“, *Борба*, књига 7, бр. 1, 1. јануар 1914, 12–15. Истоветно мишљење имали су поједини припадници српске политичке и интелектуалне елите, попут Драгише Васића који је након двомесечног боравка у Метохији и северној Албанији почетком двадесетих година забележио да су српски војници албанску побуну из 1913. угушили „брзо и грозно“. – Драгиша Васић, *Одабрана дела*, (Београд: Алтера, 1990), 37. У истом светлу деловање српске војске у Албанији описано је у извештајима Међународне комисије за испитивање узрока и начина вођења балканских ратова, као и у путописним белешкама Мери Идит Дарам. – *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, (Washington D. C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1914), 71–78, 136, 148–186; Edith Durham, *The Struggle for Scutari (Turk, Slav, and Albanian)*, (London: Edward Arnold, 1914), 191, 197–198, 218, 248, 288–289, 237, 302, 312, 314. Сасвим супротно томе, у извештајима Лава Давидовича Бронштајна, састављеним у непосредној близини фронта, стајало је да су српски војници били „знатно хуманији“ од бугарских и грчких, те да су „уништаване једино куће качака“, док су Албанци у нападу били „безосећајни и без претераних предрасуда кољу све што пузи и хода“. (Lev Trocki, *Kosovsko vprašanje*, (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989), 94–96).

<sup>273</sup> Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870–1918*, (Beograd: Nolit, 1982), 213.

<sup>274</sup> Tucović, *Srbija i Arbanija*, 109–110.



Поповић, додајући притом како је „боље [...] идеалисати стварност у племенитој тежњи да се одбрани једна нација и сачувају хиљаде живота људских, него ли извртати факта и прљати истину само ради тога да би се оправдали себични апетити наше буржоазије и зверски инстинкти наше солдатеске“. Истовремено је, међутим, увиђао и друге колективне особине албанског народа, описујући их као „чудну једну смешу лепога и ружнога, племенитога и варварскога, чистоте и прљавштине, солидарности и егоизма. Ти су контрасти“, према његовим речима, „тако оштри, тако нагли као ни код једнога народа; и само се у Арбанији ваљда може наћи дирљив пример одржавања дате речи, бесе, туђинцу, по цену живота и свога и своје породице, једновремено са мучким и одвратним убиством госта, познаника, саплеменика ради тога да би се опљачкала нека безначајна ситница.“<sup>275</sup>

Сраслост „јунаштва и праве беде“ у колективном менталитету албанског становништва увидео је и Коста Новаковић, закључујући како „ни српска војска, својим дугим бављењем, није могла да уочи ни да искористи праве снаге албанског народа које леже у тежњама народа за нечим бољим“. Према његовим речима, једино „позитивно за албански народ, што је српска војска створила“ био је „једнодушан отпор и непријатељство према Србији“, односно „бојазан од губљења самосталности“, који је требало да доведе до „јединог правилног начина одбране од спољних непријатеља, до једне чвршће заједнице, до једног државног облика“.<sup>276</sup>

Међу социјалдемократима у Краљевини Србији понајвише је о српско-албанским односима писао Димитрије Туцовић. Сабирајући своја размишљања о овом проблему, у студији објављеној у јануару 1914. под називом *Србија и Арбанија. Један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, вођ ССДП изнео је становиште према којем је демографске промене на простору Старе Србије и Македоније требало прихватити као природан историјски процес. Свој став исказао је питањем: „Зар би то био први случај у историји да навала неких племена чвршће организације или других преимућстава потисне неки народ са његова огњишта? Зар словенска племена нису потисла староседеоце ових земаља средствима о којима историк нема ни мало лепо мишљење?“<sup>277</sup> Посматрајући насељавање Албанаца и иселјавање Срба као неповратан процес, вођ српских социјалдемократа је читаву Метохију, знатне делове Косова и све остале крајеве бившег Косовског вилајета у којима је албанско становништво у тренутку наступања српске војске 1912. било присутно у већем броју, видео као „чисто арнаутску“ земљу. „Управо у целом овом крају“, стајало је у једном његовом писму упућеном редакцији *Радничких новина* почетком 1913, „Србија је затекла место Срба српске средњовековне споменике, хладне зидине које не чувају крајине, које имају вредности за археолога и уметника, као, нпр., Дечани, могу узбуђивати душу националних романтичара, али за стабилност новог режима у овим крајевима не значе ништа. И управо основни узрок свих незгода од којих данас патимо и од којих ћемо убудуће много патити лежи у томе што смо ушли у туђу земљу [све подвучено у оригиналу – Д. Б.]“<sup>278</sup>

Насупрот „завојевачком држању Србије према арбанаском народу“ које је „морало Арбанасе испунити дубоком мржњом“ према Србима, Димитрије Туцовић заступао је идеју о „заједничком раду са Арбанасима“, као неизоставном чиниоцу у процесу остваривања поли-

<sup>275</sup> Душан Поповић, *Изабрани списи*, (Београд: Просвета, 1951), 403–404.

<sup>276</sup> Коста Новаковић, „Четири месеца у Средњој Албанији“, *Борба*, књига 7, бр. 6, 16. март 1914, 231–237.

<sup>277</sup> Tucović, *Srbija i Arbanija*, 18. На исти начин о наведеном процесу писао је Коста Новаковић, након четири месеца проведених у редовима српске војске у Албанији крајем 1912. и почетком 1913. Посматрајући прилике у Драчу и околини, где није било „појава претапања културних елемената, хришћанских, у некултурније мухамеданске, па ма колики да је притисак власти и ма колико несносан режим био“, закључио је како би „у овом правцу требало ићи објашњавајући питања арнаутског насељавања и продирања преко Косова и у начелу одбацити појам наметања културе, претапање [истакнуто у оригиналу – Д. Б.], кад је реч о претапању Срба у Арнауте, а заменити га другим појмовима као што су потискивање, местимично и истребљивање, натеривање на пасивну улогу у заједничком животу, уопште груби притисак омогућаван још уз то једним реакционарним режимом – какав је био турски“ (Коста Новаковић, „Четири месеца у Средњој Албанији“, *Борба*, књига 7, бр. 3, 112–115).

<sup>278</sup> Туцовић, *Сабрана дела*, VII/203.

тичке и економске заједнице свих народа на Балкану „на основици пуне демократије и потпуне једнакости“.<sup>279</sup> Оптуживао је Владу Краљевине Србије да је још 1904. пропустила прилику за решавање албанског питања, одбивши Албанце који су „искрено и без икаквих прљавих спекулација [...] тражили да им се намени један српски принц за државног поглавицу“. Тако су „српски управљачи“, према његовим речима, „силом отерали Арбанасе у наручје Аустрије и Италије, мада су они желели [...] да са Србијом вежу чвршћи и трајнији савез“. Изнад свега, Димитрије Туцовић говорио је како би представници „власничке класе“ у Србији требало „не само да увиде своју неопростиву погрешку него и да покушају покајати је на тај начин што би створили погодбе да се Србија и Арбанија приближе, да отпочну заједнички рад, да створе интимнији савез, економски и политички“, истичући притом како је „сад, после свега овога шта су они с Арбанасима починили, тај рад отежан [све подвучено у оригиналу – Д. Б.]“.<sup>280</sup>

Против рата српски социјалдемократи иступили су још једном, у јулу 1914, након аустроугарског ултиматума упућеног Влади Краљевине Србије, указујући истовремено на одговорност своје земље. Мада је истицао да „велике силе одавно воде колонијалну и империјалистичку политику“ на Балкану, Драгиша Лапчевић говорио је у Народној скупштини како је за неповољан положај Србије кривицу носила њена Влада, која је заступала „једну опаку политику“, почев од оног тренутка када је „стала на гледиште да Балкан треба делити“. Тако је, према његовим речима, дошло до „братоубилачког рата између Србије и Бугарске, између два племена једног и истог народа“, док је Влада Краљевине Србије истовремено „водила агресивну и ратну политику према арбанском народу, с којим је требало учврстити здраво пријатељство и савез“.<sup>281</sup>

Нешто другачије мишљење имао је Душан Поповић, пре свега у вези са одговорношћу за почетак Првог светског рата. У својим написима указивао је на значај давно исказаних претензија Беча на простору Балкана, услед чега рат између Аустроугарске и Србије није ни могао имати карактеристике сукоба „између буржоазија двеју великих капиталистичких држава које се боре о светско тржиште“, већ се Краљевина Србија у лето 1914. налазила „у положају нужне одбране“. Ипак, српски социјалдемократи, према речима Душана Поповића, нису ово питање посматрали са „чисто српског гледишта“, већ су заступали мишљење према којем је „једна партија [...] социјалистичка у толикој мери у колико је готова [...] не да жртвује, већ да потчини [истакнуто у оригиналу – Д. Б.] народни интерес вишим интересима интернационалним, човечанским“. Отуда су постојала само „два начина да се одбрани отаџбина. Један је гласати ратне кредите, т. ј. помагати рат“, чиме се социјалдемократија „удружује са буржоазијом а руши [се] интернационала“, док се други темељио на борби против сваког рата, укључујући и одбрамбени. Несрећа је, истицао је Душан Поповић, била у томе што насупрот очекивањима ССДП „већина великих [социјалдемократских] партија нису вршиле своју дужност“, подупирући тако ратне напоре сопствених држава.<sup>282</sup>

Током прве три ратне године активност ССДП готово у потпуности је замрла. Политички рад њених вођа у емиграцији оживео је тек у пролеће 1917, непосредно након Фебруарске револуције у Русији. У наредним месецима ССДП суочавала се са значајним изазовима, попут унутарпартијских трвења и сукоба међу члановима њеног руководства, потом питања односа према большевизма у Русији, методима њихове борбе и деловању у циљу образовања Треће интернационале. Такође значајно било је питање односа према ратним циљевима Краљевине Србије, исказаним у Крфској декларацији из јула 1917. којом је најављено уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Један део партијског руководства упорно је истрајавао на предратним социјалдемократским идејама о стварању Балканске федерације „слободних држава“, упркос свеукупном притиску стварних прилика, у првом реду везаних за држање бугарских социјалиста чији ставови о македонском питању нису значајно одступали од поли-

<sup>279</sup> Tucović, *Srbija i Arbanija*, 115–119.

<sup>280</sup> Туцовић, *Сабрана дела*, III/72–77.

<sup>281</sup> Лапчевић, *Рат и српска социјална демократија*, 121–128.

<sup>282</sup> АЈ, 507, ССДП, 68, Душан Поповић, „Српски социјалисти и рат“ [1914].

тике бугарске Владе.<sup>283</sup> Друго крило унутар ССДП давало је подршку југословенској идеји.<sup>284</sup> У таквим околностима српски социјалдемократи, разједињени по многим питањима, дочекали су крај рата и формирање заједничке државе поткрај 1918.

Ни у том тренутку, као ни пре рата, деловање ССДП није имало прворазредни значај на домаћој политичкој сцени. С друге стране, поједине идеје настале под њеним окриљем надживеле су слом српске социјалдемократије, остајући присутне током наредних година понајвише унутар кругова Комунистичке партије Југославије. Написи Димитрија Туцовића, Драгише Лапчевића, Душана Поповића, Косте Новаковића и других првака ССДП чинили су основно полазиште у процесу развоја политичке мисли југословенских комуниста који су стасавали у годинама уочи и током Другог светског рата, пре свега у погледу формирања њиховог односа према српском питању на југу државе, на простору Старе Србије и Македоније. У годинама након револуционарне смене власти у Југославији несумњиво најистакнутије место имала је наведена студија *Србија и Арбанија*, која је за партијско и државно руководство „друге Југославије“ била „непогрешива анализа и оцена српске политике, образац непристрасног и далековидог политичког мишљења о албанском питању“.<sup>285</sup> У том смислу било је вишеструко значајно мишљење Димитрија Туцовића, посебно његови ставови о „српском хегемонизму“ и „завојевачкој политици српске буржоазије“ у Старој Србији, Македонији и северној Албанији, које су југословенски комунисти преузели у потпуности, уграђујући их у темеље своје националне политике према албанском становништву у Југославији и баштинећи истовремено тезу о „великосрпском хегемонизму“.<sup>286</sup>

<sup>283</sup> Gligorijević, *n. d.*, 82–83.

<sup>284</sup> Пројугословенске ставове је међу српским социјалдемократима можда најупорније заступао Душан Поповић, верујући да уједињење „Југословена“ представља „први услов за развитак социјализма у средини чији народ има толико демократских традиција и склоности“ (Душан Поповић, *Сабрана дела*, том IV, (Београд: Рад, 1985), 131). Наведени „развитак социјализма“ требало је да доведе до свеукупног преображаја друштвених прилика, попут промена које је изнедрила Октобарска револуција 1917, али је сам начин револуционарне борбе, према његовом мишљењу, требало прилагодити условима на простору „југословенских земаља“. „Не може се од нас тражити“, писао је Душан Поповић крајем априла 1918, „да безусловно акцептирамо целокупну бољшевичку политику и у целини и у детаљима. Напротив, наша је дужност да међусобно коригујемо наше грешке. А те грешке су неизбежне код једног таквог колосалног покрета и у тако тешкој и компликованој ситуацији као што је данас Русија [...]. И кад критикујемо по неки пут бољшевику, то не значи да смо им ми непријатељи. Напротив. [...] Различито мишљење о детаљима не искључује нашу заједничку револуционарну акцију“ (*Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата*, приредили Властимир Лапчевић и Тома Миленковић, (Београд: ИРО „Народна књига“; ИСИ, 1979), 291–292).

<sup>285</sup> Богдановић, *n. d.*, 262.

<sup>286</sup> О спрези ставова Димитрија Туцовића и југословенских комуниста недвосмислено сведоче речи Милована Ђиласа забележене у предговору другог издања књиге *Србија и Арбанија* из 1946. У њему је истакнуто како „поновна појава Туцовићеве књиге послје више од тридесет година, данас има и посебан значај“, будући да „она учвршћује и братство народа Југославије и албанског народа у борби против империјализма“, док је Димитрије Туцовић био означен као „израз оног слободарског и борбеног народног духа, који ни тада, као ни раније – нарочито од Првог [српског] устанка – није никада заспао и који је у овим годинама, у лицу комуниста, подигао читаве народе на Балкану – да кују своје братство против иностраних њемачко-италијанских завојевача, а данас и интрига империјалистичких клика Енглеске и Америке“ (Predgovor Milovana Đilasa, u: Tucović, *Srbija i Arbanija*, 4–5). У истом духу о Димитрију Туцовићу писао је Моша Пијаде, истичући „да је у историји социјализма југословенских народа на Балкану до Првог светског рата Димитрије Туцовић био најсветлија фигура борца за лепшу будућност балканских народа, који је увек високо држао заставу револуционарног марксизма и пролетерског интернационализма“ (Моша Пијаде, „Предговор“, у: Димитрије Туцовић, *Сабрана дела*, књига прва, (Београд: Издавачка радна организација „Рад“; Институт за историју радничког покрета Србије, 1975), XXIX).



## У ТРАГАЊУ ЗА „ПРАВИЛНОМ ПАРТИЈСКОМ ЛИНИЈОМ“ (1919–1928)

### Албанско питање у југословенском оквиру

Пораз Централних сила у Првом светском рату и потписивање примирја међу сукобљеним странама 11. новембра 1918. нису означили наступање мира на простору Македоније и Старе Србије. Предстојећу побуну најављивале су акције наоружаних албанских и бугарских група у Кичевском срезу, као и вести о покрету међу Албанцима у срезovima Голобрдском, Доњедебарском и Доњепбарском.<sup>287</sup> Готово истовремено у околини недавно ослобођеног Лесковца забележено је неколико случајева убиства српских војника који су одлазили на одсуство.<sup>288</sup> Сliku свеprisутне несигурности употпуњавали су чести упади наоружаних група из Албаније, јачине од 100 до 150 људи, које су нападале села у западним крајевима Македоније и отимале стоку.<sup>289</sup> Албанци у Дреничком срезу збацили су 5. новембра 1918. општинску власт коју је поставила српска војска, говорећи притом како ће читава територија до старе српско-турске границе припасти Албанији.<sup>290</sup> Исто су почетком фебруара 1919. учинили Албанци у Плаву и Гусињу, задржавши власт до поновног доласка српске војске крајем истог месеца.<sup>291</sup> Масовна побуна отпочела је последње седмице априла у Дреници, нападом качака Азема Бејте на судницу у Обилићевској општини.<sup>292</sup>

Насупрот наводима албанских првака у емиграцији, узроци албанске побуне нису исходили из репресивних мера српске војске и полиције, мада је њих у извесној мери свакако било, пре свега у кратком периоду између протеривања окупатора и успостављања цивилне управе и у местима под контролом побуњеника. Расположење албанског становништва у Метохији, Плаву и Гусињу било је делом одређено и држањем Црногораца који су, како је стајало у извештајима југословенских војних власти, „склони и радо хоће да се свете“.<sup>293</sup> Чини се сасвим оправданим мишљење команданта 1. Југословенске бригаде, пуковника Војислава Катанића, који је крајем априла 1919. у Пећи забележио да узроци албанског незадовољства „леже у култури овдашњег живота, у националном антагонизму, у верској подвојености, у личним зађевицама, у неповерењу према властима“.<sup>294</sup>

Албанску побуну снажно је подстицао Косовски комитет, односно Комитет за народну одбрану Косова (алб. *Komiteti i Mbrojtes Kombëtare e Kosovës*), настојећи да стихијском покрету да политичко и национално обележје и да на предстојећој Конференцији мира у Паризу пред великим силама отвори албанско питање. Формиран у Скадру почетком новембра 1918. и потом званично успостављен на годишњицу албанске независности 28. новембра, Комитет је представљао израз политичког деловања Хасана Приштине, Бајрама Џурија, Хиснија Џурија, Бедрија Пејанија, Кадрија Приштине, Ферхада Драге и других албанских првака са простора Старе Србије, окупљених око идеје националног уједињења свег албанског становништва. У свом деловању био је ослоњен у првом реду на Италију, незадовољну исходом

<sup>287</sup> *Југословенска држава и Албанци*, приредили Љубодраг Димић и Ђорђе Борозан, I–II, (Београд: ЈП Службени лист СРЈ, Архив Југославије, Војно-историјски институт, 1998–1999), I/104–105.

<sup>288</sup> *Исто*, I/109, 114–115.

<sup>289</sup> *Исто*, I/127.

<sup>290</sup> *Исто*, I/139.

<sup>291</sup> Димитар Тасић, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, (Београд: Утопија, Институт за стратегијска истраживања, 2008), 106–112.

<sup>292</sup> *Југословенска држава и Албанци*, I/274; Драги Миликовић, *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918–1924*, (Приштина: Институт за српску културу; Лепосавић/Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2005), 12–34.

<sup>293</sup> *Југословенска држава и Албанци*, I/271; Тасић, *н. д.*, 102–106.

<sup>294</sup> *Југословенска држава и Албанци*, I/270–272.

Првог светског рата и решену да путем слабљења југословенских позиција осигура сопствене интересе на Балкану. Снажну подршку пружала је, такође, албанска емиграција у Италији, Швајцарској, Турској, Аустрији, Великој Британији, Сједињеним Америчким Државама, као и снаге у самој Албанији којима су биле блиске идеје албанске Лиге из 1878. Осим тога, одржаване су везе између Комитета и Унутрашње македонско-револуционарне организације (ВМРО; мак. *Внатрешна македонска револуционерна организација*; буг. *Вътрешна македонска револуционна организација*), али оне нису изнедриле планиране здружене оружане акције на терену Старе Србије и Македоније.<sup>295</sup> Сарадњу са „Косоварима“ у емиграцији безуспешно је настојао да оствари и бивши црногорски краљ Никола, нудећи извесне концесије у области Плава и Гусиња. На основама заједничког одређења према југословенској држави везу са Косовским Комитетом успоставио је током 1924. и Савез Совјетских Социјалистичких Република (СССР) који је у деловању Бедрија Пејанија, Фана Нолија и Зије Дибре видео могућност формирања албанске комунистичке партије.<sup>296</sup>

Током првих послератних година, упркос напорима југословенске војске и полиције, на терену Старе Србије и Македоније ништа није наговештавало скори слом албанске побуне. Акције разоружања становништва нису изнедриле очекиване резултате, мада су спровођене у више таласа и у великом обиму.<sup>297</sup> Без значајног одјека остале су и објаве Министарства унутрашњих дела о амнестији свих одметника који се буду предали властима, изузимајући једино оне који су се налазили под оптужбом за тешка кривична дела.<sup>298</sup> Трајни мир није могао бити обезбеђен ни укључивањем Албанаца у састав југословенских снага безбедности, попут формирања батаљона наоружаних Арбанаса, нити успостављањем сарадње са појединим племенским главарима, утемељене неретко на разним државним концесијама и предаји оружја.<sup>299</sup>

<sup>295</sup> *Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции в документах центральных российских архивов начела – середины 1920-х годов*, ответственный редактор Р. П. Гришина, I–II, (Москва: Эдиториал УРСС, 2000; РОССПЭН, 2003), № 111: 9 января 1924 г., Вена. – Из агентурного донесения о беседе с Т. Александровым и о заявленных им условиях переговоров с Москвой, 190.

<sup>296</sup> Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: поријекло – идеје – пракса*, (Београд: Војноисторијски институт Војске Југославије, 1995), 75–93; Петер Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, (Београд: Слио, 2001), 178–188; Тасић, н. д., 229; Андреј Митровић, „Југославија, албанско питање и Италија 1919–1939“, у: *Срби и Албанци у XX веку. Циклус предавања 7–10. мај 1990*, приредио Андреј Митровић, (Београд: САНУ, 1991), 231–235, 240–247; Богумил Храбак, *Арбанашке студије, I–V*, (Београд: Архивар, 2005–2007), IV/458–488; *Советско-албанские отношения в 20–30-е гг. XX века*, (Свети Николе: МЦСП, 2012), 17–29, 45–65.

<sup>297</sup> Тасић, н. д., 248–250.

<sup>298</sup> *Југословенска држава и Албанци*, II/761.

<sup>299</sup> Храбак, н. д., IV/299–337. О питању наоружавања Албанаца представници југословенских цивилних, војних и полицијских власти имали су често сасвим опречна мишљења. Према „списковима“ којима је током пролећа 1921. располагала команда места у Пећи, „код Арнаута округа Метохијског“ било је „2000 пушака издатих од разних надлештава и команда“. Осим тога, командант места у Пећи процењивао је да читава „Метохија има јавно скрито око 5000 пушака“, будући да се наоружање „у маси непрестано даје“. „Бојати се је“, стајало је у извештају ове команде из априла 1921, „да полицијски чиновници вођени патриотским разлозима несвесно наоружавају Арнауте“, те је било потребно „да се обустави издавање пушака и да се срез Пећански, а нарочито Ђаковачки, поново од војске са жандармеријом разоружавају, да нас лето затекне у повољнијим околностима, а не у горим“. И Председништво Министарског Савета писало је Министарству унутрашњих дела „да се наоружање Арнаута у Метохији од стране наших органа врши тако да се државна безбедност не доведе у питање“ (АЈ, Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије (14), 14–179–662, Писмо шефа кабинета Министарског савета Краљевине СХС упућено Министарству унутрашњих дела Краљевине СХС, 16. април 1921). Говорећи о истом проблему, Драгиша Васић указивао је на прилике у селу Бицане, недалеко од Клине, које је представљало „центар скоро свих арнаутских завера на нашој територији, чувено са својих оца који су увек били душе свих завера и иницијатори побуна, а по угушеном устанку ‘најпоузданији’ повереници наших власти. [...] У Бицану су Арнаути више узели муниције [од југословенских власти – Д. Б.] него ли три наша пука, а та иста муниција прашти сада по целом Косову, које се одавде снабдева. [...] И док се огромне суме бацају на овакве поверенике, дотле војници носе један исти пар веша преко два месеца, иду без шињела по зими, а штедња кинина, неопходног као хлеб у овим крајевима, непрестано се препоручује. Ти повереници, то је нешто најгоре што је измишљено. Они кидају телефонске жице, убијају наше војнике кад сами пролазе, често носећи хлеб и за њих, па шта бива? Наше власти извештавају те прваке и изјављују како жале што се то дешава, тражећи да се пронађу злочинци, па на томе и

Интензитет качачких акција на југословенском тлу опао је тек средином двадесетих година, након свргавања владе Фана Нолија у Албанији и учвршћивања власти Ахмеда Зогуа који је средином децембра 1924, са југословенске територије и уз југословенску подршку, ступи на албанско тло и потом са својим присталицама ушао у небраћену Тирану. Опадање моћи качака, међутим, није почивало на југословенско-албанској сарадњи, будући да је нови владар Албаније убрзо отпочео приближавање Италији, већ је оно уследило као исход оружаног обрачуна Ахмеда Зогуа са присталицама Фана Нолија у северној Албанији, међу којима су се налазили Хасан Приштина и остали вођи Косовског комитета.<sup>300</sup> Масовна побуна на територији југословенске државе и северне Албаније била је угушена, док је мотив деловања албанских одметника поново добио примарно пљачкашки карактер, истоветан оном који је дуги низ година карактерисао прилике на простору османских провинција у средишту Балканског полуострва. Ипак, и у наредном периоду, до краја двадесетих година, акције албанских и бугарских одметника на југословенском југу „везивале“ су за ово подручје две трећине укупног састава жандармерије, при чему је у оружаним сукобима погинуло 11 жандармеријских официра и 816 жандарма.<sup>301</sup>

У моменту уједињења Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. све области које су током балканских ратова 1912–1913. припале Краљевини Србији и Краљевини Црној Гори ушле су у састав нове, југословенске државе као интегративни део Србије.<sup>302</sup> Указом регента Александра Карађорђевића од 30. јуна 1919. *Устав* из 1903, „заједно са свима законима раније Краљевине Србије“, ступио је на снагу у окрузима Кумановском, Скопском, Битољском, Охридском, Тиквешком, Брегалничком, Тетовском, Призренском, Звечанском, Косовском, Рашком, Пријепољском, Пљеваљском, Белопољском, Беранском и Метохијском, суспендујући истовремено све специјалне уредбе и прописе донесене у процесу уређења нових крајева након 1912.<sup>303</sup> У кратком периоду државноправног провизоријума, до доношења *Устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* 28. јуна 1921, читава територија Старе Србије и Македоније носила је назив Јужна Србија, чинећи заједно са Северном Србијом јединствену покрајину Србију.<sup>304</sup> На тај начин био је очуван државноправни континуитет између Краљевине Србије и југословенске државе и уједно наглашен српски идентитет читаве територије од Саве и Дунава на северу до југословенско-грчке границе на југу.

Након децембра 1918. Србија је представљала једну од укупно седам југословенских покрајина које су својим називом и територијалним опсегом чувале свест о ранијем админис-

---

остане.“ Мешани угрожених села говорили су како „полицијске власти стално позивају одметнике на предају и да се после таквих позива многи, особито пред зиму, и предају. Али власти, пошто се они поврате својим кућама, уместо да тада противу њих поведу истрагу за злочине што су их дотле извршили, остављају их на миру и не дирају. И тако сви ови качаци проводе зиму код својих кућа, а у пролеће поново дохватају пушке које су сакрили, бегују у шуму, опет пљачкају и убијају да се на зиму предаду и то се непрестано понавља“ (Драгиша Васић, *Одабрана дела*, (Београд: Алтера, 1990), 101, 125–126, 137–138).

<sup>300</sup> Бартл. н. д., 189–202; Миликовић, н. д., 225–248. Убрзо по напуштању Албаније Косовски комитет је готово престао да делује, док је један део његовог руководства ушао у састав Националног револуционарног комитета (алб. *Komiteti Nacional Revolucionar*) који је у марту 1925. образовао Фан Ноли. Овом Комитету испрва је припадала и група Мустафе Крује, усмерена на сарадњу са италијанским фашистима, што је било супротно политици Фана Нолија, Бедрија Пејанија и других чланова руководства Националног револуционарног комитета. Убиство Хасана Приштине, извршено у Солуну 14. августа 1933. по налогу Ахмеда Зогуа, додатно је ослабило преостале групе албанских емиграната блиске политичким идејама Косовског комитета. – Храбак, н. д., IV/480–488.

<sup>301</sup> Владан Јовановић, „Жандармерија Краљевине СХС у новоослобођеним крајевима 1918–1929“, *Војноисторијски гласник* 1–2/2002, 54.

<sup>302</sup> Првобитни назив југословенске државе гласио је Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. Годину и по дана касније, одлуком Привременог народног представништва од 15. јула 1920, реч „Краљевство“ замењена је речју „Краљевина“, па је од тог тренутка службено име државе било Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. – *Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, (Загреб: [Привремено народно представништво], 1921), 217–246.

<sup>303</sup> *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 68/1919.

<sup>304</sup> Момчило Исић, „Од Србије до Србије“, *Срби и Југославија: држава, друштво, политика. Зборник радова*, (Београд: ИНИС, 2007), 15–19.

тративном уређењу на југословенском простору. Унутрашња интеграција југословенске државе, најављена *Предлогом закона о подели земље на области* поткрај 1921, подразумевала је укидање старих историјских целина и образовање нових административних јединица „без обзира на племенску поделу становништва и на историјске границе појединих делова из којих је држава образована“.<sup>305</sup> Опште начело приликом утврђивања територијалног распрострања нових области, према *Уставу* из 1921, било је утемељено на поштовању „природних, социјалних и економских прилика“, при чему новоформиране административне јединице нису могле имати више од 800.000 становника.<sup>306</sup>

Наведени концепт уређења државе почивао је на унитаристичко-централистичкој идеји о народном и државном јединству и на српском схватању државности којем су се супростављали предлози већине хрватских и делом муслиманских и словеначких политичара о успостављању југословенске федерације или конфедерације, замишљене као модел очувања широких аутономија утемељених на историјском и државном праву.<sup>307</sup> *Уредбом о подели земље на области*, донесеном 26. априла 1922. без консултовања Парламента, формиране су 33 административне целине, при чему се 15 области налазило на простору две покрајине – Војводине и Србије.<sup>308</sup> Нове административне јединице испуниле су раније историјске покрајине, углавном без нарушавања њихових пређашњих граница. Интеграција је у првом реду била уочљива у рубним крајевима Северне Србије, где је наизменичном „разменом“ округа требало спровести чвршће повезивање територије „преткумановске Србије“ са Војводином и Јужном Србијом.<sup>309</sup>

Упоредо са решавањем питања унутрашње организације југословенске државе почетком двадесетих година утврђени су њени спољни оквири. Државна граница на југу пратила је, уз мања одступања, границу Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе из 1913. Мада се једним делом, поготово на сектору према Албанији,<sup>310</sup> протезала дуж природних међа, пратећи токове река и врхове планина, ова граница није била природна нити етничка, већ је цепала географске и привредне области, пресецала старе трговачке путеве, кидала везе између градова и њиховог залеђа.<sup>311</sup> Одумирање Ђаковице, Призрена, Дебра, Битоља и других пограничних градова било је убрзано успостављањем нових трговачких токова трасираних у циљу стапања Јужне са Северном Србијом, насупрот раније доминантном правцу исток–запад који је повезивао Истанбул са јадранским залеђем. Истовремено је продор

<sup>305</sup> Цит. према: Ђорђе Ђ. Станковић, „Административна подела Краљевине СХС“, *Историјски гласник* 1–2/1981, 37.

<sup>306</sup> *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 142А/1922.

<sup>307</sup> Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941. Први том: Од југословенске идеје до југословенске државе*, (Београд: СКЗ, 2019), 373–383.

<sup>308</sup> *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 92/1922.

<sup>309</sup> *Историја српске државности*, уредник Чедомир Попов, (Нови Сад: САНУ Огранак у Новом Саду, „Беседа“ издавачка установа православне Епархије бачке, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2001), том III: Љубодраг Димић, *Србија у Југославији*, 107–117.

<sup>310</sup> Југословенско-албанска граница била је одређена 9. новембра 1921. на основама одлука лондонске Конференције амбасадора из 1913, с тим што су срезови Горски и Хашки, као и залеђе Дебра, припали југословенској држави, док је Албанији припојен Лин на Охридском језеру. Истовремено је остављена могућност накнадних измена на сектору између Скадра и Подгорице, у циљу заштите економских интереса ових градова. Граница је, међутим, остала непотврђена услед отварања неколико спорних питања, пре свега у области Охридског језера и реке Врмош. Коначно, Конференција амбасадора донела је 6. августа 1925. одлуку којом су решена сва спорна питања. На јужном сектору југословенској држави припао је манастир Св. Наум са околином, а на северу линија разграничења простирала се линијом Склела Кикавец – Сухи Врх – Планиница. Албанији је уступљена Пишкореја са територијом јужно од Охридског језера, као и долина Врмоша до села Кути. Највећим делом југословенско-албанска граница протезала се дуж планинских венаца Јабланице, Кораба, Коритника и Проклетија. – *Опис граничне линије између Краљевине Југославије и Краљевине Албаније*, (Београд: Министарство иностраних послова, Биро за разграничење, 1935), 3–4; Miladin Milošević, „Uspostavljanje međudržavne granice između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Albanije posle I svetskog rata (1919–1926)“, *Vojnoistorijski glasnik* 3/1990, 101–142; Živko Avramovski, „Granica Kraljevine SHS s Albanijom“, *Istorija 20. veka* 1–2/1992, 44–48; Саша Мишић, *Албанија: пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924–1927*, (Београд: Службени гласник, 2009), 81–85.

<sup>311</sup> *Цвијићева књига*, (Београд: СКЗ, 1927), 3–6.



индустријских производа са севера потискивао старе оријенталне занате, додатно подстичући одлазак печалбара из јужних крајева земље. Крајем двадесетих година у Београду се налазило око 60.000 тесара, пекара, бозација, куvara, ћумурџија, месара, ашчија, памучара и других радника из Јужне Србије. Благ и привредно-економски опоравак југословенског југа наговештавало је постепено јачање нових трговачких и индустријских центара, попут Трепче, Скопља и Урошевца.<sup>312</sup>

Одлазак печалбара из Јужне Србије употпуњавао је процес свеукупног осипања становништва на овом простору. Са просечном густином насељености од 32,3 становника по метру квадратном Јужна Србија била је најређе насељена област у поређењу са другим југословенским крајевима, изузев Црне Горе. Демографско пражњење југословенског југа било је заустављено тек крајем двадесетих година, када је просечна густина насељености досегла ниво из 1910.<sup>313</sup> Према дефинитивним резултатима пописа становништва из јануара 1921, у 16 округа Јужне Србије укупно се налазило 1.476.747 душа, односно 878.625 „Срба или Хрвата“, 416.977 „Арнаута“, 148.019 Турака и 33.126 припадника других етничких група. У конфесионалном погледу, међу овим становништвом било је 50% православних хришћана и 48,2% муслимана.<sup>314</sup> Изузетно висок природни прираштај условио је убрзано нарастање броја Срба и Албанаца, док је удео турског становништва опадао у првом реду услед исељавања у Турску.

Одлазак Турака са југословенског простора током међуратног периода чинио је део знатно ширег процеса миграције муслиманског света према Турској у деценијама након Берлинског конгреса 1878. и сужавања њених територија на Балканском полуострву. Током првих десет година постојања југословенске државе ово исељавање имало је одлике стихијског процеса, без значајног уписа државних власти.<sup>315</sup> *Законом о држављанству Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* од 21. септембра 1928. омогућено је иступање из југословенског држављанства у наредних пет година,<sup>316</sup> али ни након тога, услед нерешених билатералних односа, исељеницима често није био допуштен прелазак преко турске границе, након чега су они о трошку југословенске државе упућивани назад у претходна места становања.<sup>317</sup> Према званичним подацима југословенских власти, током тридесетих година у Турску се иселило 16.635 лица, међу којима се налазио и мањи број Албанаца. Други правац исељавања албанско становништва водио је према Албанији, у коју је током исте деценије отишло 2.576 бивших југословенских држављана.<sup>318</sup> Вођи албанске емиграције указивали су на „насилно протеривање муслимана“, позивајући безуспешно Савет Друштва народа да заустави исељавање несловенског становништва из јужних крајева југословенске државе. С друге стране, у меморандумима југословенске Владе стајало је како муслиманско становништво на исељавање нагоне верски фанатизам и обећања Турске о даривању земље усељеницима.<sup>319</sup>

Однос југословенске државе према албанском становништву био је одређен *Уговором о миру између главних сила савезничких и придружених и Аустрије* који је потписан 10. сеп-

<sup>312</sup> Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, (Beograd: INIS, 2002), 48–56, 242–266, 281–301.

<sup>313</sup> *Isto*, 45–48.

<sup>314</sup> *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921*, (Сарајево: Државна штампарија, 1932), 87–123. У домаћој – југословенској и српској - историографији може се уочити мишљење које указује на „политичку позадину“ приказаних резултата наведеног пописа, уз исказано уверење, мада без ваљаног научног утемељења, да су југословенске власти евидентирале тек половину припадника албанске мањине. – Muhamed Piraku, „Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji 1919–1941“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–4/1978, 356–370.

<sup>315</sup> Vladan Jovanović, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine. Između stihije i državne akcije“, u: *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, (Beograd: INIS, 2007), 84–85, 90–94.

<sup>316</sup> *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 254–LXXXIV/1928.

<sup>317</sup> Jovanović, *n. d.*, 92–94.

<sup>318</sup> Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, (Beograd: INIS, 2005), 67–71.

<sup>319</sup> Бранислав Глигоријевић, „Положај Шиптара у Југославији и одлука Савета Друштва народа“, *Југословенски историјски часопис* 1–2/1998, 233–240.

тембра 1919. у Сен Жермену. Југословенска Влада није доводила у питање општа начела овог *Уговора*, али је испрва истицала да треба унети извесна ограничења у чл. 51. Њиме је било предвиђено да југословенска држава „прима све прописе“ које Силе „буду сматрале као потребне ради заштите [...] интереса оних становника који се од већине становништва разликују по раси, по језику или по вери“.<sup>320</sup> Југословенска Влада безуспешно је уверавала Жоржа Клемансоа, председника Конференције мира у Паризу, да из *Уговора* треба изузети територију бивше Краљевине Србије, у границама успостављеним након проширења 1912, будући да је Србија у моменту уласка у Први светски рат 1914. уживала право пуне суверености.<sup>321</sup> Након исказаних гаранција Главних сила да неће „изискивати више“ у погледу заштите мањина, југословенска делегација приступила је 5. децембра 1919. *Сен Жерменском мировном уговору* и *Уговору о заштити мањина*.<sup>322</sup> Права мањина била су прокламована на читавој територији југословенске државе, изузев у случају питања школовања.<sup>323</sup> У члану 9. *Уговора о заштити мањина* стајало је да ће „у погледу јавне наставе у варошима и срезовима [...] у којима станују у знаној мери [...] припадници других језика, а не званичног“, држава дати „сходне олакшице“ како би се „обезбедила настава у основним школама на њиховом сопственом језику“. Назначено је како ће одредбе овог члана важити „само за територије додељене Србији или држави Срба, Хрвата и Словенаца после 1. јануара 1913“.<sup>324</sup> Права мањина гарантовао је и *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, којим је прокламована једнакост и равноправност свих грађана пред законом (чл. 4), као и слобода вере и савести (чл. 12). Такође, *Устав* је „мањинама друге расе и језика“ омогућавао спровођење основне школске наставе „на њиховом материнском језику под погодбама, које ће прописати закон“ (чл. 16).<sup>325</sup>

У годинама након Првог светског рата школска политика на југу државе била је уређена у складу са школским законодавством Краљевине Србије. *Закон о народним школама* од 19. априла 1904, са изменама и допунама од 23. јула 1919, важио је на територији Србије, Црне Горе и Војводине, док су у осталим југословенским покрајинама на снази били закони и прописи донесени за време аустроугарске владавине. Јединствено школско законодавство на територији читаве југословенске државе успостављено је тек 5. децембра 1929.<sup>326</sup> Мада је основно школовање према наведеном *Закону о народним школама* било обавезно,<sup>327</sup> албанска деца већином нису похађала наставу у државним установама. Овај проблем представници југословенских власти објашњавали су „посебним животним условима Албанаца“ који „углавном живе у малим и тешко доступним, забитим планинским местима“ и који „не пока-

<sup>320</sup> *Уговор о миру са Аустријом (Сен Жерменски уговор)*, (Београд: Издавачка књижница Геце Кона, 1927), 49–50.

<sup>321</sup> *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, том II, Prilozi: Pismo koje je g. Nik. P. Pašić, predsednik delegacije Srba, Hrvata i Slovenaca uputio g. Ž. Klemansou predsedniku Konferencije mira, odnosno izmena i tumačenja Ugovora o zaštiti manjina i Ugovora o miru sa Austrijom, 41–46; Odgovor g. Ž. Klemansoa predsednika Konferencije mira na pismo g. Nik. P. Pašića o tumačenju i izmenama Ugovora o zaštiti manjina i Ugovora o miru sa Austrijom, 46–48; Илија Пржић, *Заштита мањина*, (Београд: Југословенско удружење за међународно право, 1933), 111–114; Ђорђе Борозан, „Основни принципи заштите мањина у Кралјевини Срба, Хрвата и Словенаца 1919–1921. и Албанци у Кралјевини Југославији“, у: *Dijalog povjesničara – istoričara*, knj. 2, (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000), 361–371.

<sup>322</sup> Gazmend Zajmi, *Ustavno-pravna zaštita i tretman jezika nacionalnih manjina u Evropi između dva svetska rata. (Političko-pravna studija)*, (Priština: Akademija nauka i umetnosti Kosova, 1982), 39–42; Миодраг Јовичић, „Уставноправни положај припадника албанске националности у Југославији“, у: *Срби и Албанци у XX веку*, 139–143; Zoran Janjetović, „Pitanje zaštite nacionalnih manjina u Kraljevini SHS na Konferenciji mira u Parizu 1919–1920“, *Istorija XX veka* 2/2000, 33–42.

<sup>323</sup> Zajmi, n. d., 42–59.

<sup>324</sup> *Уговор о миру са Аустријом (Сен Жерменски уговор)*, 293–306.

<sup>325</sup> *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 142А/1922.

<sup>326</sup> Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, (Београд: Стубови културе, 1997), II/117–119; Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, I–II, (Београд: ИНИС, 2005), III/18–25.

<sup>327</sup> *Закон о народним школама*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1914), 3–4.

зују никакво разумевање за добробит школе“.<sup>328</sup> Одсуство просветне традиције, грчевити рефлекс за очувањем архаичне, племенске свести, конзервативизам и бојазан од модернизацијских токова, снажно изражен верски фанатизам и отпор према културној политици државе коју највећи део албанског становништва никада није прихватио као сопствену отаџбину, затирали су готово већ у зачетку сваки покушај југословенских власти да унесу нове културно-просветне обрасце у застарели образовни систем на југу. Свему томе доприносили су економска немоћ државе, скромни материјални услови, недовољан број наставног кадра, несистематичност у раду и несумњиво недовољно ангажовање власти на пољу културне еманципације албанске мањине.<sup>329</sup>

Подаци Министарства просвете показују да је почетком 1929. на југу државе радило 130 албанских учитеља, те да је на крају школске 1927/1928. у основним школама било 7.565 албанске деце која су похађала наставу у 545 одељења. Осим тога, од 487 школских зграда изграђених у периоду између 1919. и 1929, у местима настањеним искључиво албанским становништвом било је подигнуто 105 школа.<sup>330</sup> Насупрот отклону већине Албанаца према државним, односно народним школама са наставом на српском језику, готово сва албанска деца муслиманске вере са навршених пет година полазила су у сибџан-мектебе (тур. *Sibyan mektebi*), у којима су на арапском, турском и матерњем језику стицала сазнања о основама ислама. Њихово даље школовање одвијало се најчешће у средњим верским школама – медресама (тур. *Medrese*). Однос власти према овим просветно-верским установама није био јединствен, већ се наизменично кретао између прећутне дозволе за рад, уз мање или више изражену контролу наставе, и забране њиховог деловања. У извештајима просветних инспектора стајало је да су и албански ђаци и вероучитељи веома слабо познавали државни језик, националну историју и географију, те да у исламске школе „нису служиле нашој држави“. Верска настава на албанском језику такође је одржавана у католичким школама које су похађала албанска деца, мада је већ током двадесетих година, услед недостатка материјалних и новчаних средстава, већи број ових установа био угашен.<sup>331</sup>

За албанску емиграцију проблем спровођења наставе на албанском језику у југословенским школама представљао је солидно полазиште за интернационализацију албанског питања, иако је оно суштински било везано за процес аграрне реформе. Укидање феудалних односа, најављено прогласом регента Александра Карађорђевића од 21. децембра 1918, било је потврђено 25. фебруара наредне године, усвајањем *Претходних одредби за припрему аграрне реформе*.<sup>332</sup> Наведени акт добио је снагу закона одлуком Законодавног одбора Народне скупштине 28. новембра 1921.<sup>333</sup> Предвиђено је раскидање чифчијских и колонатских односа, обустављање свих спорова и поништење пресуда донесених у току рата „на корист власника земаља“, као и експропријација великих земљишних поседа. Кметови су проглашени „слободним власницима досадашњих кметовских имања“, док је агама држава гарантовала одштету за одузету земљу, укључујући исплату хака, односно „кметовске дуговине“, за 1918. Назначено је, такође, да ће експроприсана земља бити додељена „оним држављанима, који се баве обрађивањем земље“, односно беземљашима и ситнопоседницима „и то толико, колико могу сами са својом породицом обрађивати“. Притом је „првенство код ове раздиобе“ требало да имају „инвалиди, удовице и сирочад ратника, војници и добровољци, који су се борили за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца“.<sup>334</sup>

Систематско спровођење аграрне реформе у Јужној Србији отпочело је након формирања Аграрне дирекције у Скопљу 12. фебруара 1920, док је читав процес добио пун обим

<sup>328</sup> Глигоријевић, *н. д.*, 236.

<sup>329</sup> Јовановић, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, 309–333; Димић, *н. д.*, III/122–123.

<sup>330</sup> Глигоријевић, *н. д.*, 236.

<sup>331</sup> Исић, *н. д.*, I/301–337; Димић, *н. д.*, III/128–131; Nikola Žutić, *Vatikan i Albanci u prvoj polovini XX veka (do 1941)*, (Београд: Centar za savremenu istoriju jugoistočne Evrope, „Nikola Pašić“, 2000), 81–85.

<sup>332</sup> *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 2/1919; 11/1919.

<sup>333</sup> *Стенографске белешке Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 3. јул – 15. децембар 1921, (Загреб: [Народна скупштина], 1922), 126–131, 350–366.

<sup>334</sup> *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 11/1919.

након доношења *Уредбе о насељавању јужних крајева* 24. септембра исте године. Овом *Уредбом* било је предвиђено да „право на насељавање имају сви грађани Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, који се баве земљорадњом или сеоским занатима, а немају у опште или немају у дозвољеној мери сопствене земље, па онда и они, који желе одсада обрађивати земљу која би им се као насељеницима доделила“.<sup>335</sup> Посебним категоријама припадали су српски добровољци из ратова вођених у периоду од 1876. до 1918, потом аграрни интересенти из редова аутохтоног становништва и аутоколониисти који су се током прве половине двадесетих година спуштали са планинских висова у плодне равнице.<sup>336</sup> Сав тај „насељенички материјал“, како је приметио Адам Прибићевић током свог вишегодишњег боравка на Косову, сачињавали су „разнородни људи“ – сиромашни сељаци, ситни сеоски трговци и занатлије, пензионисани нижи службеници, авантуристи, шпекуланти – „иверје нашег народа, које је одбила секира економске невоље или друштвене неправде“.<sup>337</sup> Међу њима понајвише је било Срба из пасивних крајева Босне, Херцеговине, Црне Горе, Лике, Далмације и других „горш-така“ које „није размазила ни природа ни живот“. У Јужну Србију долазили су и Војвођани, Словенци и Рушњаци, али је „косовска ледина одбила велики део овог мекшег света“. Сви они чинили су једну „шарену гомилу“, умногоме изоловану у новој, „гуђој“ средини у коју их је „историјски ветар свејао“.<sup>338</sup>

Насељавање није задрало у аграрне интересе староседелаца, већ је вршено у првом реду на државном земљишту, потом на општинским и сеоским утринама, крчевинама, трајно напуштеним поседима, имањима одметника и других лица стављених ван закона и на мочварном терену који је требало култивисати.<sup>339</sup> Држава је испрва гарантовала бесплатан железнички превоз за све насељенике, њихову стоку и покретну имовину, као и помоћ у новцу, храни и одећи за породице добровољаца из претходних ратова. Осим тога, требало је изградити путеве до нових колонија, ископати бунаре са пијаћом водом и канале за наводњавање и одводњавање земљишта, подићи здравствене, школске и друге јавне зграде.<sup>340</sup>

Читав процес аграрне реформе пратиле су бројне политичке афере, интриге, злоупотребе и манипулације.<sup>341</sup> Општинске власти неретко су издавале кривотворена уверења на

<sup>335</sup> Исто, 232/1920; 276–XXXIX/1922.

<sup>336</sup> Jovanović, n. d., 124–125, 212–213.

<sup>337</sup> Адам Прибићевић, *Од господина до сељака*, приредио Чедомир Вишњић, (Загреб: Српско културно друштво Просвјета, 1996), 131–132.

<sup>338</sup> Посматрајући односе међу становништвом Јужне Србије, Адам Прибићевић указивао је на бројне различитости у менталитету и културном наслеђу које су насељеници са собом носили. У њиховим „срцима [било је] много осетљивости [...], много опрезности, из тврдох сељачких очију вирило је међусобно неповерење и сумњичавост.

Као велико крдо говеда, дотерано са разних сајмова у један обор, што се рогуши међу се, боде, док се не снуши, не омириши и не смири, тако се и овај народ, међу се тро и тешко зближавао.

Тешко су се међу се женили и кумили. Бивало је да су Личани ишли у Лику по девојке, [...], Шумадинци у Шумадију, Херцеговци у Херцеговину, Црногорци у Црну Гору. [...] Из једног суседног села Личани су сахрањивали мртваце у нашем гробљу, иако је у њихову селу постојало старо српско гробље. На питање зашто то раде, добио сам одговор:

Лакше је и у гробу међу својим народом!“ Ипак, „време је радило. После двадесет година стало је долазити до све чешћег међусобног мешања“ (Исто, 148–150).

<sup>339</sup> Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1941*, (Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, Јавно предузеће Службени лист СРЈ, 2002), 215; Jovanović, n. d., 211.

<sup>340</sup> Лекић, n. d., 189–197; Jovanović, n. d., 125–126; Milovan Obradović, *Аграрна реформа и колонизација на Косову (1918–1941)*, (Приштина: Institut za istoriju Kosova, 1981), 130–183.

<sup>341</sup> Министарство за аграрну реформу било је изложено „честим менама и не имунизирано против нашег познатог, бесног, отровног партизанства. Тако се за извршне органе нису бирали најспособнији за један стручни посао, већ најспособнији партијски агитатори, који ће с највише успеха од насељеника организовати послушну гласачку војску, а не способне земљораднике“. Отуда је „кадар аграрног чиновништва, осим изузетака, био [...] већином састављен од нестручњака, партизанских агената, отпадника разних рифета, расходованих полицајаца. [...] Чиновништво се осећало угроженом, због честих мена на влади несталним [...]. Зато су морално слабији морали падати у искушење, да захвате где се може, како би се могло проживети донекле, и

основу којих су право на доделу земље остваривала лица која према законским прописима ни у ком случају нису могла постати аграрни интересенти.<sup>342</sup> Фалсификоване су и тапије и други докази о власништву над земљом. Ђорђе Крстић, вршилац дужности главног аграрног повереника у Скопљу, забележио је како су поједини Албанци на овај начин настојали да поседе манастира Високи Дечани прикажу пред властима као сопствену имовину, док су други покушавали да продају државну земљу.<sup>343</sup> Држава није уложила довољно напора „да насељенике подупре капиталом“, нити је имала снаге да им осигура безбедност, поготово у колонијама које су затварале старе качачке пролазе.<sup>344</sup> „Некад су насељеници“, према речима Адама Прибићевића, „живели по 2 до 3 године дана у граду, у близини додељене земље, не могући се од качака на њу населити“, док су други услед недостатка грађевинског материјала живели у земуницама или би „дигли само дрвени кров од дасака, ако су га довели из Лике или Босне“.<sup>345</sup> Већина насељеника добила је између три и седам хектара необрађене и углавном некултивисане земље, што је било недовољно за живот вишечлане земљорадничке породице.<sup>346</sup> Током двадесетих година, од укупно 23 министра аграрне реформе, само су четворица посетила јужне крајеве државе.<sup>347</sup>

Према подацима Техничког одсека Главног аграрног повереништва у Скопљу, до 1928. за потребе колонизације ограничено је 225.397 ha земље. Од тога било је премерено 143.724 ha, а издељено свега 111.602 ha, што је чинило тек 9,8% од укупне површине обрадивог земљишта на простору Јужне Србије. Насељеницима, добровољцима и бившим четницима додељено је 43.861 ha, „домороцима“ 18.173 ha, „сопственицима на самом месту ограничења“ 24.556 ha, док је за испашу стоке остављено 17.839 ha утрина. Подељена површина обухватила је 173 колоније и 419 мањих насеља, у којима је живело 8.219 породица.<sup>348</sup> Највише колонија било у срезovima Грачаничком, Лабском, Вучитрнском, Гњиланском и Неродимском, док међу највећим насеобинама биле Вировитица у Пећком срезу, потом Добруша у Источком срезу и Бела Црква у Подримском срезу.<sup>349</sup> Ипак, како је закључио Ђорђе Крстић, „резултат наше колонизационе политике ни по броју насеља и насељеничких фамилија, ни по стању насељеника, ни по начину расподеле њихове и смештају колонија, а ни по утрошеном времену и средствима“ није представљао „никакав нарочити успех с којим би се наша државна управа могла поносити“. Ако је извесних успеха и било, они су у првом реду почивали на „великој отпорној снази, издржљивости, солидарности, самоодбрани, способности и неизмерној љубави према тамошњој грудии оних људи, којима је судбина одредила да се са свих страна наше државе поново врате на своја стара огњишта“.<sup>350</sup>

Отпор према мерама аграрних власти окупљао је део муслиманског становништва Јужне Србије у оквиру политичко-верске организације Џемијет (тур. *Cemiyet*; алб. *Xhemijet*), на челу са председником Неџибом Драгом, потпредседником Шехом Сефедином и секретаром Аћифом Хаџиахметовићем Бљутом. Званични назив ове организације – Друштво за очу-

---

кад се државне јасле измакну, док се нађе друго ухлебије, или не врате ‘своји’ на власт, да и њима опет помакну јасле“ (Прибићевић, *н. д.*, 137–138).

<sup>342</sup> У вези с тим, Министарство за аграрну реформу и колонизацију писало је 1920. Врховном аграрном повереништву у Скопљу да се онемогући даље издавање земље занатлијама, трговцима и јавним намештеницима. – Лекић, *н. д.*, 136.

<sup>343</sup> Ђорђе Крстић, *Колонизација у Јужној Србији*, (Сарајево: [б. и.], 1928), 55–56.

<sup>344</sup> „Ако би“, писао је Адам Прибићевић, „који био бивши наредник, поднаредник, резервни официр, а уз то, по свом мишљењу, стратег, гурао би људе да се населе на стратешки важном месту, које затвара качачки канал, без обзира на његову пољопривредну вредност, на то има ли близу воде, је ли изложено бурама“. Такве колоније биле су тешко одрживе, али су, с друге стране, њихови житељи, бранећи сопствене животе од напада наоружаних пљачкаша, умногоме допринели умирењу Јужне Србије. Тако су насељеници „својим жртвама и својим средствима враћали наше српско обележје колевци српске државе“ (Прибићевић, *н. д.*, 139–141).

<sup>345</sup> *Исто*, 132, 135.

<sup>346</sup> Јовановић, *н. д.*, 125.

<sup>347</sup> Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941*, (Београд: ИНИС, 2011), 103–104.

<sup>348</sup> Крстић, *н. д.*, 5–6; Лекић, *н. д.*, 140–141, 204–206.

<sup>349</sup> Јовановић, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, 208–223.

<sup>350</sup> Крстић, *н. д.*, 65–66.

вање муслиманских права (тур. *İslam Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti*), указивао је на суштину незадовољства њених чланова. На оснивачком конгресу, одржаном у Скопљу 17. децембра 1919. у присуству 64 делегата муслимана из Јужне Србије, као основни задаци деловања Џемијета истакнути су очување вакуфских добара, ревизија аграрних мера у циљу иселења свих чифчија настањених на беглучкој земљи у периоду након 1912, потом задржавање шеријатских судова за породичне и наследне спорове и остваривање пуне верско-просветне аутономије.<sup>351</sup> Сарадња са Народном радикалном странком и са Југословенском демократском странком омогућила је Џемијету улазак у Народну скупштину 1920, али је крајем 1924, услед приласка опозиционом блоку и успостављања веза са Косовским комитетом и албанском емиграцијом, деловање организације било забрањено.<sup>352</sup>

Ослоњен у првом реду на варошке муслимане у Јужној Србији, Џемијет није уживао подршку већине албанског и турског становништва, углавном незаинтересованог за страначке борбе. Сарадњу са муслиманима на југу, у првом реду са Албанцима, покушавали су да остваре и радикали и демократе, често занемарујући карактер деловања самих лица чијом подршком су настојали да осигурају сопствене страначке интересе. Једна од бројних политичких афера из времена избора за општинске управе 1923. показала је да су и кандидат демократа – Јусуф Ука, и кандидат радикала – Зенун Рустем, непосредно учествовали у ликвидацији 60 српских војника и двоје цивила 26. новембра 1915. у селу Кабаш, недалеко од Призрена. Обојица су након судске истраге била осуђена на казну затвора у трајању од по 20 година.<sup>353</sup> Лични и страначки интереси били су значајнији од државних и током предизборне агитације уочи парламентарних избора почетком септембра 1927. Након збора у Гњилану носилац радикалске листе Тома Поповић разделио је Албанцима 500 пушака, потирући делом исход претходних акција разоружања становништва.<sup>354</sup>

Свеукупна политика југословенске државе у Јужној Србији остављала је снажан утицај немоћи државних институција и небриге њених чиновника који најчешће нису разумели ни специфичност простора нити менталитет становништва. Била је то, према речима једног савременика, „политика на парче, без плана и система; што је један градио, други је рушио; уосталом као и у целој земљи и отуда пуно зулума наших модерних ага и бегова и политичких шићарција који су само у тако несређеној политици могли бити неспутани у својој акцији и узимати маха на штету и Југа и државе“.<sup>355</sup> Све то водило је коначном „поразу српске политике у Јужној Србији“.<sup>356</sup>

### Југословенски комунисти и југословенско, српско и албанско питање

У време стварања социјалдемократских странака на Балкану, крајем 19. и почетком 20. века, социјалистичка мисао није била присутна на тлу Османског царства. Прву, илегалну, социјалдемократску организацију на територији Косовског вилајета основао је у Призрену Анђелко Ајтић након повратка из Београда 1907. У мају исте године изабран је за њеног председника, док је за секретара именован Зарија Скакољевић. Полазећи од политичких идеја Српске социјалдемократске партије (ССДП), призренски социјалдемократи залагали су се за обезбеђење социјалних и политичких права радника и за ослобођење од турске власти.

<sup>351</sup> Богумил Храбак, *Џемијет. Организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака 1919–1928*, (Београд: [б. и.], 2003), 61–95.

<sup>352</sup> Јанјетовић, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 173–174 183–185; Храбак, *н. д.*, 96–116, 196–270.

<sup>353</sup> Крстић, *н. д.*, 55–56.

<sup>354</sup> Јовановић, *н. д.*, 170.

<sup>355</sup> Драгаш Ђ. Денковић, „Љубомир Давидовић и Јужна Србија“, у: *Споменица Љубомира Давидовића*, (Београд: Главни одбор Демократске странке, 1940), 98.

<sup>356</sup> Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1993), 36–37.

Извесне смернице за рад упућивао је из Београда Лука Павићевић, председник Главног радничког савеза Србије и члан руководства ССДП. На исти начин деловала је социјалдемократска организација у Гњилану, на челу са Александром Паламаревићем.<sup>357</sup>

Период илегалног рада српских социјалдемократа на терену Косовског вилајета окончан је након победе младотурског режима и увођења парламентарног система у Османском царству 1908. Најпре је у Скопљу почетком јануара 1909. формирана социјалдемократска организација, чије је руководство у априлу исте године основало нову партијску организацију у Приштини. Истовремено су Апостол Кочановић, Коста Топаловић, Александар Топаловић и Данило Јовановић образовали групу социјалдемократа у Вучитрну. Пропала су, међутим, настојања ССДП да прошири своје деловање на терен Косовске Митровице, као и у крајевима јужно од Скопља. У вези са јачањем партијских структура крајем јуна 1910. у Скопљу, Урошевцу и Косовској Митровици боравио је Димитрије Туцовић, док је почетком лета 1914. у Скопљу отворена филијала Радничке коморе на челу са Душаном Цекићем, секретаром ССДП у новим крајевима Србије. Даљи процес изградње социјалдемократских организација на југу земље нагло је прекинуо напад Аустроугарске на Србију крајем јула 1914.<sup>358</sup>

Обнова структура ССДП након Првог светског рата на територији Старе Србије отпочела је у Призрену током децембра 1918. Према сачуваним сећањима њених чланова, руководство организације чинили су искључиво Срби, док је међу члановима било и Албанаца и Турака.<sup>359</sup> За председника призренске организације изабран је најпре Жика Антић, а након средине 1919. ову функцију обављао је Илија Красојевић, судија Првостепеног суда у Призрену. Крајем 1918. у Пећи је окупљена група од око 70 социјалдемократа на челу са Луком Газикаловићем. У фебруару 1919. образована је двадесеточлана организација у Приштини коју је предводио Петар Андрејевић, док је средином следећег месеца Јован Арсић формирао партијску организацију у Гњилану. Током марта 1919. успостављена је социјалдемократска организација у Косовској Митровици, са председником Антонијем Јовановићем. Истовремено је у Ђаковици деловала социјалдемократска група окупљена око Шеха Хасанија.<sup>360</sup>

На територији Македоније деловање ССДП најпре је обновљено у Скопљу, где је почетком марта 1919. образовано месно партијско веће под руководством Душана Цекића. У том тренутку скопску партијску организацију чинило је око 30 чланова.<sup>361</sup> Нешто више од месец дана касније, крајем априла 1919, у Велесу је успостављено месно партијско руководство на челу са Костом Минцићем.<sup>362</sup> До средине 1919. обновљене су партијске организације у Битољу (председник Риста Христић) и у Кавадарцима (председник Благоје Глигоријевић), док је током септембра и октобра исто учињено у Неготину (председник Спира Цоцевић), Штипу (председник Милан Младеновић), Тетову (председник Владимир Поп Петровић), Куманову (председник Стојадин Станојковић), Ђевђелији (председник Ђорђе Петровић),

<sup>357</sup> Miodrag Nikolić, *Revolucionarni radnički pokret na Kosovu i Metohiji 1895–1922*, (Priština: Istorijaska komisija Oblasnog komiteta Saveza komunista Srbije za Kosovo i Metohiju, 1962), 14–18; Милутин Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941*, (Приштина: Јединство, 1987), 7–9, 12–14; Hasan Kaleši, „Počeci socijalističke štampe u Otomanskom Carstvu“, u: *Počeci socijalističke štampe na Balkanu: međunarodni naučni skup posvećen stogodišnjici izlaska „Radenika“*, (Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1974), 189–204.

<sup>358</sup> Фолић, *н. д.*, 14–15, 21–26; Nikolić, *н. д.*, 18–19.

<sup>359</sup> Đorđe Stavretović, „KPJ u Prizrenu 1919–1941. godine“, *Kosova – Kosovo* 11/1982, 31–33.

<sup>360</sup> Hakif Bajrami, *Rrethanat shoqërore dhe politike në Kosovë më 1918–1941*, (Prishtinë: Instituti i historisë së Kosovës, 1981), 274–295; Павле Јовићевић и Мита Миљковић, *Борба нећких комуниста између два рата (1918–1941)*, (Пећ: Општински одбор СУБНОР, 1981), 63–68; Fehmi Puškoli, *Revolucionarni sindikalni pokret i Savez sindikata na Kosova 1919–1975*, (Priština: Veće Saveza sindikata Kosova; Zavod za istoriju Kosova, 1977), 28–30; Фолић, *н. д.*, 46–59; Ali Hadri, „Комунистичка партија Југославије на Косову и Метохији до априлског рата 1941. године“, *Tokovi revolucije* 5/1970, 359–364.

<sup>361</sup> Ivan Katardžiev, „Prilog pitanju nastanka i razvitka komunističkog pokreta u Makedoniji i aktivnost KPJ u periodu od 1919. do 1920. godine“, u: *Istorija radničkog pokreta*, zbornik radova, knj. 5, (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968), 58–59.

<sup>362</sup> Janko Šoptrajanov, „Osnivački partijski izbori u Velesu“, u: *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, I–VII, (Beograd: Kultura, 1960–1961), I/63.

Прилепу (председник Лазар Манчевски). Крајем децембра исте године месно партијско руководство формирано је у Охриду, на челу са Милутином Анастасијевићем.<sup>363</sup>

Процес обнове предратних и успостављања нових организација на југословенском југу одвијао се више као рефлекс свеprisутног револуционарног заноса међу српским социјалистима и комунистима него као део плански вођене политике руководства ССДП, посвећеног пре свега решавању „горућих проблема“ у западним крајевима новоформиране државе. Мада су изражавале исто идеолошко-политичко опредељење, одбацујући Другу интернационалу и приближавајући се руским большевцима, политичка начела социјалдемократских странака и комунистичких група на југословенском простору одсликавала су разноликост културно-политичког наслеђа међу областима и покрајинама у којима су се оне развијале до децембра 1918. Заједнички став о стварању јединствене организације са југословенским предзнаком, усвојен и недвосмислено исказан у последњим месецима рата, губио је значај пред супротним очекивањима предводника радничких организација. Иступању социјалдемократата у Србији и Босни и Херцеговини „против цепања пролетаријата“ као предуслов за „остварење социјалистичког друштва на темељима комунизма“, супротстављало се уверење дела партијског руководства у Хрватској и Словенији које је инсистирало на очувању племенских и покрајинских посебности.<sup>364</sup>

Идеју федералистичког организовања југословенског радничког покрета најупорније је заступала група окупљена око Витомира Кораћа унутар Социјалдемократске странке Хрватске и Славоније.<sup>365</sup> И Мелхијор Чобал је „у име словеначких другова“ тражио да се уједињење социјалдемократских странака у југословенској држави „изврши на основу федерализма а не централизма“, истичући како би „строго централистичко уједињење“ за словеначке социјалдемократе „значило окупацију“.<sup>366</sup> Насупрот томе, на Конгресу уједињења, одржаном у Београду између 21. и 23. априла 1919. у присуству делегата из свих крајева земље осим из Словеније, већина се изјаснила за централистичко уређење југословенског радничког покрета.<sup>367</sup> У Статуту новоформиране Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) (СРПЈ(к)) назначено је како „досадашње самосталне партије престају деловати“, те да је формирано „јединство, а не савез партија“.<sup>368</sup> Представници словеначких радничких организација приступили су СРПЈ(к), прихватајући њен Статут годину дана касније, у априлу 1920.<sup>369</sup>

Упркос наглашеном јединству, политичке струје унутар СРПЈ(к) биле су подељене око бројних проблема, у првом реду везаних за питање „стратегije и тактике Партије“ и процене „револуционарне ситуације“ у земљи, потом односа према сељаштву, деловању радничких синдиката и омладинских организација, учешћу комуниста у парламентарном животу југословенске државе и, пре свега, према самом карактеру југословенског уједињења.<sup>370</sup> Српски социјалдемократи најпре су истицали да „захтев националног ослобођења и националне самосталности није продукт [...] какве агитације спољне или унутрашње, већ објективних унутрашњих услова“.<sup>371</sup> Насупрот томе стајала је теза о Југославији као држави насталој

<sup>363</sup> Katardžiev, n. d., 60–69; Илије Војнов, „Оснивање партиске организације у Штипу“, у: *Četrdeset godina*, I/50–51.

<sup>364</sup> Архив Југославије, Збирке репродукованих докумената (790), Комунистичка интернационала – секција КПЈ (790/1), КИ, 1920/10.

<sup>365</sup> *Glas slobode*, br. 92, 29. april 1920.

<sup>366</sup> *Isto*, br. 123, 12. jun 1920, 1.

<sup>367</sup> Душан Лукач, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918–1941*, (Београд: ISI; NIP Export-press, 1972), 20–26; Сергије Димитријевић, *Комунистичка партија Југославије у легалном периоду њеног постојања 1919–1921*, (Београд: Задужбина Андрејевић, 2001), 63–69.

<sup>368</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том II: Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919–1937, (Београд: Историјско одељење Централног комитета Комунистичке партије Југославије, 1949), 16. За процес успостављања централистичког уређења СРПЈ(к) значајни су били ставови „радника Срба“ који су у моменту њеног стварања 1919, према речима Филипа Филиповића, представљали „најзначајнију снагу како у Партији тако и у синдикатима“ (АЈ, КИ, 1920/10).

<sup>369</sup> Филип Филиповић, „Конгрес словеначких другова“, *Радничке новине*, бр. 111, 7. мај 1920, 1.

<sup>370</sup> Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919–1928*, (Београд: ISI, 1985), 53–60.

<sup>371</sup> *Радничке новине*, бр. 33, 16. фебруар 1919, 1.



„применом оружане силе“, која је уобличена у Москви почетком марта 1919, на Првом конгресу Треће интернационале (Комунистичка интернационала, Коминтерна, КИ).<sup>372</sup> Усвојивши ово становиште, југословенски комунисти говорили су како „прокламовање Југославије и рад на њеном реализовању, није ослободилачко дело народа који је насељују“, већ је оно „резултат оваквог исхода рата у империјалистичкој политици Антантине и српске буржоазије“. <sup>373</sup> Истоветан став потврђен је на Конгресу уједињења у априлу 1919. и потом утиснут у Статут СРПЈ(к).<sup>374</sup> Везујући уско моменат стварања југословенске државе за исход Првог светског рата, наведено мишљење потискивало је значај читавог процеса обликовања идеје о југословенском уједињењу током 19. и почетком 20. века, чинећи истовремено безначајним опредељење већине становништва и политичких странака на југословенском простору.

Незадовољство начином на који је остварено уједињење 1918. испрва није стварало сумњу у саму идеју „народног јединства“. Теза о постојању једног „троплеменог“, односно „троименог“ народа, блиска већини социјалдемократских странака на југословенском простору, имала је можда најснажнији ослонац унутар ССДП. Непосредно након формирања југословенске државе српски социјалдемократи стајали су „на гледишту најпотпунијега и најширега националнога јединства, јединства у свима правцима и свима формама народнога живота – економскога, политичкога, културнога и књижевног“. „Ми изјављујемо“, говорио је Живота Милојковић поткрај 1918, „да смо слободни од свију штетних традиција преживелих времена, да не познајемо и не признајемо никакав племенски партикуларизам, никакав национални или верски сепаратизам, никакву територијалну поцепаност, и да у нашим редовима нема места пансрпским ни панхрватским аспирацијама, као што нам је и појам о подвојености у имену, вери и језику сасвим непознат. И због тога ми тражимо да будемо једна јединствена, хомогена, цела југословенска нација, једна потпуна национална органска целина, изражена у једној јединственој, слободној и најпотпунијој демократски организованој држави.“<sup>375</sup>

Наведено становиште било је уграђено у програмска начела СРПЈ(к), утврђена на Конгресу уједињења у априлу 1919, потискујући спорадично исказане ставове о „племенским посебностима“. И саму „буржоазију“ у југословенској држави комунисти су у том тренутку видели као компактну снагу која „без обзира на националност и вероисповест ствара свој јединствени класни фронт за одбрану својих пљачкашких планова“. <sup>376</sup> Ипак, учестали сукоби „унутрашњих снага око тога на којим ће темељима бити подигнута државна зграда“ сведочили су, према мишљењу партијског руководства, о заоштравању односа међу „племенским буржоазијама“, односно „покрајинским капиталистичким кликама“. <sup>377</sup> Дубина и значај тог расцепа, заснованог „баш у питању уједињења нашег троименог народа у једну централизовану државу“, подривали су суштину државотворног чина од 1. децембра 1918, стварајући међу комунистима уверење да је „буржоазија [...] својим националним уједињењем претрпела фијаско“. Не одбацујући још увек саму идеју народног јединства, партијски вођи говорили су како је „пролетаријат“ остао „једина снага која се бори за национално јединство Јужних Словена“. <sup>378</sup> У истом духу донесене су одлуке другог партијског конгреса, одржаног у Вуковару између 20. и 25. јуна 1920, у којима је наглашено да ће комунисти „остати и даље на бранику идеје националног јединства“. <sup>379</sup>

Истрајавање комуниста на овом ставу, међутим, није подразумевало прихватање југословенске државе, нити је то било могуће с обзиром на „знаменито правило“ Коминтерне

<sup>372</sup> *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*, knjiga 1: Prvi kongres Komunističke internacionale, (Gornji Milanovac: Kulturni centar, JUR „Privredna knjiga“, 1981), 149–155.

<sup>373</sup> *Радничке новине*, бр. 92, 16. април 1919, 1.

<sup>374</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/12.

<sup>375</sup> *Života Milojković, „Jugoslovenska socijalna demokratija i naše nacionalno jedinstvo“*, *Glas slobode*, br. 101, 24. decembar 1918, 1.

<sup>376</sup> *AJ, KI*, 1919/10.

<sup>377</sup> *Glas slobode*, br. 138, 26. avgust 1919, 1; „Пред партијски конгрес“, *Радничке новине*, бр. 136, 6. јун 1920, 1.

<sup>378</sup> *AJ, KI*, 1920/1; *Радничке новине*, бр. 222, 19. септембар 1919, 1.

<sup>379</sup> *AJ, KI*, 1920/8; *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/42.

према којем „у капиталистичком друштву [...] пролетарац нема домовине“.<sup>380</sup> За партијско руководство идеја „националног јединства“ чинила је само једну од развојних етапа у процесу „класне борбе“, односно предуслов за остварење „револуционарне перспективе“ у земљи.<sup>381</sup> Наведено становиште представљало је утемељење свеукупне партијске политике али и готово једино средиште окупљања различитих и често сучељених мишљења, уверења и ставова унутар корпуса југословенских радничких организација и удружења. Преименовање СРПЈ(к) у Комунистичку партију Југославије (КПЈ), као и усвајање новог статута и програма Партије на Вуковарском конгресу у јуну 1920, означило је превагу комунистичког над социјалдемократским крилом. Истиснути из партијског руководства, „центрумаши“ су најпре формирали опозициони блок у самој Партији, али су крајем године већином напустили њене организације. И након тога, међутим, комунистички покрет карактерисала је полицентричност, са неколико јаких језгара чије су супротности најављивале будуће борбе у Партији.<sup>382</sup>

Једно од бројних изворишта унутарпартијских сукоба био је однос према предстојећим изборима за општинске управе, заказаним за март 1920. Учешће комуниста у изборној борби, у парламентарном систему једне „капиталистичке државе“, део партијског руководства означио је као одрицање од идеје „пролетерске револуције“ и „диктатуре пролетаријата“. Овај став најупорније је истицао Павле Павловић, секретар Извршног одбора Централног радничког синдикалног већа Југославије.<sup>383</sup> И међу партијским организацијама на југу земље било је мишљења да „избори за комунисте нису од важности“.<sup>384</sup> Ипак, на Пленарној седници Централног партијског већа СРПЈ(к), одржаној између 5. и 7. децембра 1919, усвојен је став да „треба суделовати у општинским изборима“, али са „максималним програмом“ и са јасним захтевима: „за револуцију, за рушење буржоаског поретка, за насилно отимање власти, за диктатуру пролетаријата, за комунизам“. Наведена одлука партијског руководства није имала обележје трајне и обавезујуће тактике у деловању комуниста, већ је назначено како ће о овом питању одлучивати партијске организације путем конгреса или референдума „с обзиром на ситуацију и прилике у којима живимо“.<sup>385</sup>

Уверени у „револуционарно расположење маса и њихове симпатије за социјалистички покрет“, комунисти на југу земље донели су почетком јануара 1920. одлуку о учешћу на предстојећим изборима.<sup>386</sup> „Проповедајући комунистички програм поштеним и незадовољним масама“, месне партијске организације требало је да током изборне борбе „искористе нарочито питање скупоће исхране и станова, ради класног буђења и револуционисања широких народних маса“. Одлучено је, такође, да на изборима „учествују само варошке организације, чувајући се компромиса са буржоаским партијама“, док је у сеоским општинама требало бојкотовати изборе.<sup>387</sup> У складу са препорукама партијског руководства, представљеним у *Руководним начелима у општинским изборима* из јануара 1920,<sup>388</sup> предвиђено је да се месне партијске организације на простору Јужне Србије самостално изјасне о изласку на изборе, али је такав референдум био одржан само у мањем броју општина.<sup>389</sup>

<sup>380</sup> АЈ, Савез комуниста Југославије (507), Централни комитет Комунистичке партије Југославије, 1919/10.

<sup>381</sup> Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање (1919–1935)*, (Београд: Издавачка радна организација „Рад“, 1983), 31–32.

<sup>382</sup> Svetković, *n. d.*, 77–87; Димитријевић, *n. d.*, 269–277, 299–303, 341–343; Коста Николић, *Бољшевиизација КПЈ 1919–1929. Историјске последице*, (Београд: ИСИ, 1994), 41–45.

<sup>383</sup> Miroslav Nikolić, „О изборној активности Комунистичке партије Југославије у Србији у легалном периоду“, у: *Други конгрес КПЈ. Материјали са симпозијума одржаног 22. и 23. VI 1970. поводом 50-годишњице Другог (Вуковарског) конгреса КПЈ 1920*, (Slavonski brod: Историски институт Славоније; Београд: Заједница институција за истраживање нове историје народа и народности Југославије, 1972), 310.

<sup>384</sup> „Општински избори“, *Социјалистичка зора*, бр. 37, 6. јун 1920, 1.

<sup>385</sup> „О општинским изборима“, *Радничке новине*, бр. 300, 20. децембар 1919, 1.

<sup>386</sup> „Извршујмо наше одлуке“, *Социјалистичка зора*, бр. 1, 10. фебруар 1920, 1–2.

<sup>387</sup> *Исто*; „Наша акција у Старој Србији и Македонији“, *Радничке новине*, бр. 19, 24. јануар 1920, 1.

<sup>388</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1920/1.

<sup>389</sup> „Општински избори“, *Социјалистичка зора*, бр. 37, 6. јун 1920, 1; Јовићевић и Миљковић, *n. d.*, 76–87; Милутин Фолић, „КПЈ на Косову у општинским и парламентарним изборима 1920. године“, у: *Комунистичке општине у Србији*, (Ниш: Универзитет у Нишу, 1980), 220–221.

Избори за општинске управе на територији покрајине Србије заказани су за 22. август 1920. Услед актуелних догађаја на граници према Албанији, у метохијском изборном округу избори су одложени до 17. октобра исте године. Комунисти су изабрали своје представнике у свим варошким општинама у којима су постојале партијске организације, али су власти поништиле комунистичке листе у Призрену, Урошевцу, Штипу, Кочанима и Радовишту.<sup>390</sup> Партијска штампа указивала је на укидање „најосновнијих грађанских права“, фалсификоване гласачких спискова, прогон комунистичких организација и затварање радничких домова у Призрену, Таковици, Пећи и другим местима.<sup>391</sup> Неколико дана уочи избора комунисти су донели одлуку о изборној апстиненцији у већини варошких општина на територији Јужне Србије.<sup>392</sup> На дан избора, 22. августа 1920, комунисти су остварили победу у Велесу, Куманову, Таковици, Беранама и Кавадарцима. Већину гласова комунисти су добили и на поновљеним изборима у Куманову и Скопљу 24. октобра 1920.<sup>393</sup>

Унутар КПЈ питање изласка на изборе није било јасно дефинисано ни неколико месеци касније, уочи избора за Уставотворну скупштину крајем новембра 1920. Југословенски комунисти иступали су као противници парламентаризма, али је истовремено остављена могућност да „партијски конгрес или референдум чланова Партије“ одлучи „кад и у којим изборима Партија не треба да узима учешћа“.<sup>394</sup> За комунисте улазак у Парламент није представљао циљ политичког деловања, већ је то био само један корак у процесу окупљања „пролетаријата“ у борби за сопствено „класно ослобођење“. Очекујући распламсавање револуције, које је према проценама партијског руководства било „питање од неколико месеци или недеља“,<sup>395</sup> „Радничке новине“ писале су уочи избора како ће „не гласањем“, већ „организовано снагом“ радници „извојевати своје ослобођење од ропства буржоазије“.<sup>396</sup> Ипак, насупрот очекивањима руководства КПЈ, „ситуација“ није била „револуционарна“, али су њене главне изборне паролe – „за совјетску републику“, „за револуцију“, „за комунизам“ – будиле бојазан југословенских власти које су комунистичку кампању виделе као антидржавно деловање. Доношење одлуке Владе почетком новембра 1920. о забрани сваке „антидржавне акције“ било је у значајној мери усмерено ка гушењу изборне агитације КПЈ.<sup>397</sup>

Мада „ситуација“ није била „револуционарна“, излазност на биралишта, као и сами резултати избора, представљали су одраз незадовољства међу становништвом, поготово у покрајини Србији. На дан избора за Уставотворну скупштину, 28. новембра 1920, на биралишта је изашло свега 64,95% уписаних бирача. Победу је остварила Југословенска демократска странка, освојивши 19,9% гласова, односно 92 посланичка мандата у Парламенту. Листа Народне радикалне странке добила је 17,7% гласова и 91 мандат. На трећем месту налазила се Комунистичка партија Југославије, чија је листа добила 12,4% гласова, односно 58 мандата у Парламенту.<sup>398</sup>

<sup>390</sup> *Радничке новине*, бр. 132, 13. август 1920, 1.

<sup>391</sup> *Социјалистичка зора*, бр. 53, 1. август 1920, 1.

<sup>392</sup> Фолић, *н. д.*, 225; Вајрами, *н. д.*, 302–304; Mile Todorovski, „КПЈ у Македонији на општинским и парламентарним изборима 1920. године“, у: *Други конгрес КПЈ*, 372–373.

<sup>393</sup> Мирослав Николић, „Резултати КПЈ на општинским изборима одржаним 22. августа 1920. године у Србији, Македонији и делу Црне Горе“, у: *Комунистичке општине у Србији*, (Ниш: Универзитет у Нишу, 1980), 220–221; Katardžiev, *н. д.*, 100–115; „Сјајна победа у Скопљу“, *Социјалистичка зора*, бр. 105, 26. октобар 1920, 1.

<sup>394</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/36–37.

<sup>395</sup> АЈ, КИ, 1919/7; Илија Милкић, члан Извршног комитета Комунистичке интернационале и представник југословенских комуниста у Коминтерни, писао је средином 1920. како „револуционарна искра у Југославији прелази у светао пламен који захтева да се запали брзином муње, не само у Југославији него и део Балкан. Већ није далеко онај дан, када ће револуционарни пламен Русије и Балкана сједињен претстављати моћну распаљену силу, која ће вртоглавом брзином претворити реакционарну и трулу Европу у прах и пепео“ (АЈ, КИ, 1920/5).

<sup>396</sup> „Пред изборе“, *Радничке новине*, бр. 156, 10. септембар 1920, 1.

<sup>397</sup> Branislav Gligoriјевић, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, (Beograd, ISI; Narodna knjiga, 1979), 73–81.

<sup>398</sup> Димић, *Србија у Југославији*, 65–74; Gligoriјевић, *н. д.*, 81–89.

На простору Старе Србије демократска листа остварила је убедљиву победу са 36% гласова и 16 мандата у Парламенту, док су радикали добили свега 15% гласова и шест посланичких места. За КПЈ гласало је 8% бирача, што је комунистима обезбедило три мандата. Знатно више успеха комунисти су имали у Македонији, где су добили петину гласова свих уписаних бирача, односно 37% од оних који су изашли на изборе. Апсолутну већину освојили су у четири од укупно седам изборних округа. Од 33 мандата, колико је било предвиђено да са овог простора уђе у Уставотворну скупштину, комунистима је припало 15.<sup>399</sup>

Табела бр. 1: Резултати избора за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. на територији Јужне Србије<sup>400</sup>

изборни округ	Комунистичка партија Југославије	Југословенска демократска странка	Народна радикална странка	Цемијет	Републиканска демократска странка	укупно уписаних гласача	укупно гласова	процент излазности
Брански, Бјелопољски, Пљеваљски, Пријепољски	–	14956	2668	–	–	24273	17624	72,43
Звечанско-рашки	1805	5598	–	6646	–	22286	14049	60,79
Косовски	1515	11189	5264	–	–	32510	17968	56,97
Метохијски	1494	6734	–	1955	507	20195	10690	53,77
Призренски	4434	4335	2156	–	–	19947	10925	57,44
Битољски	8036	7505	3072	4158	–	45771	22771	51,60
Брегалнички	5138	1662	–	4139	4137	22339	15076	66,70
Кумановски	7651	4697	1755	3296	–	33190	17399	53,61
Охридски	2533	5579	916	–	–	16338	9028	54,68
Скопски	7820	2792	1453	5089	574	31318	17728	55,73
Тетовски	2471	6307	3506	926	–	27093	13210	50,15
Тиквешки	6552	2831	–	3820	1074	21640	14277	68,88
<b>свега</b>	<b>49449</b>	<b>74185</b>	<b>20790</b>	<b>30029</b>	<b>6292</b>	<b>316900</b>	<b>180745</b>	<b>57,03</b>

<sup>399</sup> Katardžiev, *n. d.*, 139–149; Gligorijević, *n. d.*, 82–83.

<sup>400</sup> Табела је израђена на основу података из: АЈ, 14–6–21; 14–7–22; *Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца извршених на дан 28. новембра 1920. године*, (Београд: Уставотворна скупштина, 1921), [непагинирано]; Petar Milosavljević, „О броју комунистичких посланика изабраних у Уставотворну скупштину 28. XI 1920“, *Jugoslavenski istorijski časopis* 4/1964, 19–36; Ferdo Čulinoić, *Jugoslavija između dva rata*, I–II, (Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1961), 312–313.

Табела бр. 2: *Изабрани кандидати за Уставотворну скупштину на листи КПЈ са територије Јужне Србије на изборима 28. новембра 1920.*<sup>401</sup>

изборни округ	укупно мандата	мандата КПЈ	изабрани кандидати КПЈ
Берански, Бјелопољски, Пљеваљски, Пријепољски	4		
Звечанско-рашки	5	1	Етхем Булбуловић
Косовски	6		
Метохијски	3		
Призренски	4	2	Илија Красојевић, Милорад Пантић
Битољски	8	3	Ратко Жунић, Драгутин Буквић, Танасије Илић
Брегалнички	3	2	Душан Цекић, Војислав Стојановић
Кумановски	5	3	Коста Даљевић, Ловро Клеменчић, Ђорђе Ступаревић
Охридски	3	1	Танасије Илић
Скопски	5	3	Душан Цекић, Петар Ђорђевић, Коста Новаковић
Тетовски	5	1	Драгутин Тасић
Тиквешки	4	2	Петар Ђорђевић, Милорад Пантић
<b>свега</b>	<b>55</b>	<b>18</b>	

Резултати избора за Уставотворну скупштину потирали су претходна уверења комуниста у вези са расположењем бирача у градским срединама и радничким језгрима. Сасвим супротно очекивањима партијског руководства, листа КПЈ је највећи успех остварила у Македонији, где је бирачко тело готово у потпуности било састављено од сеоског становништва. Исход избора на овом простору био је подједнако изненађујућ и за политичаре из редова „грађанских“ странака. Радикали су успех КПЈ видели као деловање анационалних елемената и бугарске пропаганде. Извештаји југословенских војних власти сведочили су о учесталим покретима бугарских комитета који су уочи избора упадали у македонска села и уз претњу оружјем говорили мештанима да гласају за листу КПЈ.<sup>402</sup> На злоупотребе комунистичких агитатора указивали су и албански прваци у охридском изборном округу, Али-Риза Илијаз и Жухти-Атиф-Беј, мада је првостепени суд у Охриду одбацио њихове жалбе.<sup>403</sup> Комунисти су, с друге стране, резултате избора видели као „тријумф комунизма“ у „Србији и Македонији“. Суштину опредељења бирача у Македонији, међутим, чинило је дубоко незадовољство већине становништва према држави и њеној политици у тој области. Умногome мањи значај имале су комунистичке паролe, као и предизборна агитација КПЈ која услед мера југословенских власти и слабости партијских организација није ни могла бити спроведена у пуном обиму.<sup>404</sup>

Током прве две послератне године партијске структуре на југословенском југу биле су у процесу настајања. Обласно партијско веће за Стару Србију и Македонију, као јединствено тело надлежно за територију Јужне Србије, успостављено је на Првој обласној партијској конференцији одржаној у Скопљу 7. и 8. јануара 1920, осам месеци након стварања СРПЈ(к). Ни тада, међутим, међу комунистичким организацијама на југу није било остварено политичко јединство. У партијској документацији остало је забележено да организације у Урошевцу и Вучитрну „због неиспуњавања критеријума“ нису имале своје представнике на Вуковарском конгресу, док је гњиланско партијско руководство одбило да прихвати одлуке Конгреса уједињења из априла 1919.<sup>405</sup> Осим неутврђене „партијске дисциплине“, слабост изборне

<sup>401</sup> Milosavljević, *n. d.*, 33–34.

<sup>402</sup> Тасић, *н. д.*, 207–216; Todorovski, *n. d.*, 378.

<sup>403</sup> Milosavljević, *n. d.*, 28.

<sup>404</sup> Gligorijević, *n. d.*, 83.

<sup>405</sup> Nikolić, *Revolucionarni radnički pokret na Kosovu i Metohiji 1895–1922*, 137–142; Обласно веће СРПЈ(к) за Стару Србију и Македонију упутило је у Вуковар свега седам делегата, мада је према партијском статуту

борбе КПЈ огледала се у изузетно крутом спровођењу пропаганде, неприлагођене стварним приликама и расположењу бирача. Усмерена готово искључиво према „радноме народу“, комунистичка агитација била је испуњена паролама везаним за повећање радничких надница и умањење стамбених ренти, док су на ширем плану истицани захтеви за укидање жандармерије и демобилизацију војника, уз свеprisутне позиве на подизање револуције у циљу успостављања „диктатуре пролетаријата“ и стварања федерације балканских република.<sup>406</sup>

Избори за Уставотворну скупштину такође су показали да пропаганда КПЈ није имала успеха у срединама настањеним муслиманским становништвом на југу земље. На простору Јужне Србије комунисти су највећи проценат гласова добили у Велесу, Кавадарцима, Струмици, Скопљу, Куманову и Битољу, док су Албанци и Турци своје гласове већином дали мешовитим муслиманско-радикалским односно муслиманско-демократским листама чији су носиоци били чланови Цемијета.<sup>407</sup> Иступајући као „противници тог муслиманског удружења“, комунисти су позивали „раднике“ да се „без разлике вере и народности, удруже и поведу борбу против паразита свију вера и народности“.<sup>408</sup> Политичко опредељење Албанаца, међутим, било је условљено понајвише држањем племенских главара, барјактара и хоца којима су биле сасвим непознате и стране комунистичке пароле о класној борби и пролетерској револуцији. Осим тога, патријархалној средини, омеђеној племенским нормама и тврдокорним традицијама изразито неповерљивим према свему што је ново, били су неприхватљиви захтеви КПЈ у вези са секуларизацијом државе и „обавезним и научним васпитањем деце оба пола“.<sup>409</sup> Партијско руководство писало је крајем октобра 1921. Извршном комитету КИ како „муслимани целу своју политику базирају на религији“, закључујући да је комунистима било „веома тешко радити у њиховој средини, јер они чувају све своје тековине“.<sup>410</sup>

Албанској и турској мањини нису били сасвим блиски ни ставови КПЈ о аграрном питању. Захтевајући „пуну и дефинитивну експропријацију и последњих остатака феудализма“ и не признајући „феудалним поседницима права ни на какву накнаду“, партијски вођи испрва нису прецизније одредили свој однос према проблему деобе и расподеле великих поседа, изузев уопштеног захтева о додељивању земље онима „који земљу стварно обрађују“.<sup>411</sup> Укидање „феудалних остатака“ за комунисте је имало значај једино у контексту остваривања услова за „победу нове, социјалистичке форме производње“.<sup>412</sup> Нешто прецизнији став уобличен је средином 1920, у време Вуковарског конгреса. Као један од непосредних задатака партијског деловања назначена је „експропријација и социјализација производње и трговине“, односно прелазак великих поседа у „државну својину“. Средњи и ситни поседи требало је да остану у власништву сопственика, који ће се временом, према процени партијског руководства, уверити „да је много корисније заједнички, колективно земљу обрађивати“. Притом је наглашено како ће се „процес социјализације“ убрзати „са увођењем обавезног рада“.<sup>413</sup> Изнад свега, вођи КПЈ говорили су да је „непрекидно и вечито одлагање решења

---

имало право на 13 својих представника. – Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941*, 59–61, 65–66, 113.

<sup>406</sup> „Комунистички програм“, *Социјалистичка зора*, бр. 51, 25. јул 1920, 1; Katardžiev, *n. d.*, 136; Фолић, *n. d.*, 70–71, 104–105.

<sup>407</sup> Самосталну листу Цемијет је истакао једино у Битољском округу. Неколико месеци након избора, 20. априла 1921, свих 12 цемијетских посланика напустило је клубове радикалских и демократских посланика и потом формирало сопствени посланички клуб под називом Муслимани Јужне Србије. – Gligoriјевић, *n. d.*, 83, 103.

<sup>408</sup> „Општински избори“, *Социјалистичка зора*, бр. 36, 6. јун 1920, 1; „Политичке шпекулације“, *Социјалистичка зора*, бр. 57, 15. август 1920, 1.

<sup>409</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/36.

<sup>410</sup> АЈ, КИ, 1921/19.

<sup>411</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/21; „Другови радници и раднице! Пролетери и сиротиња Скопља“, *Социјалистичка зора*, бр. 125, 25. новембар 1920, 1; „Ко одузима земљу сељацима“, *Социјалистичка зора*, бр. 112, 5. новембар 1920, 1.

<sup>412</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/21–22.

<sup>413</sup> *Исто*, II/35.

аграрног питања“ водило „банкротству идеје народног јединства“, што такође није одговарало суштини албанских захтева у вези са расподелом земљишних поседа.<sup>414</sup>

У атмосфери гушења албанске побуне и сузбијања акција качака на југословенском југу, усмерење КПЈ ка очувању и одбрани „народног јединства“ будило је подозрење Албанаца према деловању партијских ћелија на овом простору. Овакво опредељење југословенских комуниста остављало је међу албанским првацима умногоме снажнији утисак од спорадичних позива руководства КПЈ у духу покретања заједничке борбе комуниста и „албанских маса“.<sup>415</sup> И сама национална структура покрајинског, односно обласног партијског већа и његових организација, испуњених готово у целости српским кадровима, стварала је код Албанаца одбојност према комунистичком покрету, као према нечему што је „туђе“ и супротно националним интересима албанског народа. Деловање неколицине албанских повратника из Русије, учесника Октобарске револуције 1917, као и именовање Албанаца за кандидате на листи КПЈ у Приштини, Призрену и Скопљу уочи избора за Конституанту 1920, није имало никаквог значаја за политичко опредељење албанске мањине.<sup>416</sup>

Ставови југословенских комуниста о конфесионалном и националном питању никако нису могли одговарати колективном верском и националном сентименту албанског друштва. Наглашавајући класни моменат борбе „пролетаријата“, комунисти су истицали да је потребно ослободити народ „копрене верских и националистичких предрасуда“ и повести га „у борбу против капиталистичке класе“, стварајући „један класносвесни раднички покрет“.<sup>417</sup> Партијски вођи позивали су „муслиманске раднике и сељаци“ на југу земље „да се одвоје од ага и бегова и приђу радничкој партији“, говорећи да су „сви радници браћа, па били они Турци, Арнаути или Срби“. „Радничке новине“ писале су почетком 1920. како је наступило „време да верски погледи, ради спасења душе уступе место социјалистичким погледима ради спасења наших живота од гладне смрти“.<sup>418</sup> „Ми силно желимо“, стајало је у једном прогласу партијског Обласног већа из марта 1920, „да муслимански радни народ схвати историјски моменат у коме живимо и прихвати идеје комунизма и пружену руку југословенског пролетаријата“.<sup>419</sup>

Истоветни циљеви обликовали су однос комуниста према националном питању. Свој став о националној припадност становништва Јужне Србије партијско руководство у Скопљу јасно је исказало у пролеће 1920, уочи избора за општинске управе: „За нас такво питање не постоји. У њихово верско и национално убеђење ми не дирамо, то је њихова ствар. Главно је да он [народ – Д. Б.] учествује у класној борби и допринесе материјалном благостању. За нас је све једно хоће ли Македонац српски или бугарски, турски или арнаутски гладовати. Наш је циљ нешто материјално: дати људима бољу храну, бољи стан, боље одело, створити му повољне услове за живот. [...] Наше гледиште на национална питања најбоље је формулисала руска пролетерска револуција: на свакој територији народ који ту станује има да потпуно самостално плебисцитом одлучи своју судбину.“<sup>420</sup> Потискујући национално питање пред класним моментом борбе, партијски вођи уверавали су „македонски народ“ да је „само Комунистичка партија чиста од сваког шовинизма и да она једина устаје противу шовинистичког беса, а у заштиту широких народних маса“.<sup>421</sup>

<sup>414</sup> АЈ, КИ, 1920/1.

<sup>415</sup> *Извори за историју радничког покрета и револуције у Црној Гори (1918–1945)*, серија 1, књига 1 (1918–1929), одабрао и приредио др Јован Р. Бојовић, (Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, 1971), док. бр. 123: Проглас дра Вукашина Марковића црногорском и арбанашком народу, 249–250.

<sup>416</sup> Фолић, н. д., 110–111; Масар Кодра, „Комунистичката партија на Македонија и народностите (1919–1945)“, *Основањето и развојот на Комунистичката партија на Македонија. Материјали од Научниот собир одржан на 1, 2 и 3 ноември 1979 година*, I–II, (Скопје: Комунист, 1980), II/985.

<sup>417</sup> „Извршујмо наше одлуке“, *Социјалистичка зора*, бр. 1, 10. фебруар 1920, 1–2.

<sup>418</sup> „Политичко груписање муслимана“, *Радничке новине*, бр. 3, 3. јануар 1920, 1.

<sup>419</sup> *Социјалистичка зора*, бр. 106, 12. април 1920, 1.

<sup>420</sup> „Јесмо ли националисти или комунисти“, *Социјалистичка зора*, бр. 17, 28. март 1920, 1; „Спољна политика Југославије“, *Социјалистичка зора*, бр. 33, 23. мај 1920, 1.

<sup>421</sup> „За кога су гласали Македонци“, *Социјалистичка зора*, бр. 73, 7. септембар 1920, 1.

Уз све наведено, крутост агитације комуниста на југу земље осећала се и на предизборним митинзима и зборовима током 1920, у обраћању партијских првака који су пред присутним становништвом говорили искључиво на српском језику, изузев у спорадичним случајевима у којима је програм Партије представљен „на македонском језику“.<sup>422</sup> И написи објављени у листу „Социјалистичка зора“, гласилу СРПЈ(к), односно КПЈ, за територију Старе Србије и Македоније, као и сав пропагандни партијски материјал, објављивани су на српском језику и на ћирилици. Тек након 10. септембра 1920. „Социјалистичка зора“ штампана је и на турском језику, али не и на албанском.<sup>423</sup> На Другој конференцији Обласног већа КПЈ за Стару Србију и Македонију, одржаној 26. септембра 1920, назначено је да треба послати агитаторе у села, одржавати окружне и општинске зборове и спроводити пропаганду на српском, албанском и турском језику.<sup>424</sup> Два месеца касније, уочи избора за Конституанту, појавили су се први леци на албанском језику.<sup>425</sup>

Отуда су неубедљиво звучале речи „једног Арнаутина“, објављене у „Социјалистичкој зори“ и „Радничким новинама“ почетком априла 1920, према којима читав албански народ „верује једино Комунистичкој партији“. У тексту је наглашена „природна блискост“ између политичких идеја југословенских комуниста и племенских традиција албанског народа који „већ из најстаријих времена има своју совјетску управу“. Истакнута је класна суштина побуне албанског становништва против „буржоаске“ државе, мада је истовремено наведено како „и данас“ албански народ „нема мира“, будући да се један његов део налази у Албанији, други „под Југославијом“, а трећи „под Грчком“. Уз то, као један од главних захтева Албанаца означено је „регионално служење војске“, што ће, како је стајало у наведеном тексту, бити омогућено „кад буду комунисти узели власт у руке“.<sup>426</sup>

У гласилима КПЈ класно је имало примат над националним и у случају убиства Зефа Љуша Маркуа, члана Обласног секретаријата КПЈ за Стару Србију и Македонију, чије је тело пронађено 4. децембра 1920. недалеко од Ђаковице. Душан Цекић, који је присуствовао обдукцији, јављао је партијском руководству како је смрт наступила насилним путем, те да је убиство извршено у затвору у Ђаковици у ноћи између 2. и 3. децембра. Ни полицијска истрага ни судски процес нису разоткрили починиоце, нити су расветлили околности убиства. Извесно је да се Зеф Љуш Марку налазио у притвору након хапшења 19. новембра, у време агитације за изборе за Уставотворну скупштину.<sup>427</sup> Преносећи телеграме Душана

<sup>422</sup> „Агитатор“, *Социјалистичка зора*, бр. 6, 18. фебруар 1920, 1; „Наша победа у Битољу“, *Социјалистичка зора*, бр. 4, 14. фебруар 1920, 1; Р. Жунић, „Наш покрет у Битољу“, *Социјалистичка зора*, бр. 12, 11. март 1920, 1.

<sup>423</sup> Милутин Фолић, „Весникот ‘Социјалистичка зора’ и врските на КПЈ во Македонија и на КПЈ на Косово и Метохија 1919–1920“, *Основањето и развојот на Комунистичката партија на Македонија. Материјали од Научниот собир одржан на 1, 2 и 3 ноември 1979 година*, I–II, (Скопје: Комунист, 1980), 1/353–373. У време Другог конгреса КПЈ „Социјалистичка зора“ штампана је у 2.500 примерака. – *Izvori za istoriju SKJ. Drugi (Vukovarski) kongres KPJ (20–24. jun 1920). Plenarne sednice CPV KPJ (februar – decembar 1920)*, priredili Ubavka Vujošević, Vujica Kovačev, (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1983), 26.

<sup>424</sup> „Партијским организацијама у Старој Србији и Македонији“, *Социјалистичка зора*, бр. 82, 21. септембар 1920, 1. На конференцији је било заступљено свега девет градских организација са укупно 16 делегата. – *Katardžiev, n. d.*, 127.

<sup>425</sup> Фолић, *н. д.*, 70–71, 84–89.

<sup>426</sup> „Арнаути и комунизам“, *Радничке новине*, бр. 86, 13. април 1920, 2–3; „Писмо једног Арнаутина“, *Социјалистичка зора*, бр. 20, 7. април 1920, 1–2. Насупрот наведеном, за Мошу Пијаде деловање албанских одметника није имало ни класни нити национални карактер. „Кад год је ситуација захтевала“, забележио је средином 1920, „имали смо, као поручен, арнаутски упад. И наивни људи одиста су мислили да ти Арнаути нападају из беса, и не сањајући да су ти напади поручени, бар у већини случајева, од саме наше дипломатије.

Јер је то апсолутно тачно да су напади који су вршени на нашој граници са Албанијом од балканског до овог рата били подељени у две врсте: у нападе које су арнаутске чете вршиле по жељи Беча, и у нападе које су вршиле по жељи Београда [истакнуто у оригиналу – Д. Б.]. Данас се ствар изменила само у толико што је место Беча заузео Рим. [...] Један од главних њихових задатака били су с времена на време потребни напади на наше границе, ради правдања ‘нужне одбране’ која је тим нападима следовала, или чак окупације појединих области или и селе северне Албаније“ („Упад’ Арнаута“, *Радничке новине*, бр. 179, 29. јул 1920, 1).

<sup>427</sup> Ramiz Abdyli, *Zef Lush Marku*, (Prishtinë: Rilindja, 1988), 82–135; Фолић, *н. д.*, 128–133; Јовићевић и Миљковић, *н. д.*, 88–94.



Цекића и друге вести у вези са полицијском истрагом, партијска штампа писала је о „државном убиству“ и „белом терору“ који спроводи „буржоаска власт“ над „пролетаријатом“.<sup>428</sup> Поводом нерешеног случаја Зефа Љуша Маркуа народни посланици Живота Милојковић, Душан Цекић, Петар Ђорђевић и Илија Красојевић упутили су 7. марта 1921. интерпелацију министру унутрашњих дела Милораду Драшковићу, захтевајући да се расветле околности наведеног убиства.<sup>429</sup>

Нове мере југословенских власти додатно су уверавале комунисте у решеност режима да насилно укине „раднички покрет“ у земљи. Деловање КПЈ најпре је било забрањено *Обзнаном* Министарског савета Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 29. децембра 1920.<sup>430</sup> Овај документ није имао снагу уредбе, будући да га није потписао монарх, нити је био објављен у „Службеним новинама“, већ је имао значај привремене наредбе, у трајању до доношења новог Устава.<sup>431</sup> Обнародовање „Обзнана“ оснажило је пучистичко расположење припадника револуционарних група унутар КПЈ, уверених да на „бели терор“ треба одговорити

<sup>428</sup> „Државно убиство“, *Радничке новине*, бр. 296, 14. децембар 1920, 1; „Из земље полициског терора – убиство друга Зефа утврђено“, *Радничке новине*, бр. 300, 18. децембар 1920, 1; „Државно убиство“, *Радничке новине*, бр. 308, 28. децембар 1920, 1.

<sup>429</sup> Народни посланици навели су у интерпелацији како је Зеф Љуш Марку, „чиновник Француско-Српске Банке“, дошао у Ђаковицу „по изборним пословима Комунистичке партије Југославије“, те да је ухапшен 19. новембра 1921. „по наредби Представника тамошње полицијске власти, ђаковичког среског начелника, г. Милана Маринковића. Зашто је Зеф Марк Љус [*sic*] био ухапшен, на основу којег законског параграфа и због какве кривице – то није познато, и то је ствар коју би требало испитати. Али има много основа веровати“, стајало је у наведеној интерпелацији, „да је Зеф Марк Љус ухапшен потпуно невин, само због тога што је био Арбанас и комунист, и по инструкцијама које је срески начелник у Ђаковици добио од виших државних власти. [...] Међутим, ноћу између 2. и 3. децембра 1920. год. Зеф Марк Љус је, у затвору ђаковичке полиције, на један мучки и варварски начин убијен, помоћу бајонета и кундака. [...] Мртво тело Зеф Марк Љуса је, одмах по убиству још исте ноћи, изнето из затвора и закопано на неколико километара од Ђаковице на месту званом ‘Ставинац’, где је пронађено тек 4. децембра 1920. и пренето у православно ђаковичко гробље“. Полицијски увиђај извршен је „тек 10. децембра, и то на другу представку господина Милића Шкекића, тамошњег учитеља“, док је судско-медицински увиђај извршен 11 дана касније. – *Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, I књига: од I претходног до XXXVII редовног састанка, (Београд: [Народна скупштина], 1921), XI редовни састанак одржан 14. марта 1921. године, 11–12.

<sup>430</sup> У тексту „Обзнана“ стајало је: „1. Да се до решења Устава, забрани свака комунистичка и друга разорна пропаганда, обуставе њихове организације, затворе њихова зборишта, забране њихове новине и сви други списи, који би мутили спокојство и мир државе, проповедали, правдали или хвалили диктатуру, револуцију или ма какво насиље. Одмах се имаду узаптити сви позиви на генерални штрајк и до месец дана затворити сви који их чине усмено или писмено.

2. Забрањено се све штампане ствари којима се умањује значај ових мера наређених за одржавање слободе, реда и својине. По себи се разуме да остаје нетакнута слобода јавне речи и писања, ако се њима не вређа Држава и не изазива јавна деморализација.

3. Да се у сваком случају нереда са разорним карактером, прво предузимају оштре мере против вођа и моралних подбача, били они ту или правили вештачки *alibi*.

4. Заводи се обавезна пријава оружја. Ко не пријави ватрено оружје и експлозиве, кажњава се да 3 месеци затвора са радом.

5. За све време рада Уставотворне Скупштине забрањене су у Београду сваке манифестације растројног и узбудљивог карактера. Војном суду на суђење предају се сви, који би истаљали оружани отпор државним органима сигурности.

6. Да се с нашег земљишта протерају сви странци који би се смутњама придруживали и јачали их.

7. Да се из државне службе отпусте сви чиновници виши и нижи, који би продужили пропаганду болшевиизма у нашој земљи, а да се одузме помоћ за школовање свима студентима комунистима“ („Обзнана“, *Политика*, бр. 4559, 30. децембар 1920, 1).

<sup>431</sup> На седници Уставотворне скупштине 8. априла 1921. министар унутрашњих дела и аутор „Обзнана“ Милорад Драшковић одговорио је на интерпелацију комунистичких посланика речима: „Ми смо знали у шта улазимо. За све ово што смо наредили, ми нисмо имали законско овлашћење [...]. Само, шта смо имали радити? Скрстити руке па да буде што буде од целе наше законитости, од свих наших установа, од државе наше, од будућности наше, да буде као у Русији“ (Милорад Драшковић, *У одбрану отаџбине. Говор министра Милорада Драшковића (одржан у седници Уставотворне Скупштине, 8. IV 1921. поводом интерпелације о „Обзнани“*), (Београд: Млада демократија, 1921<sup>2</sup>), 36).

„дрвеним терором“.<sup>432</sup> Након неуспелог атентата Спасоја Стејића на регента Александра Карађорђевића, извршеног у дану прокламовања *Устава* 28. јуна 1921, и убиства Милорада Драшковића које је починио Алија Алијагић 21. јула исте године, КПЈ је стављена ван закона.<sup>433</sup> *Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави*, донесеним 2. августа 1921, „као злочинство у смислу казног законика“ означено је свако „организовање, потпомагање или постајање чланом каквог удружења, које би имало за сврху пропаганду комунизма, анархизма, тероризма или удружења ради припреме или извршења убиства или удружења за нелегално и непарламентарно приграбљивање власти“.<sup>434</sup> Мандати свих комунистичких посланика у Народној скупштини били су поништени 4. августа 1921.<sup>435</sup> Годину и по дана касније, почетком јануара 1923, формирана је Независна радничка партија Југославије,<sup>436</sup> као покушај обнове легалног деловања КПЈ, али је и њен рад био забрањен 12. јула 1924. Без успеха су, такође, остала настојања партијског руководства да обједини и организује деловање радничких синдиката у земљи.<sup>437</sup>

Притисак власти свакако је оснажио револуционарно расположење комуниста, подстичући значајно процес преобликовања ставова КПЈ о југословенској држави, мада не и пресудно, с обзиром на већ утврђена програмска начела Партије и све снажнији утицај Коминтерне на њено руководство.<sup>438</sup> У измењеним околностима, испуњеним уверењем о „терору“ државе над „пролетаријатом“, међу југословенским комунистима убрзано је ишчежавало раније присутно становиште о „прогресивном карактеру“ југословенског уједињења. Партијско руководство видело је југословенску државу као „велику тамницу за све угњетене народе у њој“ и као „најмрачнији Дантеов круг балканског пакла“.<sup>439</sup> Истовремено је у пот-

<sup>432</sup> АЈ, Комунистичка омладинска интернационала – секција СКОЈ (790/2), КОИ, 1921/7.

<sup>433</sup> Ограђујући се од ових атентата, комунистички посланици говорили су у Народној скупштини како „индивидуални терор“ не одговара комунистичком схватању „класне борбе“, те да руководство КПЈ није ни могло контролисати деловање атентатора услед забране рада Партије након доношења „Обзнане“. – *Стенографске белешке Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 3. јул – 15. децембар 1921, 9–13, 17–18. Познато је, међутим, да намере атентатора нису биле сасвим непознате партијском руководству, или барем једном његовом делу. – Gligorijević, *Kominterni, jugoslovensko i srpsko pitanje*, (Београд: ISI, 1992), 60–63. Међу задацима КПЈ, усвојеним на Вуковарском конгресу у јуну 1920, стајало је како ће се „у борби за остварење свога програма“ Партија „служити свима револуционарним средствима, према приликама и потребама. Она се не одриче ни оних најјачих и најтежих, као ни оних која данас у револуционарној ситуацији имају другостепени значај“ (*Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/41).

<sup>434</sup> *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, бр. 170А/1921.

<sup>435</sup> *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Ванредни сазив од 2. јула до 20. октобра 1921. године (од I – IX редовног сасанка)*, (Београд: [Народна скупштина], 1921), VIII редовни састанак одржан 4. августа 1921. године, 93–98.

<sup>436</sup> АЈ, КИ, 1923/2; 1923/3; 1924/4.

<sup>437</sup> АЈ, КИ, 1924/6; Фолић, *н. д.*, 158–165; К. Николић, *н. д.*, 51–52; Cvetković, *н. д.*, 118–135. Понајвише тешкоћа било је у организовању синдиката у Словенији који су, како је стајало у документима Централног комитета, „задржали свој провинцијски карактер“ (АЈ, КИ, 1923/17).

<sup>438</sup> Gligorijević, *н. д.*, 43–53; Gordana Vlajčić, *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje (1919–1927)*, (Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1984), 45–49. Одбацујући сваки вид „аутономизма“ у деловању комунистичких партија, вођи Коминтерне инсистирали су на спровођењу чврсте централизације читавог међународног радничког покрета. У Условима за припадност Трећој интернационали, објављеним на Другом конгресу Коминтерне у јулу 1920, наведено је како су „сви закључци“ усвојени под њеним окриљем „обавезни за све партије“, те да је „свака партија [...] дужна безусловно указивати помоћ свакој совјетској републици у њеној борби против контрареволуционарних сила“. Осим тога, наглашено је да „морају све партије [...] променити своје име“, односно свом називу придодати одредницу „секција III Комунистичке Интернационале“. – АЈ, ЦК СКЈ, 1920/21. Југословенски комунисти испрва су, уз немачке и италијанске комунисте, устали у одбрану аутономије, сматрајући да Извршни комитет КИ не може да „утиче на унутрашње ствари нашег покрета и то тако да не води рачуна ни о приликама у нашој земљи нити о меродавним мишљењима у нашој Партији“ (АЈ, КИ, 1921/19). Став руководства Коминтерне по овом питању изнео је Григориј Зиновјев, истакавши како је „боље [...] повиновати се целини, па макар понекад у томе учинити грешку, него спроводити ‘аутономију’ која значи разбијање радничке класе“ (*Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*, књига 2: Други конгрес Комунистичке интернационале, (Gornji Milanovac: Kulturni centar, JUR „Privredna књига“, 1981), 309).

<sup>439</sup> Filip Filipović, *Sabrana dela*, том 9, priredio Dr Branislav Gligorijević, (Београд: ISI, 1988), 84, 228.

пуности постало доминантно мишљење Коминтерне, према којем је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца представљала „вазалну државу Антанте“, створену да попут „тампон зоне“, у складу са политиком „савезничког империјализма“, служи као „кочница револуционарног покрета“ и као језгро окупљања „белогардејских кадрова за борбу против међународне револуције, посебно против руске револуције“.<sup>440</sup>

Умногome теже било је дефинисати јединствену политику КПЈ према националном питању. Заснивајући своје становиште на негацији постојања нација, мањи број чланова Партије упорно је одбијао расправу о овом проблему, посматрајући сва друштвена кретања у земљи искључиво као сукоб између „експлоататора“ и „експлоатисаних“.<sup>441</sup> Уз снажан подстицај КИ већина је, с друге стране, увиђала разлике међу југословенским покрајинама, напуштајући у већој или мањој мери идеју о „националном јединству“ југословенских „племена“, мада још увек без јединственог става о значају самог националног питања у процесу „класне борбе“. Сима Марковић, вођ „десне струје“ у КПЈ, говорио је средином 1922. како је са становишта „пролетерске револуције [...] посве свеједно да ли су Срби, Хрвати и Словенци три народа или три племена“.<sup>442</sup> Насупрот томе стајало је мишљење Косте Новаковића и других припадника комунистичке „левице“, према којем је „национално незадовољство“ и супротности међу покрајинама требало искористити у борби против „српске буржоазије“.<sup>443</sup> До средине 1923. унутар КПЈ усвојено је мишљење о изузетном значају националног питања за даљи развој радничког покрета. То је прихватио и Сима Марковић, мада је још увек веровао да се национално питање у југословенској држави може једним делом решити у „капиталистичком друштву“, путем уставних промена и остваривања права на „покрајинску аутономију“.<sup>444</sup> Овоме се снажно супротставило руководство Коминтерне, у првом реду Григориј Зиновјев и Јосиф Висарионович.<sup>445</sup>

Став партијског руководства, исказан у резолуцији Друге земаљске конференције КПЈ у мају 1923, дефинисао је национално питање као „најважније питање на Балкану, а нарочито у Југославији“.<sup>446</sup> Комунистима је било сасвим „јасно [...] да је проблем ослобођења нација нераздвојан од проблема борбе за обарање светског империјализма и власти капитала“. Отуда је „најважнији задатак за нас револуционарне покрете“, истицао је Рајко Јовановић током унутарпартијске дебате о националном питању, „да повежемо националне покрете радних маса угњетених нација са покретом пролетаријата против капитализма, отржући те радне масе испод утицаја њихових националних буржоазија“.<sup>447</sup> Говорећи својим организацијама „да обратe пажњу нарочито на национално питање“, партијски вођи истакли су да ће „основа националног програма, који има сада покрет да изради, бити потпуно признање паролe самоопредељења народа до отцепљења“. Предвиђено је „увођење најшире пропаганде ове паролe међу масама становништва, као и њезино конкретизирање уз прилагођавање на особености појединих провинција, које припадају Југославији“. Нови приступ националном питању био је утемељен у свести о постојању „три сродне југословенске нације“. Истовремено је теза о „хегемонији српске буржоазије“, присутна у политичкој мисли југословенских комуниста од самог момента стварања заједничке државе,<sup>448</sup> уз социјално-економско, односно класно,

<sup>440</sup> *Komunistička internacionala*, knjiga 1, 149–150, 153.

<sup>441</sup> Пешић, *н. д.*, 32, 48–53.

<sup>442</sup> АЈ, КИ, 1922/16–1–г.

<sup>443</sup> АЈ, КИ, 1922/16–2.

<sup>444</sup> Sima Marković, *Tragizam malih naroda. Spisi o nacionalnom pitanju*, priredila i predgovor napisala dr Desanka Pešić, (Beograd: Zavod za izdavačku delatnost „Filip Višnjić“, 1985), 96–103.

<sup>445</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/421–429; Marković, *н. д.*, 185–198.

<sup>446</sup> АЈ, КИ, 1923/29–7.

<sup>447</sup> *Nacionalno pitanje u djelima klasika marksizma i u dokumentima i praksi KPJ–SKJ*, zbornik dokumenata, (Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1978), 210.

<sup>448</sup> На трагу предратне политике ССДП, српски социјалдемократи говорили су непосредно након стварања југословенске државе како „ослобађање једноплемене браће у Аустро-Угарској и Македонији, и тежња за стварањем Велике Србије, крију у себи империјалистичке циљеве српске буржоазије“ – *Радничке новине*, бр. 92, 16. април 1919, 1. Теза о „империјализму Србије“ била је врло блиска аустроугарској пропаганди у годинама које су претходиле балканским ратовима, а сâм појам „великосрпски хегемонизам“, увек присутан у

добила и национално обележје, изражено у пароли борбе против „превласти српске нације над осталим нацијама“.<sup>449</sup>

Теза о самоопредељењу или самоодређењу народа ближе је одређена на Трећој земаљској конференцији КПЈ, почетком јануара 1924. Према одлукама усвојеним на овој конференцији, Партија је била „дужна да води борбу за обезбеђивање права сваког народа да се самоопредели, са свима конзеквенцама које то право за собом повлачи“. Ипак, посматрајући читав проблем „с гледишта интереса прогреса и класне борбе пролетаријата“, комунисти испрва нису тврдили да је „отцепљење увек и сврсисходно“, истичући да ће се питање „целисходности и нецелисходности отцепљења решавати у свакој конкретној историјској ситуацији самостално“. Отуда ни сама југословенска идеја није била у потпуности одбачена, будући да се „уједињење српског, хрватског и словеначког народа у заједничку државу“ налазило „у правцу прогреса и интереса класне борбе пролетаријата“. Начелно обезбеђивање права на самоопредељење, према мишљењу партијског руководства, требало је да „отстрани хегемонију српске буржоазије и њене милитаристичке клике“ и да оснажи младу државу, утемељену „на бази добровољног савеза и пуне равноправности свију својих делова“. „Што ће пунија бити слобода самоопредељења“, стајало је у резолуцији Треће земаљске конференције КПЈ, „то ће слабији бити сепаратизам, јер ће у већини случајева, а нарочито код Хрвата, Срба и Словенаца, све више истичати тешкоће отцепљења, услед етнографске испреплетаности, тако и услед географских и економских веза и преимућстава великог привредног подручја за економски развој“.<sup>450</sup>

Теза о самоопредељењу народа била је дефинисана у најширем облику, као право које треба омогућити у потпуности свим народима, односно нацијама у југословенској држави и њеним мањинама. Говорено је како КПЈ „признаје сваком народу право на сувереност у одређивању својих односа, дакле и право на слободно отцепљивање и образовање своје посебне државе, односно на прикључење својој националној држави“.<sup>451</sup> Овако уобличена, теза о самоопредељењу народа могла је бити блиска и Албанцима на југословенском југу, у првом реду племенским првацима окупљеним око идеје албанског националног уједињења. Ипак, заокрет у односу КПЈ према националном питању није ни у најмањој мери допринео остваривању веза између комуниста и албанског становништва. Под притиском унутарпартијских превирања испољених у виду наизглед безизлазних борби „фракција“ и, с друге стране, настојања југословенских власти да угуши комунистички покрет, вођи КПЈ нису ни говорили о албанском питању. Осим тога, нагло одумирање комунистичких организација на југу земље након августа 1921, које је сведочило више о слабости и неукорењености КПЈ на том простору него о обиму репресивних мера југословенских власти, онемогућило је за дуго година развој и деловање партијских структура у Јужној Србији. Непосредно по обнародовању *Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави* значајан део чланства КПЈ иступио је из редова Партије. Међу њима налазио се и Етхем Булбуловић, носилац листе КПЈ на изборима за Уставотворну скупштину у звечанско-рашком изборном округу, који је најпре иступио из комунистичког посланичког клуба и потом из саме Партије 7. јула 1921.<sup>452</sup> Према подацима руководства КПЈ, током 1926. партијску организацију у Македонији чинило је између 145 и 160 комуниста.<sup>453</sup> Само две године касније, на овом простору налазило се свега 37 чланова КПЈ.<sup>454</sup>

---

речнику југословенских комуниста, преузет је из времена „велеиздајничког процеса“ у Загребу 1908. – Љубомир Тадић, *О „великосрпском хегемонизму“*, (Београд: Стручна књига, Политика, 1992), 59–60. Чедомир Попов, *Велика Србија: стварност и мит*, (Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана, 2007<sup>3</sup>), 70–99.

<sup>449</sup> АЈ, КИ, 1923/29–7.

<sup>450</sup> АЈ, КИ, 1923/66.

<sup>451</sup> АЈ, КИ, 1923/66.

<sup>452</sup> Фолић, „КПЈ на Косову у општинским и парламентарним изборима 1920. године“, 233.

<sup>453</sup> АЈ, КИ, 1926/21–15; *Izvori za istoriju SKJ. Treći kongres KPJ (17–22. maj 1926), plenarne sednice SK KPJ (maj–septembar 1926)*, priredili Ubavka Vujočević, Branislav Gligorijević, (Београд: Издавачки центар Комунист, 1986), 107. Од укупно 1479 чланова СКОЈ, у фебруару 1925. на подручју Македоније деловало је шест организација

У кратком периоду легалног деловања унутар КПЈ није отворано македонско национално питање, мада су комунисти, попут српских социјалдемократа пре рата, указивали на посебности простора Македоније у односу према околним областима.<sup>455</sup> За руководство КПЈ Македонија је представљала „југословенску Ирску“,<sup>456</sup> коју „насељавају великом већином несрбијански елементи три народа, мржњом, неповерењем и непријатељством према српској власти испуњена“. Говорили су како „тежак живот становништва, безобзирна пљачка буржоазије, страшне грешке и насиља режима, отсуство правне сигурности, уз то и баш због тога појачана пропаганда споља, појачана мржња Бугара, Турака и Арнаута“, чине извориште „сталног незадовољства у Македонији“, услед чега ни „пароле за аутономије, за широке самоуправе не могу да задовоље становништво у Македонији“. Отуда се, истицали су вођи КПЈ, „*принцип самоопредељења народа истиче [...] овде на дневни ред више него у којој другој области Југославије* [подвучено у оригиналу – Д. Б.]“.<sup>457</sup>

Импулс за отварање македонског питања допирао је у првом реду из Москве, поготово након сламања радничког устанка у Кракову у септембру 1923. и пропасти планираног устанка у Хамбургу крајем наредног месеца.<sup>458</sup> Трасирајући „другу руту револуције“, руководство КИ дефинисало је Балкан као „чвор целе империјалистичке политике великих европских држава“, верујући да би „револуција на Балкану убрзала [...] победу револуције у Средњој и Западној Европи [...] и приближила револуцију азијским народима“.<sup>459</sup> На Петом конгресу КИ, одржаном у Москви између 17. јуна у 8. јула 1924, назначено је како „национално питање у Југославији није уставно питање“, већ је оно „прво, питање борбе национално угњетеног становништва за његово право на национално самоопредељење и, друго, питање револуционарне борбе радних маса у целој Југославији. [...] Због тога се општа парола у вези с правом на самоопредељење, коју истиче КПЈ, мора изразити у облику издвајања Хрватске, Словеније и Македоније из састава Југославије и стварања независних република“.<sup>460</sup>

Појачано интересовање Коминтерне за Балкан условило је нагло нарастање значаја Балканске комунистичке федерације (БКФ), формиране 15. јануара 1920. у циљу обједињавања комунистичких и револуционарних партија и група на тлу Бугарске, Румуније, Грчке и југословенске државе. У средишту свеукупне политике БКФ налазио се простор Македоније, означен као „најважнији домен“ у деловању ове организације, што су након притиска КИ усвојили и југословенски комунисти, мада су испрва настојали да одбране аутономију у деловању своје Партије.<sup>461</sup> У мају 1923. руководство КПЈ усвојило је резолуцију према којој је Партија била „дужна да на Македонију гледа као на једну од најснажнијих борбених позиција против режима белог терора и империјалистичке политике своје буржоазије“, као и да

са 66 чланова. – АЈ, КОИ, 21.

<sup>454</sup> Иван Катарџић, *КПЈ во Македонија до Обзнаната*, (Скопје: Култура, 1961), 67–76.

<sup>455</sup> Свест о посебности простора Македоније назначена је у Статуту прве организације југословенских комуниста из априла 1919, мада су испрва партијске ћелије на југу државе деловале у саставу Покрајинског већа СРПЈ(к) за Србију и Македонију. Већ почетком јануара 1920. у оквиру ове партијске организације формирано је Обласно партијско веће СРПЈ(к) за Стару Србију и Македонију са центром у Скопљу. У том тренутку Партију је чинило укупно шест покрајинских центара (Београд, Загреб, Љубљана, Нови Сад, Сарајево, Сплит). На партијском конгресу у Вуковару средином 1920, упоредо са усвајањем новог назива Партије, покрајинске организације преименоване су у обласне, с тим што је Обласно веће КПЈ за Македонију издигнуто на ниво осталих организационих партијских јединица. На конференцији ово Већа одржаној у Скопљу 26. септембра 1920. изабран је обласни Извршни одбор у саставу: Петар Борђевић (секретар), Душан Цекић, Коста Стефановић, Драгутин Тасић, Лазар Таневић, Милан Марковић. – *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/17, 45–46.

<sup>456</sup> „Наша Ирска“, *Радничке новине*, бр. 11. април 1920, 1.

<sup>457</sup> АЈ, КИ, 1922/16–9.

<sup>458</sup> Vlajčić, *n. d.*, 90–91; Gligorijević, *n. d.*, 109–110.

<sup>459</sup> *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*, knjiga 6: Peti kongres Komunističke internacionala, prvi deo, (Gornji Milanovac: Kulturni centar, JUR „Privredna knjiga“, 1982), 540.

<sup>460</sup> *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*, knjiga 7: Peti kongres Komunističke internacionala, drugi deo, (Gornji Milanovac: Kulturni centar, JUR „Privredna knjiga“, 1982), 1000–1001.

<sup>461</sup> Lukač, *n. d.*, 100–105.

„у споразуму са БКФ организује и води систематску акцију у Македонији за придобијање македонског становништва на пароли самоопредељења нација“.<sup>462</sup> „Што се тиче револуционарних националних организација – македонске и албанске организације (комитета)“, истичали су вођи КИ, „мишљења смо да је такође корисно повезати се с њиховим руководиоцима да би се утврдило у којој мери би било могуће и њих користити за нашу ствар“.<sup>463</sup> Други правац деловања БКФ на југословенском простору подразумевао је „продор“ у хрватско сељаштво. На конференцији БКФ одржаној у Берлину крајем новембра и почетком децембра 1923, одлучено је да КПЈ успостави везу са Хрватском републиканском сељачком странком (ХРСС) позивајући њено руководство „да поведе масе у борбу заједно са револуционарним пролетаријатом“.<sup>464</sup>

Истовремено је и Москва одржавала непосредну везу са ХРСС, очекујући њено прикључење Сељачкој интернационали, али су се вођи странке у марту 1925. одрекли републиканских начела, прихватили Видовдански устав и југословенску државу са династијом Карађорђевић, и потом заједно са радикалима формирали владу на челу са Николом Пашићем 18. јула исте године.<sup>465</sup> Пропали су, такође, преговори између БКФ и македонских револуционара. Првобитно приближавање Москви и потписивање Мајског манифеста 1924. којим су Александар Протогеров, Петар Чауљев и Тодор Александров у име ЦК ВМРО исказали спремност на сарадњу са комунистима у циљу остварења „независне Македоније и Балканске федерације“, изнедрило је расцеп међу „македонствујушчима“ у којем је у потпуности ликвидирано лево крило организације. Потом је под окриљем БКФ у Бечу почетком октобра 1925. на основама Мајског манифеста формирана ВМРО (обједињена),<sup>466</sup> али ни она није имала значајнијег успеха у окупљању „македонских маса“, нити је имала снаге да надјача већ постојећу ВМРО која се, према проценама руководства КПЈ, налазила „у служби анексионистичке политике бугарске буржоазије“.<sup>467</sup> Без успеха остала су и настојања КИ да обједини деловање ВМРО, Косовског комитета, Добруџанске револуционарне организације и Револуционарног комитета Западне Тракије у оквиру револуционарног центра у Бечу.<sup>468</sup> Ни КПЈ није имала успеха у остваривању сарадње са „национално-ослободилачким покретима“ на тлу југословенске државе, те су њене изјаве солидарности имале једино значај декларативне подршке овим организацијама.<sup>469</sup> Томе је на простору Македоније додатно доприносила свеprisутна слабост партијских структура. На Трећем конгресу КПЈ, одржаном у Бечу између 17. и 22. маја 1926, Александар Петровски је у име македонске партијске организације нагласио да је Централни комитет „занемарио Македонију и није слао ни најслабије људе за обла-

<sup>462</sup> Претходно је у дискусији током заседања Друге земаљске конференције КПЈ, одржане у Бечу од 9. до 12. маја 1923, делегат КИ Владимир Павлович Миљутин оценио да је КПЈ „неспособна да води пропаганду у Македонији“, предложивши „да се то повери Балканској федерацији“, чему су се у име КПЈ снажно супротставили Рајко Јовановић и Коста Новаковић. – АЈ, КИ, 1923/29–1.

<sup>463</sup> АЈ, Сељачка интернационала Крестинтерна – сељачки покрет у Југославији (790/4), 1925/11.

<sup>464</sup> АЈ, Балканска комунистичка федерација (790/12), 97.

<sup>465</sup> Gligotjević, *n. d.*, 163–170. За југословенске комунисте „капитулација Радићеве партије пред монархијом и владајућом великосрпском буржоазијом“ представљала је „најкрупнији догађај у политичком животу Југославије од њеног постанка до данас“, будући да је на тај начин наступило „појачање диктатуре тројног савеза између монархије, милитаризма и великосрпске крупне буржоазије, који фактички господаре Југославијом“. Вођи КПЈ говорили су како „споразум‘ између Радића и Пашића не значи решење хрватског питања [истакнуто у оригиналу – Д. Б.], јер њиме ниуколико није уклоњен извор националног угњетавања. [...] Ваља нагласити да је политика националног угњетавања после образовања радикалско-радићевске владе у знатној мери појачана, не само у Македонији него и у Војводини и Словенији, јер је капитулацијом ХРСС пробијен фронт угњетених нација, пошто је из њега за тренутак испао главни фактор: хрватско сељаштво“ (АЈ, КИ, 1926/21–11).

<sup>466</sup> *Мајскиот манифест и декларацијата на ВМРО (обединета)*, (Скопје: Земски одбор на Народниот фронт на Македонија, 1948), 2–5; Тодор Г. Зографски и Димче А. Зографски, *КПЈ и ВМРО (обединета) во Вардарска Македонија во периодот 1920–1930*, (Скопје: Институт за национална историја, 1974), 133–264.

<sup>467</sup> АЈ, КИ, 1926/21–11. И ВМРО (об) и БКФ престале су са радом почетком тридесетих година.

<sup>468</sup> Gligotjević, *n. d.*, 109.

<sup>469</sup> Коста Николић, *Комунисти у Краљевини Југославији. Од социјал-демократије до стаљинизма 1919–1941*, (Горњи Милановац: Лио; Београд: Центар за савремену историју Југоисточне Европе, 2000), 149–150.

сног секретара“, нити партијски материјал.<sup>470</sup> Истог мишљења био је Георги Димитров, секретар Председништва БКФ, који је руководство КПЈ упорно упућивао на сарадњу са ВМРО(об).<sup>471</sup>

Отворено почетком двадесетих година као проблем стварања совјетске, односно „радничко-сељачке“ републике, македонско питање добијало је све више национални карактер, као део процеса сазревања свести о „националној самобитности“ словенског становништва у Македонији.<sup>472</sup> Временом је ишчезло становиште о мешовитом националном обележју народа у Македонији, карактеристично за политичко мишљење предратних српских социјалдемократата и југословенских комуниста из периода прве половине двадесетих година. Нови угао сагледавања македонског питања, изникао на основама тезе о посебности простора Македоније у односу према околним областима, одбацивао је подједнако и српски, и бугарски, и грчки национални карактер македонског становништва. Трагајући за одговором на питање „шта су Македонци“, Коста Новаковић писао је средином 1924. како ће то, у духу самоопредељења народа, „они сами рећи када буду могли слободно говорити и опредељивати се“.<sup>473</sup> Наведени правац развоја македонског питања потиснуо је у потпуности значај проблема националних мањина на овом простору.

На исти начин опало је интересовање комуниста за албанско питање на терену Црне Горе, у процесу развоја црногорског питања које је, налик македонском, отворено најпре као политичко питање, посматрано као проблем очувања црногорске државности, али је до средине двадесетих година добило обележје конституисања „црногорске нације“.<sup>474</sup> До тог тренутка Обласно веће КПЈ за Црну Гору није остварило везу са албанским становништвом на терену своје надлежности. Упориште Партије налазило се у српским православним срединама, те је обласно руководство тежило „оснивању партијских организација међу муслиманским становништвом“.<sup>475</sup> О албанском питању није говорено ни на Трећем конгресу КПЈ 1926, нити је дефинисана политика Партије према Косовском комитету.<sup>476</sup> Однос југословенских комуниста према овом проблему био је садржан у начелном опредељењу Партије за слободу албанског народа у контексту свеукупне борбе против „великосрпског

<sup>470</sup> *Treći kongres KPJ*, 74.

<sup>471</sup> Георги Димитров, *Съчинения*, том 15, (София: Партиздат, 1989<sup>2</sup>), 378–380, 573–574. Заинтересованост коју су према македонском питању исказивали бугарски комунисти у руководству БКФ била је утемељена на директивама КИ, али је истовремено извирала из политичких начела предратне организације бугарских „тесних социјалиста“ на чијим основама је 28. маја 1919. формирана Бугарска комунистичка партија. Супротности у ставовима српских социјалдемократата и бугарских социјалиста по овом питању биле су испољене већ у току балканских ратова, док је сам спор био продубљен у другој половини 1917, након опредељења руководства ССДП за југословенски програм Владе Краљевине Србије. Бугарски социјалисти оптуживали су српске социјалдемократе да су сврставањем „уз буржоазију“ напустили сопствене политичке принципе, те да су одустали од идеје о решавању македонског питања у оквиру федерације балканских република. Држање ССДП, међутим, исходило је умногоме из бојазни од претензија Софије према Вардарској долини. Након Првог светског рата бугарски комунисти су снагом свог ауторитета, као представници једне од најмасовнијих комунистичких организација у европском радничком покрету, преносили сопствено виђење македонског питања, утискујућу у програмска начела Коминтерне свест о бугарском карактеру простора Македоније. То је чињено у првом реду деловањем БКФ, чијим су руководством управљали бугарски комунисти, најпре Васил Коларов (1920–1922), потом Христо Кабакчијев (1922–1923) и Георги Димитров (1923–1931). Васил Коларов истицао је на Шестом конгресу БКФ 1923. како се при решавању македонског питања мора водити рачуна о бугарским националним захтевима. – Gligorijević, *n. d.*, 79–87; Vlačić, *n. d.*, 128–129.

<sup>472</sup> Кирил Миљовски, *Македонското прашање во националната програма на КМЈ (1919–1937)*, (Скопје: Култура, 1962), 32–81.

<sup>473</sup> *Nacionalno pitanje u djelima klasika marksizma i u dokumentima i praksi KPJ-SKJ*, 219–220.

<sup>474</sup> Насупрот македонском и црногорском питању, хрватско и словеначко питање имало је полазиште у већ утврђеној свести југословенских комуниста о националној самобитности Хрвата и Словенаца, док је стварање самосталних република Хрватске и Словеније представљено као крајњи исход „буржоаско-демократске револуције“ ових нација. – Vlačić, *n. d.*, 179.

<sup>475</sup> *Извори за историју радничког покрета и револуције у Црној Гори (1918–1945)*, док. бр. 211: Резолуција покрајинске конференције КПЈ за Црну Гору, 448.

<sup>476</sup> *Treći kongres KPJ*, 33–205.

хегемонизма“.<sup>477</sup> У вези са „непосредним циљевима борбе“ КПЈ истакнут је захтев „да се националним мањинама, поред пуне политичке и грађанске једнакости, загарантује и неограничено право употребе матерњег језика у општењу са свима властима, обавезно школовање деце на матерњем језику у свима државним школама и најпотпунија слобода савести“.<sup>478</sup> За комунисте је „проблем националних мањина“ био најзначајнији на простору Војводине, где „Срби у ствари чине мањину, док Немци, Мађари и Румуни заједнички чине огромну већину становништва“.<sup>479</sup>

Процес отварања албанског питања отпочео је у време Четвртог конгреса КПЈ, одржаног у Дрездену између 3. и 15. октобра 1928, али ни тада то није било учињено као резултат појачаног интересовања партијског руководства за националне захтеве албанских првака, већ је у првом реду представљало одраз изразитог антијугословенског расположења југословенских комуниста, решених да се боре до потпуног уништења „великосрпске монархије“. „Искуство и поуке Октобарске револуције“, као и политичке прилике у југословенској држави, обавезивале су „Партију да у вези са борбом против империјалистичког и контрареволуционарног рата отворено постави пред масе питање грађанског рата радништва и сељаштва“. Руководство КПЈ говорило је како ће „у Југославији, у којој постоји низ угњетених нација и националних мањина, [...] знатну улогу [имати] питање национално-револуционарног рата, нарочито при претварању империјалистичког рата у грађански рат. Отуда је Партија дужна да помаже ослободилачке покрете угњетених нација и националних мањина, да руководи њиховом борбом против империјализма и да без резерве брани њихово право на самоопредељење до отцепљења. Доследно спроводећи ту политику, Партија је дужна да се сама припреми и да припреми национално угњетене масе за организацију устанка против угњетачке буржоазије.“<sup>480</sup>

Теза о самоопредељењу народа добила је за југословенске комунисте „нарочито актуелни значај“, а њено „конкретизовање“ значило је „најпотпуније помагање свију акција маса које воде ка образовању [...] независних радничко-сељачких република“ на југословенском простору. Уз опредељење за стварање независне Хрватске, независне Словеније и независне Црне Горе, партијско руководство позивало је „радничку класу да свестрано помаже борбу за независну и уједињену Македонију“, признајући истовремено „право на отцепљење [...] мађарској националној мањини у Северној Војводини“, односно на „мађарској територији анектираној Југославији Тријанонским уговором о миру“. Осим тога, КПЈ је исказивала „солидарност револуционарних радника и сељака осталих нација Југославије, а пре свега Србије, с албанским национално-револуционарним покретом у лицу Косовског комитета“.<sup>481</sup> Занемарујући суштину деловања овог „национално-револуционарног покрета“ и антикомунистичко опредељење његових првака, вођи КПЈ говорили су како се Косовски комитет „бори под паролама: радикално решење аграрног питања, самоопредељење албанског народа, јединствена и независна Албанија у оквиру балканске федерације радничко-сељачких република“.<sup>482</sup>

<sup>477</sup> АЈ, КИ, 1924/71.

<sup>478</sup> АЈ, КИ, 1923/66.

<sup>479</sup> *Nacionalno pitanje u djelima klasika marksizma i u dokumentima i praksi KPJ-SKJ*, 210.

<sup>480</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/195. Назначено рушење југословенске државе и стварање совјетских република представљало је за руководство КПЈ нужни предуслов за одбрану „светске револуције“. Сударање државних интереса међу балканским земљама видели су као „настојање империјалистичких велесила да Балкан претворе у базу за контрареволуционарни рат против Совјетског Савеза“. Јер, „са све већим порастом супротности између великих империјалистичких држава оне у својој међусобној борби све више искоришћују и тако све више заоштравају супротности између балканских држава“ које „неизбежно воде у сусрет новоме рату. [...] На бази искоришћавања и међусобног изигравања свију тих супротности [...] империјалистичке велевласти: Енглеска, Француска и Италија увукле су балканске државе под свој утицај, довеле у вазални однос и претварају их у своја оруђа, како за међусобну борбу, тако и за припрему рата против Совјетског Савеза. [...] Тако би сви балкански народи имали да буду увучени у рат против СССР у овој или оној форми и степену које према својим интересима буду опредељивали империјалисти“ (*Исто*).

<sup>481</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/153, 162–163.

<sup>482</sup> Filip Filipović, *Sabrana dela*, том 10, приредио Dr Branislav Gligoriјеviћ, (Београд: ISI, 1988), 392.



Наведене пароле представљале су одраз ставова југословенских комуниста и њиховог виђења решавања албанског питања. Борећи се против југословенске државе, „версајског система“ и „империјалистичких уговора о миру“ услед којих је „остала [...] око трећине албанског народа под владавином великосрпске буржоазије“, партијско руководство позивало је „радничку класу да свестрано помаже борбу раскомаданог и угњетеног албанског народа за независну и уједињену Албанију“.<sup>483</sup> Мада границе овако замишљене албанске државе нису биле јасно дефинисане, њеним оквирима свакако би била обухваћена „знатна албанска подручја“ на југословенском тлу, односно територија настањена већином албанским становништвом.<sup>484</sup> Назначено уједињење Албаније, стајало је у резолуцији Четвртог конгреса КПЈ, „албански народ [...], како у Албанији тако и у Југославији“, могао је остварити „само у наслону на радништво, сељаштво и остале покрете угњетених нација на Балкану, у масовној национално-револуционарној борби како против великосрпског, тако и против италијанског империјализма и домаће беговске контрареволуције“.<sup>485</sup>

---

<sup>483</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/153–154, 162–163.

<sup>484</sup> *Исто*, II/154, 182.

<sup>485</sup> *Исто*, II/154.



## КА РЕШАВАЊУ АЛБАНСКОГ ПИТАЊА (1929–1941)

### Албанска мањина и политика интегралног југословенства

Учестали сукоби међу највећим политичким странкама у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца током друге половине двадесетих година недвосмислено су сведочили о дубокој подвојености у друштву, подељеном око бројних „горућих проблема“, међу којима се као најзначајније наметало хрватско питање. Убиство и рањавање посланика Селјачко-демократске коалиције у Народној скупштини 20. јуна 1928, које је у узаврелој и емотивно набујалој атмосфери, након низа узајамних оптужби, изречених увреда и претњи, починио посланик Народне радикалне странке Пуниша Рачић, утрле су пут успостављању личног владаревог режима.<sup>486</sup> Закон о Краљевској власти и о Врховној Државној управи од 6. јануара 1929. суспендовао је Видовдански устав из 1921. и прогласио краља Александра Карађорђевића „носиоцем све власти у земљи“, док је Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, донесен истог дана, укинуо јавни политички живот и забранио рад политичких странака и верских удружења.<sup>487</sup>

Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца преименована је у Краљевину Југославију, што је на симболичан начин означило одбацивање пређашње идеје о троплеменом народу и усвајање новог државотворног концепта, у науци познатог под називом „интегрално југословенство“. Исти закон прокламовао је поделу државе на девет територијално-управних целина – осам бановина и град Београд са Земуном и Панчевом.<sup>488</sup> Успостављено у циљу „растеређења централне управе“ и „целисходније администрације“, ново државно уређење требало је да оствари предуслове „да се наш народ, у унутрашњој хармонији националног јединства, сав преда слободном и мирном животу, потпуно посвети културном и привредном јачању, и као такав послужи међународној заједници“.<sup>489</sup> Пројекат националне унификације био је додатно оснажен низом закона усвојених током 1929. и 1930, потом бројним одлукама Министарског савета донесеним у циљу „завођења реда и дисциплине“ у државној администрацији и, коначно, новим Уставом Краљевине Југославије од 3. септембра 1931.<sup>490</sup>

Увођењем нових административних целина у потпуности је окончан процес брисања граница старих историјских покрајина, изузев Словеније која је највећим делом остала оивичена међама Дравске бановине. Територија коју су српски политичари у углавном посматра-

<sup>486</sup> У историјској науци остало је отворено питање да ли је краљ Александар Карађорђевић и пре овог догађаја помишљао на ванпарламентарно решење кризе у држави, на шта су указивале претходно испољене владареве тенденције ка самодржављу. – Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, I–III, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002), II/301–311; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, (Београд: Nolit, 1988), I/174–175; Ђорђе Станковић, *Изазов нове историје*, I–II, (Београд: „Војска“, 1992–1994), I/132–133, 175–176; *Историја српске државности*, уредник Чедомир Попов, (Нови Сад: САНУ Огранак у Новом Саду, „Беседа“ издавачка установа православне Епархије бачке, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2001), том III: Љубодраг Димић, *Србија у Југославији*, 98–107; Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, (Београд: ISI, 2006), 37–43.

<sup>487</sup> *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 6/1929.

<sup>488</sup> *Службене новине Краљевине Југославије*, 232/1929.

<sup>489</sup> *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931*, приредили Љубодраг Димић, Никола Жутић, Благоје Исаиловић, (Београд: Службени лист СРЈ, Архив Југославије, 2002), 99–100.

<sup>490</sup> Branko Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1993), 37–39; Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I/176–185; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, (Београд: Prosveta, 1969), 53–72; Димић, *н. д.*, 137–143; Ivana Dobrivojević, „Sudstvo i sudije u doba Šestojanuarskog režima kralja Aleksandra (1929–1935)“, *Tokovi istorije* 3–4/2005, 29; *Службене новине Краљевине Југославије*, 200/1931.

ли као српски национални простор, односно територија на којој је живело српско становништво, била је подељена на осам бановина. Највећи део Јужне Србије обухватила је Вардарска бановина, док су њени северни крајеви ушли у састав Зетске и Моравске бановине.<sup>491</sup>

Према дефинитивним резултатима пописа становништва из марта 1931, на терену Вардарске бановине живело је 1.574.243 становника.<sup>492</sup> Административном реорганизацијом југословенске државе из 1929. муслиманско становништво на југу, раније окупљено углавном унутар граница Јужне Србије, ушло је у састав три бановине. Тако се у Вардарској бановини 1931. налазило 1.046.069 хришћана православног обреда и свега 499.362 припадника исламске вере.<sup>493</sup> Мада етничку структуру становништва није могуће утврдити на основу резултата наведеног пописа, будући да су у духу званичне државне политике сви југословенски држављани били пописани као Југословени, извесне назнаке о овом проблему пружају подаци војних власти, према којима је број Албанаца у Југославији износио укупно 501.263, односно 302.901 у Вардарској бановини, 150.062 у Зетској бановини и 48.300 у Моравској бановини. Попис који су крајем 1939. на југу државе спровела среска начелства евидентирао је 645.017 становника на „Косову и Метохији“, међу којима је 65,6% припадало несловенском етничком корпусу.<sup>494</sup> Процене укупног броја припадника албанске мањине уочи Другог светског рата, представљене у оперативним документима југословенских органа власти, кретале су се у распону од 600.000 до 700.000.<sup>495</sup>

Удео хришћана међу становништвом на југословенском југу био је увећан приливом насељеника из других крајева земље, мада колонизација до краја међуратног периода није добила жељени обим. Свеprisутни немар аграрних чиновника, неретко склоних разним видовима корупције, изнедрио је нарастање броја несвршених предмета, којих је крајем 1929. у Врховном аграрном повереништву у Скопљу било 111.000. Годину дана касније евидентирано је око 40.000 нереализованих решења о додели земље која су била донесена 1920.<sup>496</sup> Значајних промена у погледу аграрне реформе није било ни након усвајања *Закона о насељавању јужних крајева* 11. јуна 1931.<sup>497</sup> Средином тридесетих година свега шест срезова на територији Вардарске бановине имало је израђени катастар, док је велики број насељеничких породица још увек чекао на доделу земље према донесеним решењима. Запуштену бирократију и немоћ државе да уреди аграрне односе на југу можда најјезгровитије описују речи Васе Шалетића, управника Савеза аграрних задруга, који је читав процес аграрне реформе на југу државе описао као „точак без осовине“.<sup>498</sup>

Према подацима Министарства пољопривреде Краљевине Југославије из маја 1937, за потребе аграрне реформе на простору Јужне Србије укупно је ограничено 337.073,70 ха земље, од чега је 144.241,53 ха припадало слободном државном земљишту, 79.862,15 ха општинском и сеоском земљишту и утринама, 100.647,75 ха чинили су пусти и трајно напуштени поседе приватних власника и чифчија, 8.690,88 ха земље требало је накнадно издвојити, док је 3.631,39 ха било одузето од одметника. Укупно је обрадивог земљишта било 224.110,81 ха, необрадивог 76.088,45 ха, а 8.274,79 ха ограниченог земљишта одређено је за пошумљавање.<sup>499</sup> Документи истог министарства показују да је у 47 срезова на југу државе до 1940. насељено 17.607 породица, односно 87.743 људи, међу којима је било 78.692 Срба, 8.811

<sup>491</sup> Branislav Gligorijević, „Unutrašnje (administrativne) granice Jugoslavije između dva svetska rata 1918–1941“, *Istorija 20. veka* 1–2/1992, 30–32.

<sup>492</sup> *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, (Београд: Државна штампарија, 1937), knj. I: Prisutno stanovništvo, broj kuća i домаћinstava, 10–11.

<sup>493</sup> *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. II: Prisutno stanovništvo po veroispovesti, 10–11.

<sup>494</sup> Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941*, (Београд: ИНИС, 2011), 38–59.

<sup>495</sup> Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, (Београд: INIS, 2005), 79–80.

<sup>496</sup> Јовановић, *н. д.*, 91–96.

<sup>497</sup> *Службене новине Краљевине Југославије*, 134–XLIII/1931.

<sup>498</sup> Јовановић, *н. д.*, 96–99.

<sup>499</sup> Богдан Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1941*, (Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца; Јавно предузеће Службени лист СРЈ, 2002), 140–141.

Хрвата и 240 Словенаца. Врховно аграрно повереништво у Скопљу, међутим, евидентирало је 19.508 насељеничких породица, распоређених у 1.078 колонија. Просечна површина додељене земље по породици износила је осам хектара. Крајем тридесетих година процес колонизације на југу државе још увек није био окончан. До 1938. земља је у потпуности била подељена једино на терену Пљеваља, Ђаковице, Вучитрна, Штипа, Струмице, Битоља и Неготина на Вардару. Након тога Министарство пољопривреде издало је начелно одобрење за накнадно насељавање око 30.000 аграрних интересената у овим крајевима.<sup>500</sup>

Осим колонизације и изузетно високог природног прираштаја становништва, који је и током тридесетих година на југу земље био највиши у поређењу са осталим деловима Југославије, етничку структуру овог простора обликовале су миграције муслиманског становништва према Турској и, у знатно мањем обиму, према Албанији. Читав процес исељавања текао је лаганим ходом, више као последица инертног повлачења турског становништва према матици него као исходште југословенске државне политике. Решавање овог питања започето је крајем двадесетих година, усвајањем *Закона о држављанству Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* којим је предвиђена могућност иступања из југословенског држављанства, али је југословенско-турска конвенција о исељавању парафирана тек 11. јула 1938. Њоме је било предвиђено да у наредних шест година, почев од 1. јуна 1939, из Југославије буде исељено укупно 40.000 муслиманских породица. Непокретна имовина исељеника требало је да припадне југословенској држави која се, с друге стране, обавезала да ће турској Влади исплатити „по 3.000 динара за сваког исељеника од 10 година“.<sup>501</sup> Спровођење наведене конвенције било је ограничено искључиво на муслиманско становништво „које говори турски језик и има турску културу“ и које живи на територији Вардарске бановине, са додатком пет срезова Зетске и три среза Моравске бановине. Сви муслимани настањени на овом подручју били су изузети из регрутних спискова Југословенске војске. Изјавом о иступању из југословенског држављанства исељеници су добијали емигрантски статус, док су турски држављани постајали у моменту закључења исељеничке листе коју су потписивали делегати Турске.<sup>502</sup>

Наведени процес исељавања обухватио је и одређени број албанских породица из Вардарске бановине. Албански краљ Ахмед-бег Зогу настојао је да турског председника Мустафу Кемала увери у оправданост својих замисли о увођењу посебних ограничења у текст југословенско-турске конвенције о исељавању муслимана, износећи истовремено предлоге о накнадном пресељењу албанских породица из Турске у Албанију. У истом смислу безуспешно је деловало током друге половине тридесетих година неколико албанских дипломатских мисија у Анкари и Истанбулу, као и албанско посланство у Лондону.<sup>503</sup> Противан исељавању муслимана био је и југословенски реис-ул-улема Фехим Спахо, који је крајем 1938. у новопазарском крају позивао вернике да не напуштају земљу својих предака. Исто су у Метохији и на Косову чинили албански прваци блиски албанској емиграцији и албанској Влади. Мада ни Турска ни Југославија нису разматрале могућност измене одредаба наведене конвенције она је, ипак, остала нератификована, најпре услед смрти Мустафе Кемала у новембру 1938, потом несугласица између Београда и Анкаре у вези са финансирањем читавог процеса и, коначно, услед напада Немачке на Југославију 6. априла 1941. Према

<sup>500</sup> Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. god.*, (Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, 1958), 489–491; Vladan Jovanović, „Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije“, *Tokovi istorije* 3/2006, 34–39; Лекић, *н. д.*, 204–206; Milutin Folić, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)*, 206–229; Milovan Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)*, (Priština: Institut za istoriju Kosova, 1981), 206–229; Момчило Исић, *Сељауство у Србији 1918–1941*, I, (Београд: ИНИС, 2000), 55–60.

<sup>501</sup> *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, priredio Momir Stojković, I–III, (Београд: Službeni list SRJ, 1998–1999), том II, dok. br. 301: Sporazum „Ad Referendum“ o iseljavanju Turaka iz Jugoslavije, parafiran u Ankari jula 1938, 416–417.

<sup>502</sup> Vladan Jovanović, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine. Između stihije i državne akcije“, u: *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, (Београд: INIS, 2007), 84–85.

<sup>503</sup> Živko Avramovski, *Britanci o kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, том 2, (Београд: Arhiv Jugoslavije; Zagreb: Globus, 1986), 314–315.

званичним подацима југословенских власти, у периоду од 1927. до 1939. у Турску се иселило 19.278 лица, док је у Албанију прешло 4.322 бивших држављана Краљевине Југославије.<sup>504</sup>

Свеукупна политика југословенске краљевине на простору јужних крајева несумњиво је вођена у циљу њиховог повезивања са осталим деловима земље, у првом реду са Северном Србијом, уз нескривену тенденцију измене националне структуре читавог подручја путем насељавања српских колониста. Ипак, чини се неодрживом теза, понајвише присутна у албанској историографији, о „систематском протеривању“ несловенског становништва. Изворну подлогу овог мишљења чинили су меморандуми албанских првака у емиграцији, састављени са јасним политичким интересом, као и неколико архивских докумената српске провенијенције у којима је у форми елабората и представки разматрано питање масовног иселјења албанске мањине као предуслов за потпуну и трајну интеграцију југословенског југа.<sup>505</sup> Ни један од ових предлога није био спроведен у дело. Архивски извори недвосмислено показују да процес миграције албанског становништва није представљао исходиште политике државних власти, што у већем обиму није ни било могуће пре закључивања југословенско-турске конвенције о исељавању муслимана.

Други значајан проблем на који су указивали албански прваци у емиграцији био је везан за мањинска права албанског становништва у Југославији, зајемчена међународним *Уговором о заштити мањина* из 1919. *Уставом Краљевине Југославије* од 3. септембра 1931. прокламован је принцип једнакости свих грађана пред законом (чл. 4), као и „слобода вере и савести“ (чл. 11).<sup>506</sup> Посебно осетљиво у односу према албанској мањини било је питање похађања основношколске наставе, које је према наведеном *Уставу* било обавезно и бесплатно у свим државним школама (чл. 16).<sup>507</sup> Истакнуто је, притом, да „школе морају давати морално васпитање и развијати држављанску свест у духу народног јединства и верске трпеливости“ (чл. 16), чиме је наглашен примат државно-националног момента у односу према културно-педагошком.<sup>508</sup> Просветну политику према Албанцима и Турцима на југу земље требало је утемељити на „толерирању муслиманских обичаја, навика и верских обре-

<sup>504</sup> Jovanović, n. d., 76–96; Mile Bjelajac, „Migrations of Ethnic Albanians in Kosovo 1938–1950“, *Balkanica – Annuaire de l'Institut des études balkaniques* 38/2007, 222–223.

<sup>505</sup> У вези са питањем положаја албанског становништва у Југославији уочи Другог светског рата у делу историографије указивано је, неретко пренаглашеном тоном, на значај политичких идеја уобличених унутар Српског културног клуба (СКК). Одбацујући идеологију интегралног југословенства, али не и саму југословенску државу као модел заједничког живота Срба, Хрвата и Словенаца, вођи СКК залагали су се за национално окупљање српског народа, поготово у периоду након формирања Бановине Хрватске 26. августа 1939. У контексту отварања српског питања нарочит значај добио је простор Војводине, Македоније и Старе Србије, као рубни појас „српске земље“ на којем је живео велики број припадника националних мањина. Говорећи о овом проблему др Васа Чубриловић је у свом често навођеном предавању, одржаном у Српском културном клубу 7. марта 1937, указивао на постојање „албанског клина“ који се, „ослањајући се основицом Дебар–Рогозна на своје етничко залеђе дубоко забио у наше земље [...] и раздвојио старе рашке земље од Македоније и долине Вардара“. Отуда је требало приступити интензивном иселјавању албанског становништва, при чему је, према речима Васе Чубриловића, једино „ефикасно иселјавање Арнаута из њиховог троугла [било] само у маси“. Истовремено је требало спровести темељну колонизацију испражњеног простора, у првом реду путем насељавања Црногораца, Херцеговаца, Личана и Крајишника. Ово мишљење, као и други ставови српских интелектуалаца окупљених унутар СКК у вези са питањем националних мањина, било је утемељено у ставу према којем држава може трајно осигурати само ону територију која је насељена „својим властитим народом“. – *Искушења српске елите. Документа о раду Српског културног клуба*, приредио Перо Симић, (Београд: Службени гласник; Издавачко предузеће Филип Вишњић, 2006), док. бр. 3: Исељавање Арнаута, 73–101. Готово у исто време о исељавању Албанаца писали су сенатор Андра Кујунџић и управник Савеза аграрних задруга Васа Шалетић, предлажући конкретне мере за подстицање овог процеса који је, притом, требало спровести тако да он „носи печат верског заноса Арнаута и њихове повезаности са исламским светом“, а не „печат државне акције“ (Архив Југославије (АЈ), Збирка Милана Стојадиновића (37), 37–22–175, Исељавање Арнаута).

<sup>506</sup> *Службене новине Краљевине Југославије*, 200/1931.

<sup>507</sup> *Исто*.

<sup>508</sup> *Исто*.

да, јер они не штете ни углед школе нити ремете ред у држави; и на развијању љубави према хришћанима и заједничкој држави, Краљу и краљевој влади“.<sup>509</sup>

Овако замишљену културно-просветну политику, потом начин на који су примењивани просветни закони, као и чињеницу да је настава у државним школама спровођена на „државном језику“, део албанских главара видео је као процес „денационализације“ и „асимилације“ албанског становништва. Њихово антијугословенско расположење било је додатно оснажено пропагандом која је допирала из Албаније. Према подацима југословенских војних власти, током 1937. у Тирани, Корчи, Скадру и Ђирокастру школовало се око 1.000 југословенских држављана албанске националности, према посебном програму израђеном у циљу развијања свети о националном јединству свег албанског становништва на Балкану.<sup>510</sup> Међу њима налазио се немали број оних који су се већ у току школовања или недуго по повратку у Југославију прикључили комунистичким организацијама. Исмет Шаћири наводи како су албанске власти „готово све, који су емигрирали [из Југославије] да би се у Албанији школовали“ смештале „као стипендисте у интернате. Младе Косовце обично су слали у интернат ‘Косово’ у Кољцегају“, на северу Албаније, потом у интернате „Наим Фрашери“ у Тирани и „Малет тона“ („Наше горе“) у Скадру. „Кроз ове интернате“, према речима Шаћирија, „прошла [је] већина наших другова: Асим Вокши, Џемаљ Када, Џевдет Дода, Садик Ставиљевци, Емин Дураку, Хајдар Души, Хисни Зајми, Дергут Вокши, Мазлум Кпуска, Мустафа Бакиа, Ђемаљ Бакиа, Садик Пожегу, Рамиз Трени, Мазлум Шасивари – сви комунисти“. Стипендисти из Југославије школовани су, такође, у Техничкој школи у Тирани, Државној гимназији у Скадру, Учитељској школи у Елбасану, Пољопривредној школи у Каваји и на Лицеју у Корчи.<sup>511</sup>

И за југословенску државу и за њене националне мањине, у првом реду из корпуса немачког и мађарског народа, просветно, односно школско питање било је једно од оних судбоносних проблема који су задирали у само средиште животних интереса. За већину албанског становништва, међутим, неупоредиво значајније било је аграрно питање, као основна материјална подлога живота, уз очување давно утврђених друштвених норми и образаца понашања, попут слободног ношења ватреног оружја и изузимања припадника албанске мањине из војних регрутних спискова. Штавише, и оно мало снаге коју је држава током двадесетих и тридесетих година уложила на пољу културне еманципације Албанаца губило је значај у додиру са архаичним традицијама патријархалног друштва, окренутог понајвише самом себи и неповерљивом према сваком, па и културно-просветном деловању државних власти.<sup>512</sup>

Након стишавања качачких акција средином двадесетих година о албанском питању у Југославији говорено је веома мало и површно, насупрот чињеници о убрзаном нарастању броја припадника албанске мањине и њеном значају за развој прилика на југу државе. Поновно отварање албанског питања уследило је средином тридесетих година, углавном унутар кругова српске политичке и интелектуалне елите, понајвише као последица отварања српског питања у време преиспитивања идеје о југословенском јединству и сазревања уверења о немоћи државних власти да осигурају и заштите српске националне интересе. И тада се, међутим, албанско питање налазило у сенци српско-хрватских односа, који су посматрани као кључни за опстанак југословенске државе у периоду успона нацистичке Немачке и наглог урушавања поретка успостављеног у Версају непосредно по окончању Првог светског рата.<sup>513</sup>

<sup>509</sup> Цит. према: Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, (Београд: Стубови културе, 1996–1997), II/110.

<sup>510</sup> *Исто*, III/112–123.

<sup>511</sup> Исмет Шаћири, *Сећања*, I, (Приштина: Јединство, 1979), 8–10.

<sup>512</sup> Димић, *н. д.*, III/118–132.

<sup>513</sup> Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, (Београд: ИНИС, 1994), 126–202; Димић, *н. д.*, I/506–531; Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, друго издање, (Београд: Службени лист СРЈ, 2005), 348–393; Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, (Подгорица: ЦИД, 1998<sup>2</sup>), 322–338.

Већи значај албанско питање добило је 1938,<sup>514</sup> поготово у време припајања Судета немачкој држави. Прекрајање државних граница у Европи уверавало је албанске главаре у Југославији да су сазрели услови за покретање шире акције у циљу остварења албанске националне идеје.<sup>515</sup> У Београду је за зебњом праћено деловање Ферхат-бега Драге, који је јавно говорио како „може кад хоће извести на Косово 300.000 Арнаута и да је арнаутско све до Скопља“.<sup>516</sup> Италијанско ступање на балканско тло након окупације Албаније у априлу 1939. и обнављање Косовског комитета са центром у Скадру, додатно су уносили немир у кругове блиске југословенској Влади.<sup>517</sup> Процене југословенског Министарства спољних послова да Рим неће подржавати албанску емиграцију потирале су изјаве представника италијанских окупационих власти у Албанији, исказане у духу обећања о проширењу територије албанске државе. Погрешно је, такође, било уверење појединих официра Југословенске војске да албанско становништво исламске вероисповести, насупрот римокатолицима, неће подржати италијанске претензије према југословенској територији. Напад Италије на Грчку 28. октобра 1940. и улазак немачких снага у Бугарску почетком марта 1941. наговештавали су исходиште дугорочних планова Сила Осовине у вези са Југославијом.<sup>518</sup>

<sup>514</sup> Извештавајући о приликама у Призрену, Ораховцу, Ђаковици и Пећи, сенатор Андра Кујунџић писао је средином фебруара 1938. о јачању албанске пропаганде, антијугословенском расположењу племенских првака и хоца и неповерењу Арнаута „који су се почели комешати“, истичући како „за нас најопаснији“ елемент представља „данашња пробуђена млађа арнаутска генерација“. Осим тога, „од неколико наших старих пријатеља Арнаута“, сазнао је да „Албанија веома опрезно [...] преноси оружје у два правца: један правац граница Призрен, Сува Река и Урошевац; други правац граница Ђаковица, Ораховац, Дреница, Приштина. Оружје склањају вешто у подземна и друга скровишта, да би у даном тренутку загрозили граничној трупи и војсци, која би се на граници према Албанији налазила, док би организовани и оружани бандити на државном друму Приштина–Ораховац и Урошевац–Црна Река–Призрен ометали и задржавали хитну помоћ, док не би успели да уз припомоћ арнаутске позадине заузму стратегиске положаје. Као што се из овог албанског плана види, они много полагају и рачунају на Арнауте који су у нашој земљи дуж албанске границе! Главни депо за пребацивање оружја налази се у непосредној нашој близини на албанској граници у Тропоју, [...] одакле се пребације оружје код нас у Батушу и Морину – Срез Ђаковички [све подвучено у оригиналу – Д. Б.]“ У закључку наведеног писма назначено је како убудуће треба обратити „мало више пажње Јужној Србији према албанској граници“ (АЈ, 37–53–332, Писмо сенатора Андре Кујунџића упућено председнику Министарског савета и министру иностраних послова Милану Стојадиновићу, 19. фебруар 1938).

<sup>515</sup> Живко Аврамовски, „Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време Минхенске кризе и окупације Албаније“, *Историјски часопис* 2–3/1964, 126–127.

<sup>516</sup> Милан Јовановић Стојимировић, *Дневник 1936–1941*, приредили Стојан Траћаковић и Владимир Шовљанин, (Нови Сад: Матица Српска, 2000), 46. У периоду непосредно након потписивања Минхенског споразума 29. септембра 1938. југословенска Влада у Београду добијала је „са разних страна“ извештаје о акцији Ферхат-бега Драге који је „развио врло живу пропаганду код Арнаута против иселавања [муслимана] а нарочито противу рада наших аграрних власти“. У једном реферату Министарства иностраних послова Краљевине Југославије од 6. октобра 1938. наведено је да има „непобитних доказа да је он у сталном контакту са албанским Посланством у Београду и Конзулатом у Скопљу, где одлази често ради консултовања и свакојако ради примања директива. Најновији извештаји од Управе града Београда“, наведено је даље у овом реферату, „говоре о његовој појачаној акцији нарочито последњих дана, која се видно манифестује под утицајем спољно политичких догађаја. [...] Он сматра да је сада згодан моменат да тражи за Арнауте у Југославији заштиту личне и имовне безбедности и извесне културно-просветне слободе“ (АЈ, 37–22–175, Реферат од 6. октобра 1938). У исто време Ферхат-бег Драга предао је министру саобраћаја Мехмеду Спахи „једну опширну споменицу о захтевима Арнаута“, захтевајући у првом реду „стављање ван снаге свију одредаба закона о аграрној реформи“ (АЈ, 37–22–175, Информација од 8. октобра 1938).

<sup>517</sup> Петер Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, превела са немачког Љубинка Миленковић, (Београд: Слио, 2001), 215–216; Андреј Митровић, „Југославија, албанско питање и Италија 1919–1939“, у: *Срби и Албанци у XX веку*, циклус предавања 7–10. мај 1990, приредио Андреј Митровић, (Београд: САНУ, 1991), 248–250.

<sup>518</sup> Аврамовски, *н. д.*, 132–135; *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, (Zagreb: Državno izdavačko preduzeće Hrvatske Zoga, 1952), 288–295; Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: поријекло – идеје – пракса*, (Београд: Војноисторијски институт Војске Југославије, 1995), 186–265.



## Југословенски комунисти и национално питање

Негативно одређење комуниста према југословенској држави, обликовано и усвојено током прве половине двадесетих година, досегло је највишу тачку у време личног режима краља Александра Карађорђевића. Убиство и рањавање посланика у Народној скупштини 20. јуна 1928. у гласилима Комунистичке партије Југославије (КПЈ) представљено је као сведочанство државне политике према хрватском народу у целости. Руководство Покрајинског комитета (ПК) КПЈ за Хрватску истицало је да наведени догађај показује „на који начин [...] буржоаска влада [...] хоће да угуши хрватски сељачки покрет у Хрватској [подвучено у оригиналу – Д. Б.]“<sup>519</sup> те да је Стјепан Радић „отрован у болници“ по налогу југословенског режима.<sup>520</sup> Укидање парламентаризма и завођење самодржавља комунисти су видели као „наличје диктатуре Београдске берзе“<sup>521</sup> и као увод у „бруталан напад на радничку класу, [...] варварско искоришћавање сељаштва и јаче национално угњетавање“.<sup>522</sup> Вођи КПЈ говорили су како је „српска господа измислила реч о Југословенском народном јединству, по којем су Срби, Хрвати и Словенци један народ“ како би „прикрила чињеницу, да 39% Срба [...] влада над 61% несрпских народа“<sup>523</sup> док је *Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја* означен као „круна националног угњетавања“ који је „фактички остварио Велику Србију [подвучено у оригиналу – Д. Б.]“<sup>524</sup> Сâм „дворско-војни преврат у Југославији“, према мишљењу партијског руководства, није био „појединачни изоловани факт већ карика у општем ланцу политике међународног империјализма“.<sup>525</sup> „Држање француског и енглеског империјализма према Југославији“ посматрано је као вид „помагања владавине великосрпске буржоазије и војне монархије“<sup>526</sup> у циљу јачања „антисовјетског блока на Балкану“ као припрема за „нови империјалистички рат“.<sup>527</sup>

У написима првака КПЈ југословенски монарх био је представљен као оличење „милитаризма“ и као носилац репресивних мера југословенских власти које „пуних десет година пљачкају и убијају“.<sup>528</sup> Према мишљењу партијског руководства, „монарходиктатура“ била је „истовјетна са суштином фашизма у другим земљама (Хитлеровог и Мусолинијевог типа)“, с тим што је у југословенском случају фашизам, као „владајућу форму великосрпске буржоазије“, карактерисала „свеопшта примена отвореног насиља како у класном (према радничкој класи), тако и националном (према угњетеним народима) смислу“.<sup>529</sup> Теза о двострукој угрожености несрпских народа била је употпуњена ставом КПЈ о превласти „српске буржоазије“ над осталим „крупним капиталистима и велепоседницима“ у Југославији. У моменту завођења „диктатуре“, писали су комунисти, „српска буржоазија је [...] одбацила хрватску буржоазију као исцеђени лимун и почела отворено прогонити и изабљивати и хрватску буржоазију и хрватску сиротињу“.<sup>530</sup>

Прилике у држави током друге половине 1928. уверавале су југословенске комунисте да је „куцнуо час да хрватски народ разбије те срамне окове и у отвореној борби против београдских властодржаца, извојује своју слободу и своју државну самосталност“.<sup>531</sup> Већ 20.

<sup>519</sup> АЈ, Документи централних, покрајинских и нижих органа КПЈ и СКОЈ (792), Хрватска, I/2.

<sup>520</sup> АЈ, Збирке репродукованих докумената, Комунистичка интернационала – секција КПЈ (790/1), КИ, 1928/69.

<sup>521</sup> АЈ, КИ, 1929/4а.

<sup>522</sup> Filip Filipović, *Sabrana dela*, том 11, priredila Dragica Lazarević, (Београд: ISI, 1988), 36.

<sup>523</sup> АЈ, КИ, 1929/53–1.

<sup>524</sup> АЈ, Савез комуниста Југославије (507), Централни комитет Комунистичке партије Југославије, 1930/2.

<sup>525</sup> *Revolucija pod okriljem Kominterne. Izabrani spisi Milana Gorkića*, priredio i predgovor napisao Božidar Jakšić, (Београд: „Filip Višnjić“, Književne novine, 1987), 131–137.

<sup>526</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том II: Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919–1937, (Београд: Историјско одељење Централног комитета Комунистичке партије Југославије, 1949), 189.

<sup>527</sup> Filipović, *n. d.*, 31, 92–93, 189.

<sup>528</sup> АЈ, КИ, 1928/46.

<sup>529</sup> „Putevi obaranja velikosrpske vojnofašističke diktature“, *Klasna borba*, br. 19–20, мај–јун 1933, 5–6.

<sup>530</sup> АЈ, Савез комунистичке омладине Југославије (508), 1928/11.

<sup>531</sup> АЈ, КИ, 1928/42.

јуна 1928, на вест о догађајима у Народној скупштини, Биро Централног комитета (ЦК) КПЈ у Загребу формирао је штаб за акцију у ванредним условима, позивајући у својим прогласима „радни народ вароши и села“ на „оружани устанак“ против југословенских власти.<sup>532</sup> Предвиђајући скори слом владавине „великосрпске буржоазије“, Филип Филиповић писао је почетком 1929. како „многбројни знаци говоре о томе да се Југославија налази уочи грађанског рата“.<sup>533</sup> Ипак, одјека није било ни „у масама“, нити у самој КПЈ, већ су извесне акције њених чланова биле ограничене само на Загреб и мањим делом на Београд.<sup>534</sup> На проширеној седници Политичког бироа (Политбиро, ПБ) ЦК КПЈ, одржаној у мају 1929, наведено је како у земљи још увек не постоји „непосредна револуционарна ситуација“, уз назнаку да „у условима правилног рада Партије“ може доћи до заштрављања „основне противречности на класној и националној основи“.<sup>535</sup> Неколико месеци касније партијско руководство поново је оценило да се „пред широким радним масама града и села Југославије открива [...] перспектива оружаног устанка“.<sup>536</sup> Дискусију о овом проблему окончала је Москва годину дана касније. У писму Извршног комитета (ИК) Комунистичке интернационале (Коминтерна, КИ) упућеном руководству КПЈ средином маја 1930. наведено је како „парола оружаног устанка остаје на снази као парола широке масовне агитације, али она није акциона парола“.<sup>537</sup>

Очекивања југословенских комуниста у вези са „револуционарном перспективом“ у земљи нису одговарала расположењу већине становништва, нити је КПЈ у том моменту имала снаге да изврши своју „историјску улогу“. Уз убрзано гашење комунистичких ћелија и осипања чланства пред појачаним притиском југословенских власти,<sup>538</sup> Партија је услед све значајнијег уписа политике Москве у њена унутрашња питања губила сопствену аутономију, постајући у пуном смислу секција Комунистичке интернационале. Језгро КПЈ чинили су кадрови који су углавном школовани на политичким школама у совјетској Русији, на Међународној лењинској школи, Универзитету „Свердлов“ и на Комунистичком универзитету националних мањина Западна. Идеолошко-политички утицај Коминтерне на унутрашње прилике у КПЈ умногоме је почивао на материјалној помоћи коју је Москва достављала југословенским комунистима, као вид обезбеђивања месечне накнаде намењене члановима централног и покрајинских руководстава, потом за одржавања курирске службе, издавање листова, летака и другог пропагандног материјала, деловање у синдикатима итд. Ова пракса, установљена већ 1922, временом је добијала све већи значај у односима између КИ и КПЈ, насупротив

<sup>532</sup> АЈ, КИ, 1929/12; 1929/29.

<sup>533</sup> Filipović, *n. d.*, 33, 64, 79, 99–101.

<sup>534</sup> Nadežda Jovanović, „Prilog proučavanju odjeka atentata u Narodnoj skupštini 20. juna 1928“, *Časopis za suvremenu povijest* 1/1970, 72–73.

<sup>535</sup> АЈ, КИ, 1929/33; 1929/53–1. Бранислав Глигоријевић наводи да су у атмосфери снажно испољеног револуционарног расположења унутар КПЈ, утемељеног у погрешним проценама комунистичког руководства у вези са општим приликама у земљи и подизањем устанка, оружани сукоби чланова Партије и комунистичке омладине са полицијом приликом хапшења постали честа појава. У таквим околностима погинули су Ђуро Ђаковић, организациони секретар ЦК КПЈ, њени чланови Марко Машановић и Јосип Колумбо, као и прваци СКОЈ Јанко Мишић, Мијо и Славко Орешки, Перо Поповић Ага и Јосип Дебелјак. – Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, (Beograd: ISI, 1992), 245–246.

<sup>536</sup> АЈ, КИ, 1929/53–1.

<sup>537</sup> АЈ, КИ, 1930/18а.

<sup>538</sup> О мерама југословенских власти против комуниста након јануара 1929. видети: Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, 256–280. Према једном извештају Родољуба Чолаковића из јануара 1933, у тренутку проглашења шестојануарског режима 1929. у затвору у Сремској Митровици налазило се свега девет осуђених комуниста, у Лепоглави четири, у Зеници три, док је у Пожаревцу била затворена „једна група омладинаца“. – Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom drugi: avgust 1928 – mart 1935, (Beograd: Izdavački centar „Komunist“, BIGZ; Zagreb: Izdavačko-knjižarsko preduzeće „Naprijed“, 1983), 196. Тодор Стојков наводи да је од укупно 155 судских процеса одржаних од 1929. до 1932. више од половине, односно 83, било у непосредној вези са деловањем комуниста. – Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, (Beograd: Prosveta, 1969), 126. Интересовање власти за деловање комуниста опало је у време напада групе усташа на жандармеријску станицу у Брушанима 7. септембра 1932. – Dobrivojević, „Sudstvo i sudije u doba Šestojanuarskog režima kralja Aleksandra (1929–1935)“, 49.

тенденцији опадања новчане помоћи из Москве крајем двадесетих година. Почетком наредне деценије ослабљена КПЈ постала је у том смислу у потпуности зависна од Коминтерне.<sup>539</sup>

У таквим околностима извршена је прва „чистка“ у КПЈ и формирано њено ново руководство. На таласу бројних унутарпартијских сукоба, непосредно по успостављању новог Централног комитета на октобарском пленуму 1929, из руководства су најпре били искључени Жика Пећарски и Лазар Стефановић, док је у јесен следеће године Јован Малишић био смењен са места секретара Партије. До средине 1932. били су „кажњени“ или искључени из КПЈ Филип Филиповић, Антон Маврак, Коста Новаковић, Никола Ковачевић. Партијско руководство налазило се у Бечу, готово у изолацији, без јасног увида у дешавања у Југославији и без непосредне везе са Москвом.<sup>540</sup> Почетком тридесетих година Централни комитет КПЈ оценио је да се Партија „не покреће, не даје знаке живота“.<sup>541</sup> Георги Димитров је у име Балканске комунистичке федерације, задужене за решавање кључних питања међу југословенским комунистима, предлагао да се у КПЈ упути „неколико другова“ из СКП(б), КП Француске или КП Аустрије, али је у августу 1932, према одлуци Коминтерне, постављено ново партијско руководство на челу са Јосипом Чижинским (Миланом Горкићем).<sup>542</sup>

Вођи светског радничког покрета у Москви инсистирали су на значају распламсавања револуције у сâмој Србији као политичком средишту и најснажнијем упоришту монархије и „владајуће београдске олигархије“. Говорено је како „пречанске радне масе треба да чују реч наших србијанских радника и сељака и да се увере, да се и оне боре против превласти српске буржоазије“.<sup>543</sup> Борба „против главног непријатеља, хегемонистичке буржоазије и њене војне монархије“, означена је као императив свеукупног деловања КПЈ и основна идеја којом је требало објединити „борбу радничке класе, сељаштва и угњетених нација“ у Југославији.<sup>544</sup> Заснована на уверењу да „маса народа теже ка отцепљењу“, те да оне имају „право на оружани устанак против националног угњетавања“, раније усвојена парола „самоопредељења до отцепљења“ била је крајем двадесетих година „конкретизирана“ пројектом о разбијању југословенске државе и образовању „самосталних и независних радничко сељачких република“.<sup>545</sup>

Коминтерна је, такође, указивала југословенским комунистима на значај националног питања у борби против „класног непријатеља“, при чему је требало показати „највећу осетљивост за захтеве националнореволуционарних организација“ међу „угњетеним нацијама“ у Југославији. Истицано је како комунисти „морају користити широке могућности да нађу ослонац у националнореволуционарном покрету и да схвате потребу да максимално помажу и развијају тај покрет као самосталан покрет који има сопствене путеве развитка и сопствене захтеве“.<sup>546</sup> Није било предвиђено претварање ових организација у „просте комунистичке партије“, већ је у њима требало остварити превагу левичарских и комунистичких идеја путем формирања „левих крила“. Очекивано је да ће организације „националних револуционара“ постати „стални органи борбе широких радних слојева угњетених народа за њихово национално ослобођење“, окупљајући у првом реду сељаштво које је представљало основу и извориште снаге свих националних покрета. С друге стране, „међу радним сељаштвом владајуће србијанске нације као и у крајевима са помешаним становништвом, основна полуга за мобилизацију радног сељаштва“ требало је да буду „сељачки одбори“.<sup>547</sup>

Полазиште у настојањима КПЈ да оствари сарадњу са „националнореволуционарним организацијама“ представљало је заједничко одређење према „версајском поретку“. Пароле о „самоопредељењу народа до отцепљења“ и рушењу „војно-фашистичке диктатуре путем

<sup>539</sup> Gligoriјеvić, *n. d.*, 240–241, 248–250.

<sup>540</sup> *Isto*, 248–253.

<sup>541</sup> АЈ, КИ, 1930/44; 1931/4.

<sup>542</sup> АЈ, КИ, 1930/40.

<sup>543</sup> АЈ, КИ, 1928/61.

<sup>544</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/158–162.

<sup>545</sup> АЈ, КИ, 1930/3.

<sup>546</sup> АЈ, Збирка докумената Централног партијског архива Бугарске комунистичке партије (790/16), 88.

<sup>547</sup> АЈ, КИ, 1933/285–5.

оружаног устанка маса“, које су партијски вођи истицали током прве половине тридесетих година као „главни циљ борбе“, свакако су биле блиске вођима усташког покрета, ВМРО и других организација усмерених на разбијање југословенске државе. Њима је, међутим, било сасвим неприхватљиво политичко опредељење комуниста, испуњено идејом „класне борбе“ у циљу спровођења „диктатуре пролетаријата“, као и замисли о успостављању „совјетске власти у свим земљама Југославије“.<sup>548</sup> Осим тога, тежњама сепаратистичких покрета као отцепљењу и потпуној самосталности супротстављао се концепт Балканске комунистичке федерације.<sup>549</sup>

Током друге половине тридесетих година сарадњу између КПЈ и „националнореволуционарних организација“ у Југославији, ослоњених понајвише на Италију, Аустрију, Мађарску, Немачку и Бугарску, додатно је онемогућавао заокрет у спољној политици Москве. Улазак СССР у Друштво народа у јесен 1934. и склапање савеза са доскорашњим противницима, Француском и Чехословачком у пролеће наредне године, наговестили су коренити прелом у односу комунистичких партија према фашистичким земљама.<sup>550</sup> На Седмом конгресу КИ, одржаном у јулу и августу 1935, фашизам је представљен као „ударна песница међународне контрареволуције“ и „главни подстрекач империјалистичког рата“, при чему је као „најреакционарнија варијанта фашизма“ означен „фашизам немачког типа“. Говорећи о задацима КИ, Георги Димитров истакао је да се „радничка класа“ мора „припремити за брзу промену облика и метода борбе у измењеним околностима“, што је подразумевало напуштање раније пароле о борби „класе против класе“ и окупљање свих антифашистичких снага у оквиру „јединственог народног фронта“ са ослоном у „најширим слојевима“ становништва. Наглашено је како у том процесу „велики значај има правилан приступ оним организацијама и партијама које окупљају знатан број радних сељака и основне масе ситне буржоазије“. У додиру са њима требало је уочити „чворна питања, чворне интересе“ који „у овој етапи узнемиравају најшире масе“, и на тај начин „убрзати стварање јединственог фронта“.<sup>551</sup>

На тлу Југославије сама замисао о „тактици народног фронта“ била је у погледу крајњег исхода суштински истоветна старој и неуспелој политици стварања „револуционарног блока радничке класе, сељаштва и покрета угњетених нација“.<sup>552</sup> Назначене промене у методама борбе, међутим, подразумевале су снажније усмерење комунистичких партија ка „националним осећањима народа“, као основном питању које је „фашистичка идеологија“ користила у борби „против непријатеља фашизма“. Иступајући као „непомирљиви принципијелни противници буржоаског национализма“, вођи светског радничког покрета говорили су како комунисти нису присталице „националног нихилизма“, истичући да „национални облици пролетерске класне борбе и радничког покрета појединих земаља не противрече пролетерском интернационализму“.<sup>553</sup>

У марту 1935. Коминтерна је суспендовала најзначајније одлуке руководства југословенских комуниста усвојене на Трећем конгресу КПЈ у децембру 1934.<sup>554</sup> Оне су потом одбачене на пленуму ЦК КПЈ одржаном у Сплиту између 9. и 11. јуна 1935. Осуду „ултра-левичарских“ тенденција у Партији исказао је у свом реферату Благоје Паровић, говорећи да се „не треба бојати ријечи народ нити је супротстављати појму ‘радничка класа’“. Наглашено је да комунисти „морају тражити путове, начине, пароле борбе“ које ће „народне масе“ усмерити на сарадњу са КПЈ, „избјегавајући све оно што те масе одбија или што не одговара датом ступњу њиховог борбеног расположења“. У том циљу требало је иступати са „што мање ‘револуционарних’ калуца и дречеће архиреволуционарне фразеологије“, а

<sup>548</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/226.

<sup>549</sup> Gligoriјевић, *n. d.*, 253–270.

<sup>550</sup> *Isto*, 314–316.

<sup>551</sup> *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*, knjiga 11: Sedmi kongres Komunističke internacionale, prvi deo, (Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, 1983), 344–345, 359, 361–362.

<sup>552</sup> *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/190.

<sup>553</sup> *Komunistička internacionala*, knjiga 11, 383–385.

<sup>554</sup> АЈ, КИ, 1935/92.

са „што више преузимања од самих маса њихових парола, њихових израза, њихових облика борбе и организације“.<sup>555</sup>

Усвајање политике народног фронта уследило је у наизглед повољном тренутку, у време оживљавања политичког живота у Југославији средином тридесетих година и окупљања „грађанске опозиције“ унутар неформалног савеза познатог под називом Удружена опозиција.<sup>556</sup> Југословенски комунисти најпре су настојали да успоставе сарадњу са ХСС, у складу са директивама КИ из лета 1935,<sup>557</sup> док је у Србији највише напора учињено у циљу приближавања вођима „левог крила“ у Савезу земљорадника.<sup>558</sup> Покушајима успостављања сарадње између комуниста и опозиционих странака у Србији погодновало је антифашистичко опредељење КПЈ, као и нагли заокрет у њеном односу према југословенској држави изазван усвајањем новог спољнополитичког курса Москве.<sup>559</sup> У годинама након победе националсоцијализма у Немачкој, руководство КИ видело је очување читавог „версајског система“ као нужни механизам зауздавања фашизма у Европи, напуштајући пређашње усмерење ка разбијању Југославије. На вест о Аншлусу у марту 1938. вођи КПЈ позивали су „народе Југославије“ на „окуп против фашистичких освајача“. Словенцима је указивано на хиљадугодишње „однарођавање“ које су спроводили „немачки грофови и барони“, док је Хрватима говорено како једино „у братском споразуму, са Србима и Словенцима“, хрватски народ може обезбедити сопствену слободу и равноправност. У обраћању Србима истицано је да се „Шумадија брани на Караванкама“, јер, „као што је последице пораза на Марици дошло Косово, тако би и последице пада Љубљане и Загреба дошао ред на Београд“.<sup>560</sup> Партијска гласила подсећала су на слободарске традиције српског народа, који је „крварио од Цера до Кајмакчаланана да би донео слободу себи и својој браћи“.<sup>561</sup>

Супротно становишту „грађанских“ странака, међутим, били су погледи руководства КПЈ на карактер државног уређења и на национално питање у Југославији.<sup>562</sup> Ниједном политичком чиниоцу у земљи није било блиско уверење комуниста према којем „коначно и трајно рјешење националног питања и потпуно загарантовано ослобођење потлачених народа може [...] дати само совјетска власт“.<sup>563</sup> Одбацујући интегрално југословенство и „централистичко уређење државе“ као „апсолутну власт једне мале клике [...] Србијанаца у земљи“, али и „триалистичку идеју“ којом је потирана национална самобитност Црногораца и Македонаца, вођи КПЈ тражили су „покрајинску, а не племенску федерацију [подвучено у оригиналу – Д. Б.]“. Говорили су да „федералистичко уређење мора бити тако да свака покрајина, која претставља посебни културни и политички народни индивидуалитет, која има своје посебне историјске традиције, и која је вековима навикла на посебну администрацију, добије у федералистичкој Југославији такву аутономију, која ће јој гарантовати слободан политички, економски и културни развитак“.<sup>564</sup> Наведена замисао добила је првобитно обличје у структури КПЈ, формирањем Комунистичке партије Словеније и Комуни-

<sup>555</sup> АЈ, КИ, 1935/316–4.

<sup>556</sup> Удружена опозиција настала је у време петомажских скупштинских избора 1935. као техничка коалиција Југословенске демократске странке, Савеза земљорадника, Југословенске муслиманске организације и Сељачко-демократске коалиције коју су чиниле Хрватска сељачка странка и Самостална демократска странка. Након избора, међутим, под овим појмом најчешће су биле обухваћене само Југословенска демократска странка и Савез земљорадника, а потом и Народна радикална странка. – Више: Радојевић, *н. д.*, 46–124.

<sup>557</sup> *Komunistička internacionala*, knjiga 11, 362.

<sup>558</sup> Надежда Јовановић, *Борба КПЈ у Србији за стварање Народног фронта 1935–1939. године*, (Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1990), 163–181.

<sup>559</sup> Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939–1941. године*, (Београд: Филип Вишњић, 2016), 71–126.

<sup>560</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1938/17.

<sup>561</sup> *Proleter*, br. 1, мај 1939, 11.

<sup>562</sup> Мира Радојевић, „Удружена опозиција и комунисти“, *Istorija 20. veka* 1–2/1990, 40–41.

<sup>563</sup> М. Рајић, „Не зидати бедеме на путу к масама“, *Klasna borba*, br. 1–2, јун 1937, 142.

<sup>564</sup> АЈ, Збирка штампе радничког и комунистичког покрета (515), 515–4–128, Уједињена Револуционарна Омладина.

тичке партије Хрватске у априлу и августу 1937, најављујући будуће организационо преуређење Партије.<sup>565</sup>

У моменту формирања Бановине Хрватске руководство КПЈ испрва је подржало „народни споразум“ који су 26. августа 1939. потписали вођ ХСС Владко Мачек и председник југословенске Владе Драгиша Цветковић. Вођени политиком народног фронта, југословенски комунисти говорили су да је стварањем Бановине Хрватске „Југославија постала јединственија“, те да су након задовољења једног дела хрватских захтева „Хрвати спремни, исто тако као и Срби, да бране независност Југославије“, чиме је „опасност од цијепања Југославије постала мања“.<sup>566</sup> Осим тога, партијско руководство очекивало је да ће отварањем хрватског питања истовремено „бити постављено питање о новом државном уређењу Југославије у којем ће се морати узети у обзир захтеви не само Хрвата, већ и Словенаца, Црногораца, Македонаца и др., као и питање демократизације Југославије“.<sup>567</sup> Ипак, деловање власти Бановине Хрватске удаљавало је комунисте од политике ХСС, уверавајући их у то да „компромисно рјешење хрватског питања и извјесна формална демократизација режима нису ни издалека довели до националног јединства Југославије нити до задовољења стварних интереса радних маса народа Југославије“.<sup>568</sup>

Изостала је, такође, сарадња комуниста са странкама Удружене опозиције, чији су вођи сматрали сасвим неприхватљивим становиште КПЈ о самоопредељењу народа, мада је оно током друге половине тридесетих година било изражено више као начелни принцип равноправности него као нужни модел за отцепљење „угњетених народа“. Руководство КПЈ истицало је да једино „принцип самоодређења народа са правом отцепљења“ може обезбедити потпуну слободу. Јер, „шта је народ без таквог права? То је јадни заробљеник. Он треба да постане слободан, да би онда могао у потпуној мјери сарађивати с другим народима. Но право на отцијепљење“, говорили су комунисти непосредно након усвајања политике народног фронта 1935, „ми посматрамо као *право*, а не као *обавезу* [истакнуто у оригиналу – Д. Б.]. Могу бити такве ситуације – а то је управо данас случај код нас – када би отцијепљење ишло на руку фашистичким организаторима новог покоља и када интерес народа, као и опћи интерес човјечанства и мира тражи не отцијепљење, него слободан споразум“.<sup>569</sup> Питање самооп-

<sup>565</sup> Dušan Lukač, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918–1941*, (Beograd: ISI, NIP Export-press, 1972), 313–325. Одлука о реорганизацији покрајинских комитета у Словенији и Хрватској и образовању комунистичких партија на њиховим основама усвојена је на Четвртој земаљској конференцији КПЈ у децембру 1934, уз назнаку да ће „у најближој будућности“ исто бити учињено у Македонији. – *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, II/231. Иако је на наведеној конференцији било истакнуто да „интернационалистички карактер и партијско-политички и организационо јединство КП, која делује на територији Југославије, неће бити овом одлуком ослабљено, јер ће КП Хрватске и КП Словеније бити саставни дијелови КП Југославије, имати у њеном руководству претставнике и потчињавати се заједничком руководству ЦК КПЈ“, међу хрватским комунистима уочена је „таква тенденција да се не ствара јединствена [партијска организација] за цијелу земљу, него да се у Хрв[атској] створи посебна хрв[атска] рад[ничка] п[артија]“ (АЈ, КИ, 1936/381). У истом духу деловали су комунисти у Словенији, тражећи средином 1936. помоћ од ИК КИ за издавање КП Словеније из састава КПЈ и успостављање непосредне везе са Москвом. – АЈ, КИ, 1936/488. Партијско руководство упорно је истицало да стварање КП Словеније и КП Хрватске не представља федерализацију КПЈ, нити „партијско цијепање Југославије“. „Наша партија“, писао је Благоје Паровић средином 1935, „јесте и остаје јединствена и централизована партија. Основни организациони принцип међународног болшевизма јесте демократски централизам. [...] Разлика између нашег и буржоаског централизма састоји се у томе што ми представљамо централизовану револуцију, а буржоазија централизовану контрареволуцију; што је наш централизам пролетерско–демократски, док је буржоаски централизам насилнички, угњетачки. [...] Централни комитет, изабран од изабраних делегата свих парт[ијских] организација, не само што не спутава и не угњетава поједине дијелове (организације) партије, него их води у њиховој борби, помаже, изграђује, јача их и поправља њихове погрешке и тако обезбеђује јачање цијелог фронта. Зато стварање КП Хрв[атске] и КП Слов[еније] и њихово потчињавање ЦК [КПЈ] не само што није у супротности са демократском централистичком унутарњом изградњом наше организације него је за те партије и њихову борбу неопходно потребан“ (*Proleter*, br. 7–8, jul–avgust 1935, 6).

<sup>566</sup> АЈ, КИ, 1939/11.

<sup>567</sup> АЈ, КИ, 1939/23.

<sup>568</sup> АЈ, КИ, 1939/8.

<sup>569</sup> АЈ, КИ, 1935/612.

редељења све чешће је посматрано као „право народа [...] да одлучи да ли да сачува своју регионалну самосталност у федеративној држави“.<sup>570</sup>

### Албанско питање као „косовско питање“

Нагло и готово потпуно замирање комунистичке мисли на југословенском југу након доношења *Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави* 1921. онемогућило је за дуго низ година, током читаве наредне деценије, развој КПЈ на овом простору. Недовољно чврсто утемељена „у масама“, мрежа партијских ћелија и група унутар Обласног већа КПЈ за Стару Србију и Македонију била је разорена, а малобројно чланство расуто, са изразитом тенденцијом даљег опадања. Отуда ни поновно успостављање структура КПЈ на југословенском југу током тридесетих година није текло у знаку обнове Партије, већ се развијало као сасвим нов процес, без икаквог ослоња на претходно искуство.<sup>571</sup>

На самом почетку четврте деценије партијском руководству није била позната „статистика, број организација, а још мање број чланова“ Партије у крајевима јужно од Саве и Дунава.<sup>572</sup> Ни две године касније Централни комитет КПЈ није имао готово никаквих сазнања о приликама међу малобројним комунистичким групама у на овом подручју. У октобру 1932. Благоје Паровић јављао је партијском руководству како на читавој територији Македоније није било сталних ћелија КПЈ, изузев у Скопљу где је „пре неколико месеци [...] почела да ради једна група комуниста“.<sup>573</sup> Почетком јануара наредне године констатовано је да „у Србији и Македонији не постоје окружни комитети“, те да се број чланова КПЈ може само наслутити „приближно, на основу делимичних података“.<sup>574</sup> У том моменту у Македонији се, према сазнањима Централног комитета КПЈ, налазило између 10 и 15 чланова Партије.<sup>575</sup>

У исто време и на исти начин описивао је Блажо Јовановић прилике у комунистичким организацијама на територији Зетске бановине: „Жалосно је али морамо признати да организационо не стојимо тако завидно, напротив доста лоше, па је зато најактуелније за нас питање организационе изградње покрета“.<sup>576</sup> У октобру 1932, на Четвртој покрајинској конференцији КПЈ за Црну Гору и Боку, успостављено је покрајинско партијско руководство „од потпуно нових људи“,<sup>577</sup> док су током наредна два месеца формиране партијске ћелије у Котору, Подгорици, Петровцу, Никшићу и на Цетињу. Све оне, као и сâм Покрајински комитет, биле су без додира са Централним комитетом КПЈ.<sup>578</sup> На простору Метохије пропали су покушаји да се током 1930. и 1931. успоставе мање комунистичке групе.<sup>579</sup> Нешто више успеха на овом плану КПЈ остварила је крајем следеће године. До почетка децембра 1932. у Пећком срезу формиран су Месни комитет КПЈ и 11 ћелија са 38 чланова Партије, док су током пролећа наредне године додатно утврђене три ћелије са 11 „омладинаца“.<sup>580</sup> Ипак, како наводи Павле Јовићевић, на овом простору „све до 1934. године није било чврсто орга-

<sup>570</sup> АЈ, КИ, 1936/374.

<sup>571</sup> Pavle Jovičević, „Obnavljanje partijske organizacije u Peći“, u: *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, I–VII, (Beograd: Kultura, 1960–1961), II/90.

<sup>572</sup> АЈ, КИ, 1930/44.

<sup>573</sup> АЈ, КИ, 1932/94.

<sup>574</sup> АЈ, КИ, 1933/3.

<sup>575</sup> АЈ, КИ, 1933/71.

<sup>576</sup> АЈ, КИ, 1932/173-а.

<sup>577</sup> АЈ, Збирка мемоарске грађе (516), МГ–1875–2.

<sup>578</sup> АЈ, КИ, 1932/8; 1932/81.

<sup>579</sup> Dušan Mugoša, „Акције у Пећи“, u: *Četrdeset godina*, II/75; Јован Бојовић, „Организационо стање Комунистичке партије у Црној Гори 1932. године“, *Историјски записи* 2/1976, 307.

<sup>580</sup> АЈ, КИ, 1932/173-а; 1933/99; 1933/309. Насупрот наведеном, у сећањима савременика забележен је знатно мањи број чланова КПЈ у пећком крају. Павле Јовићевић наводи да је у читавом Пећком срезу током 1933. било свега 15 комуниста, док је наредне године у редове Партије додатно примљено седам чланова. – АЈ, МГ–2488.

низованог унутарпартијског рада“.<sup>581</sup> Тада је утврђена месна партијска организација у Пећи, а њено деловање проширено на Призрен, Ђаковицу, Исток и Ораховац, мада у овим местима још увек није било партијских ћелија.<sup>582</sup> Вероватно је истовремено образован и Окружни комитет КПЈ за Метохију са седиштем у Пећи, у којем су се налазили Радован Вуковић, Милутин Божовић, Видак Марковић, Ацо Марковић, Јоцо Љумовић, Ђоко Ачковић, Борис Вукмировић и Илија Никчевић.<sup>583</sup>

Формирање првих комунистичких група у селима Дубрава, Шаптељ и Рзњић током јуна 1933. најавило је почетак рада КПЈ на терену Ђаковичког среза. Њихово деловање, међутим, било је готово неприметно. Тек четири године касније, средином 1937, образован је први Месни комитет КПЈ у Ђаковици, који су чинили Милија Ковачевић, Михаило Поповић и Војо Лакчевић, док су у новембру исте године формиране две партијске ћелије, једна у Ђаковици и једна у Рзњићу.<sup>584</sup> У Призрену се присуство КПЈ није осећало до краја 1935. Па и након тога, деловање КПЈ било је сведено на акције мање групе призренских гимназијалаца који су „растурали летке“ и организовали демонстрације мањег обима.<sup>585</sup> Прве комунистичке ћелије у Призрену формиране су у јулу 1938.<sup>586</sup>

У Приштини је партијска ћелија формирана у августу 1932, али је њено деловање убрзо било разоткривено. Током наредних пет година, до децембра 1937, у Приштини није било организованих комунистичких група.<sup>587</sup> Исте године образовано је Повереништво КПЈ за Урошевац, као и једна партијска ћелија у Сиринићкој жупи. У Косовској Митровици најпре је 1934. формирана једна партијска ћелија, на чијим основама је наредне године успостављен Месни комитет КПЈ. Истовремено су деловале партијске организације у Звечану и Старом Тргу.<sup>588</sup>

Упоредо са првим назнакама оживљавања КПЈ на југу земље почетком тридесетих година извршене су значајне територијално-организационе промене у самој структури Партије на овом простору. Најпре је партијско руководство донело одлуку о проширењу надлежности ПК КПЈ за Црну Гору у правцу Метохије. Извештавајући Централни комитет КПЈ о деловању црногорског покрајинског руководства, Блажо Јовановић је у писму упућеном 10. децембра 1932. навео да су до тада у оквиру ове партијске организације формиране ћелије у Котору, Подгорици, Никшићу, Колашину, Пећи и на Цетињу.<sup>589</sup> Неколико месеци касније, у фебруару 1933, ЦК КПЈ упутио је „друговима из Ц[рне] Г[оре]“ задатак да „прошире своју делатност у правцу Санцака“ и да организују рад међу „исељеницима из Ц[рне] Г[оре] сада на Косову“.<sup>590</sup> Након тога партијска организација са центром на Цетињу носила је назив ПК КПЈ за Црну Гору, Боку, Санцак, Косово и Метохију.

Нова територијално-организациона структура КПЈ била је потврђена 1. марта 1933, у писму које је партијско руководство упутило Покрајинском комитету КПЈ за Србију. Наведено је како „ради успешније обнове организација, као и задатака који стоје у С.[рбији]“, треба „разделити делокруг рада на три дела (округа) и то: а) Београд, Земун, Раковица, Сме-

<sup>581</sup> АЈ, МГ–2488.

<sup>582</sup> Супротно сачуваним архивским изворима, Павле Јовићевић у својим сећањима наводи да је први Месни комитет КПЈ у Пећи формиран 1934, те да се у његовој надлежности, осим Ђаковичког и Источког, налазио Косовскомитровачки срез. – Јовићевић, *н. д.*, 92; АЈ, МГ–2488.

<sup>583</sup> Али Хадри наводи да је прво окружно партијско руководство за Метохију формирано у пролеће 1934. – Али Хадри, „Комунистичка партија Југославије на Косову и Метохији до Априлског рата 1941. године“, у: *Токони револуције. Зборник историјски радова Института за историју радничког покрета Србије*, 5, (Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1970), 369.

<sup>584</sup> Исто, 370.

<sup>585</sup> Милутин Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941*, (Приштина: Јединство, 1987), 189–191.

<sup>586</sup> Хадри, *н. д.*, 370; Pavle Jovičević, „Iz borbi komunista na Kosovu i Metohiji“, у: *Četrdeset godina*, III/64.

<sup>587</sup> Milutin Folić, „Obnavljanje i delatnost Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu 1930–1941“, *Kosova – Kosovo* 11/1982, 7–9; Хадри, *н. д.*, 370.

<sup>588</sup> Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941*, 187, 189, 192, 244.

<sup>589</sup> АЈ, КИ, 1932/173–а.

<sup>590</sup> АЈ, КИ, 1933/480.



дерево, Пожаревац; б) Ниш, Лесковац, Врање, Пирот, Алексинац, Зајечар; в) Крагујевац, Крушевац, Краљево, Чачак, Горњи Милановац, Ваљево, Лајковац, Јагодина, Лапово, Смедеревска Паланка“. Притом је партијска организација у Нишу добила задатак да „ухвати везу“ са комунистичким групама у Куманову и Скопљу и да им „у прво време“ помогне у раду.<sup>591</sup> На Окружни комитет КПЈ у Нишу биле су упућене и комунистичке групе и ћелије у Приштини, Косовској Митровици и Урошевцу, које нису имале готово никаквог додира са надлежним покрајинским партијским руководством на Цетињу.<sup>592</sup>

Нередовне везе и задоцнели пријем директива Централног комитета КПЈ представљали су трајну карактеристику процеса обнове и развоја партијских структура на југу државе. Изузев спорадичних вести које су из Београда и Скопља доносили студенти Радован Вуковић, Радован Зоговић, Видак Марковић и Војин Кртолица, малобројне групе комуниста у Метохији добијале су сазнања о приликама у Партији посредством покрајинских партијских организација у Подгорици и на Цетињу, чији је рад такође био оптерећен нередовним везама са ЦК КПЈ. Будући без додира са партијским руководством, пећки комунисти позивали су током лета 1932. на „подизање устанка“, насупротив актуелном ставу Централног комитета који је ову паролу одбацио две године раније, након интервенције КИ у мају 1930. Паролу против мобилизације истицали су, такође, црногорски комунисти који су почетком 1933. формирали један револуционарни „ђачки батаљон“, при чему је „ђацима старих разреда раздијелено оружје“.<sup>593</sup> У вези с тим је Централни комитет КПЈ у писму упућеном партијској организацији у Црној Гори почетком маја 1933. изричито нагласио како је пароле „неиђења у војску“ и „стварања парт.[изанских] одреда“ могуће истаћи „само у томе случају, ако Партија одлучи да у појединим областима и земљама мобилизацију искористи за почетак оружаног устанка. Да ли ће то бити линија Партије у Ц.[рној] Г.[ори] не може се сада рећи, јер то зависи од цијелог низа околности и момената“.<sup>594</sup>

И одлуке Седмог конгреса Коминтерне из јула и августа 1935. у вези са политиком народног фронта стигле су у Пећ са значајним закашњењем, након повратка Видака Марковића са студија у Београду у јулу 1936.<sup>595</sup> На исти начин партијско окружно руководство у Пећи добило је сазнања о одлукама Шестог конгреса Комунистичке омладинске интернационале, одржаног такође годину дана раније, у септембру и октобру 1935, али су оне погрешно протумачене као позив на распуштање омладинских комунистичких организација.<sup>596</sup> Осим тога, услед недовољне „конспиративности у раду“ пропала су настојања МК у Пећи и МК у Косовској Митровици у погледу упућивања добровољаца у Шпанију током пролећа 1937.<sup>597</sup>

Након разоткривања партијске организације у Црној Гори почетком 1936. Окружни комитет КПЈ за Метохију успоставио је везу са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију. Иницијативу су, према сећањима Павла Јовићевића, дали Миладин Поповић и Радован Вуковић.<sup>598</sup> Са њима се у априлу 1937. у Пећи састао Крсто Попивоца, као инструктор ПК КПЈ за Србију, доневши са собом партијски материјал и смернице Централног комитета КПЈ.<sup>599</sup> Три

<sup>591</sup> АЈ, КИ, 1933/62.

<sup>592</sup> Фолић, *н. д.*, 179.

<sup>593</sup> АЈ, КИ, 1933/99.

<sup>594</sup> АЈ, КИ, 1933/113.

<sup>595</sup> Ali Hadri, „Politika Narodnog fronta i aprilski odbrambeni rat 1941. godine na Kosovu i Metohiji“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini* 1–2/1968, 425.

<sup>596</sup> Фолић, *н. д.*, 257–258.

<sup>597</sup> У борбу против фашистичких снага генерала Франсиска Франка, према истраживањима Милутина Фолића, из Пећи се упутило 24, а из Косовске Митровице 49 добровољаца. О томе је, међутим, полиција имала прецизна сазнања, те су сви добровољци били ухапшени у Петровцу ма Мору, непосредно пред укрцавање на брод. Међу њима налазио се и Владимир Ђетковић, механичар у руднику „Трепча“ и члан КПЈ, који се нешто касније, након поновног покушаја, прикључио антифашистичким снагама у Шпанији. – *Исто*, 251–252.

<sup>598</sup> Jovičević, *н. д.*, III/63.

<sup>599</sup> Милутин Фолић, „Консолидација Комунистичке партије Југославије на Косову у периоду 1937–1941. године“, *Токови револуције* 6/1971, 5–8; Nakif Bajrami, *Rrethanat shoqërore dhe politike në Kosovë më 1918–1941*, (Prishtinë: Instituti i historisë së Kosovës, 1981), 318–319.

месеца касније, почетком јула 1937, у Пећ је упућен и Мома Марковић, такође као инструктор ПК КПЈ за Србију. Најпре се накратко задржао у Косовској Митровици, где се састао са члановима Месног комитета КПЈ, Душком Томовићем, Матом Кршулом, Богом Милетићем, Љубом Јојићем, Миром Драгишићем и Францом Вебером.<sup>600</sup>

На састанку одржаном у Пећи у првој половини јула 1937. инструктори ПК КПЈ за Србију упознали су чланове метохијског Окружног комитета са одлукама Седмог конгреса КИ и директивама ЦК КПЈ у вези са задацима партијских актива и њиховог деловања у духу политике народног фронта. Истовремено је спроведено обједињавање комунистичких група и ћелија у Метохији и на Косову у оквиру јединствене партијске организације. И секретар Андро Чукић и остали чланови новоформираног Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију – Боро Вукмировић, Видак Марковић, Јоцо Љумовић, Рамиз Садику и Рамиз Ђема – били су изабрани из састава пећке партијске организације. Наведена обласна организација имала је привремени карактер, док је стално руководство требало успоставити на оснивачкој конференцији Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију.<sup>601</sup>

О приликама унутар КПЈ на простору Метохије и околностима у којима је наведена конференција одржана сликовито сведочи чињеница да о њеном раду није остало никаквих трагова у сачуваним архивским изворима, нити је могуће са сигурношћу утврдити време њеног заседања. Примећујући да „чудно изгледа да нико од преживелих учесника [...] не зна тачан датум када је конференција одржана“, Милутин Миљковић је у својим сећањима, забележеним почетком шездесетих година, навео како се једино може рећи да се то догодило „једне недеље у јулу месецу 1937, на малом пропланку изнад гимназије, на Црном Врху“, повише Пећи.<sup>602</sup> Две деценије након објављивања овог казивања, почетком осамдесетих година, Павле Јовићевић и Милутин Миљковић сагласили су се у уверењу да је конференција одржана 25. јула 1937.<sup>603</sup>

Избор делегата за предстојећу обласну конференцију извршен је непосредно у партијским ћелијама на територији срезова Пећког, Источког и Ђаковичког. Кратак период припрема спроведених у дубокој конспирацији услед репресивних мера југословенских власти, као и неповољне прилике у самим структурама КПЈ на југу земље, онемогућиле су присуство представника партијских организација из Косовске Митровице, Приштине и Вучитрна.<sup>604</sup> Према накнадно забележеним сећањима, у раду конференције учествовали су Миладин Поповић, Борис Вукмировић, Видак Марковић, Андро Чукић, Ацо Марковић, Јоцо Љумовић, Ђоко Ачковић, Рамиз Ђема, Рамиз Садику, Павле Јовићевић, Милутин Миљковић, Мито Савићевић, Вељо Петровић, Душан Мугоша, Крсто Филиповић, Миливоје Зечевић, Душан Мијушковић, Вецо Абрамовић, Воја Марковић, Митар Радусиновић и Војин Николић.<sup>605</sup> Кроз четири поднесена реферата делегати су упознати са „линијом Партије“ у вези са политичким, организационим, националним и синдикалним питањем, као и са одлуком руководства КПЈ о формирању косовскометохијске партијске организације. Потврђен је састав претходно образованог привременог Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, с тим што је Андру Чукића на месту секретара сменио Борис Вукмировић.<sup>606</sup> О свему томе Ацо Марковић известио је руководство КПЈ које се у том тренутку налазило у Паризу.<sup>607</sup> У децембру 1937. за новог секретара Обласног комитета изабран је Петар Радовић. Истовремено је формирана

<sup>600</sup> Мома Марковић, *Сазревање револуције (Сећања 1931–1941)*, (Београд: БИГЗ, 1984), 102–105.

<sup>601</sup> Мита Миљковић, „Prva oblasna partiska konferencija za Kosovo i Metohiju“, у: *Četrdeset godina*, III/193; Jovićević, *n. d.*, III/63; Марковић, *n. d.*, 104–105.

<sup>602</sup> Мита Миљковић, *n. d.*, III/193.

<sup>603</sup> Павле Јовићевић и Мита Миљковић, *Борба пећких комуниста између два рата 1918–1941*, (Пећ: Општински одбор СУБНОР, 1981), 352.

<sup>604</sup> Миљковић, *n. d.*, III/193; Марковић, *n. d.*, 105.

<sup>605</sup> Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941*, 193–197.

<sup>606</sup> Jovićević, *n. d.*, III/64.

<sup>607</sup> Јовићевић и Миљковић, *n. d.*, 353.

јединствена Обласна омладинска комисија за Косово и Метохију коју су чинили Шериф Бошњак, Мито Савићевић, Милан Ђулафић, Рагиб Мераку и Милутин Миљковић.<sup>608</sup>

Припреме за одржавање оснивачке конференције ОК КПЈ за Косово и Метохију, као и само заседање делегата на Црном Врху 25. јула 1937, протекло је без знања покрајинског партијског руководства на Цетињу, иако је оно имало надлежност над пећком организацијом. Боравак инструктора ПК КПЈ за Србију у Пећи непосредно уочи заседања конференције искључује претпоставку о самосталном иступању метохијских комуниста, потврђујући казивања савременика према којима је замисао о формирању јединствене обласне партијске организације за Косово и Метохију уобличена у Централном комитету КПЈ.<sup>609</sup> Није познато, међутим, да ли су инструктори ПК КПЈ за Србију на састанку са пећким комунистима говорили о аутономији будућег Обласног комитета у односу према покрајинском руководству на Цетињу, нити какав је став о том питању имало руководство КПЈ. Нешто касније покрајински комитет КПЈ на Цетињу прихватио је одлуке донесене на обласној конференцији, али је сматрао недопустивим самостално деловање новоформираног Обласног комитета. У том смислу, као пример „фракционашког“ држања обласног руководства у Пећи наведено је „растурање“ текста резолуције, усвојене на оснивачкој конференцији ОК, без претходног консултовања са надлежним Покрајинским комитетом.<sup>610</sup>

Питање аутономије у раду обласне организације са центром у Пећи било је изнова отворено две године касније, крајем септембра 1939, на Првој редовној обласној конференцији КПЈ за Косово и Метохију.<sup>611</sup> Ни о овој конференцији не постоје поуздана сведочанства о датуму њеног одржавања. Познато је да су се међу присутним делегатима налазили представници партијских организација из Пећи (Миладин Поповић, Милева Вуковић, Душан Мугоша, Рамиз Ђема, Борис Вукмировић, Павле Јовићевић, Рајко Меденица, Чедо Мијовић, Мирко Дрљевић, Радивоје Бошковић, Крсто Филиповић), потом из Ђаковице (Милија Ковачевић, Мишо Поповић), Призрена (Предраг Ајтић) и Косовске Митровице (Мате Кршула).<sup>612</sup> Након дискусије делегати су изабрали ново обласно руководство на челу са политичким секретаром Миладином Поповићем и организационим секретаром Борисом Вукмировићем. Усвојена је, такође, Резолуција у којој је истакнуто да „Конференција ставља у задатак новом руководству“ да пред Покрајинским комитетом на Цетињу „постави питање аутономије ОК“. „Аутономија нам је потребна“, стајало је у наведеној Резолуцији, зато „што нам је помоћ ПК услед непознавања терена и специфичности прилика недовољна“. Осим тога, указано је на слабост „комуникационе везе“, поготово у зимским месецима током којих није било могуће остварити ни најмањи додир између обласног и покрајинског комитета.<sup>613</sup>

Извесно је да су Миладин Поповић и Борис Вукмировић отворили ово питање на Осмој покрајинској конференцији КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију, одржаној код Жабљака средином августа 1940. у присуству генералног секретара КПЈ Јосипа Броза. Покрајинско руководство инсистирало је на повезивању партијских структура на територији ПК, истичући како треба „одмах појачати постојеће парт[ијске] орг[анизације] у свим мјестима, а нарочито у индустријским крајевима (Бока, Метохија)“.<sup>614</sup> Након тродневног заседања конференција је завршила са радом. У њеној Резолуцији није било никаквих

<sup>608</sup> Jovičević, *n. d.*, III/64; Фолић, *n. d.*, 260.

<sup>609</sup> Milovan Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, (New York: Harcourt Brace Jovanovich Inc, 1973), 286. Према сећањима Моме Марковића, одлазак Крста Попиводе у Пећ у априлу 1937. био је извршен „по задатку Сретена Жујовића“. – Марковић, *n. d.*, 102.

<sup>610</sup> Фолић, *n. d.*, 270.

<sup>611</sup> Наведени назив конференције стоји у заглављу оригиналног документа резолуције усвојене на њеном заседању. Насупрот томе, у историјској и другој литератури она је неретко означена као „Друга“, док је оснивачка конференција из јула 1937. означена као „Прва“.

<sup>612</sup> Фолић, *n. d.*, 266.

<sup>613</sup> АЈ, 792, Србија, I/87.

<sup>614</sup> АЈ, 792, Црна Гора, I/8.

назнака о иступању делегата Обласног комитета. Ипак, на маргини самог текста Резолуције Јосип Броз уписао је коментар: „Метохија директ[но] са ЦК [КПЈ]“.<sup>615</sup>

Два месеца касније, у октобру 1940, генерални секретар КПЈ предложио је на Петој земаљској конференцији КПЈ да се ово питање реши, будући да је „Метохија тражила непосредну везу са ЦК КПЈ“. Након краћег излагања Бориса Вукмировића, у којем су истакнути раније утврђени недостаци у организацији „ПК Ц[рне] Горе“, делегати су једногласно усвојили „предлог [генералног] секр[етара] [КПЈ] да се Метохија и Косово претворе у Об[ласни] комитет са посебном везом с ЦК“.<sup>616</sup> Наведена одлука потврђена је Резолуцијом Пете земаљске конференције КПЈ.<sup>617</sup>

Успостављање непосредне везе између ОК и ЦК представљало је сасвим нову чињеницу у организационој структури КПЈ. Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију добио је значај покрајинске партијске организације, мада то није било назначено ниједним партијским документом. Остало је недоречено да ли је наведена одлука руководства КПЈ имала карактер привремене мере спроведене у циљу превазилажења тешкоћа у деловању партијских ћелија на југу земље, или је она представљала једну етапу у процесу трајног преобликовања партијских структура на овом простору, започетог у време издвајања Метохије из надлежности ПК КПЈ за Србију крајем 1932.<sup>618</sup>

У моменту првобитног везивања партијских организација у Метохији са покрајинским руководством на Цетињу почетком тридесетих година, питање сужавања надлежности ПК КПЈ за Србију није било разматрано на партијским састанцима и конференцијама, нити је то било могуће у оквирима увелико бољшевициране Партије. Оно је решено у уском кругу руководства КПЈ, вероватно уз сагласност Коминтерне која је у тим годинама имала потпуну контролу над југословенском комунистичком организацијом. На исти начин донесена је нешто касније одлука о формирању Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију. Питање преобликовања партијских структура на југу земље умногоме је излазило из оквира проблема уско везаних за територијалну организацију Партије. Јер, распрострањење надлежности покрајинских комитета унутар КПЈ, углавном омеђених границама „историјских покрајина“, односно „југословенских земаља“, представљало је полазиште у процесу даљег преуређења Партије, али и територијални оквир стварања „слободних, радничко-сељачких република“ у револуционарној перспективи југословенских комуниста.<sup>619</sup>

Као наслеђе ССДП, унутар КПЈ трајно је опстао став према којем подручје „освојено у рату“ 1912. не припада Србији. Одбацујући појам „Јужна Србија“, који је у речнику српских „грађанских“ странака означавао српски државно-правни карактер јужних крајева земље, комунисти су најпре дефинисали територију „југословенског дела Македоније“ или „Вардарске Македоније“, као јединствену област, односно покрајину, између Шар-планине и југословенско-грчке границе.<sup>620</sup> Ни појам „Стара Србија“ није био присутан у партијским документима, изузев у кратком периоду легалног деловања КПЈ почетком двадесетих година. Попут предратних српских социјалдемократа, комунисти су средиште ове области видели као „компликовани мозаик разних нац[ионалних] мањина и етнич[ких] група“, међу којима по бројности доминира албанско становништво.<sup>621</sup> За Филипа Филиповића косовски, пећки и ђаковички крај представљали су „три албанске области [...] са 500.000 Албанаца“ припојених

<sup>615</sup> *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ (19–23. oktobar 1940)*, priredili Pero Damjanović, Milovan Bosić, Dragica Lazarević, (Београд: Издавачки центар Комунист, 1980), 580, нар. бр. 634.

<sup>616</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1940/14–1.

<sup>617</sup> *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, 230.

<sup>618</sup> Имајући у виду административно-правне промене на тлу Србије у периоду након 1945, већина аутора сматра да је везивање косовскометохијског Обласног комитета за ЦК КПЈ 1940. наговестило став Партије у смислу политичке индивидуализације ове области. – Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, (Београд: Nolit, 1988), I/217.

<sup>619</sup> АЈ, КИ, 1929/25; 1930/15; 1936/374.

<sup>620</sup> Лукач, *n. d.*, 92–99; Gligorijević, *n. d.*, 79–87; Gordana Vlačić, *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje (1919–1927)*, (Загреб: Центар за културну дјелатност, 1984), 63–129; Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање (1919–1935)*, (Београд: Издавачка радна организација „Рад“, 1983), 82–197.

<sup>621</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1940/14–12.

југословенској држави 1918.<sup>622</sup> Током прве половине тридесетих година вођи КПЈ иступали су у духу формирања „слободне и независне Албаније“ као једне од осам „радничко-сељачких република“ које је требало образовати на територији Југославије.<sup>623</sup> У прогласима КПЈ захтевано је „истеривање српских окупатора, српских трупа, чиновника, жандарма и српских четника из Хрватске, Словеније, Далмације, Војводине, Босне, Црне Горе, Македоније и с Косова“.<sup>624</sup>

Насупрот Македонији, међутим, сâм простор између Шар-планине и старе српско-турске границе задуго је остао изван сфере интересовања партијског руководства. Тек крајем двадесетих година појам „Косово“ добио је у партијској литератури значење јединствене области са посебним географским, привредним, економским, друштвеним и другим одликама. Непосредно након увођења новог унутрашњег уређења југословенске државе 1929. партијски вођи говорили су да је „према новој [административно-управној] подели“, спроведеној „у сврху што бржег србизирања“, „Косовски крај [...] подељен у три бановине: Моравску, Зетску и Вардарску“, истичући како је „војно-фашистичка диктатура поделила [...] Косово међу Зетском и Моравском бановином и ако овај крај нема никаквих заједничких економских веза и интереса“.<sup>625</sup>

Осим у партијском руководству, свест о постојању јединствене области на терену јужно од Копаоника несумњиво је била присутна унутар пећке партијске организације. Почетком августа 1936. пећки комунисти објавили су проглас у име још увек непостојећег „Обласног комитета КПЈ за Метохију и Косово“.<sup>626</sup> Годину дана касније, према сећањима Моме Марковића, на састанку у Пећи почетком јула 1937, инструктори ПК КПЈ за Србију изразили су сагласност са руководством метохијског Окружног комитета у мишљењу да „Косово и Метохија треба да – због специфичности положаја албанске мањине, терора и националног истребљавања, одузимања земље сељацима – представљају јединствену територију, јер је та област по националном саставу, економији и свим другим атрибутима једна целина и не треба да живи подељена између Црне Горе и Србије“.<sup>627</sup> Границе ове области, међутим, нису биле јасно дефинисане. На оснивачкој конференцији ОК КПЈ за Косово и Метохију одржаној недалеко од Пећи, према сећањима Милутина Миљковића, Миладин Поповић је рекао да ће новоформирани Обласни комитет „радити на територији ‘одавде па до Скопља’“.<sup>628</sup>

Иако је становиште руководства КПЈ о недељивости „Косова“ било недвосмислено исказано, изостало је ближе одређење у вези са питањем граница овог простора. Партијски документи и написи у штампи настали током тридесетих година остављали су утисак да су под наведеним појмом југословенски комунисти подразумевали читаву територију Старе Србије или барем њен навећи део, од Новог Пазара до Врања. Став партијског руководства најпрецизније је дефинисао Моша Пијаде у својим тезама о националном питању састављеним уочи Пете земаљске конференције КПЈ 1940. Према његовим речима, „Косово“ као „историјско-географски“ појам обухвата „територију Косова Поља из[међ]у Приштине, Качаника, Звечана и Дренице“, док као „политичко-економски“ појам означава „све оно што су Србија и Црна Гора ос[воји]ле на југу односно на западу и истоку 1912–13. ако изузмемо

<sup>622</sup> Filip Filipović, *Sabrana dela*, tom 14, priredio Pero Damjanović, (Beograd: ISI, 1989), 156. У написима Филипа Филиповића простор Старе Србије био је означен као „Албанија“. – Filip Filipović, *Sabrana dela*, tom 6, priredio Dr Toma Milenković, (Beograd: ISI, 1987), 164.

<sup>623</sup> АЈ, КИ, 1930/3.

<sup>624</sup> АЈ, КИ, 1934/86; „Izjava Centralnih Komiteta K. P. Jugoslavije i K. P. Italije“, *Proleter*, br. 4, april 1933, 16.

<sup>625</sup> „Proklamovanje Jugoslavije“, *Proleter*, br. 6, 1. decembar 1929, 1.

<sup>626</sup> АЈ, 792, Србија, I/85. Постоје индиције да је Петар Радовић, инструктор ЦК КПЈ, по повратку са робије у децембру 1936. формирао косовскометохијски ОК, али су оне утемељене једино на сећањима савременика забележеним неколико деценија касније. – Фолић, „Консолидација Комунистичке партије Југославије на Косову у периоду 1937–1941. године“, 4–5.

<sup>627</sup> Марковић, *н. д.*, 102–103.

<sup>628</sup> Miljković, „Prva oblasna partiska konferencija za Kosovo i Metohiju“, III/194.

територију Ма[кедо]није. Укључујемо дакле овамо у принципу и читав бивши Новопазарски Санџак као и крај око Ђаковице и Пећи (Метохија).“<sup>629</sup>

Током тридесетих година у документима КПЈ оба принципа, и „историјско-географски“ и „политичко-економски“, била су подједнако присутна у одређивању територијалног оквира „Косова“. Сам појам, међутим, није био у широј употреби, већ су југословенски комунисти говорили у првом реду о приликама у „Метохији“, посматраној углавном у границама Метохијске котлине на терену између Мокре Горе и Коритника.<sup>630</sup> На то их је упућивао понајвише развој партијских структура који је текао знатно успешније у Пећи, Ђаковици и Истоку него на простору Приштине, Урошевца и Косовске Митровице. У извештајима упућеним Коминтерни крајем тридесетих година стајало је да КПЈ, уз остале организације, чини „Обласни комитет у Метохији (Косово)“, <sup>631</sup> док су на Шестој земаљској конференцији СКОЈ, одржаној почетком септембра 1940, „Црна Гора и Метохија“, без помена „Косова“, посматране као јединствена област.<sup>632</sup> Мање о „Косову“ а знатно више о „Метохији“ говорено је и на Петој земаљској конференцији КПЈ у октобру 1940.<sup>633</sup> У реферату о организационом питању у Партији који је поднео генерални секретар КПЈ, „Метохија“ је означена као једна од југословенских покрајина.<sup>634</sup> Посебност „Метохије“ и „Косова“ била је назначена и у самом називу Обласног комитета КПЈ формираног 1937. Употреба наведених појмова у том смислу, уз потискивање старих назива који су означавали уже географске целине, није била карактеристична само за речник југословенских комуниста. Готово на исти начин овај простор поимали су политичари из редова „грађанских“ странака, посматрајући Метохију и Косово као две доминантне географске области на терену између Копаоника и Шар-планине, али нису баштинили свест о њиховој повезаности у оквиру јединствене географско-политичке целине на чему је инсистирало руководство КПЈ.<sup>635</sup>

Уз недовољно јасно дефинисан територијални оквир надлежности Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију и отворено питање даљег развоја аутономије његовог деловања, изостало је јединствено одређење партијског руководства у вези са будућим државно-правним положајем овог простора. У Акционом програму Комунистичке партије за село, усвојеном на Четвртој земаљској конференцији КПЈ крајем децембра 1934, упућен је позив „радним сељацима свих нација Југославије“ у духу борбе за формирање „радничке и сељачке совјетске владе у Србији, Хрватској, Словенији, Македонији, Косову, Црној Гори, Босни и Војводини“.<sup>636</sup> Истоветно становиште исказао је Моша Пијаде 1940, у својим тезама о националном питању. У њима је као „решење нац[ионалног] покрета“ представљено стварање „слободне радничко-сељачке републике Косова [подвучено у оригиналу – Д. Б.] путем револуционарног обарања великосрпског фашистичко-империјалистичког режима. То решење за Арнауте, Турке и слов[енске] Муслимане значи да дођу у пуној мери до слободног власништва земље [подвучено у оригиналу – Д. Б.], да се ослободе нац[ионалног] угњетавања и да се остваре услови за потпуно слободан нац[ионално]-политички и културни развитак. Изгледа да је“, закључио је Моша Пијаде крајем 1940, „и српско сељаштво и радништво тих крајева већ сазрело да прими ту паролу“.<sup>637</sup>

Насупрот наведеном, у већини партијских докумената, поготово у периоду након усвајања политике народног фронта и напуштања ранијег усмерења ка разбијању југословенске државе, територија над којом се простирала надлежност Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију није представљена као оквир стварања будуће федеративне јединице

<sup>629</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1940/14–12.

<sup>630</sup> „Zemaljsko savjetovanje KPJ“, *Proleter*, br. 1–2, januar–februar 1940, 3.

<sup>631</sup> АЈ, КИ, 1939/11.

<sup>632</sup> АЈ, 508, 1940/1.

<sup>633</sup> *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, 197–198.

<sup>634</sup> *Isto*, 32.

<sup>635</sup> *Искушења српске елите*, 45–46, 52, 74–97, 80–85, 97, 107–113, 127, 131–132, 140–141, 147–152, 160, 216, 220, 228–229, 223, 250, 253–254.

<sup>636</sup> АЈ КИ, 1934/86.

<sup>637</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1940/14–12.

или „радничко-сељачке републике“. Током друге половине тридесетих година југословенски комунисти истицали су пароле у духу борбе за „слободну заједницу свих народа Југославије у садањим границама, уређену на федеративној основи, а против сваког угњетавања и хегемоније било којег народа по другоме“. Партијски вођи говорили су да „хрватски, словеначки, српски, македонски и црногорски народ треба да се на демократски начин изјасне како желе да уреде своје међусобне односе у државној заједници“, а исто то и на исти начин требало је да учини „народ у Војводини и Босни и Херцеговини“. Требало је, према мишљењу комуниста, расписати изборе „на основу тајног и пропорционалног права гласа са покрајинским листама [...] ради тога да би Хрвати, Словенци, Срби, Македонци, Црногорци, па и Војводина и Босна и Херцеговина могли да формирају своје националне скупштине (саборе), који би суверено одлучивали о својим националним и регионалним захтјевима и државном уређењу“. Истовремено је требало „истицати права народних мањина: Њемаца, Мађара Албанаца на равноправност“. <sup>638</sup> Истоветан став био је потврђен на Петој земаљској конференцији КПЈ 1940. <sup>639</sup>

Питање развоја аутономије у деловању косовскометохијског обласног руководства, као и сва друга питања везана за однос КПЈ према „Косову“, била су потиснута „пред лицем опасности која пријети независности народа Југославије и опасности увлачења Југославије у рат“. <sup>640</sup> У време нарастања моћи фашистичких земаља у Европи за комунисте је умногоме значајније било обновити Партију и ојачати њене структуре на читавој територији Југославије, поготово у оним крајевима „у којима донедавна није било партијске организације, као, нпр., Македонија, Босна и Херцеговина, Метохија и Далмација“. <sup>641</sup> Формирање ОК КПЈ за Косово и Метохију у јулу 1937. требало је да унесе нови импулс у раније покренути процес успостављања партијских ћелија на овом простору, али је жељени исход испрва изостао. Годину дана касније у Пећ је упућен Милован Ђилас који је радио при Обласном комитету као инструктор ЦК КПЈ. <sup>642</sup> До краја 1938. у Пећи је одржан партијски курс за секретаре ћелија у циљу спровођења „большевичког рада“ у партијским организацијама. <sup>643</sup>

Истовремено је вођена „борба против ликвидаторства, секташтва, идеализма, ‘либерализма’, опортунизма и троцкистичких елемената да би се сачувала чистина партијских редова“. <sup>644</sup> Трбало је пре свега изоловати „фракцију“ Божа Милетића, брата Петка Милетића који је у марту 1939. био искључен из Партије. <sup>645</sup> У вези с тим крајем истог месеца на седници руководства КПЈ донесена је одлука о реорганизацији „ПК Црне Горе и ОК Метохије“. <sup>646</sup> Током маја из Партије су искључени Божо Милетић, Љубо Јојић и Зејнел Салиху, чиме је суштински била распуштена цела партијска организација у Приштини. Два месеца касније на исти начин распуштено је шест од укупно девет ћелија у Пећи. <sup>647</sup> Међу остракованим „троцкистима“ и „опортунистима“ налазили су се и Андро Чукић, Петар Радовић, Ђоко Ачковић и Вецо Абрамовић, али су готово сви они током наредних година били поново примљени у КПЈ. <sup>648</sup>

<sup>638</sup> АЈ, КИ, 1936/374.

<sup>639</sup> *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, 238–239.

<sup>640</sup> *Isto*, 235.

<sup>641</sup> *Isto*, 32.

<sup>642</sup> Djilas, *op. cit.*, 286.

<sup>643</sup> Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941*, 272.

<sup>644</sup> АЈ, 792, Србија, I/87.

<sup>645</sup> Djilas, *op. cit.*, 286; М. Марковић, *н. д.*, 102–105.

<sup>646</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1939/15.

<sup>647</sup> Никола П. Видачић, *На обалама Неродимке*, (Нови Сад: Новинско предузеће „Дневник“, 1967), 69–70.

<sup>648</sup> АЈ, 792, Србија, I/87; АЈ, МГ–2396. Milutin Folić, „Појава фракције и очување јединства КРЈ на Косову у периоду 1937–1940. године“, *Kosova – Kosovo 2/1973*, 243. Арсо Милатовић у својим сећањима наводи да је „обрачун са ‘Петковцима’ на Космету“ отпочео у већем обиму крајем лета 1939, након повратка Миладина Поповића са Земаљског саветовања руководећег актива КПЈ одржаног 9. и 10. јуна у Тацену под Шмарном Гором. Дошавши „са свежим директивама [...] које је можда и поштрио по личној жељи“, Миладин Поповић је „одмах [...] почео да појачава борбу против ‘Петковаца’“, спроводећи „искључење и бојкотовање искључе-

У процесу изградње партијских структура на терену Обласног комитета до средине 1940. „у једном МК је одржан курс историје СКП(б) до VII гл[аве], а друге месне организације су са својим чланством прорађивале историју, као и сав парт[ијски] материјал“. Према оцени обласног партијског руководства, „рад у ћелијама је био организованији и с више одговорности“, док је „рад месних комитета [...] постављен на правилној основи“. Успостављене су чвршће везе између месних партијских организација и Обласног комитета који им је „пружао [...] помоћ и појачавао их по свим линијама. Таквим својим радом ОК је допринео да кроз организације проструји партијски живот с обзиром на дотадашње стање.“<sup>649</sup> Насупрот томе, у сећањима савременика забележено је да су акције комуниста спровођене углавном у Пећи, и то током летњих месеци, након повратка студената из Београда и Скопља.<sup>650</sup> Услед слабости својих структура Обласни комитет није могао да спроведе директиву ЦК КПЈ из априла 1939. о упућивању добровољаца за одбрану Албаније од напада Италије.<sup>651</sup> „Читава партијска организација на Косову, осим у Косовској Митровици,“ како наводи Павле Јовићевић, „била је због фракција ликвидирана“.<sup>652</sup> Благе назнаке јачања партијских ћелија и група наговештавао је пораст броја чланова КПЈ унутар Обласног комитета крајем тридесетих година. На Другој обласној конференцији КПЈ за Косово и Метохију, одржаној средином јула 1940. у Витомирици недалеко од Пећи, истакнуто је да „повећање чланства Партије“ износи „100% на целом сектору“ деловања ОК<sup>653</sup> у поређењу са приликама у време претходне обласне конференције када је на том простору било свега 100 комуниста.<sup>654</sup> Исто-времено је увећан и број чланова Обласног комитета СКОЈ за Косово и Метохију, формираног 1939, који је до пролећа 1941. окупио око 1.200 „омладинаца“.<sup>655</sup>

Састав партијских организација одсликавао је старосну и социјалну структуру поднебља над којим је косовскометохијски Обласни комитет имао надлежност. У партијским ћелијама налазили су се у првом реду млади кадрови, студенти и средњошколци, рођени углавном након балканских ратова. Њихов идеолошки профил формиран је без додира са „социјалдемократским наслеђем“ карактеристичним за политичку мисао комуниста старије генерације, у атмосфери успостављања чврстог централизма и „монолитизма“ у Партији током поновне изградње њених структура у земљи крајем тридесетих година. И сâмо обласно руководство чинили су студенти, попут Миладина Поповића, Петра Радовића, Милеве Вуковић, Рамиза Садикуа, Алија Шукрије. Већина чланова КПЈ долазила је из сеоске средине, изузев неколицине рудара у Трепчи.<sup>656</sup>

Партијско језгро, међутим, није чинило аутохтоно становништво, већ насељеници,<sup>657</sup> односно, како у својим сећањима наводи Исмет Шаћири, „синови колониста и разних службеника режима“.<sup>658</sup> Извориште њиховог политичког усмерења можда је најпрецизније описао Адам Прибићевић, указујући на то да се „тражи [...] извесна количина храбрости уопште, да

---

них“ чланова Партије. – Арсо Милатовић, *Космет 1935–1945. Моје сведочење*, (Београд: Научна књига, 1990), 108–110.

<sup>649</sup> *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, 296.

<sup>650</sup> Djilas, *op. cit.*, 286.

<sup>651</sup> Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941*, 329, 338.

<sup>652</sup> Pavle Jovičević, „Politička situacija i rad partijske organizacije na Kosovu i u Metohiji pred rat i u 1941. godini“, *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Zbornik*, knjiga druga, (Београд: Војноиздавачки завод ЈНА „Војно дело“, 1963), 210.

<sup>653</sup> *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, 296.

<sup>654</sup> Број чланова Партије унутар ОК КПЈ за Косово и Метохију крајем тридесетих година није могуће прецизно утврдити. У једном извештају упућеном Ки у септембру 1939. Јосип Броз је навео како „у Метохији“ има 100 чланова КПЈ. У „Србији“ се, према истом документу, налазило 800, а у „Војводини“ 300 чланова КПЈ. – АЈ, Ки, 1939/11.

<sup>655</sup> Фолић, *н. д.*, 198. У марту 1941. Обласни комитет СКОЈ за Косово и Метохију чинили су Милутин Миљковић (секретар), Станко Бурић, Ука Гаш, Муса Мухаџер и Драгомир Вуковић. – Милан Борковић, *СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941–1945. године*, (Београд: Издавачко предузеће „Рад“, 1970), 130.

<sup>656</sup> Фолић, *н. д.*, 266, 319.

<sup>657</sup> Jovičević, *н. д.*, 211; Milovan Obradović, „Stav KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na Kosovu 1918–1941. godine“, *Acta historic-oeconomica Iugoslaviae* 7/1980, 231–232.

<sup>658</sup> Исмет Шаћири, *Сећања*, I, (Приштина: Јединство, 1979), 101.



се човек крене са старога, познатог места, а још више да се крене у далеку, диваљ свет. Није лако напустити вековна огњишта, гробове предака, познату и милу средину људи и природе и сунути у маглу, у ноћ, у непознато. [...] И то кретање у свет је револуционарно дело, последица унутрашње духовне побуне против услова рада и живота.“ Отуда су насељеници „свуда у свету“ представљали „духовно свеж, жив, немиран, револуционарно настројен живаљ“.<sup>659</sup>

Политичко опредељење насељеника у редовима комуниста представљало је својеврсни парадокс, с обзиром на давно утемељено становиште КПЈ у вези са аграрном реформом у југословенској држави и негативним одређењем према колонистима који су у партијским документима означени као „експоненти великосрпског хегемонизма“. У време личног режима краља Александра Карађорђевића комунисти су говорили да се „на Косову спроводи [...] безобзирна колонизаторска политика“. Партијска штампа писала је како феудални поседи „нису уопште раздељени месном становништву“, те да су „највећи део тих поседа добили [...] краљ и остали велико-српски агенти и политичари“, потом „великосрпски добровољци“ и „врангеловци – руски белогардисти“. Истицано је да се „најбруталнија колонизација спроводи [...] на Косову“, где се „помоћу велеиздајничких процеса отима [...] имовина читавим селима“, док се „Албанци [...] протерују, а на њихово се место насељавају за режим поуздани Срби“.<sup>660</sup> Наведено становиште имало је значај трајног одређења комуниста према политици аграрних власти Краљевине Југославије. И крајем тридесетих година партијски вођи видели су српске колонисте као „стуб хегемоније“.<sup>661</sup>

Мада су захтевали „неодложно враћање земље која је отета албанским [...] сељацима“,<sup>662</sup> однос југословенских комуниста према аграрном питању на југословенском југу током прве половине тридесетих година представљао је пре свега одраз ставова КПЈ према српским колонистима и политици „београдске владе“, док је албанско питање још увек посматрано једино у контексту опште борбе за „ослобођење угњетених народа“. У прогласима и другим партијским документима албанско становништво било је, попут немачке и мађарске мањине, изједначено по правима са „Хрватима, Словенцима, Македонцима и Црногорцима“,

<sup>659</sup> Адам Прибићевић, *Од господина до сељака*, приредио Чедомир Вишњић, (Загреб: Српско културно друштво Просвјета, 1996), 143.

<sup>660</sup> „Прокламација Југославије“, *Proleter*, br. 6, 1. decembar 1929, 1; „О аграрној реформи“, *Proleter*, br. 11, 15. februar 1930, 3. Став партијског руководства о аграрној реформи и колонизацији на југу земље језгровито је исказан у „Писму из Ипека (Пећи)“, објављеном у „Пролетеру“ почетком 1930. „У овом крају“, стајало је у писму неименованог „сељака са Косова“, „већина сељака су Албанци. То је наша земља од старине. [...] Године 1912. опет су Срби заузели ове земље и од тада они прогоне Албанце, одузимају им земљу, намећу глобе, пале куће, муче жене и децу а одрасле убијају. [...] У наше село дошао је цео вод жандара са официром. [...] Изашли су на њиве, сазвали нас сељаке и рекли, да су они аграрна комисија и да ће делити нашу земљу колонистима. [...] Сутрадан су жандари довели на њиве колонисте [...]. Одабрали и дали су им оне земље, које су Албанци већ обрадили, очистили, оградили и засадили воћем; нама су само рекли, да то више није наше. Али ни то није доста. Ми, Албанци, морамо колонистима саградити и куће. [...] За време док им ми градимо куће, колонисти се настањују код нас, јер треба да одмах остану у селу и одмах почну србизирати овај крај. У нашим кућама живе све док њихове не буду готове или док не отерају албанску породицу, а ништа не плаћају. Сваки Албанац коме западне такав гост који му је отео земљу, мора њега и његову породицу хранити све до нове жетве и мора му својом стоком помоћи обрадити ону исту земљу која је њему, Албанцу, отета. [...] Неки се Албанци одметну у качаке. Али у том случају трпе страшно њихове породице. Таквој породици по закону о заштити државе одмах одузму све што има и протерају је. [...] Народ је очајан али не губи наду да ће наскоро доћи дан, када ће албански сељаци у заједници са радницима и сељацима осталих народа Југославије, збацили са себе хегемонистичку владавину српске буржоазије“ („Smrt Albancima – zemlja Belorukcima. Pismo iz Ipeka“, *Proleter*, br. 10, 20. januar 1930, 5). Наведено „Писмо из Ипека“ свакако је састављено у духу политике КПЈ, о чему најубедљивије сведочи последња реченица овог написа. Осим тога, мало је вероватно да би се мештанин Пећи, притом староседелац, у тренутку објављивања текста потписао као „сељак са Косова“, будући да су и Албанци и Срби у међуратном периоду користили знатно уже географске одреднице, попут Гора, Подгор, Ополье, Сиринићка жупа, Средачка жупа, Лаб, Изморник, Ибарски Колашин, Преководе, Прекорупље, Река, Ругово, Дреница итд. У својим сећањима објављеним 1990. Арсо Милатовић наводи да се становништво наведених области „и данас тих назива држи“ (Милатовић, н. д., 40).

<sup>661</sup> *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, 213.

<sup>662</sup> АЈ, КИ, 1934/86.

односно са „угњетеним нацијама“ у Југославији, што се темељило на становишту партијског руководства утврђеном у време Четвртог конгреса КПЈ 1928, али сâм принцип „самоопредељења“ и „борбе за слободу и равноправност“ у случају Албанаца није био прецизно дефинисан.<sup>663</sup> Комунисти су иступали „против насилног посрбљавања“ и „пореског пљачкања становништва у неспрским крајевима“, и „против служења у војсци Хрвата, Словенаца, Албанаца, Црногораца, Мађара, Нијемаца итд. изван њиховог завичаја“, а „за национални језик у школи, на суду и у војсци“.<sup>664</sup> У смерницама и директивама Централног комитета упућеним нижим партијским активима у вези са сарадњом комуниста и национално-револуционарних покрета у циљу заједничке борбе против „војно-фашистичке диктатуре“ није указивано на значај албанских организација.<sup>665</sup> У прогласима покрајинског руководства на Цетињу који су током 1935. упућивани „радном народу села и града Метохије“ и „народу посрбљене Метохије“ није било говора о албанској мањини.<sup>666</sup>

Ни годину дана касније, у време општинских избора током јесени 1936,<sup>667</sup> пропаганда КПЈ на југу државе није била посебно усмерена према албанском становништву. Доносећи одлуку о учешћу на предстојећим изборима, партијско руководство определило се „за стварање изборних споразума, за истицање заједничких платформа и заједничких кандидатских листа свих сељачких, демократских и радничких странака и групација“. Основно усмерење КПЈ била је сарадња са Удруженом опозицијом у циљу борбе против „маскираног фашизма“ Југословенске радикалне заједнице и Југословенске националне странке. „Самосталан иступ“ комуниста предвиђен је „само тамо гдје ће опозиционе странке [...] упорно одбијати изборни споразум и гдје такав самосталан иступ не би довео у питање побједу опћих снага опозиције над Ј.Р.З. и Ј.Н.С. Но и такав самосталан иступ са јединственом радничком листом ни у ком случају не смије да доведе до супротстављања радништва сељаштву и другим демократским слојевима.“<sup>668</sup> Прогласи КПЈ упућени „радном народу града и села Метохије“ уочи избора позивали су на „јединствени иступ радничке класе и фалангно наступање Н.[ародног] Ф.[ронта] Слободе“ у борби „против рата и његовог организатора фашизма“.<sup>669</sup> Ипак, сарадња комуниста и Удружене опозиције изостала је готово у потпуности, док је убедљиву већину гласова добила изборна листа ЈРЗ.<sup>670</sup> У гласилима КПЈ указивано је на „отворени терор и пријетње полиције – нарочито у Македонији, Косову и Метохији“, као и на пасивно држање „албанских маса“ које су „добрим делом остале по страни од политичких збивања“.<sup>671</sup>

Изборну кампању као и ток самих избора обележили су бројни инциденти. У селу Баране, недалеко од Пећи, на дан поновљених општинских избора, 21. фебруара 1937, страдало је између пет и седам лица, док је рањених било око 30. Међу њима готово сви су били Албанци, уз неколицину насељеника и двојицу мештана „Црногораца“. У сукобу су учествовале присталице Алија Хације на једној и Халила Јонуза на другој страни, иако су се обојица налазила на листи ЈРЗ, као и жандарми који су након провале првих у бирачко место отворили ватру.<sup>672</sup> За изазивање нереди Срески одбор ЈРЗ у Пећи оптужио је КПЈ и ЈДС, истичући да је „група комуниста добила налог од народног посланика Велимира Јојића да поцепају бирачка акта“.<sup>673</sup> У сећањима активиста КПЈ остало је забележено да комунисти нису иници-

<sup>663</sup> АЈ, КИ, 1930/3.

<sup>664</sup> АЈ, КИ, 1934/86.

<sup>665</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1932/24; АЈ, 515, Ia–128.

<sup>666</sup> АЈ, 792, Црна Гора, I/18; I/19.

<sup>667</sup> На југу земље, у бановинама Моравској, Зетској и Вардарској, општински избори одржани су 27. септембра, 22. новембра и 6. децембра 1936.

<sup>668</sup> „Na općinske izbore!“, *Proleter*, br. 3–4, jul–avgust 1936, 1.

<sup>669</sup> АЈ, 792, Србија, I/85.

<sup>670</sup> Милутин Фолић, „Комунисти Косова и Метохије на општинским изборима 1936. године“, *Историјски записи* 1991/3–4, 137–147.

<sup>671</sup> „Rezultati opštinskih izbora“, *Proleter*, br. 1. januar 1937, 6.

<sup>672</sup> Бранко Ј. Кркељић, „Комунисти у општинским изборима у пећском срезу 1936“, *Историјски записи* 1991/3–4, 203–207.

<sup>673</sup> АЈ, 37–15–587, Писмо Среског одбора ЈРЗ у Пећи упућено Главном одбору ЈРЗ у Београду, 26. фебруар 1937. На изборима одржаним 5. маја 1935. Велимир Јојић изабран је за народног посланика на листи Бого-

рали сукоб, мада су уочи избора јавно агитовали за листу Алија Хаџије.<sup>674</sup> Непосредно након догађаја у Баранима Месни комитет КПЈ у Пећи упутио је проглас „драгим друговима радницима и сељацима града Пећи и Метохије“, осуђујући „покољ невиних жртава“ који је починило „око 150 до зуба наоружаних жандарма и градских стражара“. Наведено је да су жандарми „осули пушчану ватру на голоруке и незаштићене бираче“ у тренутку када су се „те невине жртве налазиле [...] окренуте леђима од 100 до 200 метара удаљени од места биралишта“. У тексту прогласа није инсистирано на етничком пореклу страдалих лица, већ је пре свега указивано на деловање „подлих плаћеника велико српске буржоазије и њене крваве владе М. Стојадиновића“.<sup>675</sup>

У истом духу студенти комунисти у Београду саставили су месец дана касније, крајем марта 1937, двојезични проглас у име „Напредне омладине Метохије и Косова“ и „Напредне омладине свију народа Југославије“. Био је то први напис КПЈ којим су се комунисти обраћала албанском становништву непосредно на албанском језику.<sup>676</sup> Истакнуто је да су „од 1918. Арнаути [...] у Југославији изложени убијању, паљењу читавих села, прогањању са земље, отимању кућа, имања, сеоских и племенских испаша и шума“, те да је „Арнутима [...] забрањена употреба матерњег језика“. Назначено је да „србијанска господа на челу са реакционарном владом Стојадиновић – Корошец – Спахо свим силама ради на уништењу арнаутског живља, као што су то чиниле све раније ненародне владе“, и на тај начин „продужује са терором и масовним убијањем народних бораца“. Процес колонизације у Метохији представљен је као настојање државе да „осакати борбу поробљених Арнаута и Црногораца“ путем пресељења породица из Црне Горе „на земље које је одузела арнаутској сиротињи, док су манастирска, вакуфска, беговска и читлучка имања остала нетакнута“. Оцењујући да су „борба и жртве у баранској општини показале [...] да борба Арнаута није сломљена“, представници „напредне омладине“ исказали су уверење да „Арнаути и Црногорци преко заједничких жртава увиђају, да је против заједничког злотвора спас у заједничкој борби. Започета борба за слободу и демократију, за тајно гласање, за слободу збора и договора, за права поробљених народа, осигураће Арнутима право на своју земљу, арнаутској и осталој сиротињи право на бесплатно насељење на читлуцима, право на народни језик, на школе и општинске самоуправе, на слободу вјероисповести и обичаја. Том заједничком борбом“, наглашено је на крају прогласа, „Црногорци и остали насељеници од гладних свезаних пандура, помоћу којих су србијански властодршци хтјели да униште Арнауте, постаће слободни сељаци, који неће дозволити да се тобоже ради њих пљачкају и они и Арнаути, него да се насељавање и подјела читлука и манастирских имања уреди онако како је у интересу и Арнаута и насељеника.“<sup>677</sup>

Наведено становиште „студенти Косова и Метохије“ истакли су поново годину дана касније, у јуну 1938, објављујући још један проглас, такође штампан у Београду на српском и на албанском језику. И у њему је осуђено деловање Владе Милан Стојадиновић за коју је речено да је спровела „нечувени терор“, „убијање мирних арнаутских сељака“ и појачала „одузимање земље радном арнаутском живљу“, претварајући „Косово и Метохију [...] у грдно мучилиште народа“. Обраћајући се албанском становништву потписници прогласа<sup>678</sup>

---

љуба Јевтића у Пећком срезу. – Александра Новаков, „Велимир Јојић“, *Српски биографски речник*, 4, И–Ка, (Нови Сад: Матица српска, 2009), 694–695.

<sup>674</sup> Јовићевић и Миљковић, *н. д.*, 333–336.

<sup>675</sup> Цит. према: *Исто*, 436, нап. бр. 82.

<sup>676</sup> Milutin Folić, „Акције студената Kosova за права albanskog naroda u periodu 1937–1941. godine“, *Kosova – Kosovo* 8/1979, 47–48.

<sup>677</sup> АЈ, 37–53–332, Shqiptarvet dhe kollonisvet te Metohis dhe te Kosoves! – Арнутима и насељеницима Метохије. Шериф Воца, народни посланик за срез Вучитрнски, доставио је наведени проглас председнику Владе Милану Стојадиновићу у писму од 27. марта 1937.

<sup>678</sup> Међу онима у чије је име овај проглас био објављен највише је било студената из Пећи: Куртеш Агушевић – студент права из Гњилана, Зејнел Ајдиновић – студент права из Лебана, Хивзи Алијевић – студент технике из Косовске Митровице, Мехмед Барјактаревевић – студент права из Косовске Митровице, Милија Банашевић – студент права из Пећи, Радоје Бошковић – студент права из Пећи, Милурин Божовић – студент права из Пећи, Радосав Бурић – студент теологије из Пећи, Радмила Вешовић – студент права из Пећи, Милева Вуко-

нагласили су да жељена слобода „неће [...] доћи од оних који је не дају ни своме народу – неће [...] доћи од Хитлера и Мусолинија“, већ је као „једини је пут да се дође до победе“ означена „братска слога са Србима мештанима и Црногорцима у борби против заједничког непријатеља Стојадиновића и његове владе а за мир, слободу и равноправност Арнаута“. Истовремено су насељеници упућени да захтевају „обуставу поделе арнаутске земље“ и да траже „поделу манастирске и велепоседничке земље сељацима који немају земље ма они били Црногорци, Арнаути или Срби мештани [све подвучено у оригиналу – Д. Б.]“.<sup>679</sup>

Сâм инцидент у Баранима, међутим, није иницирао отварање албанског питања међу комунистима у Пећи, већ је то учињено на подстицај руководства КПЈ неколико месеци касније, као саставни део политике народног фронта и „продора у албанске масе“. На оснивачкој конференцији ОК КПЈ за Косово и Метохију у јулу 1937, према сећањима Милутина Миљковића, Миладин Поповић је „посебно [...] разрађивао начин приступања и то како треба разговарати са неким од незадовољних бегова [...], са сеоским барјактарима и са другим утицајним Шиптарима“.<sup>680</sup> Реферат о националном питању поднео је Видак Марковић, који је указао на „разлике између српског дела Удружене опозиције и Мачека у гледању на хрватско национално питање“, као и на „замерке [комуниста] Мачеку и осталима из Удружене опозиције због непризнавања црногорског и македонског питања“. „Делегати су тада“, како наводи Милутин Миљковић, „научили да има пет нација у Југославији“, док је о албанском питању говорено у контексту остваривања права на употребу матерњег језика у школама и службеној комуникацији.<sup>681</sup> У циљу окупљања „арнаутских маса“ под окриљем комунистичке организације партијско руководство је почетком јануара 1938. у Паризу донело одлуку о формирању Арнаутског комитета, али о томе ОК у Пећи није имао никаквих сазнања.<sup>682</sup>

Шире и прецизније дефинисане оквире албанско питање добило је у време Прве обласне конференције КПЈ за Косово и Метохију крајем септембра 1939. Стварање Бановине Хрватске месец дана раније, 26. августа 1939, наводило је обласно руководство на питање:

---

вић – студент права из Пећи, Витомир Вељић – студент права из Пећи, Александар Вуксановић – студент права из Пећи, Чедомир Вуксановић – студент медицине из Пећи, Радован Вујисић – студент права из Приштине, Радомир Герић – студент медицине из Пећи, Војислав Гилић – студент медицине из Пећи, Гојко Гошовић – студент шумарства из Истока, Иван Денић – студент филозофије из Приштине, Миливоје Дрљевић – студент права из Пећи, Спасоје Ђаковић – студент права из Пећи, Драгица Ђукић – студент медицине из Пећи, Милутин Ђукић – студент права из Пећи, Војислав Ивановић – студент агрономије из Пећи, Чамил Ибрахимовић – студент агрономије из Пећи, Вико Јовановић – студент права из Пећи, Иван Јововић – студент права из Пећи, Драгутин Калуђеровић – студент права из Пећи, Оливера Каролић – студент филозофије из Приштине, Дојчин Катић – студент ветерине из Призрена, Слободан Константиновић – студент права из Приштине, Љубомир Крушчић – студент шумарства из Пећи, Марко Љумовић – студент права из Приштине, Видак Марковић – студент права из Пећи, Милутин Миљковић – студент права из Пећи, Есад Мекуловић – студент ветерине из Пећи, Данило Мрђеновић – студент филозофије из Приштине, Шаид Мустафовић – студент права из Прешева, Тодорка Митић – студент филозофије из Приштине, Чедомир Миљовић – студент права из Пећи, Војин Николић – студент права из Истока, Војислав Никчевић – студент права из Пећи, Марко Перовић – студент права из Пећи, Милисав Перовић – студент агрономије из Пећи, Миодраг Поподић – студент права из Ораховца, Радомир Павићевић – студент права из Пећи, Милутин Поповић – студент права из Пећи, Апостол Пршендић – студент права из Приштине, Димитрије Парамендић – студент уметности из Приштине, Војислав Пауновић – студент права из Пећи, Радомир Поповић – студент теологије из Гњилана, Десанка Протић – студент филозофије из Приштине, Петар Радовић – студент права из Пећи, Јагош Ракочевић – студент права из Пећи, Чедомир Раичевић – студент филозофије из Пећи, Владимир Радовановић – студент технике из Пећи, Владимир Савелић – студент права из Приштине, Абдула Саћиповић – студент права из Прешева, Азис Сулејмановић – студент права из Косовске Митровице, Борисав Станојевић – студент права из Приштине, Милија Спалевић – студент права из Пећи, Миомир Савићевић – студент медицине из Пећи, Слободан Спирић – студент права из Призрена, Василије Смајовић – студент права из Пећи, Љубомир Тошковић – студент права из Пећи, Сима Церић – студент права из Призрена, Есад Умеровић – студент права из Гњилана, Коста Чомић – студент технике из Призрена, Матеја Шуговић – студент филозофије из Пећи.

<sup>679</sup> АЈ, 37–66–388, Studentet a Kosoves dhe te Metohise – popullit te vet popujt e Kosoves dhe te Metohise – Студенти Косова и Метохије – народима и насељеницима Косова и Метохије.

<sup>680</sup> Miljković, „Prva oblasna partiska konferencija za Kosovo i Metohiju“, III/194.

<sup>681</sup> Isto.

<sup>682</sup> Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941*, 309, нап. бр. 162.

„Шта је споразум донио нама на Косову и Метохији у пола решивши хрватско питање, не дотичући се осталих националних питања, а једино наговештавајући демократизацију. Зато се нама на Косову и Метохији“, истакнуто је у резолуцији усвојеној на овој конференцији, „поставља као задатак борба за проширење споразума Цветковић–Мачек“. <sup>683</sup> У вези с тим истакнуто је „решење арнаутског питања – најважнијег питања на Косову и Метохији“. Борба за „национална, политичка, економска и културна права Арнаута“ изједначена је по значају са борбом „против италијанског и велико српског империјализма“. Обласно руководство поставило је својим организацијама задатак „да се продре међу Арнаутима и са њима заједно бори“, као и „да се издигну арнаутски кадрови и да се издаје партиска литература на арнаутском језику“. Истовремено су упућени захтеви југословенским властима „да се престане са досадашњим нечовјечним поступањем према арнаутском народу“. <sup>684</sup>

Упоредо са заокретом КПЈ према решавању проблема албанске мањине „на Косову“ аграрно питање, раније посматрано готово искључиво као вид „економске експлоатације радног сељаштва“ на овом простору, добило је обележје „националног угњетавања“, постајући нераскидиво везано за национално питање. Партијско руководство истицало је како се „на Косову“, као у области „главне колонизације српских елемената“, аграрна реформа „врши у знаку отимања земље (испаше, утрине, шуме) домаћег му[сли]манског, нарочито арнаутског [становн]иштва“. Свеукупне мере југословенских аграрних власти означене су као настојање „да се арнаутски живаљ по могућству потисне преко границе а турски муслимански живаљ да се натера да своје имање прода што јефтиније и да се исели у Турску“. <sup>685</sup> Током лета 1939. комунисти су у Пећи „растурали“ летке на српском и албанском језику, иступајући „против одузимања земље Шиптарима, насељавања Срба и Црногораца и иселавања Шиптара у Турску“. <sup>686</sup> Уз то, вршена је агитација међу насељеницима да не прихватају земљу која се претходно налазила у власништву Албанаца. <sup>687</sup>

У време расламсавања рата на тлу Европе, за руководство КПЈ „национално питање Косова“ било је „у основи [...] питање тамошњих Арнаута, Турака, слов[енских] Муслимана и мањих група (Мађупи, Цигани, Куцовласи)“, при чему је албанско питање означено као најзначајније. <sup>688</sup> „У тим годинама“, забележио је Павле Јовићевић, „једно од мерила за оцену зрелости људи српске и црногорске националности за пријем у Партију било је – како гледају на питање Шиптара, колика њихова спремност да се боре за њихова права и колико су код њих развијена осећања братске солидарности са радним људима шиптарске националности“. [...] „Преко те борбе“ КПЈ је „калила и подизала интернационалну свест својих чланова“, и то „не само код чланова Партије, већ и код најширих народних маса“, настојећи да „развија осећање братске солидарности, да их зближи и сједини у заједничкој борби за њихова права и интересе“. <sup>689</sup>

С друге стране, посматрајући читаву територију јужно од старе српско-турске границе као област која ни у ком смислу не припада Србији, комунисти нису отварали питање права Срба староседелаца нити питање њиховог положаја у будућем, постреволуционарном периоду. Није говорено ни о правима „Црногораца“, иако се и „црногорски народ“, према мишљењу комуниста, попут албанске мањине налазио под притиском „националног угњетавања“. <sup>690</sup> У партијским документима „Косово“ је означено као „типична колонијална област“, „без изгледа на економски напредак“, коју „србијански и страни капитал експлоатише на разне начине“. Моша Пијаде писао је поткрај 1940. како „вероватно нигде у Југославији није после

<sup>683</sup> АЈ, 792, Србија, I/87.

<sup>684</sup> Исто.

<sup>685</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1940/14–12.

<sup>686</sup> АЈ, МГ–2605.

<sup>687</sup> Branko Bošković i Aleksandar Apostolov, „Stav KPJ prema agrarnoj reformi i kolonizaciji na Kosovu i Metohiji 1919–1941. godine“, *Kosova – Kosovo* 1/1972, 341.

<sup>688</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1940/14–12.

<sup>689</sup> Pavle Jovičević, „Politička situacija i rad partijske organizacije na Kosovu i u Metohiji pred rat i u 1941. godini“, 213.

<sup>690</sup> АЈ, КИ, 1934/276–1.

рата постојао страшнији терор над масама него на Косову (паљење читавих села, сл[а]ње великих војних одељења у села на дужи боравак на рачун сељака, убијање истакнутих људи)“. Отуда је, према његовим речима, „пролетаризација“ представљала „нормалан процес у сељаштву те земље, нарочито у арнаутском и муслиманском. [...] Пошто су српске власти многим Арнаутима напосто отеле извор прихода, земљу и стоку, међу Арнаутима се моме-нат нац[ионалног] отпора тесно испреплиће са потребом арнаутских сељака да себи осигура-ју приходе макар и пљачком [све подвучено у оригиналу – Д. Б.]. Зато је у покрету качака тешко одвојити разбојнички моменат од нац[ионално]-политичког. Али је несумњиво“, закључио је Моша Пијаде, „да се качаци под Србима могу упоредити са српским хајдуцима Карађорђевог времена.“<sup>691</sup>

Јачина и упорност борбе Албанаца „против нац[ионалног] угњетавања“ уверавали су југословенске комунисте да је међу муслиманским становништвом на југу земље „најзначај-нији [...] отпор Арнаута“, насупрот Турцима који су чинили „сувише незнатан слој да би могли у већој мери реагирати на методе српског угњетавања“. Деловање албанске емиграци-је, окупљене унутар обновљеног Косовског комитета, видели су као несумњиву тенденцију „да на место раније анархичне качачке форме борбе ступе нове, модерне форме борбе, модерна нац[ионална] и класна борба [подвучено у оригиналу – Д. Б.]. Ову промену условио је, према мишљењу комуниста, „факат да су под Србијом косовски Арнаути дошли под власт први пут једне колико-толико модерне буржоаске државе, у сплет капиталистичких еко-ном[ских] односа“, па је и сама „борба Арнаута у великој мери“ имала одлике „борбе једног гентилно феудалног друштва против огромног терета модерне кап[италистичке] државе и против терета које им намеће капитализам“.<sup>692</sup>

За руководство КПЈ политичко усмерење албанске емиграције представљало је „став италом-империјализма“, изражен кроз пројекат решавања албанског питања у виду стварања „Велике Албаније која би имала да обухвати и арнаутске колоније у Србији и Македонији“, што је било сасвим супротно политици народног фронта и начелу КИ о очувању постојећих државних граница. Партијски вођи говорили су да „концепција Велике Албаније не значи решавање тог [албанског – Д. Б.] питања, него само постављање албанског односно итали-јанског империјализма наместо српског“. Борба „против таквог ‘решења’“, истицали су комунисти, била је условљена борбом „за изолацију феудалног слоја [...] одвајањем арнаут-ских и турских радних маса испод утицаја бегова“. У том циљу требало је продрети у Косов-ски комитет, односно формирати „лево крило“ у овој организацији у облику „косовског нац[ионално] рев[олуционарног] покрета“.<sup>693</sup> На Другој обласној конференцији КПЈ за Косо-во и Метохију, одржаној у јулу 1940, као „главни задатак ОК и целог [партијског] чланства“ истакнут је „продор међу Арнауте и њихово окупљање око КП“. Наведено је, према оцени обласног руководства, било могуће остварити „тек пошто сваки члан Партије буде имао исправан став по том питању и тај став преносио на широке народне масе“. Наглашен је, такође, значај раније одлуке Обласног комитета „да се парт[ијски] материјал издаје на арна-утском језику“, <sup>694</sup> иако „ни сам шиптарски народ није знао своју азбуку“.<sup>695</sup>

Насупрот свему томе, албанско становништво остало је трајно неповерљиво према КПЈ. Према сећањима Павла Јовићевића, током 1936. у пећкој партијској организацији, нај-снажнијој организацији на терену будућег Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, било је 34 члана Партије – „26 Црногораца, 5 Срба и 3 Шиптара“.<sup>696</sup> Истоветне прилике у погледу националног састава партијских ћелија затекао је Мома Марковић годину дана кас-

<sup>691</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1940/14–12.

<sup>692</sup> Исто.

<sup>693</sup> Исто.

<sup>694</sup> *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, 297.

<sup>695</sup> Pavle Jovičević, „Politička situacija i rad partijske organizacije na Kosovu i u Metohiji pred rat i u 1941. godini“, 212.

<sup>696</sup> Pavle Jovičević, „Iz borbi komunista na Kosovu i Metohiji“, u: *Četrdeset godina*, III/62.

није, приликом састанка са руководством метохијског Округног комитета у јулу 1937.<sup>697</sup> Након три године, на Другој обласној конференцији КПЈ за Косово и Метохију, обласно руководство оценило је да се још увек „није [...] продрло међу Арнауते“, иако је „међу арнаутском омладином постигнут [...] један мали успех“.<sup>698</sup> Поткрај 1940. унутар читавог Обласног комитета било је свега „25 Арнаута партијаца“ од укупно 239 чланова КПЈ.<sup>699</sup>

Прилике унутар ОК КПЈ за Косово и Метохију крајем тридесетих година показивале су да, као ни две деценије раније, током легалног деловања КПЈ, комунистичка мисао није имала дубље утемељење на југословенском југу. Пароле о „борби радника и сељака“ против „класног непријатеља“ нису могле да продру у затворену средину, испуњену тврдокорним традицијама и уређену према давно утврђеним друштвеним нормама.<sup>700</sup> Сам процес изградње партијских структура отпочео је са значајним закашњењем у односу према осталим крајевима земље, након дугог низа година у којима се присуство КПЈ на овом подручју није ни осећало. Обласно руководство чинили су млади кадрови, готово без искуства у раду Партије, који неретко нису разумели суштину директива ЦК КПЈ, већ су били, како наводе Павле Јовићевић и Милутин Миљковић, „понети неком прилично апстрактном борбом за стварање Народног фронта“.<sup>701</sup> У време убрзаног урушавања „версајског система“ и успостављања „новог светског поретка“ који је најављивао прераспodelу државних територија, опредељење комуниста за одбрану Југославије није одговарало очекивањима већине албанског становништва. Без одјека у „албанским масама“ остали су позиви комуниста у „борбу за стварање такве народне владе у којој ће бити заступљене све народне, демократске и родољубиве снаге народа Југославије, које су вољне да бране мир и опстанак Југославије, независност и слогу њених народа“.<sup>702</sup> Уз то, задоцнело деловање КПЈ у духу „продора међу Арнауते“ губило је значај у додиру са окамењеним међуетничким и међуконфесионалним односима. Сасвим илузорним показала су се очекивања обласног партијског руководства које је говорило да „арнаутске радне масе“ треба „одвојити [...] од утицаја бегова“ и „повезати [их] с насељеничком и осталом сиротињом у борби за свакодневне животне интересе“.<sup>703</sup> Партијска пропаганда није могла попунити дубоки јаз у српско-албанским односима, оптерећеним понајвише анимозитетима између Албанаца с једне и Црногораца у Метохији и српских колониста с друге стране. Национални састав партијских структура у Обласном комитету КПЈ додатно је подстицао неповерење албанског становништва према комунистима. Ни већини српског становништва нису били блиски ставови КПЈ, поготово однос комуниста према националном питању у контексту „афирмације“ албанске мањине и потирања српског питања. Према сећањима Павла Јовићевића и Милутина Миљковића, спорадично објављивање летака КПЈ на албанском језику крајем тридесетих година наводило је Србе на питање „да ли комунисти који пишу такве летке, иду на руку иредентистичким елементима, разбијају државу и помажу акцију оних ‘преко границе’“.<sup>704</sup>

У осталим крајевима југословенске државе комунисти нису отварали албанско питање, насупрот чињеници о присуству значајног броја Албанаца на терену изван надлежности

<sup>697</sup> „Комунисти које сам сретао у Пећи“, забележио је Мома Марковић у својим сећањима, „били су углавном Срби и Црногорци“ (Марковић, *н. д.*, 104).

<sup>698</sup> *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, 297.

<sup>699</sup> У том моменту, према речима Бориса Вукмировића, ОК КПЈ за Косово и Метохију чинило је „55% сељ[ака], 30% рад[ника], 15% инт[електуалаца], 12 жена“ (*Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, 197–198).

<sup>700</sup> Петар Иванишевић, бан Зетске бановине, био је сасвим у праву када је у једном извештају, упућеном Милану Стојадиновићу крајем 1937, навео како „у Пећи [с] обзиром на конзервативизам и менталитет нашег живља, о правом идеолошком комунизму не може бити говора“ (АЈ, 37–51–596, Реферат о доле изложеним питањима, о којима је господин председник Министарског савета тражио обавештење од г. бана Зетске бановине).

<sup>701</sup> Јовићевић и Миљковић, *н. д.*, 346.

<sup>702</sup> АЈ, 37–66–388, Studentet e Kosoves dhe te Metohise – popullit te vet popujt e Kosoves dhe te Metohise – Студенти Косова и Метохије – народима и насељеницима Косова и Метохије.

<sup>703</sup> *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, 297.

<sup>704</sup> Јовићевић и Миљковић, *н. д.*, 340.

ОК КПЈ за Косово и Метохију, везујући проблем самоопредељења албанског становништва искључиво за територијални оквир ове партијске организације. На својим конференцијама и пленумима покрајинско руководство КПЈ на Цетињу током друге половине тридесетих година није говорило о албанској мањини, већ је понајвише инсистирало на „мјерама чишћења [...] од туђих антипартијских и опортунистичких елемената“ у редовима Партије, као и на јачању њених организација кроз „расподјелу рада која ће овима омогућити свестрано и широко приступање масама“.<sup>705</sup> О албанском становништву на терену надлежности овог покрајинског комитета није говорило ни партијско руководство. Једва приметне назнаке у том смислу уочљиве су у резолуцији Пете земаљске конференције из октобра 1940, у начелном опредељењу Партије у борби „за слободу и равноправност арнаутских мањина на Косову, у Метохији и Санцаку“.<sup>706</sup> Нешто прецизније одређење према мањинама исказивало је покрајинско руководство СКОЈ за Црну Гору, Боку и Санцак, истичући током 1940. како треба „напустити секташки став који се испољава у односу на арнаутску и муслиманску омладину и остварити што масовнију базу код те омладине“.<sup>707</sup> Ипак, наведено становиште није суштински било везано за албанско питање, већ је једино упориште имало у „тактици народног фронта“ као актуелном курсу деловања партијског руководства у циљу јачања постојећих структура КПЈ и сузбијања фашизма.

На исти начин деловало је покрајинско руководство у Скопљу, иступајући крајем тридесетих година у духу сарадње са свим мањинама на тлу Македоније. У Резолуцији покрајинске конференције КПЈ за Македонију из септембра 1940. наведено је како „македонски националнореволуционарни покрет није и не може бити туђ правима и борби читавог македонског народа укључујући Арнауте, Турке, Куцовлахе и друге, који су исто тако експлоатисани и поробљени, подвргнути терору и асимилацији.“<sup>708</sup> Исказано у начелном облику, ово усмерење у мањој мери је изражавало становиште македонског покрајинског руководства, док је у првом реду представљало одраз директива ЦК КПЈ. Верујући како је „основна маса нац[ионалних] мањина солидарна с македонским масама у борби за слободу Македоније“, партијско руководство очекивало је „да ће баш та заједница отпора довести до спонтаног [подвучено у оригиналу – Д. Б.] процеса асимилације тих раштрканих нац[ионалних] мањина и етничких група“, што би „знатно поједноставило национално питање“. Прерастање „радничко-сељачке револуције“ у „пролетерску револуцију“ представљало је императив, будући да „само она укида саму могућност сваког нац[ионалног] угњетавања и гарантује пуну [и] најширу примену рев[олуционарног] демократског принципа према сусједним нацијама као и према нац[ионалним] мањинама саме Македоније“.<sup>709</sup>

Партијском руководству у Македонији умногоме значајније од питања мањина било је аграрно питање, као полазиште у процесу уједињења „свих македонских група и елемената који су спремни да воде борбу за слободу против великосрпског империјализма“. Требало је у првом реду „развијати активност и рад за придобијање македонских сељака, који представљају основни елемент националнореволуционарног македонског покрета“. „Главна парола“ била је „да земља у Македонији која припада велепоседницима, великосрпским шовинистима, и ‘херојима’ колонистима – поробљивачима, манастирима, црквама, круни и вакуфима пређе у руке македонских сељака и произвођача и да Македонци сиђу с великих брда и планина и да обрађују земљу својих очева и дедова“.<sup>710</sup> У вези с тим, Методије Шаторов, секретар ПК КПЈ за Македонију, говорио је на Петој земаљској конференцији КПЈ у октобру 1940. како „не можемо ићи мак[едонском] сељаку и да му кажемо да су колонисти браћа мак[едонских сељака]. Јер генерали, жандари, шпијуни нису браћа. [...] Сви су они угњетачи мак[едонског] народа и са њима не можемо имати добре односе.“ Захтевао је „да се иселе

<sup>705</sup> АЈ, 792, Црна Гора, I/8.

<sup>706</sup> *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, 238.

<sup>707</sup> АЈ, 792, Црна Гора, I/22.

<sup>708</sup> *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, 347–352.

<sup>709</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1940/14–12.

<sup>710</sup> *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, 351.



колонисти у Срб[ију]“, а земља да се додели македонским сељацима, истичући како се по овом и другим питањима у Македонији „не може [...] чекати на револ[уцију]“. <sup>711</sup>

Насупрот томе, Лазар Плавшић је у име ПК КПЈ за Војводину навео како „ми нисмо за ‘тактику’ Макед[онаца]. Ми придобијамо колонисте за себе и окреће[мо] оружје бурж[оазије] против ње.“ И Никола Лекић, делегат ПК КПЈ за Црну Гору, Боку, Санцак, Косово и Метохију, сматрао је да Методије Шаторов „није у праву кад је за гоњење колониста“. Истог мишљења био је Милован Ђилас, исказујући став партијског руководства према којем је земљу требало одузети само „онима који су угњетавали мак[едонски] народ“, уз опште начело борбе „против свих будућих колонизација“. <sup>712</sup> У истом смислу Моша Пијаде говорио је како „добар део колониста није у ружичастом положају“, те да „многи од њих нису успели да се одрже“, док су „из разних разлога (необично рђава техничка колонизација итд) пропала [...] чак и читава нова насеља [подвучено у оригиналу – Д. Б.]“. <sup>713</sup>

Одсуство албанских кадрова у редовима Партије на терену изван надлежности ОК КПЈ за Косово и Метохију у значајној мери исходило је из прилика унутар партијских организација у крајевима настањеним албанским становништвом. Током 1937. на читавом простору „Санцака“ деловала је само једна партијска ћелија на челу са секретаром Душаном Кораћем. <sup>714</sup> Изградња партијских структура започета је две године касније, док је Обласни комитет КПЈ за Санцак формиран 1940. <sup>715</sup> У том периоду успостављене су партијске организације у срезovima Бјелопољском, Пљеваљском, Милешевском и Новопазарском, док их у златарском, сјеничком, тутинском и прибојском крају није било. У вези са бројем чланова Партије унутар Обласног комитета КПЈ за Санцак могло се претпоставити, како наводи Воја Лековић, „у најбољем случају да их је било 100“. <sup>716</sup> Међу њима није било Албанаца. Једино је, према сећању Бранка Петричевића, током заседања Осме покрајинске конференције КПЈ за Црну Гору, Боку, Санцак, Косово и Метохију, средином августа 1940, присуствовао „један студент Шиптар из Санцака“. <sup>717</sup>

И на простору деловања ПК КПЈ за Македонију процес изградње партијских структура крајем тридесетих година био је тек у настајању, будући да током претходних година на овом терену није ни било комунистичких организација. Смернице ЦК КПЈ у вези са обновом партијских структура донео је Мома Марковић у јулу 1937, дошавши у Скопље и Велес након састанка са пећким комунистима истог месеца. <sup>718</sup> И након тога, међутим, изостало је очекивано окупљање комунистичких група у Македонији, па је руководство КПЈ у марту 1939. донело одлуку о поновном упућивању помоћи. <sup>719</sup> Средином лета 1939. у Скопље је допутовао Милован Ђилас, са задатком да ојача рад у недавно формираним ћелијама КПЈ. Партијска структура била је сасвим разорена, те се инструктор ЦК КПЈ могао ослонити једино на деловање Душка Поповића и Блажа Орландића. Током десетодневног боравка у Скопљу Милован Ђилас састао се са вођима партијских ћелија којима је пренео ставове руководства КПЈ „о Горкићу и Милетићу“. <sup>720</sup> У исто време ЦК КПЈ именовao је чланове привременог Бироа ПК КПЈ за Македонију, али се он, према речима Петра Ивановског, „није [...] скоро никада састајао“. Партијски вођи су „у марту 1940. послали помоћ“, упутивши у Скопље

<sup>711</sup> Isto, 210–211.

<sup>712</sup> Isto, 213–214.

<sup>713</sup> AJ, 507, ЦК КПЈ, 1940/14–12.

<sup>714</sup> AJ, МГ–2033–2.

<sup>715</sup> Обласно партијско руководство чинили су Душан Кораћ (секретар), Недељко Мердовић, Љубиша Миодраговић и Ђорђе Станић. – AJ, МГ–2152.

<sup>716</sup> Исто.

<sup>717</sup> AJ, МГ–2033.

<sup>718</sup> Славка Фиданова, „КПЈ во Македонија во времето од 1929 година до Априлската војна“, у: *Основањето и развојот на Комунистичката партија на Македонија*. Материјали од Научниот собир одржан на 1, 2 и 3 ноември 1979 година, I–II, (Скопје: ООЗТ Комунист – Скопје, 1980), 117.

<sup>719</sup> AJ, 507, ЦК КПЈ, 1939/15.

<sup>720</sup> Djilas, *op. cit.*, 286, 291–293.

инструкторе Светозара Вукмановића и Сретена Жујовића.<sup>721</sup> Месец дана касније формиран је нови Покрајински комитет КПЈ за Македонију који су чинили Методије Шаторов (политички секретар), Петар Ивановски (организациони секретар), Коце Стојановски, Добривоје Видић и Орце Николов.<sup>722</sup> До почетка септембра 1940. одржане су две пленарне седнице и покрајинска конференција КПЈ за Македонију на којој је установљено ново покрајинско партијско руководство. У том периоду образовано је 16 партијских организација „по већим местима“, у којима се налазило 247 чланова КПЈ.<sup>723</sup> На Петој земаљској конференцији КПЈ Јосип Броз је истакао да је „особито [...] важно нагласити стварање организација у Македонији“.<sup>724</sup>

Први додире између македонског Покрајинског комитета и Албанаца остварени су у Скопљу, у оквиру културно-просветног друштва Јардм (тур. *yardım* – помоћ, подршка), основаног 1. августа 1939. као удружење „младих муслимана“.<sup>725</sup> Два месеца касније, 1. октобра 1939, Добривоје Видић, члан ПК КПЈ за Македонију, формирао је Муслимански актив СКОЈ „за шиптарску и турску мањину“, који је имао „посебан задатак да продре у редове муслиманске омладине, нарочито у друштво ‘Јардм’“.<sup>726</sup> Испрва су ову организацију чинили Мустафа Карахасан (секретар), Хамди Демир, Омер Иса Токат, Нихат Куленовић и Халим Халимић, док су нешто касније примљени Темал Сејфула, Осман Јусуф, Суреја Јусуф, Темал Мусли, Абдуш Хусеин, Идриз Емин, Бајрам Бајрам и други из редова „напредне муслиманске омладине“.<sup>727</sup> На основама Муслиманског актива СКОЈ формирана је 1. септембра 1940. прва муслиманска партијска ћелија, која је у организационом погледу, према сећањима њеног секретара Мустафе Карахасана, била изједначена са месним комитетом КПЈ.<sup>728</sup> Ниједна од ових организација, супротно очекивањима покрајинског руководства, није постала „масовна“. Главнина муслиманског становништва у Македонији остала је задуго изван токова развоја КПЈ.

---

<sup>721</sup> *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, 196; Svetozar Vukmanović – Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari*, I–IV, (Zagreb: Globus, 1982), I/93. Привремени биро ПК КПЈ за Македонију испрва су чинили Коча Попов, Орце Николов и Страил Гигов, а недуго затим овом саставу прикључени су Блажо Орландић (секретар), Цветан Димов и Добривоје Видић. – *Isto*, 196, нар. бр. 448.

<sup>722</sup> Фиданова, н. д., 127.

<sup>723</sup> *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, 196.

<sup>724</sup> *Isto*, 26. Као један од најзначајнијих узрока слабости у деловању ПК КПЈ за Македонију партијски вођи видели су „терор над класним покретом“, који је у Македонији био „јачи него у ма којој земљи Југославије“ (*Isto*, 67). И други савременици оставили су сведочанство о репресивним мерама власти према комунистима у овом делу државе. Милан Јовановић Стоимировић забележио је у свом дневнику како се у Велесу „полиција стара да сви комунисти једном недељно буду избијени, као што се стара да све улице једном недељно буду почишћене“ (Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, приредили Стојан Траћаковић, Владимир Шовљанин, (Нови Сад: Матица Српска, 2000), 67).

<sup>725</sup> АЈ, МГ–2503.

<sup>726</sup> Исто.

<sup>727</sup> Мустафа Карахасан, „Турската народност како субјект во класно-националната политика на КПМ“, у: *Основањето и развојот на Комунистичката партија на Македонија*, I/480.

<sup>728</sup> *Isto*, I/481–482.

## СРПСКО И АЛБАНСКО ПИТАЊЕ У РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ (1941–1944)

### Априлски рат, окупација Краљевине Југославије и формирање „Велике Албаније“

Планови о разбијању Краљевине Југославије разматрани су крајем тридесетих и почетком четрдесетих година у Берлину и Риму, упоредо са све снажније израженим настојањима Трећег Рајха да југословенску државу усмери ка приступању Тројном пакту, односно силама Осовине.<sup>729</sup> О томе је говорено приликом сусрета немачког канцелара Адолфа Хитлера и кнеза Павла Карађорђевића у Бергхофу почетком марта 1941, током којег је од Југославије затражено да неодложно напусти своју неутралност. Југославији је притом гарантован њен државни суверенитет и територијална целовитост, као и припајање Солуна и излазак на Егејско море након рата.<sup>730</sup> У таквим околностима и уз сазнање да флота Велике Британије у случају рата у Југославији неће улазити у Јадранско море,<sup>731</sup> на Шестој седници Крунског савета, одржаној 20. марта 1941, донесена је одлука о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту, док је сâм Протокол потписан пет дана касније у Бечу.<sup>732</sup> Већ 24. марта избиле су прве антифашистичке демонстрације, док је у ноћи између 26. и 27. марта извршен војни пуч, збачена Краљевска влада и на престо доведен малолетни Петар II Карађорђевић.<sup>733</sup> Нова Влада на челу са армијском генералом Душаном Симовићем беспешно је уверавала римске и немачке дипломатске представнике да намеснички режим није био срушен из међународних већ из унутардржавних разлога, те да Бечки протокол овим чином није изгубио свој значај.<sup>734</sup> Одлука о уништењу Југославије донесена је у Берлину свега неколико часова након пуча у Београду.<sup>735</sup>

Напад немачких снага на Југославију отпочео је у ноћи између 5. и 6. априла 1941, заузимањем Сипа на Дунаву. Главни правац немачког продирања био је усмерен из Бугарске према долини Вардара и потом ка југословенско-албанској граници и северној обали Егејског мора, са циљем потпуног прекида копнене комуникације између Југославије и Грчке, односно онемогућавања очекиваног одступања Југословенске војске према југу.<sup>736</sup> Већ првог дана рата

<sup>729</sup> Bogdan Krizman, *Hitlerov „Plan 25“ protiv Jugoslavije. Jugoslavija u svijetlu „nürnbergskih dokumenata“*, (Zagreb: NIP, 1953), 13–70; Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, I–III, (Beograd: Vojnoizdavački zavod; Balkanološki institut SANU; Prosveta; RAD; Partizanska knjiga, 1982–1987), II/384–420; H. Džejms Bergvin, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, (Beograd: Službeni glasnik, 2007), 28–33.

<sup>730</sup> *Aprilski rat 1941*, priredio Antun Miletić, I–II, (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1987), dok. br. 53: Obaveštenje ministra inostranih poslova Nemačke od 7. marta 1941. poslaniku u Beogradu o razgovoru kneza Pavla sa Hitlerom u Berghofu, II/202–203.

<sup>731</sup> Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, I–II, (Beograd: „Narodna knjiga“, Titograd: „Pobjeda“, Ljubljana: „Partizanska knjiga“, 1982–1983), I/265–269, 277–279.

<sup>732</sup> *Isto*, I/397–456; Branko Petranović i Nikola Žutić, *27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata*, (Beograd: NICOM, 1990), dok.: Tekst Protokola, 127–130; Krizman, *n. d.*, 71–109.

<sup>733</sup> Petranović i Žutić, *n. d.*, dok.: Proglas kralja Petra, 390. О мартовском преврату, више: Живан Кнежевић, *27. март 1941*, (Њујорк: Ж. Л. Кнежевић, 1879); Милан А. Фотић, *Изгубљени пут. Правно-политичка и идеолошка расправа*, (Београд: А. Ж. Јелић, 2001); Nikola Milovanović, *Војни пућ и 27. март 1941*, (Београд: Prosveta, 1981); Dragoslav Ђорђевић, *Na raskrsnici: prilozi za istoriju Drugog svetskog rata*, (Toronto: Bratstvo, 1988); *27. март 1941. Седамдесет година касније. Зборник радова*, (Београд: ИСИ; Фонд Краљевски двор, 2012).

<sup>734</sup> Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, (Beograd: VINC, 1992), 63–96; Terzić, *n. d.*, I/457–546.

<sup>735</sup> *Aprilski rat 1941*, dok. br. 126: Hitlerova direktiva br. 25 od 27. marta 1941. Vrhovnoj komandi Vermahta za napad na Kraljevinu Jugoslaviju, II/346–350.

<sup>736</sup> *Isto*, dok. br. 134: Naređenje Adolfa Hitlera od 31. marta 1941. vrhovnim komandama nemačkih kopnenih snaga i vazduhoplovstva da koncentrični napadi na Jugoslaviju uslede 5, 8. i 12. aprila i da se izvrše ojačanja udarnih grupa

немачке трупе из састава 12. армије савладале су одбрану Југословенске војске у ширем пограничном појасу у Македонији, заузевши Криву Паланку, Страцин, Царево Село и Струмицу.<sup>737</sup> С друге стране, на југословенско-албанској граници током 6. априла није било никаквих дејстава, изузев пограничних чарки незнатног обима. Италијанске снаге у северној и средњој Албанији задржале су одбрамбени положај, у складу са претходно утврђеним споразумом између Берлина и Рима.<sup>738</sup> Офанзиву на том делу фронта није испрва предузимала ни Команда југословенске Треће армије, супротно ратном плану „Р-41“ који је предвиђао напад њених дивизија на италијанске трупе у Албанији.<sup>739</sup> Први кораци у том смислу учињени су 7. априла, нападом јединица Зетске, Косовске и Вардарске дивизије у правцу Скадра и Пишкопеје, али су услед снажног отпора италијанске 9. армије југословенске снаге биле враћене на почетне положаје, изузев на ужем сектору у долини Дрима. Без значајног исхода остали су, такође, напори Вардарске дивизије, која је требало да се из правца Струге и Дебра пробије према Тирани.<sup>740</sup>

Истовремено је текао продор немачких снага из Бугарске према долини Вардара. На брегалничком правцу немачка 73. пешадијска дивизија сломила је 7. априла отпор Шумадијске дивизије, заузела Штип и потом наставила пробој према Велесу. Одбрану на кумановском правцу држале су снаге Моравске и Ибарске дивизије, али су и оне биле приморане на повлачење након немачког бомбардовања Скопља и Куманова и снажног притиска немачке 9. оклопне дивизије. Тако је већ другог дана рата, падом Скопља, Југословенској војсци била у потпуности пресечена одступница према југу. Немачки успеси у Македонији омогућили су италијанским снагама у Албанији прелазак са дефанзивних на офанзивне задатке, пре свега у погледу пробоја на сектору између Струге и Дебра у циљу остваривања копнене везе са немачким јединицама које су напредовале из правца Тетова и Прилепа. Вардарска дивизија, готово изолована од осталих јединица југословенске Треће армије, заузела је одбрамбене положаје на деббарско-струшком правцу, ишчекујући офанзиву грчких снага у области између Преспанског и Охридског језера.<sup>741</sup>

Током 8. априла 1941. Комски одред и јединице из састава Зетске и Косовске дивизије наставиле су са нападима на италијанске трупе у северној Албанији, али су упркос великим напорима сви покушаји преласка преко Дрима пропали. Истовремено је положај југословенских снага био додатно угрожен након побуне Албанаца у Сувој Реци, што је непосредно угрозило позадину Косовске дивизије. Наредног дана италијанска 9. армија издала је наредбу својим јединицама у Албанији да изврше продор у правцу Призрена, Дебра и Охрида. Мада су снаге Зетске дивизије и Комског одреда успешно браниле запоседнути терен, немачко заузимање Призрена 9. априла пресекло је комуникације у области деловања Косовске дивизије. Истог дана јединице немачке 9. оклопне дивизије разбиле су отпор југословенског 4. пешадијског пука, продрле кроз Качаничку клисуру и заузеле Урошевац, док су снаге немачког 40.

---

на правцима за Скопље и Ниш, II/383–384; dok. br. 139: Zapovest nemačke 12. armije od 2. aprila 1941. za napad na Jugoslaviju, II/407–415; Terzić, *n. d.*, II/30–66, 279–297.

<sup>737</sup> *Aprilski rat 1941*, dok. br. 164: Izveštaj nemačkog Generalštaba kopnene vojske od 7. aprila 1941. Vrhovnoj komandi Vermahta o dejstvima 2. i 12. armije na jugoslovenskom ratištu, II/495–496.

<sup>738</sup> Terzić, *n. d.*, II/67–84.

<sup>739</sup> Према ратном плану „Р-41“ требало је обезбедити моравско-вардарску долину у циљу одржавања копнене везе са грчким снагама, потом затворити правац према Бугарској и спровести офанзивна дејства према италијанским положајима у Албанији. У вези с тим било је предвиђено формирање Треће групе армија, састављене од Треће армије, трупа Треће армијске области и Ибарске дивизије. Притом је офанзивна улога била намењена Трећој армији, на тај начин што је њене три дивизије – Вардарску, Косовску и Зетску – уз Комски одред требало усмерити према Албанији, са задатком заузимања Скадра, Љеша, Драча и Тирани, док је Херцеговачка дивизија требало да остане у Даниловграду као армијска резерва. – *Isto*, II/184–194; Далибор Велојић, „Зетска дивизија у Априлском рату 1941“, *Баитина* 42/2017, 139–144.

<sup>740</sup> Petranović, *n. d.*, 97–110; Terzić, *n. d.*, II/298; Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: поријекло – идеје – пракса*, (Београд: Војноисторијски институт Војске Југославије, 1995), 266–274; Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, (Београд: Војноисторијски институт Војске Југославије, 1999), 43–45.

<sup>741</sup> Terzić, *n. d.*, II/305–310; Дане Петковски и Владо Стрезоски, *Борбена дејства у западној Македонији 1941–1944*, (Београд: Војноиздавачки завод, 1983), 18–19; Борозан, *n. d.*, 275–277.

корпуса преузеле пуну контролу над готово читавом Македонијом, изузев узаног појаса између Охрида и Дебра где се још увек налазила Вардарска дивизија. Њене јединице биле су највећим делом заробљене 11. и 12. априла.<sup>742</sup> Пораз на фронту у Македонији и убрзано напредовање немачких и италијанских трупа са севера и запада према централним деловима југословенске територије, најавили су скори слом Југословенске војске.<sup>743</sup>

Упркос неповољним приликама на терену, Штаб Врховне команде Југословенске војске издао је наредбу својим јединицама у северној Албанији да изврше пробој према Тирани и Драчу. Зетска дивизија испрва је одбила италијански противнапад и наставила продор према Скадру, али су њено напредовање зауставиле 11. априла снаге италијанског 17. корпуса. Италијански противудар био је мотивисан у првом реду настојањем Рима да овлада што већим простором у Црној Гори и Метохији пре даљег продора немачких јединица које су се већ 11. априла налазиле у Приштини и Вучитрну. Четири дана доцније Зетска дивизија отпочела је одступање према северу, под учесталом непријатељском ватром и уз велике губитке. Њене јединице биле су расформиране након капитулације Југословенске војске 17. априла.<sup>744</sup> Остаци Косовске дивизије, међутим, нису имали сазнања о престанку ратних дејстава, те су наставили са напредовањем дуж реке Шаље према Скадру. Одсечене од своје команде, ове јединице нису имале јасну слику о свом положају који је постао готово безизлазан већ у тренутку њиховог покрета према југу, услед спајања немачких и италијанских снага 14. и 15. априла у рејону Призрена и Ђаковице. Након дводневних борби против италијанских снага надомак Скадра највећи део Косовске дивизије био је принуђен на предају 22. априла, док се мањи број њених војника под борбом пробијао према Црној Гори и Метохији.<sup>745</sup>

У северном делу Косова немачке снаге су након заузимања Приштине 11. априла настојале да продру у долину Ибра, али су их у томе спречили Косовскомитровачки и Новопазарски одред. Ове јединице су се уз Суворечки, Пећки и Рашки одред налазиле у саставу новоформиране Санџачке војске, која је имала задатак да заустави немачко напредовање према северу и потом да потисне непријатељске снаге до Качаничке клисуре. Током наредних пет дана немачке јединице нису успеле да пробију југословенску одбрану. Ипак, делови 60. немачке дивизије заузели су Краљево 15. априла, а већ следећег дана окупирани су Нови Пазар, Косовска Митровица и Сјеница. Улазак немачке војске у Ибарски Колашин и потписивање капитулације Југословенске војске 17. априла означили су престанак отпора југословенских снага на овом простору.<sup>746</sup>

Након уништења југословенских војних снага уследило је уништење југословенске државе. Линија разграничења међу силама Осовине одређена је у grubим цртама током 21. и 22. априла 1941. у Бечу, у разговорима које су водили шефови италијанске и немачке дипломатије, гроф Галеацо Ђано и Јоаким фон Рибентроп. Италијанска страна инсистирала је на дугорочном обезбеђивању стратешких интереса италијанске империје, чије је границе требало утврдити на некадашњем лимесу античког Римског царства. Рим је средишњи део Балкана видео као италијански „животни простор“ (итал. *spazio vitale*), погодном за насељавање око пет милиона Италијана из пасивних области јужне Италије.<sup>747</sup> Осим тога, Галеацо Ђано истицао је очекивања албанског становништва у погледу образовања јединствене територијалне целине под протекторатом Италије, која би својом границом требало да обједини чети-

<sup>742</sup> Велојић, *н. д.*, 140–146; Terzić, *н. д.*, II/326–329, 344–346, 360–361, 386–387, 402–403; Далибор Велојић, „Вардарска дивизија у Априлском рату 1941“, *Хронотоп Косова и Метохије у науци и уметности. Међународни тематски зборник*, уредили и приредили Драган Танчић, Јасмина Ахметагић, Далибор Елезовић, (Лепосавић: Институт за српску културу, 2018) 389–398; Далибор Велојић, „Косовска дивизија у Априлском рату 1941“, *Баштина* 36/2014, 223–238.

<sup>743</sup> Борозан, *н. д.*, 277–284; Петковски и Владо Стрезоски, *н. д.*, 19–21; Nenezić, *н. д.*, 45–49.

<sup>744</sup> Велојић, „Зетска дивизија у Априлском рату 1941“, 147–150; Terzić, *н. д.*, II/415–416, 460–464.

<sup>745</sup> Isto, II/469–473; Велојић, „Косовска дивизија у Априлском рату 1941“, 238–239.

<sup>746</sup> Милутин Живковић, *Између „Велике Албаније“ и окупираних Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*, (Лепосавић: Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2018), 15–17; Terzić, *н. д.*, II/386–387.

<sup>747</sup> Bergvin, *н. д.*, 53–55; Spasoje Đaković, *Sukobi na Kosovu*, (Beograd: Narodna knjiga, 1984), 118.

ри бивша турска вилајета – Скадарски, Јањински, Косовоки и Битољски. Јоаким фон Рибен-троп указивао је, с друге стране, на гаранције дате бугарском краљу Борису III на састанку са Адолфом Хитлером 19. априла 1941. у Берлину, према којима је Бугарској било допуштено да заузме највећи део Вардарске бановине. Такође, италијанској страни предочени су немачки интереси на југословенском југу, у првом реду у вези са богатим налазиштима руде олова и цинка у рудном басену „Трепча“ и руде хрома на Љуботену.<sup>748</sup>

Договор о успостављању демаркационе линије између Немачке и Италије усвојен је у Бечу 22. априла 1941. као израз компромиса две савезнице, али је суштински њиме била јасно исказана доминација Берлина на Балкану. Предвиђено је да југословенска територија буде подељена линијом Самобор – Петриња – Глина – Босански Нови – Приједор – Бања Лука – Јајце – Доњи Вакуф – Травник – Високо – Сарајево – Прача – Устипрача – Рудо – Прибој – Нова Варош – Сјеница – Нови Пазар – Косовска Митровица – Косово Поље – Урошевац – Призрен. Сва наведена места са копненим путевима и железничким пругама требало је да припадну немачкој окупационој зони.<sup>749</sup>

Истовремено је успостављена демаркациона линија између Италије и Бугарске. На терену између Врања и Призрена бугарске снаге заузеле су део Гњиланског среза северно од Пасјана, потом Витину, Качаник и Сиринићку жупу, док су на простору Македоније Италији припали Тетово, Кичево, Струга и шири обод Преспанског језера. Ова граница утврђена је средином маја 1941, али је протокол о разграничењу између Бугарске и Италије потписан тек 29. марта 1943.<sup>750</sup> Средином јануара 1942. граница бугарске окупационе зоне била је померена према западу, најпре до Ибра и Крагујевца, а потом, годину дана касније, до Дрине и Ваљева. У јулу 1943. бугарске окупационе трупе смениле су немачке јединице на остатку територије окупиране Србије, изузев Баната, Београда и округа Шабац и Ваљево. Током трајања рата припајање југословенских области Бугарској није било означено никаквом прокламацијом нити посебним законским актом, већ је оно било спроведено путем усвајања низа закона у којима је окупирана територија третирана као део бугарске државе. Пирот са околином и узани погранични предео северно од Зајечара једноставно су прикључени постојећим административно-територијалним целинама у Бугарској, док су на југословенском југу формиране Скопска и Битољска област.<sup>751</sup> Према званичним подацима бугарских окупационих власти, у Скопској области налазило се 444.000 Бугара, 152.000 Срба и 106.000 Албанаца и Турака.<sup>752</sup>

У мају 1941, након рада мешовитих комисија на терену, „бечка линија“ била је коригована тако што су места Рудо, Прибој, Нова Варош и Дуга Пољана препуштена Италији. Знатно више напора уложено је приликом успостављања границе на простору северног Косова и јужног обода Старог Раса. Вођени сопственим интересима у вези са рудним басеном „Трепча“, Италијани су развили живу агитацију међу албанским првацима у циљу припајања косовскомитровачког, вучитрнског, подујевског, новопазарског и сјеничког краја италијанској окупационој зони, као предуслов за присаједињење ових области „старој Албанији“. Мада су Албанцима истоветна обећања дали Немци у време Априлског рата, Берлин није желео да угрози своје интересе на овом подручју. То је било јасно исказано 6. августа 1941, када је Комесарска влада Милана Аћимовића донела Уредбу о уређењу и управи у области Косова. На тај начин формирана је Косовска област на простору Косовскомитровачког, Вучитрнског,

<sup>748</sup> Борозан, *н. д.*, 307–310; Nenezić, *н. д.*, 56–62; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970), 523–524; Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, (Beograd: ISI, 1989), 57–59; Lukač, *н. д.*, 18–24.

<sup>749</sup> Nenezić, *н. д.*, 63; Живковић, *н. д.*, 27–31; Terzić, *н. д.*, II/547–599.

<sup>750</sup> Борозан, *н. д.*, 310–315; Nenezić, *н. д.*, 65–73; Stojiljković, *н. д.*, 60–70; Bergvin, *н. д.*, 44–50.

<sup>751</sup> *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, I–II, (Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“, 1981), том II: Од крајот на Првата светска војна до создавањето на национална држава, док. бр. 157: Наредба бр. 1 од директорот на Скопската област Антон Козаров до населението и претставниците на бугарската власт во област, 296.

<sup>752</sup> Stojiljković, *н. д.*, 79–95; Boro Mitrovski i drugi, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*, (Beograd: Međunarodna politika, 1971), 21–43, 47–52; Čulinović, *н. д.*, 524–527, 593–605.

Лапског и Дежевског среза, као део територије окупиране Србије под немачком управом. У административном погледу Косовска област припадала је Дринској бановини са центром у Ужицу. Албанско становништво добило је свог повереника у рангу помоћника бана, као и стварну власт у свим местима у којима су Албанци чинили већину становништва.<sup>753</sup>

Неколико месеци касније, 18. децембра 1941, Влада народног спаса на челу са генералом Миланом Недићем донела је Уредбу о административној подели земље на округе, срезове и општине. Њоме је Косовска област преименована у Косовскомитровачки округ, којем је уједно придодат Студенички срез. Новом Уредбом потврђен је раније успостављени примат Албанаца у управном апарату на северу Косова. Уз припајање овог простора окупираној Србији, незадовољство албанских главара изазвало је препуштање Сјеничког среза најпре Независној држави Хрватској, а потом Италији, односно њеном Гувернаторату у Црној Гори. Припајање Штавичког среза са околином Рожаја италијанској окупационој зони представљало је за Албанце малу надокнаду за одустајање од вековних националних тежњи о окупљању свих „албанских земаља“ које су, према замислима Бедрија Пејанија, Џафера Деве, Рецета Митровице, Аћифа Хаџиахметовића Бљуте и других албанских првака, на северу допирале до долине Западне Мораве.<sup>754</sup>

Средином маја 1941. у Риму је усвојено мишљење о територијалном проширењу Италијанског протектората Краљевине Албаније (итал. *Protettorato Italiano del Regno d'Albania*), што је било потврђено декретом Бенита Мусолинија од 29. јуна исте године. Граница нове, „Велике Албаније“ најпре је померена према југу, издвајањем Епира, односно Чамерије (алб. *Çamëria*) из састава окупиране Грчке. На исти начин са југословенске територије отргнути су делови Зетске, Моравске и Вардарске бановине. Тако се граница „албанске државе“ пружала од Превезе и Јонских острва дуж линије италијанско-бугарског и потом италијанско-немачког разграничења до Тутина, одакле се спуштала према обали Јадранског мора, укључујући Рожаје, Плав, Гусиње, Тузи и Улцињ. Стварање овако омеђене „Велике Албаније“ било је потврђено 12. августа 1941, указом краља Виторија Емануела III и уредбом краљевог намесника у Тирани Франческа Јакомонија. Захтевима албанских првака, који су настојали да наведену линију разграничења помере дубље унутар црногорске територије, супротстављао се италијански краљ, намеран да обнови Црну Гору у границама из 1914. Албанске аспирације биле су усмерене и према бугарској окупационој зони у Македонији, у првом реду у правцу Скопља, али су и оне остале неостварене услед снажног отпора Софије.<sup>755</sup>

У духу унификације „албанских земаља“, новоприпојене области уређене су према административном моделу „старе Албаније“, састављеном од префектура (алб. *prefektura*), потпрефектура (алб. *nënprefektura*) и општина (алб. *komunat*). Префектури Скадар придодати су Тузи и Улцињ са околином, док су на остатку југословенске територије у италијанској окупационој зони формиране префектуре Дукађин, Косово, Пећ и Дебар. Тако је „старој Албанији“ било придодато 12.000 km<sup>2</sup> југословенске територије са око милион становника. Уредбом Министарског већа Албаније од 8. октобра 1941. сви Албанци у новоприпојеним крајевима постали су држављани Италијанског протектората Краљевине Албаније. Исти положај остали становници, који „по крви и језику нису Албанци“, добили су Уредбом Министарског већа од 5. фебруара 1942. Процес свеprisутне албанизације употпуњавало је потискивање српског језика из јавног говора, уклањање српских и југословенских обележја и симбола са јавних и приватних здања, брисање словенских завршетака (-*вић*, -*ић*, -*ов*) у презименима у службеној документацији, уз наметање обавезе истицања албанских националних обележја, попут ношења беле вунене капе (кече), и употребе албанског језика.<sup>756</sup>

<sup>753</sup> Живковић, н. д., 31–36.

<sup>754</sup> Nenezić, n. d., 63–65; Жиковић, н. д., 36–46.

<sup>755</sup> Bernd J. Fischer, *Albania at War 1939–1945*, (London: C. Hurst & Co, 1999), 61–88; Бартл, н. д., 220–221; Bergvin, n. d., 50–52; Ćulinović, n. d., 525–527, 621–632.

<sup>756</sup> *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, том II, док. бр. 168: Наредба од Кичевската потпрефектура до Општината Кичево и сите други државни канцеларии на општината, 315–316; док. бр. 169: Писмо од Министерството за внатрешни работи на Кралството Албанија до Префектурата на Голем Дебар, 316. У првим месецима након Априлског рата, у периоду до децембра

Окупационе власти на југословенском југу нису имале јединствен однос према албанском становништву. На простору бугарске окупационе зоне Албанци нису били регрутовани у бугарску војску, нити им је било дозвољено формирање сопствених наоружаних одреда. Једино су у Качанику, Куманову и на Скопској Црној Гори биле образоване албанске контрачете, укупне јачине од око 40 бораца, задужене за борбу против српских четника и партизана. Осим тога, у другој половини јула 1943. у Софији је формиран специјални одред састављен од 30 бивших војника Црвене армије и 30 Албанаца са простора Качаничког и Прешевског среза. Мањи број Албанаца налазио се у саставу тзв. бојних група, формираних у циљу одбране општина и села од напада устаника.<sup>757</sup>

У знатно већем обиму, на албанско становништво ослањали су се Немци и Италијани унутар својих окупационих зона, формирајући више албанских јединица и одреда под врховном немачком, односно италијанском командом. Већ на првом састанку са албанским првацима 21. априла 1941. генерал-потпуковник Фридрих-Георг Еберхарт иницирао је окупљање наоружаних албанских добровољаца (вулнетари; алб. *Vulnetari*), организованих углавном по племенском принципу. Мада су ове јединице испрва замишљене као помоћне оружане снаге са задатком заштите рубних крајева настањених албанским становништвом, њихови припадници деловали су на готово читавој територији Старе Србије и Македоније, изузев на терену под бугарском окупацијом.<sup>758</sup> Током наредних месеци немачка окупациона управа у Косовској Митровици и у Новом Пазару извршила је попуно своје помоћне полиције (нем: *Hilfspolizei*) одређеним бројем Албанаца са овог подручја. На исти начин проширен је састав немачке заштитне полиције (нем. *Schutzpolizei*) крајем 1942. Обе формације по потреби су ангажоване у борбама против устаника, понекад у крајевима знатно удаљеним од седишта њихових команди.<sup>759</sup> Осим тога, у априлу и мају 1941. формирана је албанска жандармерија, за чијег команданта је именован Бајазит Бољетинац, пензионисани коњички капетан Југословенске војске.<sup>760</sup> Унутар регуларне немачке војске (нем. *Wehrmacht*), Албанци су се налазили у редовима 9. чете 4. пука дивизије „Бранденбург“ (нем. *Division „Brandenburg“*), специјалне јединице за борбу против покрета отпора на окупираном подручју.<sup>761</sup> Албанци су, такође, чинили један батаљон у саставу 28. брдског пука 13. СС брдске дивизије „Ханцар“ (нем. *13. Waffen-*

---

1941, успостављање политичке и управне власти у новим крајевима Италијанског протектората Краљевине Албаније спроводио је Високи цивилни комесаријат на челу са Фејзијем Ализотијем. Потом је уместо овог Комесаријата деловало Министарство за ослобођене крајеве до почетка фебруара 1943, када су његове надлежности додељене другим министарствима албанске Владе. На челу префектуре стајао је префект, именован по налогу Министарства унутрашњих послова Владе у Тирани. У надлежности префекта били су послови судства, просвете, културе и привреде. Осим префекта удео у управној власти у префектури имали су инспектор општине и први секретар. Као ниже инстанце власти у префектури деловали су потпрефекти и криетари. Сва ова лица бирана су из редова Албанске фашистичке партије (АФП; алб. *Partia Fashiste Shqiptare*), формиране 2. јуна 1939. При свакој од 14 префектура на територији „Велике Албаније“ АФП имала је по један политички комитет, тзв. федерат, који се састојао од 12 одсека. На челу федерата налазили су се углавном Албанци мештани, док су дужност инспектора федерата вршили Италијани. Као нижа тела унутар федерата деловале су фаше на нивоу потпрефектура и општина. – Архив Србије (АС), Безбедносно-информативна агенција (БИА), III/113, Фашистички федерат, Квестура, Реферат о префектурама и нонпрефектурама; Борозан, *н. д.*, 298–303; Nenezić, *н. д.*, 143, 147; Бранислав Божовић и Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, (Београд: ИСИ, 1991), 126–130; Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, (Beograd: Zavod za istoriju Kosova, 1973), 99–100.

<sup>757</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 82; Павле Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952. Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, (Београд: Архив Србије, 2000), 104–105; Михаило Апостолски, „Сарадња током устанка 1941–1944. на простору јужне Србије – северне Македоније“, *Научни скуп посвећен 30-годишњици устанка, одржан на Златибору 25–26. септембра 1971*, (Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1972), 425, нап. бр. 4.

<sup>758</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 83–85, 192–194.

<sup>759</sup> Након средине 1943. поједини делови заштитне полиције упућивани су у Крушевац, Ужице, Чачак, Студеницу, Јошаничку Бању, Тутин и друге крајеве у западној Србији. – *Исто*, 162–164.

<sup>760</sup> *Исто*, 86–88, 189–192.

<sup>761</sup> *Исто*, 164–165, 316–320.



*Gebirgs-Division der SS „Handschar“*).<sup>762</sup> У италијанској окупационој зони Албанци су улазили у састав 4. краљевског мобилног карабињеријског батаљона (итал. *IV Battaglione Mobilitato Carabinieri Reali*) са седиштем у Призрену.<sup>763</sup> На овом простору, такође, деловале су чете Албанске фашистичке милиције (итал: *Milizia Fascista Albanese*; алб. *Milicia Fashiste Shqiptare*), чија је структура првобитно била успостављена у Албанији непосредно након италијанске инвазије у априлу 1939.<sup>764</sup> Уз то, унутар регуларних италијанских војних снага (итал. *Regio Esercito*) налазили су се тзв. шиптарски батаљони, састављени претежно од војника бивше војске Краљевине Албаније.<sup>765</sup>

Након капитулације Италије у септембру 1943. и смене окупационог режима на територији „Велике Албаније“, у Берлину је донесена одлука о обнови и јачању државног управног апарата и албанских војних и полицијских јединица.<sup>766</sup> Ипак, у атмосфери очекиваног искрцавања енглеских трупа на Балкан, албански политичари остали су углавном уздржани. Знатно више успеха Немци су постигли у преговорима са албанским првацима у крајевима северно од Дрима, који нису скривали своју бојазан од поновног прикључења ових области Југославији у случају победе антифашистичких савезника. Нова албанска Влада, формирана 5. новембра 1943. на челу са Реџепом Митровицом, успела је делимично да стабилизује земљу, али су без жељеног исхода остали напори за међународно признање албанске државе. Изузев Немачке, ниједна држава није признала проглашење албанске независности 13. јула 1944.<sup>767</sup> У октобру 1943. формиран је Косовски пук (алб. *Regimenti Kosova*) на челу са Бајазитом Бољетинцем, којем се прикључило око 1.200 добровољаца, углавном са подручја Подујева, Вучитрна, Приштине, Урошевца и Гњилана. Ова јединица била је упућена на простор северне и средње Албаније, али је након њеног слабог ангажовања против устаника расформирана у марту 1944.<sup>768</sup> Упоредо са образовањем Косовског пука вршена је мобилизација за попуну новоформиране 21. СС брдске дивизије „Скендербег“ (нем. *21. Waffen-Gebirgs-Division der SS „Skenderbeg“*). У Берлину је очекивано да ће ова јединица бројати до 25.000 људи, али је до краја лета 1944. под њеном командом било око 6.500 људи. Неостваривом се, такође, показала замисао немачке војне команде о образовању једног албанског СС корпуса, састављеног од две брдске дивизије.<sup>769</sup> У немачким изворима остало је забележено да су албански регрути нерадо напуштали територију родног места и одлазили на обуку, те да су албанске војне и полицијске јединице биле недисциплиноване и непоуздане.<sup>770</sup>

Значајне напоре у процесу образовања албанских оружаних снага уложила је Друга призренска лига (алб. *Lidhja e Dytë e Prizrenit*), основана непосредно по капитулацији Италије, такође уз подршку Берлина. На њеном оснивачком конгресу, одржаном у Призрену између 16. и 19. септембра 1943. у присуству албанских делегата из Призрена, Ораховца, Ђаковице, Пећи, Приштине, Гњилана, Косовске Митровице, Плава, Рожаја, Улциња, Новог Пазара, Сјенице, Скопља, Тетова, Гостивара, Дебра и Охрида, као и неколицине немачких официра, именован је Централни комитет Лиге на челу са Реџепом Митровицом и прокламовано је уједињење „новоослобођених крајева“ са „старом Албанијом“. На другој скупштини Лиге, 21. јануара 1944, за новог председника именован је Бедри Пејани и усвојен је Статут којим је

<sup>762</sup> У периоду између фебруара и априла 1944. овај батаљон деловао је у Срему, око Босута, као и у Семберији, на терену између Брчког и Бијељине. По повратку у Приштину у априлу 1944. батаљон је најпре упућен у Тирану, а потом у Малесију, где је требало сузбити акције албанских партизана. – Божовић и Вавић, *н. д.*, 319–320.

<sup>763</sup> АС, БИА, III/113, Реферат о државној полицији.

<sup>764</sup> АС, БИА, III/113, Реферат о црнокошуљашима.

<sup>765</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 88–91.

<sup>766</sup> Ćulinović, *н. д.*, 612–617.

<sup>767</sup> Бартл, *н. д.*, 223–225.

<sup>768</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 305–315.

<sup>769</sup> Исто, 320–335; Pavle Dželetović Ivanov, *21. SS-divizija Skenderbeg*, (Beograd: Nova knjiga, 1987), 117–125.

<sup>770</sup> У једном извештају Команде 21. СС дивизије „Скендербег“ истакнуто је како Албанац „у напад одлази само дотле, док не нађе нешто што може да украде или отме. Ако је успео да заплени козу, ралицу или точак од шиваће машине, за њега је рат завршен и он својевољно одлази кући“ (Цит. према: Божовић и Вавић, *н. д.*, 335).

утврђена унутрашња организација Лиге и функције и надлежности њених комитета.<sup>771</sup> Баштинећи политичке идеје албанске Лиге из 1878, Друга призренска лига је као циљ свог деловања истакла „одбрану ослобођених крајева као и других шиптарских земаља бивше Југославије“. У вези с тим, стајало је у Статуту Лиге, требало је организовати „јаку пропаганду са циљем да спрема становништво духовно за одбрану своје земље“, као и за послератну „дипломатску борбу [...], организујући скупљање докумената о шиптарском карактеру ових крајева“. Такође, предвиђено је да Лига организује предвојничке вежбе за будуће регруте и за војно способне мушкарце старости до 60 година који још увек нису били мобилисани.<sup>772</sup>

Значај оснивања Друге призренске лиге није био утемељен на циљевима њене борбе, будући да они готово ни по чему нису одступали од циљева Косовског комитета, Албанског народног савеза и других албанских националних политичких организација из међуратног и ратног периода. Суштина формирања Лиге почивала је на идеји стварања јединственог албанског политичког фронта и превазилажења супротности међу албанским главарима. У том погледу знатно више успеха од Друге призренске лиге имали су балисти, припадници Националног фронта (алб. *Balli Kombëtar*) који је формиран у новембру 1942. Оснивач ове организације био је Митхат Фрашери, бивши министар економије (1930–1931) и премијер Владе Краљевине Албаније (1935–1936), син Абдул-бега Фрашерија, једног од првака албанске Лиге из 1878. У тренутку оснивања Национални фронт иступио је као напартисјска и патриотска снага са јасно израженом антифашистичком и антиокупаторском оријентацијом, чији је циљ стварање независне „етничке Албаније“. Заједничку борбу са албанским партизанима Митхат Фрашери испрва је прихватио као нужни предуслов за ослобођење земље, али је одбијао сваку помисао на сарадњу са југословенским комунистима. Током зиме 1942/1943. Велика Британија упутила је неколико својих агената у команду Националног фронта, трагајући за моделом здруженог деловања против Италијана и Немаца. Међутим, већ у пролеће 1944. постало је очигледно да балисти упорно избегавају отворени сукоб са окупатором, што је све чешће било изражено у форми договора о узајамном ненападању. Тако је Национални фронт могао готово несметано да развија своју мрежу на читавој окупираној територији, обухватајући постепено све албанске националне снаге које су биле наклоњене идеји стварања „Велике Албаније“.<sup>773</sup>

Сви планови о образовању „Велике Албаније“, замишљене као „етнички чисте државе“, подразумевали су трајно уклањање „страног елемента“, односно словенског становништва са „албанске земље“. Масовни прогон Срба најавили су већ у току Априлског рата напади наоружаних албанских чета на војне касарне, магацине и на усамљене групе југословенских војника и српских цивила. Свега четири дана након бомбардовања Београда, Албанци су опљачкали војна складишта у Призрену, као и домаћинства српских колониста у околним селима и у Ђаковичком срезу. Истовремено су се побунила албанска племена у Дреници.<sup>774</sup> Отуда је Косовска дивизија настојала је да обезбеди своју позадину узимањем талаца из редова албанског становништва и спаљивањем одметничких кућа у селима Бецу, Гргоцу, Радонићу и Јаношу.<sup>775</sup> Убиства Срба испрва нису била организована нити бројна, већ су представљала спорадичне примере крајњег исхода свеукупног албанског притиска на српско становништво, испуњеног ноћним препадима на домаћинства у забаченим крајевима, спаљивањем летине, насилним одузимањем стоке, хране, покућства, оружја и друге имовине, потом физичким злостављањем, хапшењем виђенијих Срба и отмицом девојака. Наведени злочини постали су учестали непосредно по слому југословенске државе, у кратком периоду између капитулације Југословенске војске и успостављања окупационих власти.<sup>776</sup> Тако је југосло-

<sup>771</sup> Исто, 275–289.

<sup>772</sup> АС, БИА, III/101, I и II Призренска лига.

<sup>773</sup> Бартл, н. д., 229–230; Божовић и Вавић, н. д., 396–304.

<sup>774</sup> Terzić, n. d., II/506–513.

<sup>775</sup> Hadri, n. d., 85–87.

<sup>776</sup> Ненад Антонијевић, *Косово и Метохија 1941–1945. Ратни злочини*, (Београд: Музеј жртава геноцида), 119–148.

венски југ за свега неколико дана утонуо у потпуно безвлашће, умногоме налик ономе с краја 19. и почетка 20. века.

У првом таласу насиља над Србима понајвише су страдала домаћинства колониста и добровољаца из претходних ратова. У априлу и мају 1941. спаљена је већина насељеничких села у срезovima Ђаковичком, Пећком и Источком. Након уништења Добруше у општини Ђураковачкој 18. октобра 1941, на простору читаве Метохије није било ниједне насеобине српских колониста. Српско становништво највећим делом избегло је у окупирану Црну Гору, док су друге породице уточиште пронашле у Пећи, потом у Студеничком срезу и у Куршумлији. У истом периоду извршен је прогон насељеника из дреничких села, изузев Србице која је расељена средином 1943. Само током прва два месеца окупације у Дреници је убијено око 90 насељеника.<sup>777</sup> Истоветним притисцима било је изложено српско и друго неалбанско становништво на простору Косова, западне Македоније и Старог Раса.<sup>778</sup> Насилно одузимање имовине, као неизоставан чинилац ових догађаја, имало је јасну економску позадину, али је оно суштински исходило из настојања да се српско становништво трајно протера са „албанске земље“. Разарање кућа, брисање међа, затрпавање бунара, уништење воћњака, рушење надгробних споменика и спаљивање општинских архива са тапијама, пописним књигама и др. требало је да избрише и најмањи траг српског присуства на наведеном подручју и да, у крајњој линији, онемогући повратак протераних породица.<sup>779</sup> То је било недвосмислено исказано у време доласка председника албанске Владе Мустафе Крује у Приштину крајем јуна 1942, након чега су сви Срби на територији „Велике Албаније“ означени као досељеници.<sup>780</sup>

Најмасовнији талас албанских злочина над српским становништвом уследио је непосредно након капитулације Италије почетком септембра 1943.<sup>781</sup> Већ у току 11. и 12. септембра у Урошевцу и околним селима убијено је 60 Срба, док је месец дана касније стрељано 63 српских цивила из Ракоша, Црколеза, Жакова, Укче, Белог Поља, Белице, Клине, Стропаца, Сушице, Дрена и Сувог Грла.<sup>782</sup> До краја исте године убијено је око 230 Срба у Пећи и околним селима. У нападима албанских чета под командом Шабана Полуке у фебруару 1944. на терену Ибарског Колашина уништено је 15 српских села са око 900 кућа, убијено је 69 старих лица, жена и деце и отете су четири девојке. Напади су отпочели 3. фебруара, а окончани су тек 22 дана касније, након акције Колашинске бригаде из састава Другог косовског корпуса Југословенске војске у Отаџбини 25. фебруара. Један од најмасовнијих злочина починили су припадници 21. СС брдске дивизије „Скендербег“ 28. јула 1944, када је живот изгубило најмање 380 мештана села Велика, недалеко од Плава.<sup>783</sup> Број српских избеглица није могуће прецизно утврдити. У литератури српске провенијенције најчешће се наводи да је током

<sup>777</sup> Исто, 151–169; 179–315.

<sup>778</sup> Већ средином 1941. на читавој територији „Велике Албаније“, као и у срезovima Дежевском и Сјеничком, спроведена је ревитализација феудалних односа уз спорадичне случајеве ревизије аграрне реформе из међуратног периода, као посебан вид економског притиска пре свега на српско становништво. Положај Срба био је изразито неповољан у Новом Пазару и околним селима, те је у периоду између октобра 1941. и марта 1942. Дежевски срез напустило 12.747 лица, односно 26,3% од укупног броја житеља на том простору. Неалбанско муслиманско становништво углавном није било изложено албанском притиску, мада су забележени покушаји насилне албанизације Турака у Новом Пазару. – Живковић, *н. д.*, 37–46, 71–88, 136–143. Свакодневни притисак на словенско становништво био је присутан и на територији западне Македоније, поготово у околини Дебра, Гостивара и Тетова. Досељавање Албанаца из Љуме и осталих крајева северне Албаније трајно је изменило демографску слику Полошке котлине. – Више: Јован Трифуноски, *Полог: антропогеографска проучавања*, (Београд: САНУ, 1976), 41, 74, 166, 191, 213, 217–218.

<sup>779</sup> *Од Косова до Јадовна. Путни записи јеромонаха Атанасија Јевтића*, осмо, допуњено издање, (Врњци: Братство св. Симеона Мироточивог; Требиње: Манастир Тврдош), 2007, 145–236.; Јован Пејин, *Страдање Срба у Метохији 1941–1944*, (Београд: Архив Србије, 1994), 3–26; Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, (Београд: IRO Narodna knjiga; Institut za savremenu istoriju), 45–54; Радован Самарџић и други, *Косово и Метохија у српској историји*, (Београд: СКЗ, 1989), 311–313.

<sup>780</sup> Борозан, *н. д.*, 378–381.

<sup>781</sup> Milošević, *н. д.*, 54–57, 93–106.

<sup>782</sup> АС, БИА, V/82, Списак стрељаних у Ракошу; Божовић и Вавић, *н. д.*, 384–386.

<sup>783</sup> Самарџић, *н. д.*, 315; Dželetović Ivanov, *21. SS-divizija „Skenderbeg“*, 199–230; Божовић и Вавић, *н. д.*, 328–329.

читавог рата са територије будуће Аутономне Косовско-метохијске области укупно протерано око 100.000 Срба.<sup>784</sup>

### Албанско питање у процесу изградње партизанског југословенства

Успостављање окупационог режима на тлу Краљевине Југославије током пролећа и лета 1941. вишеструко је ослабило структуре Комунистичке партије Југославије (КПЈ), поготово у оним крајевима земље у којима није ни било снажних партијских организација. Политички секретар Обласног комитета (ОК) КПЈ за Косово и Метохију Борис Вукмировић с правом је закључио како је капитулација Југословенске војске „показала да [комунистичка] партија није имала никаквог утицаја“ на југу државе, те да је „с истеривањем насељеника истјерана и организација [КПЈ]“, будући да су „партијско упориште“ током тридесетих година већином чинили српски колонисти.<sup>785</sup> Према сећањима Павла Јовићевића, почетком априла 1941, уочи слома Југословенске војске, косовскометохијски Обласни комитет имао је нешто више од 260 чланова.<sup>786</sup> Већ у току Априлског рата 1941. у потпуности су замрле партијске ћелије у Ђаковици, Призрену, Пећи и Истоку, док су убрзо потом и ОК КПЈ и ОК Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) били измештени у Црну Гору.<sup>787</sup> У наредним месецима, до средине јуна 1941. када су се оба обласна руководства на захтев Централног комитета (ЦК) КПЈ вратила на терен своје надлежности, није било никаквих сазнања о деловању малог броја преосталих партијских ћелија на простору јужно од реке Ибар.<sup>788</sup> Осим тога, војне операције покидале су везе између косовскометохијског обласног руководства и ЦК КПЈ. Изузев у време два краткотрајна боравка Миладина Поповића у Београду, у мају и јулу 1941, Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију био је током читаве две године рата готово у потпуности одсечен од руководства КПЈ и партијских организација у околним областима. Непосредна веза са ЦК КПЈ остварена је тек у априлу 1943.<sup>789</sup>

По повратку из Црне Горе у другој половини јуна 1941. косовскометохијско обласно руководство настојало је да, у духу директива ЦК КПЈ, делује у циљу „продора у масе“ и припреме устанка против окупатора. На саветовању Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, одржаном непосредно након напада Немачке на СССР 22. јуна, закључено је да се Албанци углавном налазе на „реакционарним позицијама“, те да је утицај КПЈ незнатно ојачан једино међу српским становништвом у Трепчи и Пећи. Све комунистичке организације биле су „делимично разбијене или ослабљене“, бројно стање чланова је „спало испод половине“, а „најбољи кадрови [су] отишли“, односно одведени у заробљеништво.<sup>790</sup> Извесних додира „са масама“ имали су једино комунисти у Пећи, одржавајући везе са мањим бројем Срба у граду и у околним селима, као и неколико мањих комунистичких група у Косовској Митровици, Звечану и Старом Тргу.<sup>791</sup>

Изузев у Пећи и Косовској Митровици, у оквиру ОК КПЈ за Косово и Метохију до почетка децембра 1941. није било партијских месних комитета (МК). Током друге половине

<sup>784</sup> Milošević, *n. d.*, 51–54, 104; Самарџић, *n. d.*, 317–318; Богдановић, *n. d.*, 249; Антонијевић, *n. d.*, 466–469.

<sup>785</sup> Војни архив (ВА), Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ), ф. бр. 1/29–47.

<sup>786</sup> Pavle Jovičević, „Politička situacija i rad partijske organizacije na Kosovu i u Metohiji pred rat i u 1941. godini“, *Ustanak naroda Jugoslavije. Zbornik*, knjiga druga, (Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA „Vojno delo“, 1963), 211.

<sup>787</sup> Hadri, *n. d.*, 146–147; Pavle Jovičević, „Aktivnost KPJ na Kosovu i Metohiji u rukovođenju oružanom borbom“, *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, (Beograd: Kultura 1961–1961), knjiga šesta: 1941–1945, 172.

<sup>788</sup> АЈ, Документи централних, покрајинских и нижих органа КПЈ и СКОЈ (792), Србија, II/202, 1.

<sup>789</sup> ВА, НОВЈ, ф. бр. 1/29–47.

<sup>790</sup> Исто.

<sup>791</sup> ВА, НОВЈ, ф. бр. 1/519–522.

године на читавој територији деловања косовскометохијског Обласног комитета било је око 150 чланова КПЈ, претежно Срба, највећим делом у оквиру пећког МК. Од око 30 комуниста албанске националности половину су чинили кадрови који су након Априлског рата дошли из Албаније. Међу њима највише је било бивших југословенских држављана, емиграната који су се током тридесетих година школовали у Албанији, попут Фадиља Хоце, Емина Дуракуа, Џевдета Доде, Џавида Ниманија, Исмета Шаћирија, Хуснија Зајмија, Ељхамија Ниманија, Џевдета Хамзе, Сабије Вокши. Прве додире са идејама „класне борбе“ већина њих остварила је тек по одласку из Југославије, у оквиру организације скадарских комуниста.<sup>792</sup>

Процес обнове и изградње партијских структура на терену деловања ОК КПЈ за Косово и Метохију отпочео је крајем 1941. Најпре је у децембру исте године Павле Јовићевић упућен у Ђаковицу и Призрен, са задатком да као инструктор Обласног комитета утврди постојеће организације и успостави везу са осталим ћелијама у окружењу. У том моменту у Ђаковици су се налазили само комунисти који су неколико недеља раније пристигли из Албаније, док је претходна партијска организација била у потпуности разбијена.<sup>793</sup> Након састанка са вођима нове ђаковичке партијске организације Павле Јовићевић отпутовао је у Призрен, где је формирао Месни комитет КПЈ на челу са политичким секретаром Предрагом Ајтићем и организационим секретаром Џавидом Ниманијем. За даљи рад на развоју партијских ћелија у Призрену Обласни комитет одредио је Милију Ковачевића, будући да је Павле Јовићевић упућен у Приштину. Тако је истог месеца, у децембру 1941, образован Месни комитет КПЈ у Приштини, са секретаром Апостолом Пршендићем.<sup>794</sup> По одласку из Приштине Павле Јовићевић је почетком јануара 1942. формирао прве партијске ћелије у Неродимском срезу.<sup>795</sup> Није могуће утврдити да ли је истовремено у Урошевцу образован Месни комитет КПЈ, мада је он свакако постојао већ средином марта исте године. Непосредно након боравка у Неродимском срезу, инструктор Обласног комитета обновио је рад Партије у Гњиланском срезу, при чему су у самој вароши биле формиране две ћелије – једна састављена од српских а друга од албанских кадрова. Потом је у октобру 1942. формиран Месни комитет КПЈ у Ђаковици, а до краја године исто је учињено у Ораховцу.<sup>796</sup>

Упоредо са изградњом партијских структура на простору деловања ОК КПЈ за Косово и Метохију вршен је пријем нових чланова. Спровођен на широкој основи, у духу „омасовљења Партије“, овај процес имао је тенденцију масовног уплива нових кадрова у организације КПЈ. На тај начин до краја 1942. број партијаца био је удвостручен, при чему су 80% од укупног броја чланова чинили комунисти са „партијским стажом“ краћим од шест месеци.<sup>797</sup> Ново чланство, према оцени обласног партијског руководства, било је „младо и неискусно“, односно непроверено у акцијама. Слабости у оваквом начину попуњавања редова КПЈ постале су очигледне већ у току следеће године, када је број чланова Партије значајно опао. Уз то, почетком 1944. нове акције окупатора против комуниста додатно су ослабиле партијске организације. Процес обнове ћелија и комитета унутар ОК КПЈ за Косово и Метохију изнова је отпочео након средине априла 1944, али ни у наредним месецима није био спроведен у целисти. У Урошевцу, Гњилану, Косовској Митровици, Ђаковици и Приштини срески комитети КПЈ нису формиран до касне јесени 1944, односно до протеривања окупатора из јужних крајева југословенске државе.<sup>798</sup>

<sup>792</sup> ВА, НОВЈ, ф. бр. 1/29–47.

<sup>793</sup> Jovićević, „Politička situacija i rad partijske organizacije na Kosovu i u Metohiji pred rat i u 1941. godini“, 235.

<sup>794</sup> Hadri, *n. d.*, 149–150.

<sup>795</sup> Никола П. Видачић, *На обалама Неродимке*, (Нови Сад: Новинско предузеће „Дневник“, 1967), 118–122.

<sup>796</sup> Hadri, *n. d.*, 150.

<sup>797</sup> *Isto*, 161.

<sup>798</sup> АЈ, 792, Србија, II/202, прилог бр. 1: Састав ОК Космета – бироа и пленума – од V земаљске конференције до ослобођења, 1–5.

На истоветан начин текао је током рата развој косовскометохијске скојејевске организације. У периоду између априла и октобра 1941. обласно руководство СКОЈ<sup>799</sup> није имало додира са својим ћелијама, изузев спорадичних и непроверених сазнања о приликама унутар мањих „група омладинаца“ у Пећи, Ђаковици, Призрену, Приштини и Косовској Митровици. До јесени 1942, услед интернације и других видова репресије окупационих власти, чланови обласног руководства СКОЈ углавном се нису налазили на терену своје надлежности, те је овом организацијом руководио ОК КПЈ за Косово и Метохију. Сâм Обласни комитет СКОЈ, како наводи Милутин Миљковић, суштински није ни деловао до октобра 1942.<sup>800</sup> Тада је на простору надлежности Обласног комитета укупно постојало пет месних комитета СКОЈ са око 1.400 чланова, понајвише у Метохији. Највећи број чланова налазио се на подручју Пећи и Истока, где је деловало око 560 „омладинаца“, међу којима је било 40 Албанаца.<sup>801</sup> До краја следећег месеца формиран је шести месни комитет СКОЈ, док је укупан број њих нарастао на 1.726. „Главни проблем у њиховом раду“, како стоји у једном извештају ЦК СКОЈ с почетка децембра 1942, било је „још увек одсуство арнаутске омладине из активне борбе. Тако, и од целог наведеног броја скојеваца, свега њих 97 су Шиптари!“<sup>802</sup>

Ново обласно руководство СКОЈ постављено је у августу 1942, непосредно након обласног саветовања СКОЈ у Сувом Долу средином истог месеца.<sup>803</sup> Тада је за секретара ОК СКОЈ изабран Милутин Миљковић, док су остали чланови обласног руководства били Рада Клајић, Јованка Радивојевић, Ђамил Бровина и Бранко Грковић. Именовано руководство, међутим, ни током наредних месеци није деловало као јединствено тело, у првом реду услед неповољних прилика на терену и слабости унутар саме организације. Након краткотрајног успеха на пољу пријема нових чланова,<sup>804</sup> њена структура била је додатно ослабљена поткрај 1942, након опсежне акције окупационих власти у којој су ухапшени Милутин Миљковић и други чланови ОК СКОЈ. Потом се на месту секретара накратко налазио Станко Бурић, а након његове погибије 29. марта 1943. ову функцију обављао је Саша Јаворина.<sup>805</sup> Услед недовољног броја кадрова обласно руководство СКОЈ до окончања окупације није било обновљено у пуном саставу. То је учињено тек средином октобра 1944. у селу Колесјану, на северу „старе Албаније“, недалеко од Кукеша, формирањем новог Обласног комитета СКОЈ на челу са секретаром Милутином Миљковићем и члановима Миланом Мићковићем, Станојем Аксићем, Џафером Вокшијем, Савком Ковачевић и Милком Ђилас.<sup>806</sup>

Указујући на „неправилности“ и „пропусте“ у раду косовскометохијске обласне организације СКОЈ, руководство КПЈ писало је у марту 1944. Обласном комитету како „за омладину треба пронаћи најшире форме рада, према условима – већином нелегалне и – легалне на одређеној територији“, окупљајући „антифашистичку омладину“ у оквиру Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије (УСАОЈ), формираног крајем децембра 1942. у Биха-

<sup>799</sup> Током првих месеци након окупације Краљевине Југославије секретар ОК СКОЈ за Косово и Метохију био је Бранко Шкембаревић, док су остали чланови обласног руководства били Ук Гаши, Муса Мухаџери, Реџеп Гаши, Крста Алексић и Мехмет Шоши. – Hadri, *n. d.*, 192.

<sup>800</sup> Милан Борковић, *СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941–1945. године*, (Београд: Издавачко предузеће „Рад“, 1970), 131, нап. бр. 429.

<sup>801</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1942/328; Hadri, *n. d.*, 192–203.

<sup>802</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1942/714.

<sup>803</sup> Jovičević, *n. d.*, 175.

<sup>804</sup> У једном извештају обласног руководства од 25. октобра 1942. стоји да ОК СКОЈ за Косово и Метохију броји 2.137 чланова, не рачунајући организацију у Ђаковици о којој у том моменту није било прецизних сазнања. У наведеном извештају посебно је наглашено како је након обласног саветовања СКОЈ средином августа исте године организацији приступило 47 „омладинаца“ из редова „арбанашке омладине“. Највећи успех у смислу пријема нових чланова остварен је у Гњилану, где је среска организација била удвостручена, док је највише „скојеваца“ било у Приштини – 615 чланова, међу којима се налазило 24 Албанца. У Пећи су крајем октобра 1942. деловала 542 члана СКОЈ (40 Албанаца), а у Урошевцу 531. Услед недавне „провале“, у Призрену је организација бројала свега 87 чланова, док је у Косовској Митровици готово у целости била „разбијена“. – Борковић, *n. d.*, 261.

<sup>805</sup> Hadri, *n. d.*, 192–203.

<sup>806</sup> Мита Миљковић, *Знани и незнани*, (Приштина: Јединство, 1960), 261.

ћу.<sup>807</sup> Суштински проблем чинио је изузетно слаб одзив „шиптарске омладине“, чије држање према комунистима ни по чему није одступало од општег расположења албанског народа у целини.<sup>808</sup> Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију позивао је у својим прогласима Албанце да одбаце „срамоту“ коју им је нанео „фашистички немачко-италијански окупатор преко својих слугу бегова и ага, издајника арнаутског народа“.<sup>809</sup> Југословенски комунисти видели су албанску колаборацију као непосредно исходиште „заблуде“ у којој су Албанци „поверовали да ће паљењем, убијањем и истеривањем насељеничке сиротиње доћи до своје националне слободе“. Руководство КПЈ истицало је како ни успостављање албанских власти нити стварање „Велике Албаније“ није могло бити гарант „националног ослобођења“ албанског народа, будући да је након увођења феудалних односа на том простору „сељак поново постао роб ага и бегова“.<sup>810</sup> Осим тога, вођи Обласног комитета говорили су да се масовност албанске колаборације не може у потпуности разумети без сазнања о жељи албанског становништва да се одупре притисцима „југословенских ненародних режима“ током претходног, међуратног периода.<sup>811</sup> Суочен са политиком „експлоатације“ и „националног угњетавања“ албански народ је, према речима Емина Дуракуа, уочи Другог светског рата „дошао дотле да је прижељкивао било какву промену“, губећи притом могућност да „разликује југословенски народ од југословенске владе“. Отуда „није [ни било] чудо што је италијански фашизам [...] наишао на извешан ослонац код народних слојева Косова и дочекан радосно“ и „што се проширење посуда италијанског империјализма сматрало као национално ослобођење“.<sup>812</sup>

Ово одушевљење, према оцени обласног партијског руководства, утихнуло је већ крајем 1941, када је Албанцима постало јасно да им „окупатор није [...] донио оно што им је обећао“. На саветовању ОК КПЈ за Косово и Метохију у фебруару 1942. закључено је да су „догађаји, како међународног тако и локалног карактера, извршили утицај на шиптарске масе“, које су „од позиција контрареволуције“ прешле „на позиције колебања“. Опадање броја албанских добровољаца у редовима колаборационистичких и окупационих оружаних јединица комунисти су видели као одјек „неуспеха фашистичке Немачке у борби против СССР-а“, односно као губитак вере међу Албанцима, невољних „да губе животе на разним фронтovima не знајући зашто“. Албанце је, према мишљењу обласног руководства КПЈ, „уплашила [...] мобилизација коју предузима фашизам, [...] јер бојазан од повратка старог [режима] и [од] освете над њима спречава их да напусте и оставе без одбране своје домове“.<sup>813</sup> Обласном партијском руководству промакла је, међутим, суштина оваквог опредељења албанског становништва, сабрана у снажном отпору према свакој централној власти и њеним мерама, поготово у погледу опште мобилизације, убирања пореза, спровођења кулука и забране ношења ватреног оружја.

Верујући да се албанско становништво, „усамљено“, „без вођства“ и испуњено „мржњом према агама и беговима“, налази на „раскрсници не знајући куда ће: или старим путем контрареволуције или путем борбе против окупатора“, Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију упућивао је почетком 1942. своје активе да албанском становништву, чији је „велики дио [...] заваран од окупатора и несвјесно истога помаже“, додатно приближи идеје Народноослободилачког покрета.<sup>814</sup> У том тренутку, према проценама партијског обласног руководства, сви „Шиптари католици“ били су „за окупатора“ и служили му „као верни помагачи“, док се међу Албанцима муслиманске вере назирала „диференцијација“. Тако је „један мали

<sup>807</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1944/117.

<sup>808</sup> Hadri, *n. d.*, 345.

<sup>809</sup> АЈ, 792, Србија, II/670.

<sup>810</sup> Исто.

<sup>811</sup> Исто.

<sup>812</sup> *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, том I, књига 19: Борбе на Косову 1941–1944, (Београд: Војноисторијски институт, 1969), док. бр. 9: Дискусија Емина Дуракуа на фебруарском саветовању Обласног комитета КПЈ за Космет, 54.

<sup>813</sup> АЈ, 792, Србија, II/671, 1.

<sup>814</sup> АЈ, 792, Србија, II/671, 2–3; ВА, НОВЈ, ф. бр. 3/422–423.

део [албанских] маса“ ишчекивао „победу немачког фашизма као свог ослободиоца и савезника“, а други, „већи део“, надао се истом исходу рата „али из страха од Словена [...], као мање зло“. Постојао је, такође, „не мален део“ албанског становништва који је желео „истеривање окупатора али истовремено и Словена са Космета“. Све ове групе, како је наведено у једном извештају обласног партијског руководства, обједињавала је „заједничка мржња према Црногорцима и Србима“. Тек „у последње време“, почетком 1942, појавила се „једва осетна струја која жели победу СССР-а, мада се ни она није ослободила страха од одмазде док не дођу Црвеноармејци“.<sup>815</sup>

Наведена процена обласног руководства КПЈ умногоме је одговарала стварним приликама на терену. Албанско становништво остало је током читавог рата трајно неповерљиво према комунистима као носиоцима идеје о обнови југословенске државе на основама националног помирења међу њеним народима. Марксистичка теорија о „класној борби“ и партијске пароле исказане у духу изградње братства и јединства нису могле ни у најмањој мери изменити вековима обликоване српско-албанске односе, додатно оптерећене набујалим нетрпељивостима које су се након пролећа 1941. излиле у пуном обиму. У атмосфери снажно изражене поларизације друштва, карактеристичној за ратна збивања, поједностављена „слика непријатеља“ била је омеђена националним и односно верским оквирима. У јужним крајевима окупиране Југославије ово је, према мишљењу комуниста, понајвише било уочљиво „код шиптарских маса“, које су већином зазирале од било каквог додира са српским становништвом, образлажући своје држање речима: „Срби су Срби па били четници или партизани“.<sup>816</sup> „Лакше је Дрим вратити узводно“, забележио је Исмет Шаћири, „неголи неким напунити главу о братству и јединству, о заједничкој борби са Србима против заједничког непријатеља“.<sup>817</sup> У вези с тим, Борис Вукмировић закључио је почетком 1942. како албанско становништво „ни дан-данас [...] није у стању да разликује четнике од партизана [...], стављајући на све њих печат некадашњег реакционарног југословенског режима“.<sup>818</sup> Унутар свих организација КПЈ и СКОЈ на терену надлежности косовскометохијског Обласног комитета већину су чинили су Срби, док је удео албанских кадрова износио између 15% и 20%.<sup>819</sup>

Табела бр. 3: Национални састав чланова Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију током окупације 1941–1944.<sup>820</sup>

година	биро			пленум			укупно у ОК КПЈ
	„Шиптари“	Срби	Црногорци	„Шиптари“	Срби	Црногорци	
1941.	1	1	5	1	2	2	12
1942.	1	2	2	1	1	1	8
1943.	3	2	3	3	1	1	13
1944.	4	2	2				8

<sup>815</sup> АЈ, 792, Србија, II/671.

<sup>816</sup> Исто.

<sup>817</sup> Исмет Шаћири, *Сећања*, I, (Приштина: Јединство, 1979), 96.

<sup>818</sup> ВА, НОВЈ, ф. бр. 1/29–47.

<sup>819</sup> Hadri, *n. d.*, 200–203.

<sup>820</sup> Табела је састављена на основу података из: АЈ, 792, Србија, II/202, прилог бр. 1: Састав ОК Космета – бироа и пленума – од V земаљске конференције до ослобођења.



Табела бр. 4: Национални састав чланова КПЈ на територији деловања Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију током окупације 1941–1944.<sup>821</sup>

година	„Шиптари“	„Срби и Црногорци“	свега
1941.	43 (20,6%)	165 (79,4%)	<b>208</b>
1942.	89 (16%)	466 (84%)	<b>555</b>
1943.	84 (19,5%)	346 (80,5%)	<b>430</b>
1944.	29 (14%)	178 (86%)	<b>207</b>

Одсуство већег броја Албанаца у редовима комунистичког покрета обласно руководство КПЈ видело је пре свега као последицу „отуђености Партије од маса“ и „недостатка партијског кадра међу Шиптарима“. Вођи ОК КПЈ за Косово и Метохију указивали су на „опортунистички“ и „секташки“ однос партијских комитета према албанском становништву, који се испољавао у чврстом уверењу „да се у арнаутске масе не може уопште продријети“.<sup>822</sup> Овај став су, према речима Бориса Вукмировића, заступали „особито Арнаути партијци“.<sup>823</sup> Слабост партијских организација осећала се и у пропагандном погледу. Комунисти су настојали да саботирају фашистичке манифестације, али је то чињено исувише обазриво, без истицања комунистичких парола.<sup>824</sup> Обласно партијско руководство сматрало је да „неучествовање Срба и Црногораца антифашиста у демонстрацијама“, затим „непомињање КПЈ и њене борбе, нејасност и недовољна одређеност у иступањима у погледу ослобођења Шиптара“ као и „остајање само са шиптарском заставом – нису значили доследну конкретну примену ставова КПЈ са Мајског саветовања, већ се у извесној мери насело, односно учинио изванредан уступак, националистички и антијугословенски расположеном већем делу Шиптара“. Осим тога, Павле Јовићевић забележио је да су у току прославе албанског националног празника 28. новембра 1941. „комунисти Шиптари у неким местима [...] узели учешћа у фашистичким манифестацијама на којима се славила застава коју је окупатор донео на Косово и Метохију“.<sup>825</sup>

Албанско становништво налазило се највећим делом изван токова развоја народноослободилачке борбе. Тек након капитулације Италије, према оцени обласног партијског руководства, „шиптарске масе“ почеле су „правилније да схватају данашњу борбу“ југословенских комуниста и народноослободилачких снага.<sup>826</sup> До почетка новембра 1943. месни комитети КПЈ постојали су у Пећи, Ђаковици, Призрену, Урошевцу, Гњилану, Трепчи и Косовској Митровици, а среске партијске организације деловале су на терену Пећи, Призрена, Урошевца, Гњилана и Приштине. Према речима Павла Јовићевића, на читавом простору деловања ОК КПЈ за Косово и Метохију налазило се „преко 400 чланова Партије, од којих 45 Шиптара (међу њима 7 жена под ферецом)“. Тако су партијским организацијама били обухваћени „углавном Срби и Црногорци“, док је „број Шиптара [био] врло мали, нарочито на Косову“. Број албанских кадрова додатно је опао поткрај 1943, када су „сви другови Шиптари [...], како партијци, тако и скојевци“, у Приштини, Косовској Митровици, Вучитрну и Подујеву, били „похапшени и стријељани“. Рад српских кадрова био је, такође, „онемогућен“, будући да су се „сва српска села“ налазила „под даноноћном стражом шиптарске милиције. Забрањен је и одлазак сељацима из села у село, а и кад добију одобрење на путу их убијају“.<sup>827</sup> Обнова партијских

<sup>821</sup> Табела је састављена на основу података из: АЈ, 792, Србија, II/202, прилог бр. 1: Састав ОК Космета – бироа и пленума – од V земаљске конференције до ослобођења.

<sup>822</sup> АЈ, 792, Србија, II/202, 1.

<sup>823</sup> ВА, НОВЈ, ф. бр. 1/29–47.

<sup>824</sup> Шаћири, *Сећања*, I, 107; Ali Šukrija, „Situacija 1941. na području Kosovske Mitrovice“, *Ustanak naroda Jugoslavije. Zbornik*, knjiga druga, 757–767.

<sup>825</sup> Pavle Jovićević, „Politička situacija i rad partijske organizacije na Kosovu i u Metohiji pred rati i u 1941. godini“, 245.

<sup>826</sup> АЈ, 792, Србија, II/674, 3.

<sup>827</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 93: Извештај Покрајинског комитета за Косово и Метохију од 31. јануара 1944. Централном комитету КПЈ о војно-политичкој ситуацији и о стању и раду партијске организације у области, 419.

структура унутар ОК КПЈ за Косово и Метохију отпочела је након априла 1944, у периоду свеукупног јачања народноослободилачког покрета у окупираној Југославији.<sup>828</sup>

У духу политике „продора у шиптарске масе“ на терену деловања ОК КПЈ за Косово и Метохију започет је процес формирања засебних албанских партијских организација, упоредо са већ постојећим партијским ћелијама у национално мешовитим срединама, али ни то није изнедрило очекивани одзив албанског становништва.<sup>829</sup> Принцип удвајања структура КПЈ примењен је, такође, у Прешевском срезу. Почетком 1942. формиран је привремени Месни комитет КПЈ који су чинили секретар Абдула Алија и чланови Селим Селими, Урош Аринотовић и Александар Накић, док су на терену образоване две партијске организације – једна „у српском крају“, а друга у „шиптарском“. На исти начин обликовани су активни СКОЈ. Мада је био везан за партијску организацију у Куманову, односно за ПК КПЈ за Македонију, МК КПЈ у Прешеву најпре је успоставио везу са ОК КПЈ за Косово и Метохију, тражећи помоћ у решавању организационих питања. О томе су у пролеће 1942. у Гњилану разговарали Павле Јовићевић и Абдула Алија, након чега су уместо Уроша Аринотовића и Александра Накића у овај комитет примљени Стојадин Минић и Војин Петровић. Наведене измене, спроведене почетком јула 1942, означиле су утврђивање сталног МК КПЈ у Прешеву.<sup>830</sup> Процес изградње партијских структура у Прешевском срезу био је нагло прекинут средином фебруара 1943, када је услед репресивних мера окупатора МК КПЈ „престао да функционише, а сав рад осталих људи“ постао је „индивидуалан рад“.<sup>831</sup> Током пролећа 1944. „утицај Партије“ био је, како стоји у једном извештају Окружног комитета КПЈ у Врању, „велики поред саме пруге“, односно у рејону села Биљаче и Кленика, потом у ближем окружењу Врања, Врањске Бање, у Масуричком пољу и у пчињским општинама Радовница и Стајковце. У том периоду на терену деловања Окружног комитета КПЈ за Врање деловала су свега три среска комитета – масурички, пчињски и врањски, и два среска поверенства – пољанички и босилеградски.<sup>832</sup> Прешевска партијска организација обновљена је тек у другој половини лета 1944, уочи капитулације Бугарске, док је Срески комитет КПЈ у Прешеву, на челу са секретаром Абдулом Алијом, и члановима Селимом Селимијем, Душаном Илићем и Милевом Јовановић, формиран у септембру исте године.<sup>833</sup>

У својим сећањима Селим Селими наводи како се 1942, у време формирања МК КПЈ у Прешеву, појавила тенденција „да се створи српска комунистичка партија а не да партијском организацијом руководе Шиптари“, али је ово „секташтво“ убрзо било потиснуто.<sup>834</sup> Састав партијских организација задржао је, ипак, претежно српски национални карактер током читавог рата, не због наведеног „секташтва“, већ услед истих разлога који су одредили националну структуру ОК КПЈ за Косово и Метохију. Тако је и Месни комитет КПЈ у Прешеву био састављен „више од Срба него од Шиптара“. Међу Албанцима било је нешто „више омладинаца и млађих људи који су пришли скојевској организацији 1941. године“ и потом „1943. године примљени у Партију“. „Са Шиптарима“ се „радило по поселима, где би се обично окупљало 20 до 30 људи“, али „није било лако да Шиптарима све уђе у главу с обзиром на стару политику бивше Југославије“. „Шиптарска омладина избегавала је састанке“ са српским партијцима, „јер тај шовинизам није било лако сузбити“. Селим Селими наводи како су Албанци у Прешеву већином били загледи у Гњилане „одакле су долазили извештаји да

<sup>828</sup> Hadri, *n. d.*, 323–325.

<sup>829</sup> У оквиру МК КПЈ у Гњилану упоредо су деловале једна српска и једна албанска ћелија. Ипак, у јесен 1942. у читавој организацији било је 65 чланова Партије, а међу њима свега четворица албанских кадрова. – Hadri, *n. d.*, 158.

<sup>830</sup> АЈ, МГ–1794, 1.

<sup>831</sup> АЈ, МГ–1794, 9–11.

<sup>832</sup> *Документи о настанку и развоју народне власти на југу Србије 1941–1945*, сабрали и за штампу припремили Др Димитрије Кулић и Др Јосиф Трајковић, књига прва, (Лесковац: Скупштина среза Лескова, 1967), док. бр. 86: Извештај окружног комитета КПЈ за Врање од 23. априла 1944. Покрајинском комитету за Србију о формирању Окружног комитета и војнополитичкој ситуацији у округу, 269–270.

<sup>833</sup> АЈ, МГ–1794, 9–11.

<sup>834</sup> АЈ, МГ, 1794, 2–4.

тамо Шиптари имају све у својим рукама и да могу слободно да раде“, те да су „шиптарске масе више волеле да верују [...] да ће доћи Талијани на ову територију и да је окупирају“, него што су желели „да се лате оружја“. На другој страни, „код српских маса постојало [је] веће расположење за борбу против окупатора“. Акције комуниста и партизана подржавале су „нарочито српске [масе] и један део Шиптара, док остали део Шиптара није хтео ни да нас издаје непријатељу али није хтео ни да нас помаже“. <sup>835</sup> Сасвим супротно наведеном, Светозар Вукмановић јављао је партијском руководству крајем фебруара 1943. како су „Арнаути [...] за нас, а Срби неутрални“. <sup>836</sup>

До краја 1943. „идеолошки рад“ КПЈ у Прешевском срезу „није био на некој висини“, већ је био „више индивидуалан“, при чему партијски активисти „многе ствари“ нису „разумевали потпуно“. „Недостатак дисциплине“ био је лако уочљив у деловању партијаца који су, „налазећи се без посла, [...] највише времена [проводили] у кафани, а код сваког члана [КПЈ] била је [присутна] појава картања“. Осим тога, слабост партијских ћелија у Прешевском срезу исходила је добрим делом из „недовољне одлучности партијске организације у Куманову“. Значајан проблем представљала је неупотребљивост добијених материјала, састављених на македонском језику. Отуда је Месни комитет КПЈ у Прешеву почетком 1942. успоставио непосредну везу са партијском организацијом у Врању, а исто су убрзо учиниле и партијске ћелије на терену Бујановца. У време формирања Среског комитета КПЈ у Прешеву, у септембру 1944, отворено је питање формалног издвајања Прешевског среза из надлежности македонске партијске организације. О томе се у прешевском партијском комитету и раније „често дискутовало“, али без јасног исхода. <sup>837</sup>

Сам ПК КПЈ за Македонију није разматрао питање надлежности над прешевском партијском организацијом. То није чинио ни партијски ЦК, имајући у виду умногоне значајније проблеме на тлу Македоније, пре свега у погледу тешкоћа у развоју борбе против окупатора и успостављања јединствене „партијске линије“ у руководству македонских комуниста. Спорно је најпре било деловање Методија Шаторова, секретара ПК КПЈ за Македонију, који је непосредно по окупацији Југославије прикључио македонску партијску организацију Бугарској радничкој партији (комуниста) (БРП(к)), признајући тиме припајање овог дела југословенске државе Бугарској. <sup>838</sup> У јулу 1941. руководство КПЈ оптужило га је за „антипартијски“ и „контрареволуционарни“ рад, потом за неоправдани прекид веза Централним комитетом, заузимање непријатељског става „према друговима Србима“ у Македонији, <sup>839</sup> занемаривање „партијске активности“ на припреми борбе против окупатора и игнорисање „партијских правила у погледу унутрашњих партијских односа и дисциплине“. Методије Шаторов био је искључен из КПЈ крајем истог месеца, док је почетком септембра формиран нови ПК КПЈ за Македонију на челу са секретаром Лазаром Колишевским. <sup>840</sup>

На иницијативу ЦК КПЈ, Коминтерна је у августу 1941. донела одлуку да „Македонија [...] буде код Југославије по разлозима практичним и целисходним“. Наведена одлука, међутим, није имала значај трајног решења, с обзиром на свеприсутно начело „самоопредељења народа Македоније“ након рата. Истовремено је предвиђено да БРП(к) „изађе у сусрет“ и „да указује свестрану помоћ“ македонској партијској организацији, <sup>841</sup> што је у пракси остављало

<sup>835</sup> АЈ, МГ, 1794, 3–4, 7–9.

<sup>836</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/111.

<sup>837</sup> АЈ, МГ, 1794, 4–10.

<sup>838</sup> Неколико месеци касније, на састанку у Скопљу крајем августа 1941, делегат БРП(к) саопштио је Драгану Павловићу, поверенику ЦК КПЈ задуженом за реорганизацију ПК КПЈ за Македонију, да је постојало „одобрење од друга [Георгија] Димитрова о прикључењу Мак.[едонске] орг.[анизације] Буг.[арској] парт.[ији]“ (*Зборник НОР*, том VII, књ. 1, док. бр. 6: Извештај Драгана Павловића, повереника ЦК КПЈ у Македонији, од 28. августа 1941. год. о стању у партиској организацији Македоније и издајничком раду Методија Шаторова – Шарла, 18).

<sup>839</sup> Непосредно по окончању Априлског рата 1941. из ПК КПЈ за Македонију искључени су Блажо Орландић и Добривоје Видић.

<sup>840</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1941/61.

<sup>841</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1941/52.

довољно простора за јачање утицаја бугарских комуниста, у првом реду посредством Бојана Блгарјанова који се у периоду од октобра 1941. до почетка 1944. налазио при македонском партијском руководству као представник БРП(к). Сâму одлуку Коминтерне о надлежности над македонском партијском организацијом прихватио је један од четворо чланова ПК КПЈ за Македонију. О томе је у пролеће 1942. партијском руководству писао Мирче Ацев, члан ПК КПЈ за Македонију, истичући како се „настојало [...] да се СКОЈ не зове и не потписује СКОЈ ‘пошто је то секташки’, него да се зове ‘антифашистичка омладина’“. Такође, „намерно се избегавало“ да се у прогласима и осталим партијским документима „потписује КПЈ, а потписивало се КП у Македонији“, са тенденцијом брисања југословенског обележја партијских структура у овој области.<sup>842</sup> Осим тога, „кадровска политика је била таква, да се изгубило и оно што се имало“.<sup>843</sup> Мада се, како наводи Драган Павловић, повереник ЦК КПЈ при македонском ПК, у периоду од окупације до јесени 1941. број чланова КПЈ повећао са 300 на 740, „од тога сигурно да ни 50% по својим квалитетима не би смели да буду чланови, како од старих тако и од нових“. Отуда су у редовима Партије на тлу Македоније забележени „многобројни [...] случајеви дезертерства, панике, недисциплине итд“.<sup>844</sup> Почетком јуна 1942. формиран је нови Привремени покрајински комитет КПЈ за Македонију који су чинили Цветко Узуновски, Мара Нацева, Мирче Ацев, Цветан Димов и Љупчо Арсов. Већ у наредних месец дана сви чланови руководства изузев Мирче Ацева били су ухапшени и интернирани. Према оцени партијског руководства, „политички развитак и активизирање народних маса у Мак.[едонији]“ заостајао је „још увек знатно иза развитка у осталим земљама Југославије, па чак и иза Хрватске која се после слома југословенске државе нашла у политички сличном положају“.<sup>845</sup> Прве назнаке обнављања партијских структура појавиле су се крајем августа исте године, у време доласка инструктора ЦК КПЈ Добривоја Радосављевића. У том тренутку унутар ПК КПЈ за Македонију деловало је 17 партијских организација са око 600 чланова КПЈ и око 1.700 чланова СКОЈ.<sup>846</sup>

Деловање муслиманске партијске ћелије у Скопљу, формиране почетком септембра 1940, замрло је већ средином наредне године. Мањи број њених чланова прикључио се Скоп-

<sup>842</sup> Партијски прогласи из средине 1941. објављивани су у име Радничке партије Македоније или Комунистичке партије у Македонији. – АЈ, 792, Македонија, II/6. Ни током наредне две године ово питање није било у потпуности решено. Почетком 1943. Јосип Броз писао је македонском партијском руководству како „постављање питања ‘аутономије’ или ‘могућих специфичних македонских услова’ испада ван оквира нашег става и линије и они који то питање потржу у суштини се, у крајњој линији, изједначавају са онима који због назива Југославије изолују македонски народ од јединствене борбе свих народа Југославије. ‘Питање’ Југославије не поставља се данас као питање режима бивше Југославије (који карактер вољно или невољно, али објективно тенденциозно, желе том питању да даду неки Македонци), већ као питање заједничке борбе за ослобођење свих народа и после свршеног рата (после извојеване победе над фашизмом, непријатељем слободe и независности нарочито малих народа) братског заједничког уређења и живота. Кроз братство у борби за слободу свих народа (и не само Југославије) кује се братство будуће слоге народа, њихова боља будућност, заснована не на старом уређењу националне мржње, сукоба, угњетавања, однорађавања, ропства, беде, плачке, итд., већ на односима братске слоге и равноправности народа. Носилац ове мисли и њеног претварања у дело је наша Комунистичка партија Југославије. Јасно је да аутономистичке тенденције не могу бити носилац ове мисли, а на делу те тенденције доводе до сасвим других резултата. Јасно је исто тако да ваше мишљење о политичкој корисности издвајања из оквира КПЈ значи наседање оваквим тенденцијама и неразумеваше како перспективе данашње борбе, тако и улоге наше Партије у њој“ (*Зборник НОР*, том VII, књ. 1, док. бр. 54: Писмо ЦК КПЈ Покрајинском комитету КПЈ за Македонију од 16. јануара 1943. год. у коме се критикује Покрајински комитет због недовољне ширине платформе народноослободилачке борбе у Македонији, 175–176).

<sup>843</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1942/435.

<sup>844</sup> ЦК КПЈ, 1941/71.

<sup>845</sup> *Зборник НОР*, том VII, књ. 1, док. бр. 19: Писмо ЦК КПЈ покрајинском комитету КПЈ за Македонију од 15. марта 1942. год. о организацији народноослободилачког фронта и даљим задацима у дизању оружаног устанка, 64.

<sup>846</sup> Љупчо Арсов, „Stvaranje i razvitak Komunističke partije Makedonije“, *Makedonija od ustanka do slobode 1941–1945. Zbornik radova*, (Београд: Војноиздavaчки и новински центар, 1987), 66–70.

ском партизанском одреду.<sup>847</sup> На терену италијанске окупационе зоне у западној Македонији свеprisутној слабости партијских структура доприносило је иселјавање словенског становништва. Након капитулације Југословенске војске у априлу 1941, у Кичеву, Маврову и Дебру партијских организација није ни било, већ је партијски рад почивао на деловању неколицине појединца, без икаквих смерница покрајинског руководства КПЈ. Међу њима налазили су партијски кадрови који су се до Априлског рата налазили у комунистичким групама на тлу Албаније.<sup>848</sup> Веза је успостављена у септембру 1941, доласком представника гостиварске и тетовске партијске организације, Санде Грујовског и Томе Софронијевског, у Скопље, где су се састали са Драганом Павловићем и члановима ПК КПЈ за Македонију. Убрзо је у Тетово упућен Перо Наков, као инструктор ПК КПЈ за Македонију задужен за реорганизацију и јачање партијских структура, док је у Кичево у истом циљу упућен Кузман Јосифовски. До краја 1941. утврђене су партијске организације у Тетову, Струги, Гостивари, Маврову, Кичеву и Дебру. Крајем 1941. Кузман Јосифовски предлагао је покрајинском руководству КПЈ да се тежиште партијског рада усмери управо према овим крајевима, процењујући да је у оквирима италијанске окупационе зоне било могуће спровести повезивање партијских организације успешније него што је то до тада чињено на терену под бугарском управом.<sup>849</sup>

Почетком 1942. формиран је Окружни комитет КПЈ за Западну Македонију, који су чинили секретар Крсте Црвенковски и чланови Мино Миновски, Кузман Јосифовски, Димо Гавровски и Томо Софронијевски. Седиште овог комитета налазило се у Тетову, док се његова надлежност простирала над читавим простором италијанске окупационе зоне у Македонији. Средином исте године формиран је Окружни комитет СКОЈ. Уз припрему устанка и јачање партијских структура, новоформирано окружно партијско руководство настојало је да успостави редовне везе са ПК КПЈ за Македонију, што је учињено у мају 1942. Осим тога, чињени су напори у циљу остваривања сарадње са Комунистичком партијом Албаније (КПА). Везу је успоставио Крсте Црвенковски, саставши се средином августа на тлу Албаније са вођом албанских комуниста Енвером Хоџом и чланом Главног штаба Народноослободилачке војске Албаније (НОВА) Војом Кушићем. Са истим задатком у Албанији су боравили Кузман Јосифовски и Трајко Бошковски. Веза је одржавана преко МК КПЈ у Дебру, где се током друге половине 1942. налазио представник КПА. У септембру исте године руководство преспанске организације КПЈ успоставило је непосредну везу са МК КПА у Корчи.<sup>850</sup> Истовремено је Окружни комитет КПЈ за Западну Македонију настојао да формира своје организације у селима настањеним албанским становништвом. У циљу „продора у арнаутске масе“ образоване су засебне албанске организације КПЈ у Гостивару, Тетову и Преспи. Почетком децембра 1942. у Тетову је покренут илегални лист *Востаник*, као орган Окружног комитета КПЈ за Западну Македонију, на чијим страницама су објављивани написи на македонском и албанском језику.<sup>851</sup>

Нова реорганизација партијских структура на терену западне Македоније спроведена је током пролећа 1943, у време свеукупног преобликовања комунистичких организација на простору деловања македонског Покрајинског комитета. Сам процес инициран је одлуком руководства КПЈ о формирању Комунистичке партије Македоније (КПМ). О томе је са вођима македонских комуниста разговарао Светозар Вукмановић, инструктор ЦК КПЈ, након свог доласка у Скопље крајем фебруара 1943. Нешто мање од месец дана касније, 19. марта, у Тетову је одржана оснивачка седница ЦК КПМ и изабрано је ново руководство у саставу: Лазар Колишевски (политички секретар), Мара Нацева (организациони секретар), Страхил Гигов, Кузман Јосифовски, Цветко Узуновски и Бане Андреев. Истовремено је утврђена нова

<sup>847</sup> Kemal Sejfula, „Muslimanska partijska ćelija u Skoplju 1941“, *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Zbornik*, knjiga prva, (Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA „Vojno delo“, 1964), 662–675.

<sup>848</sup> Ljufti Rusi, „Okupator nije uspeo da zavadi Makedonce i Šiptare“, *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Zbornik*, knjiga prva, 841–842.

<sup>849</sup> Владо А. Ивановски, *Ослободителната војна во Западна Македонија 1941–1944*, (Скопје: Институт за национална историја, 1973), 51–58.

<sup>850</sup> Исто, 92–101, 105–106.

<sup>851</sup> Исто, 103–104.

територијална структура партије на тлу Македоније, поделом овог простора на пет обласних комитета. Највећи део италијанске окупационе зоне у западној Македонији, односно места Тетово, Гостивар, Дебар, Кичево и Струга, обухваћен је Првим обласним комитетом КПМ који је формиран у априлу 1943. На место секретара ове организације постављен је Тодор Циповски, док су остали чланови комитета били Борис Алексовски, Андре Савески, Диме Гавровски и Ванчо Бурзевски. Током наредних месеци утврђени су срески партијски комитети у Тетову, Гостивару и Кичеву. За секретара Другог обласног комитета КПМ, чија се надлежност простирала на територији Ресена, Охрида, Битоља, Прилепа и Крушева, именован је Бане Андреев, члан ЦК КПМ.<sup>852</sup>

Разматрајући питање развоја партијских ћелија на терену западне Македоније, руководство македонских комуниста је на другом састанку ЦК КПМ, одржаном 4. и 5. маја 1943. у Лопушнику, уочило „недовољну активност [...] међу арнаутским масама“.<sup>853</sup> Мада је извесних слабости у погледу партијске пропаганде свакако било, држање Албанаца у целили је тек у мањој мери било условљено деловањем КПЈ.<sup>854</sup> Већини албанског становништва нису биле блиске замисли о обнови југословенске државе и очувању њених предратних граница. У својим прогласима комунисти су позивали Албанце да оживе „традиције Илинденске републике“,<sup>855</sup> истичући да ће „нова македонска држава“ бити „заснована на принципима братства међу свим народима који живе на македонској земљи“.<sup>856</sup> Истовремено је македонско партијско руководство уверавало словенско становништво избегло под притиском власти „Велике Албаније“ да се „Шиптари [...] боре заједно са нашим народом. Македонски народни борци и шиптарски партизани заједнички, снагом оружја, гоне италијанске окупаторе и братски граде власт и постављају темеље сутрашњег лепшег и братског живота оба народа.“ Македонским избеглицама говорено је да одбаце „мржњу, коју су вековима потпаљивали поробљивачи народа, нарочито фашистички окупатор, јер за нашу беду и неправде нису криви Шиптари, Турци. Зверства над вама чине и организују подли италијански окупатори, а кривицу бацају на Шиптаре. Шиптари нису криви, већ окупатор и једна шака албанских издајника. Градите јединство са Шиптарима, јер је то гаранција да ћете се ослободити [подвучено у оригиналу – Д. Б.]. Водите непомирљиву борбу против великосрпских агената, изасланика Драже Михаиловића [...] који хоће да врате стару Југославију, тамницу народа. Никада се неће вратити стара Југославија, ни великосрпски реакционари.“<sup>857</sup>

Присуство КПЈ и јачина њених структура у условима рата представљали су нужни предуслов у процесу развоја борбе против окупатора.<sup>858</sup> Одлуку о формирању партизанских јединица партијско руководство усвојило је на седници Политбироа ЦК КПЈ одржаној 4. јула 1941. у Загребу. Почетком истог месеца у Пећи је боравио Митар Бакић, организациони секретар ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак, који је представницима ОК КПЈ за Косово и Метохију пренео главне смернице партијског руководства у вези са формирањем оружаних партизанских јединица.<sup>859</sup> У дану подизања устанка у Белој Цркви, 7. јула 1941, вођи Обласног комитета КПЈ формирали су Војни комитет који су чинили Борис Вукмировић, Митар

<sup>852</sup> Arsov, *n. d.*, 29–31; Ивановски, *n. d.*, 129–131.

<sup>853</sup> Исто, 131–133.

<sup>854</sup> Slavka Fidanova, „Albanska narodnost u Makedoniji u vreme narodnooslobodilačkog rata i narodne revolucije“, *Makedonija od ustanka do slobode 1941–1945. Zbornik radova*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1987), 236–250.

<sup>855</sup> *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, том II, док. бр. 193: Проглас на Покраинскиот комитет на Комунистичката партија на Југославија за Македонија до народот во Македонија, 370.

<sup>856</sup> Исто, док. бр. 289: Проглас од Централниот комитет на Комунистичката партија на Македонија до македонскиот народ, 624.

<sup>857</sup> АЈ, 792, Македонија, II/117, Проглас Поверенства ЦК КПМ упућен избеглицама из италијанске окупационе зоне, август 1943.

<sup>858</sup> Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija*, (Beograd: Prosveta, 1984), 312.

<sup>859</sup> Milutin Folić, „Pripreme za oružani ustanak, formiranje i uloga pozadinskih partizanskih jedinica na Kosovu“, *Kosova – Kosovo 9–10/1981*, 54.

Радусиновић и Петар Брајовић.<sup>860</sup> Задатак овог Комитета састојао се у припреми оружане борбе против окупатора, мада је то, према процени обласног партијског руководства, било готово неоствариво услед снажног притиска и репресивних мера окупационих власти.<sup>861</sup> Месец дана потом, на августовском саветовању обласног партијског руководства, усвојено је мишљење према коме је на терену деловања ОК КПЈ за Косово и Метохију у првом реду требало деловати у духу спровођења низа диверзантских акција, док је оружану борбу најпре требало повести на „суседној територији“, будући да још увек „не постоје услови за извођење [оружаних] акција“.<sup>862</sup> Истоветан став потврђен је неколико месеци касније, на саветовању Обласног комитета КПЈ у децембру 1941.<sup>863</sup>

Одлука о формирању Копаоничког НОП одреда, прве оперативне партизанске јединице на југословенском југу, донесена је у Беоцима, недалеко од Рашке, неколико дана након подизања устанка у јулу 1941. Штаб одреда успостављен је у селу Стануловићу крајем истог или почетком наредног месеца.<sup>864</sup> За команданта одреда био је постављен Предраг Вилимовић, а дужност политичког секретара обављао је Душан Томовић. Борбени састав испрва је чинило око 60 партизана, претежно Срба са подручја северног Косова и Рашке. Крајем октобра 1941. у одреду се налазило око 800 бораца. До тог тренутка Копаонички НОП одред учествовао је у борбама на терену Студеничког среза, успевајући да под својом контролом задржи долину Ибра. У исто време власт над остатком овог среза држале су четничке јединице под командом војводе Машана Ђуровића. Рашка је била проглашена „слободним градом“, према крхком споразуму четничко-партизанских снага утврђеном 18. октобра 1941. Већ почетком наредног месеца споразум је пропао, након чега је Копаонички НОП одред у борби одбијен према Краљеву. До лета 1944. у Ибарској долини није било партизанских јединица.<sup>865</sup>

Немоћ народноослободилачког покрета осећала се и на простору јужно од Косовске Митровице. До јесени 1942. на овом подручју није ни било оперативних партизанских јединица, већ је образовано неколико позадинских одреда и диверзантских група. И сâм процес стварања првих борбених одреда под окриљем КПЈ отпочео је више као инертна последица притиска стварних прилика на терену него што је то била планирана акција обласног партијског руководства, мада је формирање таквих јединица најављено већ на саветовању обласног партијског актива у јуну 1941. Учешће у борбама против наоружаних албанских чета које су више пута покушале да заузму Витомирицу, уочиште већег броја српских колониста протераних из околних крајева, узели су и комунисти, предратни чланови Партије у том месту,

<sup>860</sup> Hadri, *n. d.*, 232; Rajović, *n. d.*, 151; Jovičević, *n. d.*, 172; Fadil Hodža, „Prva partizanske jedinice na Kosovu i Metohiji“, *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Zbornik*, knjiga prva, 140.

<sup>861</sup> Према сећању Предрага Ајтића, члана ОК КПЈ за Косово и Метохију, истоветно становиште истакао је и Јосип Броз на састанку са Миладином Поповићем у Београду 5. јула 1941. – Rajović, *n. d.*, 152, нар. бр. 97. Истраживања Милутина Фолића показују да је извесну забуну у вези са овим питањем уносило једно писмо Милована Ђиласа упућено обласном партијском руководству почетком истог месеца, у којем је наведено како још увек не постоје услови за борбу против окупатора у тој области. – Milutin Folić, „Pripreme za oružani ustanak, formiranje i uloga pozadinskih partizanskih jedinica na Kosovu“, *Kosova – Kosovo 9–10/1981*, 54. Видра Ковачевић пише да је пренела писмо од „Главног штаба Црне Горе“ упућено Обласном комитету и да је то „била порука да на Косову и Метохији не треба још дизати устанак него да га и даље треба припремати“. – Vidra Kovačević, „Iz Crne Gore za Peć i povratak preko Štedima“, *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Zbornik*, knjiga prva, 750.

<sup>862</sup> *Зборник НОР*, том I, књига 19, док. бр. 8: Тезе за реферат који је секретар Обласног Комитета КПЈ за Космет Боро Вукмировић поднео на саветовању овог комитета фебруара 1942. године, 41.

<sup>863</sup> Hadri, *n. d.*, 232–233.

<sup>864</sup> Сачувани архивски извори не садрже податке о тренутку формирања Копаоничког НОП одреда, док су сећања учесника противречна. – Branislav Božović, „Kopaonički partizanski odred“, *Kosova – Kosovo 9–10/1981*, 77, нар. бр. 9; Hodža, „Prva partizanske jedinice na Kosovu i Metohiji“, 141; *Kosovska Mitrovica i okolina*, (Priština: Institut za istoriju Kosova; Beograd: Institut za savremenu istoriju; Kosovska Mitrovica: Odbor za izdavanje monografija, 1979), 301–327.

<sup>865</sup> АЈ, МГ–1642; Milorad Vavić, „Početak ustanka (30. jula 1941.) i formiranje Kopaoničkog partizanskog odreda“, *Kosova – Kosovo 12/1983*, 5–18; Rajović, *n. d.*, 151–152; Живковић, *n. d.*, 76, 90–92, 110–112; Бранко Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском базену. (Косовско-митровачки и Студенички срез)*, (Приштина: Заједница научних установа Косова и Метохије, 1968), 112–147.

бранећи своје домове заједно са осталим мештанима и пристиглим избеглицама.<sup>866</sup> Њихово држање, међутим, било је супротно директивама обласног партијског руководства које је иступало против одбране села под паролом одржавања мира између Срба и Албанаца желећи да „избегне крвопролиће са заведеним Шиптарима“. „Једино што су могли да чине у то време комунисти Срби и Црногорци“, како наводи Павле Јовићевић, „било је да објашњавају насељеничким и осталим српским и црногорским масама разлоге због којих се све то збило, да им укажу да су за мржњу [Албанаца] према њима криви предратни властодршци (великосрпска буржоазија) са својом хегемонистичком политиком, ненародни режими који су сурово угњетавали незаштитене шиптарске масе, као и фашистички окупатор и пета колона који су продубили ту мржњу и неповерење“.<sup>867</sup> Тек 20. јула донесена је одлука о формирању Витомиричког батаљона, састављеног од четири чете и попуњеног углавном комунистима који су до тада бранили село.<sup>868</sup>

Месец дана доцније, у августу 1941, образован је партизански батаљон у Добруши која је, такође, током претходних месеци одолевала нападима вулнетара. Овај батаљон одржао се у Добруши до 19. октобра 1941. када је услед здруженог напада око 1.000 вулнетара и једног батаљона италијанске војске био приморан на повлачење према Витомирици. Готово истовремено у околини Пећи формиран су Патријаршијски, Дечански, Јерињски и Бистрички батаљон. Свих шест батаљона имало је изразито српски национални карактер у погледу борачког и командног састава.<sup>869</sup> Уз њих образована је једна мања чета састављена од албанских бораца, чланова КПЈ и СКОЈ, на челу са командантом Рамизом Садиком и политичким комесаром Хајром Шахмановићем. На састанку штабова наведених јединица одржаном у септембру 1941. одлучено је да се над њима успостави јединствена команда, што је учињено наредног месеца стварањем Метохијског НОП одреда. За команданта новоформираног одреда изабран је Петар Брајовић, док је дужност политичког комесара обаљао Борис Вукмировић. У том тренутку Метохијски НОП одред бројао је између 780 и 1.060 бораца,<sup>870</sup> од којих је око 400 било под оружјем.<sup>871</sup>

Током новембра 1941, у време учесталих напада албанских наоружаних група на Витомирицу и околна српска села, Штаб Метохијског НОП одреда покушавао је да успостави везу са црногорским партизанима, настојећи да пребаци главнину својих јединица на терен Црне Горе, али је ова замисао напуштена услед великих губитака у покушају пробоја.<sup>872</sup> Пропала је, такође, акција пребацивања бораца Добрушког НОП батаљона, накратко реорганизованог у Добрушки НОП одред, на терен Копаоника у циљу остваривања сарадње са Копаоничким НОП одредом. Током марта и априла 1942. у Пећи је ухапшено око 650 партизана и потом спроведено у албанске логоре, већином у Бурел. Преостало људство Метохијског НОП одреда се под притиском окупационих власти повукло у област Тропоје и Кукеша, чиме је сâм одред престао да делује.<sup>873</sup>

Упоредо са стварањем метохијских партизанских јединица током јесени 1941, у Сувом Долу недалеко од Приштине образован је Косовски НОП одред са 1.217 бораца. За команданта је именован Васо Бошковић, док је политички комесар био Аца Маравић. И овај одред је, попут Метохијског, расформиран већ почетком 1942. Обновљен је у јесен исте године, истовремено са формирањем позадинског Шарпланинског НОП одреда у Сиринићкој жупи. Осим тога, образоване су диверзантске партизанске јединице – десетине, чете и

<sup>866</sup> Milutin Folić, „Metohijski narodnooslobodilački partizanski odred“, *Vojnoistorijski glasnik* 2/1969, 218.; Слободан Мирић и Десанка Живуловић, *Витомирица. Радоуња*, (Београд: Издавачко предузеће Просвета, 1960), 57.

<sup>867</sup> Pavle Jovičević, „Politička situacija i rad partijske organizacije na Kosovu i u Metohiji pred rat i u 1941. godini“, *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. godine. Zbornik*, knjiga druga, (Београд: Војноиздавачки завод ЈНА „Војно дело“, 1963), 219.

<sup>868</sup> Folić, „Metohijski narodnooslobodilački partizanski odred“, 218–219.

<sup>869</sup> Мирић и Живуловић, *н. д.*, 78–84.

<sup>870</sup> Milutin Folić, „Metohijski narodnooslobodilački partizanski odred“, *Vojnoistorijski glasnik* 2/1969, 216–221.

<sup>871</sup> Hadri, *н. д.*, 223–224; Folić, „Metohijski narodnooslobodilački partizanski odred“, 221.

<sup>872</sup> Мирић и Живуловић, *н. д.*, 80.

<sup>873</sup> Folić, „Metohijski narodnooslobodilački partizanski odred“, 224–228.



батаљони, које су деловале на терену Ђаковице, Призрена, Косовске Митровице и Урошевца.<sup>874</sup> Све наведене јединице имале су обележје позадинских војних организација, те је њихово ангажовање у првом реду било усмерено на „четничка подузећа“, односно на акције мањег обима са циљем упада у непријатељску позадину, пресецања комуникација, уништења слагалишта, транспорта, железничких пруга и станица, мостова и телеграфа, и ослобођење ухапшених комуниста.<sup>875</sup>

Одлука о образовању првих оперативних НОП одреда на подручју између Копаноника и Шар-планине усвојена је на саветовању обласног партијског руководства одржаног у Витомирици између 24. и 27. фебруару 1942. Састав ових јединица, према мишљењу Бориса Вукмировића, најпре је требало попунити искључиво албанским борцима, а потом стварати мешовите српско-албанске одреде.<sup>876</sup> Осим тога, наглашено је да су „партизански [...] одреди оружана сила Партије“.<sup>877</sup> Овакав став оспорило је партијско руководство у писму од 22. септембра 1942, истичући како је наведена „формулација [...] скроз нетачна и погрешна, јер партизански одреди јесу оружана сила народа, тј. његова Народноослободилачка војска“, па у „партизанске редове треба да ступају најшире родољубиве масе, без обзира на националност или вјерску разлику“.<sup>878</sup>

Први оперативни НОП одред на простору деловања ОК КПЈ за Косово и Метохију формиран је 27. септембра 1942. на терену бугарске окупационе зоне, код села Рамљане недалеко од Витине. У тренутку оснивања имао је свега 13, а месец дана касније 28 бораца, углавном из Ђаковице и Призрена.<sup>879</sup> У складу са одлукама обласног партијског руководства, одред је имао албанско национално обележје. Састављен је већином од бораца албанске националности и носио је назив „Зејнел Ајдини“, по албанском комунисти родом из села Тупале код Медвеђе, члану Штаба Јабланичког партизанског одреда који је погинуо 7. марта 1942. код села Газдаре.<sup>880</sup> Дужност команданта одреда накратко је обављао Целадин Курбалија, а потом Фадиљ Хоџа, док је политички комесар био Ђамил Бровина.<sup>881</sup> У јесен 1942. обласно партијско руководство донело је одлуку о издвајању једног дела борачког састава из одреда „Зејнел Ајдини“ у циљу стварања новог НОП одреда „Емин Дураку“, што је учињено средином јануара следеће године на Голешу. За команданта овог новоформираног одреда именован је Фадиљ Хоџа, а за политичког комесара Ђамил Бровина.<sup>882</sup>

Почетком новембра 1942. код Калуђерског камена надомак Призрена на основама Шарпланинског позадинског НОП одреда образован је Шарпланински НОП одред од 12 бораца. За команданта је изабран Цветко Грбић, а за политичког комесара Гојко Меденица. Већ средином децембра, међутим, одред је расформиран услед притиска бугарских окупационих снага и неповољних временских прилика.<sup>883</sup> Мањи број бораца из његовог састава прикључен је Карадачком НОП одреду, формираном 6. јануара 1943. код села Грболе недалеко од Урошевца, али је и ова јединица била разбијена крајем истог месеца у сукобу са бугар-

<sup>874</sup> Hadri, *n. d.*, 223–224.

<sup>875</sup> *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, том I, књига 19: Борбе на Косову 1941–1944, (Београд: Војноисторијски институт, 1969), док. бр. 1: Приручник за борбу Метохијског позадинског НОП одреда од септембра 1941. године, 15–17; Hodža, „Prva partizanske jedinice na Kosovu i Metohiji“, 145.

<sup>876</sup> Hadri, *n. d.*, 232–234.

<sup>877</sup> *Зборник НОР*, том I, књига 19, док. бр. 8: Тезе за реферат који је секретар Обласног Комитета КПЈ за Космет Боро Вукмировић поднео на саветовању овог комитета фебруара 1942. године, 49.

<sup>878</sup> *Zbornik NOR*, том II, knj. 6: Dokumenta Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1942 (septembar – novembar 1942), (Beograd: Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1957), dok. br. 58: Direktive sekretara Centralnog komiteta KPJ druga Tita od 22. septembra 1942. god. Oblasnom komitetu KPJ za Kosovo i Metohiju, 156–157.

<sup>879</sup> Исмет Шаћири, *Сећања*, I, 216–217.

<sup>880</sup> Fehmi Pushkollari, *Zenel Hajdini*, (Prishtinë: Rilindja, 1982), 145–150.

<sup>881</sup> Vahide Hoxha, „Aradha partizane ‘Zejnел Hajdini’“, *Kosova – Kosovo* 2/1973, 103–106; Видачић, *На обалама Неродимке*, 178–186.

<sup>882</sup> Hadri, *n. d.*, 247–249.

<sup>883</sup> ВА, НОВЈ, к. 1988, ф. 2, д. 7.

ским снагама у селу Бинча на Скопској Црној Гори. Остатак Карадачког НОП одреда доту-кла је италијанска војска у селу Старо Грацко код Липљана 1. фебруара 1943, при чему је погинуло 9 партизана, командант одреда Александар Урдаревић и политички комесар и члан ОК КПЈ за Косово и Метохију Војислав Лакчевић.<sup>884</sup>

Шарпланински НОП одред обновљен је 18. марта 1943, окупивши двадесетак бораца са терена Сиринићке жупе. Командант одреда и политички комесар најпре су били Миленко Радић и Стаја Марковић, а након реорганизације у априлу исте године ове дужности обавља-ли су Петар Брајовић и Радован Лалић. Почетком маја 1943. Шарпланинском НОП одреду прикључен је НОП одред „Емин Дураку“ са 30 бораца.<sup>885</sup> Истовремено је на место политич-ког комесара уместо Радована Лалића постављен Ељхами Нимани. Почетком јуна 1943. у одреду се налазило се око 200 бораца.<sup>886</sup> Средином септембра исте године на терену Малеси-је образован је партизански батаљон „Бајрам Цури“ на основама истоимене чете, формиране крајем марта исте године.<sup>887</sup> У близини манастира Прохор Пчињски формиран је 21. новем-бра 1943. Први косовски батаљон који је деловао заједно с Кумановским и 2. јужноморав-ским НОП одредом.<sup>888</sup>

На простору „старе Албаније“ налазили су се југословенски комунисти заточени у албанским логорима и затворима. У јулу 1943. једна група југословенских затвореника у логору Герман код Буреља формирала је партизански батаљон састављен од три чете са око 150 бораца. Батаљон је носио назив „Рамиз Садику“, мада његов борачки састав није имао албанско национално обележје. За команданта батаљона именован је Иво Стругар, за заме-ника Зуфер Мусић, за политичког комесара Мићо Мијушковић, а за заменика политичког комесара Миле Ристић. Непосредно након капитулације Италије батаљон се без борбе пре-бацио на терен Дебра, где је званично формиран четири дана касније у селу Извору као Први косовско-метохијски батаљон „Рамиз Садику“.<sup>889</sup>

Готово у исто време ослобођени су југословенски интернирци из логора Порто Рома-но код Драча и затвореници заточени у Тирани, од којих је крајем септембра 1943. образован Други косовско-метохијски батаљон „Боро Вукмировић“. Његов Штаб чинили су Џевдет Дода (командант), Павле Брајовић (заменик команданта), Предраг Ајтић (политички коме-сар), Митар Радусиновић (заменик политичког комесара). И овај батаљон упућен је у Дебар где се 16. октобра састао са батаљоном „Рамиз Садику“.<sup>890</sup> Оба батаљона била су 22. октобра 1943. прикључена главнини Шарпланинског НОП одреда, чиме је формиран Косовскомето-хијски НОП одред јачине око 220 бораца. За команданта је именован Петар Брајовић, за начелника Штаба Бранко Шотра, за политичког комесара Мита Миљковић, а за његовог заменика Ељхами Нимани. Недуго затим, 11. новембра, у селу Сливову код Кичева овај одред ушао је у састав Прве македонско-косовске пролетерске ударне бригаде, заједно са борцима македонског батаљона „Мирче Ацев“ и Кичевског батаљона. За команданта бригаде именован је Петар Брајовић, док је Милутин Миљковић обављао дужност политичког коме-сара. У моменту формирања бригада је бројала око 700 бораца.<sup>891</sup> Током јесени 1943. сви косовскометохијски батаљони налазили су се изван територије надлежности ОК КПЈ за Косово и Метохију. И само обласно руководство прешло је у новембру 1943. на терен Мале-сије, ради припреме обласне конференције.<sup>892</sup>

<sup>884</sup> Hadri, *n. d.*, 249.

<sup>885</sup> Fadilj Hodža, *Kad proleće kasni. Iz partizanske beležnice*, (Beograd: NIRO „Četvrti jul“, 1979), 187–193.

<sup>886</sup> Милутин Р. Богичевић, *Хроника НОБ Сиринића*, (Урошевац: Општински одбор СУБНОР-а Урошевац, 1986), 112–123.

<sup>887</sup> Nakif Bajrami, *Aradha partizane „Bajram Curri“*, (Prishtinë: Rilindja, 1985), 53–63.

<sup>888</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 79: Писмо секретара Покрајинског комитета КПЈ за Косово и Метохију од 28. децембра 1943. секретару Обласног коми- тета за Метохију, 375.

<sup>889</sup> Hadri, *n. d.*, 355–357.

<sup>890</sup> Душан Мугоша, На задатку, 152–153; Шаћири, *Сећања*, I, 289–307.

<sup>891</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. 32: Закључци са проширеног састанка Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију одржаног крајем децембра 1942. у с. Врелу, 184–189; Hadri, *n. d.*, 357–359.

<sup>892</sup> *Isto*, 319–320.

Убрзано урушавање италијанског окупационог система током лета 1943. свакако је омогућило већи прилив нових бораца у редове народноослободилачких војске, мада је тај процес отпочео знатно раније, на иницијативу руководства КПЈ. У априлу исте године у Призрен је допутовао Светозар Вукмановић као инструктор партијског Централног комитета, док је већ крајем истог месеца на Шар-планини формиран Главни штаб НОВ и ПО Косова и Метохије. За команданта је постављен Фадиљ Хоџа, за комесара Предраг Ајтић, за заменика комесара Павле Јовићевић, а за начелника Бранко Шотра.<sup>893</sup> Шире посматрано, мисија Светозара Вукмановића, покренута крајем 1942. као део балканске политике руководства КПЈ у условима измењених прилика на светским фронтима, требало је да осигура победу антифашистичких снага у средишту Балканског полуострва, али и да ојача позиције народноослободилачке војске чиме би се предупредило и учинило непотребним могуће пребацивање савезничких акција на Балкан након очекиване капитулације Италије.<sup>894</sup>

Читав процес успостављања војне координације антифашистичких покрета у Југославији, Албанији, Грчкој и Бугарској био је утемељен на везама између комунистичких партија. Закључци о узајамној сарадњи представника комунистичких покрета усвојени су 20. јуна 1943. на тлу Албаније. Према сећањима Светозара Вукмановића, сâм документ споразума саставио је Енвер Хоџа.<sup>895</sup> Делегати су постигли начелну сагласност о успостављању „јединства акције свих народноослободилачких снага балканских земаља путем стварања јединствене команде – Врховног штаба“. Наглашено је како ће ова „творевина [...] једном за свагда одагнати пориве шовинизма и послужиће консолидацији, зближавању и братимљењу балканских народа. Она ће отклонити све тешкоће и отвориће пут ка стварању балканске конфедерације после протеривања фашистичких окупатора са Балкана“. Мада на састанку није било представника бугарских комуниста, разматрано је питање сарадње са бугарским партизанским снагама на територији Горње Цумаје, са назнаком да „Бугари треба да узму учешћа [...] у Међубалканском штабу“. Истовремено је утврђен оквир здруженог деловања југословенско-грчких и грчко-албанских народноослободилачких снага. Наведени закључци потврђени су на новом састанку 12. јула 1943, одржаном овога пута на грчкој територији, у присуству Светозара Вукмановића, делегата НОВ и ПО Југославије, В. Самаринеоса, делегата ЕЛАС, и Кочи Дзодзе, делегата НОВ Албаније. Предвиђено је да најкасније до 10. августа исте године буде формиран Врховни штаб народноослободилачке војске Балкана, са четири команданта и четири политичка комесара. Већ тада овај штаб замишљен је као ембрион будућег уједињења Југославије, Албаније, Грчке и Бугарске у оквиру Балканске конфедерације.<sup>896</sup>

У Скопљу је Светозар Вукмановић успоставио везу са руководством бугарских комуниста, добивши сагласност за учешће бугарских представника у Балканском штабу. Међутим, представници ЕЛАС поништили су у августу 1943. претходно усвојене закључке о сарадњи, незадовољни понуђеним решењем македонског питања на основама принципа самоопредељења народа. Крајем септембра 1943. и Јосип Броз писао је Светозару Вукмановићу да је стварање Балканског штаба „из основа погрешно, јер сви међународни разлози говоре против тога“. Држање руководства југословенских комуниста било је одређено политиком Москве која је у духу сарадње са западним савезницима упућивала своју секцију у Југославији на напуштање револуционарног радикализма уз разумевање британске „политике компромиса“.<sup>897</sup> Ипак, сâма идеја о стварању Балканске конфедерације није била у потпуности напуштена, већ се на овај начин руководство КПЈ ослобађало чврстих институционалних оквира и трајних међународних обавеза.<sup>898</sup> У новембру 1943. Јосип Броз

<sup>893</sup> *Isto*, 240.

<sup>894</sup> Vukmanović, *n. d.*, II/469–470; Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, (Šabac: IKP Zaslona, 1991), 57; *AJ*, 507, IX, 1/II–16.

<sup>895</sup> Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari*, I–IV, (Zagreb: Globus, 1982), III/12.

<sup>896</sup> Животић, *н. д.*, 95–110.

<sup>897</sup> Fitzroy Maclean, *Eastern Approaches*, (London: Jonathan Cape, 1953), 279–280, 308–341.

<sup>898</sup> Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, 67–68.

писао је Светозару Вукмановићу како се „федерација балканских народа поставља [...] сада [за] нас као агитациона парола“.<sup>899</sup>

Супротно очекивањима ЦК КПЈ, уплив нових бораца у редове косовскометохијских народноослободилачких јединица током 1943. није изнедрио „диференцијацију у масама“. Милош Гилић уверавао је крајем исте године обласно партијско руководство да ће се „са свих терена извршити мобилизација људства за војску и то у првом реду наоружаних Шиптара. [...] Ми наступамо а тако ћемо и наступати као народноослободилачка војска. Сада идемо без петокраке пошто још народ не схвата све то. До сада смо уопште у раду били врло еластични и гледат ћемо да овако и продужимо и зато вјерујем да ћемо имати успјеха. [...] Акције за сада још не можемо извести јер народ не стоји на те позиције, јако се плаши Немаца и мало јачи терор би нас збацио са овог терена, који политички још није припремљен.“<sup>900</sup> Указујући на грешке у дотадашњем раду косовскометохијског обласног комитета, Милован Ђилас истицао је како „стварати чете и батаљоне који не ратују, који нису активне војне формације [...] нема никаквог смисла“.<sup>901</sup> До краја периода окупације, међутим, народноослободилачки покрет на овом простору није добио шире оквире, већ је, како је приметио Предраг Ајтић, члан ОК КПЈ за Косово и Метохију, остао „само бледи рефлекс“ устанка који се развијао у осталим крајевима Југославије.<sup>902</sup>

Табела бр. 5: Чланови КПЈ у јединицама народноослободилачког покрета на терену деловања ОК КПЈ за Косово и Метохију<sup>903</sup>

време настанка јединице	назив јединице	број чланова КПЈ			свега
		Шиптари	Срби	Црногорци	
1941.	Копеоички одред		4	3	7
	Добрушки одред			8	8
1942.	одред „Зејнел Ајдин“	9	1	1	11
	Шарпланински одред		4	2	6
1943.	одред „Зејнел Ајдин“	7	2	2	11
	одред „Бајрам Цури“	9	1	2	12
	Карадачки батаљон		9	7	16
	Јабланички батаљон		5	2	7
	Копеоички одред		3	16	19
јануар – септембар 1944.	Малесијски одред	31	4	6	41
	Дреничка чета	6	1	2	9
	Малесијски батаљон	32	6	7	45
	Андријевачки батаљон		2	19	21
	Шарпланински одред		6	1	7
	Јабланички батаљон		8	3	11
	Карадачки батаљон		14	9	23
септембар 1944 – мај 1945.	I косовско-метохијска бригада	1	53	58	112
	I косовско-метохијска бригада		43	49	92
	II косовско-метохијска бригада	5	27	21	53
	III косовско-метохијска бригада	3	51	32	86
	IV косовско-метохијска бригада	7	19	47	73
	V косовско-метохијска бригада	2	28	19	49
	VI косовско-метохијска бригада	3	23	49	75
	VII косовско-метохијска бригада	56	2	3	61
позадинске војне јединице	21	7	8	36	

<sup>899</sup> ВА, НОВЈ, к. 731, 4–42/9.

<sup>900</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 47: Извештај делегата Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију од 26. септембра 1943. Обласном комитету о војно-политичкој ситуацији у другој оперативној зони и о стању и раду партијске организације у Метохији, 257–258.

<sup>901</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1944/117.

<sup>902</sup> Цит. према: Рајновић, *n. d.*, 163, пар. бр. 140.

<sup>903</sup> АЈ, 792, Србија, II/202, прилог бр. 1: Састав ОК Космета – бироа и пленума – од V земаљске конференције до ослобођења, 6.

На простору Македоније прве оружане акције народноослободилачке војске против окупатора извршио је 11. октобра 1941. Прилепски НОП одред нападом на бугарску посаду у Прилепу, али је изостало подизање општег устанка. Указујући на присуство „бугарског утицаја“ у редовима македонске партијске организације, Мирче Ацев навео је како је „после покушаја да се у јесен 1941. године почне са партизанском борбом, ПК [...] заузео опортунистички став да код нас нема услова за партизанску борбу“.<sup>904</sup> Насупрот томе стајало је становиште ЦК КПЈ према којем је „једна од најважнијих задаћа [...] стварање партизанских одреда“. О томе је у другој половини октобра 1941. Јосип Броз писао Драгану Павловићу, делегату ЦК КПЈ при ПК КПЈ за Македонију, истичући да партизанске одреде треба саставити „и од Срба и од Македонаца“.<sup>905</sup> У свом извештају упућеном партијском руководству крајем истог месеца Драган Павловић оценио је како „објективних услова за парт[изанску] борбу, саботажу и диверз[ије] несумњиво има“, али „слабост парт[ијске] организације, а нарочито слабост на селу, дају слабе изгледе на успех акција“.<sup>906</sup> У марту 1942. донесена је одлука о формирању партизанских одреда на простору италијанске окупационе зоне, што је учињено током лета и јесени исте године. Ипак, на другом састанку македонског партијског руководства, одржаном 4. и 5. маја 1943. у Лопушнику, оцењено је да још увек није развијена „политичка активност“ међу албанским становништвом.<sup>907</sup>

Без успеха остала су, такође, настојања Месног комитета КПЈ у Прешеву који је током лета 1941. покушавао да формира један одред албанских бораца.<sup>908</sup> Предвиђено је да Абдула Алија, секретар овог комитета, поведе неколико Албанаца из Прешева у Кукавички партизански одред, „како би они као Шиптари провели неколико месеци у Кукавичком одреду и после стицања борбеног искуства вратили се на терен Карадага како би послужили као језгро за формирање одреда Шиптара на овој територији“.<sup>909</sup> У септембру 1943. Абдула Алија одржао је у селу Несалце састанак са албанским првацима, уверавајући их у потребу формирања „шиптарског партизанског одреда“. Албанци су тада „углавном [...] пристали с тим да [будући одред] оперише само на карадачком терену“, али одред није био формиран.<sup>910</sup>

И годину дана касније албанско становништво у Прешеву и Бујановцу било је неповерљиво према КПЈ и народноослободилачкој војсци. „Народ нас у томе крају прима“, стајало је у једном партијском извештају из августа 1944, „само због велике силе (једна до две бригаде су увек тамо), али неку изразиту [наклоност] према нама не видимо. Нема активиста, ни од мушкараца ни од жена, који би се мало више старали о помоћи војсци и нар[одно] осл[ободилачкој] борби“.<sup>911</sup> Почетком септембра исте године у селу Старец на терену Бујановачког среза формирана је 12. прешевска бригада НОВ и ПОЈ која је већ неколико дана касније започела покрет према Прешеву. Међутим, према писању обавештајног официра ове бригаде, „наши војници дочекани [су] и нападнути испред Прешева од стране Албанаца и [...] нису успели да уђу у Прешево, већ су се повукли у с[елу] Рељан. Према томе и Команда места морала се је задржати у с[елу] Биљачи. Исто тако сељаци Албанци су пуцали из с[ела] Црнотинца, Рајинца и Летовице и у стрељачком строју дошли до жел[езничке] пруге где су се задржали. Послали су писмо које је Команда примила у коме кажу да наша војска нема ништа да тражи преко пруге а да они с ове стране пруге неће пролазити, а на случај да наша војска пређе преко пруге, они ће прећи с ове стране пруге, што значи да ће се супротставити нашој војсци.“ Извештавајући о свему томе Главни штаб НОВ и ПО Македоније, Сима Миленић, политички комесар 12. прешевске бригаде, навео да би „требало организовати и припремити

<sup>904</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1942/435.

<sup>905</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1941/72.

<sup>906</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1941/71.

<sup>907</sup> Ивановски, *н. д.*, 92, 101.

<sup>908</sup> Ramiz Abdyli, „Lëvizja nacionalçlirimtare në Preshevë 1941–1945“, *Kosova – Kosovo* 6/1977, 217–256.

<sup>909</sup> АЈ, МГ–1799.

<sup>910</sup> Исто.

<sup>911</sup> *Документи о настанку и развоју народне власти на југу Србије 1941–1945*, док. бр. 114: Извештај Округног комитета КПЈ за Врање од 22. августа 1944. Покрајинском комитету за Србију о војнополитичкој ситуацији у округу, 329.

акције са већим снагама на томе делу (од с. Лучана до с. Лојана), тако да ова села осете наше снаге, а не би било штета неко село и запалити да би послужило за пример и осталим“. Ипак, наведени предлог није прихваћен, већ је осуђен као „неправилан“ и „штетан“.<sup>912</sup>

Истоветно држање према народноослободилачкој војсци имало је албанско становништво на територији окупиране Црне Горе. У улцињској партијској организацији, формираној пре Другог светског рата, није било Албанаца, нити је било ћелија и група у селима настањеним албанским становништвом у ширем окружењу града. Уочи окупације Југославије на подручју Улциња налазило се свега 19 чланова КПЈ и 23 члана СКОЈ.<sup>913</sup> Током рата у граду су деловале организације КПЈ, СКОЈ и „народне власти“, али су оне задуго остале изоловане, без икаквих веза са надлежним Среским комитетом КПЈ у Бару.<sup>914</sup> Тек у лето 1943. успостављена је веза са руководством ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак, и то посредством Окружног комитета КП Албаније за Скадар.<sup>915</sup> Током читавог рата на овом подручју црногорски антифашисти извели су свега неколико акција, попут разоружања једног окупационог гарнизона у Улцињу у јуну 1943. и мањих борби са групом Хасана Јусуфија током 1943. и 1944.<sup>916</sup> До доласка снага НОВ и ПОЈ и ослобођења црногорског приморја у јесен 1944. на терену Улциња није било партизанских јединица,<sup>917</sup> иако се, према сазнањима Врховног штаба, у овој области налазио „врло мали број Њемаца“, док су управу над градом неретко држали „само Арнаути без Њемаца“.<sup>918</sup>

И Малесија и Тузи остали су одсечени од главних токова развоја југословенског народноослободилачког покрета. Прву партијску организацију у Тузима формирао је у јуну 1943. Нијазим Шаркић, два месеца након повратка из затвора у Албанији, али њено деловање није изнедрило „диференцијацију у масама“. Без успеха остали су, такође, напори Штаба Другог ударног корпуса НОВ и ПОЈ који је у пролеће 1944. предузео „све мјере да на територији: Тузи–Хоти“ формира „један мањи шћипнијски партизански одред“, настојећи истовремено да успостави сталну везу са народноослободилачким покретом у северној Албанији.<sup>919</sup> До средине маја исте године „са граничног дијела Албаније мобилисано је 12 другова“, привремено распоређених при Деветој црногорској НОУ бригади. Они, међутим, „нијесу [били] Албанези, већ Подгоричани и из дијелова који су раније припадали Југославији“, те је оцењено како би „било [...] врло незгодно [...] од таквог људства формирати једну самосталну албанску јединицу“. Уз то, ови борци изразили су жељу „да буду у саставу наших јединица,

<sup>912</sup> *Зборник НОР*, том VII, књига 4, док. бр. 47: Извештај команде места Прешево од 10. септембра 1944. год. Главном штабу НОВ и ПО Македоније о неуспелом покушају Дванаесте прешевске бригаде да ослободи Прешево, 80–81.

<sup>913</sup> Лука Кнежевић, „О раду партијске и скојевске организације на подручју Улциња у периоду 1942/43“, *Вирпазар – Бар – Улцињ*, (Цетиње: Обод, 1974), 437.

<sup>914</sup> Ђуро Вујовић, *Organizzazioni razvoj Komunističke partije Jugoslavije u Crnoj Gori 1941–1945*, (Titograd: Istorijski institut SR Crne Gore, NIO „Univerzitetska reč“, 1988), 63, 66, 80, 122–124, 126–129.

<sup>915</sup> Кнежевић, *н. д.*, 441.

<sup>916</sup> *Исто*, 425–427; Riza Rexha, „Lëvizja nacionalçlirimtare në Ulqin dhe rrethinë më 1941–1945“, *Kosova – Kosovo* 6/1977, 263–265, 268–269.

<sup>917</sup> Ђуро Вујовић, *Ловћенски НОП одред и његово подручје у народноослободилачкој борби 1941–1945*, (Цетиње: Обод, 1976), 555–556.

<sup>918</sup> *Зборник НОР*, том III, књ. 6: Борбе у Црној Гори, (Београд: Војноисторијски институт, 1954), док. бр. 100: Обавјештајни извјештај Штаба Треће ударне дивизије од 22. новембра 1943. год. Обавјештајном центру Другог ударног корпуса НОВЈ о јачини непријатељских снага по гарнизонима Црне Горе и Боке, 195.

<sup>919</sup> „Ми сматрамо“, стајало је у писму овог Штаба упућеном 26. марта 1944. Главном штабу НОВ Албаније, „да би Ваше, ионако неактивне групе у сјеверној Албанији, требали појачати са једном солиднијом јединицом; која би се директно повезала са нама и која би дејствовала на комуникацији: Тузи–Скадар, ослањајући се на наше јединице у околини Подгорице (Кучи). Дејство те јединице на тој комуникацији било би од огромног војничког значаја, како за нас тако и за Вас, с једне стране, а с друге стране, она би успјела да окупипи Ваше групе у сјеверној Албанији и да мобилише дио Шћиптара на граници Црне Горе и Шћипније. Преко те јединице ми би имали стални контакт са Вама и било би донекле обједињено наше заједничко дејство“ (ВА, НОВЈ, к. 392, ф. 2, д. 40/1).

јер се осјећају Црногорцима“.<sup>920</sup> Тек у лето 1944. образована је прва партизанска чета састављена од бораца мобилисаних у пограничном појасу према „Старој Албанији“. Она је испрва деловала под командом Скадарског партизанског одреда „Рецеп Прљати“, док је у јесен 1944, непосредно уочи завршних операција за ослобођење јужних крајева Југославије, ушла у састав Зетског НОП одреда као њен пети батаљон.<sup>921</sup>

У партијским документима из јесени 1941. стоји како је у Беранском срезу, на територији четири „црногорске општине“, у структурама ПК СКОЈ за Црну Гору, Боку и Санџак била „обухваћена [...] сва омладина“ изузев албанске која није имала „никакве везе“ са комунистима. „Умјесто сарадње“, наведено је у извештају овог Комитета од 18. новембра 1941, Албанци се „туку [...] за рачун окупатора“. Истакнуто је како „арнаутска омладина стоји под утицајем оца и бегова“, те да су веома „ријетки [...] примјери да [она] не покаже своје противцрногорско расположење“. Све то је, према мишљењу покрајинског руководства СКОЈ, био „резултат слабог [партијског] рада у прошлости и садањих политичких прилика у Санџаку“.<sup>922</sup> „Непријатељски“ се према комунистима држала и „муслиманска омладина“ на терену Андријевачког среза, која је до средине новембра 1941. дала свега „неколико партизана“.<sup>923</sup> Уочи Априлског рата 1941. на овом простору деловало је 11 партијских ћелија, са 75 чланова КПЈ и четири кандидата, док је организација СКОЈ бројала 53 члана. Муслимана није било у андријевачком МК КПЈ и МК СКОЈ, нити међу командантима партизанских група формираним до јуна 1941.<sup>924</sup>

Нарочито снажан отпор народноослободилачким снагама пружало је албанско становништво у Плаву и Гусињу. Према сећањима Радована Лекића, међу Плављанима је попут „опште психозе“ владало мишљење да је „устанак на Италијане први корак у спремању покоља муслимана, као оних 1912. и 1919. године“.<sup>925</sup> Подизање народноослободилачког устанка у Црној Гори 13. јула 1941. и партизанско заузимање Андријевице три дана доцније означило је узбуну међу албанским првацима. Већ 18. јула отпочели су напади из правца Плава и Гусиња, док је у току наредна два дана из северне Албаније у ове области пристигло око 1.500 људи под оружјем. Из северне Албаније, из села Врмоше, дошао је и Пренк Џаљи, главни организатор борбе против партизана на терену Гусиња. У Плаву су овом борбом руководили Ризо, Шабо и Шемсо из породице Феровић и Шабан-бег Реџепгић. Своје саборце мотивисали су „немилосрдном осветом према Васојевићима“.<sup>926</sup> Партизанска управа у Андријевици, успостављена средином јула 1941, нагло је окончана почетком августа исте године услед акције италијанске војске. Писма која су у том кратком периоду албанским главарима у Плаву и Гусињу упућивали андријевачки МК КПЈ и новоформирани Срески Народнослободилачки одбор (НОО) у духу заједничке борбе против окупатора остала су без одговора.<sup>927</sup>

<sup>920</sup> *Зборник НОР*, том III, књ. 7, Борбе у Црној Гори 1944, (Београд: Војноисторијски институт, 1955), док. бр. 247: Извјештај Штаба Девете црногорске НОУ бригаде од 16. маја 1944. год. Штабу Треће ударне дивизије НОВЈ о јачини непријатељских снага око Подгорице и о стању у бригади, 577.

<sup>921</sup> Đuro Vujić, „О ичећу албанске народности у Црној Гори у Народноослободилачкој борби“. *Kosova – Kosovo* 9–10/1981, 637.

<sup>922</sup> *Зборник НОР*, том III, књ. 4: Борбе у Црној Гори 1941–1942, (Београд: Војноисторијски институт, 1953), док. бр. 7: Извјештај Покрајинског комитета СКОЈ-а за Црну Гору, Боку и Санџак од 18. новембра 1941. год. Централном комитету СКОЈ-а о стању организације „Црногорске народне омладине“ по срезовима, 52–53.

<sup>923</sup> *Исто*.

<sup>924</sup> Радован Лекић, *Андријевачки срез 1941–1944. (Прилог историји НОБ Црне Горе)*, (Цетиње: Обод, 1961), 30, 32, 44–45.

<sup>925</sup> *Исто*, 65.

<sup>926</sup> *Исто*, 67.

<sup>927</sup> Радован Лекић забележио је у свом дневнику садржај једног од ових писама: „Вјештачки створену мржњу између Срба и Муслимана распирили су непријатељи и наши и ваши, и њу окупатор хоће да искористи по цијену свега. [...] Не насиједајте када вам фашистички официри говоре да смо ми ваши непријатељи а не они, да смо ми били криви за ваш тежак положај у старој Југославији, а не владајућа буржоазија, да вам ми и сада доносимо пустош и паљевине као што сте их имали 1912. и 1919. године, пустош и паљевине које су направили наши очеви и браћа, не њиховом вољом, већ по заповијести њихових господара и са одређеним циљем, који је донио много зла и недаће не само вама, него и нашој браћи и очевима“ (*Исто*, 79).

Исти исход имала су настојања партијског Месног комитета две године касније, након поновног уласка народноослободилачких снага у Андријевицу 12. октобра 1943. За успоста-вљање везе са Албанцима МК КПЈ „користио је присуство II далматинске бригаде“ из саста-ва Друге пролетерске дивизије, настојећи да превазиђе дубоки расцеп у односима између Васојевића и муслиманског становништва. До средине истог месеца Штаб II далматинске бригаде ступио је „у контакт са арбанашком посадом у Мурини“, уверавајући албанске гла-варе да борба народноослободилачких снага „не значи борбу са арбанашким народом“ већ да је она „координирана са националном борбом арбанашког народа“, те да се јединице НОВ и ПОЈ једино боре „против окупатора и његових слугу“. Према извештају Штаба ове бригаде, Албанци су „на то одговорили, ‘да су Њемци за њих господари које они морају слушати и да вријеме за борбу против њих није још [дошло] и да ће они помоћи њемачку војску у борби против сваког оног ко покуша ма што против њих““. У истом извештају наглашено је како „непријатељ лако може да мобилише Арнауте и већ их мобилише по питању чувања границе и заштите Арнауца од Црногораца“.<sup>928</sup>

Вођене директивама ЦК КПЈ и ВШ НОВ и ПОЈ, снаге народноослободилачке војске нису улазиле „у сукоб са Албанезима“, утврђујући „положаје који су ван албанске територи-је“ и очекујући „диференцијацију“ унутар албанског становништва.<sup>929</sup> Крајем 1943. Главни штаб НОВ и ПО Црне Горе и Боке упућивао је писма „главарима сусједних албанских пле-мена“ у којима су „изнијете нечасне радње њихових сународника, и посљедица на коју треба-ју рачунати за напад на нашу војску и сусједна племена“, погрешно верујући „да ће [ова писма] имати успјеха и да [Албанци] више неће нападати“.<sup>930</sup> Обавештавајући Врховни штаб о приликама на тлу Црне Горе, Митар Бакић, политички комесар Другог ударног корпуса НОВ и ПОЈ, писао је почетком фебруара 1944. како „ми чинимо све да не дођемо у сукоб са Албанцима с Косова и Метохије, но то нам не успијева, јер су нас досад неколико пута у заједници са четницима и Њемцима напали“.<sup>931</sup> Услед свега тога јединице овог корпуса нису предузимале „веће војничке операције“, држећи „већ скоро пола године“ фронт према снага-ма „реакције“ из „сјеверне Шћипније“ која је била руковођена „од стране њемачких официра и гестаповаца“ и уско повезана „са четницима Михаиловић–Недић у Црној Гори и Санцаку и са муслиманима са територије Источног Санцака“. „Ми предузимамо све са своје стране“, уверавало је војно руководство овог корпуса Главни штаб НОВ Албаније крајем марта 1944, „да разбијемо, с једне стране, тај блок, а с друге стране, мишљење које о нама влада у Косме-ту и сјеверној Шћипнији [...] да смо ми ‘српска’ и ‘комунистичка’ војска. [...] Ми предузима-мо све мјере да би народу Космета и сјеверне Албаније објаснили циљеве наше борбе, а посебно народу старе Шћипније да ми немамо никаквих завојевачких намјера према Албани-ји, но нам то иде тешко због немогућности да нас Ви подржите и због тога што тај народ није упознат ни са циљевима Народно-ослободилачке војске Шћипније.“ Истовремено су вођи НОП у Црној Гори имали „велике муке“ да објасне „једном дијелу народа из Васојевићске нахије, да читав шћипнијски народ није противу нас и да се не треба светити звјерским мето-дама: клање, паљење, мучење итд“.<sup>932</sup>

<sup>928</sup> *Зборник НОР*, том III, књ. 5, док. бр. 136: Извјештај Штаба Друге далматинске НОУ бригаде од 17. октобра 1943. год. Штабу Другог ударног корпуса НОВЈ о бојевима против Нијемаца и Албанеза на положајима Андријевица – Чакор, 256–258.

<sup>929</sup> *Зборник НОР*, том III, књ. 6, Борбе у Црној Гори (октобар – децембар 1943), (Београд: Војноисторијски институт, 1954), док. бр. 81: Извјештај Штаба Пете црногорске НОУ бригаде од 14. новембра 1943. год. Штабу Треће ударне дивизије НОВЈ о сукобу са Албанцима и четницима у Кучима, 157–158.

<sup>930</sup> *Зборник НОР*, том III, књ. 6, док. бр. бр. 129: Извјештај Главног штаба НОВ и ПО Црне Горе и Боке од 3. децембра 1943. год. Штабу Другог ударног корпуса НОВЈ о бојевима против Нијемаца и четника и њемачкој офанзиве у Херцеговини, 265.

<sup>931</sup> *Зборник НОР*, том III, књ. 7, Борбе у Црној Гори (јануар – јун 1944), (Београд: Војноисторијски институт, 1955), док. бр. 49: Извјештај политичког комесара Другог ударног корпуса НОВЈ од 8. фебруара 1944. год. Врховном штабу НОВ и ПОЈ о економско-политичкој ситуацији у Црној Гори и Боки, Санцаку и Херцего-вини и у јединицама корпуса, 138.

<sup>932</sup> ВА, НОВЈ, к. 392, ф. 2, д. 40/1.



Средином октобра 1943, након поновног доласка народноослободилачких снага на терен Андријевице, „по свим селима“ у срезу заказане су конференције, док је у Плаву и Гусињу деловала група „позадинских радника“ који су објашњавали „народу да Народноослободилачка војска у Југославији не води борбу против муслимана, већ само против окупатора“.<sup>933</sup> У прогласима Покрајинског комитета КПЈ упућеним албанском становништву стајало је да „црногорски партизани добро знају какве је муке и патње трпио арбанашки народ под разним ненародним режимима у Југославији“ и „колико је крви и суза пролио арнаутски живаљ за више од двадесет година угњетавања и робовања“, те да је „Комунистичка партија Југославије била [...] највећи и једини борац за права и слободу Арнаута у Југославији“. Позивајући Албанце у редовима окупационих организација да се прикључе снагама НОВ и ПОЈ, југословенски комунисти говорили су да „нема питања која нећемо моћи мирно и у споразуму ријешити, када будемо прогнали мрског италијанског окупатора из наших земаља“.<sup>934</sup>

Ипак, у току наредна три месеца, до продора немачких снага према Андријевици у јануару 1944, веза између КПЈ и албанских главара у Плаву и Гусињу није била успостављена.<sup>935</sup> То је учињено тек средином маја 1944, на састанку у Кутима којем су присуствовали Војо Нововић, Радован Лекић и Деса Драшковић као представници Народноослободилачког покрета и тројица главара из северне Албаније „који су дотле били у служби окупатора“.<sup>936</sup> „Када су“, како наводи Радован Лекић, „представници НОП-а изнијели сјеверноалбанским првацима циљеве и карактер народноослободилачке борбе у Југославији, повезујући са тим циљ и карактер и народноослободилачке борбе у Албанији, ови су се обавезали да ће учинити све што је у њиховој моћи да нико више из Врмоше и других крајева, не окрене оружје против Народноослободилачке војске, изјавивши истовремено да су сигурни у побједу Савезника“, односно антифашистичке коалиције. На састанку је делегација НОП затражила од албанских првака „да истјерају четнике из Врмоше и да им више не дозволе боравак у њој и организоване упаде из ње на слободну територију, обећававши им при томе да ће са њима редовно одржавати везе и слати им пропагандни материјал на српском и шиптарском језику“. Након преласка четника на терен Куча и Подгорице „претставницима Врмоше и других села послати су у знак пријатељства поклони у оружју, а послѣје тога дошло је до нових веза, које су чешће одржаване и трајале све до краја рата“.<sup>937</sup> Власт над Плавом и Гусињем остала је, међутим, у рукама албанских главара. Почетком августа 1944. јединице НОВ и ПОЈ продрле су под тешком борбом у Гусиње, али су услед снажног притиска немачке војске и албанских чета биле приморане на повлачење. Нешто више од два месеца касније, уласком снага НОВ и ПОЈ у Плав 16. октобра, читав Андријевачки срез налазио се под контролом нових југословенских власти, мада је гоњење албанских одметника потрајало до 11. новембра. Тек тада су у Плаву и Гусињу формиране команде места и први органи „народне власти“, односно народноослободилачки одбори.<sup>938</sup>

Народноослободилачки одбори били су носиоци државних функција, односно један од кључних чинилаца народноослободилачког покрета на терену окупиране Југославије, уз структуре КПЈ и антифашистичке оружане снаге. Настали на искуству Париске комуне и сов-

<sup>933</sup> Лекић, *н. д.*, 415, 418.

<sup>934</sup> *Зборник НОР*, том III, књ. 1: Борбе у Црној Гори 1941. год. (Београд: Војноисторијски институт, 1950), док. бр. 181: Проглас Окружног комитета КПЈ за округ цетињски од децембра 1941. год. албанским војницима у италијанској служби, 391–393. У истом духу покрајинско партијско руководство писало је Окружном комитету КПЈ за Подгорички срез како треба радити „активно да се односи између Зећана и Арбанаса ријеше у знаку солидарности у борби противу окупатора као заједничког непријатеља“ (*Зборник НОР*, том III, књ. 1, док. бр. 152: Писмо Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 20. децембра 1941. год. Окружном комитету КПЈ за округ подгорички, 337).

<sup>935</sup> Đuro Vujović, „О ућењу албанске народности у Црној Гори у Народноослободилачкој борби“. *Kosova – Kosovo* 9–10/1981, 632–633.

<sup>936</sup> Лекић, *н. д.*, 474–476.

<sup>937</sup> *Исто*, 474–476.

<sup>938</sup> *Исто*, 476–507.

јета у револуционарној Русији,<sup>939</sup> ови одбори нису представљали само органе власти, већ су уједно били политички органи народноослободилачке борбе, потом органи мобилизације, обнове живота на ослобођеним подручјима, чувари безбедности, нуклеус новог друштвеног уређења земље. Својим називом упућивали су на ширину сопствене политичке основе, односно на тенденцију окупљања свих антифашистичких снага у оквиру јединствене и универзалне организације, без страначког, националног и верског одређења. Народнослободилачки одбори били су утемељени на негацији окупационог апарата власти, укључујући преживеле органе власти Краљевине Југославије који су интегрисани у систем окупационих власти или квислиншких творевина.<sup>940</sup> Сам процес стварања првих НОО крајем лета 1941. најављивао је дубоки друштвено-политички преображај у току рата, мада је руководство КПЈ, вођено обазривом политиком према западним савезницима у антифашистичкој коалицији, истицало како није било „никаких радикалних промена у односу на друштвени живот и дјелатност, осим замјене реакционарних опћинских управа и жандарма – који су се били ставили у службу окупатора“.<sup>941</sup> Отуда су у периоду до Првог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) у новембру 1942. у партијским документима НОО били означени као „привремени органи демократске народне власти, изникнути у прелазном времену наметнутог рата од стране фашистичког окупатора“.<sup>942</sup> Суштина њиховог деловања, међутим, почивала је на политичкој институционализацији револуционарних промена, односно на „класној борби“ против „буржоаског система“ на простору под контролом народнослободилачких снага. Такав карактер НОО био је противречан ставовима Коминтерне о „двеју етапа револуције“ којом је Москва, у духу политике компромиса према западним савезницима, одлагала питање преобликовања друштвено-политичког уређења Југославије за период након рата.<sup>943</sup> Након „септембарских прописа“ из 1942, којима је ЦК КПЈ додатно дефинисао задатке и устројство народнослободилачких одбора они су носили обележје „органа народне демократске власти“.<sup>944</sup>

Народнослободилачки одбори формиран су и на ослобођеној и на окупираној територији, као легални или илегални органи власти. Утврђени на начелу „демократског централизма“, имали су двоструки принцип одговорности: хоризонтални принцип, утемељен на одговорности „ужег одбора“ према свом НОО и бирачима који су имали право да опозову или смене одбор у целини или поједине чланове, и вертикални принцип којим је дефинисана пирамидална структура органа власти, од земаљских до сеоских одбора. Сагласно начелу равноправности народа и националних мањина, национални састав НОО требало је да одговара националној структури становништва на подручју његовог деловања.<sup>945</sup> Осим тога, предвиђено је да при сваком општинском, среском и окружном НОО делује народнослободилачки фонд, надлежан за чување „дарова које народ даје у стварима или новцу за Народноослободилачку војску, за незбринуте породице погинулих и мобилисаних бораца, за погорјелце, избјеглице и сиромашне породице“, као и осталих добара прикупљених реквизицијом, разменом или запленом имовине „народних непријатеља“.<sup>946</sup>

Динамика развоја народнослободилачких органа власти била је непосредно условљена присуством структура КПЈ и снагом партизанских јединица на терену њихове надлежности.

<sup>939</sup> Dušan Živković, *Postanak i razvoj narodne vlasti u Jugoslaviji 1941–1942*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1969), 19–32.

<sup>940</sup> Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija*, (Beograd: Prosveta, 1984), 300–311.

<sup>941</sup> *Zbornik NOR*, tom II, knj. 8: Dokumenta Vrhovnog štaba Narodnoslobodilačke vojske Jugoslavije (februar – mart 1943), (Beograd: Vojni istorijski institut Jugoslovenske armije, 1959), dok. br. 22: Izjava Vrhovnog štaba NOV i POJ i Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije o karakteru narodnoslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, 34.

<sup>942</sup> Crni, „Šta su narodnoslobodilački odbori“, *Proleter*, br. 14–15, mart–april 1942, 12–14.

<sup>943</sup> Petranović, *n. d.*, 311–316.

<sup>944</sup> Živković, *n. d.*, 351–356.

<sup>945</sup> Petranović, *n. d.*, 311–319; Živković, *n. d.*, 213–230.

<sup>946</sup> *Zbornik NOR*, tom II, knj. 6, dok. br. 3: Naredba Vrhovnog komandanta NOP i DV Jugoslavije druga Tita od 2 septembra 1942 god. o izboru, strukturi i zadacima narodnoslobodilačkih odbora, 15–27.

ти. У значајној мери изван домашаја Партије, југословенски југ задуго је остао без развијене мреже народноослободилачких одбора. На простору деловања ОК КПЈ за Косово и Метохију најпре су образовани народноослободилачки фондови, најчешће као трочлани органи НОП састављени у циљу обезбеђивања материјалне и новчане основе за стварање оружаних јединица у борби против окупатора.<sup>947</sup> Први НО фондови формиран су крајем 1941. у Пећи, Витомирици и у Косовској Митровици, док је почетком наредне године исто учињено у Приштини, потом у Врелу, Липљану, Добротину и Доњој Гуштерици.<sup>948</sup> У фебруару 1942. створени су НО фондови у Призрену, Ђураковцу, Истоку, Србобрану и Добром Долу, а крајем истог месеца успостављен је Градски НО фонд у Пећи. Током марта 1942. основани су НО фондови у Урошевцу и потом у околним селима.<sup>949</sup> Слабост у деловању ових одбора била је очигледна. „Муку смо мучили“, писао је Павле Јовићевић руководству КПЈ крајем маја 1942, „али у последње вријеме примјенили смо један метод да од имућнијих људи, који нису компромитовани, тражимо одређене суме новца. [...] Даље, и од широких маса тражимо. Од скупљеног новца дио ћемо употребити за партију, а осталим помагаћемо масу сиромашних и интернираних.“<sup>950</sup> Осим тога, извесну подршку НО фондови имали су једино међу српским становништвом, док их у селима настањеним Албанцима није ни било.<sup>951</sup>

Током прве ратне године косовскометохијски Обласни комитет КПЈ није разматрао питање формирања НОО. У наведеном извештају из маја 1942. Павле Јовићевић истакао је да су чланови обласног руководства „круто схватили“ ове одборе, мислећи да „они треба тек да ничу после слома фаш[изма] или на ослобођеној територији“.<sup>952</sup> О томе је први пут говорено на обласном партијском саветовању крајем фебруара 1942, када је донесена одлука о успостављању „народне власти“ као „највеће и једине власти“ на „ослобођеним територијама“. У НО одборе требало је интегрисати постојеће НО фондове „који ће радити по економској линији“. Назначено је како „секретар [НОО] треба да буде члан партије“, те да „поред комуниста у њима морају да буду и родољубиви и поштени елементи који се изјашњавају за борбу против окупатора и пете колоне“. Супротно директивама руководства КПЈ, међутим, наведено је да су НОО „потчињени оружаним партизанским одредима“, односно „контроли штабова или команди мјеста“. Стварањем ових одбора истовремено су укидани „досадашњи органи: општински, начелстава, бановина, министарства, свих врста судова, органи финанс[ијске] и пореске власти“. Наглашено је да „комунисти на ослобођеним територијама морају да наступају јавно“, те да ће на „командама места и НОО [стајати] натпис и застава национална са петокраком у средини“.<sup>953</sup>

Насупрот наведеним одлукама обласног партијског руководства из фебруара 1942, на терену још увек није било никаквих назнака у вези са изградњом мреже органа „народних власти“. Четири месеца касније, у директивном писму ОК КПЈ за Косово и Метохију упућеном нижим партијским организацијама 25. маја 1942, истакнуто је како треба „још одмах“ створити НО одборе. То је требало спровести „како на ослобођеној тако и на неослобођеној територији“, при чему је било предвиђено да у неослобођеним крајевима НОО буду изграђени као „органи политичке борбе народа против окупатора и њихових слугу“, док на ослобођеном подручју они „морају бити органи и за материјално снабдевање партизанских јединица“. Према наведеној директиви Обласног комитета, требало је да ови одбори постану „главна трансмисија наше партије са масама“, односно „фактички онај орган преко кога ће читав народ да учествује у општем народном устанку“.<sup>954</sup> Истоветни задаци потврђени су на четвр-

<sup>947</sup> Ali Hadri, *Narodnooslobodilački odbori na Kosovu (1941–1945)*, (Priština: Zavod za istoriju Kosova, 1975), 19–24.

<sup>948</sup> Pavle Jovićević, „Narodnooslobodilački odbori na Kosovu i Metohiji i odjeci II zasjedanja AVNOJ-a (sa kratkim osvrtom na razvitak NOP-a)“, *Vojnoistorijski glasnik* 6/1963, 91.

<sup>949</sup> Hadri, *n. d.*, 26–27.

<sup>950</sup> AJ, 507, ЦК КПЈ, 1942/328.

<sup>951</sup> Hadri, *n. d.*, 27.

<sup>952</sup> AJ, 507, ЦК КПЈ, 1942/328.

<sup>953</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 8: Тезе за реферат који је секретар Обласног комитета КПЈ за Космет Боро Вукмировић поднео на саветовању овог комитета фебруара 1942. године, 50–52.

<sup>954</sup> ВА, НОВЈ, ф. бр. 1/590–592.

том саветовању ОК КПЈ за Косово и Метохију, одржаном поткрај јула 1942. у селу Грболе недалеко од Урошевца.<sup>955</sup> Нове смернице за рад на пољу формирања НОО упутило је и руководство КПЈ крајем септембра 1942, наводећи да су НОО „клица будуће праве народне власти“ и „у исто вријеме и јемство да се неће моћи да поврати ‘оно старо’, чега се највише боје шћиптарске масе на Косову и Метохији“. Исказано је, такође, уверење да ће „стварање тих народно-ослободилачких одбора“ олакшати „стварање партизанских одреда“, те да ће се на тај начин партијске структуре „повезати са сеоском сиротињом“.<sup>956</sup>

Према сећањима бораца НОП, први НОО формиран су у марту 1942. на терену Неродимског среза,<sup>957</sup> мада њихово деловање није било од већег значаја. Изградња мреже „народних власти“ отпочела је током лета 1942, најпре у местима са развијеним НО фондovima. Истовремено су стварани градски, срески, општински и сеоски НОО, на тај начин што су градске и среске одборе именовали месни комитети КПЈ, док је у селима вршен „демократски избор“ чланова. Средином 1942. формиран су НОО у већини села Грачаничког среза, Сиринићке жупе, потом у околини Призрена, Ђаковице, у Старом Тргу и Звечану, а током друге половине године и у селима на терену Гњиланског и Пећког среза.<sup>958</sup> Поткрај октобра 1942. Борис Вукмировић јављао је руководству КПЈ да су НОО формиран „у свим градовима [...] као и у селима“ у којима се осећало присуство Партије.<sup>959</sup> У том тренутку на терену надлежности ОК КПЈ за Косово и Метохију деловао је 81 НОО са 367 одборника. Ипак, већ током пролећа 1943. на овом простору налазило се свега 30 одбора са око 160 чланова.<sup>960</sup>

Узроке опадања броја НОО руководство КПЈ видело је у појачаном притиску окупационих власти, али истовремено и у „грешкама“ у раду Обласног комитета. Светозар Вукмановић писао је средином априла 1943. обласном руководству КПЈ како су „партиске организације на Космету [...] секташки и бирократски постављале питање руководства Партије у Народно-ослободилачкој борби. Поједини месни комитети просто су декретом наређивали народно-ослободилачким одборима шта све имају радити и како ће поступати у појединим конкретним случајевима. Наравно да су оваквим радом партиских организација народно-ослободилачки одбори постали уствари органи Партије а не органи опште народне борбе у којима поред осталих родољуба учествују и комунисти. Оваквим радом“, нагласио је Светозар Вукмановић, „народно-ослободилачки одбори нужно су морали добити сувише узак карактер, што је наносило огромне штете правилном развоју Народно-ослободилачке борбе“.<sup>961</sup> Примивши ово писмо у мају 1943, обласно партијско руководство упутило је својим организацијама нове смернице у којима је наведено да НОО треба формирати на два начина: „Прво, они се могу формирати одоздо преко акција за народно-ослободилачку борбу (придобивање бораца за народно-ослободилачку борбу и партизанске одреде, помагање породицама оних другова који се налазе у партизанским одредима, у затворима или интернацији, популарисање народно-ослободилачке борбе и заузимање за све потребе дотичног места). Из тих акција изићи ће доиста доста људи који претстављају израз народне воље. Од таквих људи треба организовати НОО, јер ће одбори са таквим саставом бити јемство да ће са успехом извршити задатке који се пред њих постављају. Друго, НОО се могу формирати и од поштенних људи који се највише истичу политичко-пропагандистичким радом и помагањем народ-

<sup>955</sup> Исто.

<sup>956</sup> *Зборник НОР*, том II, књ. 6: Документа Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1942, (Београд: Војни историјски институт, 1957), док. бр. 58: Директиве секретара Централног комитета КПЈ дру-га Тита од 22 септембра 1942 год. Обласном комитету КПЈ за Косово и Метохију, 156.

<sup>957</sup> Никола П. Видачић, *На обалама Неродимке*, (Нови Сад: Новинско предузеће „Дневник“, 1967), 125, 149.

<sup>958</sup> Hadri, n. d., 29–31, 42–46.

<sup>959</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 27: Извештај секретара Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију од 25. октобра 1942. Централном комитету о војно-политичкој ситуацији и о стању и раду партијске организације, 159.

<sup>960</sup> Hadri, n. d., 40, 46.

<sup>961</sup> *Zbornik NOR*, том II, књ. 9, док. бр. 83: Direktivno pismo Svetozara Vukmanovića – Tempa od 15. aprila 1943. organizacijama Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu i Metohiji za rad na organizovanju i rukovođenju Narodnooslobodilačkom borbom, 113.

но-ослободилачке борбе, који уживају углед и поверење у своме месту, а вољни су да изврше све задатке које захтевају народни интереси.“<sup>962</sup>

Јачање мреже народноослободилачких одбора уследило је у периоду непосредно по капитулацији Италије у септембру 1943, под инерцијом постепеног јачања партизанских снага и структура КПЈ на југословенском југу.<sup>963</sup> До краја исте године на простору деловања ОК КПЈ за Косово и Метохију обновљен је рад сеоских, градских и општинских одбора у срединама са развијеном радом партијских ћелија, али је и тада то било остварено „углавном међу Србима“. Благе, готово незнатне назнаке у промени односа албанског становништва према НОП биле су видљиве „у појединим шиптарским селима“ у којима су изабрани НОО иако у њима није било партијских организација.<sup>964</sup> Отуда је обласно партијско руководство још једном, у марту 1944, писало својим комитетима како „рад у НОО-има мора да буде најозбиљније схваћен“. Истакнуто је да се постојећим одборима као и онима „који се формирају по шиптарским селима и од Шиптара мора [...] посветити највећа пажња и дати свака помоћ“. Требало је „брижљиво пронаћи и учавати сваку могућност за увлачење шиптарских сељака и градске сиротиње“ у борбу против окупатора, подстичући их „да захтевају повратак ратних заробљеника и интернираних, да траже више намирница, гаса, соли, шећера, сапуна итд., да се не даје десетина, да се не дају војници и жандарми“. Наведено је требало „спроводити преко НОО-а који су састављени од Шиптара, као и преко појединих утицајних поштенних Шиптара“. Наглашено је како КПЈ „као руководилац народно-ослободилачке борбе мора да остварује и у НОО своју руководећу улогу“, али да то „партија [...] неће постићи простим наређивањем, већ највећим радом својих чланова у НОО, стављајући њима на расположење своје знање и организаторске способности – тако да народ и чланови НОО због стварних заслуга признају наше партијце као најбоље и да примају њихове предлоге“. Истакнуто је, изнад свега, да „НОО-и треба и морају да постану носиоци слоге и јединства народа Косова“, те да се „зато [...] у НОО не могу трпјети непоправљиви шовинисти“.<sup>965</sup> Осим тога, формирање засебних албанских НОО употпуњавало је процес изградње паралелних партијских структура и војних јединица на простору деловања ОК КПЈ за Косово и Метохију, оснажујући додатно напоре обласног партијског руководства у погледу „продора у шиптарске масе“. Током јула 1942. у Ђаковици су образована два градска НОО – један састављен од Албанаца, а други од Срба. Исто је учињено у Призрену и околним местима.<sup>966</sup> Насупрот свему томе, албанско становништво остало је изван главних токова процеса изградње органа „народне власти“.

На готово истоветан начин текао је развој народноослободилачких одбора на простору деловања македонске партијске организације. Представљајући у првом реду израз присуства НОВ и ПОЈ, сâми НОО нису имали обележје сталних и чврсто утемељених институција. Осим тога, током прве две ратне године, у отежаним условима и без редовних веза са партијским руководством, процес њиховог формирања карактерисала је неуједначеност, несистематичност и одсуство јасне свести о надлежностима органа „народне власти“.<sup>967</sup> До краја

<sup>962</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 38: Директивно писмо Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију од 20. маја 1943. свим члановима и организацијама КПЈ у Области, 214–215.

<sup>963</sup> *Nadri, n. d.*, 56–57.

<sup>964</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 93: Извештај Покрајинског комитета за Косово и Метохију од 31. јануара 1944. Централном комитету КПЈ о војно-политичкој ситуацији и о стању и раду партијске организације у области, 420.

<sup>965</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 101: Упутство Обласног комитета КПЈ за Косово од марта 1944. за рад чланова партије на терену, 447–448.

<sup>966</sup> *Nadri, n. d.*, 44–45.

<sup>967</sup> О томе сликовито сведочи мноштво назива под којима су у периоду од 1941. до 1943. деловали органи „народне власти“ у Македонији: комитет, тајни комитет, сеоски комитет, месни сеоски комитет, војни комитет, војни поткомитет, комитет за наоружање, народна помоћ, народни комитет, народноослободилачки одбор, народноослободилачки комитет, народноослободилачки фонд, националноослободилачки фонд, национални фонд, одбор за градску помоћ, одбор за фонд помоћи, одбор за народну помоћ, македонски народни комитет, одбор за црвену помоћ. – Vlado A. Ivanovski, „Formiranje i aktivnost revolucionarnih organa vlasti u Makedoniji“, *Makedonija od ustanka do slobode 1941–1945. Zbornik radova*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1987), 564. Почетком 1943. Јосип Броз писао је македонском партијском руководству како

периода окупације македонско партијско руководство није донело ни једно формално директивно упутство које би у целини регулисало овај проблем, већ је то чињено у форми окружница упућиваних нижим партијским активима.<sup>968</sup> Прве прописе у вези с тим донело је у октобру 1944. Антифашистичко собрание народног ослобођења Македоније (АСНОМ), као „врховно законодавно и извршно народно представничко тело и највиши орган државне власти демократске Македоније“.<sup>969</sup>

На терену западне Македоније први органи „народне власти“, различити по форми и надлежностима, формиран су током 1941. у Гостивару и околним селима (Митрови Крсти, Церово и Зубовци), потом у Маврову и у селима око Преспе (Брајчино и Болно), док је наредне године на овом простору деловало 26 народноослободилачких комитета.<sup>970</sup> Процес њиховог обједињавања отпочео је упоредо са развојем народноослободилачке борбе и стварањем „слободне територије“ у пролеће 1943, путем образовања општинских НО комитета у местима Белчишта, Издеглавје, Сливово, Кичево, Ржаново, Галичник и Ростуша. Истовремено су формиран окружни НО комитети у Маврову, Кичеву, Дебру, Издеглавју и Гостивару. До повлачења снага НОВ и ПО Македоније са „слободне територије“ почетком децембра 1943, у већини насеља на овом подручју деловали су органи „народних власти“. Изостало је, међутим, стварање јединственог НО комитета за читаву област између Тетова и Струге, са средиштем у Кичеву, чије формирање је било најављено крајем септембра исте године. У већем обиму НОО образовани су у јесен 1944, упоредо са наступањем НОВ и ПОЈ.<sup>971</sup>

Све наведене органе „народне власти“ требало је утврдити на „принципима пуне националне равноправности“, везујући их чврсто уз „партијску линију“, „нарочито по питању братства између македонског и шиптарског народа“. Светозар Вукмановић писао је почетком октобра 1943. Хаџију Лешију како је „при спровођењу ових мера у живот потребно [...] изнад свега спровести живи агитационо-пропагандни рад, нарочито међу албанским народом, да би се неутралисала великоалбанска реакција“ и извршило „диференцирање“ у њеним редовима. „При томе“, навео је Вукмановић, „добро би било ако би се могао одвојити неки [од] барјактара за нашу линију“.<sup>972</sup> Од нарочитог значаја за успостављање „народне власти“ над читавом територијом западне Македоније било је успостављање контроле над Дебром, снажним упориштем албанских снага из којег „стално струји великоалбанска реакција“. „Без нормализовања стања у Дебру“, нагласио је Светозар Вукмановић у наведеном писму, „врло је тешко нормализовати стање у Кичеву“. Сâму идеју „братства између македонског и шиптарског народа“, међутим, потирала је стварност македонско-албанских односа. Отуда ни састав народноослободилачких комитета, односно одбора, најчешће није одговарао националној структури становништва територије у њиховој надлежности, већ су ова тела углавном

---

„не постоје никакви одбори НОФ-а нити је то организација за себе. То није прекрштена народна помоћ, како сте изгледа ви схватили. НОФ је настављање и даље развијање народне помоћи на ослобођеној територији; у местима где не постоје НОО, нужно је и обавезно постојање НОФ-а. НОФ је институција у оквиру делатности народноослободилачких одбора. Сваки НОО има свој НОФ и један од чланова одбора је одговоран за рад НОФ-а“ (*Зборник НОР*, том VII, књ. 1: *Борбе у Македонији*, (Београд: Војноисторијски институт Југословенске народне армије, 1952), док. бр. 54: Писмо ЦК КПЈ Покрајинском комитету КПЈ за Македонију од 16. јануара 1943 год. у коме се критикује покрајински комитет због недовољне ширине платформе народноослободилачке борбе у Македонији, 178).

<sup>968</sup> Љубица Кандић, „Директивна упутства о организацији и задацима НОО на територији Македоније до оснивања АСНОМ-а 1944. године“, *Анали Правног факултета у Београду* 5–6/1974, 698–700.

<sup>969</sup> АСНОМ. *Документи од Првото и Второто заседание на АСНОМ*, том I, книга 6, (Скопје: Државен архив на Република Македонија, 2001), док. бр. 29: Циркуларно писмо до сите НОО во областна од Президиумот на АСНОМ од 11 октомври 1944 год. со упатство за работата на органите на власт, 149–150; АЈ, 792, Македонија, II/158.

<sup>970</sup> Месни НО комитети формиран су у градовима Гостивар, Кичево и Дебар, и у селима Чајле, Сушица, Печково, Вруток, Никифорово, Леуново, Маврово, Галичник, Сретково, Церово, Баленци, Свиниште, Јудово, Пополжани, Лавчани, Брждани, Видрани, Подвис, Дворци, Пелинце, Обреновец, Болно и Сопотско. – Ивановски, *н. д.*, 200.

<sup>971</sup> Ивановски, *н. д.*, 201–203.

<sup>972</sup> *Зборник НОР*, том VII, књ. 2, док. бр. 34: Писмо Светозара Вукмановића – Темпа од 1. октобра 1943. год. Хаџи Љешу о потреби нормализовања стања у Дебру, 78–80.

чинили македонски одборници. Оскудни архивски извори сведоче о спорадичном удвајању органа „народне власти“, као што је то учињено у Гостивару у којем су током 1942. упоредо деловала два НО комитета – један албански и један македонски.<sup>973</sup>

На терену Прешевског среза први НОО формиран су након августа 1943. у селима Спанчевац, Буштрање, Старац, Братоселце, Сејаце и у другим местима настањеним српским становништвом,<sup>974</sup> мада ни они нису имали чвршће утемељење „у масама“.<sup>975</sup> Једини НОО састављен од албанских чланова образован је у селу Самољица, у септембру 1944, у време слома царске Бугарске и убрзаног напредовања снага Црвене армије према Србији. Истовремено је формиран општински НОО у Бујановцу.<sup>976</sup> Срески НОО у Прешеву образован је два месеца раније, у јулу 1944,<sup>977</sup> али је убрзо престао да делује, док је власт над местом држао мешовити одбор састављен од „Шиптара и православаца ради одржавања поретка“. Саставши се са Страхилом Гиговим почетком септембра 1944, представници овог одбора затражили су да народноослободилачка војска „не иде у Прешево, јер у том случају прети опасност да дођу и Албанци [из суседних области], те да дође до борбе између Албанаца и наше војске [НОВ и ПОЈ – Д. Б.]“. „И поред овог“, писао је Страхил Гигов Главном штабу НОВ и ПО Македоније, „наша војска је добила наређење да уђе у Прешево и најрадикалније рашчисти са сваким који јој се супротстави. Нашима су дате детаљне инструкције како да се држе према изабраном одбору, односно да га позову као таквог да приђе нама, а уколико се супротстави томе, да буде сместа растурен.“ Наведени одбор је у погодном тренутку свакако требало распустити или преобликовати према обрасцу „народне власти“. У вези с тим, предвиђено је да уз НОВ и ПОЈ у Прешево буду упућени Абдула Алија и Селим Селими како би „припремили митинг и организовали избор НОО“.<sup>978</sup>

### Деловање инструктора Комунистичке партије Југославије у Албанији

Након вести о Аншлусу у марту 1938. и наговештаја да се Немачка неће задовољити прикључењем Аустрије већ да ће ускоро територијалне претензије испољити према својим источним суседима, у Риму је донесена одлука о анексији Албаније. Годину дана доцније, почетком априла 1939, италијанске трупе искрцале су се у Драчу и потом за свега пет дана збациле режим краља Ахмеда Зогуа. Нова албанска Влада, формирана 12. априла исте године на челу са Шефћетом Верлађијем, понудила је круну Краљевине Албаније италијанском

<sup>973</sup> Ивановски, *н. д.*, 106.

<sup>974</sup> АЈ, МГ–1799, 83–89.

<sup>975</sup> Према оцени окружног партијског руководства у Врању, „општа црта код НОО“ на простору читавог округа била је „да политички раде са народом врло мало или ни мало“, те да „сву своју делатност своде на размештај војске кад прође кроз њихово село, одашиљање поште која пролази кроз њихово село и материјалну помоћ“. У пролеће 1944. ово руководство одредило је „два друга“, у том тренутку задужена за рад „при македонском агитпропу“, „који ће бити одговорни по агитацији и пропаганди“ на простору Окружног комитета КПЈ у Врању. „Техничког материјала немамо много“, стајало је у једном извештају овог комитета из априла 1944, „и уколико га имамо морамо да га делимо са Македонцима. Партијског материјала такође немамо“ (*Документи о настанку и развоју народне власти на југу Србије 1941–1945*, док. бр. 86: Извештај окружног комитета КПЈ за Врање од 23. априла 1944. Покрајинском комитету за Србију о формирању Окружног комитета и војнополитичкој ситуацији у округу, 270–271).

<sup>976</sup> Народнаослободилачки одбор у Бујановцу састављен је од 24 члана, међу којима су се налазила свега два представника албанске мањине – Иса Кадрија и Абдула Рецеповић. У околним селима већину у органима „народне власти“ такође су имали Срби, изузев Великог Трновца где је од укупно 14 чланова НОО било 11 албанских одборника. – *Документи о настанку и развоју народне власти на југу Србије 1941–1945*, док. бр. 204: Списак одборника Народнаослободилачког одбора у Бујановцу од 1944. године, 502–507.

<sup>977</sup> АЈ, МГ–1799, 83–92.

<sup>978</sup> *Документи о настанку и развоју народне власти на југу Србије 1941–1945*, док. бр. 126: Писмо Страхила Гигова од 9. септембра 1944. год. Главном штабу НОВ Македоније о ситуацији на терену Бујановац – Прешево, 352–353.

краљу Виторију Емануелу III, што је он прихватио 16. априла.<sup>979</sup> У октобру 1939. Велика Британија упутила је свог конзула Лоренса Смита у Драч, чиме је индиректно признала нови међународно-правни положај Албаније као својеврсни залог за очување војне неутралности Италије коју је Рим огласио месец дана раније, у тренутку напада Немачке на Пољску 1. септембра 1939.<sup>980</sup> Ипак, услед усложњавања прилика на светским фронтovima, у пролеће 1940. у Лондону је одлучено да се подупре албански оружани отпор против италијанских окупационих власти. У вези с тим требало је упутити помоћ снагама које су вршиле спорадичне упаде из Југославије у северну Албанију. Предвиђено је да једна група, предвођена Јованом Ђоновичем, бившим југословенским послаником у Тирани, делује на простору између јадранске обале и Пећи. Друга група налазила се у области између Пећи и Призрена под руководством Гани-бега Криезиуа, док је трећом групом из Дебра управљао албански пуковник Ђазим Кокоши. Осим тога, очекивало се подизање побуне у Мирдитима.<sup>981</sup>

Насупрот Великој Британији, Француска је током 1940, поготово уочи слома своје војне силе у сукобу са немачким снагама у јуну исте године, вршила притисак на Београд у смислу напада Југословенске војске на италијанске снаге у Албанији, али је кнез Павле Карађорђевић такву замисао одбио, истрајавајући на ставу о југословенској неутралности.<sup>982</sup> Идеју о југословенској оружаном интервенцији у Албанији прихватили су и Британци у време мартовских догађаја у Београду 1941, мада без стварних настојања на плану допремања наоружања и војне опреме Југословенској војсци. Истовремено је британска обавештајна служба интензивирала своје напоре у вези са организовањем албанских герилских група које су се у пролеће 1941. налазиле на југословенском тлу.<sup>983</sup>

Заинтересованост Лондона за прилике у Албанији била је очигледна, али је она проистацала у првом реду из ширих геостратешких планова Велике Британије на Балкану, где су се као вишеструко значајнија наметала питања везана за простор Грчке и Југославије. Отуда су Британци упорно одбијали све захтеве Ахмеда Зогуа, који је у избеглиштву настојао да Албанији обезбеди статус савезничке стране у рату и да ојача положај својих малобројних присталица у земљи. У Лондону је владало уверење према којем је требало подржати грчке територијалне захтеве према јужном делу Албаније, као вид сузбијања италијанских претензија и истовремено као гарант присуства британског утицаја у том делу Балкана. Осим тога, наведено мишљење стајало је у непосредној вези са совјетским интересима у Албанији, недвосмислено исказаним већ крајем 1941. приликом разговора Јосифа Висарионовича и Ентонија Идна. Совјетска страна упорно је инсистирала на обнови албанске државности у њеним предратним територијалним оквирима.<sup>984</sup> Годину дана касније ову идеју званично су истакле САД, а убрзо су исто учиниле Велика Британија и СССР. На тај начин Москва је ојачала сопствене позиције у Албанији, наговештавајући истовремено контуре своје интересне сфере на Балкану.<sup>985</sup>

Посматрано из совјетског угла, дугорочно обезбеђивање државних интереса СССР у Албанији било је могуће најпотпуније остварити путем јачања албанског комунистичког

<sup>979</sup> Fischer, *op. cit.*, 5–32; Piter Kalvokorezi i Gaj Vint, *Totalni rat*, (Beograd: Rad, 1987), 55–56; Бартл, *н. д.*, 214–217.

<sup>980</sup> Животић, *н. д.*, 77–78.

<sup>981</sup> Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u Drugom svetskom ratu*, (Zagreb: Globus, 1978), 61–66.

<sup>982</sup> Jacob V. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, (Rijeka: „Otokar Keršovani“, 1972), 239–240.

<sup>983</sup> Предвиђено је да на широком подручју од Косова до Пуке у Албанији делује група Гани-бега Криезиуа, у области Дебра операцијама против окупатора требало је да руководи пуковник Ђазим Кокоши, у рејону Крује мајор Абаз Купи, а у Скадру Исуф беј Соколи. Циљ деловања ових група, укупне јачине „од неколико стотина до хиљаду људи“, састојао се у пресецању телефонских веза, блокади друмова, рушењу мостова, нападима на полицијске и војне станице и заплени материјала. Покретање истовремених акција очекивало се око 12. марта, до када је британска страна требало да им обезбеди између 600 и 800 пушака са муницијом и „извесном количином“ ручних граната. – Marko Pivac, „Rad britanske tajne službe u Jugoslaviji u predvečerje Aprilskog rata 1941. Izveštaj SOE operativca Džordža Tejlora“, *Istorija XX veka* 1/2010, 211; Бартл, *н. д.*, 220–221.

<sup>984</sup> Barker, *н. д.*, 170.

<sup>985</sup> Животић, *н. д.*, 79–85.



покрета. Најпре је требало ујединити разне комунистичке групе и организације које су током тридесетих година деловале готово без икакве координације и често у међусобном сукобу. Најзначајније биле су комунистичка група у Корчи на челу са Кочом Ташком, потом група у Скадру, Група младих у Тирани и група „Ватра“ (алб. *Zjarri*).<sup>986</sup> Према сазнањима КПЈ, средином 1941. у свим комунистичким групама у Албанији укупно је било нешто више од 500 чланова.<sup>987</sup> Коминтерна је 1937. комунистима у Албанији упутила смернице за распуштање свих група и формирање јединствене партијске организације, али је то прихватио само мањи број комуниста у корчанској групи. Већина није усвојила ни политику народног фронта, као ни позиве упућене из Москве у духу борбе против фашизма. Након италијанског заузимања Албаније 1939. албански комунисти говорили су да нема услова за покретање оружаног устанка, истичући како ће долазак окупатора повољно утицати на развој индустрије, а тиме и на развој класне свести унутар пролетаријата. Овакав став најупорније је заступала скадарска група, посебно Зеф Маља.<sup>988</sup> Такође, већи број албанских комуниста видео у италијанским територијалним аспирацијама према Југославији и Грчкој могућност проширења албанске државе, пре свега у области Зетске и Вардарске бановине на северу и Чамерије на југу, што је, према њиховом уверењу, требало да допринесе ширем продору комунистичког покрета у албанске масе изван граница „старе Албаније“.<sup>989</sup>

Нови импулс упућен из Москве у циљу обједињавања комунистичких група у Албанији уследио је 1939, овога пута посредством југословенских комуниста.<sup>990</sup> Према писању Панајота Пљакуа, Коминтерна је најпре почетком 1939. донела одлуку да формирање КП Албаније буде поверено италијанским комунистима, али је та замисао напуштена „пошто је Италија била окупатор Албаније и пошто су конкретни услови деловања комуниста у Албанији и Италији били веома различити“.<sup>991</sup> Тако је КПЈ добила својеврсни мандат над комунистичким покретом у Албанији, мада у том тренутку уско ограничен на питање формирања албанске комунистичке партије. Смернице у вези са овим проблемом Јосип Броз саопштио је Миладину Поповићу у време Земаљског саветовања руководећег актива КПЈ почетком јуна 1939.<sup>992</sup>

Први додир између КПЈ и скадарске групе албанских комуниста остварени су у јулу 1939, када су Фадиљ Хоџа и Емин Дураку прешли на југословенску територију и потом се састали са Миладином Поповићем и Борисом Вукмировићем, представницима Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију.<sup>993</sup> Југословенски комунисти предали су својим саборцима из Албаније мањи број брошура, памфлета и књига и предочили им смернице Ки у вези са организовањем народног фронта и борбом против фашизма. Албански делегати су, с друге стране, затражили помоћ у процесу очекиваног формирања јединствене комунистичке партије у Албанији. Нове директиве у вези са овим питањем Миладин Поповић примио је у октобру 1940, у време одржавања Пете земаљске конференције КПЈ у Дубрави код Загреба. Са одлукама ЦК КПЈ био је потом упознат Фадиљ Хоџа, на састанку одржаном у Пећи почетком априла 1941.<sup>994</sup>

Током читавог лета 1941. није било успеха у утврђивању веза између југословенских и албанских комуниста. Миладин Поповић јављао је неколико месеци касније Централном комитету КПЈ како су у том периоду једино „другови из Црне Горе успјели преко својих поз-

<sup>986</sup> АЈ, 507, IX, 1/IV–186.

<sup>987</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1941/182.

<sup>988</sup> Панайот Пљаку, *Nasilje nad albanskom revolucijom*, (Београд: Народна књига, 1984), 24; Душан Мугоша, *На задатку*, (Београд: Новинско-издавачка установа „Четврти јул“, 1973), 15–16.

<sup>989</sup> АЈ, 507, IX, 1/IV–186; 1/II–11; 1/II–37; Мугоша, *н. д.*, 26.

<sup>990</sup> Владимир Дедијер, *Југословенско-албански односи (1939–1948)*, (Београд: „Борба“, 1949), 10; Ali Hadri, „Stvaranje komunističke partije Albanije“, *Prilozi za istoriju socijalizma* 3/1966, 242.

<sup>991</sup> Пљаку, *н. д.*, 26.

<sup>992</sup> Дедијер, *н. д.*, 10–11.

<sup>993</sup> АЈ, 507, IX, 1/IV–39. Владимир Дедијер наводи да је КПЈ истовремено одржавала везу са албанским комунистима преко Танаса Зике, студента у Београду. – Дедијер, *н. д.*, 10–11.

<sup>994</sup> Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, 242–244; Мугоша, *н. д.*, 13; АЈ, 507, IX, 1/IV–39.

нанстава убацити летак КПЈ у Ал[банију] и да га једна од група растури као и да га преведе на ал[бански језик]“.<sup>995</sup> Прекид веза између југословенских и албанских комуниста исходио је у првом реду из репресивних мера окупатора. Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију био је додатно ослабљен у јулу 1941, након хапшења Миладина Поповића, његовог брата Михаила Поповића, потом Крсте Филиповића и Станка Даниловића, који су одведени најпре у Пећ, а затим у Албанију, у италијански логор у Пећину.<sup>996</sup>

У погледу помоћи коју је КПЈ требало да пружи албанским комунистима, средином августа 1941. одлучено је да у Албанију буде упућен Душан Мугоша са задатком да прикупи информације о приликама на терену и унутар самих комунистичких група. Након преласка у Албанију у септембру исте године представник ЦК КПЈ састао се са вођима скадарске групе и са Групом младих, док су корчански комунисти остали неповерљиви, тражећи од руководства КПЈ писану потврду о карактеру ове мисије.<sup>997</sup> По повратку у Југославију Душан Мугоша известио је Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију о приликама у Албанији, оценивши притом да је Група младих испуњена „троцкизмом“, поготово њени вођи Анастас Љуља и Садик Премта, те да је у скадарској групи „врло тешко [...] било ослободити људе од учења Зефа Маље“. Такође, навео је како се „кроз разговоре“ које је водио са албанским комунистима „ту и тамо осећао [...] утицај и продор великоалбанске идеје“.<sup>998</sup>

Мада су одбили да се састану са Душаном Мугошом у Албанији, вођи корчанске групе албанских комуниста допутовали су у Пећ, настојећи да успоставе непосредну везу са КПЈ. Током 11. и 12. октобра 1941. у Витомирици је био одржан састанак којем су присуствовали Борис Вукмировић, Душан Мугоша, Павле Јовићевић и Али Шукрија испред ОК КПЈ за Косово и Метохију, и делегати корчанске групе Кочо Ташко, Џевдет Додо и Ељхами Нимани.<sup>999</sup> На састанку је усвојена сагласност по питању будућег деловања представника КПЈ у Албанији. Најпре је за инструктора КПЈ био одређен Али Шукрија, члан Бироа ОК КПЈ за Косово и Метохију и секретар МК КПЈ у Косовској Митровици, али је нешто касније ова дужност поверена Душану Мугоши, вероватно због његових личних познанстава које је остварио са албанским комунистима током недавно окончане мисије у Албанији. Други инструктор требало је да буде Миладин Поповић, у том тренутку још увек заточен у Пећину. Акцију његовог ослобађања спровели су албански комунисти почетком октобра 1941. Истовремено су били ослобођени Крсто Филиповић, Михаило Поповић и Станко Даниловић, који су се убрзо потом вратили у Пећ, односно у Црну Гору.<sup>1000</sup>

Деловање двојице представника ЦК КПЈ умногоме је излазило из оквира уобичајених надлежности партијских инструктора, што је било непосредно условљено нивоом развијености комунистичког покрета у Албанији и обимом задатака чије је извршење, према одлуци Ки, стајало у надлежности КПЈ. Иступајући не само у улози арбитра и посредника међу разједињеним комунистичким организацијама у Албанији, већ и као чланови најужег руководства будуће албанске комунистичке партије, Миладин Поповић и Душан Мугоша најпре су се састали крајем октобра и почетком новембра 1941. са представницима албанских комуниста у Корчи, Скадру и са Групом младих, увидевши притом „гдје је тежиште расцјепа“ и „по изложеном историјату рада“, која је група „најправилније радила“. У том тренутку, према речима Миладина Поповића, инструктори КПЈ нису дали подршку ниједној од наведених група, мада је било јасно да се приликом формирања партијске структуре ослонац једино могао тражити у оној групи „која је била у свом раду најближа партијском“ и, још значајније,

<sup>995</sup> АЈ, 507, ЦК СКЈ, 1941/182.

<sup>996</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1941/109; Дедијер, *н. д.*, 11.

<sup>997</sup> Мугоша, *н. д.*, 13–18; Исмет Шаћири, *Сећања*, I, (Приштина: Јединство, 1979), 88.

<sup>998</sup> *Исто*, 22–26.

<sup>999</sup> ВА, НОВЈ, ф. бр. 1/29–47; Hadri, *н. д.*, 244–245. У једном писму упућеном Коминтерни у јесен 1942. Кочо Ташко је навео како је састанак са представницима ОК КПЈ за Косово и Метохију био одржан у септембру 1941. у Пећи. – Ndreçi Plasari and Luan Malltezi, *Politikë antikombëtare e Enver Hoxhës. Plenumi i 2-të i KQ të PKSH, Berat, 23–27 nëntor 1944: dokumente*, (Tirana: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 1996), 180–201.

<sup>1000</sup> Мугоша, *н. д.*, 21.

оној „која је имала некада веза са Ки“. <sup>1001</sup> Отуда се издвајала група у Корчи, а посебно њен вођ Кочо Ташко, као комуниста са извесним искуством рада унутар Свесавезне комунистичке партије (бољшевика) (СКП(б)), стеченим током боравка у СССР крајем двадесетих и почетком тридесетих година. <sup>1002</sup>

Конференција албанских комунистичких група започела је са радом 8. новембра 1941. у Тирани, у присуству 15 делегата из Скадра, Корче и из Групе младих и инструктора КПЈ Миладина Поповића и Душана Мугоше. <sup>1003</sup> На Конференцији је усвојена одлука о формирању јединствене Комунистичке партије Албаније (КПА; алб. *Partia Komuniste të Shqipërisë*), са новим партијским активима и са привременим Централним комитетом. <sup>1004</sup> Секретар Партије није био изабран услед суревњивости међу наведеним групама, али и услед настојања Коминтерне да одложи питање постављења сталног партијског руководства у Албанији. Сваком од чланова новоизабраног ЦК додељен је одређени делокруг надлежности. Притом су вођи бивших комунистичких група били потиснути, што је према казивању Коче Ташка учињено на његов предлог и према договору усвојеном на састанку у Витомирици у октобру 1941. <sup>1005</sup> Предводници албанског комунистичког покрета постали су Тук Јакова, задужен за политичка питања, и Кочи Дзодзе који се старао о организационим проблемима. <sup>1006</sup> На Конференцији је усвојен став о ликвидацији „групаштва“, „фракционаштва“, „либерализма“, „опортунизма“ и „интелектуализма“ у Партији, док је истовремено требало повести широку акцију у духу „идеолошког уздицања и политичког образовања кадрова“ и „припремити политички и војнички народ за оружани устанак“ против окупатора. Изнад свега, назначено је како треба развијати „љубав и борбену сарадњу“ са СССР и са „свим народима Балкана, а поготово са народом: српским, грчким, црногорским и македонским“. <sup>1007</sup> Такође, усвојена је одлука о образовању јединствене организације комунистичке омладине у Албанији, што је било учињено крајем новембра 1941. За секретара ЦК Комунистичке омладине Албаније изабран је Ђемал Стафа. <sup>1008</sup>

Након оснивања КПА Душан Мугоша непосредно је учествовао у формирању њених ћелија у Ђирокастру, Валони, Корчи, Фиери, Драчу, Елбасану и Скадру, док су у Тирани исто чинили Миладин Поповић и Енвер Хоџа. Унутар ових ћелија убрзо су „по принципу демократског избора“ образовани месни партијски комитети. У остатку Албаније ћелије су утврђене током зиме 1941/1942. <sup>1009</sup> Потом је спроведена прва „чистка“ унутар КПА, у чему су значајну улогу имали Миладин Поповић и Душан Мугоша. <sup>1010</sup> О потреби „ликвидације сумњивих елемената“ први пут је званично говорено на саветовању актива КПА, одржаном у априлу 1942. у Тирани. <sup>1011</sup> Убрзо након тога из КПА искључено је око 80 чланова, међу њима

<sup>1001</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1941/182; АЈ, 507, IX, 1/IV–35.

<sup>1002</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1941/109; Мугоша, *н. д.*, 28–31.

<sup>1003</sup> *Historia e Partisë së punës të Shqipërisë*, botimi i dytë, (Tiranë: Shtëpia botuese „8 nëntori“, 1981), 64–65. Поједини аутори наводе да је ова Конференција била одржана између 4. и 8. новембра 1941. – Milutin Folić, „Revolucionarni rad Miladina Popovića“, *Časopis za suvremenu povijest* 3/1985, 72; Pljaku, *н. д.*, 28.

<sup>1004</sup> Није могуће са сигурношћу установити колико је чланова имао овај привремени ЦК. Према документима КПЈ, у њему су се налазили Кочи Дзодзе, Тук Јакова, Ђемал Стафа, Енвер Хоџа, Имер Дишница, Рамадан Читаку, Нако Спиру, Кристо Темелко, Лири Гега, Бедри Спахију и Кадри Хоџа. – АЈ, 507, IX, 1/IV–186, *Историјат албанске комунистичке партије*, 4. С друге стране, у мемоарској и стручној литератури југословенског и албанског порекла може се наћи да се привремени ЦК КП Албаније састојао од свега седам или девет чланова. – Pljaku, *н. д.*, 28; Мугоша, *н. д.*, 33; Дедијер, *н. д.*, 18; Hadri, *н. д.*, 246; Pero Zlatar, *Enver Hodža. Politicka biografija*, (Beograd: Izdavačka radna organizacija „RAD“, 1986), 35–62.

<sup>1005</sup> Plasari and Malltezi, *op. cit.*, 180–181.

<sup>1006</sup> Pljaku, *н. д.*, 28–29; Милорад Коматина, *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1995) 11–12; Hadri, *н. д.*, 246. Енвер Хоџа, будући вођ КПА, био је задужен за финансије.

<sup>1007</sup> АЈ, 507, IX, 1/II–11, Резолуција усвојена на састанку главних комунистичких група у Албанији.

<sup>1008</sup> Мугоша, *н. д.*, 49; Дедијер, *н. д.*, 19; *Dokumenta kryesore të Partisë së Punës të Shqipërisë*, vëllimi I, dok.: Letër e KQ të PKSH drejtuar Komitetit Qendror të rinisë komuniste të Shqipërisë ne përgjegje të përshendetjes me rastin e krijimit të organizatës së rinisë komuniste Shqiptare më 23 nëntor 1941, 33.

<sup>1009</sup> Pljaku, *н. д.*, 29; Мугоша, *н. д.*, 35–44; Дедијер, *н. д.*, 19–20.

<sup>1010</sup> АЈ, 507, ЦК СКЈ, 1941/109.

<sup>1011</sup> АЈ, 507, IX, 1/II–7.

и Анастас Љуља, некадашњи вођ Групе младих из Тиране.<sup>1012</sup> Панајот Пљаку наводи да је управо у том тренутку отпочео успон Енвера Хоџе према самом врху КПА, у чему је имао подршку Миладина Поповића.<sup>1013</sup>

Упоредо са „чишћењем“ партијских структура КПА, инструктори КПЈ настојали су да албанске комунисте „извуку“ из дубоке конспирације, што се према њиховом мишљењу, најпотпуније могло остварити приликом организовања демонстрација и путем сарадње са појединим „националним личностима“ које су биле „утицајне у народу“. У вези с тим, Миладин Поповић писао је Централном комитету КПЈ о успешно организованим антифашистичким демонстрацијама 28. октобра и 28. новембра 1941. у Тирани, Драчу и Корчи.<sup>1014</sup> Истовремено је инструктор КПЈ предлагао да се у Албанију упути Милош Гилић, један од организатора партијских ћелија у Пећи, који је добро говорио албански језик.<sup>1015</sup> Уз то, Миладин Поповић истакао је како постоји добра основа за успостављање сарадње са Мислимом Пезом, чија је чета водила герилски рат против италијанских снага у области средње Албаније у периоду након јуна 1940.<sup>1016</sup> Покушај садејства албанских комуниста са Мислимом Пезом темељио се у првом реду на заједничком антиокупаторском опредељењу, мада су инструкторима КПЈ свакако биле значајне и његове везе са албанским првацима у Југославији које је утврдио као емигрант и противник краља Ахмеда Зогуа током тридесетих година.

Од октобра 1941. до августа 1942. није било готово никаквих веза између југословенских комуниста у Албанији и руководства КПЈ, иако су, према сећању Душана Мугоше, курири „долазили и одлазили“ из Пећи и Тиране.<sup>1017</sup> У овом периоду ЦК КПЈ добио је из Албаније само два извештаја, упућена преко ОК КПЈ за Косово и Метохију.<sup>1018</sup> Миладин Поповић и Душан Мугоша настојали су да успоставе везу са партијском организацијом у Црној Гори, што је било накратко остварено током децембра 1941. и јануара 1942. преко партијске организације у Улцињу.<sup>1019</sup> Добивши писмо Миладина Поповића, покрајинско партијско руководство писало је Окружном комитету КПЈ на Цетињу да успостави везу са партизанима у Албанији. У вези с тим су Крсто Попивоца, секретар овог комитета, и Војо Биљановић, отпутовали у Бар, док је Штаб Ловћенског НОП одреда упутио Васа Стругара у Улцињ. Уз опште начело успостављања сарадње са свим антифашистичким снагама, покрајинско партијско руководство настојало је да превазиђе економске тешкоће путем куповине жита и осталих намирница у северној Албанији,<sup>1020</sup> очекујући истовремено ангажовање албанских партизана у акцијама за ослобођење црногорских интернираца из логора у Албанији.<sup>1021</sup>

Везу са албанским комунистима поново је успоставио Васо Стругар у фебруару 1942. преко Скадарског језера. Потом се 6. марта исте године Садик Бектеши, организациони секретар Окружног комитета КП Албаније за Скадар, „скупа са неким нашим интернирцима“ пребацио на терен Црмнице, где су се налазили Месни комитет КПЈ за Бар и штаб партизанског батаљона „Јован Томашевић“. Војно руководство овог батаљона обавештавало је Штаб Ловћенског НОП одреда како је „друг из Албаније“ желео „да се упозна са структуром партизанских јединица, политичким радом у њима, тактиком борбе са окупатором“ и да то искуство пренесе својим саборцима у Скадру. Његово раније познанство са Васом Стругаром, борцем Ловћенског НОП одреда, уверавало је црногорске партизане да је реч о „једном од

<sup>1012</sup> АЈ, 507, IX, 1/1–7, Борба за јединство Партије и народа.

<sup>1013</sup> Рљаку, *n. d.*, 29–30.

<sup>1014</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1941/109; Fischer, *op. cit.*, 101–102.

<sup>1015</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1941/183.

<sup>1016</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1941/109; Fischer, *op. cit.*, 101–102.

<sup>1017</sup> Мугоша, *n. d.*, 56.

<sup>1018</sup> Дедијер, *n. d.*, 25.

<sup>1019</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1941/109.

<sup>1020</sup> *Подгорички срез у НОР-у 1941–1945*, зборник докумената, књига 1, (Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, Државни архив Републике Црне Горе, Културно-просветна заједница Подгорица, 1995), док. бр. 203: Окружном комитету КПЈ – Подгорица, 300–304.

<sup>1021</sup> Ђуро Вујовић, „Везе народноослободилачких покрета у Црној Гори и Албанији крајем 1941. и почетком 1942. године“, *Историјски записи* 2–3/1969, 404–405.

одговорних другова“. Убрзо је одлучено да Васо Стругар буде упућен у Албанију „ради успоставе економских веза“, односно набавке „животних намирница“, као и у циљу „успостављања и одржавања сталне (политичке) везе са Арбанијом“. <sup>1022</sup> По доласку у Тирану Васо Стругар преузео је извештај који је Миладин Поповић саставио за ЦК КПЈ. Потом је у Скадру учествовао у нападу на албански затвор, ослободивши притом Михаила Поповића и Саву Гашића са којима се убрзо упутио у Црну Гору. Међутим, у Врањини су били заробљени и затим стрељани на Ријеци Црнојевића 30. марта 1943. До краја године није било никаквих веза између комуниста у Црној Гори и Албанији. <sup>1023</sup> Значајних успеха није било ни приликом покушаја повезивања КПА са организацијом КПЈ у Македонији, где је требало упутити „једног друга“ као вид помоћи у раду међу албанским становништвом. <sup>1024</sup> У том тренутку за везу са комунистима из Албаније био је задужен Кузман Јосифовски Питу, члан ПК КПЈ за Македонију, који је истовремено у западној Македонији деловао у циљу подизања устанка.

Додир са Централним комитетом КПЈ био је остварен тек средином августа 1942, након доласка Душана Мугоше у Гламоч, где се налазило руководство југословенских народноослободилачких снага. <sup>1025</sup> Током наредних месеци партијско руководство упутило је у Москву неколико депеша са материјалима о дотадашњем развоју комунистичког покрета у Албанији. <sup>1026</sup> Тражећи смернице за даљи рад међу албанским комунистима, ЦК КПЈ сугеришао је Коминтерни да би требало сазвати конференцију КПА и изабрати њено стално руководство. У писму упућеном из Москве 21. септембра 1942. наведено је како „основна задаћа конференције треба да буде стварање једног сигурног партијског руководства и израда конкретних одлука – а) организација развијања национално-ослободилачке борбе албанског народа против Талијана и Њемаца; б) стварање и учвршћивање националног фронта свих албанских родољуба, избјегавајући за сада истицати пароле које излазе из оквира националног ослобођења Албаније; ц) увлачити у руководство партизанске борбе осим комуниста по могућности што више поштених албанских националиста и родољуба“. <sup>1027</sup>

Обавештавајући руководство КПА о наведеном писму, Јосип Броз истакао је да уз наведене директиве КИ „треба нарочито темељито разрадити питање јединства и чишћења КП Албаније“, мислећи у првом реду на деловање „троцкисте“ Лазара Фунде, члана корчанске групе комуниста, који је имао значајан утицај међу албанском емиграцијом. <sup>1028</sup> Такође, вођ југословенских комуниста указао је на слабу повезаност КПА „са сељацима“, што је била „највећа сметња за успешно савладавање тако велике задаће као што је питање оружане борбе против окупатора“. Истовремено је требало ступити у везу са „представницима разних грађанских група и струја“ и са њима формирати Народноослободилачки фронт Албаније, док је народноослободилачку борбу требало поставити „на најширу базу, окупљајући све родољубиве елементе“. Отуда ни партизанске јединице нису могле бити представљене као „оружана сила Партије“, већ као „оружана сила албанског народа [...] чија је првенствена задаћа ослобођење албанског народа испод окупаторског јарма“. У вези са „тешкоћама у командном кадру“ најављено је да ће из Југославије бити упућено „неколико искусних

<sup>1022</sup> АЈ, 507, IX, 1/IV–147; ВА, НОВЈ, к. 174, ф. 38, д. 1/1; *Зборник НОР*, том III, књига 2: Борбе у Црној Гори 1942 год., (Београд: Војно-историјски институт Југословенске армије, 1950), док. бр. 136: Наречење Штаба Ловћенског НОП одреда од марта 1942 год. Штабу батаљона „Јован Томашевић“ за појачање опрезности према народним издајницима, успостављање контакта с Албанијом и критика Штаба батаљона због недовољне бриге о борцима, 290–292; *Исто*, док. бр. 155: Извјештај Штаба батаљона „Јован Томашевић“ од 13. марта 1942. год. Штабу Ловћенског НОП одреда о борбама у Црмници и политичким приликама у граничним албанским селима, 330–335.

<sup>1023</sup> Дедијер, *н. д.*, 25; Вујовић, *н. д.*, 407–408.

<sup>1024</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1941/109.

<sup>1025</sup> Мугоша, *н. д.*, 59–92; АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1942/519.

<sup>1026</sup> Дедијер, *н. д.*, 25–28.

<sup>1027</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1942/519.

<sup>1028</sup> Branko Lazitch and Milorad M. Drachkovitch, *Biographical Dictionary of the Comintern, New, Revised, and Expanded Edition*, (Stanford: The Hoover Institution Press, 1986), 130–131; Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, second edition, (Lanham: Scarecrow Press, Inc, 2010), 156.

команданата“, уколико се „партизански покрет у Албанији рашири“. <sup>1029</sup> Садржај наведеног писма и начин на који су представљене смернице за даљи рад албанских комуниста откривале су природу односа руководства КПЈ према КПА. Директиве Јосипа Броза упућиване руководству КПА нису се ни по форми нити по суштини разликовале од оних које ЦК КПЈ достављао својим комитетима.

Уз Душана Мугошу, ЦК КПЈ је за своје представнике на предстојећој Првој земаљској конференцији КПА одредио Блажа Јовановића, заменика политичког комесара Пете пролетерске НОУ бригаде, и Војина Тодоровића, члана Окружног комитета КПЈ за Подгорицу. Делегати су истовремено имали улогу инструктора, будући да је требало пренети искуства КПЈ у погледу развоја партијских структура и формирања оружаних партизанских јединица. Тројица југословенских комуниста пристигла су у Албанију средином децембра 1942, носећи са собом директиве КИ и КПЈ. <sup>1030</sup>

Прва земаљска конференција КПА одржана је између 17. и 22. марта 1943. у селу Лабинот, недалеко од Елбасана, након тромесечних припрема током којих су делегати ЦК КПЈ уз помоћ чланова привременог ЦК КПА радили на организовању среских партијских актива и сабирању материјала за предстојећу Конференцију. Деловање југословенских делегата било је свеprisутно у читавом процесу наведених припрема, од израде реферата и резолуције до састављања поздравних телеграма упућених Јосифу Висарионовичу, Коминтерни и Црвеној Армији, као и током дискусије на самој Конференцији. <sup>1031</sup> На Конференцији је успостављен Централни комитет КПА као стално тело, на челу са генералним секретаром Енвером Хоџом. Указано је, потом, на грешке у дотадашњем раду КПА и осуђено је деловање Анастаса Љуље и Садика Премте, и држање оних комуниста који су у додиру са „националистима“ прихватили „националистичке буржоаске идеје“. Међу истакнутим задацима КПА, у контексту борбе против окупатора, посебно је наглашен значај прерастања партизанских чета и одреда у Народноослободилачку војску Албаније (НОВА; алб. *Ushtria Nacional Çlirimtare e Shqipërisë*). <sup>1032</sup>

Прве партизанске чете у Албанији званично су формиране крајем 1941. и почетком 1942, најпре на југу земље, у околини Валоне и Берата и у областима Скрапар и Малакастер. <sup>1033</sup> До тог тренутка постојало је свега неколико герилских група под руководством КПА, чије деловање није излазило из оквира диверзантских акција мањег значаја. Без одјека у „албанским масама“ остали су прогласи скадарске комунистичке групе објављени у време напада Немачке на СССР у јуну 1941, као и позиви ЦК КПА из јесени исте године, у којима је истицано како „сваки син“ Албаније треба да постане „војник национално-ослободилачке борбе“. <sup>1034</sup>

Након избора привременог руководства КПА почетком новембра 1941, југословенски инструктори радили су на припреми оружаног устанка, формирајући најпре при партијским ћелијама војне секторе задужене за прикупљање оружја и образовање герилских група у градским срединама. Два месеца касније спроведено је неколико „смелих акција“, о чему је из СССР извештавала радио-станица Слободна Југославија. <sup>1035</sup> Ипак, насупрот очекивањима

<sup>1029</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1942/519.

<sup>1030</sup> Мугоша, *н. д.*, 93–123; Blažo Jovanović, „Put u Albaniju“, *Četrdeset godina*, knjiga sedma: 1941–1945, 208–209.

<sup>1031</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/214.

<sup>1032</sup> *Dokumenta kryesore të Partisë së Punës të Shqipërisë*, I–VIII, (Tiranë: Instituti i studimeve Marksiste–Leniniste pranë KQ të PPSH, 1971–1986), vëllimi I: 1941–1948, dok.: Rezolucioni i Konferencës së parë të Partisë komuniste Shqiptare, 120–145; АЈ, 507, IX, 1/II–14.

<sup>1033</sup> АЈ, 507, IX, 1/II–37; *Historia e Partisë së punës të Shqipërisë*, 94–96.

<sup>1034</sup> *Dokumenta kryesore të Partisë së Punës të Shqipërisë*, vëllimi I, dok.: Thirrja e parë e KQ të PKSh drejtuar popullit Shqiptar pas krijimit të Partisë, 28–32; АЈ, 507, IX, 1/II, 2. Наведени проглас ЦК КПА је, према писању Владимира Дедијера, саставио Тамил Стафа, члан привременог руководства, на основама прогласа ЦК КПЈ од 12. јула 1941. и према сугестијама Миладина Поповића и Душана Мугоше. – Дедијер, *н. д.*, 55.

<sup>1035</sup> Радио-станица Слободна Југославија јављала је средином јануара 1942. како је крајем претходног месеца „један партизански одред продро [...] ноћу у Драч и напао на италијанске касарне“, при чему „нико од партизана није погинуо, док су Италијани изгубили преко четрдесет војника“. Том приликом „дигнуто је у ваздух слагиште муниције које се налазило на улазу у град“. Истовремено је, судећи према овом извору, „велики пар-

ЦК КПА, устанак против окупатора није се „прелио“ на читаву Албанију, већ је деловање партизанских чета, још увек више налик диверзантским препадима него организованим војним акцијама, остало присутно једино у мањим областима јужне и средње Албаније. Штавише, у пролеће 1942. вођи КПА учили су слабљење револуционарног расположења међу „албанским масама“ које по први пут нису узеле учешћа на антифашистичким демонстрацијама организованим 7. априла поводом годишњице италијанске окупације Албаније.<sup>1036</sup> Прве партизанске групе северно од Тиране појавиле су се тек крајем 1942, у околини Клоса.<sup>1037</sup>

Изостанак општег устанка против окупатора руководство КПА видело је у првом реду као резултат „недоследног спровођења партијске линије“ у погледу повезивања са „масама“. Осим тога, Миладин Поповић писао је Обласном комитету КПЈ за Косово и Метохију како су циљеви борбе партизана остали сасвим недокучиви албанском становништву, оптерећеном традицијом „неполитичког живота у Албанији“ и уобичајеном праксом „да све гледају кроз призму финансирања – новца“. Према оцени инструктора КПЈ, Албанци су исказивали настојање да се ослободе од окупатора, али су то желели „некако јефтино са кратком борбом, навикнути на заседе и пучеве“.<sup>1038</sup>

На саветовању руководства КПА у априлу 1942. назначено је како треба дати „могућности свим поштеним патриотским снагама да узму активно учешће у народноослободилачкој борби, отварајући им врата партизанских јединица“, као и народноослободилачких одбора које је тек требало образовати.<sup>1039</sup> На трагу ових настојања, утемељених на директивама Ки и КПЈ, у Пези је 16. септембра 1942. одржана заједничка конференција комуниста,<sup>1040</sup> „националиста“ и „ројалиста“, односно бивших официра албанске војске,<sup>1041</sup> као и припадника бекташког реда.<sup>1042</sup> Присутан је био и Хаци Леши, под чијом се командом налазила једна чета на истоку Албаније, у области Дебра.<sup>1043</sup> Додатни израз јединства албанског народа представљало је именовање Митхат-бега Фрашерија за почасног председника Конференције. Његово антииталијанско и антијугословенско расположење, уз залагање за очување „Велике Албаније“, чинило је тачку пресека већине политичких идеја које су биле заступљене на овом скупу.<sup>1044</sup>

На Конференцији у Пези основан је Главни народноослободилачки одбор Албаније (ГНОО; алб. *Këshilli i Përgjithshëm Nacionalçlirimtar*) као привремено тело и представљени су устројство и надлежности његових нижих организација.<sup>1045</sup> У сâмом процесу састављања Резолуције ГНОО учествовао је Миладин Поповић који је, како је навео у једном свом извештају, „за одређивање правилне линије КПА“ у првом реду користио написе објављене у „Пролетеру“.<sup>1046</sup> У истом документу инструктор КПЈ изразио је уверење да ће деловањем народноослободилачких одбора у наредном периоду бити мобилисано знатно више бораца за

---

тизански одред [...] под заповедништвом чувеног Мухарема Барјана [...] у заједници са нашим црногорским одредима извршио [...] неколико смелих напада у околини Скадра и Тузи“ (АЈ, 790/14, 1942, 17).

<sup>1036</sup> Plasari and Malltezi, *op. cit.*, 182.

<sup>1037</sup> Дедијер, *н. д.*, 60.

<sup>1038</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1942/579, прилог бр. 3.

<sup>1039</sup> АЈ, 507, IX, 1/1–7.

<sup>1040</sup> Енвер Хоџа, Нако Спиру, Кочо Ташко, Мустафа Ђинши, Рамадан Читаку, Имер Дишница.

<sup>1041</sup> Мислим Пеза, Абаз Купи, Мухарем Барјактари, Спиро Мојсиу.

<sup>1042</sup> Баба Фаја и Баба Феза.

<sup>1043</sup> Kastriot Dervishi, *Lëvizja komuniste në vitet 1924–1944 dhe formimi i PKSH-së*, (Tiranë: Shtëpia Botuese „55“, 2016), 221–227.

<sup>1044</sup> Бартл, *н. д.*, 229.

<sup>1045</sup> *Historia e Partisë së punës të Shqipërisë*, 92–94. „По неослобођеним местима“, како је стајало у Резолуцији, НО одбори требало је да буду „борбени органи“ који „уједињују све народно-ослободилачке снаге, врше организацију и пропаганду, руководе политичком борбом противу окупаторског непријатеља, мобилишу народне масе за ослободилачку борбу“. На ослобођеној територији, с друге стране, НОО требало је да врше дужности цивилне власти, односно да „успостављају ред и поредак, воде борбу противу издајника, врше контролу над кретањем појединаца, боре се противу криминалитета, крађа итд“. Осим наведеног, НОО имали су судске ингеренције, при чему је било изузетно значајно „да ови одбори измирују крваво завађене странке, нарочито за време док је окупатор у нашој земљи“ (АЈ, 507, IX, 1/II–10).

<sup>1046</sup> Црни, „Шта су народно-ослободилачки одбори?“, *Пролетер*, бр. 14–15, март–април 1942, 12–14.

акције против окупатора, будући да до јесени 1942. ни најбројније партизанске чете нису имале више од 20 људи под оружјем.<sup>1047</sup> У циљу спровођења „правилног партијског рада“ међу борцима, предвиђено је да се у свакој партизанској јединици налази један политички комесар КПА, што је наишло на осуду Абаза Купија, предводника снага наклоњених бившем краљу Ахмеду Зогуу.<sup>1048</sup> Осим ГНОО, на Конференцији у Пези формиран је Народноослободилачки фронт (НОФ; алб. *Fronti Nacionalçlirimtar*), на чијим основама је требало ујединити све антиокупаторске оружане покрете на тлу Албаније.<sup>1049</sup>

У Албанији, међутим, још увек ништа није наговештавало расламсавање општег устанка.<sup>1050</sup> Томе је на простору средње Албаније умногоме допринело „опортунистичко држање“ Мислима Пезе, чији је брат Шићири „имао уговор са Талијанима да не праве акције у том крају“, односно да окупационе трупе напусте Пезу.<sup>1051</sup> Илузорном се убрзо показала и сама замисао о окупљању свих антифашистичких снага у оквиру Народноослободилачког фронта. Свега два месеца након Конференције у Пези један број њених учесника из групе „националиста“ приклонио се балистичкој организацији, испрва формираној на основама антифашистичке борбе.<sup>1052</sup> Тако су у јесен 1942. обликована привидно два, а у пракси три антифашистичка центра у Албанији – КПЈ и снаге Абаза Купија у оквиру НОФ и балистички покрет.

Питање односа КПА према „националистима“ и „ројалистима“ изнедрило је расцеп у редовима Народноослободилачког покрета, али и унутар самог руководства албанских комуниста. Кочо Ташко упорно је истицао значај сарадње са Мислимом Пезом, указујући на његов углед у народу којем су марксистичке пароле КПА биле у потпуности непознате и стране. Споразум Мислимовог брата са Италијанима видео је као успех у настојању да се очува мир у Пези, чиме је била створена „нека врста републике у срцу фашизма“. Насупрот томе, према речима Коче Ташка, Миладин Поповић није прихватао идеју равноправне сарадње са „националистима“, говорећи како све антифашистичке снаге треба утопити у јединствен Народноослободилачки покрет. Инструктор КПЈ у првом реду није био задовољан оклевањем снага Мислима Пезе у борби против окупатора, мада су акције његових чета, како је истакао Кочо Ташко, биле једнако бројне као акције партизана. Сасвим супротно становишту ЦК КПЈ и ЦК КПА, Кочо Ташко је сматрао како је „боље [...] имати Народноослободилачки покрет у коме би комунисти били фракција, него имати комунистичку партију без маса и са линијом која им није привлачна“.<sup>1053</sup> Осим тога, Енвер Хоџа и Имер Дишница инсистирали су на успостављању сарадње са балистима, што је такође наишло на осуду инструктора КПЈ и дела руководства КПА, али није био у потпуности одбачено.<sup>1054</sup>

Сучељених ставова било је унутар ЦК КПА и по питању односа према бившим војницима Војске Краљевине Албаније (алб. *Ushtria Mbretërore Shqiptare*) који су се налазили у редовима италијанских окупационих снага. Прихватајући мишљење инструктора КПЈ о упоредној борби против Италијана и колаборациониста, исказано у паролу „Или са нама или против нас!“, Енвер Хоџа говорио је да се сваки вид сарадње са окупационим властима мора посматрати као чин издаје према Народноослободилачком покрету и према албанском народу. Кочо Ташко је, међутим, сматрао да албанске војнике треба „привући у партизанске чете“, наглашавајући да је „албанска војска наша војска“.<sup>1055</sup>

<sup>1047</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1942/579, прилог бр. 3: Писмо Миладина Поповића упућено ОК КПЈ за Косово и Метохију, 23. септембар 1942.

<sup>1048</sup> Бартл, н. д., 229.

<sup>1049</sup> *Historia e Partisë së punës të Shqipërisë*, 94.

<sup>1050</sup> АЈ, 507, IX, 1/II–12, Хроника герилаца и Албанији.

<sup>1051</sup> АЈ, 507, IX, 1/IV–186, Историјат албанске комунистичке партије; Plasari and Malltezi, *op. cit.*, 185.

<sup>1052</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1/I–7.

<sup>1053</sup> Нина Димитриевна Смирнова, „Письмо Кочо Ташко в Москву (1942 г.)“, *Вопросы истории* 2/99, 104–108; Plasari and Malltezi, *op. cit.*, 185–187.

<sup>1054</sup> Дедијер, н. д., 92–102.

<sup>1055</sup> Смирнова, н. д., 102–103; Plasari and Malltezi, *op. cit.*, 187–189.



Наведене супротности, умногоме испуњене личним анимозитетима, представљале су само „врх леденог брега“ у односима међу члановима руководства КПА. Као припадник старије генерације албанских комуниста са извесним искуством рада у Коминтерни, Кочо Ташко није прихватао наметнути ауторитет Миладина Поповића, нити политику потискивања старих и уздицања нових кадрова унутар КПА. Овај сукоб био је додатно оптерећен сучељеним мишљењима по питању односа према албанским „националистима“. Према речима Коче Ташка, ставови Миладина Поповића били су исувише „левичарски“, „некомунистички“ и „секташки“, те су у пракси онемогућавали успостављање било какве сарадње између комуниста и других ослободилачких покрета који нису желели да уласком у Народноослободилачки фронт изгубе сопствени политички и идеолошки идентитет. Замисао о образовању два или више антифашистичких центара унутар НОФ била је за Миладина Поповића не само супротна „линији“ Партије, већ је претила да комунистички покрет у Албанији у потпуности подреди другим организацијама. Осим тога, деловање инструктора КПЈ Кочо Ташко видео је као неодлучно и недовољно конспиративно. Сматрао је да треба сазвати конгрес КПА „у присуству представника Коминтерне“ који би потом радили „заједно са другом Миладином, вршећи неку врсту контроле, пошто чланови Централног комитета ЦПА нису у могућности да то ураде“. Исход овог сукоба била је политичка изолација Коче Ташка унутар круга руководства КПА и укидање свих надлежности које је до тада имао, везаних у првом реду за преговоре са „националистима“.<sup>1056</sup>

У таквим околностима, крајем марта 1943, непосредно по окончању Прве земаљске конференције КПА, у Албанију је дошао Светозар Вукмановић, као специјални емисар ЦК КПЈ, са задатком да учврсти везе међу комунистима у Југославији, Албанији и Грчкој. Истовремено је требало ојачати партијске структуре на југословенском југу и у Албанији, и осигурати спровођење „правилне партијске линије“ у контексту борбе против окупатора. На састанку у Лабиноту Енвер Хоџа је невољно прихватио нове директиве руководства југословенских комуниста које је сматрало да присталице балиста треба придобити путем остваривања непосредних веза, изолујући истовремено њихово вођство, компромитовано услед сарадње са окупатором. Осим тога, Светозар Вукмановић нагласио је значај неодложног формирања „главног штаба Албаније, не чекајући на преговоре с Бали Комбетаром“, као и потребу укидања сеоских чета и образовања лако покретљивих јединица народноослободилачке војске.<sup>1057</sup>

Током наредна три месеца, међутим, ниједно од наведених питања није било решено. Крајем јуна 1943. Светозар Вукмановић налазио се у северној Грчкој, где је водио преговоре са вођима Народноослободилачке војске Грчке (ЕЛАС, грч. *Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός, ΕΛΑΣ*). Овим састанцима је, такође, присуствовао Кочи Дзодзе као делегат НОВ Албаније. Настојања емисара ЦК КПЈ исходила су из директиве ЦК КПЈ о формирању Балканског штаба у оквиру којег је требало објединити напоре оружаних антифашистичких покрета у Југославији, Албанији, Грчкој и Бугарској. На састанку делегата комунистичких партија Југославије, Албаније и Грчке 20. јуна 1943. исказана је сагласност по питању формирања јединственог Главног Балканског штаба.<sup>1058</sup> Пет дана касније истоветне закључке усвојили су представници народноослободилачких војски Југославије, Албаније и Грчке.<sup>1059</sup> Почетком јула 1943. Светозар Вукмановић поново се састао са руководством ЦК КПА у селу Куцаке, недалеко од Корче. Емисар ЦК КПЈ још једном је истакао да треба „појачати оружану борбу против окупатора у свим крајевима Албаније“ и истовремено „војнички разбити све јединице Бали Комбетара које буду сарађивале са окупаторима“. То је наишло на благи отпор чланова ЦК КПА окупљених око Енвера Хоџе, који је сматрао да се „не може приступити

<sup>1056</sup> Plasari and Malltezi, *op. cit.*, 187–195.

<sup>1057</sup> Vukmanović, *n. d.*, II/454–458.

<sup>1058</sup> 507, IX, 1/IV–65.

<sup>1059</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/254, прилог бр. 12; 1943/121, прилог бр. 2; *Zbornik NOR*, том II, knjiga 10, dok. br. 53: Direktiva Svetozara Vukmanovića Tempa od 25. jula 1943. Oblasnom komitetu KPJ za Kosovo i Metohiju za što prisniju saradnju u prigraničnim zonama s jedinicama Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Albanije, 96–98.

организовању војно позадинске власти док се не заврше преговори са Бали Комбетар“. Ипак, „под притиском другог дијела ЦК [КПА]“ на чијем челу се налазио Кочи Дзодзе, „заузет је правилан став по свим горњим питањима“.<sup>1060</sup>

Непосредно исходиште Вукмановићевог боравка у Албанији у марту и јуну 1943. представљало је формирање Главног штаба Народноослободилачке војске Албаније 10. јула исте године.<sup>1061</sup> За команданта је именован мајор Спирос Мојсиу, док се на месту комесара налазио Енвер Хоџа. Нешто више од месец дана касније, 15. августа, образована је Прва ударна бригада на челу са командантом Мехметом Шехуом. За комесара је постављен Тук Јакова, док је Душан Мугоша формирао „партијско језгро“ унутар ове бригаде.<sup>1062</sup> Била је то прва покретна јединица у саставу партизанских, односно народноослободилачких снага у Албанији, чијим је деловањем требало проширити територијални опсег борбе против окупатора. Ипак, како је забележио Душан Мугоша, и након лета 1943. „код доброг дела бораца осећала се приврженост кући и крају, за своје село. Сваки од њих је прихватио да преко дана или на два-три дана иде у акције, али да се по обављеној акцији поново врати кући и живи до наредног позива.“<sup>1063</sup> Нови импулс у процесу изградње народноослободилачке војске уследио је непосредно уочи капитулације Италије. Већ крајем лета 1943. ослобођена територија захватала је значајне области на југу државе. Без успеха остала су настојања немачке војске и албанских колаборационистичких снага да заједничком офанзивом у зиму 1943/1944. сломи отпор Народноослободилачког покрета.<sup>1064</sup>

Јачање НОВ Албаније праћено је продубљивањем сукоба са балистичком организацијом, мада је испрва била постигнута сагласност о сарадњи међу овим снагама. Непуних месец дана након другог састанка Светозара Вукмановића са члановима ЦК КПА, у селу Тапизе, недалеко од Тиране, усвојена је 26. јула 1943. одлука о формирању заједничког Комитета за спасење Албаније (алб. *Komiteti për Shpëtimin e Shqipërisë*) као највишег војно-политичког тела у процесу даље борбе против окупатора.<sup>1065</sup> Састанку су присуствовали вођи балиста Митхат-бег Фрашери, Хасан Дости и Фаик Ђуку, а са друге стране делегати НОФ – комунисти Имер Дишница и Мустафа Ђинши, и „националисти“ и „ројалисти“ Абаз Купи, Мислим Пеца и Камбер Тамфола. Као циљ заједничке борбе представљено је успостављање независне Албаније у границама из 1913, уз остварење свеукупног националног уједињења Албанаца на основама права народа на самоопредељење, зајемченог одредбама Атлантске повеље из августа 1941. О будућем унутрашњем уређењу Албаније није било исказано јединствено мишљење, с обзиром на различита опредељења делегата по том питању, већ је наведено како ће форму режима одредити Уставотворна скупштина, претходно изабрана путем општег права гласа.<sup>1066</sup> Истоветни закључци усвојени су на састанку у селу Мукје код Тиране, између 1. и 3. августа 1943.<sup>1067</sup>

Зближавање албанских оружаних покрета у првом реду подстицала је Велика Британија, вођена сопственим интересом борбе против фашистичких снага. Њена настојања била су додатно оснажена током лета и јесени 1943. услед бојазни од опадања борбености међу албанским устаницима у време капитулације Италије и смене окупационог режима у Албанији. Процене британских служби имале су упориште у стварним приликама на албанском тлу, где су Немци, неупоредиво мање омражени од Италијана, наступали врло опрезно, не желећи

<sup>1060</sup> Vukmanović, *n. d.*, III/29–30.

<sup>1061</sup> *Зборник НОР*, том I, књига 19, док. бр. 42: Писмо Миладина Поповића од 11. јула 1943. Павлу Јовићевићу о ситуацији у Албанији, 229–231.

<sup>1062</sup> Рјаку, *n. d.*, 44.

<sup>1063</sup> Мугоша, *n. d.*, 123.

<sup>1064</sup> АЈ, 507, IX, 1/II–37; АЈ, 507, IX, 1/II–22; 1/II–26.

<sup>1065</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/325; Бартл, *n. d.*, 229–231.

<sup>1066</sup> <http://historia.ballikombetar.org/?id=mukja-tapiza.html&what=artikull> (28. јул 2019)

<sup>1067</sup> <http://historia.ballikombetar.org/?id=mukja.html&what=artikull> (28. јул 2019); 507, IX, 1/IV–66.

да завођењем репресивне окупационе управе изазову побуну становништва против малог броја својих јединица на том простору.<sup>1068</sup>

Након снажног притиска инструктора КПЈ руководство КПА одбацило је одлуке Комитета за спасење Албаније из јула и августа 1943, мада не у потпуности. На Другој конференцији ГНОО Албаније, одржаној између 4. и 9. септембра 1943. у Лабиноту,<sup>1069</sup> осуђено је држање Имера Дишнице, потписника заједничке Декларације из села Мукје, и у вези с тим упућено директивно писмо ЦК КПА месним комитетима.<sup>1070</sup> Ипак, према речима Миладина Поповића, на овој Конференцији ГНОО Албаније Комитет за спасење Албаније „је осуђен [...] као комитет, али не као идеја“, што је остављало простора за поновни покушај успостављања сарадње између партизана и балиста. Отуда је „издат [...] летак и резолуција са конференције у којој су постављене и тачке на које НОО [...] пристаје на сарадњу и јединство са Балли-ем“.<sup>1071</sup> Показало се, међутим, да су супротности међу овим покретима биле непремостиве. На партијском пленуму Кочи Дзодзе инсистирао је на искључењу Имера Дишнице из Политбироа КПА, али су се томе успротивили Енвер Хоџа и Сејфула Малешова. Имер Дишница је, ипак, био искључен из Партије седам месеци касније, након интервенције Душана Мугоше.<sup>1072</sup> Одбацивање споразума из села Мукје означило је почетак оружаног сукоба између партизанских и балистичких снага. Истовремено су у самом Народноослободилачком фронту продубљене супротности између комуниста и снага Абаза Купија.

Пратећи наведене догађаје, Велика Британија је средином октобра 1943. у Албанију упутила бригадира Едмунда Френка Дејвиса, са задатком да обезбеди подршку оној страни која буде водила најодлучнију и најуспешнију борбу против немачке војске.<sup>1073</sup> Мада је испрва често долазио у сукоб са Енвером Хоџом који га је оптуживао за уплитање у унутрашња питања Албаније,<sup>1074</sup> британски емисар је у својим извештајима предност давао Народноослободилачком покрету на челу са КПА, насупрот ројалистима и балистима.<sup>1075</sup> Међутим, у нападу балиста 8. јануара 1944. Едмунд Френк Дејвис био је рањен, заробљен и потом предат Немцима.<sup>1076</sup> Овај догађај омогућио је Великој Британији да одложи доношење коначне и далекосежне одлуке о својој политици према сукобљеним странама у Албанији, задржавајући дотадашње позиције еквиливансе, без икаквих уговорних обавеза према једном од покрета отпора. Разматрајући ово питање Лондон је у првом реду имао у виду његову последичну спрегу са догађајима у Грчкој и Југославији, где се такође наметао проблем избора савезника међу антифашистичким покретима. У том моменту у Албанији су постојала два антифашистичка центра, будући да је крајем 1943. постало јасно да балисти у потпуности сарађују са окупатором.<sup>1077</sup>

Почетком 1944. Велика Британија покренула је нову мисију у Албанији. Требало је установити у којој је мери могуће ослонити се на деловање Абаза Купија који се након изласка из НОФ Албаније прогласио предводником новоформираног Легалистичког покрета (алб. *Lëvizja Legalitetit*). Опредељење бораца окупљених у овом покрету било је пре свега везано за оданост према Ахмеду Зогуу. Отуда су се снаге Абаза Купија, око 5.000 слабо наоружаних људи, налазиле једино у мањим „оазама“ средње и северне Албаније, попут области Мат,

<sup>1068</sup> Živko Avramovski, „Nemačka politika prema Albaniji posle kapitulacije Italije (1943–1944)“, *Istorija XX veka* 1/1983, 76–92; Fischer, *op. cit.*, 157–188; Нина Димитриевна Смирнова, *История Албании в XX веке*, (Москва: Российская академия наук, 2003), 218–225.

<sup>1069</sup> Миладин Поповић у свом извештају упућеном Јосипу Брозу 19. октобра 1943. наводи да је ова конференција одржана 20. септембра. – АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/325.

<sup>1070</sup> Бартл, *n. d.*, 231; Дедијер, *n. d.*, 92–96.

<sup>1071</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/325.

<sup>1072</sup> Pljaku, *n. d.*, 46–47.

<sup>1073</sup> National Archives and Records Administration (NARA), Microfilm Publications M1211: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Albania 1910–1944, Roll 15, Telegram from Foreign Office, London, to Secretary of State, Washington, November 19, 1943.

<sup>1074</sup> Enver Hoxha, *The Anglo-American Threat to Albania*, (Tiranë: „8. Nëntori“, 1982), 80–173.

<sup>1075</sup> Barker, *n. d.*, 173–175.

<sup>1076</sup> Robert Elsie, *A Biographical Dictionary of Albanian History*, (London: I. B. Tauris, 2013), 98.

<sup>1077</sup> Животић, *n. d.*, 93.

родног места бившег албанског краља. Подршку легалистима пружио је и Ђон Марк Ђон, главар Мирдита и бивши министар унутрашњих послова у колаборационистичкој Влади Албаније (12. фебруар – 11. мај 1943), под чијом командом се налазило између 1.500 и 2.000 људи под оружјем.<sup>1078</sup> Упоран у намери да се супротстави комунистима и, с друге стране, невољан да уђе у оружану борбу против Немаца, Абаз Купи губио је подршку Британаца.<sup>1079</sup> Друга британска мисија налазила се међу барјактарима у области Дебра, док је трећа била у штабу НОВА Албаније.<sup>1080</sup>

Почев од пролећа 1944. у Лондону се све чешће говорило о помоћи Народноослободилачком покрету, вишеструко оснаженом у поређењу са претходним периодом. Почетком 1944. у саставу НОВА било је седам бригада, док су током пролећа и лета исте године формиране прве дивизије.<sup>1081</sup> О подршци Народноослободилачком покрету говорио је и генерал Хенри Мејтланд Вилсон, врховни командант савезничких снага у Средоземљу, указујући на борбени потенцијал 25.000 албанских партизана.<sup>1082</sup> Деловање јединица НОВА добило је додатни значај крајем пролећа 1944, у време застоја савезничке кампање у Италији услед којег је разматрана могућност отварања новог фронта на Балкану.<sup>1083</sup>

Јачање позиција НОВА и КПА било је несумњиво. У пролеће 1944. онемогућено је настојање немачке војске да оружјем сломи отпор устаника и овлада простором јужне Албаније.<sup>1084</sup> Непосредно након тога Миладин Поповић организовао је виши партијски курс за руководеће кадрове у НОП Албаније. Међу предавачима налазили су се Кочи Дзодзе, Рамадан Читаку, Лири Гега и Душан Мугоша. Током априла и маја укупно 36 курсиста „прорађивали“ су различите аспекте „питања лењинизма“ и историје СКП(б), док је за наставу из области партијског деловања у војсци коришћена брошура коју је саставио Блажо Јовановић.<sup>1085</sup> Делујући изван „видокруга“ Главног Штаба НОВА који је услед неповољних прилика на терену везу са својим бригадама успоставио тек по окончању курса, Миладин Поповић преносио је младим и политички неискусним војним и партијским руководиоцима КПА искуства југословенских партизанских јединица и погледе КПЈ на основна војна и политичка питања.<sup>1086</sup> Чинећи то више инстинктивно него систематски, инструктори КПЈ утирали су пут утапању КПА и КПЈ у јединствен идеолошки табор чији су се обриси у тренутку одржавања наведеног курса већ јасно оцртавали на политичкој карти Европе. Уже посматрано, деловање Миладина Поповића и Душана Мугоше чинило је процес свеобухватне унификације две партије под несумњивом доминацијом КПЈ, што је остављало недвосмислене путоказе за развој будућих односа између Југославије и Албаније.<sup>1087</sup> Приближавање албанског комунистичког покрета југословенском било је свеобухватно, од усвајања пароле „Смрт фашизму – слобода народу!“ (алб. *Vdekje fashizmit – liri popullit!*), до преузимања модела унутрашње организације Партије, партизанских јединица и органа народне власти.<sup>1088</sup>

Непосредно након завршетка наведеног курса, у мају 1944, одржана је седница ЦК КПА на којој је, према непосредним сугестијама Душана Мугоше, командант Главног штаба НОВА Спиро Мојсиу био разрешен дужности, а на његово место постављен Енвер Хоџа, дотадашњи комесар Главног штаба. Осим тога, такође на предлог инструктора КПЈ, за

<sup>1078</sup> Nijaz Dizdarević, *Albanski dnevnik*, (Zagreb: Globus; Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 62–63; AJ, 507, ЦК КПЈ, 1943/214.

<sup>1079</sup> Barker, n. d., 176; Reginald Hibbert, *Albania's National Liberation Struggle. The Bitter Victory*, (London: Pinter Publishers, 1991), 162–163; NARA, M1211, Roll 16, Telegram from [Alexander Comstock] Kirk to Secretars of State, Washington, October 8. 1944.

<sup>1080</sup> AJ, 507, ЦК КПЈ, 1945/154.

<sup>1081</sup> Дедијер, н. д., 38–39; AJ, 507, IX, 1/II–37.

<sup>1082</sup> Животић, н. д., 94. Насупрот проценама генерала Х. М. Вилсона, према сазнањима Миладина Поповића унутар НОВА Албаније налазило се између 10.000 и 12.000 бораца. – AJ, 507, ЦК КПЈ, 1945/154.

<sup>1083</sup> Kalvokorezi i Vint, n. d., 409–425.

<sup>1084</sup> Смирнова, н. д., 229–235.

<sup>1085</sup> AJ, 507, ЦК КПЈ, 1945/154; Mugoša, n. d., 166.

<sup>1086</sup> Дедијер, н. д., 74–75.

<sup>1087</sup> Животић, н. д., 110–111.

<sup>1088</sup> Бартл, н. д., 228; Dizdarević, n. d., 55.

команданта Прве дивизије НОВА именован је Мехед Шеху, чему се Енвер Хоџа испрва оштро супротставио, али је убрзо био приморан да се повуче пред снагом ауторитета Душана Мугоше.<sup>1089</sup> Тиме је још једном истакнут значај деловања инструктора КПЈ за решавање унутрашњих питања КПА.<sup>1090</sup> Непуних месец дана по окончању ове седнице, крајем априла или почетком маја 1944,<sup>1091</sup> Душан Мугоша је, према одлуци партијског руководства КПЈ, напустио Албанију, будући да је његов задатак у вези са формирањем структура КПА био одвећ завршен. Исто је учинио Миладин Поповић крајем септембра 1944.<sup>1092</sup>

Између 24. и 28. маја 1944. у Пермету је био одржан Први антифашистички конгрес народног ослобођења Албаније (алб. *Kongresi I Antifashist Nacionalçlirimtar i Shqipërisë*), свакако по угледу на Друго заседање АВНОЈ из новембра 1943. На Конгресу је формирано Антифашистичко веће народног ослобођења Албаније (алб. *Këshilli Antifashist Nacionalçlirimtar*), као „главно законодавно и извршно тело, које представља суверенитет албанског народа“. Веће је потом именовало 13 чланова Антифашистичког комитета народног ослобођења Албаније (алб. *Komitet Antifashist Nacionalçlirimtar*), са „својствима једне привремене народне владе“.<sup>1093</sup> За председника Већа изабран је Енвер Хоџа, који је истовремено био потврђен на месту команданта Главног штаба НОВА у чину генерал-пуковника.<sup>1094</sup> На Конгресу је бившем краљу Ахмеду Зогуу забрањен повратак у земљу и исказана је жеља „да Совјетски Савез и Америка пошаљу војне мисије код Главног штаба [НОВА]“. Такође, истакнуто је да ће се наставити „још огорченије започета борба албанског народа против свих издајника окупљених око квислиншке тиранске владе, Бали Комбетара, ‘Легалитета’ и др. [...] све до потпуног њиховог уништења и успостављања слободне, народне, демократске Албаније“.<sup>1095</sup>

На захтев тројице представника НОФ Албаније крајем јула 1944. успостављена је албанска војна мисија при штабу савезничких снага у Барију, иако је Велика Британија још увек одбијала да призна Привремену владу Енвера Хоџе.<sup>1096</sup> Истовремено су јединице НОВА продрле у северну Албанију, наневши осетне губитке снагама Абаза Купија, док је почетком наредног месеца у јужну Албанију допутовала двочлана совјетска војна мисија коју је предводио мајор К. П. Иванов.<sup>1097</sup> Долазак представника Црвене армије у Главни штаб НОВА недвосмислено је сведочио о правцима совјетске политике у Албанији, умногоме супротним интересима Велике Британије. О томе је Ентони Идн неколико пута писао Винстону Черчилу. Ипак, представници команде савезничких снага у Средоземљу и Народноослободилачког фронта Албаније потписали су 24. августа 1944. у Барију споразум о војној помоћи.<sup>1098</sup> Почетком јесени НОВА је предузела нову офанзиву према северу. Суочен са британском политиком подршке партизанским снагама, Абаз Купи распустио је своје трупе и потом уз помоћ Британаца напустио албанско тло.<sup>1099</sup>

Крајем августа 1944, уочи покретања завршних операција за ослобођење Албаније, Врховни штаб НОВ и ПОЈ упутио је у Албанију своју војну мисију на челу са пуковником Велимиром Стојнићем. Предвиђено је успостављање сталне везе између штабова народноослободилачких војски Југославије и Албаније и утврђивање координације ових снага у борби против немачких трупа које су се убрзано повлачиле из Грчке. У вези с тим је Велимир Стојнић одмах по доласку сугерисао Енверу Хоџи како војне операције албанских партизана тре-

<sup>1089</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1/1–7.

<sup>1090</sup> Дедијер, *н. д.*, 74.

<sup>1091</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1/1–7.

<sup>1092</sup> Коматина, *н. д.*, 27–28; Мугоша, *н. д.*, 170–171.

<sup>1093</sup> АЈ, 507, IX, 1/II–28.

<sup>1094</sup> *Historia e Partisë së punës të Shqipërisë*, 152–158; Дедијер, *н. д.*, 39, Бартл, *н. д.*, 231; Enver Hoxha, *op. cit.*, 287; NARA, M1211, Roll 16, Telegram from [Robert Daniel] Murphy to Secretary of State, Washington, August 20, 1944; АЈ, 507, IX, 1/IV–140.

<sup>1095</sup> АЈ, 507, IX, 1/II–28.

<sup>1096</sup> Barker, *н. д.*, 177.

<sup>1097</sup> Dizdarević, *н. д.*, 65, 71.

<sup>1098</sup> Животић, *н. д.*, 95–96.

<sup>1099</sup> Исто, 96–97.

ба пренети на север Албаније.<sup>1100</sup> До тог тренутка, према оцени представника југословенске стране, у Албанији није било већих оружаних сукоба између немачких и народноослободилачких снага. Штавише, у спорадичним случајевима партизанске јединице закључиле су са Немцима узајамни споразум о ненападању.<sup>1101</sup>

Југословенска војна мисија ставила је албанској страни на располагање бројну обавештајну документацију и оперативне материјале ВШ НОВ и ПОЈ о организацији корпусних војних области и позадинских војних власти, санитарске и интендантске службе, војног школства и система веза. Такође, према сугестијама Велимира Стојнића, унутар НОВА формиране су нове дивизије и корпуси, као предуслов за извођење крупних војних операција.<sup>1102</sup> Упоредо са реорганизацијом јединица НОВА предвиђено је да секретар југословенске војне мисије Нијаз Диздаревић делује на пољу обједињавања покрета комунистичке омладине у Албанији. Првобитна омладинска организација формирана је на оснивачком конгресу КПА почетком новембра 1941, када је сектор омладине додељен у надлежност Темалу Стафи, али током наредних месеци нису били остварени значајнији резултати на том пољу. Мада су на југу и у централним деловима земље деловале мање омладинске групе, до краја лета 1944. у овој организацији није постојао развијен систем унутрашње субординације, нити је она имала јединствени назив.<sup>1103</sup>

Одлука о образовању Савеза антифашистичке омладине Албаније (САОА; алб. *Bashkimi i Rinisë Antifashiste të Shqipërisë*) донесена је на Другој конференцији ГНОО Албаније у Лабиноту почетком септембра 1943.<sup>1104</sup> У вези с тим је ЦК КПА почетком лета следеће године упутио двојицу својих представника, Алчија Кондија и Нестија Керенција, на Вис где су се налазили ВШ НОВ и ПОЈ и ЦК СКОЈ. По њиховом повратку у Албанију организован је конгрес између 8. и 14. августа 1944. у селу Хелмсу недалеко од Скрапара, на којем је образован САОА, готово у потпуности по угледу на СКОЈ.<sup>1105</sup> За секретара САОА изабран је Нако Спиру.<sup>1106</sup> Убрзо потом су, такође према обрасцу деловања КПЈ, на ослобођеној територији Албаније организовани алфаветски курсеви, позоришне и спортске групе, као и рад међу женама у оквиру Антифашистичког савеза жена Албаније (алб. *Bashkimi i Gruas Antifashiste të Shqipërisë*) који је формиран 3. новембра 1944. на конгресу у Берату.<sup>1107</sup> На тај начин број припадника Народноослободилачког покрета и саме КПА био је вишеструко увећан. У периоду нешто краћем од две године, између пролећа 1943. и почетка 1945, чланство албанске комунистичке партије нарастало је са око 1.000 на 10.559.<sup>1108</sup>

До средине јесени 1944. јужна Албанија била је готово у потпуности ослобођена, изузев узаног приобалног појаса северно и јужно од Валоне где су се налазиле немачке снаге које су вршиле последње припреме за покрет према северу. Југословенска мисија непосредно је учествовала у изради планова за ослобођење преосталих крајева Албаније, поготово у борбама за ослобођење Тиране током прве половине новембра, у којима је потпуковник Војо Тодоровић имао улогу посредника између Главног штаба НОВА и њених оперативних јединица на терену.<sup>1109</sup> Након ослобођења Тиране 17. новембра и заузимања Скадра крајем истог месеца, читава територија Албаније налазила се под контролом народноослободилачких сна-

<sup>1100</sup> Дедијер, *н. д.*, 78; Коматина, *н. д.*, 27–28.

<sup>1101</sup> АЈ, ЦК СКЈ, IX, 1/IV–186.

<sup>1102</sup> Војан Димитријевић, *Od Staljina do Atlantskog pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije 1945–1958*, (Београд: Службени лист ССГ, 2005), 60–62; Дедијер, *н. д.*, 80; Животић, *н. д.*, 113–115.

<sup>1103</sup> Dizdarević, *н. д.*, 67–70; АЈ, Савез комунистичке омладине Југославије (508), 1944/266; 1945/33. У архивским изворима најчешће се наводи назив Комунистичка омладина Албаније (алб. *Rinisë Komuniste të Shqipërisë*).

<sup>1104</sup> АЈ, 507, IX, 1/II–30.

<sup>1105</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/214.

<sup>1106</sup> *Historia e Partisë së punës të Shqipërisë*, 189–190. У југословенској историографији и другој литератури стоји да је Конгрес у Хелмсу био одржан у јуну 1944. – Дедијер, *н. д.*, 100; Dizdarević, *н. д.*, 54, нар. бр. 70.

<sup>1107</sup> АЈ, СКОЈ, 1944/267.

<sup>1108</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/214; Смирнова, „Письмо Кочо Ташко в Москву (1942 г.)“, 90.

<sup>1109</sup> Дедијер, *н. д.*, 80.

га. Једино су дубоко у планинама опстале мање групе балиста и других одметника које су Немци претходно снабдели наоружањем.<sup>1110</sup>

Деловањем војне мисије Велимира Стојнића био је заокружен процес свеукупног зближавања југословенског и албанског комунистичког покрета у току рата, започет скромно и без јасног исхода пет година раније. Тиме је југословенски утицај уз идеолошко и политичко добио војно обележје, са недвосмисленим наговештајима даље изградње југословенског патроната над Албанијом.<sup>1111</sup> У измењеним околностима, у време комунистичког преузимања власти у Албанији крајем Другог светског рата, ширење југословенског утицаја наишло је на отпор руководства КПА. Назнаке будућих несугласица и сукоба појавиле су се на Другом пленуму ЦК КПА одржаном у Берату 23. новембра 1944. Тада је отворено питање помоћи коју је до тог тренутка КПЈ указивала албанским комунистима, посматрано кроз призму деловања њених инструктора у Албанији.

На Бератском пленуму реферати чланова ЦК КПА, поготово излагање Енвера Хоџе, били су испуњени самокритиком, али и једнодушном осудом начина на који су унутар КПА радили Миладин Поповић и Душан Мугоша. Њихова самовоља, према речима делегата Пленума, понајвише се огледала у решавању кадровских питања без претходног консултовања у врху КПА. На тај начин било је изабрано руководство појединих месних комитета, као и сâме партије албанских комуниста. Енвер Хоџа истицао је како су састав њеног првог Централног комитета одредили Миладин Поповић, Кочо Ташко и Анастас Љуља, док је две године касније, на Првој земаљској конференцији КПА 1943, Миладин Поповић сâм именовао чланове партијског руководства, којима је Душан Мугоша након Конференције, „у две речи“, рекао: „Ти си у Пленуму, ти у ЦК“. У потпуности сагласан са наведеним био је и Кочи Дзодзе, указујући упорније од осталих делегата на одговорност свих чланова руководства КПА, у првом реду на „кривицу“ Енвера Хоџе. Услед таквог деловања Миладина Поповића, како је истакао Нако Спиру, „ЦК [КПА] фактички није постојао, није функционисао“.<sup>1112</sup>

Други проблем у деловању инструктора КПЈ у Албанији чинио је део ширег питања односа КПА према снагама Абаза Купија и Митхат-бега Фрашерија. На Бератском пленуму владало је мишљење према којем је требало „одржавати са њима тесан контакт и руководити са њима“, а не препустити их „њиховој судбини“, односно „непријатељу“. Насупрот томе, Миладин Поповић заузео је изразито „секташки став“, истичући парољу „Или са нама или против нас!“, мада је у периоду до доласка Светозара Вукмановића у Албанију средином 1943, заједно са Енвером Хоџом и другим члановима руководства КПА и сâм деловао у циљу остваривања сарадње са „националистима“ и балистима. До тог тренутка Енвер Хоџа је, према сопственом признању исказаном у дискусији на Бератском пленуму, био у потпуности сагласан са мишљењем Миладина Поповића који је очекивао „природну диференцијацију“ у редовима балиста.<sup>1113</sup> С друге стране, Светозар Вукмановић говорио је да треба „појачати морални и политички притисак на ниже организације и војне јединице Бали Комбетара и принудити их или на борбу против окупатора или на сарадњу са окупаторима“.<sup>1114</sup> Осим тога, указивао је на изузетно висок интензитет утицаја Миладина Поповића на прилике унутар КПА што је албанским комунистима онемогућавало испољавање иницијативе и сузбијало самосталност у раду. Према речима делегата КПА на Бератском пленуму, ове супротности изнедриле су отворени сукоб између двојице представника КПЈ – Светозара Вукмановића и Миладина Поповића, приликом њиховог сусрета на терену јужне Албаније у лето 1943.<sup>1115</sup> О наведеним размимоилажењима са Миладином Поповићем и Енвером Хоџом писао је неколико деценија касније и сâм Светозар Вукмановић, мада у знатно блажој форми и у сасвим дру-

<sup>1110</sup> Fischer, *op. cit.*, 223–256; Owen Pearson, *Albania in the Twentieth Century: A History*, I–III, (London: I.B.Tauris, 2006), vol. 2: *Albania in Occupation and War: From Fascism to Communism 1940–1945*, 350–420; Бартл, *н. д.*, 225; АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1944/657.

<sup>1111</sup> Животић, *н. д.*, 114–116.

<sup>1112</sup> АЈ, 507, IX, 1/II–32.

<sup>1113</sup> АЈ, 507, IX, 1/II–32.

<sup>1114</sup> Vukmanović, *n. d.*, III/30.

<sup>1115</sup> АЈ, 507, IX, 1/II–32.

гачијим друштвено-политичким околностима. Присећајући се разговора са инструкторима КПЈ и са члановима ЦК КПА навео је како су његову критику у вези са приликама унутар албанске комунистичке партије прихватили готово сви присутни. „Једино су се“, истакао је Светозар Вукмановић, „супротставили Миладин и Енвер; они су све то схватили више као лични напад, а не као другарску помоћ“.<sup>1116</sup>

Иступање руководства КПА на Бератском пленуму у новембру 1944. по питању деловања инструктора КПЈ у Албанији свакако се ослањало на наведено држање Светозара Вукмановића према Миладину Поповићу годину дана раније, али је у тренутку одржавања самог Пленума умногоме значајније било држање Велимира Стојнића. За албанске комунисте биле су подстицајне речи шефа југословенске војне мисије, који је пред делегатима КПА истакао како је на Пленуму морало „изаћи на видело питање М[иладина Поповића]“. У првом реду говорио је о одсуству аутономије у раду руководства КПА, условљеном готово искључиво деловањем инструктора КПЈ. Отуда унутрашњи проблеми КПА, према речима Велимира Стојнића, нису ни могли бити решени док се у Албанији налазио Миладин Поповић, који је „радио на један сасвим секташки начин“.<sup>1117</sup> О истом проблему шеф југословенске војне мисије писао је Централном комитету КПЈ, наглашавајући притом да је Миладин Поповић и након свог одласка из Албаније настојао да посредством албанске мисије у Барију руководи приликама унутар КПА.<sup>1118</sup>

На пленуму ЦК КПА у Берату Енвер Хоџа истицао је значај југословенске војне мисије за развој Народноослободилачког покрета у Албанији, говорећи како је „требало [...] да дође друг Вељо [Велимир Стојнић – Д. Б.] да нас потресе и отвори много шире хоризонте, да нам даде перспективу“.<sup>1119</sup> Убрзо је, међутим, и деловање југословенске војне мисије изнедрило незадовољство албанске стране. У годинама након разлаза са југословенским партијским руководством 1948. Енвер Хоџа је говорио како је Велимир Стојнић у Албанији био прихваћен искључиво као шеф војне мисије, док се он представљао као инструктор КПЈ.<sup>1120</sup> Деловање Велимира Стојнића, попут претходне мисије Миладина Поповића и Душана Мутоше, умногоме је излазило из оквира уско војних питања. Владимир Дедијер наводи да је иницијативу ЦК КПЈ за сазивање Другог конгреса НОФ Албаније у Берату између 20. и 23. октобра 1944, на коме је прокламована Привремена демократска влада Албаније (алб. *Qeveria Demokratike Provizore të Shqipërisë*),<sup>1121</sup> руководство КПА примило управо од Велимира Стојнића након његовог доласка у Албанију.<sup>1122</sup> Доносећи са собом бројне материјале ЦК КПЈ и ГШ НОВ и ПОЈ о политичким и војним питањима, шеф југословенске војне мисије свакако је имао удела у даљем обликовању унутрашње политике и спољнополитичке оријентације нових албанских власти.<sup>1123</sup>

Држање руководства КПА у вези са надлежностима инструктора КПЈ и представницима ГШ НОВ и ПОЈ имало је утемељење у жељи албанских комуниста за осамостаљењем, утврђивањем „сопственог пута“ и успостављањем равноправних партнерских односа између југословенског и албанског комунистичког покрета, односно између Југославије и Албаније. Ипак, незадовољство албанске стране, изражено у благој форми крајем 1944, још увек није подривало ауторитет ЦК КПЈ нити саме југословенске војне мисије. У последњим месецима Другог светског рата југословенско-албански односи били су додатно проширени на економском, привредном и културном плану, јачајући везе између две „братске државе“ чија је сара-

<sup>1116</sup> Vukmanović, *n. d.*, III/29–30.

<sup>1117</sup> АЈ, 507, IX, I/II–32.

<sup>1118</sup> АЈ, 507, IX, I/IV–131; 135. Критике Велимира Стојнића биле су умногоме сагласне мишљењу Блажа Јовановића који је годину дана раније, током свог боравка у Албанији, приметио како би Миладин Поповић требало да „измени свој однос према друговима тамо [у Албанији – Д. Б.] и да учини све да се руководство [КПА] што више осамостали“. – АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/214; АЈ, 507, IX, I/IV–60.

<sup>1119</sup> АЈ, 507, IX, I/II–32.

<sup>1120</sup> Enver Hoxha, *The Titoites. Historical notes*, (Tirana: „8 Nëntori“, 1982), 132–162.

<sup>1121</sup> *Historia e Partisë së punës të Shqipërisë*, 163–165; Barker, *n. d.*, 178.

<sup>1122</sup> Дедијер, *n. d.*, 101.

<sup>1123</sup> АЈ, 507, IX, I/II–32.



дња остављала утисак беспрекорног савезништва. Оно је, међутим, истовремено било проткано супротним ставовима и погледима у вези са неким важним питањима, међу којима се као једно од најзначајнијих издвајао проблем будућег положаја албанског становништва у југославенској држави.<sup>1124</sup>

### Албанско питање и југословенски југ у националној политици Комунистичке партије Југославије

У тренутку настанка, почетком новембра 1941, Комунистичка партија Албаније дефинисана је као јединствена комунистичка организација на државној територији Албаније, мада је истовремено у партијској документацији, поготово током првих месеци њеног постојања, коришћен назив Албанска комунистичка партија (алб. *Partisë komuniste Shqiptare*),<sup>1125</sup> који је у територијалном погледу излазио из оквира албанске државе. Наведена неусаглашеност свакако је сведочила о извесним „лутањима“ у процесу изградње комунистичког покрета у Албанији, али је можда истовремено оцртавала амбиције албанских комуниста у вези са надлежностима КПА и, шире посматрано, територијалним опсегом албанске државе након рата.<sup>1126</sup>

Отварање албанског питања изван граница „старе Албаније“ снажно је подстицао Кочо Ташко већ крајем 1941, што је продубило његов сукоб са Миладином Поповићем.<sup>1127</sup> Говорио је како „питање косовских Албанаца“ не може бити „систематски игнорисано“ унутар КПА, те да се овај проблем „не тиче КПЈ“. Неодлучност руководства КПА по овом питању, према речима Коче Ташка, додатно је „одгурнуло Косоваре“ према „фашистичкој реакцији“. Апели упућени албанском становништву у име ОК КПЈ за Косово и Метохију не само да „нису значили ништа косовским Албанцима“, као што ни прогласи КПА „нису значили ништа косовским Србима“, већ их је пропаганда албанске колаборационистичке Владе успешно користила као доказ настојања КПЈ да „Косово“ задржи под српском управом, у оквирима обновљене југословенске државе. Ни објављивање заједничких прогласа ОК КПЈ за Косово и Метохију и ЦК КП Албаније, што је било учињено 4. марта 1942,<sup>1128</sup> није имало никаквог утицаја на промену расположења Албанаца. Осим тога, Кочо Ташко видео је КПЈ као анационалну снагу чији интернационализам неће моћи да доведе до „националног ослобођења Косова“. Отуда је, према његовом мишљењу, надлежност над територијом „Косова“ требало да припадне КП Албаније, подсећајући притом да је и Коминтерна подржала „косовску емиграцију“ у Бечу средином тридесетих година, са тенденцијом „да се створи косовска комунистичка организација“.<sup>1129</sup>

Кочо Ташко сматрао је да „ћутање“ руководства КПА о „косовском питању“ прети да наруши крхке односе између албанских комуниста и албанских „националиста“ који су од својих сабораца „тражили објашњење“. На састанку ЦК КПА, одржаном неколико дана уочи

<sup>1124</sup> Нохха, *op. cit.*, 243–270.

<sup>1125</sup> *Dokumenta kryesore të Partisë së Punës të Shqipërisë*, vëllimi I, dok.: Rezolucioni i mbledhjes së grupeve kryesore komuniste të Shqipërisë për krijimin e partisë, 11–27.

<sup>1126</sup> У истом духу Ахмед Зогу крунисан је 1. септембра 1928. не за краља Албаније већ за краља Албанаца (алб. *Mbret i Shqiptarëve*). – Бартл, *н. д.*, 202.

<sup>1127</sup> Састављајући у јесен 1942. писмо које је требало бити упућено Коминтерни, али то из непознатих разлога није учињено, Кочо Ташко навео је основне проблеме услед којих је дошло до разлаза дела руководства КПА и инструктора ЦК КПЈ: „1. питање Косова; 2. питање албанске војске; 3. питање националиста и народноослободилачке борбе; 4. решавање унутрашњих проблема [у КПА], засновано на потцењивању снага спољног непријатеља“ (Plasari and Malltezi, *op. cit.*, 180).

<sup>1128</sup> Наведени проглас албанских и југословенских комуниста био је упућен искључиво „Шиптарима Косова и Метохије“. Обласно руководство КПЈ и Централни комитет КПА позвали су Албанце да формирају своје партизанске одреде, те да делују у садејству „са свима поштеним Србима и Црногорцима [...] који су спремни за протеривање фашистичког окупатора као и свих оних који су жељни предатног времена и предатне пљачке“ (АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1942/325).

<sup>1129</sup> Plasari and Malltezi, *op. cit.*, 180–181.

заједничке конференције комуниста, „националиста“ и ројалиста у Пези средином септембра 1942, Миладин Поповић је рекао „да је Коминтерна одлучила да косовско питање реше демократска Југославија и демократска Албанија“. Насупрот томе, део руководства КПА истицао је како не треба чекати „дан када ће Албанија и Југославија постати демократске“, већ да треба што пре решити „косовско питање“ и тако додатно „мобилизирати све албанске снаге да Албанију учине демократском“. Према речима Коче Ташка, на наведеном састанку партијског врха само је један члан Централног комитета КПА изразио став према којем се решавање овог проблема није налазило у надлежности албанских комуниста.<sup>1130</sup> Ипак, у резолуцији ГНОО Албаније из септембра 1942. није било речи о „косовском питању“, иако се о томе на самој Конференцији свакако говорило. Једино је наведено како је „Косово поробљено [...] исто као и Албанија“, Косовска Митровица „поклоњена Недићу да би још више угушио народно-ослободилачки покрет југословенског народа“, а „остали бедни део Косова“ постао „жртва италијанско-бугарских интрига“.<sup>1131</sup>

Притисак за отварање албанског питања у Југославији значајно је појачан унутар ЦК КПА у време слома италијанске окупације и јачања албанског народноослободилачког покрета средином 1943. Већ тада је тирански лист *Башикуми* (алб. *Bashkimi*), орган албанског Демократског фронта, писао како је била „велика неправда“, нанесена одлуком великих сила 1913, „да Косово, област са албанским становништвом колико је имала и мала Албанија, остане ван граница“ албанске државе. Истицано је како су „Албанци [...] имали и имају право да имају тежње на Косово. То је легитимно право које им не може оспорити нико на свету.“ Руководство албанских комуниста антиципирало је исход решавања „косовског питања“, говорећи како ће се путем самоопредељења албанског становништва „решити питање Косова“, односно да ће се „једино [...] тим путем вратити Косово матици Албанији“.<sup>1132</sup>

Наведене тенденције свакако су имале одјека у косовскометохијској партијској организацији.<sup>1133</sup> Владимир Дедијер наводи како су унутар ОК КПЈ за Косово и Метохију прве дискусије о будућем положају овог простора „покренули неки албански комунисти, који су после окупације Косова од стране немачких и италијанских трупа дошли на Косово и повезали се са партијским организацијама у тој области“.<sup>1134</sup> И само руководство косовскометохијског ОК КПЈ подстицало је отварање албанског питања, везујући га понајвише уз „косовско питање“, посматрајући га као проблем аутономије ове области и њеног односа према остатку југословенске државе. Свест југословенских комуниста о посебности простора Косова и Метохије, утемељена у првом реду на искуству партијског организационог устројства из тридесетих година, била је додатно оснажена у току рата, у процесу политичке институционализације ове области путем стварања јединственог партијског и војног руководства.<sup>1135</sup> Истоветно становиште, међутим, било је блиско и албанским „националистима“ и балистима, решеним на борбу за очување целовитости „Косова“ као дела албанског етничког простора. Уочавајући ове подударности, руководство југословенских комуниста страховало је од „утапања“ сопствених организација на југу окупираних земља у редове противника. „Треба развити живи политички рад међу шиптарском масом“, писао је Светозар Вукмановић крајем новембра 1943. обласном партијском руководству, „али при томе пазити да не падате на позиције велико-шиптарске реакције као што сте то урадили у вашем листу ‘Слобода’. Тамо ви говорите како су Косово распарчали и то Митровицу, Вучитрн и Подујево узели су српски четници, а Качаник и нека друга мјеста насељена Шиптарима [истакнуто у оригиналу – Д. Б.] су узели Бугари“.<sup>1136</sup>

<sup>1130</sup> *Isto*, 182–185.

<sup>1131</sup> *AJ*, 507, IX, 1/II–10.

<sup>1132</sup> *AJ*, 507, IX, 1/I–2.

<sup>1133</sup> *Rajović, n. d.*, 148–149.

<sup>1134</sup> *Vladimir Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josip Broza Tita*, том III, (Београд: Рад, 1984), 168.

<sup>1135</sup> *Rajović, n. d.*, 148–149.

<sup>1136</sup> *Zbornik NOR*, том II, knj. 11: *Dokumenta Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1943–1944*, (Београд: Војноисторијски институт, 1963), док. бр. 71: *Упутство Светозара Вукмановића Тера од 25. новембра 1943. Обласном Комитету КПЈ за Косово и Метохију о војно-политичком раду на Космету*, 127–128.

Супротно директивама ЦК КПЈ било је и спорадично самостално иступање обласног партијског руководства са тенденцијом брисања југословенског обележја ове организације у јавном обраћању „масама“. Припремајући почетком новембра 1941. проглас који је на терену Косовске Митровице требало упутити „народима Косова и Метохије“, Али Шукрија уверавао је косовскометохијски Обласни комитет како је „апсолутно немогуће“ да „потпис летка [...] садржи реч Југославија, јер ћемо тако само изгубити а не добити шире масе“. У истом писму секретар месне партијске организације у Косовској Митровици предложио је да летак буде објављен у име „М[есног] К[омитета] комунистичке парт[ије] на Косову и Метохији“.<sup>1137</sup> Истог мишљења било је руководство ОК КПЈ за Косово и Метохију. У вези с тим, Светозар Вукмановић писао је почетком октобра 1943. како документи овог комитета остављају утисак „да јединице Народно-ослободилачке војске Косова и Метохије претстављају неку засебну војску која није саставни део Народно-ослободилачке војске Југославије“, односно да војно руководство НОП у овој области поставља себе „на равној нози са Народно-ослободилачком војском Југославије и Народно-ослободилачком војском Шипније. То опет долази отуда“, нагласио је Светозар Вукмановић у наведеном писму, „што се плашите да јавно иступите као део Народно-ослободилачке војске Југославије због расположења шиптарских маса“.<sup>1138</sup>

И партијско руководство унутар косовскометохијског обласног комитета и вођи КП Албаније видели су „косовско питање“ као кључни моменат за покретање „шиптарских маса“. На пленуму КПА у Берату 23. новембар 1944. Рамадан Читаку навео је како му је Миладин Поповић казао да у дискусији говори „о положају реакције на Косову и да се изврши извесно одвајање“ народноослободилачког покрета у тој области „од Титовог покрета, да би се боље борили против реакције“.<sup>1139</sup> Мада исказане у специфичним околностима, у атмосфери поремећених односа између руководства албанских комуниста и бивших инструктора КПЈ у Албанији, наведене речи члана ЦК КПА одговарале су ставовима Миладина Поповића у вези са „косовским питањем“. „Наш ЦК“, истицао је инструктор КПЈ у Албанији у писму упућеном Ивану Милутиновићу крајем јула 1943, „поставља питање Македоније, Словеније (окупиране под Италијом), њемачких мањина итд, а о Косову се не говори. То не би тако тешко изгледало да то питање не поставља и не интересује један дио ‘либералне’ албанске господе и дио албанских родољуба који се већ налазе у борби (из НОО). [...] Мишљења сам да се могао заузети став као, рецимо, по питању Словеније.<sup>1140</sup> Наравно, у једном другом облику, јер се ту ради о фашистичком поробљавању словеначке мањине, а на Косову имамо друге услове и још организацију. Исто [тако значајно је] и питање разационалности и постојање мржње и тежње за осветом. Ту је стварно тежак проблем како заузети став а да се не изазове мржња код једне од главних нација. Наравно, ту гледајући и проблем постављен доласком фашизма и стварањем ‘Велике Албаније’.“ У закључку Миладин Поповић изразио је „мишљење да треба по питању Косова и Метохије да измијени досадашње држање и албанска Партија, а и наша. Наћи једно рјешење како задовољити питање Косова у цјелини. Иначе ће тешко бити само са једним летком задовољити организације у којима се појављује и питање пропорционалности и форума (према проценту националности) и заступљености у

<sup>1137</sup> ВА, НОВЈ, ф. бр. 1/519–522.

<sup>1138</sup> *Zbornik NOR*, том II, књ. 10, док. бр. 161: Упутство Светозара Вукмановића Темпа од 2. октобра 1943. Обласном комитету КПЈ за Косово и Метохију о даљем раду, 339. У истом смислу Светозар Вукмановић писао је косовскометохијском обласном руководству КПЈ нешто мање од два месеца касније: „Ви војску Косова и Метохије третирасте као неку посебну војску, као неку војску која је савезник нар. [одно] ослободилачке војске Југославије и Н.О.В. Шипније“ (*Zbornik NOR*, том II, књ. 11, док. бр. 71: Упутство Светозара Вукмановића Темпа од 25. новембра 1943. Обласном комитету КПЈ за Косово и Метохију о војно-политичком раду на Космету, 128).

<sup>1139</sup> АЈ, 507, IX, 1/II–32.

<sup>1140</sup> Миладин Поповић је овде мислио на питање словеначког приморја, односно на проблем самоопредељења Словенаца на том простору. На исти начин руководство КПЈ посматрало је питање положаја хрватског становништва у Истри: „[...] ми сматрамо Приморје и Истру саставним дијелом будуће Југославије, јер томе тежи словенски и хрватски народ тих крајева, а та тежња налази свој садржај у масовном устанку Словенаца и Хрвата у овим крајевима против окупатора“ (АЈ, Збирка депеша ЦК КПЈ – Ки (791), 1943/182).

форумима). То је скроз погрешно, али и карактеристично, јер долази од извјесних арнаут[ских] другова.“<sup>1141</sup>

„Питање Косова“ истакли су и делегати ВШ НОВА и ЦК КПА, Сејфула Малешова и Васиљ Шанто, у разговорима са Иваном Милутиновићем у Црној Гори крајем децембра 1943.<sup>1142</sup> Одговор Ивана Милутиновића упућен тим поводом Миладину Поповићу гласио је: „принципијелно не улазити у детаљизирање“.<sup>1143</sup> Тиме је на језгровит начин исказан став најужег руководства КПЈ које није желело да проблемима везаним за будуће међудржавне односе да већи значај од борбе против окупатора.<sup>1144</sup> Обраћајући се руководству комуниста у Албанији поводом наведеног писма Миладина Поповића и „питања о положају Косова и Метохије“ које су поставили делегати КПА, Јосип Броз указао је на „двije чињенице: Прво, свака нација има право на самоопредељење, укључивши и отцјепљење. Друго, ми не подупиремо све националне покрете, него само оне који су заиста на дјелу против империјализма уопште, тј. који су за стварно демократски национални развитак. То значи да Албанци на Косову и Метохији имају право да се определијеле куда хоће и како желе. Али ми то данас“, истакао је вођ југословенских комуниста, „сасвим у складу са нашим теоретским ставом, гледамо овако: Албанци на Косову и у Метохији су састављени од разних слојева, који немају исте тежње и интересе па, према томе, не могу ни ићи истим путем. Разни петоклонаши још из бивше Југославије и [присталице] квислиншке владе Тирани и разни реакционери који очекују помоћ извана, а на дјелу сарађују са окупатором, постављају питање Велике Албаније, питање присаједињења Косова и Метохије овој и оваквој Албанији или Албанији која – како они хоће – не би била једна истинска демократска творевина – него играчка у рукама империјалиста. [...] Сасвим је други случај са албанским народом, с народним масама на Косову и у Метохији. Њиховим интересима, њиховој будућности на Косову и Метохији и будућности саме Албаније одговара стварање снажног оружаног народноослободилачког покрета против њемачких завојевача, који је једина гаранција и за срећну будућност албанског народа.“<sup>1145</sup>

Постављати „питање присаједињења“ у условима рата значило је, према речима Јосипа Броза, „лити воду на млин разних реакционара, па и самог окупатора“. Нагласио је, такође, како „друг Мило [Миладин Поповић – Д. Б.] нема право када тврди да би наша (и албанска) Партија требало да измијени свој став по питању Косова и Метохије и када Косово и Метохију упоређује са Истром и сл.“ Јер, питање Истре југословенски комунисти нису „смјели оставити по страни последице слома Италије, када Бадолдова влада<sup>1146</sup> покушава да очува све оно старо. Сасвим је други случај са Косовом и Метохијом, у вези са чиме разне реакционарне клике покушавају да омету тамо оружани устанак против окупатора и прикажу наш покрет као великосрпски.“ Насупрот истицању „питања Косова“ требало је „код албанског народа на Косову и Метохији [...] развијати братску љубав према херојским народима Југославије и заједничку борбу против њемачких завојевача. Само у таквој борби“, писао је Јосип Броз, „може албански народ упознати да народноослободилачки покрет у Југославији није и не може његов непријатељ [...]. Нова Југославија која настаје биће земља слободних народа, па према томе, у њој неће бити мјеста националном угњетавању ни албанске мањине. Али, да би се то увидјело и извојевало, да би се извојевала и сама слободна Албанија, треба се, понављајући, прије свега борити против њемачких завојевача и њихових слугу. То је први и најважни-

<sup>1141</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/249.

<sup>1142</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/378; Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, 84.

<sup>1143</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/249.

<sup>1144</sup> У истом смислу писао је Светозар Вукмановић Обласном комитету КПЈ за Косово и Метохију почетком октобра 1943: „[...] ви већ сада потпадате под утицај великоалбанске клике у погледу будућих граница између Југославије и Шипније. [...] Како ће се вршити та разграничења то ће зависити од развоја политичке ситуације у Југославији и Албанији. А ми данас не смемо ништа одређено постављати по том питању“ (*Zbornik NOR*, том II, knj. 10, dok. br. 161: Uputstvo Svetozara Vukmanovića Tempa od 2. oktobra 1943. Obblasnom komitetu KPJ za Kosovo i Metohiju o daljem radu, 339).

<sup>1145</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/378.

<sup>1146</sup> Маршал Пјетро Бадолбо био је министар Владе Италије од 25. јула 1943. до 8. јуна 1944.

ји задатак за вас и за нас.“<sup>1147</sup> У истом смислу Јосип Броз писао је почетком новембра 1943. косовскометохијском обласном руководству како је „неправилно [...] сада постављати и у Метохији прикључење Албанији, јер то значи јашити на репу албанске реакције и слабити фронт свих снага Метохије у борби против Хитлера као главног непријатеља на Балкану“.<sup>1148</sup> Месец дана касније

Наведени став ЦК КПЈ био је у значајној мери одређен балканском политиком Москве, вођеном у циљу утврђивања совјетског утицаја у овом делу Европе путем постепеног преузимања политичког утицаја али без отварања оних питања која би могла угрозити развој народноослободилачке борбе или изазвати незадовољство западних савезника. Према сугестијама упућеним из Москве почетком новембра 1942, Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије требало је представити не као владу, већ као политички орган народноослободилачке борбе, са наглашеним „општенационалним југословенским“ и „општепартијским антифашистичким“ карактером. Посебно је истакнуто да АВНОЈ не треба супротстављати југословенској краљевској Влади у Лондону, нити постављати питање укидања монархистичког уређења у Југославији, те да ће ови и други проблеми бити решени непосредно након „пораза италијанско-немачке коалиције и ослобођења земље од окупатора“.<sup>1149</sup> Отуда на Првом заседању АВНОЈ, одржаном у Бихаћу током 26. и 27. новембра 1942, није ни говорено о националном питању, нити о будућем административно-политичком уређењу земље.<sup>1150</sup> Став партијског руководства исказан је као опште начело „јединствености напора свих народа Југославије, за извојевање коначног ослобођења за све њих и за стварање услова за пуну њихову слободу и равноправност у слободној братској заједници, коју нитко неће моћи разорити, јер ће се исковати у огњу заједничке борбе“.<sup>1151</sup> „Застава народно ослободилачке борбе против окупатора“, писао је Јосип Броз крајем 1942, „у исто време је застава борбе за националну слободу и равноправност сваког народа посебице. Никада се Комунистичка партија није одрекла нити ће се одрећи свог принципа [...], а то је: право народа на самоопредељење до отцепљења. Али у исто време Комунистичка партија Југославије никада неће дозволити [...] да такво право искористе непријатељи народа.“ Наглашено је како ће се „питање Косова и Метохије, питање Црне Горе, питање Хрватске, питање Словеније, питање Босне и Херцеговине, лако [...] решити на опште задовољство свих, само на тај начин што ће га решавати сам народ, а то право сваки народ стиче с пушком у руци у овој данашњој народно ослободилачкој борби“.<sup>1152</sup>

О националном питању није говорено ни на Другом заседању АВНОЈ у Јајцу крајем новембра 1943. Нису разматране ни појединости у вези са унутрашњем уређењем државе, већ је усвојена начелна одлука о изградњи Југославије на федеративном принципу, чиме је потврђен процес федерализације Југославије који је суштински текао од првих дана народноослободилачке борбе.<sup>1153</sup> Ова одлука донесена је „на основу права народа на самоопредељење, укључујући право на отцепљење или на уједињење са другим народима, и у складу са

<sup>1147</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/378.

<sup>1148</sup> ВА, НОВЈ, к. 731, 4–42/9.

<sup>1149</sup> АЈ, 791, 1942/298. Централни комитет КПЈ прихватио је наведену директиву Коминтерне, мада не у целости. На заседању у Бихаћу формирано је Извршно веће АВНОЈ, које је суштински представљало прву Владу „нове Југославије“. У писму упућеном Коминтерни 29. новембра 1942. Јосип Броз навео је како „ми не сматрамо да је овај Извршни одбор некаква влада“. Ипак, истакао је вођ југословенских комуниста, ово тело ће „морати да се стара о свим питањима државног живота и да води бригу о фронту“, ослањајући се на народноослободилачке одборе као једине органе власти на терену. – АЈ, 791, 1942/285.

<sup>1150</sup> *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије, 26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943. По стенографским белешкама и другим изворима*, (Београд: Президијум Народне скупштине ФНРЈ, 1953), 17–182; *Temelji nove Jugoslavije*. Istražio, dao objašnjenja i pripremio za štampu Slobodan Nešović, (Београд: ИС „Комунист“, НИП „Младост“, 1973), 3–91.

<sup>1151</sup> АЈ, Президијум Народне скупштине Федеративне Народне Републике Југославије (15), Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије, 1942/4.

<sup>1152</sup> Тито, „Национално питање у Југославији у светлости народно-ослободилачке борбе“, *Proleter*, decembar 1942, br. 16, 4.

<sup>1153</sup> Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 528–533.

истинском вољом свих народа Југославије“, а у циљу остваривања принципа „суверености народа Југославије“ који је гарантовао да југословенска држава „никада више“ неће постати „доменом било које хегемонистичке клике“. На тај начин била је гарантована пуна „равноправност Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца, односно народа Србије, Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине“. Осим тога, донесена је одлука о конституисању АВНОЈ као „врховног законодавног и извршног претставничког тела Југославије“ и успостављен је Национални комитет ослобођења Југославије „као орган, са свим обележјима народне владе“. Истовремено су „издајничкој, југословенској избегличкој ‘влади’“ одузета „сва права законите владе Југославије“. <sup>1154</sup> Наведене одлуке АВНОЈ усвојене су „у име свих народа Југославије“, мада услед неповољних прилика на терену заседању у Јајцу нису присуствовали представници јужних крајева окупираних земља. <sup>1155</sup>

У току припрема за одржавање Другог заседања АВНОЈ, у септембру 1943, Јосип Броз писао је Ивану Милутиновићу како је потребно да се „што прије“ приступи „у Црној Гори, Боки, Санџаку и Метохији припремању конференција Антифашистичког Вијећа Народног Ослобођења за те крајеве и то по могућности одоздо, демократским путем, тајним бирањем по срезовима. Сваки срез би требао послати у Вијеће једног вијећника и његовог заменика. [...] То би Вијеће требало што прије да се састане и да изабере своје претставнике за Антифашистичко Вијеће Југославије, које ће такође скоро да се састане.“ <sup>1156</sup> Најављено окупљање делегата за Друго заседање АВНОЈ додатно је подстицало процес изградње партијских структура и органа „народне власти“ на простору деловања ОК КПЈ за Косово и Метохију, започет крајем јула 1943. под инерцијом слома италијанског окупационог апарата. Најпре је према упутствима Павла Јовићевића, секретара ОК КПЈ за Косово и Метохију, и Фадила Хоџе, команданта ГШ НОВ и ПО Косова и Метохије, у септембру 1943. одржан састанак у присуству Исмета Шаћирија, Милоша Гилића, Имера Пуље, Миша Мићковића и Аљуша Гашија на којем је основан Биро округа метохијског. <sup>1157</sup> На истом састанку донесена је одлука о формирању Окружног комитета КПЈ за Метохију у чијим оквирима је требало објединити Пећ, Рожаје, Исток, Дреницу, Тутин, Ђаковицу, Ораховац, Призрен, Суву Реку и Драгаш. Предвиђено је да за политичког секретара овог комитета буде именован Исет Шаћири, за организационог секретара Мишо Мићковић, те да остали чланови буду Имер Пуља, Аљуш Гаши и Цавид Нимани. <sup>1158</sup>

Истовремено је обновљена партијска организација у Ђаковици, у којој је „услед велике реакције [...] био замро сваки рад“. За секретара новоформираног МК КПЈ именован је Имер Пуља. Како се и пећка партијска организација налазила „у истом стању, тј. можда и у горем“, одлучено је да „као помоћ за кратко вријеме“ у Пећ буду упућени Милош Гилић и Исет Шаћири који би потом, како је било предвиђено, требало да с истим задатком отпутују у Исток, Ракош и Дреницу. Одлучено је, такође, да Мишо Мићковић „среди организацију“ у Ораховцу и да „створи по могућности МК“. У погледу формирања народноослободилачких одбора, као предуслов за делегирање већника на предстојећем заседању АВНОЈ у Јајцу, Милош Гилић јављао је крајем септембра 1943. обласном партијском руководству како је „у Ђаковици одржана конференција од 15 поштених грађана“, док је за 27. септембар заказана „шира конференција са које има да изађе НО одбор“. У истом циљу у Пећи је одржана конференција „од 34 човека који су пристали на линију борбе и од којих ће имати да се створи

<sup>1154</sup> *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943). По стенографским белешкама и другим изворима*, (Београд: Президијум Народне скупштине ФНРЈ, 1953), 288, 293–294.

<sup>1155</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 93: Извештај Покрајинског комитета за Косово и Метохију од 31. јануара 1944. Централном комитету КПЈ о војно-политичкој ситуацији и о стању и раду партијске организације у области, 420.

<sup>1156</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/424.

<sup>1157</sup> Ismet Shaqiri, *Më kujtohet...*, II, (Prishtinë: Rilindja, 1985), 73–96.

<sup>1158</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 47: Извештај делегата Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију од 26. септембра 1943. Обласном комитету о војно-политичкој ситуацији у Другој оперативној зони и о стању и раду партијске организације у Метохији, 256.

одбор“. Уз конференцију одржан је и „састанак са свим интелектуалцима“ који су „пристали да раде на линији НОБ-е“. Осим тога, требало је формирати НО одборе у Истоку и Дреници.<sup>1159</sup> Читавим радом Партије на сектору Метохије“, према одлуци косовскометохијског обласног руководства КПЈ, руководио је Исмет Шаћири, док је „на стварању [НО] одбора за Косово“ радио Фадиљ Хоџа.<sup>1160</sup>

Након „пада талијанског окупатора“, у „новонасталој ситуацији“ испуњеној уверењем југословенских комуниста у „брзи слома фашизма“, Павле Јовићевић писао је 6. октобра 1943. Исмету Шаћирију да је потребно образовати НО одборе „што прије, како би се одржала конференција за читави Космет“.<sup>1161</sup> О томе је говорено и месец дана касније, почетком новембра 1943, на шестом обласном саветовању косовскометохијског партијског руководства на Шар-планини.<sup>1162</sup> У резолуцији усвојеној том приликом истакнуто је да треба „наставити са формирањем НОО, а одмах предузети сазивање шире конференције ради стварања заједничког НОО“ за читаву област. Притом је требало „водити рачуна да на конференцији узму учешћа одлучни људи, представници сва три народа и представници свих политичких струја и сталежа, а који стоје одлучно на позицијама борбе против окупатора“. На тај начин требало је створити „јединствено политичко тело које ће бити политички представник у данашњој народно-ослободилачкој борби“.<sup>1163</sup>

Истовремено су на простору деловања ОК КПЈ за Косово и Метохију утврђена два обласна комитета, са по осам срезова у свом саставу. Средиште Обласног комитета КПЈ за Косово налазило се на терену Тулара, а Обласног комитета КПЈ за Метохију у Ђаковици. Према речима Павла Јовићевића, наведена реорганизација спроведена је „по директиви друга Темпа да се образују руководства за Метохију и Косово“ услед проблема у управљању „свим организацијама са једног мјеста“.<sup>1164</sup> Саму одлуку о називу новоформираних комитета, међутим, донело је обласно руководство КПЈ „у дискусији на потпуном састанку“, вероватно на шестом партијском саветовању одржаном између 4. и 6. новембра 1943. Тада је одлучено да се ранија окружна партијска руководства на простору Метохије и Косова „зову обласна, а руководство за читав терен – ПК“. У том тренутку ОК КПЈ за Косово био је састављен „од 5 другова [...] од којих 1 Шиптар, [а] остали [су] Срби“. Исти број чланова имао је ОК КПЈ за Метохију, али његов састав није познат. Пет чланова имао је и новоформирани Покрајински комитет, састављен од „2 Србина и 3 Шиптара“.<sup>1165</sup>

Одлука о промени назива косовскометохијске партијске организације, донесена без претходног консултовања са ЦК КПЈ, суштински је означавала промену њеног положаја у унутрашњој структури Партије, потврђујући раније исказане тенденције косовскометохијског обласног руководства у смислу проширења аутономије у деловању свог комитета. Шире посматрано, наведеном одлуком наговештено је будуће државно-правно уређење југословенске државе на овом простору. Централни комитет КПЈ није консултован ни у моменту брисања појма „Метохија“ из назива Обласног комитета и увођења појма „Ђукађин“. Предлог у вези с тим дао је Милош Гилић у свом извештају упућеном косовскометохијском партијском руко-

<sup>1159</sup> Исто, 257–258, 264.

<sup>1160</sup> Зборник НОР, том I, књ. 19, док. бр. 49: Писмо секретара Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију од 6. октобра 1943. секретару Окружног комитета за Метохију о упућивању људи у партизанске јединице и о начину формирања и рада партијских руководства и организација на терену, 270–273.

<sup>1161</sup> Исто. Али Хадри наводи да су питање оснивања обласног НОО покренули Борис Вукмировић и Рамиз Садику већ у фебруару 1942, те да су „у том правцу [...] вршене неке припреме“, али је њиховом погибијом овај процес био заустављен. – Ali Hadri, *Narodnooslobodilački odbori na Kosovu (1941–1945)*, 60.

<sup>1162</sup> Према сећању Павла Јовићевића, овај састанак одржан је од 3. до 5. новембра 1943. – Павле Јовићевић, „Народноослободилачки одбори на Косову и Метохији и одједици II заседања АВНОЈ-а“, *Војноисторијски гласник* 1963/6, 114.

<sup>1163</sup> Зборник НОР, том I, књ. 19, док. бр. 60: Резолуција Покрајинског комитета КПЈ за Косово и Метохију од новембра 1943. године, 314.

<sup>1164</sup> Зборник НОР, том I, књ. 19, док. бр. 93: Извештај Покрајинског комитета за Косово и Метохију од 31. јануара 1944. Централном комитету КПЈ о војно-политичкој ситуацији и о стању и раду партијске организације у области, 418–419.

<sup>1165</sup> Исто.

водству 25. септембра 1943: „Дајем неке предлоге: да се промијени име на шиптарском Метохије у ‘Равши Дукађини’ јер га тако и народ зове [алб. *Rrafshi i Dukagjinit* – прим. Д. Б.] и каже да је Метохија српско име“.<sup>1166</sup> У свом одговору од 6. октобра исте године Павле Јовићевић навео је како ће се о овом питању консултовати са Фадиљом Хоџом.<sup>1167</sup> Одлука о промени назива косовскометохијске партијске организације донесена је у наредних месец дана, свакако пре шестог обласног саветовања КПЈ почетком новембра,<sup>1168</sup> мада она није била доследно и у потпуности спровођена. У документима састављеним на српском језику и у прогласима упућеним српском народу задржан је појам „Метохија“.

У процесу преобликовања партијских структура на југословенском југу током јесени 1943. првобитна замисао косовскометохијског партијског руководства подразумевала је формирање АВНО Косова и Метохије, али је она убрзо напуштена. „Нијесмо имали материјала“, писао је у вези с тим Павле Јовићевић руководству КПЈ, „нити смо знали о конференцијама у Санџаку, Босни и Херцеговини и Црној Гори. Те на тај начин нијесмо имали помоћних материјала или какве друге помоћи. Узели смо оквир народноослободилачког одбора, јер питање вијећа, како се и гдје формира, нијесмо знали.“<sup>1169</sup> Сама одлука обласног партијског руководства о стварању НОО за Косово и Метохију ослањала се на директиве ЦК КПЈ из септембра 1943, донесене у оквиру припрема за одржавање Другог заседања АВНОЈ, али је стајала у супротности са новим одлукама партијског руководства из средине октобра исте године. На седници ЦК КПЈ одржаној у Јајцу између 16. и 18. октобра 1943. назначено је да се убрза стварање „Вијећа за Србију, Црну Гору и Македонију, као и обласних НОО за Војводину, Санџак и источну Босну“, изостављајући област Косова и Метохије.<sup>1170</sup> Могуће је да ова одлука није била позната косовскометохијском партијском руководству, с обзиром на тешкоће у комуникацији и изолованост партијских структура на југу земље.<sup>1171</sup>

Народноослободилачки одбор за Косово и Метохију формиран је на конференцији одржаној у Бујану између 31. децембра 1943. и 2. јануара 1944. Конференцију је сазвао ГШ НОВ и ПО Косова и Метохије, а легитимитет њеним одлукама давало је, како је истакнуто у резолуцији усвојеној последњег дана заседања, присуство делегата из „свих крајева Косова и Метохије“, међу којима су се налазили „Шиптари, Срби и Црногорци“, односно „националисти, комунисти, антифашистичка омладина, претставници војске, комунистичка омладина, жене антифашисти и др.“ Отуда ни новоформирани НОО није могао бити „партија, него заједнички орган где учествују све политичке струје“.<sup>1172</sup> За председника је изабран Мехмед Хоџа, за потпредседнике Павле Јовићевић и Рифат Бериша, док су остали чланови председништва били Џевдет Дода, Фадиљ Хоџа, Хајдар-бег Души, Зеџирија Реџа, Милан Зечар и Али

<sup>1166</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 47: Извештај делегата Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију од 26. септембра 1943. Обласном комитету о војно-политичкој ситуацији у Другој оперативној зони и о стању и раду партијске организације у Метохији, 259.

<sup>1167</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 49: Писмо секретара Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију од 6. октобра 1943. секретару Округног комитета за Метохију о упућивању људи у партизанске јединице и о начину формирања и рада партијских руководства и организација на терену, 273.

<sup>1168</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1944/22, прилог бр. 1: Резолуција са новембарског (VI) Покрајинског саветовања Комунистичке партије Југославије за Косово и Метохију.

<sup>1169</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 93: Извештај Покрајинског комитета за Косово и Метохију од 31. јануара 1944. Централном комитету КПЈ о војно-политичкој ситуацији и о стању и раду партијске организације у области, 420.

<sup>1170</sup> Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1941*, 555–556.

<sup>1171</sup> „Сви наши досадашњи извештаји“, писао је Павле Јовићевић руководству КПЈ крајем јануара 1944, „слати преко Србије, изгледа, нијесу до вас стизали. А исто тако ми нијесмо добијали писмо од вас. Једино писмо које смо од вас примили било је оно када је друг Блажо [Јовановић] одлазио за Албанију“, почетком октобра претходне године. – *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 93: Извештај Покрајинског комитета за Косово и Метохију од 31. јануара 1944. Централном комитету КПЈ о војно-политичкој ситуацији и о стању и раду партијске организације у области, 413.

<sup>1172</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1944/22, прилог бр. 3: Резолуција са I Конференције Народно-ослободилачког одбора Косова и Метохије, одржане 31. децембра 1943. г. и 1. и 2. јануара 1944. год.



Шукрија.<sup>1173</sup> Осим тога, именована су 42 члана Народноослободилачког одбора за Косово и Метохију.<sup>1174</sup>

Услед ужурбаног рада, као и због тешких прилика на терену, избор делегата није вршен на ширим конференцијама, већ унутар месних или среских комитета КПЈ, односно унутар малог броја постојећих НОО. Припремама је у значајној мери руководио Исмет Шаћири, којем је Павле Јовановић непосредно учи одржавања конференције у Бујану писао како не треба позивати „људе који нијесу наши“.<sup>1175</sup> Главни штаб НОВ и ПО Косова и Метохије упутио је 61 позивницу, али је самој конференцији присуствовало 49 делегата. Присутвао је и капетан Бејли, представник британске војне мисије при ГШ НОВ и ПО Косова и Метохије.<sup>1176</sup> Радно председништво усвојило је писане изјаве Али Шукрије, Милана Зечара и Елхамиија Ниманија који су у одсуству унапред исказали сагласност са свим будућим одлукама конференције.<sup>1177</sup>

Међу делегатима који су доносили одлуке било је 43 Албанца, седам „Срба и Црногораца“ и један „Муслиман“,<sup>1178</sup> што није одговарало националној структури подручја над којом се простирала надлежност косовскометохијске партијске организације. Састав делегата није одговарао ни територијалним оквирима наведене области, будући да нису били заступљени сви њени крајеви, док је 10 или 12 делегата имало албанско држављанство. Осим тога, јединице НОВ и ПОЈ нису бирале своје представнике.<sup>1179</sup> Делегати су се састали у селу Бујан, у Ђаковачкој Малесији (алб. *Malësia e Gjakovës*), на територији која се до Априлског рата 1941. налазила у границама Краљевине Албаније. Сама конференција одржана је у кули Саљија Манија, барјактара племена Краснићи, једног од предводника борбе против црногорске војске у Плаву и Гусињу 1878–1881. и побуне у северној Албанији из 1912.<sup>1180</sup> Ово је пред делегатима у име „Народно-ослободилачког одбора Краснића“ истицао Мехмед Бајрактари, говорећи уз то како је и „револуционарни родољуб Барјам Цури, нашао у Красниће најчвршћи ослонац у својој борби за слободу народа“.<sup>1181</sup>

У Резолуцији Прве конференције НОО Косова и Метохије усвојеној 2. јануара 1944, чији је текст састављен готово у целости на основу излагања Мехмеда Хоце одржаног претходног дана,<sup>1182</sup> наглашено је да се „Први империјалистички рат завршио [...] Версајским уговором, који је поред других неправди створио и Југославију да би задовољио великосрпску хегемонистичку клику на челу са краљем Александром. Тако створена Југославија, без питања и против воље народа, била је типична земља националног, политичког и економског

<sup>1173</sup> На предлог Џевдета Доде, делегата Прве косовско-македонске ударне бригаде, за чланове почасног председништва именовани су Јосиф Стаљин, Винстон Черчил, Френклин Рузвелт, Јосип Броз, Иван Рибар, Пеко Дапчевић, потом „командант НОВ Шипније“ Спиро Мојсиу, „председник Опшег НОО Шипније“ Рамадан Читаку, „политички комесар Главног штаба НОВ Шипније“ Енвер Хоца и „истакнути борци за слободу шипатрског народа“ Мислим Пеза, Баба Фаја и Хаџи Леша. – АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1944/22, прилог бр. 4: Народи Косова и Метохије.

<sup>1174</sup> Исмаил Ђинали, Тефик Чанга, Тамил Љужа, Целадин Хана, Халил Хаџија, Исмет Шаћири, Адем Мифтари, Исмаил Исуфи, Сабрије Вокши, Велиша Мићковић, Љубомир Цанић, Абдул Керим Ибрахим, Спира Вељковић, Џевад Тахири, Имер Пуља, Етхем Зурнаџиу, Неџат Баша, Ајдин Бајрактари, Бејто Шахмановић, Милан А. Мићковић, Зумер Халили, Мехмед Дермани, Тамил Бровина, Гани Ш. Чавдарбаши, Суљ Б. Алај, Шабан Кајтази, Ферид Пероли, Хаџи Морино, Џавид Ш. Нимани, Решад Иса, Мехмед Бајрактари, Вели Нимани Доћи, Расим Цокли, Садик Бектеши, Јахо Бајрактари, Шабан Хаџија, Аљуш Гаши, Бећир Ндоу, Џафер Вокши, Сима Т. Васиљевић, Енвер Дајћи, Маџун Доћи Ниман. – *Narodni odbor АКМО*, 12.

<sup>1175</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 79: Писмо секретара Покрајинског комитета КПЈ за Косово и Метохију од 28. децембра 1943. секретару Обласног комитета за Метохију, 375.

<sup>1176</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1944/22, прилог бр. 4: Заседање Народно-ослободилачког одбора.

<sup>1177</sup> У југословенској и српској литератури најчешће се наводи је да у раду конференције у Бујану учествовало 48 делегата. Супротно томе, у самом записнику са заседања наведене конференције стоји да је било присутно 49 лица. – АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1944/22, прилог бр. 4: Заседање Народно-ослободилачког одбора.

<sup>1178</sup> Hadri, n. d., 62.

<sup>1179</sup> Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 558; Rajović, n. d., 204–205.

<sup>1180</sup> Shaqiri, *Më kujtohet...*, 115–129.

<sup>1181</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1944/22, прилог бр. 4: Заседање Народно-ослободилачког одбора.

<sup>1182</sup> Исто.

угњетавања у Европи. Шиптарски народ на Косову и Метохији, не само да је био политички, национално и економски угњетен, него и подвргнут физичком истребљењу. Одрицана су му сва национална права (немање школа на матерњем језику, спречавање културног, политичког и економског развитка). [...] Врхунац економског искоришћавања била је аграрна реформа, која је имала за циљ: заостравање мржње између Шиптара, Срба и Црногораца, да осиромаше Шиптаре до тог степена да буду принуђени да се иселавају, да створи једно реакционарно упориште на Косову и Метохији, да се ослабе револуционарне снаге народних маса Црне Горе, дајући им земљу на Косову и Метохији.“<sup>1183</sup>

У таквим околностима, стајало је у наведеној Резолуцији, „шиптарски народ Косова и Метохије, после капитулације Југославије као народ без довољно свести, којему је било догорело до ноката, био је готов да поздрави као пријатеља сваког оног ко би му променио оно стање. Чак и крволочни војници фашизма, који су били окрвавили руке крвљу народа Шипније, признавани су као спасиоци. [...] Данас је нашим народима постало јасно, какву им је донео слободу немачко-италијански фашизам и да та слобода значи национално и политичко угњетавање и економско искоришћавање. Немци држе Косово као јабуку за завађање, час покажу велико-српским хегемонистима, а час велико-шиптарским реакционарима, искоришћавајући супротности за своје војне циљеве, против Народно-ослободилачког покрета.“ „Разни непријатељи народа“ представљени су у истој равни, као „слуге немачког окупатора“, те је истакнуто како „балисти у име ‘Велике Шипније’ воде исту политику као Дража Михаиловић са ‘Великом Југославијом’“. Наведено становиште, карактеристично за ратну и послератну пропаганду КПЈ, потирало је суштину колаборације, значај њеног изворишта и њена основна обележја. Тако је и „масовно иселавање српског и црногорског живља са Косова и Метохије за Србију“ у Резолуцији било означено као акција коју су колаборационисти спровели „по жељи окупатора [...] да би их на тај начин приморали да одлазе у одреде Драже Михаиловића“.<sup>1184</sup>

У тексту бујанске Резолуције посебно је истакнуто да читав простор Косова и Метохије је представља „крај који је насељен највећим делом шиптарским народом, а који као и увек, тако и данас, жели да се уједини са Шипнијом. Према томе осећамо за дужност указати прави пут којим треба да пође шиптарски народ да би остварио своје тежње. Једини пут да се Шиптари Косова и Метохије уједине са Шипнијом јесте заједничка борба са осталим народима Југославије противу окупатора и његових слугу. Јер је то једини пут да се извојује слобода, када ће сви народи па и Шиптари бити у могућности да се изјасне о својој судбини са правом на самоопредељење до отцепљења. Гаранција за ово јесте НОВЈ, као и НОВШ са којом је уско повезана. Поред овога за ово су гаранција наши велики савезници: Совјетски Савез, Велика Британија и Америка (Атланска повеља, Московска и Техеранска конференција) [све подвучено у оригиналу – Д. Б.]“.<sup>1185</sup>

Отварање албанског и „косовског“ питања у условима рата било је сасвим супротно директивама ЦК КПЈ, јасно исказаним у писмима која су током јесени и зиме 1943. упућивана косовскометохијском Обласном комитету и партијским инструкторима у Албанији. Осим тога, ставови исказани на конференцији у Бујану потирали су одлуке АВНОЈ о изградњи Југославије на федеративном принципу уз очување њеног територијалног интегритета. На заседању у Јајцу крајем новембра 1943. наглашено је да „народи Југославије никада нису признали и не признају раскомадање Југославије са стране фашистичких империјалиста“.<sup>1186</sup>

На Другом заседању АВНОЈ није отворено питање аутономних јединица,<sup>1187</sup> иако се уочи самог заседања о томе говорило у уском кругу партијског руководства,<sup>1188</sup> нити је дефи-

<sup>1183</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1944/22, прилог бр. 3: Резолуција са I Конференције Народно-ослободилачког Одбора Косова и Метохије.

<sup>1184</sup> Исто.

<sup>1185</sup> Исто.

<sup>1186</sup> Прво и друго заседање АВНОЈ, 294.

<sup>1187</sup> „У складу са таквом федеративном изградњом Југославије“, стајало је у Одлуци о изградњи Југославије на федеративном принципу, „јесте чињеница да већ сада, у време народно-ослободилачког рата, основне органе народне власти код појединих народа Југославије претстављају народно-ослободилачки одбори и земаљ-

нисан положај националних мањина, изузев начелног става о заштити „националних права“.<sup>1189</sup> Према речима Митра Бакића, политичког комесара II ударног корпуса НОВ и ПОЈ, забележеним у извештају од 31. децембра 1943, „осећало се „негодовање код појединих шиптарских првака“ зато што „заседање АВНОЈ-а и декларација није дотакла шиптарски народ у Југославији“. Покрајински комитет такође је постављао питање „зашто Тито, као председник, у изјави и прогласу није дао јасан став према Шиптарима“, односно „зашто се ЦК Парије не обраћа Шиптарима“, тражећи „да се на неки начин помену Шиптари“.<sup>1190</sup> На ово је, у нешто блажем облику, указивао и Павле Јовићевић, изражавајући уверење да ће партијско руководство „учинити сигурно све да се наш [НО] Одбор преко радио-станице ‘Слободна Југославија’ популарише и да се понекад помиње шиптарски народ, јер је то једна чињеница за коју се реакција качи и поставља питање зашто се Косово и Метохија не помињу“.<sup>1191</sup>

О самим одлукама АВНОЈ није било речи током заседања Конференције у Бујану, нити у њеној Резолуцији и прогласу упућеном „народима Косова и Метохије“. Међу „задацима“ које је Конференција доделила новоформираном НОО наведено је како треба „популаризовати“ НКОЈ, НОВ и ПОЈ, НОВА и „Општи Народно-ослободилачки Одбор Шипније“.<sup>1192</sup> Руководство КПЈ уочило је одсуство одлука Другог заседања АВНОЈ у документима Бујанске конференције. У писму које је у име ЦК КПЈ упутио косовскометохијском партијском руководству у марту 1944, Милован Ђилас је нагласио: „Треба, пре свега, да схватите и најшире популаришете одлуке Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије“, подсећајући да „право на самоопредељење [...] може да се стекне, да се извојује само борбом и у борби против империјализма, конкретно – против немачког империјализма, који је главна подршка разним шовинистичким кликама. Треба уложити максималне снаге да се арнаутским масама објасни та ствар. Нема и не може бити не само слободне Албаније, него ни слободног албанског живља, ма где и у ма ком крају, ако се то право не извојује у борби против Немаца и њихових помагача.“<sup>1193</sup>

У истом писму Милован Ђилас навео је како „није требало стварати Покрајински комитет и то због тога што ваш крај није нека посебна компактна област. Могли сте створити обласне комитете, који би добили већи број срезова и веће осамостаљење, (према условима). Затим, није такође требало мењати назив Метохија у Дукађин, из простог разлога што под Дукађин спадају и крајеви који прелазе преко бивше југословенске границе. Зато ћете укинути назив Покрајинског комитета и остати код старог назива – Обласни комитет. Назив Дукађин, међутим, можете задржати, ако народ, како ви наводите, тај крај заиста тако зове. Али у свом раду морате водити рачуна да не пређете оквире рада ранијег Обласног комитета (не треба стварати Земаљско антифашистичко веће Нар[одног] ослобођења, него се задржати на Обласном НОО-у); такође морате водити рачуна да не дође до неспоразума између вас и албанских другова због разних разграничења и сл., јер то данас није важно – основно је борба против Немаца и свих који их помажу, основно је – увући масе у ту борбу – остварити јединство свих националности у тој борби, а остало је споредно.“<sup>1194</sup>

---

ска антифашистичка већа народног ослобођења (Главни народно-ослободилачки одбор Србије, Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Хрватске, Словеначки народно-ослободилачки одбор, Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Босне и Херцеговине, Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Црне Горе и Боке, Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Санцака, иницијативни органи за Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Македоније)“ (*Прво и друго заседање АВНОЈ*, 294).

<sup>1188</sup> Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1941*, 528–529.

<sup>1189</sup> *Прво и друго заседање АВНОЈ*, 294.

<sup>1190</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1943/720.

<sup>1191</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 93: Извештај Покрајинског комитета за Косово и Метохију од 31. јануара 1944. Централном комитету КПЈ о војно-политичкој ситуацији и о стању и раду партијске организације у области, 420–421.

<sup>1192</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1944/22, прилог бр. 3: Резолуција са I Конференције Народно-ослободилачког Одбора Косова и Метохије.

<sup>1193</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1944/117.

<sup>1194</sup> Исто.

Било је очигледно да руководство КПЈ још увек не жели да отвори албанско питање. С друге стране, према сазнањима Министарства иностраних послова Краљевине Југославије, утемељеним на информацијама које су добијене средином априла 1944. „непосредно [...] из кругова енглеског обавештајног сервиса“, о томе су у Каиру разговарали „Енглези“ и „Титов представник пуковник [Владимир] Велебит“. Полазећи од заједничког уверења према коме је грађански рат у Албанији „највише користи доносио Немцима“, обе стране биле су заинтересоване за престанак оружаног сукоба између партизана на југу и снага „националиста“ на северу земље. Оцењено је, такође, да је „скоро читава популација северне Албаније [...] екстремно националистичка, антикомунистичка и антисрпска“, те да је „мржња Севера [...] према комунистима [...] толико јака да Север неће ни да чује о сарадњи са Комитетом [Антифашистички комитет народног ослобођења Албаније – Д. Б.] или о борби против Немаца“. Спорадични гласови говорили су „да се може зауставити дивљачка борба [...] уколико се северњацима загарантује заштита од Срба“. „Током ових преговора у Каиру“, стајало је у дописима које је МИП КЈ упутио својим дипломатским представништвима у Лондону, Вашингтону и Алжиру, „пуковник Велебит се сагласио (у Титово име) да Албанија после рата може задржати српску област Косово. Велебит се слаже да преговарачи о миру [...] могу обећати Северу не само да ће Албанија задржати после рата читаву своју територију, већ и да ће Албанија бити увећана облашћу (дистриктом) Косово, тј. да ће задржати овај дистрикт (Косово). Велебит је током ових преговора у Каиру изјавио да он у вези са дистриктом Косово говори уз пуну Титову сагласност, те да је он већ размотрио ово питање пре расанка са Титом, и да је Тито сагласан да се плати ова цена [предаје] Косова Албанцима, уколико Север престане да сарађује са Немцима и заједно са Комитетом поведе борбу против Немаца.“<sup>1195</sup>

О овим разговорима, међутим, Владимир Велебит није оставио сведочанство у објављеним мемоарским белешкама, иако је више пута писао и говорио о својој мисији у Александрији и Каиру у децембру 1943,<sup>1196</sup> нити о томе постоје трагови у сачуваним архивским изворима. Преговори између делегата Врховног штаба НОВ и ПОЈ и војних представника западних савезника у Египту одвијали су се у првом реду у знаку планова о војној помоћи, односно о допремању материјала и опреме снагама Народноослободилачке војске и деловању савезничких командоса на тлу Југославије, што је претходно било утврђено на Техеранској конференцији крајем новембра и почетком децембра 1943.<sup>1197</sup> Осим тога, Владимир Велебит настојао је да овим преговорима да политички значај, у контексту борбе за међународно признање југословенског народноослободилачког покрета, револуционарних друштвено-политичких промена у земљи и државотворних одлука усвојених на Другом заседању АВНОЈ, уз очување државног континуитета и територијалне целовитости југословенске државе.<sup>1198</sup> У таквим околностима делегација ВШ НОВ и ПОЈ није ни могла пред западним савезницима поставити питање државних граница, нити је могла преговарати о будућој пре подели територија између Југославије и Албаније.

Питање граница Југославије и будућег положаја простора Косова и Метохије свакако је разматрано крајем рата, али је то чињено у уском кругу руководства КПЈ. О томе је говорено и на Вису крајем августа 1944. приликом сусрета представника ГШ НОВА, пуковника Рамадана Читакуа и пуковника Бедрија Спахиуа, са Јосипом Брозом који је тада, према сећању Цавида Ниманија, рекао да „нова Југославија“ неће губити територије.<sup>1199</sup> До тог тренутка руководство КПЈ већ је утврдило своје становиште о будућем положају албанске мањине у Југославији, као и о питању државних граница саме Југославије. Одједи такве одлуке могу

<sup>1195</sup> АЈ, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа (335), 335–121–28.

<sup>1196</sup> Vladimir Velebit, *Sećanja*, (Zagreb: Globus, 1983), 145–162; *Vladimir Velebit: svjedok historije. Razgovore vodila i priredila Mira Šuvar*, (Zagreb: Razlog, 2001), 114–117, 311–315.

<sup>1197</sup> *World War II Inter-Allied Conferences. Sextant Conference, November – December 1943*, Papers and Minutes of Meetings. Sextant and Eureka Conferences, (Washington, DC: Office Combined Chiefs of Staff, 2003), 322, 376.

<sup>1198</sup> Milan Terzić, „Mislija Vladimira Velebita u Egiptu decembra 1943. (Prilog pitanju međunarodnog priznanja Jugoslavije)“, *Vojnoistorijski glasnik* 1–3/1992, 173–179.

<sup>1199</sup> Dizdarević, *n. d.*, 45.

се уочити у непосредним додирима два суседна народноослободилачка покрета. „Ви знате“, писао је 26. марта 1944. Штаб Другог ударног корпуса НОВ и ПОЈ Главном штабу НОВА, „да ми стојимо на становишту, да ниједан педаљ наше земље, за чију се слободу ми боримо већ три године и дајемо најбоље синове наше земље, нећемо уступити никоме, а још мање онима који су успјели да приграбе неке наше покрајине уз подршку окупаторских трупа“.<sup>1200</sup> Владимир Дедијер наводи како су на Вису у лето 1944, током разговора о послератном унутрашњем уређењу земље, Јосип Броз, Едвард Кардељ и Владимир Бакарић донели одлуку о формирању јединствене аутономне косовско-метохијске области.<sup>1201</sup> То је потврдио Владимир Бакарић нешто више од 25 година касније, на проширеној седници Бироа Председништва ЦК Савеза комуниста Југославије 31. октобра 1968. Према његовим речима, током „неформалног“ разговора тројице партијских руководилаца на Вису превладало је мишљење да се „из разлога стабилности првог послератног периода“ не могу вршити „никакве [...] граничне коректуре“, нити је било могуће „да Албанија уђе у федерацију Југославије у то време“. Отуда је „питање подјеле Шиптара на оне који живе у Албанији и оне који живе у Југославији с наше стране продужено“, али је утврђено становиште да Албанци на југословенском тлу „морају имати овде аутономију“.<sup>1202</sup>

Наведено становиште усвојили су и вођи КПА, као привремено решење албанског питања изван граница Албаније у условима рата. На исти начин требало је приступити уређењу положаја словенског и грчког становништва унутар албанске државе. Став руководства КПА о овим питањима изнео је Нести Керенци, секретар албанске комунистичке омладине, почетком јула 1944: „[...] хоћемо да организујемо ове мањине везујући их за нашу борбену организацију и остављајући им право да реше о свом националном опредељењу после рата. Ову линију примењујемо и у областима Косова и Дебра.“<sup>1203</sup>

Становиште КПЈ о положају албанске мањине у Југославији представљало је начелно одређење партијског руководства, без јасних назнака о степену најављене аутономије, границама будуће аутономне јединице и њеном односу према Србији. Једино је било јасно да неће бити „хомогене Србије“ или „Велике Србије“, већ да ће „Србија [...] бити велика својом дивном борбом за истинску слободу и своју и свих народа Југославије, својом борбом за равноправност, за братство и јединство свих њених народа у новој заиста народној, заиста демократској, федеративној Југославији! Србија ће бити велика тиме што је српски народ сам учинио крај великосрпском шовинизму и старој реакцији и тиме омогућио рађање велике братске заједнице свих јужних Словена, у којој ће сви бити равноправни.“<sup>1204</sup>

У условима рата и окупације руководство КПЈ није отварало питање „унутрашњих граница“ на тлу Југославије, мада су оне биле наговештене самом територијално-организационом структуром Партије, као и структуром војних и „народних власти“ које су настајале под њеним окриљем у процесу свеукупног револуционарног друштвено-политичког преображаја. На тај начин наглашена је посебност простора Војводине и Косова и Метохије, што се темељило на предратним политичким начелима југословенских комуниста. Истовремено је дозревала свест о посебности територије „Санцака“, замишљене као јединствене културно-економске целине састављене од срезова Пљеваљског, Бјелопољског, Милешевског, Нововарошког, Прибојског, Сјеничког, Штавичког и Дежевског. Формирање Скупштине Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Санцака 20. и 21. новембра 1943. у Пљевљима представљало је потврду става о посебности ове области. Присутни делегати изразили су уверење да ће „Санцак заузети равноправно место међу осталим

<sup>1200</sup> ВА, НОВЈ, к. 392, ф. 2, д. 40/1.

<sup>1201</sup> Према писању истог аутора, у овим разговорима одбачен је предлог далматинских комуниста у смислу очувања аутономије историјске покрајине Далмације. – Dediјer, *Novi prilozi za biografiju Josip Broza Tita*, том III, 168–170.

<sup>1202</sup> АЈ, 507, ЦК СКЈ, Извршни комитет ЦК СКЈ, III–K.2/2, Стенографске белешке са Проширене седнице Бироа Председништва ЦК СКЈ одржане 31. октобра 1968, 38.

<sup>1203</sup> АЈ, 507, IX, 1/II–30.

<sup>1204</sup> АЈ, 790/14, 1944, 305.

покрајинама Југославије“.<sup>1205</sup> Ипак, сâм чин стварања ЗАВНО Санцака није исходио из трајне одлуке партијског руководства, с обзиром на свеприсутно начело „самоопредељења народа“ након рата.

На наведеној пљеваљској скупштини у новембру 1943. „питање јединства Срба и муслимана“ означено је као „једно од главних питања народно-ослободилачког покрета у Санцаку. Од првог дана устанка овом проблему посвећивана је највећа пажња али ни до данас“, истакнуто је у резолуцији Оснивачке скупштине ЗАВНО Санцака, „јединство није остварено благодарећи с једне стране злочинима четника над муслиманским становништвом и злочинима муслиманске милиције над српским становништвом“. Посебно је наглашено како је „учешће муслимана у народно-ослободилачкој борби и данас [...] врло слабо захваљујући јаком утицају који издајнички беговат [...] и гестаповски шпијуни [...] имају на политички несвесне муслиманске масе, нарочито на неослобођеној територији“, односно на терену Сјеничког, Штавичког и Дежевског среза.<sup>1206</sup> Доминантно мишљење, према којем „у Санцаку живе Срби и муслимани“,<sup>1207</sup> није остављало нимало простора за отварање албанског питања у источним и јужним крајевима ове области. У партијским прогласима руководство КПЈ обраћало се готово искључиво „Србима и муслиманима“, позивајући их на заједничку борбу против окупатора и „пете колоне“.<sup>1208</sup> Ни црногорско покрајинско руководство КПЈ није отварало албанско питање на територији своје надлежности, нити је то чинио ПК КПЈ за Србију. Положај албанског становништва није био ближе дефинисан ни на тлу Македоније. Једино је у Декларацији АСНОМ о основним правима грађана демократске Македоније, усвојеној 2. августа 1944. у манастиру Прохор Пчињски, назначено да су „сви грађани федералне македонске државе [...] једнаки и равноправни пред законима, без обзира на њихову народност, пол, расу и вероисповест“, при чему је „националним мањинама Македоније“ гарантована „сва права на слободан националан живот“.<sup>1209</sup> Све то наговештавало је у којим ће територијалним оквирима албанско питање бити решено након рата.

<sup>1205</sup> АЈ, 792, Црна Гора, II/145.

<sup>1206</sup> Управо ови срезови нису имали своје представнике на Оснивачкој скупштини ЗАВНО Санцака 20. и 21. новембра 1943. – АЈ, 792, Црна Гора, II/145.

<sup>1207</sup> *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије*, 65; АЈ, МГ–2506.

<sup>1208</sup> АЈ, 792, Црна Гора, II/124; II/142; II/144; II/146. Изузетак је начињен у једном прогласу ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак од 17.октобра 1941. у коме је наведено: „Арнаути, Муслимани, Срби, Хрвати! Стварајте своју народно-ослободилачку војску у борни против окупатора! Удружујте се са Црногорцима у борби против заједничког непријатеља, за независну Албанију, за аутономни Санцак, за вашу слободу [...] јер између вас и Црне Горе нема питања која у заједничкој слободи не можете изравнати!“ (АЈ, 792, ЦГ, II/3)

<sup>1209</sup> АЈ, 792, Македонија, II/158.

## НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА У ПРОЦЕСУ ИЗГРАДЊЕ ВЛАСТИ (1944–1946)

### Дреничка побуна

Положај немачких трупа на Балкану био је озбиљно угрожен крајем лета и почетком јесени 1944, након продора Оперативне групе дивизија Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) у Србију, потом општег наступања совјетских јединица у саставу Трећег украјинског фронта из Румуније и Бугарске и искрцавања британских снага на грчка острва.<sup>1210</sup> Већ почетком септембра отпочело је одступање немачке Групе армија „Е“ из Грчке према Скопљу. До краја истог месеца Немци су успешно одбијали снаге НОВЈ и новоформиране Бугарске народне армије, држећи под својом контролом читаву долину Вардара. Према плановима немачке Врховне команде, деловање Армијске групе Фелбер у Србији требало је да обезбеди несметано одступање Групе армија „Е“ из северне Грчке и Македоније долином Јужне и Велике Мораве даље према северу.<sup>1211</sup> Међутим, ова замисао била је осујећена поразом немачких снага и успостављањем везе између јединица НОВЈ и Црвене армије 10. октобра у рејону Велике Плане. Четири дана доцније, након ослобођења Ниша, НОВЈ је у потпуности успоставила контролу над јужноморавском долином. Даље повлачење Немаца из скопске оперативне зоне било је могуће једино долином Вардара и Ибра према Босни и Херцеговини. Главни штаб (ГШ) Групе армија „Е“ пристигао је 14. октобра у Стари Трг надомак Косовске Митровице, док је остатак немачких снага био евакуисан из Грчке до краја месеца. Већина јединица из састава Групе армија „Е“ кретала се правцем Скопље – Урошевац – Косовска Митровица.<sup>1212</sup>

Наредбом Врховног штаба (ВШ) Народноослободилачке војске и Партизанских одреда (НОВ и ПО) Југославије од 9. октобра 1944. предвиђено је „систематско разарање комуникација“ и запоседање Качаничке клисуре и горњег тока Вардара у циљу спречавања напредовања немачке војске према северу.<sup>1213</sup> Ипак, снаге НОВЈ у Македонији, у садејству са јединицама 1. и 4. бугарске армије, нису извршиле наведени задатак, нити су имале снаге да савладају отпор наоружаних албанских група које су у области Кичева, Гостивара, Тетова, Дебра, Струге и Скопља штитиле одступницу немачким војницима. Мада су јединице НОВЈ током октобра упорно предузимале нападе на утврђене положаје окупатора, ослобођење градова и села у Македонији уследило је тек по одласку главнине немачких снага. Бригаде из састава 41. и 49. македонске дивизије ослободиле су Прилеп 2. новембра, док је два дана доцније 49. македонска дивизија ушла у напуштени Битољ. Припадници 4. шиптарске бригаде 48. дивизије НОВЈ заузели су Стругу 8. новембра, такође без борбе. Истог дана јединице 50. дивизије Брегалничко-струмичког корпуса ослободиле су Штип, док је Скопље, последње немачко упориште у Македонији, ослобођено 13. новембра 1944.<sup>1214</sup>

<sup>1210</sup> Piter Kalvokorezi i Gaj Vint, *Totalni rat*, (Beograd: Rad, 1987), 389–392.

<sup>1211</sup> *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XII, knj. 4: Dokumenti Nemačkog rajha 1944–1945, (Beograd: Vojnoistorijski institut 1979), prilog br. 2: Izvod iz ratnog dnevnika komande Grupe armija „E“ za period od 1. oktobra do 31. decembra 1944. godine, 1139–1168.

<sup>1212</sup> *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945*, urednik Velimir Terzić, (Beograd: Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1957), 17–112; Венцеслав Глишић и Гојко Миљанић, *Руковођење Народноослободилачком борбом у Србију 1941–1945*, (Beograd: ИСИ, 1994), 237–289; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, (Beograd: VINC, 1992), 642–650.

<sup>1213</sup> *Zbornik NOR*, tom II, knj. 14: Dokumenti Centralnog komiteta KP Jugoslavije i Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije, 1. septembar–31. decembar 1944, (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1981), dok. br. 190: Naređenje Vrhovnog štaba NOV i POJ od 9. oktobra 1944. Glavnom štabu NOV i PO Makedonije za rušenje komunikacija, 246.

<sup>1214</sup> *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945*, 140–184; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945*, drugo prepravljeno i dopunjeno izdanje, I–II, (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1965), II/343–369; Дане Петковски и Владо Стрезоски, *Борбена дејства у западној Македонији 1941–1944*, (Beograd: Војноиздавачки

Непосредно по одласку немачке Групе армија „Е“ јединице НОВЈ водиле су борбе против албанских снага у северним и западним крајевима Македоније. Отпор југословенској војсци је, према непотпуним подацима, пружало око 12.000 добро обучених и „добро наоружаних Арнаута“.<sup>1215</sup> У извештајима југословенских војних оперативних јединица стајало је да се током последњих дана под окупацијом албанско становништво „снабдевало разним оружјем“, набављеним од Немаца и „албанских фашиста“, те да по албанским селима „крстаре [...] нека сумњива лица“.<sup>1216</sup> Најпре је 15. новембра 1944. након краће борбе ослобођено Кичево. Два дана доцније 48. македонска дивизија без борбе заузела је Гостивар, док су преостале јединице 15. корпуса НОВЈ заплениле велику количину муниције и заробиле неколико хиљада наоружаних Албанаца. Уласком 16. корпуса у небрађено Тетово 19. новембра снаге НОВЈ у потпуности су овладале простором Македоније.<sup>1217</sup> Током наведених операција у западној Македонији укупан број заробљених и погинулих Албанаца износио је око 13.000.<sup>1218</sup>

Упоредо са доласком немачке претходнице из састава Групе армија „Е“ у рејон Косовске Митровице почетком октобра 1944. отпочела је тзв. „косовска операција“, у којој су учествовале јединице 22, 24. и 46. српске дивизије, 1, 2, 3. и 4. косовско-метохијске бригаде, потом 2. бугарске армије и 3. и 5. бригаде Народноослободилачке војске Албаније (НОВА; алб. *Ushtria Nacional Çlirimtare e Shqipërisë*). Заједничким планом ГШ НОВ и ПО Србије и 2. бугарске армије предвиђен је продор у правцу Косовске Митровице, Вучитрна, Приштине, Бујановца и Урошевца, уз истовремено наступање 3. и 5. бригаде НОВА са југа према Призрену и Пећи. На другој страни налазило се око 350.000 немачких војника у одступању, потом неколико стотина италијанских фашиста и између 25.000 и 30.000 вулнетара, балиста, припадника албанске милиције и 21. Вафен СС брдске дивизије „Скендербер“.<sup>1219</sup>

Насупрот очекивањима ВШ НОВ и ПО Југославије, здружено деловање југословенских, бугарских и албанских снага у току октобра 1944. није у значајној мери изменило ток и динамику немачког повлачења. Јединице 4. косовско-метохијске бригаде протерале су 16. октобра Немце и балисте из Ђаковице, али су власт над градом задржале свега два дана. Трајно запоседање територије која се налазила под контролом окупатора уследило је тек по одласку главнине немачке војске. Ђаковица је поново ослобођена 9. новембра, Пећ 17. наредног дана Призрен, а Исток 20. новембра. Након ослобођења Призрена југословенске и

---

завод, 1983), 278–331; Бора Митровски, *Петнаести (македонски) ударни корпус НОВЈ*, (Београд: Војноиздавачки завод, 1983), 175–260.

<sup>1215</sup> *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945*, 184–185; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945*, II/369–372; Rade Gogov, „Aktivnost 8 (makedonske) divizije KNOJ-a na obezbeđenju oslobođene teritorije Makedonije“, *Za pobjedu i slobodu. Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije. Učesnici govore*, научни skup 23. i 24. april 1985, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986), 614.

<sup>1216</sup> *Антифашистичко собрание на народното ослободување на Македонија*, том I, книга 1: Документи од првото и второто заседание на АСНОМ, (Скопје: Архив на Македонија, 1984), док. бр. 125: Извештај од Генеди Лешко до Президиумот на АСНОМ за формирањето и работата на Народно-ослободителните одбори во Кичевско-дебарската област, 332.

<sup>1217</sup> *Зборник НОР*, том VII, књ. 4: Борбе у Македонији, (Београд: Војноисторијски институт Југословенске народне армије, 1954), док. бр. 161: Наредба Штаба Петнаестог корпуса НОВ и ПОЈ од 16. новембра 1944. год. потчињеним јединицама о гоњењу разбијених балистичких банди и ослобођењу Гостивара, 322–324; док. бр. 162: Извештај Штаба Петнаестог корпуса НОВ и ПОЈ од 17. новембра 1944. год. Главном штабу НОВ и ПО Македоније о току борби 15, 16. и 17. новембра против балистичких банди на сектору Кичево–Гостивар, 324–328.

<sup>1218</sup> *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945*, 189; Митровски, *н. д.*, 251–270.

<sup>1219</sup> Немачка 21. Вафен СС брдске дивизије „Скендербер“ била је 24. октобра реорганизована и преименована у Борбену групу, а потом, 2. новембра, у Пуковску групу „Скендербер“. – Pavle Dželetović Ivanov, *21. SS-divizija Skenderbeg*, (Beograd: Nova knjiga, 1987), 231–244; Бранислав Божовић и Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, (Београд: ИСИ, 1991), 472–475; Рајко Видачић, *Обрачуни са балистима 1944–1952*, (Београд: Стручна књига, 1990), 5–9; Милорад Мадих и Душан Јончић, *Двадесетпета српска бригада*, (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1989), 99–103; Живојин Николић, *22. српска дивизија*, (Београд: Народна књига, 1972<sup>2</sup>), 343–348; *Zbornik NOR*, том XII, књ. 4, док. бр. 162: Наређење Команде Групе армија „Е“ од 24. октобра 1944. Команди 2. оклопне армије за преформирање 21. SS-brdske divizije „Skenderbeg“ у Pukovsku grupu „Skenderbeg“, 666–668.



албанске јединице биле су ангажоване на ширем подручју Кукса и у долини Дрима, ослобађајући Љуму, Пишкопеју, Дебар и Тропоју.<sup>1220</sup>

Општа офанзива југословенских и бугарских снага на источном делу фронта према Приштини и Урошевцу отпочела је средином новембра 1944, истовремено са повлачењем зачелних јединица немачке Групе армија „Е“ из јужних делова Косова и Пуковске групе „Скендербег“ из Метохије према Косовској Митровици. Делови бугарске 2. коњичке дивизије и 25. бригаде 46. српске дивизије НОВЈ ушли су 16. новембра у напуштено Гњилане. Следећег дана јединице 2. косовско-метохијске бригаде ослободиле су Урошевац, а 19. новембра бугарска 12. пешадијска и 2. коњичка дивизија и 25. бригада 46. српске дивизије НОВЈ запоселе су Приштину. Косовска Митровица ослобођена је 22. новембра, након акције бугарске Тенковске бригаде и 12. бригаде 22. српске дивизије НОВЈ. У току наведених догађаја већина немачких снага из састава Групе армија „Е“ већ се налазила у области Рашке и Новог Пазара, у убрзаном покрету према Сјеници и Пријепољу. Рашка је ослобођена 28. новембра, а Нови Пазар два дана касније.<sup>1221</sup> Врховни штаб НОВ и ПО Југославије јављао је преко радио-станице Слободна Југославија да је „на Косову – попришту наших старих борби – наша Народноослободилачка Војска добила [...] битку и потукла Османлије двадесетог вијека – крвожедне фашистичке хорде“.<sup>1222</sup>

Мада су уз Немце према северу одступали Џафер Дева, Реџеп Митровица, Бедри Пејани, Бајазит Бољетини и други припадници албанског колаборационистичког војног и политичког руководства, наредни догађаји показали су да балистичка организација<sup>1223</sup> у јужним крајевима Југославије и на северу Албаније није остала обезглављена у потпуности. Детаљан план о подизању опште оружане побуне против југословенских власти израђен је уочи „косовске операције“, док се „национално албанско вођство“, како стоји у немачким изворима, обавезало да ће „наставити борбу по одласку немачких снага“.<sup>1224</sup> Немци су, с друге стране, уверавали албанске главаре да ће у марту 1945. авионима допремити помоћ у наоружању, санитарском и другом материјалу у циљу распламсавања масовних оружаных акција.<sup>1225</sup>

На састанку у Жеговачким шумама, којем су присуствовали Адем Селими, председник омладинске организације Друге призренске лиге, затим Ђазим Лугација и Хисен Трпеза, председници општина у Бабушу и Пожарању током окупације, Ибрахим Кељменди, професор у приштинској гимназији, и остали албански колаборационисти, одлучено је да се формирају четири оперативно-борбене зоне, са центрима у Дреници, Шаљи, на Скопској Црној

<sup>1220</sup> Архив Југославије (АЈ), Збирке репродукованих докумената, Емисије радио-станице „Слободна Југославија“ (790/14), 1944/372; Panajot Pljaku, *Nasilje nad albanskom revolucijom*, (Београд: Народна књига, 1984), 54.

<sup>1221</sup> *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945*, 196–202; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945*, II/374–377; *Kosovska Mitrovica i okolina*, (Приштина: Institut za istoriju Kosova; Београд: Institut za savremenu istoriju; Kosovska Mitrovica: Odbor za izdavanje monografija, 1979), 404–413; Милутин Миљковић, *Прва косовско-метохијска бригада*, (Београд: ВИНЦ, 1991), 192–261; Војислав Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, (Београд: ВИНЦ, 1989), 53–74; Али Хадри, *Народноослободилачки покрет на Косову 1941–1945*, (Београд: Завод за историју Косова у Приштини, 1973), 375–386; Божовић и Вавић, *н. д.*, 460–477; Мадих и Јончић, *н. д.*, 103–127; Николић, *н. д.*, 348–371; Бранко Бошковић, *Народноослободилачка борба у ибарском базену (косовско-митровачки и студенички срез)*, (Приштина: Заједница научних установа Косова и Метохије, 1968), 309–320; Мирко Ђуковић, *Санџак*, (Београд: Полит, 1964), 521–547; Branislav Božović i drugi, *Partizanski odredi: Kopaonički, Šaljski, Ibarski*, (Београд: Vojnoizdavački zavod, 1981), 314–329, 511–536; Gojko Medenica, *Kosovsko-metohijski proleter. Prva kosovsko-metohijska narodnooslobodilačka udarna brigada*, (Београд: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986), 127–133; Sekula Joksimović, „Oslobođenje Kosova (oktobar–novembar 1944)“, *Vojnoistorijski glasnik* 1/1975, 67–107; „Оружана сарадња наше и албанске војске у борби против фашистичких освајача“, *Борба*, бр. 7, 21. новембар 1941, 3.

<sup>1222</sup> АЈ, 790/14, 1944/372.

<sup>1223</sup> У складу са изворима југословенске провенијенције, у даљем тексту појмом „балисти“ обухваћени су сви албански одметници који су након јесени 1944. учествовали у оружаным акцијама против југословенске државе.

<sup>1224</sup> *Zbornik NOR*, tom XII, knj. 4, prilog br. 2: Izvod iz ratnog dnevnika komande Grupe armija „E“ za period od 1. oktobra do 31. decembra 1944. godine, 1171–1172.

<sup>1225</sup> *Fašističke i profašističke organizacije i banditizam u Jugoslaviji*, (Београд: [s. n.], 1953), 351.

Гори и на Шар-планини.<sup>1226</sup> Снагама у области Дренице руководио је професор и римокатолички свештеник Имер Бериша. Адем Воца, председник Окружног комитета Друге призренске лиге у Вучитрну, и Ахмет Селџанци, ратни председник општине у Старом Тргу, имали су надлежност над Шалом и јужним падинама Копаоника. Ширим подручјем Скопске Црне Горе управљао је најпре Шевџет Шкупи, а потом Адем Главица. Област Шар-планине била је накратко у надлежности пуковника Фуата Дибре, којег је убрзо сменио жандармеријски капетан Али Риза. Албански национално-демократски комитет обезбеђивао је балистима логистичку подршку и одржавао везе са остатком покрета у северној Албанији и са албанском емиграцијом у Барију.<sup>1227</sup>

У духу националне политике Комунистичке партије Југославије (КПЈ) према „заведеним шиптарским масама“, југословенске власти су већ крајем „косовске операције“, 21. новембра 1944, обнародовале одлуку о амнестији свих албанских колаборациониста који буду положили оружје, изузев нижих и виших команданата.<sup>1228</sup> Успешно спроведена амнестија требало је, такође, да обезбеди широку базу за попуну постојећих косовско-метохијских јединица НОВЈ и формирање нових. Притом је било предвиђено да се мобилизација на Косову и Метохији, насупрот осталим крајевима Југославије, спроводи „на принципу добровољности позивајући шиптарске масе да са оружјем одбаце љагу коју су им нанијели њихови издајници“. У одлуци Оперативног штаба (ОШ) НОВ и ПО Косова и Метохије од 8. децембра 1944. назначено је да треба разоружавати само она лица која „ма из којих разлога не желе поћи у војску“, док су новомобилисани борци, бивши припадници колаборационистичких војних организација, задржавали оружје. Имајући у виду снагу и значај култа оружја међу Албанцима с једне, и њихов страх од репресалија нових југословенских власти с друге стране, руководство Оперативног штаба налагало је својим јединицама да осетљиво питање разоружавања треба „објаснити као потребу оружја за фронт у одбрани интереса народа Космета у борби против издајника и фашиста“.<sup>1229</sup>

Ипак, крајем новембра и почетком децембра 1944. ниједна од наведених мера није изнедрила жељени исход. Обраћајући се у својим прогласима албанској мањини, руководство КПЈ настојало је да утврди непосредну везу са „шиптарским масама“, верујући да ће вођењем „меке политике“ и уз „демократизацију власти“ успети да сузбије утицај албанских главара на албанско становништво. Овај вид „дијалога са масама“, који је исходило из саме суштине принципа „народне власти“, Партија је тежила да оствари у свим крајевима Југославије, али је на југу државе испрва потценила снагу вишевековних племенских традиција, у којима су барјактари имали улогу посредника између државе и народа. То је убрзо уочило и партијско руководство, па су у наредном периоду, почев од друге половине децембра 1944, југословенске власти настојале да придобију утицајне албанске прваке.

Масовно скривање оружја, бекство од мобилизације и дезертирање Албанаца из југословенске војске непосредно по одласку Немаца најављивали су распламсавање антијугословенске побуне. У првим данима након ослобођења јужних крајева земље југословенске војне власти нису имале прецизне и поуздане податке о броју и распореду балиста на терену. У другој половини новембра 1944. ГШ НОВ и ПО Србије имао је сазнања о деловању „неколи-

<sup>1226</sup> АЈ, Савез комуниста Југославије (507), Комисија за националне мањине (XVIII), XVIII-К.4/1, Реферат о шиптарској националној мањини. УДБ за Космет, 3.

<sup>1227</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 532–553; Павле Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952. Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, (Београд: Архив Србије, 2000), 288–371; Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: поријекло – идеје – пракса*, (Београд: Војноисторијски институт Војске Југославије, 1995), 494–495.

<sup>1228</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 15: Борбе у Србији 1944. год. (Београд, Војноисторијски институт: 1957), док. бр. 169: Извештај Штаба четрдесет шесте НО дивизије Штабу тринаестог корпуса НОВЈ о борбама и ситуацији на Космету од 27. новембра до 12. децембра 1944. године, 413; Dželetović Ivanov, *21. SS-divizija Skenderbeg*, 254, пар. br. 6; Бојан Димитријевић, „Шиптарски оружани изазов комунистичким властима у Југославији 1945–1950“, *Историја 20. века* 2/2002, 51.

<sup>1229</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19: Борбе на Косову 1941–1944, (Београд: Војноисторијски институт, 1969), док. бр. 212: Заповест Оперативног штаба НОВ и ПО Космета од 8. децембра 1944. штабовима подређених јединица за посудање нових положаја, 749.

ко хиљада“ наоружаних балиста на простору између Гњилана и Приштине, груписаних углавном у области планине Жеговац, Сајишког поља и села Баковац. Процењивано је да се у Дреници скривало стотину људи под оружјем, а у околини Гњилана две групе од по 500 и 208 балиста. У извештајима Оперативног штаба с краја истог месеца стајало је да се у околини Гњилана и Врања налази „неколико стотина“ албанских одметника, те како је „700 бандита“ у области Приштине и Гњилана понудило предају. Такође, наведено је да група од око 300 балиста из околине Прешева настоји да се пробије до Скопске Црне Горе.<sup>1230</sup> Наредбом Главног штаба НОВ и ПО Македоније од 24. новембра предвиђено је да 14. бригада 42. дивизије утврди положаје дуж пута између Качаника и Урошевца. Крајем новембра 18. македонска бригада из састава Кумановске дивизије водила је тешке борбе против балиста на простору између Прешева и Гњилана, у селима Липовица, Мучибаба и Децпе.<sup>1231</sup>

Број одметника у западним и северним крајевима Македоније у дугој половини новембра 1944. није могао бити прецизно утврђен, мада су биле потврђене вести о постојању јаких балистичких упоришта у околини села Зајаса и на Скопској Црној Гори. Штаб 15. корпуса НОВЈ издао је 19. новембра наредбу о „уништењу балиста“ и одузимању оружја од месног становништва у Кичевском и Гостиварском срезу. Одређени број заробљених одметника требало је уврстити у „радне батаљоне“.<sup>1232</sup> До краја истог месеца јединице 41, 48. и 49. македонске дивизије спроводиле су у западној и северној Македонији акцију „чишћења терена“, прикупљања оружја и „разоружања појединих села“ чији житељи „нису хтели добровољно да предају оружје“. У складу са наредбом команданта 48. македонске дивизије од 18. новембра 1944, заробљени припадници „шиптарских банди“ били су разоружани и потом спроведени у „концентрационе логоре“.<sup>1233</sup> Крајем новембра у логору 1. бригаде налазило се „40 балиста“, у логору 6. бригаде „28 балиста и 46 Шиптара који нису предали оружје“, у логору 15. бригаде у Гостивару „736 лица“, док је у затворима Одељења за заштиту народа (ОЗН) било „54 балиста и злочинаца“.<sup>1234</sup>

Све то указивало је на покретање шире акције балиста, али о њиховим намерама југословенске власти нису имале готово никаква сазнања. Оперативном штабу НОВ и ПО Косова и Метохије било је познато да се на планини Чичавици налази „већа непријатељска групација“, предвођена Мехметом Градицом, чија „јачина се креће, према несигурним вестима, до 700 војника, наоружаних са лаким пешадијским оружјем“. Присуство Јакупа Раме, Дема Алија Пожарија, Мехмет-аге Берише, Мехмед-аге Рашковца и других од раније познатих истакнутих колаборациониста у области Дренице уверавало је команду Оперативног штаба да „непријатељ покушава да на том сектору створи базе за повезивање са осталим групицама по осталим деловима Косова и Метохије“, те да „вероватно [...] тамо постоје и главни њихови оперативни центри“. Ипак, у извештају ОШ од 2. децембра оцењено је да је морал међу балистима „врло слаб“, да су „маса [...] у колебању“ и да је „потребан [...] само мало јачи удар па да се изврши њихово одвајање од зликовачких вођа“.<sup>1235</sup>

Наведено мишљење косовскометохијског Оперативног штаба демантовао је већ истог дана, 2. децембра, напад балиста на Урошевац. Мада је становништво околних села неколико дана раније обавестило Штаб 2. косовско-метохијске бригаде НОВЈ у граду о окупљању већег броја балиста у Гадимљу, Муховцу, Лугацији и Језерцу, ОШ НОВ и ПО Косова и Метохије издао је наредбу о измештању 3. и 4. батаљона ове дивизије у Призрен, где су се налазила њена преостала два батаљона. Наредбу је требало извршити 2. децембра, али је она била опозвана услед напада албанских одметника. Осим наведених јединица 2. косовско-

<sup>1230</sup> Војни архив (ВА), Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ), к. 184, ф. 29, д. 30/1; 31/1; 32/1; 34/1; 37/1; 39/1; 45/1; 46/1; 47/1.

<sup>1231</sup> Митровски, *н. д.*, 288–289.

<sup>1232</sup> ВА, НОВЈ, к. 232, ф. 2, д. 6.

<sup>1233</sup> ВА, НОВЈ, к. 1362, ф. 2, д. 9; д. 13.

<sup>1234</sup> *Зборник НОР*, том VII, књ. 4, док. бр. 164: Извештај Штаба петнаестог корпуса НОВ и ПОЈ од 25. новембра 1944. год. Главном штабу НОВ и ПО Македоније о резултатима операција против балистичких банди од 15–25. новембра на сектору Кичево–Гостивар, 331–340.

<sup>1235</sup> ВА, НОВЈ, к. 1411, ф. 1, д. 1/1.

метохијске бригаде, град је бранио омладински батаљон који је био изузетно слабо опремљен.<sup>1236</sup>

У акцији је учествовало не мање од 2.000 балиста, распоређених у две групе.<sup>1237</sup> Прва група, предвођена Тазимом Лугацијом и Хисеном Трпезом, извршила је напад из правца планине Жеговац, док је друга, на челу са Авдуљом Дуром и Ризом Гогом, истовремено организовала препад на јужној и југоисточној страни. Балисти су најпре заузели празне касарне у граду, зграду бивше жандармеријске станице и тзв. црногорску махалу. У другој половини дана браниоцима је пружио помоћ један батаљон 3. косовско-метохијске бригаде НОВЈ па су нападачи 3. децембра били одбијени у потпуности. Током дводневне борбе јединице 2. и 3. косовско-метохијске бригаде имале су око 30 погинулих и између 40 и 50 рањених војника, док је на другој страни, према проценама ОШ, погинуло око 200 балиста.<sup>1238</sup> Осим тога, у дану напада на Урошевац, групу од око 300 балиста разбила је код села Врбице претходница 2. батаљона 46. српске дивизије НОВЈ, уз губитке од 10 погинулих и 15 рањених војника.<sup>1239</sup>

Уочи напада на Урошевац дезертирао је недавно постављени командант места Хамдија Јашаревић, који је балистима пренео значајне информације о распореду, бројном стању и наоружању снага НОВЈ, утврђеним тачкама у граду и оперативним плановима. Његово деловање током рата на месту команданта среске полиције, односно команданта жандармерије у Косовској Митровици, било је познато југословенским властима, али је овим видом сарадње, успостављеним у осетљивом тренутку утврђивања нових органа државне управе средином новембра 1944, требало још једном показати правац нове националне политике „нове државе“ према албанском становништву.<sup>1240</sup> Сасвим супротно очекивањима Оперативног штаба НОВ и ПО Косова и Метохије, током борби за Урошевац уз Хамдију Јашаревића балистима је пришао одређени број новомобилисаних албанских бораца из састава 2. косовско-метохијске бригаде.<sup>1241</sup>

У извештајима југословенских војних власти с краја 1944. наведено је како слабост јединица НОВЈ, осим проблема лошег наоружања и опреме, произлази из њиховог борбеног састава. Почетком децембра под руководством ОШ НОВ и ПО Косова и Метохије налазило се шест бригада (1, 2, 3, 4, 5. и 7.) и два одреда (Ибарски и Источки), односно око 11.000 бораца, међу којима је било преко 4.000 „новомобилисаних Шиптара“ и исто толико новомобилисаних „Срба и Црногораца“. Отуда су јединице НОВЈ на Косову и Метохији биле „неучвршћене и непроверене кроз акције и самим тим несигурне“. Након пријема нових бораца формиране су 13. и 20. децембра 6. и 8. косовско-метохијска бригада. У другој половини истог месеца добровољну мобилизацију на простору Косова спроводила је 7, а у Метохији 8. косовско-метохијска бригада. Према извештају Оперативног штаба од 25. децембра, обе бригаде имале су укупно око 6.000 људи од којих је под оружјем било око 4.000. Обласно војно руководство уверавало је ГШ НОВ и ПО Србије да ће до краја године обе наведене бригаде окупити по 5.000 бораца.<sup>1242</sup> Предвиђајући скори слом балиста, Оперативни штаб је предлагао да након ликвидације „главног непријатељског упоришта“ у Дреници одређени број сво-

<sup>1236</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 485–488; Spasoje Đaković, *Sukobi na Kosovu*, (Beograd: Narodna knjiga, 1984), 238–240; Борозан, *н. д.*, 494–497.

<sup>1237</sup> Архивски извори нису сагласни по питању броја албанских побуњеника који су извршили напад на Урошевац. У сећањима савременика стоји да је на страни балиста било између 2.000 и 4.000 људи под оружјем. – Божовић и Вавић, *н. д.*, 487; Đaković, *н. д.*, 239; Видачић, *н. д.*, 24.

<sup>1238</sup> ВА, НОВЈ, к. 184, ф. 31, д. 29/1.

<sup>1239</sup> ВА, НОВЈ, к. 1341, ф. 1, д. 54/5; к. 184, ф. 30, д. 29/1; 24/1; Đaković, *н. д.*, 240; Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952*, 248–247; Видачић, *н. д.*, 24–26.

<sup>1240</sup> Именовање Хамдије Јашаревића за команданта места у Урошевцу након ослобођења града 17. новембра 1944. у првом реду је подржао Исмет Шаћири, према чијим је речима та одлука имала привремени карактер. – Ismet Shaqiri, *Më kujtohet...*, II, (Prishtinë: Rilindja, 1985), 261–274.

<sup>1241</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 15, док. бр. 129: Извештај Оперативног штаба НОВ и ПО за Космет од 4. децембра 1944. год. Главном штабу НОВ и ПО за Србију о ситуацији на Космету, 331–333.

<sup>1242</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 215: Извештај Оперативног штаба НОВ и ПО Космета од 25. децембра 1944. Главном штабу Србије о формирању команди подручја, 759–760.

јих јединица упути изван области Косова и Метохије. Говорено је како би на тај начин све „непроверено људство“ могло да се „покаже у борби против непријатеља“, док би уједно везе са балистичким агентима биле покидане.<sup>1243</sup>

Током напада балиста на Урошевац, 2. децембра 1944, у борби против снага НОВЈ код села Краљане, недалеко од Радоњичког језера, погинуо је Ферхат-бег Драга, албански првак и некадашњи вођ Цемијета.<sup>1244</sup> У првој половини децембра јединице НОВЈ спроводиле су акцију „чишћења терена“ и одузимања оружја од становништва у околини Вучитрна, Приштине и Липљана. У периоду од 27. новембра до 12. децембра 46. српска дивизија НОВЈ запленила је 338 пушака са неколико хиљада метака и два пушкомитраљеза, при чему је било убијено око 40 балиста. С друге стране, у дивизији је страдало 7 и рањено је 15 бораца. Забележено је како су оружје доносили и сâми албански добровољци који су приступали јединицама НОВЈ. Ипак, одређени број ових бораца је кроз неколико недеља дезертирао, односећи задужено наоружање. Истовремено су јединице НОВЈ напуштале и новомобилисани Срби, али они, како стоји у војним документима, „не односе оружје, већ без оружја бјеже“.<sup>1245</sup> Према оцени ОШ НОВ и ПО Косова и Метохије, исход децембарске акције разоружавања становништва, у првом реду албанског, „с обзиром на количину оружја коју имају те масе“, био је „врло слаб“.<sup>1246</sup>

Средином децембра 1944. југословенске војне власти имале су сазнања о деловању балиста у области Дренице, Жеговца, Чичавице и Кознице, као и о плану напада на Гњилане, утврђеном почетком истог месеца. У вези с тим било је предвиђено да помоћ косовско-метохијским јединицама у сузбијању албанске побуне пруже 41. и 42. македонска дивизија, које су претходно деловале у рејону Кичева и Скопске Црне Горе. Посебно тешке борбе током 18. и 19. децембра водила је 17. бригада 41. дивизије против 2.000 балиста у околини Гњилана.<sup>1247</sup> Ипак, руководство косовско-метохијског Оперативног штаба заступало је мишљење да су „шиптарске банде у опадању“, да „развој ситуације [тече] у нашу корист“, те да „сви они Шиптари који нису вршили злочине“ желе да се врате својим кућама. Исказивано је уверење да ће снаге НОВЈ „успешно ликвидирати непријатеља, сводећи га на групице најо-корелијих зликоваца“.<sup>1248</sup>

Насупрот наведеном мишљењу, балисти су у ноћи између 19. и 20. децембра 1944. недалеко од Гњилана напали 17. бригаду 42. македонске дивизије НОВЈ и притом убили око 100 бораца, запленили комору, све минобацаче и један тешки митраљез. Већина македонских бораца је након пораза била у потпуности дезоријентисана. Један број одступио је према Гњилану, други према Бујановцу, а остали припадници 17. бригаде скривали су се по околним селима.<sup>1249</sup> На другој страни, према каснијим изјавама заробљених балиста, у акцији је погинуло око 500 нападача.<sup>1250</sup>

Три дана доцније између 1.000 и 2.000 балиста<sup>1251</sup> предвођених имамом Мулом Идризом напало је Гњилане из правца севера и југа. Претходно заробљени балисти говорили су како су се у Гњиланском срезу „дигли сви на оружје: старо и младо, мушко и женско“, те да

<sup>1243</sup> Исто, књ. 15: Борбе у Србији 1944. год. (Београд, Војноисторијски институт: 1957), док. бр. 129: Извештај Оперативног штаба НОВ и ПО за Космет од 4. децембра 1944. год. Главном штабу НОВ и ПО за Србију о ситуацији на Космету, 331–333.

<sup>1244</sup> Борозан, *н. д.*, 501.

<sup>1245</sup> ВА, НОВЈ, к. 1413, ф. 2, д. 19.

<sup>1246</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 15, док. бр. 169: Извештај Штаба четрдесет шесте НО дивизије Штабу тринаестог корпуса НОВЈ о борбама и ситуацији на Космету од 27. новембра до 12. децембра 1944. године, 413.

<sup>1247</sup> ВА, НОВЈ, к. 232, ф. 3, д. 3–111; 3–112; к. 233, ф. 8, д. 8; Митровски, *н. д.*, 289.

<sup>1248</sup> Исто, том I, књ. 15, док. бр. 187: Извештај Оперативног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију од 17. децембра 1944. год. Главном штабу НОВ и ПО Србије о ситуацији на Космету и о распореду јединица, 547–550; ВА, НОВЈ, к. 1411, ф. 3, док. бр. 1/1.

<sup>1249</sup> Видачић, *н. д.*, 27–29.

<sup>1250</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1, д. 9–1.

<sup>1251</sup> Према каснијој изјави Муле Идриза, у нападу на Гњилане учествовало је око 800 балиста. – Đaković, *н. д.*, 240.

балисти „имају доста оружја како аутоматског тако и тешких и лаких минобацача“.<sup>1252</sup> Нападчима је помоћ пружио становништво околних села, али и Албанци у самом Гњилану, пуцајући из својих кућа на припаднике НОВЈ, па су балисти убрзо овладали готово целим градом. О приликама унутар НОВЈ на простору Косова и Метохије и околностима у којима је вођена борба против балиста најпотпуније сведочи случај убиства Петра Слијепчевића, командира 4. чете 3. батаљона 5. косовско-метохијске бригаде, које је починио његов саборац албанске националности у току одбране Гњилана.<sup>1253</sup> Нападаци су, ипак, одбијени истог дана, након доласка 3. батаљона 5. косовско-метохијске бригаде. У сукобу је погинуло 65 балиста, међу којима се налазио Шефки Десивојца, један од предводника напада. У широј околини града борбе мањег обима вођене су наредних десетак дана. До почетка 1945. косовско-метохијске и македонске јединице НОВЈ одбиле су главнину балистичких снага, спалиле три албанска села и успоставиле контролу над простором између Гњилана, Бујановца и Прешева. Област Скопске Црне Горе била је привремено умирена након победе бораца 16. македонске и 4. шиптарске бригаде над већом групом балиста код села Жмује и Гмине 31. децембра 1944. Тада је заробљено 500 одметника, од којих је 200 добровољно приступило НОВЈ док су остали разоружани и пуштени кућама.<sup>1254</sup> С друге стране, на подручју Дренице, Жеговца, Рогозне и Чичавице још увек су деловале групе побуњеника.<sup>1255</sup>

Децембарски догађаји на Косову и Метохији показали су да јединице НОВЈ, слабо опремљене и без довољног броја стручних кадрова и поузданих бораца, нису имале снаге да балистичку побуну сузбију у потпуности. Оперативни штаб НОВ и ПО Косова и Метохије је већ 4. децембра 1944, непосредно након напада балиста на Урошевац, упутио Главном штабу НОВ и ПО Србије молбу да пошаље „неколико добрих бригада“, одређени број војних и политичких руководилаца и помоћ у „оружју и материјалу“, јер је „велики број“ косовско-метохијских бораца био „без оружја“.<sup>1256</sup> Тражену помоћ Оперативни штаб није добио, те се у истом смислу поново обратио Главном штабу НОВ и ПО Србије 17. децембра.<sup>1257</sup> Мада је формирањем команди подручја у Приштини, Косовској Митровици, Пећи, Призрену и Урошевцу до 20. децембра формално био завршен процес успостављања југословенских војних власти на простору Косова и Метохије, снаге НОВЈ нису имале стварну власт над читавом облашћу.<sup>1258</sup>

Главни штаб НОВ и ПО Србије налагао је косовскометохијском Оперативном штабу да потребан број кадрова обезбеди из сопствених редова. У вези с тим, пуковник Петар Брајовић, заменик команданта Оперативног штаба НОВ и ПО Косова и Метохије, писао је крајем децембра 1944. како „није ствар у томе да ми избегавамо да примимо људе осредње, него у томе да ми стварно оскудевамо у кадровима с обзиром на број јединица. На пример: наша потражња за начелнике штабова оправдана је јер ми у целој војсци имамо свега четири бивша југословенска официра. Код нас је проблем наћи писмена човека.“ Указивао је, такође, на слаб учинак у раду привремених команди места, формираних средином децембра у мањим центрима где „није било других власти“. Према његовим речима, руководство ових команди било је „без икаквог ранијег искуства“, па је остваривало само „почетничке резултате“. Осим

<sup>1252</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1, д. 9–1.

<sup>1253</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 488–490; Никчевић, *н. д.*, 81–86; Bogomir Stanković, *Kosovsko pomoravlje u revoluciji 1941–1945*, (Niš: Prosveta, 1975), 219–228.

<sup>1254</sup> Митровски, *н. д.*, 293–194; Taip Taip, *Albanci na Sremskom frontu. Četvrta (sedma) albanska udarna brigada NOV i PO Makedonije*, (Beograd: Narodna armija, 1981), 61.

<sup>1255</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1, д. 10-1; Божовић и Вавић, *н. д.*, 494; Đaković, *н. д.*, 240–241; Stanković, 219–228; Милковић, *н. д.*, 265–283; Sinan Hasani, *Kosovo – istine i zablude*, (Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1986), 126–129; Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952*, 249–265.

<sup>1256</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 15, док. бр. 129: Извештај Оперативног штаба НОВ и ПО за Космет од 4. децембра 1944. год. Главном штабу НОВ и ПО за Србију о ситуацији на Космету, 333.

<sup>1257</sup> *Исто*, том I, књ. 15, док. бр. 187: Извештај Оперативног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију од 17. децембра 1944. год. Главном штабу НОВ и ПО Србије о ситуацији на Космету и о распореду јединица, 547–550.

<sup>1258</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 215: Извештај Оперативног штаба НОВ и ПО Космета од 25. децембра 1944. Главном штабу Србије о формирању команди подручја, 759–760; Глишић и Миљанић, *н. д.*, 323.

тога, јединице НОВЈ на Косову и Метохији оскудевале су у пропагандном материјалу. „Наша надлештва“, стајало је у писму Петра Брајовића, „немају слика Титових, Стаљинових и осталих“. На готово свим нивоима југословенских војних структура у овој области осећао се недостатак у руководећем кадру, а опремљеност војника била је „врло слаба“.<sup>1259</sup>

У првој половини јануара 1945, услед изузетно ниских температура<sup>1260</sup> и недостатка хране, балисти нису предузимали акције значајнијег обима.<sup>1261</sup> Током овог затишја НОВЈ је вршила поуну својих јединица, припремајући одређени број бораца за учешће у операцијама на Сремском фронту. У складу са наредбом Врховног штаба од 1. јануара,<sup>1262</sup> између 10. и 16. јануара у источни Срем превезено је 15.400 бораца, припадника 15. македонског корпуса. У његовом саставу налазила се и 7. шиптарска ударна бригада, формирана 7. јануара 1945. на основама 4. шиптарске бригаде, чији су старешински и борачки састав готово у потпуности чинили Албанци.<sup>1263</sup> Укупан број њених припадника 1. фебруара, 15 дана по доласку у Добановце, износио је 2.796 људи, али је само четвртина бораца била под оружјем. Овај проблем био је присутан у свим јединицама 15. македонског корпуса на Сремском фронту. Прекобројно људство размештано је у допунске батаљоне који су се налазили под непосредном командом штабова бригада.<sup>1264</sup> Тако је у 7. шиптарској ударној бригади задржано око 1.400 бораца, док су остали упућени у допунске јединице.<sup>1265</sup>

До краја јануара исте године забележено је неколико случајева дезертирања у 7. шиптарској и 14. македонској бригади. Током реорганизације 15. македонског корпуса крајем фебруара и током прве половине марта 1945. извршене су одређене измене у командном саставу њему потчињених штабова бригада и команди батаљона и чета. Нафи Сулејмани био је смењен са места команданта 7. шиптарске бригаде и на то место постављен Чедомир Ђукић. Политички комесар био је најпре Џафер Кодра, а потом Ђорђија Бановић, док је дужност начелника штаба обављао Боро Тодоровски.<sup>1266</sup>

Током јануара 1945. мобилизација ширег обима је, осим у Македонији, спровођена на простору Косова и Метохије, будући да је према наредби ГШ НОВ и ПО Србије крајем месеца требало послати на Сремски фронт преко 10.000 косовско-метохијских бораца. Средином јануара предвиђено је да се 6, 7. и 8. косовско-метохијска бригада прикључе допунским јединицама НОВЈ у Банату.<sup>1267</sup> Наредбама Врховног штаба НОВ и ПО Југославије о начину поуне оперативних јединица од 25. и 30. децембра 1944, утврђено је да пријем нових бораца у састав НОВЈ „могу вршити само за то надлежне војне позадинске установе“, док је наредбом ВШ од 1. јануара 1945. изричито забрањено „регрутовање људства непосредним узимањем од стране јединица“. Исто је потврђено наредбом ВШ од 1. фебруара 1945.<sup>1268</sup>

<sup>1259</sup> Исто, том I, књ. 19, док. бр. 215: Извештај Оперативног штаба НОВ и ПО Космета од 25. децембра 1944. Главном штабу Србије о формирању команди подручја, 759–760.

<sup>1260</sup> Према сећањима Рајка Видачића, припадника ОЗН у Урошевцу, током јануара 1945. жива у термометру спуштала се испод  $-30^{\circ}\text{C}$ . – Видачић, *н. д.*, 44.

<sup>1261</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1, д. 10–1.

<sup>1262</sup> ВА, НОВЈ, к. 237, ф. 1, д. 1.

<sup>1263</sup> Тапи, *н. д.*, 59–84.

<sup>1264</sup> Митровски, *н. д.*, 280–281; Кирил Михајловски Грујица, *Трећа македонска НОВ бригада*, (Београд: Војноиздавачки завод, 1976), 274–281.

<sup>1265</sup> Тапи, *н. д.*, 66, 70–72.

<sup>1266</sup> Љубивоје Пајовић и други, *Сремски фронт 1944–1945*, (Београд: БИГЗ, 1979), 255; Митровски, *н. д.*, 280–281, 296–309; Михајловски Грујица, *н. д.*, 274–281; Тапи, *н. д.*, 73–75.

<sup>1267</sup> ВА, НОВЈ, к. 191, ф. 21/1, д. 21; к. 1341, ф. 1/1, д. 3; Божовић и Вавић, *н. д.*, 494; Никчевић, *н. д.*, 93; Ђаковић, *н. д.*, 240–241; Stanković, 219–228; Милковић, *н. д.*, 265–283; Hasani, *н. д.*, 126–129; Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952*, 249–265.

<sup>1268</sup> *Zbornik NOR*, том II, књ. 14, док. бр. 497: Naređenje Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 25. decembra 1944. za formiranje dopunskih brigada, 435–437; док. бр. 507: Naređenje Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 30. decembra 1944. svim glavnim štabovima i štabovima korpusa i divizija o načinu popune jedinica iz dopunskih brigada i bataljona, 451–453; Исто, том II, књ. 15: Dokumenti Centralnog komiteta KP Jugoslavije i Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije i Generalštaba JA, 1. januar – 15. maj 1945. (Београд: Војноисторијски институт, 1982), док. бр. 1: Naređenje Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 1. januara 1945. glavnim štabovima u vezi sa regrutovanjem ljudstva za popunu jedinica, sa načinom njihove obuke i formiranjem dopunskih jedinica i regrutnih centara, 7; док. бр.

Изузетак је начињен једино на простору Косова и Метохије. Оперативни штаб НОВ и ПО Косова и Метохије издао је 12. јануара 1945. наредбу о мобилизацији док су следећег дана, на састанку одржаном у Србици, Фадиљ Хоџа, командант ОШ, и Крсто Филиповић, политички комесар овог штаба, овластили албанског барјактара Шабана Полужу да спроведе пријем људства у Дреничком, Вучитрнском и Лапском срезу. Том приликом представници југословенских војних власти добили су усмене гаранције да ће новомобилисани Албанци бити прикључени 7. косовско-метохијској бригади и да ће потом у њеном саставу бити упућени на Сремски фронт. Постоје индиције да је Шабан Полужа започео мобилизацију и пре овог договора.<sup>1269</sup> У Шаљи је споразум о мобилизацији албанског становништва постигнут са Адемом Воцом. И он је, попут Шабана Полуже, изјављивао пуну лојалност према југословенским властима, те је био изабран за одборника у Обласном народноослободилачком одбору (НОО) Косова и Метохије. Осим наведеног, јединицама 6, 7. и 8. косовско-метохијске бригаде прикључили су се Авдуљ Дура,<sup>1270</sup> балистички командант у области Шар-планине и Скопске Црне Горе, и Зија Кошара, ратни командир жандармеријске станице у Шљивову код Урошевца.<sup>1271</sup> Током ових преговора југословенске војне власти нису спроводиле разоружавање, већ је новомобилисаним борцима, међу којима је понајвише било бивших колаборациониста, било дозвољено да задрже наоружање.<sup>1272</sup>

Снагом сопственог ауторитета међу албанским становништвом вођи балиста остваривали су на пољу мобилизације знатно више успеха од југословенских војних власти. О њиховој непосредној одговорности за злочине почињене током рата, сарадњи са окупатором и учешћу у борбама против снага НОВЈ, Оперативни штаб НОВ и ПО Косова и Метохије поседовао је поуздане информације, али се веровало да ће се путем придобијања истакнутих албанских првака остварити „продор у шиптарске масе“ и обезбедити шира база за поуну јединица НОВЈ. На другој страни, прихватањем договора о уласку у југословенску војску вођи побуне настојали су да очувају људство током зимских месеци и изврше прегруписивање снага након пораза из децембра 1944.<sup>1273</sup>

О таквој тактици борбе против југословенске државе разговарано је на састанку у селу Кациколу 29. децембра 1944, којем су присуствовали албански главари са подручја Косова и Метохије и Лебанског среза. Према каснијим сазнањима Штаба Корпуса народне одбране Југославије (КНОЈ), тада је донесена одлука „да се сви [балисти] организују и на пролеће отпочну са акцијама“. Југословенске војне власти училе су „да после овог њиховог ‘збора’ следује њихова масовна предаја“.<sup>1274</sup> Већ 2. јануара 1945. примећено је како балисти „имају намеру да се увуку у наше организације и [да] шаљу извештаје својим одметницима“.<sup>1275</sup> Тако се до 20. јануара у групама предало око 2.000 балиста, који су убрзо били сврстани у јединице НОВЈ.<sup>1276</sup>

У складу са наредбом Оперативног штаба, 6. и 8. косовско-метохијска бригада упућене су средином јануара из Гњилана у Бујановац. Предвиђено је, такође, да се Шабан Полужа са новомобилисаним борцима у саставу 7. косовско-метохијске бригаде упути у Подујево и потом у Куршумлију. Непосредно пред полазак 19. јануара ова бригада подељена је у три

---

77: Naređenje vrhovnog komandanta NOV i POJ od 1. februara 1945. za otklanjanje uočenih grešaka i propusta pri izvršenju mobilizacije, 148–151.

<sup>1269</sup> Medenica, *n. d.*, 136.

<sup>1270</sup> Авдуљ Дура је у јуну 1945. био демобилисан због старости. По повратку на Косово и Метохију био је ухапшен под оптужбом за злочине почињене над српским и другим неалбанским цивилним становништвом у Другом светском рату, али је убрзо побегао из затвора и организовао своју одметничку групу. Ликвидиран је 28. јуна 1949. – Видачић, *n. d.*, 57–58; Џелетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952*, 327–328.

<sup>1271</sup> Божовић и Вавић, *n. d.*, 491–495; Dželetović Ivanov, *21. SS-divizija Skenderbeg*, 254–256; Милковић, *n. d.*, 283–289; Видачић, *n. d.*, 41–43.

<sup>1272</sup> Мадић и Јончић, *n. d.*, 182–183.

<sup>1273</sup> Đaković, *n. d.*, 244–252; Божовић и Вавић, *n. d.*, 491–504; Џелетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952*, 265–272.

<sup>1274</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1, д. 1/1.

<sup>1275</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1, д. 9–1.

<sup>1276</sup> АЈ, 507, Централни комитет Комунистичке партије Југославије (ЦК КПЈ), 1945/201.



ешалона од по 2.500 људи. Трећи ешалон чинили су готово у потпуности саборци Шабана Полузе, који је на путу до Подујева самоиницијативно мобилисао још око 2.000 бивших балиста. Имајући у виду опасност од масовног дезертирања и побуне, Оперативни штаб издао је 17. јануара тајну наредбу о распоређивању јединица Народне одбране и 26. и 27. бригаде из састава 46. српске дивизије дуж обе стране пута између Приштине и Куршумлије.<sup>1277</sup> Према овој наредби, појединце или групе које буду пронађене изван поменутог правца требало је „разоружавати, хапсити и предавати батаљону Народне одбране у Приштини“.<sup>1278</sup> Истовремено је 1. батаљон 5. косовско-метохијске бригаде спровео акцију разоружања села Трнаве у Дреници, док је 26. бригада разбила групу балиста у области западно од Лужана и Подујева.<sup>1279</sup> До краја јануара 1945. укупно је мобилисано око 9.000 бораца, који су према речима Миладина Поповића, секретара Обласног комитета (ОК) КПЈ за Косово и Метохију, готово сви били Албанци.<sup>1280</sup>

Према подацима Штаба КНОЈ, 6. и 8. косовско-метохијска бригада НОВЈ, у чијем саставу се налазило и око 250 ухапшених дезертера, кретале су се по предвиђеном плану без тешкоћа. С друге стране, Шабан Полуза је по доласку у Подујево 23. јануара 1945. одржао говор својим саборцима и потом отказао лојалност југословенским војним властима, одбивши наредбу о даљем напредовању према Куршумлији. У току истог дана Шабан Полуза је више пута разговарао са представницима југословенских војних власти, али је договор изостао. Према писању Гојка Меденице, Миладин Поповић је у телефонском разговору укорио Павла Брајовића, команданта 4. косовско-метохијске бригаде, који је предлагао оружану разрешење кризе.<sup>1281</sup> У извештајима јединица КНОЈ стајало је како „једна дивља група Шиптара шврља по [околним] селима услед неодлучности војничких штабова“, да броји око 3.000 људи и да „није усамљена“.<sup>1282</sup>

Коначно, Оперативни штаб НОВ и ПО Косова и Метохије издао је наредбу о опкољавању побуњеника, које је требало напасти наредног дана уколико нови преговори пропадне. Међутим, када су Шабан Полуза и његове присталице поново одбили да крену према северу и упутили се натраг у Дреницу, борци 5. косовско-метохијске и 25. бригаде 46. српске дивизије пропустили су их без отпора. Остало је нејасно да ли су јединице НОВЈ остале пасивне услед неспоразума или издаје командног кадра.<sup>1283</sup> Тек по проласку главнине снага Шабана Полузе 25. јануара дошло је до оружаног сукоба у области између Бабиног Моста и Бариљева, након чега су побуњеници одступили према Дреници.<sup>1284</sup> Током наредних дана у Полузи, Глоговцу, Коморану и осталим дреничким селима „непријатељ“ је мобилисао „све од 15 до 60 година“.<sup>1285</sup>

Истовремено се у Шаљи побунило између 2.000 и 3.000 балиста предвођених Адемом Воцом.<sup>1286</sup> Одметници су 26. јануара 1945. заузели Стари Трг и рудник Трепчу, потиснули јединице 3. батаљона 25. бригаде и напали Косовску Митровицу. Према сазнањима Космет-

<sup>1277</sup> Мадих и Јончић, *н. д.*, 184–185.

<sup>1278</sup> ВА, НОВЈ, к. 1341, ф. 4, д. 1/1; 2/1.

<sup>1279</sup> Никчевић, *н. д.*, 97; Dželetović Ivanov, *21. SS-divizija Skenderbeg*, 256–258.

<sup>1280</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/308.

<sup>1281</sup> Medenica, *н. д.*, 138.

<sup>1282</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/III, д. 26–1.

<sup>1283</sup> У извештају Штаба 46. дивизије НОВЈ упућеном Главном штабу НОВ и ПО Србије 27. јануара 1945. наведено је како је Шабану Полузи „дат рок до 24. јануара да крене из Подујева али он то није урадио“, већ је „за ово време [...] организовао и прикупио банду и намерно одуговлачио одговоре на друге ултиматуме, те јединице [НОВЈ] нису имале као ни штабови један одређен задатак и почетак за напад“. Тако је Шабан Полуза „успео са овом групом да прође поред наших јединица без борбе. Видећи ову његову шпекулацију наше јединице извршиле су напад слеђа“, натеравши одметнике „у панични бијег“. – ВА, НОВЈ, к. 1341, ф. 1/3, д. 7. Насупрот наведеном, поједини аутори писали су о „оклевању и колебању Оперативног штаба“. – Никчевић, *н. д.*, 97; Medenica, *н. д.*, 139.

<sup>1284</sup> ВА, НОВЈ, к. 1341, ф. 6, д. 1/1; ф. 9, д. 8/3; Никчевић, *н. д.*, 95–97; Божовић и Вавић, *н. д.*, 498–499; Борозан, *н. д.*, 497–499; Мадих и Јончић, *н. д.*, 185–188.

<sup>1285</sup> ВА, НОВЈ, к. 1411, ф. 4, д. 1.

<sup>1286</sup> Видачић, *н. д.*, 29–31; Мадих и Јончић, *н. д.*, 188.

ске бригаде Народне одбране (НО),<sup>1287</sup> Адем Воца одржавао је „везу преко Копаоника са четничким бандама Жике Марковића“, команданта 2. косовског корпуса.<sup>1288</sup> Нападаци су били одбијени крајем истог дана, након доласка 1. и 4. батаљона 25. бригаде, три батаљона Косметске бригаде НО, 27. бригаде 46. дивизије и 5. косовско-метохијске бригаде. Погинуло је око 300 балиста, док је 180 заробљено, разоружано и потом пуштено кућама. У борби је рањен и сâм Адем Воца, који се у ноћи између 26. и 27. јануара са одредом од 300 до 400 балиста повукао према Копаонику.<sup>1289</sup> У току наредног дана снаге НОВЈ вршиле су претрес по околним селима, спаљујући куће из којих је пружан оружани отпор. Око 200 балиста на челу са Мехметом Градицом пробило се до Дренице, где су се придружили Шабану Полуџи. До краја јануара 1945. јединице 27. српске и 5. косовско-метохијске бригаде и Народне одбране разбиле су мање групе одметника и успоставиле контролу над дреничким селима, док се албанско становништво које је испрва одступало са балистима убрзо вратило својим кућама.<sup>1290</sup> Током тих дана повремено је долазило до тешких борби чији се исход до самог краја није могао наслутити. Наведено можда најпотпуније илуструје напад балиста на 3. батаљон 5. косовско-метохијске бригаде, изведен из више праваца 30. јануара код села Ново Пољанце. Тада је у налетима вођена блиска борба бомбама и бајонетима, будући да је највећи број аутоматског оружја услед изузетно ниске температуре био неупотребљив. Услед снажног напада балиста батаљон је био принуђен на одступање и у том тренутку његову 1. чету напали су припадници партизанске страже, састављене од недавно мобилисаних Албанаца, заробивши притом писара батаљона, референта санитета и једног рањеног борца.<sup>1291</sup>

У току борби са одметницима у Шаљи 26. јануара 1945. снаге НОВЈ разбиле су групу од око 3.000 балиста предвођених Шабаном Полужом. Штаб Косметске бригаде НО предложио је да се искористи тренутна дезоријентисаност у противничком табору и спроведе свеобухватна акција у свим центрима отпора, али је ту замисао, како је наведено у једном извештају овог штаба, „омео опортунизам код извесних војничких руководиоца“.<sup>1292</sup> Борбе мањег

<sup>1287</sup> Косметска бригада Народне одбране формирана је 26. јануара 1945. у Приштини, по наређењу Начелства Одељења за заштиту народа за Косово и Метохију. У том тренутку њен састав чинила су три батаљона укупне јачине од 1.600 бораца, прекомандованих из косовско-метохијских оперативних јединица НОВЈ. Крајем јануара образован је 4. батаљон, којем су придодати борци из 5, 6. и 7. косовско-метохијске бригаде. На месту команданта Косметске бригаде Народне одбране налазио се Павле Брајовић, на месту заменика команданта Митар Дабановић, а на месту политичког комесара Лазар Суботић. Штабови батаљона и команде чета најпре су били непотпуни. За званичан датум формирања Косметске бригаде НО узет је 11. март 1945, када су њени борци положили заклетву. Одлуком Штаба Корпуса народне одбране Југославије ова бригада била је реорганизована 29. јуна 1945. и у њен састав укључено је људство из 5. косовско-метохијске бригаде и 700 припадника среских пуномоћства и окружних одељења ОЗН. Након образовања 5. батаљона 5. јула, број бораца у Косметској бригади НО укупно је износио 3.701 (3.615 мушкараца и 86 жена). – ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/П, д. 23/1; 26–1; ф. 11, д. 2/1; Дмитар Тасић, „Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011), 163–165; Milorad Vavić, „Kosovskometohijska brigada KNOJA“, *Kosova – Kosovo* 9–10/1981, 507–508.

<sup>1288</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 11, д. 2/1.

<sup>1289</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/П, д. 27/1; 33/1; 34/1; к. 1341, ф. 1/3, д. 7; к. 1341, ф. 1/3, д. 7. Непосредно уочи ове борбе, 26. јануара 1945, ВШ издао је наређење да се једна дивизија из састава Другог корпуса НОВ и ПОЈ упутује у северну Албанију као помоћ снагама Народноослободилачке војске Албаније, али то није учињено вероватно услед распламсавања побуне балиста. – АЈ, 507, Комисија за међународне односе – Албанија (IX), IX, 1/IV–145.

<sup>1290</sup> ВА, НОВЈ, к. 223, ф. 7, д. 1/1; Никчевић, *н. д.*, 98–104; Божовић и Вавић, *н. д.*, 499–502; Đaković, *н. д.*, 244–247; Матић и Јончић, *н. д.*, 188–194; Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952*, 265–270.

<sup>1291</sup> Никчевић, *н. д.*, 104–109.

<sup>1292</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/П, д. 27/1. Наведена неодлучност била је сасвим супротна наредбама Штаба КНОЈ, који је свега пет дана раније, 21. јануара 1945, издао упутство свим јединицама „у погледу поступка у потерама и разбијању наоружаних непријатељских банди“: „I. [...] поступити одлучно и без попуштања до потпуног уништења или безусловне предаје, заробљенике као и оне који се предају прије борбе предавати ОЗНИ. II. Јатаке, којима се њихово дело може доказати или постоје за то утемељени основи подозрења, хапсити и предавати ОЗНИ са подацима прикупљеним у току хапшења. III. Појединце, за које постоји оправдана сумња да потпомажу или би били у стању потпомагати банде с обзиром на њихово политичко гледање,

обима вођене су свакодневно широм Дренице и Шаље. Ипак, Шабан Полуџа је до краја јануара успео не само да надокнади губитке, већ и да увећа број својих сабораца на око 6.000.<sup>1293</sup> Према извештају Косметске бригаде НО од 30. јануара 1945, у његовом штабу налазили су се један немачки официр, потом Муља Иљаз, Мифтар Бајрактари, Садик Љутани, Ук Садику и други истакнути албански прваци и колаборационисти.<sup>1294</sup>

Мада су јединице НОВЈ углавном имале успеха у борбама против албанских одметника, на терену ништа није наговештавало опадање снаге побуњеника. У ноћи између 30. и 31. јануара 1945. у селу Преказе, недалеко од Србице, дезертирало је свих 280 бораца новоформираног 4. (Омладинског) батаљона 1. косовско-метохијске бригаде и приклонило се Шабану Полуџи.<sup>1295</sup> На месту команданта батаљона налазио се Јусуф Ибрахими Гиљани, бивши жандармеријски наредник из времена окупације, док је дужност политичког комесара вршио Раиф Халими, такође бивши колаборациониста. Приликом пријема батаљона у 1. косовско-метохијску бригаду њен командант, Зуфер Мусић, изнео је предлог да се нови борци, сврстани у чете, распореде по већ постојећим батаљонима, али је Оперативни штаб НОВ и ПО Косова и Метохије сматрао да ће задржавањем целовитости батаљона обезбедити лојалност његових припадника. У побуни је заробљено 20 бораца 2. батаљона 1. косовско-метохијске бригаде и убијено троје команданата и руководиоца који су претходно у овај батаљон били упућени из других јединица НОВЈ. Партизанска стража, састављена од житеља Преказа – Албанаца, пружила је пуну подршку побуњеницима, убивши десетак рањеника и болничара у сеоској амбуланти.<sup>1296</sup> У вези са овим и другим инцидентима, Миладин Поповић јављао је почетком фебруара Централном комитету КПЈ како се „на сектору Дренице борбе [...] воде и даље“ против балиста који примењују „герилски начин ратовања повезан са фронталном борбом“. Очењено је, такође, да снаге НОВЈ имају „велике губитке“.<sup>1297</sup>

Према процени Штаба Црногорске бригаде НО,<sup>1298</sup> крајем јануара и почетком фебруара 1945. у граничној зони према Албанији повише Скадарског језера, налазила се група од око 1.000 четника, већином из племена Куча и Васојевића, и око 2.000 балиста за које се веровало да ће извршити напад у правцу Пећи.<sup>1299</sup> Такође, у области Дренице утаборило се преко 10.000 одметника, а у селу Брест, северно од Скопља, „појавила [се] једна група Шифтара јачине око 300“ људи.<sup>1300</sup> У вези с тим су јединицама косовско-метохијских бригада и 24. и 46. српске дивизије придружене 4. црногорска и 1. бокелска бригада, док је на подручју Скопске Црне Горе побуну сузбијала 41. македонска дивизија.<sup>1301</sup>

---

пасивно држање према нашем покрету, фамилијарних или пријатељских веза према непријатељу, одстранити бар за време чишћења с тог терена и заточити их на унапред установљеном месту. IV. У непријатељски расположена насеља, која по добивеним подацима потпомажу непријатеља или се непријатељске банде с времена на време у њима задржавају, упугити довољан број војника, који би био у стању да за време чишћења спречава противнику улазак и везу са тим селима, а становницима за то време спречити и улаз и излаз. V. Репресалије (паљевине, конфискације) предузети само у том случају, ако је за то дана у напред дозвола од стране руководећих политичких органа дотичне покрајине или области“ (ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/III, д. 25/1).

<sup>1293</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 11, д. 2/1.

<sup>1294</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/III, д. 31/1; к. 223, ф. 7, д. 1/1.

<sup>1295</sup> Како је овај батаљон био сачињен од групе гњиланских и витинских Албанаца, у архивским изворима и литератури најчешће се наводи под називом Шиптарски омладински батаљон.

<sup>1296</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 516; Никчевић, *н. д.*, 111–112; Милковић, *н. д.*, 297–306; Ђаковић, *н. д.*, 244, 262–263; Видачић, *н. д.*, 37–38; Medenica, *н. д.*, 148–152.

<sup>1297</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/309.

<sup>1298</sup> Формирање Црногорске бригаде НО трајало је од јуна до новембра 1944. Њен састав чинило је седам батаљона НО, попуњених људством из команди подручја и других активних јединица НОВЈ. Услед нередовних комуникација са Штабом КНОЈ ова бригада се у свом раду испрва ослањала на Одељење за заштиту народа за Црну Гору, Боку и Санџак. – ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 11, д. 3/1; Тасић, *н. д.*, 123–125, 262.

<sup>1299</sup> ВА, НОВЈ, к. 223, ф. 1, д. 29/1.

<sup>1300</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/III, д. 37/1; 40/1; к. 223, ф. 7, д. 1/1.

<sup>1301</sup> Видачић, *н. д.*, 37; Саво Дрљевић, „Контрареволуција на Косову и Метохији – завођење војне управе фебруара 1945. године“, *Историјски записи*, 4/1986, 198.

Упркос великом броју ангажованих југословенских војника, значајнијег успеха у борби против балиста није било. Показало се да међу јединицама НОВЈ није било координације, те да су добијене вести о броју, положају и намерама одметничких група често биле непрецизне и непоуздане. Брзим пребацивањем из једне области у другу и избегавањем фронталног сучељавања са снажнијим противником, албански одметници успевали су да сачувају људство, непрекидно угрожавајући позадину јединица НОВЈ.<sup>1302</sup> Тактика борбе балиста против југословенске државе у потпуности се темељила на искуству качачких акција против централне власти на овом простору током 19. и прве половине 20. века.

У циљу потпуне ликвидације балистичких група Врховни штаб НОВ и ПО Југославије донео је 8. фебруара 1945. одлуку „да се у Косову и Метохији заведе и успостави Војна управа, која ће бити орган војно-државне власти у поменутој области“. Истог дана пуковник Саво Дрљевић био је постављен на место команданта Војне управе и Оперативног штаба, док је пуковник Фадиљ Хоџа био смењен са пређашњег положаја и именован за заменика команданта Оперативног штаба. Смењен је био и Крсто Филиповић, а на место политичког комесара Оперативног штаба постављен је потпуковник Ђуро Меденица. Наведеном одлуком Врховног штаба формирана је, такође, Војна област на Косову и Метохији, која је била непосредно потчињена Војној управи, односно Оперативном штабу. Командант ове Војне области био је пуковник Никола Божанић. Коначно, Оперативни штаб НОВ и ПО Косова и Метохије био је изузет из надлежности Главног штаба НОВ и ПО Србије и стављен под непосредну команду Врховног штаба НОВ и ПО Југославије.<sup>1303</sup>

Осим наведеног, 8. фебруара 1945. именован је Штаб Оперативне групе бригада, формиране 1. фебруара, коју су чинили 3. и 5. косовско-метохијска бригада и Црногорска оперативна група, састављена од 6. црногорске и 1. бокелске бригаде.<sup>1304</sup> На место команданта овог Штаба био је постављен потпуковник Вељко Жижић, а на место комесара Вукалица Милутиновић. Истовремено, јединице 1, 2. и 4. косовско-метохијске бригаде обједињене су у оквиру новоформиране 52. косовске дивизије. За њеног команданта именован је пуковник Петар Брајовић, док је дужност комесара обављао Ацо Вукотић. Оперативна група бригада, 52. косовска и 46. српска дивизија (укупно око 30.000 војника) налазиле су се под непосредном командом Оперативног штаба.<sup>1305</sup> Такође, формиран су Тужилаштво и Војни суд, реорганизоване су санитарска, интендантска и техничка служба и извршене су одређене кадровске промене у војним јединицама.<sup>1306</sup> Уочи завођења Војне управе Оперативни штаб издао је наредбу за спровођење мобилизације војно способних мушкараца уз ширу акцију разоружања становништва у рејону Косовске Митровице. Одзив је, судећи према извештајима Штаба 25. бригаде, био веома добар, будући да је ова бригада током 8. и 10. фебруара мобилисала око 1.600 људи.<sup>1307</sup>

Непосредно по завођењу Војне управе на Косову и Метохији одред Адема Воџе је услед учесталих сукоба са снагама НОВЈ сведен на 60 људи, разбијених у неколико мањих група, док је у његовом најужем окружењу остало само шесторо балиста. Адем Воџа се убрзо повукао у своју кулу у селу Пасоми, које су 10. фебруара 1945. опколиле јединице 3. батаљона 25. српске бригаде. Након неуспелих преговора о предаји, југословенска војска је наредног дана извршила општи напад у којем су погинули Адем Воџа и петорица балиста, док је његов син Јашар Воџа био заробљен. На другој страни, страдало је 12 и рањено 24 припадника НОВЈ.<sup>1308</sup> Након ових борби успостављена је потпуна контрола над Шаљом, али је очување мира у наредним месецима подразумевало стално присуство југословенске војске на овом простору, на којем се, према проценама југословенских војних власти, још увек

<sup>1302</sup> Dželetović Ivanov, *21. SS-divizija Skenderbeg*, 323.

<sup>1303</sup> ВА, НОВЈ, к. 1411, ф. 4, д. 14; к. 25А, ф. 9, д. 16; 17.

<sup>1304</sup> ВА, НОВЈ, к. 1412, ф. 4, д. 11; ф. 2/5, д. 11; Dušan Živković, *Prva bokeljska NOU brigada*, (Kotor: Opštinski odbor SUBNOR, 1984), 212–217.

<sup>1305</sup> ВА, НОВЈ, к. 1411, ф. 4, д. 13; к. 25А, ф. 9, д. 16; 32.

<sup>1306</sup> Видачић, *н. д.*, 38–39.

<sup>1307</sup> Мадић и Јончић, *н. д.*, 219.

<sup>1308</sup> ВА, НОВЈ, к. 1341, ф. 1/III, д. 15; ф. 1/II, д. 10; к. 1412, ф. 5, д. 2.

налазило око 200 одметника.<sup>1309</sup> Око 1.000 балиста предвођених Шабаном Полужом и Мехметом Градицом након пораза на Чичавици 14. фебруара продрло је у Шаљу, али су их снаге НОВЈ убрзо одбиле.<sup>1310</sup> Током ових борби албанска села у подножју Чичавице „била су опустела“.<sup>1311</sup> Неборачко становништво отишло је у збег, док су се остали готово у потпуности придружили одметницима. Сећајући се ових догађаја, припадници НОВЈ наводили су како је „тешко [...] било наћи живу мушку главу“.<sup>1312</sup>

Средином фебруара 1945. Миладин Поповић јављао је Централном комитету КПЈ како одметничке групе „добијају све организованији карактер“, те да се „пошто их наше снаге разбију, поново [...] окупљају“.<sup>1313</sup> У то време у Дреници се налазило око 8.000 балиста, мада је њихов број убрзано опадао.<sup>1314</sup> У извештају обавештајног одсека Оперативног штаба од 12. фебруара 1945. наведено је како се „у области Косова и Метохије прилике [...] сређују“, те да је до тада положило оружје укупно „2.000 и неколико стотина“ одметника који су одмах затим приступили јединицама НОВЈ. Ипак, оцењено је како се „не може [...] казати да су они пријатељски расположени према нама и нашој војсци“, будући да је „један од главних мотива“ за предају био „страх од репресалија према њиховим кућама и фамилијама“.<sup>1315</sup> У периоду од 13. до 20. фебруара, према документима југословенских војних власти, предало се са оружјем 570 одметника који су на саслушању тврдили како их је сâм Шабан Полужа отпустио. Осим тога, претражујући шуме јединице 52. косовске дивизије, 5. косовско-метохијске бригаде и бригаде Народне одбране спорадично су наилазиле на спремишта оружја и муниције, као и на лешеве балиста погинулих у борбама вођеним средином фебруара. Забележено је да су мештани појединих села, раније лојални балистима, организовали страже „да не би банде улазиле [...] по храну“.<sup>1316</sup> Истовремено су се у јединице НОВЈ вратили „многи Арнаути“ из Прешевског среза који су дезертирели неколико недеља раније.<sup>1317</sup>

Претражујући терен планине Чичавице током 20. фебруара 1945. 2. батаљон 4. косовско-метохијске бригаде наишао је на групу од око 100 балиста предвођених Шабаном Полужом и Мехметом Градицом. Након краће борбе балисти су се повукли у село Трстеник, где су их наредног дана опколиле снаге НОВЈ. Општи напад на кућу у којој су се налазили вођи побуне извршен је у поподневним часовима. Међутим, група балиста пробила се из правца села Глобара, пробила обруч 1. и 3. батаљона, док су их борци 4. батаљона „мирно пропустили“. У извештају штаба 52. косовске дивизије од 23. фебруара 1945. наведено је како „није још утврђено“ да ли је у вези са држањем 4. батаљона било речи о „збуњености самих бораца“ или је дошло „до саботаже појединих руководиоца“.<sup>1318</sup> Решење ове дилеме уследило је у ноћи између 17. и 18. марта, када је од укупно 630 бораца овог батаљона дезертирало чак 460. Већина дезертера придружила се балистима, а југословенске војне власти разоружале су преосталих 170 бораца и потом их упутили у Призрен.<sup>1319</sup>

Шабан Полужа и Мехмет Градица успели су да избегну заробљавање, мада су у борби били тешко рањени. Већ у ноћи између 21. и 22. фебруара Шабан Полужа подлегао је повредама, а његово тело су припадници 5. косовско-метохијске бригаде пронашли у Врбовачкој

<sup>1309</sup> ВА, НОВЈ, к. 1311, ф. 1/III, д. 12.

<sup>1310</sup> ВА, НОВЈ, к. 1311, ф. 3/II, д. 2.

<sup>1311</sup> Предраг Миленковић, *Седамнаеста српска НОУ бригада*, (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1989), 269.

<sup>1312</sup> Никчевић, *н. д.*, 225.

<sup>1313</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/238.

<sup>1314</sup> ВА, НОВЈ, к. 1412, ф. 2, д. 13.

<sup>1315</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1, д. 1/1.

<sup>1316</sup> ВА, НОВЈ, к. 1412, ф. 2, д. 1; 2.

<sup>1317</sup> АЈ, Документи централних, покрајинских и нижих органа КПЈ и СКОЈ (792), Србија, II/381.

<sup>1318</sup> ВА, НОВЈ, к. 1412, ф. 2/1, д. 4.

<sup>1319</sup> Божица Славковић, „Дезертирање Албанаца из Југословенске армије након ослобођења Косова и Метохије (1944. и 1945)“, *Војноисторијски гласник*, 1/2011, 97.

реци.<sup>1320</sup> Тела Мехмета Градице, Рифата Маљокуа и Хазира Ђаке такође су убрзо пронађена у плитким гробовима недалеко од попришта битке. У борби током 21. фебруара погинули су Шабанов син Тафа, команданти Мифта и Гани Лауша и још 19 балиста, док је на другој страни страдало 15 и рањено 24 припадника НОВЈ.<sup>1321</sup> Судаћи према једном извештају Косметске бригаде НО, у овој борби било је заробљено „преко 200 балиста и пуштено кући“.<sup>1322</sup> Између 10. и 23. фебруара јединице 52. косовске дивизије ликвидирале су на простору Дренице укупно 258 балиста и заробиле 99 „бандита“, од којих је 12 одмах стрељано, шесторо предато Оперативном штабу, 50 предато ОЗН, а остали су били ослобођени. У истом периоду на простору Косова и Метохије укупно се предало 459 балиста, „већином са оружјем“.<sup>1323</sup>

У време трајања ових борби, у фебруару 1945, „мање или веће“ скупине албанских одметника биле су присутне не само „на читавом подручју“ Оперативног штаба НОВ и ПО Косова и Метохије већ и изван њега.<sup>1324</sup> Током прве половине истог месеца на Скопској Црној Гори скривало се око 200 балиста, за којима су безуспешно трагале 1. бригада Македонске дивизије НО<sup>1325</sup> и 12. и 17. македонска бригада НОВЈ.<sup>1326</sup> За време борби са Шабаном Полужом 21. фебруара, око 300 „наоружаних Шиптара“, међу којима су већину чинили дезертери из НОВЈ, улазило је у села Прешевског среза тражећи од мештана храну и ширећи антијугословенску и антисовјетску пропаганду. Два дана доцније на простору између села Мађаре и Ловце примећено је око 700 добро наоружаних балиста, распоређених у пет група. Према сазнањима Штаба КНОЈ, „скоро сви“ су имали „петокраке на шајкачама“. Мање „шиптарске банде“ деловале су у околини Бујановца, док се група од око 700 балиста 25. фебруара упутила из Гњиланског среза према Скопљу.<sup>1327</sup>

Након пораза у фебруару 1945. балисти нису предузимали нападе ширег обима, али су својим брзим акцијама непрекидно угрожавали рад новоформираних органа власти, користећи неповољне прилике унутар структура југословенске војске. У операцијама вођеним у првој половини 1945, поготово током јануара, фебруара и марта, „спорост у покрету“ ангажованих јединица НОВ и ПО Југославије, односно Југословенске армије,<sup>1328</sup> онемогућавала је успостављање трајне контроле над побуњеним простором, док је услед учесталог одсуства координације у њиховом деловању „долазило до забуне“. Такође, „извиђачка и обавештајна служба“ била је „на врло ниском ступњу“, а војничке старешине нису биле „у стању [...] да воде јединице правилно војнички нити [...] да правилно користе терен и изврше координаци-

<sup>1320</sup> У спорадичним документима НОВ и ПОЈ погрешно је наведено како је тело Шабана Полуже пронађено у реци Дреници. – Никчевић, *н. д.*, 146; Nikola Anić i drugi, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Pregled razvoja oružanih snaga Narodnooslobodilačkog pokreta 1941–1945*, (Београд: Војноисторијски институт, 1982), 146.

<sup>1321</sup> ВА, НОВЈ, к. 1412, ф. 2/1, д. 4.

<sup>1322</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 11, д. 2/1.

<sup>1323</sup> ВА, НОВЈ, к. 1411, ф. 5, д. 9.

<sup>1324</sup> ВА, НОВЈ, к. 1412, ф. 2. д. 9.

<sup>1325</sup> Прве јединице Народне одбране у Македонији, десетине, водови и чете, формиране су у саставу оперативних снага НОВ и ПО Македоније током лета 1944, након Првог заседања Антифашистичког собрања народног ослобођења Македоније. У октобру исте године у селу Врановце формирана је 1. македонска бригада НО. Два месеца касније у Битољу и Кичеву основане су 2. и 3. бригада, у које је ушло људство из 5, 10. и 13. македонске бригаде и по један батаљон из 20. и 21. македонске бригаде. Такође, постојала су два самостална батаљона НО, у Куманову и Штипу. Крајем 1944. све јединице македонске НО стављене су под команду новоформиране Македонске дивизије НО. Њен састав употпуњен је априла 1945, након формирања 4. македонске бригаде НО са седиштем у Битољу. Након реорганизације КНОЈ у септембру 1945. Македонска дивизија НО преименована је у 8. дивизију КНОЈ. – Тасић, *н. д.*, 138–139, 262–263.

<sup>1326</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 14, д. 1/1.

<sup>1327</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1, д. 20–1.

<sup>1328</sup> Првог марта 1945. НОВ и ПО Југославије преименована је у Југословенску армију, а Врховни штаб у Генералштаб. – *Zbornik NOR*, том II, knj. 15, dok. br. 137: Odluka poverenika Narodne odbrane Demokratske Federativne Jugoslavije i Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 1. marta 1945. o promeni naziva Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Jugoslovensku armiju, Mornarice NOVJ u Jugoslovensku mornaricu i VŠ NOV i POJ u Generalštab Jugoslovenske armije, 224. Ознака НОВ и ПО била је, такође, укинута у називу свих стратегијско-оперативних јединица. – Anić, *н. д.*, 468–478.

ју покрета“.<sup>1329</sup> Нарочито неповољне прилике владале су у косовско-метохијским бригадама чије су јединице, како је наведено у једном извештају Оперативног штаба, биле „политички и војнички слабе [...], неучвршћене“, њихова руководства „млада и непровјерена“, а „дезертерство је било редовна појава“. И дивизије 24. и 46. српска и 41. македонска, „иако војнички углавном оформљене“, биле су „са великим недостацима у погледу дисциплине, борбене способности, правилног односа према народу итд“.<sup>1330</sup> Отуда су губици НОВ и ПО Југославије/ЈА у борбама са одметницима били знатно већи од очекиваних.

Недостаци су се, такође, огледали у лошем наоружању и слабој опремљености југословенских војника. Крајем фебруара 1945. штаб 52. косовске дивизије јављао је Оперативном штабу како војска „једино [...] има меса и хлеба“, али нема других намирница, „чак ни соли“. Хигијенски услови били су „врло слаби зато што су војници смештени по приватним кућама“.<sup>1331</sup> Код неколико десетина војника из састава 3. косовско-метохијске, 25. српске бригаде и 27. српске дивизије који су током децембра, јануара и фебруара 1945. боравили у рејону Приштине, Вучитрна и Косовске Митровице потврђени су симптоми и знаци пегавог и трбушног тифуса.<sup>1332</sup> „Спорадични случајеви пегавца“ појављивали су се „ту и тамо“ током читаве године, мада „већих епидемија није било“.<sup>1333</sup> Уз то, током друге половине 1945. гарнизоне у Призрену, Ђаковици, Штипу, Струмици и у Повардарју угрожавала је маларија, па је у децембру исте године формирана антималярична служба у ЈА ради заштите најугроженијих крајева.<sup>1334</sup>

Од свега наведеног „боловале“ су и јединице Косметске бригаде Народне одбране. Извештаји војних власти настали до средине 1945. сагласни су у оцени да је ова бригада била формирана „из људства које се после ослобођења [новембра 1944] затекло на месту и које је војнички било веома мало прекаљено, а политички уопште није било васпитано“. Удаљеност од Штаба КНОЈ умногоме је „отежала контролу“ над радом јединица НО, па су се „стално понављале [...] политичке грешке“, међу којима су, према оцени овог Штаба, највише штете наносили „шовинистички испади према арнаутском живљу“.<sup>1335</sup> Наведено је, такође, да су услед „недостатка јединствене команде“ приликом извођења операција на терену призвук шовинистичких испада имали и случајеви ликвидације некомпромитованих Албанаца. У вези с тим, у оперативним документима КНОЈ више пута је указано на случај убиства хоџе Асима Луџе и људи из његове пратње. Ова група је током борби НОВЈ против Шабана Полуџе имала задатак да одвраћа албанско становништво од „банди“, али је „услед забуне [југословенска] војска мислила да [Асим Луџа] помаже балисте“. Након овог догађаја ухапшени су и смењени Павле Брајовић, начелник Штаба Косметске бригаде НО, и Митар Дабановић, заменик команданта ове бригаде.<sup>1336</sup>

Неповољне прилике владале су, такође, унутар албанских јединица које су од јесени 1944. боравиле на југословенском тлу. Позивајући 2. септембра 1944. Главни штаб НОВА да упути своје јединице, 3. и 5. бригаду из састава 5. дивизије, северно од Дрима и тако да допринесу у завршним операцијама за ослобођење Југославије, врховни командант НОВ и ПОЈ истакао је да простор Косова и Метохије и северне Албаније има подједнаку важност за оба суседа.<sup>1337</sup> Почетком децембра исте године, на предлог маршала Јосипа Броза, ГШ НОВА

<sup>1329</sup> ВА, НОВЈ, к. 1411, ф. 5, д. 40.

<sup>1330</sup> ВА, НОВЈ, к. 1411, ф. 2, док. бр. 1/15.

<sup>1331</sup> ВА, НОВЈ, к. 1412, ф. 2, д. 1.

<sup>1332</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1, д. 21–1; Мадих и Јончић, *н. д.*, 173.

<sup>1333</sup> Др. Р. Г., „Сви у борбу против пегавца и вашљивости“, *Јединство*, бр. 25, 20. децембар 1945, 2.

<sup>1334</sup> Димитријевић, „Шиптарски оружани изазов комунистичким властима у Југославији 1945–1950“, 58.

<sup>1335</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/II, д. 16/1.

<sup>1336</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 11, д. 2/1.

<sup>1337</sup> *Zbornik NOR*, том II, knj. 14, dok. br. 20: Predlog Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 2. septembra 1944. Vrhovnom štabu NOV Albanije za upućivanje dve brigade severno od reke Drima radi zajedničkih dejstava s jedinicama NOV i POJ na području Kosova i Metohije, 24.

упутио је и своју 6. дивизију на подручје Црне Горе.<sup>1338</sup> Обе албанске дивизије стајале су под непосредном командом 2. ударног корпуса НОВ и ПО Југославије и деловале су на простору од Косова и Метохије до Вишеграда. Нешто касније, крајем фебруара 1945, 5. и 6. дивизија НОВА стављене су под команду Оперативног штаба НОВ и ПО Косова и Метохије и биле су усмерене на сузбијање одметничких акција у тој области. У мају су обе дивизије биле повучене у Македонију, где су остале до новембра 1945.<sup>1339</sup>

Мада су у тренутку доласка на територију Југославије 5. и 6. дивизија НОВА бројале 9.000, односно 10.000 припадника, њихово присуство имало је више политички него војни значај.<sup>1340</sup> Упитна је била обученост албанских бораца, потом ефикасност деловања економске и интендантске службе. Штаб 5. дивизије није имао своју радио-станицу већ је везу са ГШ НОВА одржавао преко 5. санџачке дивизије, док су војници били „скоро без обуће“. У 5. дивизији НОВА било је само четири лекара, од којих је двојицу послао ГШ НОВ и ПО Србије. Услед недовољне количине санитетског материјала и лоших хигијенских услова, почетком 1945. избила је епидемија пегавца, па је дивизија од средине јануара до почетка марта остала у околини Нове Вароши без икаквих дејстава. У 6. дивизији НОВА, која је до марта 1945. углавном боравила у Црној Гори, било је само три лекара – један Албанац и двојица Италијана.<sup>1341</sup> Почетком фебруара исте године Војо Лековић, секретар ОК КПЈ за Санџак, писао је Централном комитету КПЈ како на овом простору „посебне тешкоће ствара [...] појава пегавог тифуса кога су посејале албанске јединице и који је ухватио широког маха“. Према његовим речима, на подручју „читавог Санџака“ у којем су поједина села имала до 30% зараженог становништва, било је свега пет лекара.<sup>1342</sup>

Јосип Броз је у јануару 1945. неколико пута предлагао да се једна или обе албанске дивизије врате у Албанију, али су оне ипак задржане, у првом реду из политичких разлога.<sup>1343</sup> О њиховом учешћу у „антифашистичкој борби“ ВШ НОВ и ПО Југославије говорио је у похвалном тону, али су их југословенске власти из предострожности држале подаље од терена на којем су се налазили одметници, страхујући од деловања бивших колаборациониста недавно мобилисаних у НОВА. Током зиме 1944/1945. борци из Албаније углавном су усмеравани према Немцима и четницима, док су се након протеривања окупатора из јужних крајева земље налазили на простору Старог Раса и северне Црне Горе. Мада их је према првобитној замисли ВШ НОВ и ПО Југославије већ крајем јануара 1945. требало послати на Косово и Метохију и ангажовати у борби против албанских одметника, то је учињено тек по сламању главнине побуњеничких снага, крајем фебруара 1945.<sup>1344</sup> До одласка у Албанију у новембру исте године, припадници 5. и 6. дивизија НОВА нису имали значајних додира са балистичким групама на простору Косова и Метохије.

<sup>1338</sup> *Zbornik NOR*, том II, knj. 14, dok. br. 467: Saglasnost Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 5. decembra 1944. Vrhovnom štabu NOV Albanije za učešće dve albanske divizije u zajedničkim dejstvima na području Sandžaka i Crne Gore u borbama protiv nemačkih jedinica, 413; ВА, НОВЈ, к. 1775, ф. 42, д. 1/1.

<sup>1339</sup> Милутин Фолић, „Косово и Метохија у односима ослободилачких покрета Југославије и Албаније 1941–1945“, *Југословенска држава 1918–1988. Зборник радова са научног скупа*, (Београд: ИСИ, 1999), 700.

<sup>1340</sup> Војан D. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije 1945–1958*, (Београд: Službeni list SCG, 2005), 61–64; Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, (Šabac: ИКР Zastol, 1991), 141; Благоје Павловић, *Албанизација Косова и Метохије*, (Београд: Европско слово, 1996), 125–129; Димитрије Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, (Београд: НИРО „Књижевне новине“, 1990), 287–288; Владимир Дедијер, *Југословенско-албански односи (1939–1948)*, (Београд: Борба, 1949).

<sup>1341</sup> ВА, НОВЈ, к. 1959, ф. 14/1, д. 1.

<sup>1342</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/41.

<sup>1343</sup> *Zbornik NOR*, том II, knj. 15, dok. br. 68: Naređenje Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 26. januara 1945. Štabu 2. korpusa radi upućivanja jedne albanske divizije u severnu Albaniju, 132; dok. br. 71: Naređenje Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 29. januara 1945. Štabu 2. korpusa o obustavljanju pokreta 5. i 6. divizije Narodnooslobodilačke vojske Albanije u severnu Albaniju, 141.

<sup>1344</sup> *Zbornik NOR*, том II, knj. 15, dok. br. 133: Naređenje Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 23. februara 1945. Štabu 2. korpusa za upućivanje 5. i 6. divizije NOVA u rejon Novog Pazara, Kosovske Mitrovice i Vučitrna za izvršenje novih zadataka, 221.



Сламање албанске побуне у току пролећа, лета и јесени 1945. било је отежано услед слабе организације унутар југословенских снага безбедности (ЈА, КНОЈ, ОЗН, Народна милиција), војних и цивилних власти, нарочито „по питању исхране, станова, компетенције итд.“<sup>1345</sup> У мају су се појавили озбиљни проблеми у сарадњи ОЗН и јединица подређених косовскометохијском Оперативном штабу.<sup>1346</sup> Одређени број штабова оперативних јединица није предавао заробљене балисте и четнике официрима ОЗН већ својим обавештајним официрима, нити је официрима ОЗН уступао коње и моторна возила за рад на терену. У вези са овом појавом „подцењивања официра ОЗН-е и њених органа од стране официра оперативних штабова“, Александар Ранковић позвао је на одговорност Ђура Меденицу, политичког секретара Оперативног штаба.<sup>1347</sup>

У погледу укупног учинка у борби против одметника у првој половини 1945. најслабије успехе, у поређењу са осталим јединицама КНОЈ, постигла је Македонска дивизија НО. Њен састав чинило је људство које током Другог светског рата „уопште није учествовало у борбама или је било у непријатељским војничким формацијама (Бугарска армија). Скоро читаво руководство било је војнички неискусно, политички неизграђено, те ради тога није било у стању да среди прилике у дивизији.“ Отуда су се акције против одметника најчешће „свршавале неизвршењем или делимичним успехом“.<sup>1348</sup>

Упоредо са борбама против балиста током зиме и пролећа 1945. дошло је до неколико побуна новомобилисаних албанских бораца који су били упућени у јединице НОВЈ/ЈА изван Косова и Метохије. Према сећањима Радета Гогова, политичког комесара 8. дивизије КНОЈ, у Врању је разоткривена група бивших балиста која је планирала да се по доласку на Сремски фронт преда Немцима.<sup>1349</sup> Знатно озбиљнији изазов представљала је побуна одређеног броја албанских војника из састава 6, 7. и 8. косовско-метохијске бригаде, које су током последње декаде јануара пребачене у Банат и потом преименоване у 1, 2. и 3. косовску допунску бригаду. Након лекарског прегледа извршеног одмах по доласку ових војника отпуштено је због старости око 500 Албанаца, док су остали задржани у Вршцу, Кикинди и Петровграду.<sup>1350</sup> Већ крајем јануара уочено је незадовољство међу албанским борцима, а 9. фебруара око 500 „наоружаних Арнаута“ из састава 1. косовске допунске бригаде у Вршцу тражило је „да иде у Метохију“, претећи притом „употребом оружја ако се не пусте“.<sup>1351</sup> Неколико дана касније оцењено је да су се Албанци у Вршцу „привремено смирили“.<sup>1352</sup>

Ипак, 19. фебруара у једној касарни „Арнаути су направили узбуну и пробили се са оружјем кроз стражу“ до суседне касарне коју су опколили, позивајући „Арнауте у тој касарни да се придруже њима и крену за Метохију“. Када су Албанци почели да напуштају и ову касарну, борци лојални Штабу бригаде отворили су ватру и усмртили пет Албанаца, а побуњеници су се повукли према Алибунару. За њима је следећег дана кренула група од 150 бораца из састава 1. косовске допунске бригаде и припадници 3. батаљона Војвођанске дивизије НО, док је њен 5. батаљон возом упућен у Алибунар. Након преговора, Албанци су положили оружје и потом су возом превезени назад у Вршац. У извештају Штаба Војвођанске дивизије НО од 22. фебруара наведено је како су војници Албанци у саставу допунских бригада „толико одани“ својим вођима „да је потпуно немогуће одстранити их из јединица, а да се војска не побуну“. Боравећи у касарнама са овим војницима „поједини наши руководиоци [...] добили су утисак да је то потпуно безсвесна маса, која има слепо поверење у неке

<sup>1345</sup> АЈ, 792, Србија, II/679.

<sup>1346</sup> У процесу реорганизације ЈА почетком марта 1945. Оперативни штаб НОВ и ПО Косова и Метохије био је преименован у Оперативни штаб за Косово и Метохију. – Анић, *n. d.*, 529.

<sup>1347</sup> АЈ, 507, Опумоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА (XX), XX–К.1/2.

<sup>1348</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/II, д. 16/1.

<sup>1349</sup> Gogov, *n. d.*, 615–616.

<sup>1350</sup> Божовић и Вавић, *n. d.*, 521–522.

<sup>1351</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/III, д. 40/1.

<sup>1352</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/III, д. 46/1.

своје руководиоце“.<sup>1353</sup> Крајем фебруара ухапшено је, осуђено и стрељано 11 организатора побуне.<sup>1354</sup>

Нешто више од месец дана касније, почетком априла 1945, побуну су подигли новомобилисани Албанци који су били распоређени у три ешалона и упућени у Бар, где је требало да буду прикључени допунским бригадама 4. југословенске армије у Далмацији. Први ешалон, у чијем саставу се налазило 2.394 обвезника, кренуо је 24. марта из Призрена према северној Албанији, у пратњи 1. батаљона 27. српске бригаде. Код Кукса је након краће борбе осујећен покушај бекства неколицине Албанаца, при чему су погинула четири обвезника.<sup>1355</sup> У другом ешалону, у којем се налазило 2.381 војник, дошло је до мањих инцидента код Љумкуле и потом код Скадра, док је недалеко од Бара незадовољство Албанаца прерасло у побуну. Према сведочењу Бошка Ђуричковића, комесара Приморске оперативне групе, најпре је један Албанац убио спроводника одуевши му притом пушку, и потом се „изгубио у маси“. На вест да ће војне власти одмах спровести истрагу о овом догађају, „неко је из те гомиле у правцу спроводника бацио и једну офанзивну талијанску бомбу“.<sup>1356</sup> Током интервенције 10. црногорске бригаде укупно је погинуло 452 и рањено 104 припадника ЈА.<sup>1357</sup> С друге стране, у сукобу је живот изгубило 235 новомобилисаних Албанаца.<sup>1358</sup> У трећем ешалону, у којем се налазило 2.680 људи, на путу од Призрена до Скадра дезертирао је одређени број обвезника, док је у Скадру Штаб ешалона добио информације о припремању побуне. У претресу је одузето преко 30 скривених бомби, 2 пиштоља и неколико комада хладног оружја. До новог инцидента дошло је приликом преласка преко реке Бојане, када је група обвезника напала спроводнике и покушала да побегне. Током краће размене ватре погинуло је пет и рањено 11 обвезника и војника из пратње.<sup>1359</sup>

Истоветних проблема било је приликом упућивања нових 5.328 обвезника са подручја Косова и Метохије у 4. југословенску армију средином априла 1945.<sup>1360</sup> У операцијском дневнику 25. српске бригаде, која је спроводила мобилизацију на простору Ораховачког среза, стоји да је већ током прикупљања људства 9. априла око 100 Албанаца напустило бригаду, мада се убрзо вратило 68 одбеглих обвезника. До средине истог месеца мобилисано је „око 2.500 Шиптара“, углавном бивших балиста из групе Адема Воце, и „око 500 Срба и Црногораца“, бивших сарадника четника. Имајући у виду претходно искуство, штабови батаљона задужени за обезбеђивање пута од Призрена до Скадра извршили су непосредно пре поласка разоружање нових бораца. У претресу је пронађено и одузето „педесетак бомби, двадесетак

<sup>1353</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/III, д. 48/1.

<sup>1354</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/IV, д. 1/1.

<sup>1355</sup> ВА, НОВЈ, к. 1411, ф. 4, д. 28; 1/5; 1/6.

<sup>1356</sup> Boško Đuričković, *Sjećanja, razmišljanja, reagovanja*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1990), 325–327.

<sup>1357</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1, д. 23–1.

<sup>1358</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 525–526. Наведени догађај у Бару заузима значајно место у савременој албанској историографији везаној за историју Другог светског рата. Насупрот истраживањима југословенских, односно српских аутора, радови албанских историчара и текстови објављени у водећим албанским стручним часописима сагласни су у процени да је у „Барском масакру“ убијено између 1.500 и 2.000 Албанаца, претходно регрутованих на простору Косова и Метохије. – Uran Butka, *Masakra e Tivarit dhe përgjegjësia e shtetit shqiptar*, (Tiranë: ASD studio, 2011), 162–183; Muhamet Pirraku, *Kalvari i shqiptarësisë së Kosovës: Tivari 1945*, (Prishtinë: Lidhja e historianëve e Kosovës „Ali Hadri“, 2005), 95–128; *Fjalor Enciklopedik i viktimave të terrorit komunist*, том I (A–Ç), (Tiranë: instituti i studimit të krimeve dhe pasojave të komunizmit, 2012), 18–21; Robert Elsie, „Kosovo and the Bar Tragedy of March 1945“, *Südost-Forschungen* 71/2012, 390–400. Андрија Мугоша у својим накнадно забележеним сећањима сведочи да је том приликом погинуло између 350 и 400 новомобилисаних Албанаца. Говорећи о овом случају, навео је: „Ми из Покрајинског комитета [КПЈ за Црну Гору] нијесмо знали за то. Из Београда је Врховни штаб [Генералштаб Југословенске армије] тражио да се поведе истрага о томе ко је наредио да се стријељају. Утврдило се да су то били командант и комесар једне дивизије која је тада била у Бару. И то је тако прошло. Био је то војнички пријеки суд. Чињеница је да је став ЦК [КПЈ] и војске био да је то нормално, јер они нијесу хтели у војску и то је тако остало“ („Сjećanja. Kazivanja Andrije Mugoše“, *Matica* 53/2013, 481).

<sup>1359</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1, д. 23–1.

<sup>1360</sup> ВА, НОВЈ, к. 1341, ф. 2/I, д. 5; ф. 2/II, д. 5.

пиштоља, три аутомата и много ножева“.<sup>1361</sup> У првом ешалону, који је 19. априла упућен из Призрена у Скадар, забележен је само један случај покушаја бекства недалеко од Кукса, у којем је убијен један и рањено двоје новомобилисаних Албанаца. У другом ешалону није било дезертирања, али су се један војник из пратње и 17 обвезника удавили приликом преласка преко набујалог Дрима. Трећи ешалон је без тешкоћа стигао у Скадар. На путу од Призрена до Скадра током последње декаде априла укупно је погинуло или се разболело 37 војника.<sup>1362</sup>

Осим наведеног, у допунске центре 4. југословенске армије упућен је одређени број бораца из западних крајева Македоније. Тако је у периоду од 24. марта до 23. априла 1945. у Далмацију укупно било спроведено 17.625 косовскометохијских и македонских обвезника.<sup>1363</sup> Током априла у Бару је један батаљон 4. сплитске бригаде вршио прихват свих новомобилисаних бораца.<sup>1364</sup> Ово људство, уз 1.000 обвезника који су се налазили у Драчу, било је без тешкоћа превезено бродовима најпре у Дубровник, потом у Трогир и Сплит и, коначно, на острво Раб и у Црквеницу.<sup>1365</sup>

Косовско-метохијске допунске бригаде у Банату и Далмацији чинили су претежно Албанци мобилисани у периоду од јануара до краја априла 1945. У документацији ЈА стајало је како се ово „људство [...] углавном, за време окупације, борило [...] противу НОВ“, те да је након ослобођења учествовало у оружаном побуну на Косову и Метохији и у Македонији.<sup>1366</sup> Отуда је за југословенске власти најзначајније било удаљити новомобилисане албанске обвезнике са побуњеног подручја, док се питање њиховог ангажовања на фронтима према неослобођеним деловима земље налазило у другом плану.<sup>1367</sup> Број ових војника није био занемарљив, будући да се до краја априла у допунским јединицама у Банату налазило 11.000, а у Далмацији 10.700 људи под оружјем.<sup>1368</sup> Ипак, наведени немири и побуне показали су да је реч о претежно непоузданим борцима међу којима је владало антијугословенско и анти-српско расположење. Тако је само мањи број косовско-метохијских обвезника учествовао у операцијама на Сремском фронту, док је већина до краја рата била задржана „на војној обуци“ у дубокој позадини. Изузетак представља 7. шиптарска ударна бригада, која је током априла 1945. у саставу 42. македонске дивизије деловала у Срему, Славонији и Хрватској.<sup>1369</sup>

<sup>1361</sup> Мадих и Јончић, *н. д.*, 248–250.

<sup>1362</sup> ВА, НОВЈ, к. 1341, ф. 2/1, д. 5; ф. 2/II, д. 5.

<sup>1363</sup> Mate Šalov, *Četvrta dalmatinska (splitaska) brigada*, (Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1980), 316–317.

<sup>1364</sup> *Zbornik NOR*, том V, knj. 39: Borbe u Hrvatskoj 1945. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1979), dok. br. 84: Izvještaj Štaba 9. udarne divizije od 20. maja 1945. Štabu 4. armije o operativnoj situaciji, organizaciji i općem stanju jedinica, 55.

<sup>1365</sup> *Zbornik NOR*, том VIII, knj. 3: Dejstva na Jadranu septembar 1944–maj 1945, (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1962), dok. br. 172: Izvod iz operacijskog dnevnika Komande Jugoslovenske mornarice o operacijama u aprilu u 1945. godine, 566–573.

<sup>1366</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/III, д. 48–1.

<sup>1367</sup> Према наредби Министарства одбране од 19. марта 1945. „свака јединица, команда или установа којој се јави неки дезертер или га она сама пронађе“, морала је истог „стражарно спровести у јединицу из које је дезертирао, односно предати надлежној војно-позадинској власти да она то учини“. Штаб, команда или надлежна установа били су у обавези да предузму „све потребне мере да се дезертери из њихових јединица казне“, при чему је наглашено како ће „иницијатори и организатори дезертерства“, потом „дезертери који су два или више пута дезертирала, као и други тежи случајеви дезертерства“ бити предати „војним судовима ради кривичног поступка“. Предвиђено је да „остали дезертери“ буду кажњени „дисциплински, упућивањем у кажњеничке јединице“ у трајању од „најмање два мјесеца“. Кажњенике је на фронту требало „употребљавати за најтеже борбене задатке, а ван борбе за најтеже послове“ (Перо Симић и Звонимир Деспот, *Тито – строго поверљиво. Архивски документи*, друго издање, (Београд: Службени гласник, 2011), док. бр. 69: Кажњенике употребљавати за најтеже борбене задатке, 158–159).

<sup>1368</sup> ВА, НОВЈ, к. 847А, ф. 6, д. 2; 3. Поједини аутори наводе да је у Банат било упућено 14.299 обвезника са простора Косова и Метохије, а у Бар и потом у Далмацију чак 17.000. – Божовић и Вавић, *н. д.*, 527–528; Šalov, *н. д.*, 317–318.

<sup>1369</sup> Тајпи, *н. д.*, 85–119; Митровски, *н. д.*, 335–589; Milorad Gončín, *U rovovima Sremskog fronta*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988), 403–405, 445–448.

Одређени број војника мобилисаних на простору Косова и Метохије, у чију оданост је сумњало југословенско војно руководство, учествовао је у борбама у саставу српских дивизија. Током пролећа 1945. у 17. српску бригаду „дошао је већи број новомобилисаних бораца – војника Шиптара“, који су били равномерно распоређени по четама. У раду са њима спровођено је „интензивно идеолошко-политичко образовање и васпитање“, при чему су „поједине паролe за разне свечаности писане на албанском језику“, што је „дало резултате“.<sup>1370</sup> Такође, крајем маја око 2.000 албанских војника, регрутованих на простору Косова и Метохије, било је упућено у 21. српску дивизију.<sup>1371</sup> Ипак, највећи број војника албанске националности у редовима НОВ и ПО Југославије, односно Југословенске армије, мобилисаних након децембра 1944, није било могуће активно укључити у борбе против окупатора. Истовремено је у сламању балистичке побуне учествовало између 39.000 и 40.000 војника у саставу косовско-метохијских, српских, македонских и црногорских бригада ЈА, чиме је било онемогућено њихово ангажовање у завршним операцијама за ослобођење Југославије.<sup>1372</sup>

Масовни улазак Албанаца у структуре југословенске војске уследио је крајем фебруара 1945, након пораза групе Шабана Полуже и обнародовања одлуке косовско-метохијског Оперативног штаба о општој амнестији свих одметника на простору Косова и Метохије, балиста и четника, који до 10. марта буду положили оружје, уз гаранције да се њима „неће [...] ништа десити од наших власти“. У наведеном року само јединицама 46. и 52. дивизије предало се преко 1.000 балиста који су потом били укључени у састав ЈА.<sup>1373</sup> У пракси ова амнестија је, попут претходне две, из новембра 1944. и јануара 1945, примењивана и у случају одметника који су се пријављивали након назначеног датума за предају. Прилив нових бораца био је значајан, али је већ током марта, априла и маја новомобилисано људство у мањим групама напуштало јединице ЈА и потом углавном одлазило својим кућама или се скривало у планинама. Већина дезертера бивала је убрзо разоткривена и поново мобилисана или су се сами у групама предавали Југословенској армији.<sup>1374</sup>

У истом периоду, током пролећа 1945, уочено је деловање балистичких агената унутар структура југословенске војске, што је додатно подстицало недисциплину у њеним јединицама. У таквим околностима избио је оружани сукоб између 3. и 4. батаљона 3. косовско-метохијске бригаде 21. марта 1945. У извештају начелника Обавештајног одељења упућеном косовско-метохијском Оперативном штабу седам дана доцније стајало је како „разлог ове борбе није још установљен, али [...] изгледа да је ово командант 4. батаљона поменуте бригаде организовао, с тим што је имао задатак да побије цео штаб батаљона и да тиме докаже балистима да им је веран“. Видевши испред себе јединице НОВА, командант 3. батаљона помислио је да је реч о балистима, те је наредио напад на 4. батаљон. „Верује се“, наведено је даље у извештају, „да је имао намеру да цео батаљон поведе одметницима, али пошто ово нису били одметници“, већ припадници албанске НОВ, „успео је да побегне са 43 друга“. У нападу је погинуло 19 и рањено 23 војника ЈА, док су 44 борца дезертирала одневши притом 63 пушке.<sup>1375</sup>

Општа несигурност владала је, такође, у позадини „фронта“, на територији за коју се веровало да се налази под пуном контролом југословенских власти. У Ђаковици су 11. марта 1945. организоване демонстрације у којима је неколико стотина Албанки тражило да њихови синови, браћа и супрузи не учествују у ратним операцијама изван „територије Косова“. Био је то први јавни протест против нових југословенских власти у обновљеној државној заједници након протеривања окупатора.<sup>1376</sup> Два дана доцније, 13. марта 1945, убијен је Миладин

<sup>1370</sup> Миленковић, *н. д.*, 286.

<sup>1371</sup> Димитријевић, *н. д.*, 53–54.

<sup>1372</sup> Борозан, *н. д.*, 500; Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 702.

<sup>1373</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1, д. 21–1.

<sup>1374</sup> ВА, НОВЈ, к. 1412, ф. 2, д. 9.

<sup>1375</sup> ВА, НОВЈ, к. 25, ф. 1/2, д. 22; к. 1411, ф. 6, д. 12.

<sup>1376</sup> АЈ, 792, Србија, П/679. Према сведочењу Нијаза Диздаревића, у првој половини јануара 1945. у Ђирокастру је било припремано одржавање готово истоветних „демонстрација жена“ које су тражиле повратак 6. брига-

Поповић, секретар ОК КПЈ за Косово и Метохију. Атентат је извршио учитељ из Ђаковице Хаки Таха,<sup>1377</sup> у канцеларији Обласног комитета КПЈ у Приштини.<sup>1378</sup> Спасоје Ђаковић, руководилац ОЗН за Косово и Метохију, обавестио је Централни комитет КПЈ о мишљењу већине „другова“ који су предлагали „репресалије над извесним члановима изразитих бандита на Космету“.<sup>1379</sup> Наведене мере, међутим, нису биле спроведене, али је у току 14. и 15. марта „похапшен низ сумњивих лица“, међу којима се налазио Ибрахим Бануш Седлар, капетан ЈА и заменик команданта војног подручја у Пећи, чија је кривица касније доказана у истражном поступку.<sup>1380</sup> Припадници ОЗН установили су да је „сам убица или неко од атентатора, односно неко из организације која је припремала убиство добро [...] познавао распоред обезбеђења куће Обласног комитета“.<sup>1381</sup> Већ 14. марта Хаки Таха је „извршио [...] у моменту хватања самоубиство. [...] На прсима испод капута атентатора нађена је застава албанска, од платна, на којој је писало: ‘Слободном Косову – у заједници са Албанијом’“.<sup>1382</sup> Такође, примећено је да су тих дана балисти „бацили [...] по неким крајевима парољу општег устанка за 20. и 21. март“.<sup>1383</sup>

Убиство Миладина Поповића организовали су припадници илегалног Албанског национално-демократског комитета (АНДК; алб. *Komiteti Nacional Demokratik Shqiptar*), на чијем челу се налазио Халим Спахија. Прве ниже организације овог Комитета образоване су почетком јануара 1945. у Призренском и Ораховачком срезу. Убрзо су били формиран Централни комитет са седиштем у Призрену и њему потчињени срески, општински, рејонски и сеоски комитети. У Призрену су, такође, деловали Омладински и Женски комитет. Осим Халима Спахије, руководство АНДК сачињавали су Тахир Деда, срески начелник у Ђаковици за време окупације, потом Балија Малићи, хоџа из Призрена и истакнути сарадник окупатора, Ибрахим Фиши, трговац из Призрена и члан окружног руководства Друге призренске лиге, Хасан Рустеми из Ђаковице, Авдуљ Реџеми из Корче и Бахтијар Сокољ Бошњаку, секретар Вакуфа у Урошевцу и члан Фашистичке партије Албаније током рата. Римокатолички свештеник и професор Имер Бериша био је главни идеолог Комитета и балистичког покрета.<sup>1384</sup>

Албански национално-демократски комитет баштинио је традиције Прве и Друге призренске лиге. У његовим редовима понајвише је било бивших колаборациониста, припадника разних фашистичких и војних организација, окупљених око националне идеје окупљања свег албанског становништва унутар јединствене „етничке Албаније“. Комитет је пружао логистичку подршку балистима, бавећи се истовремено субверзивним радом унутар војних и цивилних структура нових југословенских власти. Између 1945. и 1947. разоткривено је 47 одборника среских и месних НОО, неколико чланова Партије, један вршилац дужности опуномоћеника Управе државне безбедности (УДБ), више припадника милиције и других државних службеника који су непосредно или посредно сарађивали са балистима.<sup>1385</sup> Тако је Халим Спахија, председник Централног комитета АНДК, уједно обављао дужност председника Среског НОО у Призрену, док су Тахир Деда и Хасан Рустеми, такође чланови ЦК АНДК,

---

де НОВА из Југославије, али су албанске власти то онемогућиле. – Nijaz Dizdarević, *Albanski dnevnik*, (Zagreb: Globus; Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 137.

<sup>1377</sup> У првим вестима које су овим поводом упућене из Приштине у Београд име атентатора наведено је као Хакид Ахаз. – АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/318.

<sup>1378</sup> Dželetović Ivanov, *21. SS-divizija Skenderbeg*, 334; Милковић, *н. д.*, 314; Ђаковић, *н. д.*, 263–286; Hasani, *н. д.*, 141; Малић и Јончић, *н. д.*, 234; Vladimir Dediđer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, том II, (Београд: Izdavačka radna organizacija „Rad“, 1984), 902.

<sup>1379</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/318.

<sup>1380</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/273; Божовић и Вавић, *н. д.*, 514–515, 532–533.

<sup>1381</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/273.

<sup>1382</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/153; 317; 319.

<sup>1383</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/273.

<sup>1384</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 532–537; Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952*, 288–296; Борозан, *н. д.*, 501–504; Ђаковић, *н. д.*, 263–286; S. Hasani, *н. д.*, 138–140; *Fašističke i profašističke organizacije i banditizam u Jugoslaviji*, 351–359.

<sup>1385</sup> АЈ, 507, XVIII–K.4/1, Реферат о шиптарској националној мањини. УДБ-а за Космет, 5.

били службеници овог НОО. Значајну улогу у руководству АНДК имао је Рифат Бериша, који се до зиме 1943. налазио на месту потпрефекта у Ораховачкој и Гњиланској потпрефектури, а након тога на месту потпредседника косовскометохијског НОО.<sup>1386</sup> И први председник овог одбора, Мехмед Хоџа, налазио се током окупације у апарату власти „Велике Албаније“, најпре на месту секретара Призренске потпрефектуре, а потом на месту префекта у Дебру. Непосредне везе са АНДК одржавали су, такође, Кајтаз Рамадани, председник Среског НОО у Ораховцу, Кадри Минуши, члан Извршног одбора овог НОО, потом хоџа Исмајил Гаши, председник Општинског НОО у Ораховцу, Рифат Краснићи, секретар Месног НОО у Мамуши, као и Ибрахим Бануш Седлар, Ејуп Бињаку и Хисни Руди који су се налазили у структурама југословенске војске.<sup>1387</sup> Поткрај децембра 1945. Обласни НОО поништио је мандате одборницима Исену Таћу, Хиљмију Зарићу и Илијазу Чингу из Србице, као и Мурсељу Рамону из Подујева за које је утврђено да су „отворено сарађивали са непријатељима“.<sup>1388</sup> Према сазнањима југословенске службе безбедности, на терену Подримског среза током 1948. било је 74 члана КПЈ који су се током рата налазили у апарату окупационих власти или у фашистичким војним јединицама.<sup>1389</sup>

Осим у Призрену, Албански национално-демократски комитет имао је свој Централни комитет у Скопљу, формиран у априлу 1945. Најистакнутији чланови били су Ђон Серечи, предратни ученик Бискупског ђачког семеништа у Призрену, Хисни Руди, бивши капетан ЈА, и Халим Орани, студент из Гњилана и конзул албанске владе у Независној Држави Хрватској.<sup>1390</sup> Услед слабљења организације Централног комитета у Призрену током пролећа 1945. Централни комитет у Скопљу настојао је да обједини АНДК у западној Македонији и на Косову и Метохији, али су новоформирани или обновљени срески комитети у Приштини, Подујеву, Качанику, Урошевцу и Каменици убрзо били разоткривени. Ипак, Централни комитет у Скопљу опстао је знатно дуже од призренског, будући да је ликвидиран тек поткрај 1946.<sup>1391</sup> Судаћи према изјавама заробљених балиста, забележеним у Војном суду у Приштини и Окружном суду у Скопљу почетком 1947, поједини чланови скопског Централног комитета одржавали су везе са турским и енглеским конзулом у Скопљу и са балистичком емиграцијом у Барију која је уживала пуну подршку „енглеских агената“.<sup>1392</sup>

Халим Спахија је убрзо по формирању призренског Централног комитета АНДК дао оставку на место председника Среског НОО у Призрену и отишао у Кукс, одакле је одржавао везу са Тахиром Дедом који је радио на формирању организације у Сувој Реци, Приштини и осталим местима на Косову и Метохији. Изградњом разгранате мреже сеоских и других комитета требало је повезати балистичке групе и успоставити координацију у њиховом деловању. О томе је детаљно говорено на састанку одржаном крајем марта 1945. у шуми крај села Гарачево, којем су присуствовали Имер Бериша, Ук Садику, Тазим Бајрактари, Нуо

<sup>1386</sup> ДАС, Безбедносно-информативна агенција (БИА), III/118, Материјали о префектурама за време рата (1941-1945), 11; Видачић, *н. д.*, 169, 170.

<sup>1387</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 532-537.

<sup>1388</sup> *Narodni odbor Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti 1943-1953. Osnovni materijali sa zasedanja*, (Priština: Narodni odbor Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti, 1955), 52.

<sup>1389</sup> ДАС, БИА, III/139, Државни апарат на Косову и Метохији за време окупације и непосредно после Другог светског рата, срез Подримски, 77-88. Према писању Спасоја Ђаковића, улазак бивших колаборациониста најпре у структуре КПЈ а потом и у органе „народних власти“ снажно су подстицали већ током 1942. вођи скадарско-ђаковичке групе албанских комуниста, чему се понајвише супротстављао Боро Вукмировић. – Спасоје Ђаковић, *Fadilj Hodža i Enver Hodža: sličnosti i razlike*, (Београд: Научна књига, 1989), 96.

<sup>1390</sup> „Пети и шести дан суђења вођама илегалне фашистичке организације ‘Национал шиптаре демократик’“, *Борба*, бр. 27, 1. фебруар 1947, 3.

<sup>1391</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 532-537; *Fašističke i profašističke organizacije i banditizam u Jugoslaviji*, 351-359.

<sup>1392</sup> „Балистичке банде у Албанији, на Косову, Метохији и у Македонији извршавале су наређења добијана из Пиреја и Барија“, *Борба*, бр. 24, 28. јануар 1947, 3; „Трећи дан суђења балистичкој организацији ‘Национал шиптаре демократик’“, *Борба*, бр. 25. 29. јануар 1947, 3; „Четврти дан суђења терористичкој организацији ‘Национал шиптаре демократик’“, *Борба*, бр. 26, 30. јануар 1947, 3; „Пети и шести дан суђења вођама илегалне фашистичке организације ‘Национал шиптаре демократик’“, *Борба*, бр. 27, 1. фебруар 1947, 3.

Прлежи и Аљуш Исмајиљи.<sup>1393</sup> Истовремено је утврђен план за устанак у северној Албанији, у области Кукса, Пишкопеје и Бурела, са тенденцијом његовог проширења на простор Косова и Метохије и западне Македоније.<sup>1394</sup>

Током зиме и пролећа 1945. Халим Спахија јачао је везе са балистима у северној Албанији и са албанском емиграцијом у јужној Италији. Истовремено је одржавана веза са британским официрима, члановима војне мисије при Главном штабу НОВА, који су подстизали побуну против комунистичких власти у Албанији и Југославији.<sup>1395</sup> У северној Албанији британску подршку уживали су Мухарем Бајрактари, Прек Цали, Ђон Марк Ђон, Хисни Дема и Фикри Дина, док су се у штабу одметника на Косову и Метохији налазила двојица британских обавештајаца са радио-апаратима. Према сазнањима југословенских власти, у првој половини фебруара 1945. у штабу балиста недалеко од Косовске Митровице боравили су „енглески официри који су дошли из Албаније“.<sup>1396</sup> Средином исте године Имер Бериша уверавао је вође албанске побуне на Косову и Метохији у постојање поузданих веза са генералом Едвардом Хоџсоном, шефом британске војне мисије у Тирани.<sup>1397</sup> У писмима које су албански побуњеници „из слободних шума Дарданије“ крајем 1945. упућивали генералу Едварду Хоџсону потраживана је помоћ у наоружању и санитарском материјалу и исказивано је уверење да ће „Енглеска“ донети Албанцима у Југославији „светлост и спасење“.<sup>1398</sup>

Састављајући извештај о држању британске војне мисије у Албанији, Велимир Стојнић, југословенски посланик у Тирани, нагласио је како „све енглеске официре подједнако интересује Косово“, односно „много их интересира шта Албанци мисле о Косову, од сељака до председника Већа и Владе и на томе испитивању су упорни“. Генерал Едвард Хоџсон је изражавао забринутост због тога што „основне албанске масе, па чак ни албански чиновници не знају у чијим је рукама Косово и Метохија, нити им је јасно како ће се то питање решити“. Говорио је такође „да су Косово и Метохија за Албанију много важнији од северног Епира“. Југословенски посланик закључио је да „Енглези у Албанији својим радом настоје да у масама покрену питање Косова и Метохије и да масе то питање поставе као захтев, како би се на тај начин уздрмало пријатељство и односи између Југославије и Албаније“.<sup>1399</sup>

Заинтересованост Велике Британије за простор Албаније, Македоније и Косова и Метохије исходила је из британских далекосежних државних интереса на Балкану, а уже посматрано из њене непосредне умешаности у грађански рат у Грчкој, односно војне интервенције у гушењу снага ЕЛАС.<sup>1400</sup> Подршка антикомунистичким снагама у „неуралничном чворишту Балкана“ спровођена је у циљу изолације грчких комуниста путем везивања југословенских и албанских јединица НОВ за акције балиста. Ово ангажовање британских агената будило је наде међу албанским главарима да је у случају Албаније могуће применити „грчки рецепт“ и тако маргинализовати Народни фронт на челу са Комунистичком партијом Албаније.<sup>1401</sup>

У марту 1945. мање групе балиста налазиле су се у планинским пределима Косова и Метохије и нису предузимале озбиљније акције против југословенских власти. Отуда је Војна управа смањивала обим свог ангажовања, а задатак „чишћења терена“ преузимале су Косметска бригада НО и Народна милиција (НМ), чија су потерна одељења, углавном саста-

<sup>1393</sup> Dizdarević, *n. d.*, 140–142; Божовић и Вавић, *n. d.*, 537–538.

<sup>1394</sup> „Балистичке банде у Албанији, на Косову, Метохији и у Македонији извршавале су наређења добијана из Пиреја и Барија“, *Борба*, бр. 24, 28. јануар 1947, 3.

<sup>1395</sup> *Исто*.

<sup>1396</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/238.

<sup>1397</sup> Hasani, *n. d.*, 133.

<sup>1398</sup> АЈ, 507, IX, 1/IV–179.

<sup>1399</sup> АЈ, Председништво Владе ФНРЈ (50), 50–48–105, Извештај југословенског посланства у Тирани, с. а.

<sup>1400</sup> Народноослободилачка војска Грчке (грч. *Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός*, *ΕΛΑΣ*). О грађанском рату у Грчкој, више: Милан Ристовић, *На прагу Хладног рата. Југославија и грађански рат у Грчкој (1945–1949)*, (Београд: Филозофски факултет, 2016); Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, превео с енглеског Небојша Порчић, (Београд: Сlio, 2002), 138–146.

<sup>1401</sup> Petranović, *Balkanska federacija*, 99–100; Дедијер, *n. d.*, 134–139; Dizdarević, *n. d.*, 105–107, 122, 125, 133–135, 138–139, 143–151; Dželetović Ivanov, *21. SS-divizija Skenderbeg*, 245–248.

вљена од 10 до 20 људи, у новим околностима имала више успеха од војних јединица.<sup>1402</sup> Средином истог месеца Косметска бригада НО деловала је у рејонима Лапљега села, Ливађа, Гадимља и Пожарања, где су се биле „угнездиле шиптарске банде“. Одметници су, како је наведено у једном извештају Штаба ове бригаде, били „добро наоружани, а још боље организовани“. Такође, имали су „сигурну позадину“, будући да им је становништво било „наклоњено и помагало их је у сваком погледу“. Балисти су се скривали у земуницама, у близини Трпезе, Плитковића, Слакова, Кишног Поља и између Гадимља и Жеговца. Подршку мештана имали су „захваљујући сељаку Исен Трпези који је био са тог терена а уз то био је доста угледан међу тим примитивним масама“. Командант ових балистичких група био је капетан Џакљит Бајруш, док је политичким радом руководио Адем Главица. Постојала је сумња да се „међу њима налазе три страна лица“. У Жеговцу је дошло до борбе са групом од око 200 балиста преобучених у партизане, који су се најпре представили као припадници ЈА и потом отворили ватру. Снаге Косметске бригаде НО разбиле су одметнике уз губитке од 15 погинулих и 12 рањених бораца. Током наредних дана у околним селима ухапшено је 118 балистичких јатака.<sup>1403</sup>

Косметска бригада НО је затим прешла на терен Скопске Црне Горе, где је у рејону села Здравца „крстарила“ група балиста, јачине између 500 и 600 људи. Ни на овом простору становништво није било наклоњено југословенским властима, па је већина одметника успела да се без већих губитака пребаци на Шар-планину. Током претреса Бреста и околних села припадници Косметске бригаде НО ликвидирали су 10 и ранили 30 балиста, ухапсивши притом више њихових јатака.<sup>1404</sup> Око 150 балиста напало је 21. марта села Бродец, Вешала и Вејце, док су наредног дана „у сарадњи са мобилисаним сељацима“ одбили напад 1. батаљона Македонске дивизије НО и 6. македонске бригаде ЈА. Борбе мањег интензитета вођене су до 27. марта, али су албански одметници успели да се одрже на простору између Тетова и Гостивара, пре свега у селима Врапчиште, Пирок, Урвич, Ново Село и Јеловјане.<sup>1405</sup> Ову групу, у којој је било од 200 до 250 људи, опколиле су 27. марта снаге Македонске дивизије НО и 49. македонске дивизије ЈА. Међутим, већина балиста избегла је заробљавање и након краће борбе одступила према Поречу.<sup>1406</sup> Упоредо са овим акцијама, борбе против албанских одметника у области Прешева, Бујановца и Медвеђе водила су потерна одељења 3. бригаде Српске дивизије НО,<sup>1407</sup> која су до краја марта ликвидирала 10 наоружаних балиста.<sup>1408</sup>

Почетком априла 1945. на простору Косова и Метохије, углавном у Ђаковичком, Призренском, Урошевачком и Гњиланском срезу, скривао се „већи број“ одметника, у групама од око 100 људи. Према сазнањима Косметске бригаде НО, балисти су били „добро наоружани, а нарочито са лаким оружјем“. Избегавали су сукоб са југословенским војним властима, што је указивало на слабост балистичког покрета, мада су у случају изненадне борбе пружали „јак отпор“. У извештајима Штаба Косметске бригаде НО и косовскометохијског Оперативног штаба из априла и маја оцењено је да број одметнутих Албанаца непрекидно опада и да се живот већине становништва ове области враћа својим уобичајеним, мирнодопским токовима. Један од показатеља смиривања прилика на Косову и Метохији

<sup>1402</sup> Видачић, *н. д.*, 47–48; Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952*, 322; „Балистичке банде у Албанији, на Косову, Метохији и у Македонији извршавале су наређења добијана из Пиреја и Барија“, *Борба*, бр. 24, 28. јануар 1947, 3.

<sup>1403</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 11, д. 2/1.

<sup>1404</sup> Исто.

<sup>1405</sup> ВА, НОВЈ, ф. 222, к. 14, д. 1/1.

<sup>1406</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/IV, д. 17/1.

<sup>1407</sup> У надлежности 3. бригаде Српске дивизије НО налазила се територија југоисточне Србије, односно простор од Ражња и Сокобање до Врања и Босилграда. Њен састав чинили су батаљони НО у Лесковцу, Куршумлији, Врању, Пироту и Нишу. Осим ове, Српска дивизија НО имала је још три бригаде и један самостални батаљон. Прве три бригаде НО образоване су у децембру 1944, а четврта почетком марта следеће године. За територију Београда и околине била је задужена Београдска дивизија НО, формирана у новембру 1944. Након реорганизације КНОЈ у септембру 1945. Београдска дивизија НО преименована је у 4. дивизију, а Српска дивизија у 5. дивизију КНОЈ. – ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 10, д. 5/1; Тасић, *н. д.*, 125–138, 260–262.

<sup>1408</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 10, д. 6/4.



била је мобилизација војних обвезника која је спровођена „редовно по свим местима“, чак и у околини Призрена где је „била [...] раније отежана“. Ипак, још увек је постојао „један број [обвезника] који се крије од мобилизације“. Забележено је како се „дезертерства из јединица [ЈА] ређе [...] дешавају“, осим у случају сеоских партизанских стража, чији састав је чинило локално становништво.<sup>1409</sup>

Током јуна 1945. војне јединице на простору Косова и Метохије извештавале су своје штабове о томе да се „ситуација [...] на овом терену поправља из дана у дан“, мада је „реакција“ још увек била „доста јака“. У ширем окружењу Призрена налазиле су се три групе балиста, јачине око 135 људи, у Приштинском срезу било је око 200 одметника распоређених у осам група, док се у рејону Косовске Митровице скривало шест група у којима је било 80 „балистичких и четничких бандита“. На Рогозни је деловала тридесеточлана четничка група Живојина Марковића, која је разбијена након ликвидације њиховог вође 24. јуна.<sup>1410</sup> У истом периоду око 150 балиста покушало је да се из Урошевачког среза пробије до Грчке, али су им то онемогућиле снаге Косметске бригаде НО. У околини Пећи деловало је између 40 и 45 „четничка и балиста“ преобучених у енглеске униформе са црвеним петокракама на капама, који су „с времена на вријеме“ прелазили на територију Албаније и представљали се као припадници „албанске бригаде“. Осим наведеног, на читавом подручју Косова и Метохије налазио се „извјестан број дезертера [...] који не врше никакве акције, него се крију око својих кућа“.<sup>1411</sup>

Знатно мање албанских одметника било је изван простора Косова и Метохије. На ширем подручју Скопске Црне Горе налазило се нешто мање од 160 балиста који су се скривали и повремено пљачкали становништво околних села. Јединице Косметске бригаде НО, Македонске дивизије НО и 2. пролетерске дивизије вршиле су претрес у селима Танушевци, Корбулић, Брест, Бинач и Љубиште, „али резултата није било“.<sup>1412</sup> У Тутинском и Новопазарском срезу скривала се група од око 40 „бандита – бивших милиционера“. До краја јуна ови одметници напали су једног курира и убили двојицу сељака. Њихов вођ, Билал Дрешевевић, командант шуц-полиције у Новом Пазару за време окупације, повремено је прелазео у Метохију и одржавао везу са тамошњим албанским побуњеницима. Према извештајима Црногорске бригаде НО, средином 1945. на простору Црне Горе није било албанских одметника.<sup>1413</sup>

Како је током фебруара, марта и априла 1945. отклоњена главна опасност по успостављање и рад нових југословенских власти, југословенско војно руководство је почетком лета исте године разматрао укидање Војне управе на простору Косова и Метохије. У једном извештају о приликама у овој области, који је мешовита државна комисија саставила крајем маја 1945. и потом доставила Председништву Министарског савета Демократске федеративне Југославије (ДФЈ), оцењено је да се „без сумње може приступити укидању војне управе на Космету у скором времену, тим пре што њено укидање не искључује опстанак извесног броја војничких јединица на које би се народна власт у случају потребе могла наслањати“.<sup>1414</sup> Коначно, крајем јуна донесена је одлука о укидању Војне управе, односно Војне области и Оперативног штаба Косова и Метохије.<sup>1415</sup>

Према непотпуним подацима Оперативног штаба, између 8. фебруара и 15. маја 1945. у борбама против одметника на терену Косова и Метохије погинуло је 95 и рањен је 121 припадник југословенске војске. На страни балиста у истом периоду било је 466 погинулих, 348 рањених и 955 заробљених (наоружаних и без оружја), док се 2.535 одметника доброво-

<sup>1409</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 10, д. 22/1; ф. 1, д. 23–1.

<sup>1410</sup> Тасић, *н. д.*, 165; Видачић, *н. д.*, 53–57; Đaković, *н. д.*, 181–183; Medenica, *н. д.*, 133; „Жика Марковић добио је награду за свој рад“, *Јединство*, бр. 11, 7. јул 1945, 7.

<sup>1411</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 4, д. 2/1.

<sup>1412</sup> ВА, НОВЈ, ф. 222, к. 14, д. 1/1.

<sup>1413</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 4, д. 2/1.

<sup>1414</sup> АЈ, 50–89–188, Извештај упућен Председништву Министарског савета Демократске Федеративне Југославије, 1. јун 1945.

<sup>1415</sup> Дрљевић, *н. д.*, 200.

љно пријавило југословенским властима.<sup>1416</sup> Каснија истраживања, међутим, показала су да је од преко 39.000 бораца ангажованих у гушењу Дреничке побуне погинуло око 650, рањено око 1.360 и нестало 1.256, те да су губици међу балистима били знатно већи од претходно наведених.<sup>1417</sup> Архивски извори настали у раду УДБ говоре да се у периоду између децембра 1944. и прве половине марта 1945. број наоружаних балиста „пео и на 16.000“ и да је у сукобу са јединицама НОВЈ живот изгубило 3.000 побуњеника.<sup>1418</sup>

Након темељног рада потерних одељења НО и НМ током јула 1945. установљено је да се у јужним деловима југословенске државе, пре свега на простору Косова и Метохије, у том тренутку укупно налазило око 1.370 балиста.<sup>1419</sup> У околини Призрена, Приштине, Јањева, Подујева, Косовске Митровице, Вучитрна, Урошевца, Гњилана, Качаника и Пећи скривале су се веће групе одметника које нису биле активне, али су, према сазнањима Косметске бригаде НО, „добиле задатак да отпочну са акцијама“. У овом периоду балисти су „одржали више састанака са народом, где имају подршку“. Истовремено је мањих скупина албанских одметника било у планинским пределима северозападне Македоније, потом у Црној Гори дуж границе са Албанијом и у околини Прешева, Бујановца и Медвеђе. Током истог месеца припадници 3. бригаде Српске дивизије НО ликвидирали су седам и заробили 78 балиста.<sup>1420</sup>

Одређени број балиста предао се југословенским властима након објаве Указа Председништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) о општој амнестији и помиловању 3. августа 1945. Тада су били ослобођени одговорности сви припадници „шиптарских оружаних формација“ изузев команданата, као и чланови окупационог апарата власти који нису починили ратне злочине, потом дезертери из НОВ и ПОЈ, односно ЈА, уколико се нису враћали у табор балиста, и лица која су сарађивала са окупатором на културном и уметничком пољу под условом „да та сарадња није прелазила опсег њихове редовне позивне делатности“. Назначено је да ће амнестија бити примењена једино уколико се лица из наведених група „ставе на расположење народним властима“ у току наредних месец дана. Међутим, попут претходне две, ова амнестија је на Косову и Метохији спроведена и након наведеног рока. Од амнестије били су изузети чланови вишег оперативног и позадинског командног кадра у војним организацијама, потом шефови, начелници и виши руководиоци у чиновничком апарату, агенти тајне полиције и „идеолошки покретачи“, организатори и лица која су „у већем опсегу“ финансирали или материјално помагала окупаторске снаге.<sup>1421</sup>

Сређивање прилика на терену Косова и Метохије и Македоније текло је веома споро услед бројних проблема у деловању цивилних власти и војно-безбедносних структура. Мада је у јулу 1945. „у свим срезovima, општинама и селима“ на Косову и Метохији организована милиција, Одељење унутрашњих послова је, према речима Павла Јовићевића, секретара Обласног НОО Косова и Метохије, имало „велике потешкоће због недостатка стручног особља, како за руководиоце, тако и за службенике“.<sup>1422</sup> Током истог месеца у овој области било је три пута више бораца Косметске бригаде НО него балиста, али побуна још увек није била сузбијена у потпуности. Јединице ове бригаде су, према оцени Штаба КНОЈ, „остале неактивне и без довољно залагања у извршењу задатака и акција“.<sup>1423</sup>

Значајнијих успеха у борби против албанских одметника није било ни након средине 1945, када је извршена смена командног кадра Косметске бригаде НО и у њу прекомандовано 10 нижих руководилаца из осталих јединица КНОЈ. Тако је у августу разоткривена само једна група од око 200 људи под оружјем. У борби је убијено шест „бандита“, међу којима се

<sup>1416</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 513–514.

<sup>1417</sup> Тасић, *н. д.*, 162–163, Дрљевић, *н. д.*, 195.

<sup>1418</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/1, Реферат о шиптарској националној мањини. УДБ-а за Космет, 4.

<sup>1419</sup> Тасић, *н. д.*, 194.

<sup>1420</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/II, д. 23/1; к. 222, ф. 10, д. 6/4.

<sup>1421</sup> *Службени лист ДФЈ*, 56/1945.

<sup>1422</sup> *Narodni odbor AKMO*, 25.

<sup>1423</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/II, д. 23/1.

налазио један четник, док су на другој страни погинула два и рањена четири побуњеника.<sup>1424</sup> Осим наведених проблема, рад Косметске бригаде НО изнутра су подривали „балистички агенти“. Штаб КНОЈ писао је 23. септембра руководству ОЗН како се „поготово у тој бригади [...] показује нужна потреба чишћења јединица, пошто се појављују симптоми сарадње са бандитима“.<sup>1425</sup> Ови „сумњиви елементи“ су „очишћењи“ из Косметске бригаде НО и потом предати Команди Војног подручја тек средином октобра 1945.<sup>1426</sup>

Унутар структура КНОЈ најнеповољније прилике током читаве 1945. владале су у македонским јединицама НО. У једном извештају Штаба КНОЈ од 20. августа исте године наведено је како услед „неборбености [ових јединица НО], и поред тога што се у неким деловима Македоније налази мањи број балиста, нису постигнути скоро никакви резултати“. И борци и руководиоци били су „махом млади, без довољно способности и искуства у командовању“, па отуда нису уживали „довољно ауторитета код својих бораца“, што је истовремено био „разлог недовољне дисциплинованости“. Наведено мишљење Штаба КНОЈ илустровано је табеларним прегледом акција њему подређених јединица НО на територији Југославије у августу 1945, из којег се види да једино Македонска дивизија НО у том периоду није ликвидирала, ранила или заробила ниједног одметника, јатака, „петоколонаша“ или „шпијуна“ иако је у својим редовима имала три рањена борца. С друге стране, Хрватска дивизија НО ликвидирала је петорицу, ранила двојицу и заробила 409 „Шкиптара“, припадника бившег СС брдског пука „Скендербег“, који су одступали према западу у саставу немачке Групе армија „Е“.<sup>1427</sup>

Судећи према извештајима Штаба 5. армије, „Невојнички и нетактички“ деловале су и остале војне јединице које су повремено узимале учешћа у гоњењу балиста на простору Македоније. У августовској акцији „чишћења остатака фашистичких банди“ на Скопској Црној Гори и Копиљачи припадници Македонске дивизије НО, 52. бригаде и 2. пролетерске дивизије „кретали су се слободно по друмским путевима, певајући, а неки дјелови чак и пуцајући“. Заседе су свакодневно постављане „на истом месту, на истим пролазима, неконспиративно, тако да сваки сељак зна унапред где је постављена заседа и њен детаљан распоред“. Такође, „при првом сусрету [са балистима] или чак и раније наше јединице отварају несрећену ватру – пуцњаву након чега се банда разбежи, а старешине прекидајући свако даље дејство мисле да су са овим извршили свој задатак“. Штаб 5. армије је отуда упозоравао како се „добива утисак да су старешине које непосредно руководе акцијом и вође јединица кроз несавесне или чак намерно хоће да деконспиришу акцију, да не би дошло до евентуалног сукоба“. Указано је и на проблеме у спровођењу амнестије, будући да су „штабови бригада [НО] рок за предају бандита схватили погрешно јер су обуставили гоњење истих“ или је „пак то гоњење вршено сасвим лабаво“.<sup>1428</sup> Наведено се косило са инструкцијама ОЗН, упућеним јединицама КНОЈ у јесен 1945, према којима је требало заузети „најоштрији курс при уништавању остатака наоружаних банди“ које су по сваку цену одбијале да положе оружје, односно „избегавати свако заробљавање ако се већ може на мјесту ликвидирати“.<sup>1429</sup> Исто мишљење исказивали су штабови бригада 8. (македонске) дивизије КНОЈ, чији су команданти почетком септембра у самокритичком духу писали како „до сада није ниједна

<sup>1424</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/П, д. 22/1.

<sup>1425</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/П, д. 26/1.

<sup>1426</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 11, д. 2/1.

<sup>1427</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/П, д. 23/1. Повлачење Пуковске групе „Скендербег“ отпочело је 10. новембра 1944. правцем Пећ – Андријевица – Беране – Бијело Поље – Увац – Зворник, где је водила борбе са снагама НОВ и ПОЈ на Дрини. Из њеног састава су 7. децембра изузети немачки војници – морнари из Грчке, који су јој претходно били придодати 2. новембра, уочи повлачења из Пећи. Остатак Групе преименован је у 14. СС брдски пук „Скендербег“ и прикључен 7. СС дивизији „Принц Еуген“. У периоду од децембра 1944. до маја 1945. СС брдски пук „Скендербег“ био је ангажован у операцијама код Бијељине, у Срему, код Вировитице и Сарајева. Највећи број припадника ове дивизије заробила је југословенска војска 10. маја 1945. код Зиданог Моста у Словенији. – *Dželetović Ivanov, 21. SS-divizija Skenderbeg, 238–241.*

<sup>1428</sup> ВА, НОВЈ, к. 223, ф. 3, д. 3/1.

<sup>1429</sup> Нав. према: Тасић, *н. д.*, 203.

акција спроведена онако како треба“, те да „још и до данас има дезертера и балиста на нашем терену који се слободно крећу“. <sup>1430</sup> Значајних промена на тлу Македоније није било ни у наредном периоду, па је почетком новембра 1945. у сарадњи са одељењем ОЗН у Кичевском срезу раздвојено оружје „најсигурнијим сељацима ради уништења банди“. <sup>1431</sup>

Насупрот проценама Косметске бригаде НО из јула 1945, у потоњим месецима није дошло до поновног распламсавања побуне балиста. Почетком јесени на Косову и Метохији налазило се нешто мање од 600 одметника, у првом реду балиста. Углавном су избегавали борбу са југословенским снагама, изузев групе Бахтијара Дубнице из Кацикола која је, како је стајало у једном извештају Штаба КНОЈ, „дрска приликом сукоба, прима борбу, улази у села, премлаћује и по некога убија“, док њени припадници „одржавају конференције и слободно се крећу по селима где имају подршку“. <sup>1432</sup> Конференције су средином лета 1945. организовали и Ук Садику, Ђазим Бајрактари и Ахмет Сељанци у селима Ораховачког среза.

Посебан значај имао је састанак 19 балистичких представника, одржан 24. и 25. августа у шуми крај села Добро До. Скупу су присуствовали вођи балиста из готово свих крајева Косова и Метохије, али и Билал Дрешевић из Глоговика код Тутина. Формирана је нова илегална организација под називом Беса Комбтар (алб. *Besë Kombëtar*), која је требало да преузме улогу некадашњег Албанског национално-демократског комитета, повеже одметничке групе и поведе ширу акцију против југословенских власти. На скупу је извршена подела територије Старог Раса и Косова и Метохије на секторе и изабрано је војно и политичко руководство у среским штабовима. Имер Бериша је именован за политичког, а Ук Садику за војног руководиоца организације. <sup>1433</sup>

Након завршетка скупа главнина одметничких снага налазила се у Дреници. Против њих је почетком септембра 1945. покренута опсежна акција у којој су учествовали припадници Народне одбране, Народне милиције и Југословенске армије. Војници 1. бокелске бригаде сукобили су се 10. септембра са већом групом балиста у рејону села Сићева, <sup>1434</sup> при чему је погинуло 28 одметника. С друге стране, у 1. бокелској бригади погинуло је 13 и рањено исто толико војника, што је било двоструко више у односу према укупним губицима ове бригаде у периоду њеног ангажовања на Косову и Метохији, од почетка фебруара 1945. Непосредно по окончању борбе 10. септембра у Сићеву је ухапшено око 30 људи за које се сумњало да сарађују са балистима. Након краће истраге стрељано је седморо мештана, док су остали пуштени кућама. <sup>1435</sup> Борба код Сићева представља је последњи велики оружани сукоб југословенских власти са балистима. У њој су погинули неки од вођа балиста који су претходно присуствовали скупу од 24. и 25. августа, попут Адема Шаље и Шабана Садикуа. Тако је организација Беса Комбтар већ у зачетку покушаја стварања мреже среских и других комитета била знатно ослабљена, а уз њу и балистички покрет у целости.

Током „чишћења терена“ на Косову и Метохији између 5. и 20. септембра 1945. 3. бригада 6. (црногорске) дивизије КНОЈ <sup>1436</sup> ликвидирала је укупно 87 и заробила 72 балиста, док су се сама предала 92 албанска одметника. <sup>1437</sup> У истом периоду деловала је 8. (македонска) дивизија КНОЈ, али готово без икаквих успеха. Мада су њена потерна одељења спроводила акције у западним и северним крајевима Македоније, пре свега у области Скопске Црне

<sup>1430</sup> ВА, НОВЈ, к. 223, ф. 3, д. 5/1.

<sup>1431</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/II, д. 32/1; к. 223, ф. 3, д. 12/1.

<sup>1432</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 4, д. 12/1.

<sup>1433</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 539–543; Видачић, *н. д.*, 65–66; Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952*, 299–300, 336–337; „Пети и шести дан суђења вођама илегалне фашистичке организације ‘Национал шиптаре демократик’“, *Борба*, бр. 27, 1. фебруар 1947, 3.

<sup>1434</sup> Поједини аутори наводе да је до борбе у Сићеву дошло 9. септембра. – Божовић и Вавић, *н. д.*, 540; Целетовић Иванов, *н. д.*, 300.

<sup>1435</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 540; Целетовић Иванов, *н. д.*, 300–301; Živković, *н. д.*, 234–238.

<sup>1436</sup> У септембру 1945. укинута су дотадашњи називи дивизија и бригада и извршена је реорганизација КНОЈ. Тада је, уз остале измене, Косметска бригада НО придодата новоформираној 6. (црногорској) дивизији КНОЈ као 3. (косметска) бригада. Осим ње, у овој дивизији налазиле су се 1. (црногорска) и 2. (санџачка) бригада НО. – Тасић, *н. д.*, 125, 260–262.

<sup>1437</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 4, д. 14/1.

Горе, Кичева и Дебра, у табору балиста није било губитака, док је у дивизији погинуо један десетар, а један борац је био рањен. Током септембра југословенским властима у Македонији предало се нешто више од 50 дезертера.<sup>1438</sup>

Трајни мир на побуњеном подручју није могао бити постигнут без успостављања потпуне контроле над државном границом. Међутим, у првим месецима након ослобођења, како стоји у једном партијском извештају, граница између Југославије и Албаније „може се рећи није ни постојала“.<sup>1439</sup> Током читаве 1945. у пограничном појасу према Албанији задржане су само граничне јединице, док су гранични одсеци и пододсеци при дивизијама КНОЈ формиран тек почетком следеће године. Погранични саобраћај између Југославије и Албаније регулисан је у току лета 1945.<sup>1440</sup> Почетком новембра исте године одлучено је да се по питању „сталног шверца“ и учесталих прелазака преко југословенско-албанске границе предузму „одговарајуће мере“,<sup>1441</sup> али значајнијих резултата у том смислу није било.<sup>1442</sup>

Током друге половине новембра 1945. о овим проблемима разговарали су Јосип Ђерђа, југословенски посланик и опуномоћени министар у Тирани, и Хаџи Леши, албански министар унутрашњих послова. Тада је постигнута сагласност о уређењу граничних прелаза и успостављању пограничне зоне у ширини између 10 и 20 km.<sup>1443</sup> У том тренутку најинтензивнији илегални саобраћај обављао се на северозападном сектору југословенско-албанске границе. Албански држављани из ширег залеђа Скадра прелазили су на територију Црне Горе са путним исправама овереним у Одељењу за заштиту народа у Скадру, на којима није било виза југословенског посланства у Тирани. Југословенска погранична милиција углавном није допуштала овим лицима улаз у Југославију, услед чега је, како је наведено у једном извештају Министарства унутрашњих послова Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) од 21. новембра 1945, долазило „до немилих сцена“. У истом документу истакнуто је како „живаљ Црне Горе и Албаније не може да схвати да треба пасоше за прелаз границе у једну и другу земљу, слати у Београд, односно Тирану, на визу, на коју треба чекати више од месец дана“.<sup>1444</sup>

Крајем 1945, упоредо са наступањем зимских месеци, активност албанских одметника на југословенском простору убрзано је опадала и сводила се углавном на скривање по планинским, тешко проходним пределима, уз спорадичне случајеве оружаних напада на сељацима, курире и патроле, потом пљачки становништва и ширења антијугословенске пропаганде. Током друге половине октобра у околини Тетова деловала је група „бандита“ коју је чинило између 150 и 200 „Срба, Босанаца, Италијана и Шиптара“.<sup>1445</sup> Појачана пропагандна активност балиста забележена је уочи избора за Конститутанту 11. новембра 1945. Акције су биле најучесталије у јужној Метохији, у Гори и на Скопској Црној Гори, где су групе од 40 до 100 одметника, под притиском потерних одељења НО и НМ али без борбе, прелазиле из једне области у другу и потом се враћале назад.<sup>1446</sup> Оне су одржавале везу са одметничким група-

<sup>1438</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 14, д. 1/1.

<sup>1439</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/2, Историјат шиптарске националне мањине у Народној републици Црној Гори: Шиптарска национална мањина у срезу барском, 8.

<sup>1440</sup> АЈ, 50–48–106, Допис Министарства иностраних послова ДФЈ упућен Министарству Народне одбране ДФЈ, 29. јун 1945.

<sup>1441</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/II, д. 32/1; к. 223, ф. 3, д. 12/1.

<sup>1442</sup> Тасић, *н. д.*, 272–284.

<sup>1443</sup> Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС), Политичка архива (ПА), 1945, Албанија, фасцикла 1, досије број 38, документ број 245619, Извештај Јосипа Ђерђе упућен Министарству иностраних послова ДФЈ, 23. новембар 1945.

<sup>1444</sup> ДАМСПРС, ПА, 1945, Албанија, ф. 1, д. 38, д. 149326, Писмо помоћника министра унутрашњих послова ФНРЈ М. Радовића упућено Министарству иностраних послова ФНРЈ, 21. децембар 1945.

<sup>1445</sup> АЈ, Министарство за федералне јединице (22), 22–2–4, Допис Министарства унутрашњих послова Македоније упућен Министарству унутрашњих послова Демократске Федеративне Југославије, 3. новембар 1945.

<sup>1446</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/II, д. 11; 16/1; к. 224, ф. 4, д. 15/1; 16/1.

ма у северним и североисточним крајевима Албаније, у области Скадра, Кукса и Пишкопеје.<sup>1447</sup>

Неколико мањих група балиста настојало је да се са територије Југославије пробије до Грчке у намери да се „повеже са грчком реакцијом“ и енглеским трупима, али је већина била одбијена. У септембру је, међутим, око 120 одметника на челу са Ћазимом Лугацијом успело да се домогне грчке територије, где су се придружили ранијим пребезима. У том тренутку у Волосу су се налазила 273 албанска одметника, избегла са простора Косова и Метохије. Одмах по доласку били су груписани у војне јединице, док су њихови вођи од грчке владе добили храну, одећу и новац. Друга већа група балиста, југословенских држављана, налазила се у Јањини. Сви избегли одметници били су под надзором грчких, британских и америчких официра.<sup>1448</sup> Два месеца касније, 8. новембра 1945, њима се придружило између 30 и 40 балиста који су у Грчку прешли „под борбом“, при чему је један одметник погинуо, један заробљен и шесторо било рањено.<sup>1449</sup>

Мада је општа оцена југословенских власти о опадању снаге балистичких група одговарала стварним приликама на терену, у децембру 1945. дошло је до неколико већих сукоба између одметника и јединица КНОЈ и Народне милиције. У акцији против балиста који су се скривали у земуницама у Вучитрнском срезу 27. децембра погинуло је петоро бораца 3. (косметске) бригаде НО, шест припадника НМ и један одметник.<sup>1450</sup> Четири дана доцније, у борби код села Ловце, недалеко од Гњилана, погинуло је 28 балиста.<sup>1451</sup> Наведени случајеви указивали су на истрајност и „експлозивни“ карактер албанске побуне, остављајући отворено питање њеног распламсавања током пролећа следеће године. Показало се, такође, да југословенске власти ни годину дана након ослобођења јужних крајева земље, односно седам месеци након окончања Другог светског рата, нису имале снаге да успоставе редовне прилике на побуњеном подручју.

Анализом сачуваних архивских извора није могуће прецизно утврдити колико је укупно албанских побуњеника изгубило живот у борбама против снага Народне одбране током 1945. Према подацима 6. дивизије КНОЈ, која је почев од септембра 1945. деловала на простору Црне Горе, Старог Раса и Косова и Метохије, у неутврђеном периоду након Другог светског рата ликвидиран је 491, рањено је 113 и заробљено је 300 балиста, док се 134 само предало јединицама НО.<sup>1452</sup> Међу њима свакако је било највише одметника са Косова и Метохије, будући да се на том простору налазило жариште албанске побуне. Борци Српске дивизије НО, углавном из редова њене 3. бригаде, у периоду од марта до октобра 1945. ликвидирали су 19 и заробили 97 балиста.<sup>1453</sup> Између 1. јануара и 31. децембра исте године припадници Македонске дивизије НО, односно 8. дивизије КНОЈ, ликвидирали су 47, ранили шест и заробили 184 балиста.<sup>1454</sup> Током читаве 1945. јединице КНОЈ су на територији југословенске државе ликвидирале 602, раниле 177 и заробиле или ухапсиле 907 албанских одметника.<sup>1455</sup> У савременој литератури албанске провенијенције процењује се да је током шестомесечне акције југословенских снага у гушењу побуне убијено 48.000 Албанаца на југословенском југу.<sup>1456</sup>

<sup>1447</sup> ДАМСПРС, ПА, 1945, Албанија, ф. 1, д. 7, д. 253487, Реферат Велише Гошовића, чиновника Министарства иностраних послова ДФЈ, о унутрашњим приликама у Албанији у периоду од 15. августа до 20. октобра 1945.

<sup>1448</sup> Ристовић, *н. д.*, 334.

<sup>1449</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 7, д. 5/1.

<sup>1450</sup> Тасић, *н. д.*, 204.

<sup>1451</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 8, д. 1/1.

<sup>1452</sup> Тасић, *н. д.*, 125.

<sup>1453</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 10, д. 6/4.

<sup>1454</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 14, д. 2/1.

<sup>1455</sup> Тасић, *н. д.*, 201–202.

<sup>1456</sup> Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo*, (New York: Columbia University Press, 1998), 143. На основу казивања својих савременика, Мухамет Мјеку саставио је списак имена 235 лица албанске националности – мушкараца, жена и деце, мештана Дренице и околних села, које су југословенске власти

## Питање албанских кадрова у структурама Комунистичке партије Југославије и државном апарату на југословенском југу

Током завршних операција за ослобођење јужних крајева Југославије у јесен 1944. припадници НОВЈ нису улазили у сукоб са мештанима села и градова. Забележени су, с друге стране, случајеви пљачкања напуштених домаћинстава и мањи број убистава и рањавања цивила претежно српске националности које су у истом периоду починили бугарски војници.<sup>1457</sup> Неколико инцидената изазвали су и припадници НОВА током свог боравка у Метохији непосредно по протеривању окупатора.<sup>1458</sup>

Већина албанског становништва на југословенском југу је наступаће јединица НОВЈ у јесен 1944. пратила са подозрењем, које је у појединим местима прерастало у „велики страх“. Непосредно по ослобођењу Црне Горе у широј околини Улциња одметнуло се између 60 и 100 Албанаца под оружјем, а око 200 лица, углавном цивила, пребегло је у Албанију. Исте прилике владале су у пограничном појасу северно од Скадарског језера, у којем су се налазила села са албанском мањином. Најистакнутији у борби против НОВЈ и југословенске државе на овом простору у првим данима након окупације били су припадници племена Хоти, који „за читав мјесец дана“ нису признавали нову власт, припремајући побуну у циљу присаједињења „своје територије“ Албанији.<sup>1459</sup>

У извештајима среских организација КПЈ о приликама на терену уочи „косовске операције“ 1944. оцењено је да постоји „неописани [...] страх шипт.[арских] маса од сутрашњице“, док код Срба „нема промена“.<sup>1460</sup> Забележено је да су борци НОВЈ током проласка кроз Косово и Метохију наилазили на пушта албанска села, чији су се мештани, страхујући од репресије, скривали по околним шумама.<sup>1461</sup> Команда места НОВЈ у Пећи је у наредби од 1. децембра 1944. позвала све одбегле становнике Пећког среза да се у року од седам дана врате у своје домове. У супротном, истакнуто је у овом документу, „сви они који се у то време не буду вратили сматраће се народним непријатељем и конфисковаће им се сва покретна и непокретна имовина“.<sup>1462</sup>

Обласно руководство на Косову и Метохији је у директивама које су крајем 1944. упућиване политичким комесарима у јединицама НОВЈ истицало да се током „војних операција и у раду на самом терену мора [...] строго водити рачуна да не долази до самовољних поступака (убиства, пљачке и др.), до ситних зађевица, личне нетрпељивости и сличних догађаја“. Притом је било наглашавано да „наши борци морају да поштују обичаје шиптарског народа“. У циљу успостављања солидних веза са „најширим народним слојевима“ било је предвиђено одржавање „конференција са сељацима“, чија „суштина [...] мора да садржи објашњење о ослободилачкој мисији наше војске“. Такође, у селима „где за то постоје могућности“ требало је „организовати приредбе на шиптарском и српском језику, водећи увек рачуна о културном нивоу шиптарских маса“. Ове приредбе садржале су у првом реду

---

„масакрирале“ у знак одмазде у време борби са снагама Шабана Полује. – Muhamet Mjeku, *Lufta e Drenicës dhe Shaban Polluzha*, (Prishtinë: Dielli, 1991), 187–193.

<sup>1457</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 475–476, Никчевић, *н. д.*, 61–66; Boro Mitrovski i drugi, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*, (Beograd: Međunarodna politika, 1971), 240–243.

<sup>1458</sup> Забележено је да су борци 5. бригаде НОВА приликом уласка у село Поношевац 17. октобра 1944. увели коње у сеоску цамију, што је изазвало огорчење мештана. Након интервенције Здравка Зоговића, команданта 4. косовско-метохијске бригаде НОВЈ, Албанци су „уз мало противљења“ извели коње. – Medenica, *н. д.*, 128.

<sup>1459</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/2, Историјат шиптарске националне мањине у Народној републици Црној Гори: Шиптарска национална мањина у срезу барском, 7; Шиптарска национална мањина у срезу титоградском, 6–7.

<sup>1460</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 178: Извештај секретара Среског комитета КПЈ за Урошевац од 28. септембра 1944. Обласном комитету за Космет о политичкој ситуацији у срезу, 648.

<sup>1461</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 477.

<sup>1462</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 210: Наредба Команде места НОВЈ у Пећи од 1. децембра 1944. године, 740.

„тематику борбе против шовинизма – тематику братства и јединства наших народа“.<sup>1463</sup> Истоветна политика југословенских власти спровођена је и током Дреничке побуне 1945, па је у заповестима команди бригада на простору Косова и Метохије стајало да „у рејонима где се води борба“ треба „уништавати објекте где се даје отпор“ и конфисковати имовини „око-релих зликоваца и вођа“, али истовремено „пазити на диференцијацију код народа“. Посебно је било наглашено да се „не сме [...] дозволити убијање невиних људи нити заробљеника, пљачка и пребијање“.<sup>1464</sup>

Потпуну конфискацију имовине, како је наведено у наредби косовскометохијског Оперативног штаба од 9. фебруара 1945, требало „извршити [...] свим оним породицама чији су чланови масовно одбејгли“. Потом је тако одузету имовину требало пописати, а „одметнуте позвати да се врате кућама“, где ће им бити враћено све што је било претходно одузето. Рок за повратак требало је „давати прво онима за које се утврди да су изразити зликовци“. Предвиђено је спаљивање кућа оних злочинаца који буду одбили предају, док је њихове породице требало „сместити у центре наших јединица“ и држати их под контролом. Посебно је назначено како „ово не треба да буде масовно“, већ „само један покушај да се испроба како ће дјеловати овакав начин на њих [одметнике – Д. Б.]. Ако се не покаже овај начин успјешан“, стајало је даље у наредби, требало га је „одмах обуставити“. Са одбеглим групама је по њиховој предаји требало „поступати fino“, односно „добро их саслушати и пустити их одмах кућама. [...] У колико би се то предавање појавило масовно све што је способно за војску мобилисати, што се може разоружати то учинити и слати одмах у регрутни центар у Приштину“. Наглашено је како ће политички комесари „строго водити рачуна о држању бораца према народу“, јер је албански „народ уплашен и [...] осјећа се кривим читав“.<sup>1465</sup>

У првим месецима након протеривања окупатора са простора Косова и Метохије југословенске војне власти су, под претњом спровођења „строге војничке казне“, од становништва захтевали предају немачког и другог наоружања, док је свим цивилним лицима било забрањено „ношење ма каквог оружја без писмене дозволе“ команде места.<sup>1466</sup> Руководство КПЈ и Врховни штаб НОВ и ПОЈ испрва нису разматрали питање опсежне акције одузимања ватреног оружја на читавој територији Косова и Метохије, већ је било предвиђено разоружање искључиво оних села која буду пружила отпор југословенским властима.<sup>1467</sup> С друге стране, у Македонији је већ 20. новембра 1944. била издата наредба о разоружању целокупног становништва и прикупљању оружја у недавно ослобођеним селима у околини Кичева,

<sup>1463</sup> *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, priredili Branko Petranović i Momčilo Zečević, (Beograd: Rad, 1985), dok.: Pismo Miladina Popovića, sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet, 589–590.

<sup>1464</sup> Цит. према: Živković, *n. d.*, 217. Крајем 1945. балистичка пропаганда ширила је гласине да су у тој години југословенске власти усртиле 26.000 „углавном невиних“ Албанаца. Потражујући помоћ од својих „западних савезника“, САД и Велике Британије, албански одметници писали су о „незапамћеном терору“ на простору Косова и Метохије. У једном писму упућеном генералу Едварду Хоцсону, шефу британске војне мисије у Тирани, стајало је како су након акције сакупљања оружја најпре били „похапшени сви главари, барјактари и познате личности, те бачени у најгоре затворе“, а потом су припадници ОЗН „узимали [...] ноћу 10–15 људи из затвора и играјући уз музику убијали их највећим тортурама: бијући их, стрељајући их, кољући их и вјешајући их, а по који пут и ударајући их са чекићем по глави, набадајући им у нокте чавле, ударајући их по ребрима, резајући им још док су били живи дијелове тијела“. Оружана побуна у Дреници у јануару 1945. правдана је наводном ликвидацијом „75 главара и познатих личности из Дренице“ који су били „убијени ударцем чекића у главу и бачени у једну велику рупу“. У писму је, такође, наведено да су и сами Албанци у редовима НОВЈ били ликвидирани као „сумњива лица“, те да је на тај начин убијено 1.670 Албанаца у Црној Гори, 500 у Дубровнику и 70 на путу од Призрена ка Скадру. – АЈ, 507, IX, 1/IV–179, Писмо Председништва Народног већа Бесе Комбтаре упућено генералу Едварду Хоцсону, 22. октобар 1945. Ослањајући се на ове документе, савремена албанска историографија заступа становиште према којем су југословенске власти у периоду од 1945. до 1950. усртиле 49.000 Албанаца. – *Terrori i Serbisë pushtuse mbi shqiptarët 1844–1999*, (Prishtinë: Arkivi Shtetëror i Kosoves, 2013), 62.

<sup>1465</sup> ВА, НОВЈ, к. 1412, ф. 3, д. 1/4.

<sup>1466</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 212: Заповест Оперативног штаба НОВ и ПО Космета од 8. децембра 1944. штабовима подређених јединица за посудање нових положаја, 749.

<sup>1467</sup> *Jugoslavija 1918–1984*, dok.: Pismo Miladina Popovića, sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet, 589.



Гостивара, Тетова, Дебра, Струге и Скопља.<sup>1468</sup> Различитост у третирању питања разоружања и одметништва уопште, у овом случају проистацао је из тежњи КПЈ да путем вођења „меке политике“ осигура поверење већине албанског становништва у жаришту балистичке побуне на Косову и Метохији. Међутим, у наредним месецима ни спровођење мобилизације на добровољној основи нити више пута обнародована амнестија нису изнедриле дугорочне резултате у смислу пацификације побуњеног подручја.<sup>1469</sup>

Масовност и истрајност балистичке побуне почивала је на подршци већине албанског становништва на подручју Дренице, Качаника, Скопске Црне Горе, Шар-планине и других делова бившег Косовског вилајета који су баштинили дугу традицију отпора према централној власти. Мештани су одметницима обезбеђивали храну, санитарски материјал и друге намирнице, скривали их у земуницама, преносили им информације о распореду и кретању јединица НОВ и ПОЈ/ЈА и потерних одељења Народне милиције и КНОЈ, давали нетачне информације југословенским војним властима и пружали спорадичне отпоре током претреса села.<sup>1470</sup> Нарочито снажно незадовољство Албанци су испољавали пред југословенским властима у случају претреса својих кућа, што је неретко стајало у вези са прикривањем оружја и било какве везе са балистима, али је у првом реду исходило из културно-верског сентимента и дубоко укорене традиције албанског народа, према којој је страним лицима, поготово мушкарцима, био строго забрањен улазак у женске одаје унутар албанских домаћинстава. Крајем децембра 1944. забележено је да се „реакција“ становништва нарочито показивала „приликом претреса“, те да је „један Шиптар“, добровољац у НОВЈ, рекао да „све што партизани поједу нек им је ‘алал’, али ако буду ушли у коју кућу да претресају, онда нека сваки [укућанин] пуца на њих одмах“. Примећено је, такође, да „маса [...] подржава такав став појединаца“, мада углавном „ћути“, односно „не предузима ништа конкретно што би се могло ма на који начин опазити“.<sup>1471</sup> Тако је већина албанског становништва „више из страха, а не из политичке свијести“ прихватила мере нових југословенских власти. Мањи број Албанаца је током наредних месеци избегао у Албанију услед мобилизације у југословенску војску, принудног откупа, наплате пореза и упућивања на рад.<sup>1472</sup>

Борцима НОВ и ПОЈ/ЈА говорено је да „кад год је могуће“ треба избегавати сукобе и настојати „да се преговорима [са балистима] избегне крвопролиће“.<sup>1473</sup> У том светлу треба посматрати више пута изражену тенденцију представника косовскометохијског обласног партијског руководства и Оперативног штаба у периоду након ослобођења 1944. Међутим, спровођење изузетно обазриве политике КПЈ према албанском становништву поговало је повезивању разбијених балистичких група, што се у пуном обиму показало током побуне Шабана Полуже и Адема Воце у јануару и фебруару 1945. У накнадним разматрањима, изнесеним средином исте године у извештајима штабова оперативних бригада ЈА, стајало је да су „обојица [...] у потпуности искористили широкогрудост Оперативног штаба за Косово и Метохију и његову намеру да се избегне оружани сукоб, како се не би, без потребе, проливала народна крв. Да је Оперативни штаб Косова и Метохије ишао енергичније и безобзирније према овим бандитима, да им није поклањао толико поверења, колико они нису ни заслужили, свакако би сукоб био избегнут или пак угушен у самом зачетку, док су њихове снаге још биле мале.“ Наглашено је како „није требало уопште преговарати са њима, јер су они те преговоре искористили за своју припрему и сматрали је као слабост Оперативног штаба за Косово и Метохију“.<sup>1474</sup> С друге стране, Хивзи Сулејмани, члан косовскометохијског обласног Извршног одбора, указивао је на одговорност сâмог обласног руководства које је, према његовим речима, „морало водити више рачуна о околностима под којима су наше јединице

<sup>1468</sup> ВА, НОВЈ, к. 1362, ф. 2, д. 13.

<sup>1469</sup> ВА, НОВЈ, к. 181, ф. 29, д. 30/1; 31/1; 34/1; 37/1; 39/1.

<sup>1470</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 481–531; Борозан, *н. д.*, 494–507.

<sup>1471</sup> ВА, НОВЈ, к. 1413, ф. 3, д. 18.

<sup>1472</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/2, Историјат шиптарске националне мањине у Народној републици Црној Гори: Шиптарска национална мањина у срезу барском, 7.

<sup>1473</sup> Мадић и Јончић, *н. д.*, 186.

<sup>1474</sup> Цит. према: Мадић и Јончић, *н. д.*, 196–197.

наступале на терен Косова и Метохије. Да је у томе било више плана и да је више вођено рачуна о реалним чињеницама, сматрам да не би могло доћи до оних и онаквих гужви какве смо на овом терену имали.<sup>1475</sup>

О сâмој Дреничкој побуни, акцијама одметничких група и њиховим сукобима са југословенским снагама безбедности, југословенска штампа није извештавала, нити се у њеним написима могла наслутити дубина расцепа између албанског становништва и југословенске државе. Насупрот томе, писано је о подршци „народа Косова и Метохије“ новим југословенским властима, израженој понајпре у јавним манифестацијама против краља Петра II Карађорђевића током марта 1945.<sup>1476</sup> У документима југословенских војних и цивилних органа истакнуто је да су балисти уживали подршку већине албанског становништва не само током одлучујућих борби у периоду од почетка децембра 1944. до средине марта 1945, већ и након победе јединица ЈА над главнином одметничких снага. Уз општу оцену да се „ситуација поправља из дана у дан“, истовремено је у војним и партијским извештајима из средине 1945. стајало да су „Шиптари [...] против нас фронтално“, те да је југословенска „власт слаба“, а „доста јака [...] реакција“, чијој пропаганди Албанци „још верују и дају се лакше завести“.<sup>1477</sup> Осим на простору Косова и Метохије и у северозападним крајевима Македоније, где су групе одметника имале „пуну подршку цивилног становништва“, утицај балиста био је присутан „код муслиманског живља у околини Плава и Гусиња“.<sup>1478</sup> На југоистоку Црне Горе, у Барском срезу, антијугословенску пропаганду је у ширем обиму спроводило „реакционарно“ римокатоличко свештенство из Албаније.<sup>1479</sup>

Потпуном превагом антифашистичких и револуционарних снага у Југославији на крају Другог светског рата и убрзаном изградњом монолитне власти били су остварени услови за обнову заједничке државе на основама које је прокламовала КПЈ већ крајем међуратног периода. Архивски извори и стручна литература југословенске провенијенције сагласни су у оцени да је свеукупна политика Партије у јужним крајевима земље, пре свега на простору Косова и Метохије, била вођена у духу националног помирења словенског и албанског елемента, увек начелно утемељеном на „класној борби“ против „заједничког непријатеља“. Наведено, међутим, није подразумевало отварање српског, албанског, нити било ког другог националног питања у Југославији, као ни отварање јавне расправе о унутрашњем уређењу саме државе, мада је на томе инсистирао мањи број истакнутих првака из круга тзв. „грађанских“ странака.<sup>1480</sup> Милован Ђилас је крајем 1945. писао како се „оригиналност устанка у Југославији, за разлику од националних устанака у прошлости, и састоји [...] у томе што је он у току народно-ослободилачке борбе, у току националног рата против окупатора, ријешити питања за која би у мирно вријеме била потребна револуција (питање власти, национално питање)“. Штавише, „солидност, трајност и чврстина рјешавања националног питања у Југославији и јесте у томе што се оно догађало у рату, у оружаном борби, што је резултат оружане борбе свих народа Југославије“. Поновно отварање националног питања би, према миш-

<sup>1475</sup> *Narodni odbor AKMO*, 30.

<sup>1476</sup> Према писању *Борбе*, у демонстрацијама против краља Петра II Карађорђевића у Приштини учествовало је 15.000 људи, у Пећи и Призрену по 6.000, у Косовској Митровици и Ораховцу по 3.000, а у Драгашу 2.000. – „По целом Косову и Метохији дошло је до демонстрација против краља Петра“, *Борба*, бр. 27, 30. јануар 1945, 2.

<sup>1477</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 10, д. 22/1; к. 224, ф. 4, д. 2/1; Димитријевић, „Шиптарски оружани изазов комунистичким властима у Југославији 1945–1950“, 53.

<sup>1478</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1/II, д. 26/1.

<sup>1479</sup> Бранислав Ковачевић, *Комунистичка партија Црне Горе 1945–1952. године*, (Титоград: НИО „Универзитетска ријеч“, 1986), 112.

<sup>1480</sup> *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, priredili Branko Petranović i Momčilo Zečević, I–II, (Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1987), том II, dok. Iz programa Demokratske stranke; Iz programa Narodne radikalne stranke; Iz privremenog programa Socijalističke partije Jugoslavije; Iz privremenog programa Socijaldemokratske partije; Kritičke reakcije Milana Grola na federalni status Crne Gore i Makedonije, 196–201; Mira Radojević, „O federalizaciji Jugoslavije 1945. godine“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, br. 8. Priredili Hahs-Georg Fleck i Igor Graovac, (Zagreb: Zaklada Freidrich Naumann, 2004), 203–217; Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 707–719.

љењу комуниста, значило „распиривање братоубилачког рата међу народима Југославије“.<sup>1481</sup>

Партијски вођи говорили су како је „наше братство и јединство [...], поред истјеривања окупатора, наша друга велика победа коју смо извојевали у овом рату“.<sup>1482</sup> Притом су ове две „победе“ биле у нераскидивој спрези, будући да је управо „правилно рјешавање националног питања дало [...] Југославији [...] несаломљиву снагу у борби противу завојевача“.<sup>1483</sup> Мада је национално питање „фактички већ [...] ријешено у току самог рата“, комунисти су истицали како би било „погрешно мислити да је завршена борба за равноправност народа Југославије, борба за очување њихових права стечених у устанку“. Њу је у постреволуционарном периоду требало водити „другим средствима и у другим облицима“, али увек „на бази већ стекнуте равноправности народа Југославије“.<sup>1484</sup> Националну равноправност је, према оцени комуниста, било могуће успоставити једино на темељима изграђеним у току Другог светског рата, и то путем испуњавања „обавеза и дуга Србије и српског народа према другим народима Југославије“. На тај начин српски народ је требало „да покаже његово осећање равноправности, како у праву тако и у обавези према њима [осталим југословенским народима – Д. Б.]“.<sup>1485</sup>

За југословенске комунисте начело „братства и јединства народа Југославије“ представљало је „светињу о коју се нико не сме огрешити, тековина коју мора чувати и бранити сваки родољуб“.<sup>1486</sup> Као гарант њеног очувања стајало је уверење да у новој, федеративној Југославији неће бити „повратка на старо“. Говорено је да ће бити отклоњене све „неправде“ претходно начињене у Краљевини Југославији, која је у партијским гласилима била означена као „тамница [...] за наше народе“ и као „најтипичнија земља националног угњетавања“.<sup>1487</sup> Истицано је како у обновљеној државној заједници „нема и неће бити мјеста никаквом угњетавању припадника других нација, него ће они бити равноправни с осталим грађанима Југославије“.<sup>1488</sup> У Основним начелима Народног фронта Југославије, објављеним у штампи почетком августа 1945, било је назначено да „братство и јединство народа Југославије јесте светиња“ која „обухвата све наше равноправне народе без обзира на расу и веру, без обзира на то да ли они живе као целине или као мањине у границама Демократске федеративне Југославије“.<sup>1489</sup>

Све то добило је свој потпуни израз у Уставу Федеративне Народне Републике Југославије, усвојеном одлуком Уставотворне скупштине 31. јануара 1946, који је југословенску државу дефинисао као „заједницу равноправних народа“, а све њене грађане прогласио једнаким пред законом, „без обзира на народност, расу и вероисповест“. Континуитет са међуратним и ратним политичким начелима КПЈ остварен је путем истицања права југословенских народа „на самоопредељење, укључујући право на отцепљење“. Националне мањине уживале су „право и заштиту свог културног развика и слободне употребе свог језика“ у оквиру југословенске заједнице.<sup>1490</sup> Партијски вођи говорили су како „ово решење пружа нашим народима с једне стране пуну и неокрњену гаранцију за њихову равноправност и за њихов слободни и несметани национални опстанак и развика, а с друге стране, баш на тој

<sup>1481</sup> Милован Ђилас, *Чланци 1941–1946*, (Београд: Култура, 1947), 210, 254–262.

<sup>1482</sup> Josip Broz Tito, *Izbor iz djela*, (Београд: Prosveta, 1977), књ. 3: Nacionalno pitanje i revolucija, 90.

<sup>1483</sup> Милован Ђилас, „Суштина и значај наше политике братства народа“, *Борба*, бр. 26, 10. децембар 1944, 2.

<sup>1484</sup> Ђилас, *Чланци 1941–1946*, 263.

<sup>1485</sup> Сретен Жујовић, „Обавеза и дуг Србије и српског народа“, *Борба*, бр. 35, 19. децембар 1944, 1.

<sup>1486</sup> „Основна програмска начела Народног фронта Југославије“, *Борба*, бр. 191, 8. август 1945, 2.

<sup>1487</sup> Борис Зихерл, „Главни узроци слома старе Југославије“, *Борба*, бр. 6, 6. јануар 1945, 2; Милован Ђилас, „Поводом декларације Владе Федеративне Југославије“, *Борба*, бр. 64, 13. март 1945, 1.

<sup>1488</sup> Ђилас, „Суштина и значај наше политике братства народа“, 2.

<sup>1489</sup> „Основна програмска начела Народног фронта Југославије“, *Борба*, бр. 191, 8. август 1945, 2.

<sup>1490</sup> *Службени лист ФНРЈ*, 10/1946.

основици равноправности, омогућује пуно и право њихово јединство, које је услов за њихов заједнички напредак и за напредак сваког од њих посебно“.<sup>1491</sup>

Знатно пре наведеног Устава ФНРЈ, већ средином 1944, „народне власти“ у Македонији и Црној Гори заузеле су јасан став по питању националних мањина, уважавајући њихову етничку и културну посебност и гарантујући им „сва права“,<sup>1492</sup> у складу са одлукама Другог заседања АВНОЈ из новембра 1943. На простору федералне Србије, међутим, законодавни и извршни органи власти нису ниједним документом дефинисали положај и права националних мањина, иако се о њима говорило у службеној документацији насталој у раду ових државних тела. Ово питање било је нарочито осетљиво на Косову и Метохији, поготово крајем 1944. и током прве половине 1945, у време трајања оружане побуне балиста. У том смислу је на Оснивачком конгресу КП Србије, одржаном у мају 1945, указивано на „грешке“ у раду агитационо-пропагандног апарата на Косову и Метохији. Милутин Миљковић навео је како су „Срби и Црногорци“ у обласним партијским гласилима „добили [...] право нације, а Шиптари, националне мањине, што је“, према његовим речима, „објективно значило ширење шовинизма“.<sup>1493</sup> Отуда у *Закону о установљењу и устројству Аутономне Косовско-метохијске Области* од 3. септембра 1945. није било речи о националним мањинама, већ су све етничке групе на овом простору означене као равноправне „народности“.<sup>1494</sup> Тиме је у политичко-правном смислу био изједначен положај Срба и Албанаца у овој области, мада је у пракси албанско питање посматрано у контексту мањинских питања.

Политика државног врха према албанском становништву током 1945. у оквирима југословенске заједнице имала је извориште у општем ставу ЦК КПЈ према којем се „демократичност народне власти“ непосредно огледа „у решавању питања мањина“.<sup>1495</sup> Требало је „учинити Југославију њиховом земљом и везати их за њу у сваком погледу“, а то је било могуће једино „ако они у њој буду равноправни грађани, ако буду поштована њихова национална и културна права ако се у економском, правном и сваком другом погледу буде са њима поступало као с осталим грађанима Југославије“. Милован Ђилас је крајем 1944. писао како „ми нећемо, ми не можемо радити као бивша Југославија, која је од Арнаута направила огорчене непријатеље и створила све услове да велик дио њих постане плијен њемачке и великоалбанске пропаганде. Стара Југославија је отимала земљу арнаутским сељацима, она је забранила све школе и све културне установе на албанском језику. Она је осиромашила и свела на просјачки и печалбарски штап десетине хиљада Арнаута. Ми тако нећемо и не можемо радити, јер то не одговара ни циљевима за које су наши народи подигли устанак, ни интересима наше државе, ни духу народно-ослободилачке борбе и народно-ослободилачког покрета.“<sup>1496</sup>

На југословенском југу обезбеђивање свих предуслова за политички и економски развој, односно националну и културну еманципацију албанског становништва, посматрано је као основно полазиште у решавању националног питања албанске мањине. У Македонији су нове власти у духу очувања „постигнуте националне слободе и демократске тековине народно-ослободилачке борбе“ у првом реду истицале „братство и јединство са другим словенским народима“, као и „остварење јединства између македонског народа и Шиптара, Турака, Влаха, Јевреја и других“.<sup>1497</sup> И у Црној Гори је, према мишљењу покрајинског партијског руководства, било потребно „да се зближе, да се збрате и православни и муслимани и католици“. Блажо Јовановић, секретар Главног одбора Народноослободилачког фронта (НОФ) и

<sup>1491</sup> Моша Пијадe, *Izabrani spisi*, izbor i redakcija: Brana Kovačević, Jovo Mihaljević, (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1965), I tom, knj. 4, 126.

<sup>1492</sup> *Службен весник на федерална единица Македонија во Демократска и федеративна Југославија*, 1/1945; *Службени лист Црне Горе*, 1/1945.

<sup>1493</sup> *Исто*, 217.

<sup>1494</sup> *Службени гласник Србије*, 28/1945.

<sup>1495</sup> АЈ, Министарство просвете Владе ФНРЈ (313), 313–5–11.

<sup>1496</sup> Ђилас, *н. д.*, 2.

<sup>1497</sup> „Декларација Народне владе федералне Македоније“, *Политика*, бр. 11963, 26. април 1945, 3; „Декларација Народне владе федералне Македоније“, *Борба*, бр. 102, 26. април 1945, 2.

први председник Народне владе Црне Горе, говорио је средином априла 1945. на четвртом заседању Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења (ЦАСНО), како је потребно „да се наша браћа Албанци, који се налазе у границама наше федералне јединице, осјете као у својој кући, као у своме дому. Потребно је да уоче разлику између наше данашње државе и оне бивше шовинистичке и хегемонистичке. Потребно је“, истицао је Блажо Јовановић, „да код њих уздигнемо свијест и љубав према нашем народу, да бране нашу заједницу исто тако као и ми“.<sup>1498</sup>

Овако замишљеној националној политици КПЈ према албанском становништву у пракси се супротстављало тешко наслеђе међунационалних и међуверских односа на југу земље. У партијским документима из маја 1945. стоји да је питање „братства и јединства“ на том простору само делимично остварено, те да „још постоји велика мржња, нетрпељивост, спремност за међусобно обрачунавање“. Притом је међу Албанцима на Косову и Метохији „то ствар прикривена“, док се „Срби и Црногорци не плаше“ да искажу своје мишљење.<sup>1499</sup> Политички комесари у јединицама ЈА које су деловале у овој области извештавали су како „често наши борци кажу: ‘Можемо са Бугарима [...] стварати братство, али са Турцима [Албанцима – прим. Д. Б.] не никако’“.<sup>1500</sup> У појединим случајевима ова узајамна нетрпељивост претила је да изазове оружани сукоб у самим јединицама југословенске војске. У 3. косовско-метохијској бригади „показали су се толики недостаци и нездрав однос између самих бораца, тј. Срба и Црногораца према Шиптарима и обрнуто“, па је Оперативни штаб Косова и Метохије, уз одобрење Генералштаба ЈА, ову бригаду током априла 1945. расформирао а његова четири батаљона придодео 2. косовско-метохијској бригади и 52. дивизији.<sup>1501</sup> У циљу пружања помоћи Оперативном штабу „у руковођењу, а посебно у политичком раду са шиптарским масама“, на Косово и Метохију били су упућени политички комесар Главног штаба Србије Војо Ковачевић и инструктор ЦК КПЈ Милинко Ђуровић.<sup>1502</sup> Готово истоветних проблема било је на територији федералне Црне Горе. Штампана је писала о изградњи „братства“ између православног и муслиманског становништва, али су изостали очекивани резултати на пољу зближавања Црногораца и Албанаца.<sup>1503</sup>

Партијско руководство је узроке неповерења Албанаца према југословенским властима видело у „заосталости албанских маса“, које услед чврстих „верских и националних спона са својом реакцијом“ нису познавале „суштину и циљеве Народноослободилачког покрета“. Отуда је „као најосновнији политички задатак у данима ослобођења и у прво време после рата било [...] задобијање утицаја у шиптарским масама уз истовремену изолацију шиптарске реакције“.<sup>1504</sup> Током 1945. на партијским форумима доминирала је свест о почињеним „крупним грешкама“ које су код „шиптарских маса“ произвеле уверење „да се није ништа променило од времена старе Југославије“. Средином јануара исте године, у току распламсавања побуне балиста, Миладин Поповић јављао је Централном комитету КПЈ како су „услед хапшења и разоружања и неправилног поступка и рада војске“, нове југословенске власти запале „у прилично тешку ситуацију. Банде нису уништене, народ нисмо успели разоружати, него се уплашен почео склањати од власти.“ Очењено је да „у оваквој ситуацији масе политички

<sup>1498</sup> Рад Скупштине Црне Горе 1945–1950. Приредили Чедомир Поповић и Невенка Илић, (Титоград: Скупштина Социјалистичке Републике Црне Горе, 1986), 38; „Говор претседника Владе Блажа Јовановића“, *Побједа*, бр. 23, 22. април 1945, стр. 6.

<sup>1499</sup> *Оснивачки конгрес КП Србије (8–12. мај 1945)*, приредили др Милан Борковић и др Венцеслав Глишић, (Београд: Институт за историју радничког покрета, 1972), 75.

<sup>1500</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/23.

<sup>1501</sup> Цит. према: Živković, n. d., 220, нар. бр. 162.

<sup>1502</sup> Глишић и Миљанић, n. d., 325.

<sup>1503</sup> „Примјер братства Црногораца и муслимана“, *Побједа*, бр. 8, 6. јануар 1945, 1; „Ријеч националних мањина“, *Побједа*, бр. 23, 22. април 1945, 1; „Манифестација братства православних и муслимана на прослави у Пљевљима“, *Побједа*, бр. 35, 25. јул 1945, 1; „Велики манифестациони промотивни збор у Пљевљима“, *Побједа*, бр. 51, 10. новембар 1945, 1; „Муслиманима федералне Црне Горе“, *Побједа*, бр. 52, 18. новембар 1945, 1, „Братство на дјелу“, *Побједа*, бр. 52, 18. новембар 1945, 1.

<sup>1504</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/3, Албанска национална мањина у Југославији, 14.

наседају лако туђим и непријатељским паролатама, па их [балисти] лако мобилишу“.<sup>1505</sup> У истом смислу говорио је Цавид Нимани, члан ОК КПЈ за Косово и Метохију, који је на Оснивачком конгресу КП Србије навео да су војне власти мобилисале „људе које није обухватио рок о мобилизацији и људе који су оставили куће без храниоца“, те да је „неколико Албанаца“ током мобилизације убијено. У спорадичним извештајима из јединица ЈА на терену Косова и Метохије указано је на грубо опхођење „појединаца опортуниста који су тако угњетавали Шиптаре, да су Шиптари говорили: бољи су српски партизани [из централне Србије – прим. Д. Б.] него наши са Космета“.<sup>1506</sup> Спорадични случајеви „неправилних поступака“ према албанском становништву приликом претреса и „чишћења терена“ појавили су се и у Црној Гори, где је било „извјесних трагова шовинизма, којему понегдје могу да насједну и поједини партијци“.<sup>1507</sup> У вези с тим, Милован Ђилас критиковао је чланове Партије који „о Арнаутима говоре као о стоци, која једино поштује силу и за коју нема никаквих других средстава осим силе“.<sup>1508</sup>

Према мишљењу партијског руководства, шовинизма је, такође, било у редовима комунистичких омладинских организација. У Резолуцији усвојеној на Другом Обласном саветовању Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) за Косово и Метохију, одржаном 10. и 11. фебруара 1945. у Приштини, стоји како је „овакво стање“ присутно на терену „пре свега због тога што већина СКОЈ-еваца није добро усвојила политичку линију, што у редовима самих омладинаца није ликвидирани шовинизам, што се СКОЈ-евци секташки односе према омладини (нарочито Приштина), што организације СКОЈ-а нису политички довољно активне“.<sup>1509</sup> Ни месец дана касније „шовинизам код великог броја млађих чланова Партије и Срба и Шиптара и Црногораца“ није био „ликвидиран“, па је обласно руководство позивало надлежне партијске организације и органе власти да у вези с тим предузму „све најенергичније мере“.<sup>1510</sup>

Истоветних проблема било је у деловању СКОЈ у западним крајевима Македоније. На седници Окружног комитета СКОЈ у Охриду, одржаној крајем фебруара 1945, наведено је како „братство између Македонаца и Албанаца“ у Дебру и околини „још увек није постигнуто“, те да се „потпуно осећа македонски шовинизам“. Након уласка Албанаца у новоформиране органе власти „македонски омладинци“ престали су да долазе на партијске састанке, говорећи: „Били смо под Албанијом и опет смо“. Према мишљењу партијског руководства, појава „македонског шовинизма“ у овом случају била је подстакнута деловањем „реакције“, али и слабљењем утицаја власти која је била „компромитована од стране појединаца“. Из истих разлога „братство“ није било остварено ни на подручју Струге. Међунационалне тензије биле су додатно узбуркане након одлуке власти да ослободи изванредан број бивших албанских одметника из групе Мурата Лабуништа, за које је у партијским документима стајало да су били „заведени“ пропагандом. Осим наведеног, на супрот дебарском крају и осталим деловима западне Македоније, у Струги је уочен „пораст велико-албанског шовинизма“ који је допирао из Албаније, док је по питању држања месног становништва оцењено како Албанци „ишчекују гласање да се определе за Албанију“. У вези с тим, руководство СКОЈ у Охриду посебно је нагласило да треба „сузбијати сепаратизам и друге политичке утицаје“.<sup>1511</sup>

Разматрајући питање шовинизма на простору Косова и Метохије, Ђоко Пајковић, секретар ОК КПЈ за Косово и Метохију, говорио је на Оснивачком конгресу КП Србије у мају 1945. о забрани истицања албанских националних симбола,<sup>1512</sup> иако су већ у првим месецима након ослобођења југословенске војне власти званично одобриле употребу албан-

<sup>1505</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/192.

<sup>1506</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 73, 77–78.

<sup>1507</sup> Цит. према: Ковачевић, *н. д.*, 112.

<sup>1508</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 73, 77–78, 83.

<sup>1509</sup> АЈ, 792, Црна Гора, II/148, прилог: Резолуција са Другог обласног саветовања Савеза комунистичке омладине Југославије за Косово и Метохију, 1.

<sup>1510</sup> АЈ, 792, Србија, II/679.

<sup>1511</sup> АЈ, 792, Македонија, II/679.

<sup>1512</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 73.

ске националне заставе – „са шипоњем [орлом – Д. Б.] и петокраком црвеном звездом изнад шипоње“.<sup>1513</sup> Такође, указивано је на забрану јавног коришћења албанског језика у овој области<sup>1514</sup>, мада су у службеним и званичним документима, партијској штампи и другој литератури српски и албански језик били подједнако заступљени. У вези с тим, Душан Мугоша, делегат ОК КПЈ за Косово и Метохију, навео је да се у овој области спроводи двојезична администрација, уз примедбу да то „угушује [...] нашу народну власт“, што је Александар Ранковић оценио као „шовинизам на пракси“.<sup>1515</sup> О истоветним проблемима Душан Мугоша говорио је и на Првом редовном заседању косовскометохијског Обласног НОО у јулу 1945, указујући на то да се „у једној од наших канцеларија десио [...] случај да чиновник није хтео примити молбу на шиптарском језику“.<sup>1516</sup>

Незадовољство „Срба и Црногораца“, изазвано потискивањем чињенице о масовном карактеру колаборације и „контрареволуције“ на Косову и Метохији и уласком бивших албанских одметника у структуру „народне власти“, партијско руководство је на овом конгресу означило као шовинизам који се „одражава у жељи за осветом“. У случају односа Срба према „раније угњетеним нацијама и националним мањинама“ указивано је на „појаве шовинизма, мада се оне не испољавају у отвореној форми“. Вођи КПЈ у Србији упозоравали су на деловање „реакционарне буржоазије“, која „индиректно врши утицај чак и на поједине [партијске] чланове“. Полазећи од става према којем је „српска реакција најјача“, те да она представља већу опасност од албанских, мађарских, румунских и других „реакционарних“ кругова, комунисти су истицали да се треба „неуморно [...] борити против великосрпског шовинизма, и хегемонизма, увек и на сваком месту“.<sup>1517</sup>

С друге стране, говорено је да се шовинизам међу Албанцима „одражава у жељи да се сви они злочини [из Другог светског рата] покрију, јер код њих још није наступила диференцијација“.<sup>1518</sup> Партијско руководство упорно је истицало да треба „повести кроз штампу, зборове, кампању против шовинизма, као једне од главних опасности против тековина народноослободилачке борбе“. Притом је назначено да ће у случају било каквог „шовинистичког испада“ бити предузете „строге мјере“, док је чланство упућивано да „приступи исправљању погрешака које су почињене на терену“.<sup>1519</sup> Имајући у виду држање и политичку оријентацију албанског становништва у току окупације, албански комунисти из обласног партијског руководства говорили су како „ми албански живаљ са Косова и Метохије, који смо мало дали у почетку, треба сада да сносимо највећи терет у борби против фашизма. И ми ћемо тај задатак да испунимо, испунићемо га проливајући крв и дајући све жртве да ослободимо још неослобођене крајеве Југославије.“<sup>1520</sup>

У партијској пропаганди унутрашња организација КПЈ, односно њена кадровска политика, била је представљена као један од несумњивих показатеља националне равноправности међу „народима и народностима“ Југославије. Национална структура партијских организација требало је да представља одраз националне структуре становништва одређеног места, општине, области, покрајине или федералне јединице. У дискусијама унутар КПЈ током првих месеци након протеривања окупатора са простора Косова и Метохије говорено је како

<sup>1513</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. бр. 210: Наредба Команде места НОВЈ у Пећи од 1. децембра 1944. године, 740. У потоњем периоду Дан шиптарске заставе, албански национални празник, био је обележаван 28. новембра на територији целе Косовско-метохијске области. – „28. новембар Дан шиптарске заставе“, *Јединство*, бр. 22, 29. новембар 1945, 1.

<sup>1514</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 73.

<sup>1515</sup> *Исто*, 143–144, 158.

<sup>1516</sup> *Narodni odbor АКМО*, 40.

<sup>1517</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 43, 55.

<sup>1518</sup> *Исто*, 65, 75–76, 83.

<sup>1519</sup> *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948)*, priredio Branko Petranović, (Beograd: Arhiv Jugoslavije – Službeni list SRJ, 1995), 66.

<sup>1520</sup> *Заседања Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије и Народне скупштине Србије (7–9. април 1945. и 26–27. јул 1946.)*, (Београд: Президијум Народне скупштине Народне републике Србије, 1946), 14.

у овој области живи „око 75% Шиптара“, док су остали били „Срби и Црногорци“.<sup>1521</sup> Знатно прецизнији статистички подаци о бројности и распореду националних мањина у Југославији били су израђени током 1945. Установљено је да се на терену ове области укупно налазило 551.293 становника, међу којима је било 331.549 Албанаца (60,14%) и 180.170 Срба (32,68%).<sup>1522</sup> На другом месту по броју припадника албанске мањине била је Македонија, у којој је живело 129.645 Албанаца, односно 13,68% од укупног броја становника у тој федералној јединици. У остатку федералне Србије живело је 23.326 Албанаца, док је у Црној Гори, према сазнањима југословенских власти, било 18.098 припадника албанске мањине.<sup>1523</sup>

Табела бр. 6: Становништво Демократске Федеративне Југославије 1945.<sup>1524</sup>

федерална јединица, покрајина или област	словенско становништво	Мађари	Немци	Албанци	остали	свега
Словенија	1.101.815	7.961	28.998	271	1.205	<b>1.140.250</b>
Хрватска	3.143.015	54.979	81.472	829	22.444	<b>3.302.739</b>
Босна и Херцеговина	2.263.475	2.956	15.500	899	10.090	<b>2.292.920</b>
централна Србија <sup>1525</sup>	3.344.090	8.577	13.990	23.326	91.963	<b>3.481.946</b>
Војводина	813.274	391.720	358.604	642	76.268	<b>1.640.508</b>
Косово и Метохија	180.170	426	241	331.549	38.907	<b>551.293</b>
Црна Гора	339.955	118	272	18.098	485	<b>358.928</b>
Македонија	680.443	1.448	892	129.645	135.280	<b>947.708</b>
<b>свега</b>	<b>11.866.237</b>	<b>468.185</b>	<b>499.969</b>	<b>505.259</b>	<b>376.642</b>	<b>13.716.292</b>

Задоцнели развој Народноослободилачког покрета и КПЈ на простору Косова и Метохије, Македоније и југоисточних крајева Црне Горе у периоду између 1941. и 1944, потом распламсавање Дреничке побуне у првим месецима након протеривања окупатора и одсуство сарадње већине припадника албанске мањине са југословенским властима, одредили су динамику послератне изградње партијских структура и свих слојева „народне власти“ у овом делу заједничке државе. До ослобођења Црне Горе у јесен 1944. у малобројној и слабој улцињској партијској организацији није било ни једног Албанца, док у Плаву, Гусињу и у околини Берана није било никаквих партијских актива.<sup>1526</sup>

Почетком 1945. на Косову и Метохији Партија је бројала око 1.000 чланова, међу којима је било око 300 припадника албанске мањине.<sup>1527</sup> Мада је према замисли руководства КПЈ „омасовљење Партије“ у јужним крајевима заједничке државе неизоставно подразуме-

<sup>1521</sup> Оснивачки конгрес КПС, 39.

<sup>1522</sup> Наведено је умногоме одговарало резултатима пописа становништва из друге половине 1939, спроведеном у режији средњих начелстава, уколико се урачунају губици из Другог светског рата. Према овом попису, на простору Косова и Метохије 1939. живело је 645.017 становника, од тога 350.946 (54,4%) „Арбанаса“ и 213.746 (33,1%) Срба. – Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941*, (Београд: ИНИС, 2011), 44.

<sup>1523</sup> АЈ, 313–5–11, Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 13–14.

<sup>1524</sup> АЈ, 313–5–11, Становништво Југославије по матерњем језику. У наведеном документу није назначено на основу којих података је састављен овај преглед националне структуре становништва ДФЈ.

<sup>1525</sup> Мисли се на простор федералне Србије без Аутономне Косовско-метохијске Области и Аутономне Покрајине Војводине.

<sup>1526</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/2, Историјат шиптарске националне мањине у Народној републици Црној Гори: Шиптарска национална мањина у срезу барском, 8; Шиптарска национална мањина у срезу иванградском, 5.

<sup>1527</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/13, Националне мањине у Југославији, 2. У једном извештају састављеном у ЦК КПЈ у јануару 1945. процењено је да на простору Косова и Метохије има 1.200 чланова КПЈ и 3.200 чланова СКОЈ, што вероватно у том тренутку није одговарало стварним приликама на терену. – АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/131.



вало учлањење већег броја Албанаца у духу политичке еманципације албанског становништва, до краја 1945. овај процес није добио жељени обим. У наведеном периоду број албанских чланова унутар КПЈ на Косову и Метохији увећан је три пута. Како је, међутим, исто толико пута био увећан број „Срба и Црногораца“, удео албанских кадрова и даље је чинио једну трећину од укупног броја чланова Партије у овој области. Тако је крајем 1945. у организацијама ОК КПЈ за Косово и Метохију било 1.377 Срба, 938 Албанаца, 529 Црногораца и 36 припадника „осталих народности“.<sup>1528</sup> Истовремено је у осталим крајевима федералне Србије број албанских кадрова у КПЈ износио око 100.<sup>1529</sup> Већина њих налазила се на терену Прешева и Бујановца. Током прве половине 1945. у Старом Расу није било Албанаца у редовима Партије.<sup>1530</sup>

У периоду непосредно по протеривању окупатора у јесен 1944. обласно партијско руководство на Косову и Метохији било је углавном састављено од „Срба и Црногораца“. Почетком наредне године Биро Обласног комитета чинили су Миладин Поповић, Душан Мугоша, Павле Јовићевић, Крсто Филиповић, Милутин Миљковић, Исмет Шаћири, Бошко Чакић и Спасоје Ђаковић, док су се у Пленуму налазили Живојин Ђурић, Џавид Нимани, Милија Ковачевић, Фадиљ Хоџа и Петар Брајовић.<sup>1531</sup> Секретар ОК КПЈ за Косово и Метохију био је Миладин Поповић, а након његове смрти 13. марта 1945. ову функцију преузео је Ђоко Пајковић који се до тада налазио у црногорској партијској структури.<sup>1532</sup> И у Обласном комитету СКОЈ за Косово и Метохију готово да није било албанских кадрова. Ново руководство, изабрано на конференцији у Колесјану на северу Албаније недалеко од Кукеша, чинили су Милутин Миљковић (секретар), Милан Мићковић, Станоје Аксић, Џафер Вокши, Савка Ковачевић и Милка Ђилас.<sup>1533</sup> Једино се на челу Антифашистичког фронта жена за Косово и Метохију налазила Албанка – Сабрије Вокши.<sup>1534</sup>

На Оснивачком конгресу КП Србије, почетком маја 1945, Ђоко Пајковић истакао је да већину у обласној организацији на Косову и Метохији имају „Србијанци, што чини велику тешкоћу да се повежемо са шиптарским масама“.<sup>1535</sup> Месец дана доцније, разматрајући питање деловања Обласног НОО, Јосип Броз је указао на потребу да се „одмах побољша национални састав одбора“.<sup>1536</sup> Осим тога, Џавид Нимани навео је како „другови из [обласног] руководства имају неко неповерење према друговима Албанцима, да би се они могли развити у добре руководиоце“. Према његовим речима, „опасност да се не стварају национални кадрови“ била је „највећа опасност на Космету“. И Милован Ђилас говорио је да се поједини чланови Партије „прибојавају [...] да не изгубе Црногорце, ако се спријатеље са Албанцима“. Поред наведеног, руководство КПЈ указивало је на „заосталост шиптарских маса“, али и на тешкоће у раду са чиновницима, међу којима је било „много“ бивших колаборациониста.<sup>1537</sup>

Бивших колаборациониста у апарату власти било је, такође, у западним крајевима Македоније. Крајем 1944. и почетком 1945. у Тетову и околини деловала је „великоалбанска

<sup>1528</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/5–6, АКМО, 59.

<sup>1529</sup> Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, (Београд: ISI, 1969), 42.

<sup>1530</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/41.

<sup>1531</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/145; *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, knj. 22: 1. januar–4. mart 1945, priredio Branko Vuković, (Београд: Архив Југославије, 1996), dok. br. 172: Структура СК КПЈ, 424.

<sup>1532</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/153.

<sup>1533</sup> Милан Борковић, *СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941–1945. године*, (Београд: Рад, 1970), 391–392.

<sup>1534</sup> Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, (Приштина: Zavod za istoriju Kosova, 1973), 346. Сабрије Вокши била је унука ђаковичког првака Сулејман-аге Вокшија, једног од чланова Централног комитета албанске Лиге из Призрена с краја седамдесетих година 19. века. Прве додире са комунистичким идејама остварила је током друге половине тридесетих година, унутар Скадарске групе албанских комуниста. На југословенско тло вратила се 1942. Била је једина жена међу делегатима конференције у Бујану 1943/1944.

<sup>1535</sup> *Основачки конгрес КПС*, 73.

<sup>1536</sup> АЈ, 50–89–188, Извештај Комисије Председништва Министарског савета ДФЈ о народној власти, војној управи и аграрним односима на Косову и Метохији, 1. јун 1945.

<sup>1537</sup> *Основачки конгрес КПС*, 78, 83, 88–89, 126, 158.

струја“ која се залагала за припајање ове територије Албанији. У једном извештају Јордана Блажевског, члана Антифашистичког собрања народног ослобођења Македоније (АСНОМ) од 7. децембра 1944, стоји како је „наше македонско становништво некако одстрањено од политичког живота и са великим резервама прима све новине и промене“, пре свега „због тога што у државним институцијама поред наших државних застава стоје и албанске заставе“. Истакнуто је, такође, да Албанци, који већ „имају једнако право учешћа у избору народноослободилачких одбора“, захтевају да у извршним одборима „већину чине њихови чланови“. Постављено је и питање двојне администрације, на македонском и албанском језику, уз подједнако учешће македонских и албанских чиновника. У истом извештају посебно је наглашено да су у државним институцијама „задржани сви албански чиновници који су били у служби минулог режима и који су дошли из старе Албаније“.<sup>1538</sup>

На таласу опште тенденције уласка нових кадрова у партијски организам крајем рата број чланова КПЈ је током 1945. био увећан више пута у односу на предратни период. Према званичним партијским документима, „на терену“ и у НОВ и ПОЈ већ у јануару 1945. налазило се 91.386 чланова КПЈ и 145.800 чланова СКОЈ.<sup>1539</sup> Крајем исте године број чланова Партије нарастао је за још око 50.000.<sup>1540</sup> У процесу овог „продора у масе“ у Партију је, према речима Митре Митровић, „ушло много људи који немају никакве теоретске подлоге, па ни општег образовања“. У вези с тим, истицано је како „идеолошко васпитање наших кадрова мора стати у центар пажње основних партијских организација“.<sup>1541</sup> Са становишта националне политике КПЈ, ово „политичко уздизање“, поготово у случају „младих кадрова“, представљало је „најсигурнији пут да они раскину са шовинизмом“.<sup>1542</sup>

Процес „теоретског образовања“ албанских кадрова није текао истим интензитетом у свим крајевима југословенске државе. У Црној Гори је начињен „један крупан пропуст последице ослобођења“, будући да се „није [...] поклонила пажња школовању бар једног мањег броја млађих људи у вишим школама, како би се од њих изградио кадар, [...], кадар који би био провјерен, школован и васпитан у новом духу“.<sup>1543</sup> С друге стране, на простору Косова и Метохије Агитпроп је између новембра 1944. и маја 1945. издао „пуно литературе из области марксизма-лењинизма на оба језика, српском и шиптарском“. Овиме је било омогућено организовање партијских курсева кроз које је у наведеном периоду „прошло око 250 чланова Партије“. Притом су предавачи „нарочиту пажњу обратили на национално питање“. Ипак, Милутин Миљковић је у мају исте године говорио како се услед недостатка искуства и добрих смерница у раду ови курсеви „полако одвајају од живота“, те да „прети опасност да се [...] претворе у неко анкетно фразирање“.<sup>1544</sup>

У нераскидивој вези са уздизањем албанских кадрова у КПЈ стајала је тежња за успостављањем „националне равнотеже“ унутар структура нових југословенских власти. Ова тенденција почивала је на једном од основних партијских начела, према којем једино процес „демократизације власти“ гарантује да ће она постати „истину народна“. Отуда су у случају национално мешовитих крајева на југу државе, пре свега на простору Косова и Метохије, партијски вођи истицали како „ми не можемо рачунати да имамо иоле консолидовану власт, ако на нашу страну не проведемо шиптарске масе, ако у НО одборима не буду седели и

<sup>1538</sup> АСНОМ, том I, книга 6: Документи, (Скопје: Државен архив на Република Македонија, 2001), док. бр. 16: Известување на Јордан Блажевски, член на АСНОМ, до Президиумот на АСНОМ, од 7 декември 1944 год. за состојбата со големоалбанската реакција во Тетово, 81.

<sup>1539</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/131.

<sup>1540</sup> *Историја српске државности*, уредник Чедомир Попов, (Нови Сад: САНУ Огранак у Новом Саду – „Беседа“ издавачка установа православне Епархије бачке – Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2001), том III: Љубодраг Димић, *Србија у Југославији*, 320.

<sup>1541</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 198.

<sup>1542</sup> АЈ, 792, Србија, II/679.

<sup>1543</sup> АЈ, 507, XVIII–K.4/2, *Историјат шиптарске националне мањине у Народној републици Црној Гори: Шиптарска национална мањина у срезу барском*, 9.

<sup>1544</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 217.

Шиптари“.<sup>1545</sup> Парола „Привлачити најшире масе Шиптара у НО покрет“ налазила се на првом месту међу задацима партијских актива. Осим тога, „шиптарске масе“ требало је „увлачити у милицију [...], као и у читав државни апарат“. Посебно је наглашено да „увлачење [...] угледних Шиптара“ у нови државни организам треба спроводити „широкогрудо и толерантно“.<sup>1546</sup> Став обласног партијског руководства гласио је да треба „омогућити пуно учешће у органима народне власти и Србима и Шиптарима и Црногорцима, а у првом реду и највише Шиптарима који су најбројнија национална група на Космету“.<sup>1547</sup>

Током Другог светског рата партијско руководство је прокламовану политичку равноправност албанске мањине у Југославији настојало да потврди и прикаже кроз структуру и деловање народноослободилачких одбора и других тела на чијим основама је након ослобођења требало формирати систем „народне власти“. Први кораци у том духу начињени су на простору Косова и Метохије почетком 1944. У новоформираном Обласном Народноослободилачком одбору, на чијем челу се налазио Мехмет Хоџа, било је 44 Албанца и седам „Срба и Црногораца“. У овом саставу Обласни НОО радио је до јула 1945, када је увећан број чланова и измењена његова унутрашња организација. У новом сазиву, у периоду од јула 1945. до новембра 1947, из 15 косовскометохијских срезова долазило је 110 Албанаца и 47 „Срба и Црногораца“. На месту председника Извршног одбора, највишег тела у Области, налазио се Фадиљ Хоџа, потпредседници су били су Ђоко Пајковић и Мехмед Хоџа, а дужност секретара обављао је Павле Јовићевић. Међу осталим члановима Извршног одбора било је 10 Албанаца и четворо Срба.<sup>1548</sup>

Табела бр. 7: Национална структура Обласног Народног одбора Косова и Метохије у другој половини 1945.<sup>1549</sup>

националност	број одборника из среза														
	Горског	Суворечког <sup>1550</sup>	Вучитрнског	Грачаничког	Ђаковичког	Звечанског	Подримског	Гњиланског	Неродимског	Источког	Пећког	Лапског	Шарпланинског	Дреничког	Качаничког
„Срби и Црногорци“	2	2	4	4	1	6	3	5	4	3	4	2	4	1	2
„Шиптари“	8	8	6	6	10	5	7	8	6	7	6	8	7	9	9

Ниже народноослободилачке одборе испрва је формирала НОВЈ, непосредно по протеривању окупатора, несистематски и без детаљне провере претходног ангажовања новоизабраних чланова.<sup>1551</sup> Значајну улогу у образовању и учвршћивању ових органа власти имали су тзв. сиротињски комитети, чији су чланови бирани из редова албанске мањине,<sup>1552</sup> мада је обласно руководство истицало да је реч о људима које су „сами бирали [...] беземљаши и

<sup>1545</sup> Исто, 73–75, 144.

<sup>1546</sup> АЈ, 507, IX, 1/IV–187.

<sup>1547</sup> *Narodni odbor AKMO*, 42.

<sup>1548</sup> *Косово и Метохија 1943–1963*, (Приштина: Скупштина Аутономне Покрајине Косова и Метохије, 1963) [странице нису нумерисане – Д. Б.]. Током друге половине 1945. чланови Обласног Извршног одбора били су: Рифат Бериша, Исмет Шаћири, Зећирија Реџа, Куртеш Агуши, Хивзи Сулејмани, Мустафа Хоџа, Џавид Нимани, Кољ Широка, Ферид Пероли, Хисен Таћи, Милутин Мито Миљковић, Крсто Филиповић, Бошко Чакић и Душан Мугоша. – *Narodni odbor AKMO*, 49.

<sup>1549</sup> *Narodni odbor AKMO*, 46–49.

<sup>1550</sup> У оригиналу документа стоји „Подгорског“ среза, што је био стари назив за Суворечки срез.

<sup>1551</sup> Ali Hadri, *Narodnooslobodilački odbori na Kosovu (1941–1945)*, (Priština: Zavod za istoriju Kosova, 1975), 120.

<sup>1552</sup> АЈ, 507, IX, 1/IV–187.

сиромашни сељаци“ без обзира на националну припадност.<sup>1553</sup> У другим крајевима Југославије није било сличних тела.<sup>1554</sup>

Успостављање нових органа власти на Косову и Метохији крајем 1944. и почетком наредне године уједно је подразумевало интегрисање политичког живота ове области у државни систем ДФЈ. Током прве половине 1945. руководство КПЈ разматрало је питање проширења АВНОЈ путем уласка одређеног броја предратних посланика Народне скупштине Краљевине Југославије, изабраних у децембру 1938.<sup>1555</sup> У случају Косова и Метохије најпре је било одлучено да Зеинер Страцимир Ибрахим, бивши народни посланик из Качаничког среза, може узети учешћа у раду АВНОЈ, док Мустафа Дургутовић, Адем Мармулаковић, Радивоје Милошевић и Миро Протић „не долазе у обзир“ због сарадње са окупатором и „реакционарног“ држања. О шесторици бивших народних посланика није било никаквих сазнања, а исто толико је током рата било убијено или преминуло.<sup>1556</sup> Наведена одлука, међутим, није била дугог века, будући да у првој половини 1945. са простора Косова и Метохије, насупрот осталим областима у Југославији, није било ни једног већника у АВНОЈ.

У процесу одређивања коначног броја већника АВНОЈ најпре су почетком марта 1945. биле најављене три могућности, односно три принципа према којима је било могуће одредити величину изборних јединица. Тако је Косовско-метохијска област могла имати 18, 15 или 13 својих представника.<sup>1557</sup> Ово питање решено је 10. јула 1945. на Обласној народној скупштини Косова и Метохије, када је именовано 15 сталних већника и исто толико њихових заменика, што је АВНОЈ потврдио у августу исте године. Национални састав косовско-метохијских већника приближно је одговарао националном саставу становништва ове области, па је међу сталним представницима било осам, а међу заменицима 10 Албанаца.<sup>1558</sup> Исто-времено је на овој Скупштини изабрано 50 посланика за Народну скупштину Србије, 36 Албанаца и 14 „Срба и Црногораца“.<sup>1559</sup>

Знатно мање Албанаца било је међу македонским већницима АВНОЈ, изабраним на Првом заседању АСНОМ 2. августа 1944. Од укупно 40 већника само је Кемал Аголи, судија из Дебра, члан Главног одбора Народног фронта Македоније и политички комесар Четврте македонске шиптарске бригаде, долазио из редова албанске мањине.<sup>1560</sup> У сâмом АСНОМ албанско становништво имало је четворицу представника – Кемал Аголи, Нафи Силејман, командант Четврте македонске шиптарске бригаде, Абдула Алија, секретар прешевске партијске организације и Неџат Аголи, док су представници турске мањине били Кемал Сејфула, занатлија из Скопља и члан политичког одељења Прве македонско-косовске бригаде, потом Камбер Асан, земљорадник из села Долно Дисан и Хасан Шукри из Скопља. У Народној влади федералне Македоније, успостављеној на Трећем заседању АСНОС одржаном у

<sup>1553</sup> *Narodni odbor AKMO*, 35.

<sup>1554</sup> Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, 397–403.

<sup>1555</sup> Branko Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, (Београд: Институт друштвених наука, 1964), 135–145; Момчило Павловић, *За Тита или за краља. Избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945*, (Београд: ИСИ, 2007), 85–89.

<sup>1556</sup> АЈ, Президијум Народне скупштине Федеративне Народне Републике Југославије, Национални комитет ослобођења Југославије (15, НКОЈ), 1944/107.

<sup>1557</sup> *Законодавни рад Претседништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и Претседништва Привремене народне скупштине ДФЈ (19. новембра 1944–27. октобра 1945) по стенографским белешкама и другим изворима*, (Београд: Президијум Народне скупштине ФНРЈ, 1951), 58–59; *Zapisnici NKOK-a i Privremene vlade DFJ 1943–1945*, priredili Branko Petranović i Ljiljana Marković, (Београд: Меморијални центар „Јосип Броз Тито“, Архив Јосипа Броза Тита, 1991), 552–553.

<sup>1558</sup> Одлуком Обласне народне скупштине Косова и Метохије од 10. јула 1945. коју је потврдило Председништво АВНОЈ, било је именовано 15 већника: Фадиљ Хоџа, Ђоко Пајковић, Аљуш Гаши, Милутин Миљковић, Рифат Бериша, Павле Јовићевић, Мехмет Хоџа, Крсто Филиповић, Али Шукрија, Спасоје Ђаковић, Душан Мугоша, Хасан Кријезиу, Исмет Шаџири, Бошко Чакић, Џавид Нимани. Заменици су били: Бошко Филиповић, Бајрам Авдул, Хусеин Таџи, Хајдар Амза, Живојин Чурчић, Иса Чемали, Емруш Рамадани, Фари Рагиби, Милија Ковачевић, Мустафа Хоџа, Никола Видачић, Саит Затрић, Фаик Прути, Хивзија Сулејмани, Предраг Ајтић. – *Законодавни рад Претседништва АВНОЈ и Претседништва ПНС ДФЈ*, 439–440.

<sup>1559</sup> *Narodni odbor AKMO*, 45–46; *Zasedaња АСНОС и НСС*, 264–275.

<sup>1560</sup> *Службен весник на федерална единица Македонија во Демократска и федеративна Југославија*, 1/1945.

Скопљу између 14. и 16. априла 1945, налазио се један Турчин – Абдураим Мехмед, као други потпредседник, и један Албанац – Неџат Аголи, као министар социјалне политике.<sup>1561</sup>

На свом трећем заседању, 10. августа 1945, АВНОЈ је усвојио Резолуцију којом је ово тело преименовано у Привремену народну скупштину.<sup>1562</sup> Неколико дана раније, између 5. и 7. августа, у Београду је био одржан Оснивачки конгрес Народног фронта (НФ) Југославије, изниклог на основама Јединственог народноослободилачког фронта (ЈНОФ) Југославије. У свом програму НФ залагао се, осим осталог, за потпуну националну равноправност народа, социјално обезбеђење и здравствену помоћ, проширење права радника и сељака, али и за успостављање народне власти и републиканског облика владавине. На тај начин било је још једном најављено будуће унутрашње уређење југословенске државе. Народном фронту приступиле су масовне организације под руководством КПЈ, попут Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије (УСаОЈ), Антифашистичког фронта жена (АФЖ) и Јединствених синдиката радника и намештеника Југославије (ЈСРНЈ), али и поједине политичке странке из предратног периода, међу којима су биле Југословенска републиканска странка, Народна сељачка странка, Земљорадничка странка, Социјалистичка странка, Социјалдемократска странка, потом фракције Демократске странке, Радикалне странке, Самосталне демократске странке и Хрватске сељачке странке. Унутар НФ комунисти су преко својих организација остварили потпуну доминацију, маргинализујући истовремено деловање осталих политичких странака. У таквим околностима одржани су 11. новембра 1945. избори за Уставотворну скупштину, која је требало да донесе Устав и на тај начин коначно реши питање унутардржавног уређења југословенске заједнице.<sup>1563</sup>

Почетком септембра 1945. НФ покренуо је опсежну предизборну кампању, испуњену бројним зборовима, конференцијама, приредбама, митинзима и другим манифестацијама. У истом смислу о предстојећим изборима писано је у штампи и говорено у радио-емисијама, штампане су брошуре, памфлети, зидне новине, плакати и летци. На простору Косовско-метохијске области и федералне Македоније предизборни материјал био је штампан и на албанском и турском језику. Обласни одбор антифашистичке омладине Косова и Метохије обратио се „младим Шиптарима, Србима и Црногорцима“ речима да су непријатељи НФ уједно и њихови непријатељи.<sup>1564</sup> Истовремено је Шиптарски национални комитет позивао „све поштене Шиптаре и Шиптарке“ да „гуменим куглицама [...] покажу љубав према новој домовини [...], према нашем вођи, организатору славних победа наших народа у рату и миру, према љубљеном Маршалу Јосипу Брозџу Титу“.<sup>1565</sup> У обраћању албанској и другим југословенским мањинама комунисти су истицали пароле: „Нека не буде ни једног Шиптара, Мађара, Румуна, Словака, Чеха, Турчина, Италијана, грађанина Демократске федеративне Југославије, који неће учествовати на изборима и гласати за листу Народног фронта, за своју слободу и равноправност!“<sup>1566</sup> Албанцима је говорено како „није Шиптар онај који не изађе на гласање! Није потомак Скендер Бега, Бајрам Цура, Емин Дурака“.<sup>1567</sup>

Према подацима Савезне изборне комисије, на биралишта широм ДФЈ изашло је 7,432.469 лица од укупно 8,383.455 уписаних бирача, односно 88,66%. Савезна кандидатска листа НФ добила је 6,725.047 гласова (90,48%), док су земаљске (обласне) кандидатске листе НФ добиле 6,574.975 гласова (88,69%). Народни фронт Југославије остварио је најубедљивију победу у јужним крајевима земље, у Косовско-метохијској области, федералној Црној Гори и Македонији, где је у оба случаја, и у избору народних посланика за Савезну скупш-

<sup>1561</sup> Исто.

<sup>1562</sup> *Треће заседање АВНОЈ, заседање ПНС*, 110.

<sup>1563</sup> Branko Petranović, *AVNOJ – revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, (Beograd: Izdavačko preduzeće Nolit, 1976), 283–298; Павловић, *н. д.*, 203–290; Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935–1945*. (Beograd: Narodna knjiga, 1978), 410–418.

<sup>1564</sup> АЈ, 507, Изборна комисија (XIX), XIX–4, Проглас омладини Косова и Метохије.

<sup>1565</sup> „Предизборни проглас Шиптарског комитета Космета“, *Јединство*, бр. 19, 2. новембар 1945, 1.

<sup>1566</sup> *Пароле с којима Народни фронт иде на изборе за Уставотворну скупштину*, (Београд: Војно издавачки завод М. Н. О., 1945), 5.

<sup>1567</sup> „Предизборни проглас Шиптарског комитета Космета“, *Јединство*, бр. 19, 2. новембар 1945, 1.

тину и у избору народних посланика за Скупштину народа, листа НФ добила преко 95% гласова.<sup>1568</sup> На простору Косова и Метохије укупно је гласало 369.729 лица, односно 97,99% од укупног броја уписаних бирача. За кандидате НФ за Савезну скупштину гласало је 305.402 (96,80), а за Скупштину народа 301.208 (95,42%) бирача. Највише бирача изашло је на гласање у Горском срезу, чак 99,9%, док је НФ највећи успех постигао у Ђаковичком срезу.<sup>1569</sup>

Табела бр. 8: Резултати избора за Уставотворну скупштину  
11. новембра 1945. на подручју АКМО<sup>1570</sup>

Скупштина народа		изборни срез и проценат гласача који су изашли на изборе															
		Савезна скупштина		Неродимски (99,01%)	Шарпланински (99,28%)	Горски (99,9%)	Ђаковички (99,08%)	Пећки (98,00%)	Подримски (98,15%)	Вучитрнски (98,15%)	Звечански (97,68%)	Дренички (98,90%)	Лански (95,33%)	Грачанички (94,92%)	Источки (98,00%)	Гњилански I (98,11%)	Гњилански II (96,80%)
без листе	листа НФ	без листе	листа НФ														
1.564 (5,05%)	1.014 (3,28%)	29.346 (94,95%)	29.868 (96,95%)														
1.176 (3,08%)	1.043 (2,72%)	36.971 (96,92%)	36.993 (97,28%)														
232 (2,77%)	218 (2,52%)	8.416 (96,23%)	8.430 (97,48%)														
412 (1,62%)	289 (1,14%)	24.931 (98,48%)	25.024 (98,96%)														
671 (2,56%)	504 (2,15%)	25.519 (97,44%)	25.668 (97,85%)														
415 (1,40%)	231 (1,20%)	21.993 (98,60%)	22.139 (98,80%)														
1.091 (6,03%)	531 (2,94%)	17.007 (93,97%)	17.567 (97,06%)														
730 (9,77%)	1.017 (5,76%)	15.919 (90,23%)	16.317 (94,24%)														
688 (4,80%)	541 (3,96%)	13.233 (95,20%)	13.347 (96,04%)														
962 (5,70%)	694 (4,10%)	15.633 (94,30%)	15.876 (95,90%)														
1.240 (3,49%)	922 (2,59%)	34.260 (96,51%)	34.486 (97,41%)														
1.182 (8,64%)	973 (7,17%)	12.483 (91,36%)	12.711 (92,83%)														
1.625 (5,94%)	995 (3,64%)	25.703 (94,06%)	26.331 (96,36%)														
1.496 (7,03%)	1.035 (4,38%)	19.776 (92,97%)	20.313 (95,62%)														

У оба дома Уставотворне скупштине укупно је било 24 посланика са простора Косова и Метохије. Притом је у Савезној скупштини, насупротив осталим организацијама и политичким телима на територији АКМО, међу посланицима из ове области било више Срба него Албанаца.<sup>1571</sup> Из осталих крајева федералне Србије и из Црне Горе није било народних посланика албанске националности. У случају Македоније није могуће са сигурношћу одредити у којој мери су Албанци учествовали у раду Савезне скупштине и Скупштине народа. Спискови народних посланика откривају функције које су у том тренутку обављали, али не и

<sup>1568</sup> Павловић, н. д., 356–358.

<sup>1569</sup> „Резултати избора за Уставотворну скупштину у Косовско-метохијској области“, *Јединство*, бр. 21, 18. новембар 1945, 1; „Победа политике братства и јединства“, *Јединство*, бр. 22, 29. новембар 1945, 2.

<sup>1570</sup> Табела је састављена на основу података из: „Резултати избора за Уставотворну скупштину у Косовско-метохијској области“, *Јединство*, бр. 21, 18. новембар 1945, 1.

<sup>1571</sup> У Савезној скупштини налазили су се Рифат Бериша, Хасан Кријезиу, Цавид Нимани, Мехмед Хоца, Фадил Хоца, Исмет Шаћири, Бошко Чакић, Милија Цветнић, Ђоко Пајковић, Ђуро Рапајић, Душан Мугоша, Милутин Миљковић, Павле Јовићевић и Горољуб Поповић, док су се у Скупштини народа налазили Али Шукрија, Крсто Филиповић, Спасоје Ђаковић, Аљуш Гаши, Живојин Ђурчић, Саит Затрић, Сулејман Хивзија, Куртеш Агуши, Зећирија Реца и Мустафа Хоца. – АЈ, Президијум Народне скупштине Федеративне Народне Републике Југославије (15), 15–1–25, Списак народних посланика Савезне скупштине федералне јединице Србије; „Победа политике братства и јединства“, *Јединство*, бр. 22, 29. новембар 1945, 2.

„народност“ којој су припадали, те није увек јасно да ли је реч о припаднику албанске или турске мањине.<sup>1572</sup>

„Продор“ КПЈ у „масе“ на простору Косова и Метохије крајем Другог светског рата подразумевао је формирање масовних, непартијских организација, утврђених на основама довољно широким да у њима, како су говорили партијски вођи, „могу наћи места сви они који желе добро нашим народима“.<sup>1573</sup> Представљајући суштински одраз присуства и јачине НОВЈ и КПЈ на одређеном терену, ове организације формиране су углавном непосредно по протеривању окупатора. Тако је у Ђаковици већ средином новембра 1944, свега неколико дана по њеном ослобођењу, била одржана прва обласна конференција УСаОЈ, док је у децембру исте године формиран обласни одбор АФЖ.<sup>1574</sup>

Значајну улогу у настојањима КПЈ да продре у „шиптарске масе“ имао је Шиптарски национални комитет.<sup>1575</sup> Образован формално на иницијативу „три стотине делегата сељака, радника, занатлија, интелектуалаца Шиптара Косова и Метохије“ на конференцији у Приштини 25. и 26. марта 1945,<sup>1576</sup> а суштински на основу одлуке донесене у врху КПЈ вероватно крајем фебруара или почетком марта исте године, овај комитет требало је да допринесе националној и културној афирмацији албанске мањине. У називу Комитета истакнуто је јединствено национално обележје ове организације, док је њена политичка оријентација била назначена кроз деловање у оквиру ЈНОФ за Косово и Метохију. Веровало се да ће путем уважавања албанског националног сентимента унутар једне масовне, мултинационалне организације са југословенским предзнаком, међу припадницима албанске мањине бити подстакнуто осећање припадности југословенској заједници. Неколико дана уочи одржавања оснивачке конференције у Приштини 25. и 26. марта 1945. обласно руководство је у писму упућеном нижим органима власти нагласило да „у првом реду чланови Партије Шиптари треба да учине све што је потребно“ да овај Комитет „буде правилно схваћен и од Шиптара и [од] Срба и Црногораца јер ће Комитет [...] моћи много учинити, ако му Партија пружи дужну помоћ за окупљање најширих шиптарских маса у ЈНОФ и њихово одвајање испод утицаја бегова и барјактара, шпијуна Гестапоа из редова шиптарског народа“.<sup>1577</sup>

На конференцији у Приштини 25. и 26. марта 1945. изабрано је руководство Шиптарског националног комитета и именовано је 100 чланова Пленума и 10 чланова Секретаријата Пленума.<sup>1578</sup> На месту председника налазио се Фадиљ Хоџа, а на месту секретара Џавид Нимани. Конференција је, такође, изабрала двадесеточлану делегацију, предвођену Фадиљом Хоџом, Душаном Мугошом и Миладином Поповићем, која се 6. априла 1945. састала са Јосипом Брозом у Београду.<sup>1579</sup> До краја маја Шиптарски национални комитет образовао је своје среске, општинске и сеоске комитете широм Косова и Метохије.<sup>1580</sup>

<sup>1572</sup> „Народни посланици Уставотворне скупштине“; „Народни посланици Скупштине народа“, *Борба*, бр. 290, 30. новембар 1945, 4–5.

<sup>1573</sup> Р. В., „Прва обласна конференција Јединственог н. о. фронта за Косово и Метохију“, *Јединство*, бр. 6, 30. април 1945, 2.

<sup>1574</sup> Dragoljub S. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, (Београд: Nova knjiga, 1988), 125.

<sup>1575</sup> У појединим партијским документима уместо овог користи се термин Шиптарски национални комитет Косова и Метохије (алб. *Komiteti Nacional i Shqiptarë të Kosovës dhe Metohisë*). – Фехми Пушколи, „Формирање и делатност Албанског националног комитета Косова и Метохије“, *Оснивачки конгрес Комунистичке Партије Србије. Зборник радова*, (Београд – Приштина: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за историју радничког покрета – Историјски институт Војводине – Историјски институт Косова), 219.

<sup>1576</sup> „Допринос народа Косова и Метохије јачању федеративне демократске Југославије“, *Борба*, бр. 157, 30. јун 1945, 2. У делу домаће литературе стоји да је оснивачка конференција Шиптарског националног комитета била одржана 27. и 28. марта 1945. – Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935–1945*, 373.

<sup>1577</sup> АЈ, 792, Србија, II/679.

<sup>1578</sup> Пушколи, *н. д.*, 219–223.

<sup>1579</sup> АЈ, Комисија за аграрну реформу и колонизацију (97), 97–4–41, Делегација Шиптара са Косова и Метохије посетила је маршала Тита, 2; „Делегација Шиптара са Косова и Метохије посетила је маршала Тита“, *Борба*, бр. 85, 7. април 1945, 2; „Посета делегације са Космета маршалу Титу“, *Јединство*, бр. 6, 30. април 1945, 3. Списак чланова ове делегације није сачуван, мада постоје индиције да су се међу њима налазила лица за која је доцније било утврђено да су у рату сарађивала са окупатором и да су после ослобођења одржавала везу са балистима. Један од њих, према истраживањима Бранислава Божовића и Милорада Вавића, био је Халим

Партијски вођи у обласном руководству говорили су како је ова организација формирана „на бази горког искуства из прошлости, која је – негирањем националних права једног народа – поткопавала темеље узајамних братских односа, развијала шовинизам и мржњу, поткопавала и узурпирала слободу свих народа“. Истицано је да стварање Шиптарског националног комитета означава „признање националних, културних [и] економских права шиптарском народу Космета“ и поштовање „демократског принципа“ у процесу решавања националног питања.<sup>1581</sup> Својим радом на „политичком, економском и културном пољу“, Комитет је настојао да „подигне националну свест код Шиптара, да омогући још масовније учешће Шиптара у обнови наше земље и коришћењу тековина Народноослободилачке борбе“.<sup>1582</sup> Тако је Шиптарски национални комитет био формиран као „национална организација Шиптара“, са задатком да окупи „све поштене Шиптаре око једног тела, да их политички, културно-просветно и национално уздигне на виши ниво“. У обласној штампи посебно је било наглашено како Комитет има одговорност да се „заложити да се што праведније реше све оне неправде учињене нашим народима за време старе Југославије и фашистичке окупације“, у првом реду у погледу решавања аграрног питања и расподеле земље међу староседеоцима и колонистима.<sup>1583</sup>

Са становишта националне политике КПЈ, Шиптарски национални комитет и ЈНОФ за Косово и Метохију имали су у крајњој линији исту друштвено-политичку улогу, али је Комитет, барем у првој послератној години, услед специфичности прилика на простору Косова и Метохије и носећих токова у националној политици Партије, уживао изузетно снажну подршку југословенских власти. Чини се да није без значаја ни чињеница да је Шиптарски национални комитет образован пре самог ЈНОФ за Косово и Метохију, који је основан неколико дана касније, 10. и 11. априла 1945.<sup>1584</sup> Тако је Шиптарски национални комитет, као већ формирана албанска национална организација, био накнадно прикључен обласном ЈНОФ. Албански представници ушли су, такође, у састав руководства овог тела. На месту председника Обласног одбора ЈНОФ налазио се Рифат Бериша, док је Ђоко Пајковић обављао дужност секретара организације. Потпредседници су били прота Јосиф Спасић, Фадил Хоџа и Неџиб Баша, а благајник Елхами Нимани.<sup>1585</sup>

Упоредо са стварањем Шиптарског националног комитета крајем марта 1945, на предлог обласног партијског руководства формирана је албанска национална организација унутар УСАОЈ, под називом Шиптарска антифашистичка омладина Косова и Метохије.<sup>1586</sup> На конференцији одржаној 30. априла 1945. изабран је Обласни одбор ове организације који су чинили Џафер Вокши (председник), Неџад Баша (потпредседник), Рамадан Вранићи (секретар), Сафете Нимани (благајник), Мехмет Шоши, Кадри Реуфи, Садете Бектеши, Аслан Фазлија, Мустафа Шаља, Тафиљ Хоџа, Муртеза Љужа, Изедин Османи и Риза Аземи. Деловање Шиптарске антифашистичке омладине Косова и Метохије било је усмерено на ширење „братства и јединства“, развој културно-просветног уздицања албанске мањине и организовање спортских манифестација.<sup>1587</sup>

---

Спахија, председник Централног комитета Албанског национално-демократског комитета и уједно председник Среског НОО у Призрену. – Божовић и Вавић, *н. д.*, 534, нап. бр. 123. Наведено допуњују сећања Спасоја Ђаковића, према чијим речима „Озна није била консултована о саставу делегације“. Исти аутор наводи како му је „знатно касније“ Душан Мугоша рекао да су органи ОЗН стрелили деветорицу Албанаца из састава ове делегације. – Ђаковић, *н. д.*, 376.

<sup>1580</sup> Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935–1945*, 373–374.

<sup>1581</sup> *Narodni odbor AKMO*, 23; „Шиптарски комитет и његов значај“, *Јединство*, бр. 6, 30. април 1945, 3.

<sup>1582</sup> *Narodni odbor AKMO*, 36.

<sup>1583</sup> „Шиптарски комитет и његов значај“, *Јединство*, бр. 6, 30. април 1945, 3.

<sup>1584</sup> Р. В., „Прва обласна конференција Јединственог н. о. фронта за Косово и Метохију“, *Јединство*, бр. 6, 30. април 1945, 1.

<sup>1585</sup> Radošin Rajović, *Autonomija Kosova. Istorijsko-pravna studija*, (Београд: Економика, 1985), 232; Р. В., „Прва обласна конференција Јединственог н. о. фронта за Косово и Метохију“, *Јединство*, бр. 6, 30. април 1945, 2.

<sup>1586</sup> Petrović, *н. д.*, 125.

<sup>1587</sup> Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, 349.



Само формирање Шиптарског националног комитета и Шиптарске антифашистичке омладине Косова и Метохије сведочио је о настојању југословенских власти да у нередовним приликама, у атмосфери оружаних сукоба са балистима, путем стварања националних албанских, али пројугословенских организација, умире побуњено подручје, угуше деловање балистичке пропаганде и остваре чврсту везу са албанским становништвом. У истом циљу спровођена је политика „уздицања албанских кадрова“, те се већ током прве послератне године у готово свим партијским и државним организацијама на терену Косова и Метохије налазио значајан број Албанаца. Ово начело, међутим, испрва није било остварено у структурама Јединствених синдиката радника и намештеника Југославије. На оснивачкој конференцији ове организације, одржаној у Београду између 23. и 25. јануара 1945, присуствовало је 11 косовскометохијских делегата.<sup>1588</sup> Ипак, било је потребно више од девет месеци да ЈСРНЈ у потпуности обухвати простор Косова и Метохије. Оснивачка обласна конференција ЈСРНЈ за Косово и Метохију одржана је 16. новембра 1945. у Приштини, у присуству 241 делегата, међу којима је било 72 припадника албанске мањине. Комисија је изабрала чланове Обласног и Извршног одбора на чијем челу се налазио Крсто Филиповић. У оба тела већину су чинили „Срби и Црногорци“.<sup>1589</sup>

Читав процес изградње мреже „народних власти“ на простору Косова и Метохије текао је са мањим или већим закашњењем у поређењу са осталим деловима југословенске државе. Услед распламсавања масовне побуне балиста и општег недостатка материјалних средстава и обучених кадрова, развој државних институција често је био несистематичан и неуједначен. Тако је у току прве половине 1945. постојало Одељење за судство при Обласном НОО Косова и Метохије, али је оно укинато већ 1. маја исте године. Нешто касније формиран је Обласни народни суд, док су први народни судови у овој области били основани тек 1. августа исте године. До тог тренутка њихову улогу вршили су одсеци унутар Одељења унутрашњих послова. Питање рада судова на Косову и Метохији коначно је решено крајем августа 1945, када је сваки срез добио судско веће које су чинили 75 народних пресудитеља и три судије.<sup>1590</sup> Укупно је именовано 47 судија, „од којих су 31 Шиптар, а 16 Срба и Црногорљаца“. Поткрај децембра исте године Обласни народни суд био је укинут, а формиран су окружни народни судови у Призрену, Урошевцу, Приштини и Пећи, у чијем саставу је радило 20 судија – осморо Срба и 12 Албанаца.<sup>1591</sup> Говорећи о деловању судских власти, Али Шукрија је на Другом редовном заседању Обласног НОО у децембру 1945. навео како су „народни судови имали тешкоћу у раду због неуредног долажења присудитеља и њиховог немарног односа према овој дужности“.<sup>1592</sup>

Увођење албанских кадрова у југословенски државни апарат вршено је од нижих инстанци ка вишим, што је било условљено недостатком довољног броја образованих и обучених Албанаца, али и обостраним неповерењем између већине албанског становништва и представника нових власти. Већ у првој половини 1945. у среским НОО на Косову и Метохији било је знатно више Албанаца него Срба, док на обласном нивоу, према речима Душана Мугоше, „Шиптари“ нису били „заступљени [...] у толикој мери колико то треба да буде“. Притом су у месним и среским НОО „огромну већину“ имали „средњи сељаци и кулаци, јер шиптарски сељак ни дан данас [мај 1945. – Д. Б.] не сме да изабере другог и поред наше војске“.<sup>1593</sup> Присуство и деловање великог броја припадника НОВЈ/ЈА у овом периоду дало је

<sup>1588</sup> На ову конференцију дошло је из централне Србије 55 делегата (40 са правом гласа и 15 са саветодавним правом гласа), из Војводине 18 делегата, из Хрватске 14 од 20 изабраних делегата, из Словеније пет од 20 изабраних делегата, из Македоније осам и из Црне Горе шест делегата. – Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, 107–118; Fehmi Puškoli, *Revolucionarni sindikalni pokret i savez sindikata Kosova 1919–1975*, (Priština: Zavod za istoriju Kosova, 1977), 151, nap. br. 10.

<sup>1589</sup> Puškoli, *n. d.*, 153–159.

<sup>1590</sup> АЈ, Министарство правосуђа Владе ФНРЈ (49), 49–62–110, Писмо начелника Одељења унутрашњих послова Обласног НОО Косова и Метохије, упућено Министарству правосуђа ДФЈ, 30. август 1945.

<sup>1591</sup> *Narodni odbor AKMO*, 55, 75.

<sup>1592</sup> *Isto*, 73.

<sup>1593</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 144.

добре резултате у гушењу оружане побуне балиста, али није имало успеха у додиру са вековним традицијама и тврдокорним системом друштвених односа који су владали на југословенском југу.

Средином 1945. партијски чланови из редова албанске мањине говорили су како „у југословенској армији има данас 50.000 бораца – са Косова и Метохије – Титових бораца, у већини Шиптара“, те да је „наша војска [...] гаранција нашим народима да ће живети слободно, да ће решавати слободно своје проблеме, да ће уживати тековине извојеване великим жртвама“. <sup>1594</sup> Ипак, „албанске масе“ су, према оцени руководства КПЈ, остале неповерљиве према југословенској војсци, мислећи „да је то српска војска и да, према томе, треба бити опрезан“. <sup>1595</sup> Готово истоветан однос имала је већина Албанаца према југословенским комунистима и Партији уопште. У извештајима југословенских војних власти из прве половине 1945. стајало је како „политичко стање међу шифтарским живљем доста слабо стоји“, те да се Албанци још увек нису „оријентисали“. <sup>1596</sup> Ово подозрење већине припадника албанске мањине било је, према мишљењу партијског руководства, додатно оснажено грешкама „које праве наши руководиоци према њима“, односно „због тога, што наше партијске организације не воде правилну политику по националном питању“. <sup>1597</sup>

На партијским форумима током 1945. говорено је о потискивању Албанаца из народних одбора од стране појединих „Срба и Црногораца“, који су сматрали да „само они који су се борили [против окупатора] могу учествовати у власти“. <sup>1598</sup> Мада је наведени образац, према мишљењу Едварда Кардеља, било могуће и потребно применити у процесу изградње „руководства власти“, у ниже инстанце требало је „привући све најшире народне масе“. Тако је проблем одсуства жељеног удела албанских кадрова у апарату власти са становишта националне политике КПЈ тумачен као резултат „неправилног рада“ нижих партијских организација „по националном питању“. <sup>1599</sup> До извесних промена у том смислу дошло је тек у другој половини 1945. У документима народноослободилачких одбора на Косову и Метохији истичано је како су „Албанци почели да схватају да је ово народна власт, на шта су повољно утицале промене у одборима и њихово допуњавање Албанцима сразмерно броју становника“. <sup>1600</sup>

Спроведен нагло и несистематски, уплив „албанских маса“ у структуре КПЈ и органе власти изнедрио је бројне тешкоће у раду државних институција, будући да се међу новопостављеним кадровима налазио значајан број нешколованих, неискусних, непроверених и нелојалних појединаца. Душан Мугоша упозоравао је да су НОО стварани „на брзину“, те да „нису били проверени, него су у њих ушли људи који су вечито били на грбачи народа“. Такође, у „шиптарске комитете дошли су људи који нису пожељни, људи који у сваком случају воде политику која је супротна нашој линији, политику шовинизма“. Како су ови комитети, према оцени обласног руководства, били „под утицајем великоалбанских агената“, у даљем процесу „окупљања шиптарских маса“ било је неопходно пронаћи „добре људе“ и изменити кадровски састав ових организација. <sup>1601</sup> Исти изазови пратили су процес формирања осталих органа власти и партијских актива на простору Косова и Метохије. Већ у марту 1945. обласно руководство налагало је нижим организацијама да предузму „све потребне

<sup>1594</sup> *Narodni odbor AKMO*, 21.

<sup>1595</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 73–75.

<sup>1596</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 10, д. 22/1.

<sup>1597</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 73–75.

<sup>1598</sup> Истоветан став заступао је Светозар Вукмановић на Другом заседању Антифашистичког собрања народног ослобођења Македоније 30. децембра 1944, говорећи како албанска мањина у Македонији једино путем борбе против „фашизма и реакције“ може остварити право на учешће у процесу изградње „народне власти“ и остала права загарантована националним мањинама у Југославији. – АСНОМ, том I, книга 2: Документи од првото и второто заседание на АСНОМ, (Скопје: Архив на Македонија, 1984), док. бр. 368: Дискусији по рефератите поднесени на Второто заседание на АСНОМ, 457.

<sup>1599</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 73–75.

<sup>1600</sup> Цит. према: Hadri, *n. d.*, 128.

<sup>1601</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 75, 143.

мере“ како би се органи власти „очистили“ од „сумњивих и непријатељских елемената“ којих је највише било „у народноослободилачким одборима, нарочито сеоским“.<sup>1602</sup>

### Културна политика југословенских власти према албанској мањини

Процес интеграције албанске мањине у југословенски државни организам након јесени 1944. подразумевао је, осим националне и политичке, спровођење „културне еманципације најширих шиптарских слојева“. Она је чинила саставни део културне политике КПЈ, која је непосредно исходила из партијског програма свеукупног преображаја друштва, економске и привредне обнове земље и „општег народног напретка“, посматраног са становишта класних теорија марксизма-лењинизма. Основни циљ културне политике КПЈ представљало је превазилажење наслеђене културне заосталости и радикална демократизација културе, односно проширење круга корисника културних и просветних установа, подизање културно-просветног нивоа „радничке класе“, стварање нових облика и уношење нових садржаја у процес васпитања.<sup>1603</sup> Овако замишљени „културни рад“, према речима Митре Митровић, није смео „бити препуштен културним секцијама и синдикатима“, већ је морао бити „под непосредним руководством партије“.<sup>1604</sup> У Упутству Повереништва за просвету Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) од 13. маја 1944. назначено је да се сва три облика просветне делатности – „општеномодно просвећивање“, потом „школско просвећивање“ и „културна делатност (књижевност, уметност и наука)“ – налазе у надлежности народноослободилачких одбора.<sup>1605</sup>

У контексту културне политике „нове Југославије“ према албанској мањини у периоду непосредно по окончању Другог светског рата, пропаганда КПЈ неизоставно је подразумевала осуду власти Краљевине Југославије, за које је говорено да су деловале „против тога да се народ просвјећује, јер су се плашиле просвјећенога народа“. У бројним пропагандним текстовима и директивним писмима партијских актива истицано је како у међуратном периоду „ненародни режими [...] нису давали подједнака права свима народностима“, те је „неписменост на Косову и Метохији била огромна, нарочито код Шиптарки“.<sup>1606</sup> Оцењено је, такође, да је „културна заосталост озбиљна кочница, како за активно учешће Шиптара у друштвеном животу, тако и за њихов културно-политички развитак“. У наредним деценијама питање остваривања права Албанаца на свој културни развој у границама југословенске државе имало је изузетан значај у политици партијског и државног врха према овој мањини. Након Другог светског рата „народна власт“ је као „основно питање рада међу Шиптарима, поставила рад на културном подизању шиптарских маса, у првом реду, борби против неписмености“.<sup>1607</sup>

Процес подизања културног нивоа словенског и мањинског становништва у јужним крајевима државе по окончању војних дејстава одвијао се у веома тешким условима. Према непотпуним подацима Обласне комисије за ратну штету, прикупљеним током јесени 1945, материјална штета у просветном ресору на простору Косова и Метохије причињена за време

<sup>1602</sup> АЈ, 792, Србија, II/679.

<sup>1603</sup> Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, (Београд: Rad, 1988), 19; Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, 379–380.

<sup>1604</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 199.

<sup>1605</sup> *Тemelji nove Jugoslavije*. Istražio, dao objašnjenja i pripremio za štampu Slobodan Nešović, (Београд: IC „Komunist“ – NIP „Mladost“, 1973), 238–239.

<sup>1606</sup> АЈ, Савет за науку и културу ФНРЈ (317), 317–48–71, Извештај о просветним приликама на Косову и Метохији, 1–2; *Културна политика Југославије 1945–1952. Зборник докумената*, приредили др Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, I–II, (Београд: Архив Југославије, 2009), књ. 1, док. бр. 124: „Министарство просвете ФНРЈ. Дужности оних који су свршили курс за народно просвјећивање“, 285.

<sup>1607</sup> АЈ, 507, XVIII–K.4/3, Албанска национална мањина у Југославији, 16.

италијанске окупације 1941–1943. износила је 132.790.421 динар.<sup>1608</sup> Уз ратна разарања нова државна заједница „наследила“ је бројна искушења с којима су се у овим областима непрекидно суочавале просветне власти Краљевине Југославије у међуратном периоду.<sup>1609</sup> Одсуство традиција и искуства у раду културно-просветних установа, свеопшта заосталост, непросвећеност и висок проценат неписменог становништва, недовољан број школских зграда и учила и немар наставног кадра, умногоме су отежавали настојања културно-просветних радника и институција на југословенском југу. Услед ограничених материјалних могућности, у првим година након ослобођења ових крајева највећи део средстава из буџета Министарства просвете Србије и Министарства просвете Македоније био је улаган у обнову и развој културно-просветних институција са богатом културном традицијом, док су у пасивним срединама спровођене форме рада на народном просвећивању које нису захтевале значајна новчана и материјална улагања.<sup>1610</sup> Остало је, међутим, отворено питање у којој мери је деловање културно-просветних установа и удружења на југу заједничке државе могло испунити циљеве културне политике нових југословенских власти, односно да ли је оно у значајном обиму допринело жељеној културно-политичкој интеграцији албанске мањине.

Изузетно висок проценат неписмених становника у пасивним крајевима Југославије био је несумњиви показатељ свеprisутне културне заосталости која је, према мишљењу партијско и државног врха, онемогућавала укључивање „ширих народних слојева“ у друштвени и политички живот југословенске заједнице.<sup>1611</sup> Министарство просвете ДФЈ сматрало је да „борба противу неписмености и борба за културно уздизање задире у нашу општу борбу за обнову и изградњу земље“. Тако ни „просвећивање народа“ није било „само себи циљ“, већ „средство којим се постиже циљ: оспособљавање сваког појединца да преко штампе, литературе прати јавни живот [...], да се може сам оспособљавати и заузети правилно гледиште по свим питањима“.<sup>1612</sup> Према речима др Косте Грубачића, помоћника министра просвете Србије, „писменост и просвећеност народа“ биле „су једна од гаранција да ће се схватити дубоке промене и извојеване тековине које су темељ наше нове државне заједнице“, те да ће шири слојеви друштва „активно учествовати у политичком, привредном и културном животу“ Југославије. У складу са наведеним циљевима, предвиђено је да у процесу сузбијања неписмености и спровођења просветне политике учествују не само културно-просветне установе, већ и бројне масовне организације, попут Антифашистичког фронта жена, Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије, Народног фронта, Јединственог синдиката радника и намештеника Југославије.<sup>1613</sup>

Према упутствима Министарства просвете Србије из октобра 1945, аналфабетске курсеве на територији ове федералне јединице требало је организовати у трајању од четири месеца, односно 128 часова, при чему је 80 часова требало посветити народном језику, 32 часа рачуну и 16 часова земљопису са историјом. Наставним програмом било је предвиђено да на часовима земљописа и историје буду обухваћене следеће теме: географски положај Југославије и Србије; Југославија као целина и њене федералне јединице; јединство и братство народа Југославије; федералне јединице и права и дужности народа у Југославији; народна власт и народни одбори; капитулација Југословенске војске 1941. и окупација Србије; фашистички злочини и недела; народни устанак и борба за ослобођење од Немаца и свих непријатеља; Прво и Друго Антифашистичко веће [народног ослобођења Југославије] и [његове] одлуке; Прва скупштина Србије. Требало је да наставу историје предавачи воде „помоћу чланака из бивше илегалне и сада легалне штампе и часописа, помоћу познатих догађаја у околини и месту у вези са народноослободилачком борбом и ослобођењем“. Изнад

<sup>1608</sup> АЈ, Репарациона комисија (54), 54–20–47, Преглед ратне штете на територији покрајине Косово.

<sup>1609</sup> Више: Јовановић, *н. д.*, 409–465.

<sup>1610</sup> Dimić, *н. д.*, 87–88.

<sup>1611</sup> Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, 379–386.

<sup>1612</sup> *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, док. бр. 125: „Министарство просвете ДФЈ. Народни учитељи као јавни радници“, 286–289.

<sup>1613</sup> *Исто*, књ. 1, док. бр. 119: „Др. Коста Грубачић, помоћник министра просвете Србије. Упутства за рад на сузбијању неписмености на територији Србије, Војводине, Косова и Метохије“, 269–273.

свега, стајало је у наведеном упутству Министарства просвете Србије, требало је „појам демократизације и федерације [...] изложити популарно и нагласити братство народа у Југославији, цементирано крвљу ових народа у заједничкој борби под вођством најбољег сина свих народа, Маршала Тита“.<sup>1614</sup>

На крају Другог светског рата у Македонији је било око 350.000 неписмених лица, међу којима су половину чинили припадници мањина, у првом реду Албанци и Турци.<sup>1615</sup> Знатно неповољније прилике владале су на простору Косова и Метохије где је, према подацима Савезне планске комисије, удео неписмених чинио 84% од укупног броја становника те области.<sup>1616</sup> Говорећи о овом проблему на Оснивачком конгресу КП Србије почетком маја 1945, Душан Мугоша навео је како у Метохији, „у једном среском одбору имају председника хоџу, а секретара попа, као једине писмене људе у том срезу“.<sup>1617</sup> Притом је међу Албанцима било знатно мање писмених него међу „Србима и Црногорцима“. Косовскометохијско обласног руководства процењивало је да међу Албанцима има свега 5 до 10% писмених. Отуда је „неуморна борба против неписмености, нарочито код шиптарских маса“, имала примарно место у културној политици државе у овој области.<sup>1618</sup> Средиште такве политике у првим послератним годинама чинили су аналфабетски течајеви, чије је деловање отпочело већ у току рата, у оквиру јединица народноослободилачког покрета. Ове течајеве требало је у првом реду да воде учитељи, а предавачи су били задужени за контролу квалитета наставе, обезбеђивање прибора и учила и расподелу штампе и „књига за народ“.<sup>1619</sup>

На југословенском југу најзначајнији проблем у процесу масовног описмењавања становништва у периоду непосредно након ослобођења 1944. био је недостатак довољног броја кадрова обучених за рад у аналфабетским течајевима.<sup>1620</sup> У вези с тим Миладин Поповић јављао је партијском руководству да су припреме за одржавање петнаестодневних и једномесечних учитељско-педагошких течајева у Приштини и Призрену вршене већ крајем јануара и почетком фебруара 1945.<sup>1621</sup> Уз помоћ школских инструктора и просветних референата до јесени исте године било је обучено 200 лица, при чему се водило рачуна о томе да српски и албански предавачи буду подједнако заступљени – „100 Срба и 100 Шиптара“.<sup>1622</sup> Ипак, према речима Џавида Ниманија, „партијске организације нису знале да даду довољно снаге и замаха“ овој борби за описмењавање ширих слојева становништва.<sup>1623</sup> Крајем лета 1945. у Просветном одељењу Обласног НОО Косова и Метохије налазила су се „свега два друга за народно просвећивање, један Србин и један Шиптар“.<sup>1624</sup>

На Оснивачком конгресу КП Србије у мају 1945. биле су изнесене опречне оцене о дотадашњем раду на описмењавању становништва на Косову и Метохији. Према речима Душана Мугоше, у току прве половине исте године било „отворено [...] пуно аналфабетских течајева“, док је Милутин Миљковић, повереник за просвету у овој области, навео да је реч о „свега неколико курсева“. Џавид Нимани предлагао је да се борба против неписмености поведе и у редовима Југословенске армије, „јер се тамо налази више од 50 хиљада Шипта-

<sup>1614</sup> АЈ, Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ (316), 316–37–33, Упутство Министарства просвете Србије, 24. октобар 1945, 4–5.

<sup>1615</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/9, Проблеми националних мањина у Народној републици Македонији, 32.

<sup>1616</sup> АЈ, Савезна планска комисија (41), 41–6–7, Основни подаци о површинама, становништву, писмености и занимањима у народним републикама.

<sup>1617</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 144.

<sup>1618</sup> *Исто*, 44, 204, 217, 223.

<sup>1619</sup> *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, док. бр. 124: „Министарство просвете ФНРЈ. Дужности оних који су свршили курс за народно просвећивање“, 285.

<sup>1620</sup> Вићентије Ђорђевић, „Деловање КПЈ на Косову и области просвете и образовања 1945–1952. године“, *Kosovo* – *Kosovo* 11/1982, 167–171.

<sup>1621</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/310.

<sup>1622</sup> АЈ, 317–48–71, Извештај о просветним приликама на Косову и Метохији, 3.

<sup>1623</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 223.

<sup>1624</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 65.

ра“.<sup>1625</sup> Са речима Милутина Миљковића био је сагласан и Павле Јовићевић, који је два месеца касније, на Обласној скупштини Косова и Метохије, истакао како је рад на народном просвећивању у претходних седам месеци био слаб, те да је „било [...] мало аналфабетских курсева“.<sup>1626</sup>

У процесу борбе против неписмености непосредно је учествовао и Антифашистички фронт жена, који је до почетка августа 1945. на Косову и Метохији организовао неколико аналфабетских течајева „за неписмене жене“.<sup>1627</sup> У другој половини исте године „народне власти“ могле су се „више и озбиљно посветити питању неписмености“, док је АФЖ повео ширу акцију у духу „подизања културно-просветног нивоа наших жена“. Према писању обласне штампе, изузетан успех био је постигнут у Неродимском срезу. Од почетка августа до средине септембра 1945. у Урошевцу и околним селима одржано је 39 читалачких саста-нака, на којима су „жене дискутовале о разним проблемима из домаћинства, економије, књижевности, хигијене, науке, уметности и добијале одговор на сва питања која су их инте-ресовала“. Притом је свеприсутна национална политика КПЈ представљала неизоставни чинилац културно-просветног рада партијских и других организација. Штампа је извештава-ла како су „жене Метохије у својој љубави за учењем читања и писања отишле [...] још један корак даље“, организујући течајеве „на којима Шиптарке уче српски, а Српкиње шиптарски језик“. На тај начин „жене Метохије кују братство и јединство наших народа из личних побуда, свесне да тако можемо брже доћи до боље и срећније будућности за све наше наро-де“.<sup>1628</sup>

Званични подаци Министарства просвете ФНРЈ говоре да је на Косову и Метохији до краја 1945. било одржано 200 аналфабетских течајева у којима је описмењено 4.500 Албана-ца и Срба.<sup>1629</sup> Насупрот томе, у штампи је истицано како је већ до средине октобра у овој области било одржано 389 течајева за описмењавање, са 8.570 полазника.<sup>1630</sup> Током друге половине године локални органи власти саставили су спискове неписмених лица и предале их просветним одборима.<sup>1631</sup> Према овим подацима, средином 1945, уочи кампање за опис-мењавање, на простору Косова и Метохије било је 327.100 неписмених лица.<sup>1632</sup> Крајем исте године било је 88.222 неписмених мушкарца и 103.775 жена, што је износило нешто више од трећине од укупног броја становника ове области.<sup>1633</sup> Годину дана доцније савезно Минис-тарство просвете процењивало је како ће за „дефинитивно описмењавање“ неписмених нај-мање времена бити потребно за град Београд и за Војводину, свега две до три године, док ће за Новопазарски округ и Косовско-метохијску област бити потребна читава деценија.<sup>1634</sup>

У поређењу са динамиком и резултатима рада аналфабетских течајева на простору Косова и Метохије, процес описмењавања македонског становништва текао је знатно спори-је, мада су прва упутства за организовање аналфабетских курсева била достављена народно-ослободилачким одборима већ крајем септембра 1944. У једном таквом допису било је иста-кнута како је „услед турског ропства и окупаторских режима од 1912. године наовамо наш народ [...] заостао у културно-просветном смислу [...], док код братског руског народа скоро да нема неписмености“. Стога је било потребно отворати аналфабетске курсеве пре свега у

<sup>1625</sup> Оснивачки конгрес КПС, 144, 217, 223.

<sup>1626</sup> *Narodni odbor AKMO*, 28.

<sup>1627</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 66.

<sup>1628</sup> Л. Л. И., „Жена Косова и Метохије у борби против неписмености“, *Јединство*, бр. 15, 12. септембар 1945, 5.

<sup>1629</sup> АЈ, 313–3–6, Статистички подаци о раду на народном просвећивању за 1945. годину.

<sup>1630</sup> „Рад на народном просвећивању – важан задатак у нашој области“, *Јединство*, бр. 18, 24. октобар 1945, 3. Насупрот овим подацима, поједини аутори наводе да је у истом периоду на Косову и Метохији било одржа-но 514 аналфабетских течајева, у којима је, радом 529 предавача, описмењено 5.023 од укупно 11.365 полаз-ника. – Томислав Богавец, *Школство у Србији на путу до реформе (развој школа 1945–1975)*, (Београд: Институт друштвених наука – Центар за социолошка истраживања, 1980), 49.

<sup>1631</sup> Л. Л. И., „Жена Косова и Метохије у борби против неписмености“, *Јединство*, бр. 15, 12. септембар 1945, 5.

<sup>1632</sup> „Борба против неписмености“, *Политика*, бр. 12492, 26. децембар 1946, 5.

<sup>1633</sup> АЈ, 313–3–6, Подаци о раду на сузбијању неписмености у народу.

<sup>1634</sup> „Борба против неписмености“, *Политика*, бр. 12492, 26. децембар 1946, 5.

селима, „кад год је то могуће“, при чему су курсевима могли руководити „људи без средњег образовања“. За учитеље је било довољно „само да имају неколико разреда гимназије, да су часни, бистри, са добрим именом (са ауторитетом)“.<sup>1635</sup>

Према речима Николе Минчева, министара просвете Македоније, описмењавање није добило масовни карактер услед пропуста насталих у раду овог министарства. У извештају упућеном Министарству просвете ДФЈ 7. јула 1945, Никола Минчев је навео како „ни до данас нису постављени референти за опште народно просвећивање у окрузима и срезовима“, нити је био израђен „општи план за културно-просветни рад“, те је описмењавање било предато „школским инспекторима, који често гледаху на њега као на нешто другостепено“. У „многим окрузима“ ни „народна власт“ није показивала „готово никакву активност за отварање аналфабетских течајева“. Упутства Министарства просвете Македоније достављена су нижим културно-просветним институцијама и организацијама „са великим закашњењем“, почетком марта 1945, када су већ отпочели пољски радови. Тако је „за време пролетње и летње сезоне“ било прекинуто деловање „готово свих течајева по селима, са изузетком оних који раде само у празничне дане“. Неповољни материјални услови и „слаба веза међу културно-просветним одељцима и антифашистичким културно-просветним организацијама и друштвима“ додатно су ометали омасовљавање процеса описмењавања становништва у Македонији.<sup>1636</sup> Осим тога, аналфабетски течајеви били су без довољног броја обучених кадрова, будући да је рад првих двомесечних „политичко-педагошких течајева“ за обуку неквалификованих учитеља отпочео у Скопљу и Битољу тек 10. јула 1945.<sup>1637</sup>

Између октобра 1944. и септембра 1945. у Македонији је било одржано 210 аналфабетских течајева које је похађало 7.397 лица.<sup>1638</sup> У првом реду реч је о становништву словенског порекла, док су течајеви за описмењавање припадника албанске и турске мањине били одржани само у неколико већих градова. У наведеном периоду у Скопљу је описмењено 245 Албанаца, у Охриду 100 и у Битољу 145 (115 мушкараца и 30 жена). Изван градова течајеви за описмењавање албанског становништва одржани су једино у селима Наколец (16 полазника) и Горња Бела Црква (15 полазника), недалеко од Ресена.<sup>1639</sup>

Насупрот учесталим оценама о општем успеху на пољу описмењавања становништва којима одише већина званичних партијских и других докумената, у службеној документацији указивано је на питање стварног учинка овако организованих течајева. У једном извештају о проблемима националних мањина у Југославији из средине педесетих година наведено је како услед „недовољне пажње“ недавно описмењени припадници албанске и турске мањине нису били обухваћени „преко других форми [културно-просветног деловања] где би стекли навике за читање“, па су убрзо „прилично заборавили оно што су научили на курсевима“.<sup>1640</sup>

Уз одржавање аналфабетских курсева, развоју свеукупног процеса „просвећивања“ и „културног уздицања“ албанске мањине у Југославији требало је у значајној мери да допринесе издавање штампе и других гласила на албанском језику. Став Агитпроп апарата при ЦК КП Србије био је да се локална штампа не може ограничити само на „ширење идеја, на политичко васпитање и привлачење политичких савезника“, већ да у првом реду треба да постане „колективни организатор“.<sup>1641</sup> Према замисли Министарства просвете ДФЈ, „необично важна

<sup>1635</sup> АСНОМ, том I, книга 2, док. бр. 292: Упатство од Поверенството за просвета при Президиумот на АСНОМ до обласните народноослободителни одбори за организирање аналфабетски курсеви и за привремената азбука, 307–308.

<sup>1636</sup> АЈ, 313–3–6, Извештај Н. Минчева, министра просвете Македоније, упућен Министарству просвете ДФЈ 7. јула 1945, 1–2.

<sup>1637</sup> АЈ, 313–3–6, Писмо Министарства просвете Македоније упућено Министарству просвете ДФЈ, 24. август 1945.

<sup>1638</sup> АЈ, 313–3–6, Бројни подаци о раду на народном просвећивању по свим секторима рада у ДФЈ за школску 1944/1945. год, 3.

<sup>1639</sup> АЈ, 313–3–6, Статистички податци за одржаните аналфабетски курсеви во Македонийа од началото на 1945. год. до месец май 1945, 1–2; Дополнителни статистички податци за одржаните аналфабетски курсеви во Македонийа од началото на 1945. год. до месец јуни 1945. год, 1.

<sup>1640</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/9, Проблеми националних мањина у Народној републици Македонији, 32.

<sup>1641</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 197.

улога штампе у народном просвећивању“ подразумевала је оспособљавање народа „да у пуној мери учествује у изградњи и управи државе“. <sup>1642</sup> Око две трећине материјала објављеног у „мањинској“ и осталој штампи чинили су преводи написа и говора партијских руководилица и директивни чланци. <sup>1643</sup> Штампање ових текстова на албанском језику требало је да додатно оснажи прегнућа Партије и државе у духу паролe „продора у шиптарске масе“.

У фебруару 1945. у Призрену је био покренут дневни лист на албанском језику под називом „Rilindja“ („Препород“), који је, према речима Милутина Миљковића, био „много бољи“ од „Јединства“, штампаног на српском језику. <sup>1644</sup> Оба листа су на првом састанку Извршног одбора ЈНОФ за Косово и Метохију усвојена као званични органи овог тела. <sup>1645</sup> Написе у штампи испуњавале су вести из живота Партије и догађаји из Косовско-метохијске области, али није било речи о балистичкој побуни и оружаним акцијама југословенских власти против одметника. Током исте године започето је, такође, објављивање ревије „Zani i rinisë“ („Глас омладине“) и „ревије за жене“ – „Agimi“ („Зора“). <sup>1646</sup> Осим наведеног, формирана је једна преводилачка комисија са задатком „да преводи све важније ствари, које излазе било у партијској штампи, било у разним брошурама“. Према оцени обласног партијског руководства, комисија је постигла „добре резултате“, будући да је у периоду од децембра 1944. до маја 1945. штампа на албанском језику објавила „све важније чланке из ‘Борбе’, као и остале важне реферате, говоре одржане од ослобођења на овамо“. <sup>1647</sup> Други дневни лист на албанском језику, под називом „Flaka e Vllaznimit“ („Пламен братства“), излазио је у Македонији, почев од 4. априла 1945. <sup>1648</sup>

Ипак, вишеструка улога мањинске штампе на југословенском југу није могла бити остварена услед бројних тешкоћа насталих „у раду новинских кадрова“. Пре свега, дешавало се „да се код превода поткраду грешке, јер ствари превађају људи који нису довољно савладали марксизам-лењинизам“. <sup>1649</sup> Наведено је било у сагласју са општом оценом Просветног одељења Обласног НОО Косова и Метохије, у чијим извештајима из средине 1945. такође стоји како „поједине брошуре преводе Шиптари, који не знају ни књижевни језик“. <sup>1650</sup> Дописничка мрежа готово да није постојала, док су редакције листова биле слабо организоване и непотпуне. У вези с тим, Милутин Миљковић је крајем пролећа 1945. говорио како „у погледу штампе на Космету ми морамо да се боримо и са техничким тешкоћама, јер нам лист не може никада изаћи пре 15 дана“. Истицао је како се по питању „растурања штампе, примећује [...] алкавост, тако да штампа не долази на време до сваког активисте. У некој канцеларији стоји материјал по неколико (7–8) дана итд.“ Изнад свега, оцењено је да „читава та литература не долази до најширих маса, а то [је] због [тога] што је проценат писмених Шиптара једва 10%“. <sup>1651</sup>

Трећи носилац културно-политичке еманципације албанске мањине у Југославији требало је да буде „народно позориште“. Оно је, према речима Стева Десића, начелника Одељења за народно просвећивање Министарства просвете ДФЈ, било „један од најпривлачнијих облика народног просвећивања масовног карактера“, те се зато могло „врло успешно искористити у културном подизању народних маса“. Истакнуто је, с друге стране, да се позориште „лако може и злоупотребити и његова просветно-културна улога извитоперити“,

<sup>1642</sup> *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, док. бр. 138: „Бранко Радуловић, Одељење за народно просвећивање Министарства просвете ДФЈ. Извод из реферата о штампи и народном просвећивању“, 304–308.

<sup>1643</sup> *Đimić, n. d.*, 125.

<sup>1644</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 217.

<sup>1645</sup> Гаталовић, *n. d.*, 43.

<sup>1646</sup> Рефки Даути, „Културне установе“, *Косово и Метохија 1943–1963*, (Приштина: Скупштина Аутономне Покрајине Косова и Метохије, 1963).

<sup>1647</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 217.

<sup>1648</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/9, Проблеми националних мањина у Народној републици Македонији, 24.

<sup>1649</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 217.

<sup>1650</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 29.

<sup>1651</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 217.



па је приликом избора позоришних комада било потребно „поставити једно строже мерило“. Било је „природно“, како стоји у наведеном писму Стева Десића, упућеном свим републичким министарствима просвете, да „на прво место долазе [позоришни] комади који обрађују мотиве из наше ослободилачке борбе“, а потом они „који имају несумњиву књижевну вредност“. <sup>1652</sup> Током 1945. у југословенским позориштима приказивана су углавном дела руских аутора, попут Григорија Марковича Мерљинског („Прстен с котвом“, „Наша девојка“, „Свињарка“, „Девојка са севера“), Максима Горког („Мати“), Бориса Леонтјевича Горбатова („Младост отаца“), Николаја Алексејевича Островског („Како се калио челик“), Александра Константиновича Глаткова („Свирепа романса“), док је од домаћих писаца најчешће приказивана представа „Хаџи Лоја“ од Бранислава Нушића. <sup>1653</sup>

Позоришна политика југословенских власти вођена је ставовима партијског руководства, Агитпропа и Министарства просвете ДФЈ, према којима је „посебну пажњу“ требало „посветити извлачењу на површину уметника и позоришних радника из оних делова земље где је национални покрет и живот до ослобођења био гушен као на пример у Македонији и Војводини, а такође [посветити пажњу] и нашим мањинама као што су Шиптари на Косову и Метохији“. <sup>1654</sup> Ипак, на југословенском југу током прве послератне године позориште није успело да „веже шире народне слојеве“, односно да оствари своју „друштвено-политичку улогу“. Развој позоришне културе био је у повоју, поготово на Косову и Метохији, где су деловале једино дилетантске групе и, нешто касније, драмске секције у оквиру културно-уметничких друштава. Током 1945. у овој области постојао је већи број дилетантских група које су „без ичије контроле“ давале приредбе по селима. У јавности је говорено да су „приредбе ове врсте спремане [...] на брзину од неких склепаних скечева из времена окупације, уз то рђаво изведене“. Оне су, како је писало „Јединство“ крајем октобра 1945, изазвале „читав скандал у васпитном раду дилетантских група“. <sup>1655</sup> Прве „шиптарске секције“ при среским културно-уметничким друштвима образоване су тек 1947. <sup>1656</sup>

Услед недостатка материјалних средстава и довољног броја кадрова, замисао о оснивању једног обласног позоришта, о којој се расправљало убрзо по окончању окупације, могла је бити остварена тек крајем 1945. <sup>1657</sup> Обласно народно позориште у Призрену почело је са радом у октобру исте године. <sup>1658</sup> Током првих месеци на репертоару су се најчешће налазила дела „Глава шећера“, „Сумњиво лице“, „Покојник“, „Кир Јања“ итд. <sup>1659</sup> Глумци су углавном били без икаквог искуства, па су на сцени, према писању штампе, преовлађивали „неуживљеност у поједине улоге, несигурност покрета, саплитање и језичне грешке“. <sup>1660</sup>

Позоришне представе и приредбе на простору Косова и Метохије током 1945. извођене су најчешће „под ведрим небом“, понајвише „на шумским радилиштима и [у] рудницима“. <sup>1661</sup> Штампа је извештавала како су теме заступљене у позоришним комадима биле врло добре и актуелне, али су их глумци приказивали „усиљено и без саживљавања“. Такође, „декор је могао бити много бољи, иако су препреке биле велике“. <sup>1662</sup> Током 1946. на Косову

<sup>1652</sup> АЈ, 313–9–30, Допис Одељења за народно просвећивање Министарства просвете ДФЈ упућен републичким министарствима просвете.

<sup>1653</sup> АЈ, 313–9–30, Допис Одељења за народно просвећивање Министарства просвете Србије упућен Министарству просвете ДФЈ; Допис Одељења за народно просвећивање Министарства просвете ДФЈ упућен Министарству просвете Македоније.

<sup>1654</sup> *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 2, док. бр. 349: „Закључци Комитета поводом конференције позоришних стручњака одржане при Комитету за културу и уметност“, 173.

<sup>1655</sup> „Рад на народном просвећивању – важан задатак у нашој области“, *Јединство*, бр. 18, 24. октобар 1945, 3.

<sup>1656</sup> *Đimić, n. d.*, 124–126.

<sup>1657</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 4–5, 66; *Косово и Метохија 1943–1963*.

<sup>1658</sup> „Рад на народном просвећивању – важан задатак у нашој области“, *Јединство*, бр. 18, 24. октобар 1945, 3.

<sup>1659</sup> „Турнеја Обласног позоришта“, *Јединство*, бр. 23, 8. децембар 1945, 5.

<sup>1660</sup> С. Ђинових, „Са приредбе Обласног народног позоришта у Призрену“, *Јединство*, бр. 18, 24. октобар 1945, 3.

<sup>1661</sup> *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 2, док. бр. 354: „Митра Митровић, Министар просвете Србије – Комитету за културу и уметност при Влади ФНРЈ“, 182–183.

<sup>1662</sup> *Јединство*, бр. 6, 30. април 1945, 8.

и Метохији деловало је седам аматерских позоришта „са ансамблима на српском и албанском језику“.<sup>1663</sup> Значајних промена у погледу квалитета представа није било ни у потоњим годинама, па су драмске секције у овој области давале најслабије резултате у поређењу са сродним културно-уметничким удружењима у Македонији, централној Србији и Војводини.<sup>1664</sup> У Црној Гори албанско становништво готово да није ни било упознато са радом позоришта. У вези с тим, у једном партијском документу из 1953. стоји како услед лоших саобраћајних веза у Барском срезу „и данас има једна већина народа која не зна што је филм, што је позориште и сл.“<sup>1665</sup>

Уз аналфабетске течајеве, штампу, књиге, приредбе и позоришне представе, предвиђено је да значајну улогу у „народном просвећивању“ имају радио-емисије, испуњене обавештајно-пропагандном, забавном и културно-просветном садржином. Како би се барем „донекле доскочило оскудици у радио-пријемницима“, требало је „организовати колективна слушања“ у домовима културе, школама, задругама, фабрикама, предузећима итд, а по завршетку емисије спровести дискусију „да би се градиво сваке емисије темељно израдило и осветлило“.<sup>1666</sup> Одсуство архивских извора не допушта увид у садржину радио-емисија које су током 1945. емитоване на југословенском југу, нити се може рећи у којој су мери биле заступљене емисије на албанском језику.<sup>1667</sup> Једино је познато да је исте године основана Радиостаница у Приштини, те да је на Косову и Метохији било емитовано 80 „емисија за народ“.<sup>1668</sup> Крајем 1945. на страницама призренског „Јединства“ указивано је на истакнуту улогу радија „у просветном и политичком подизању нашег народа“. Говорено је, притом, како „ово нарочито важи за шиптарске масе којима се први пут указала прилика да се културно-просветно, политички и научно уздижу и то све на свом језику“.<sup>1669</sup>

У првој половини 1945. на Косову и Метохији почела су са радом два дома културе, а „народни универзитети“ били су „у пројекту“. У фебруару исте године основана је прва читаоница у Приштини, која је, како је наведено приликом отварања овог културног објекта, требало да представља „центар око којег ће се окупљати Срби и Шиптари у циљу свог културног подизања и продубљивања братства и јединства“.<sup>1670</sup> Такође, било је одлучено да се оснује „велика обласна библиотека“, али за њен рад није било довољно стручних кадрова. Током 1945. на Косову и Метохији радиле су три мање библиотеке у чијим фондовима се налазило око 6.000 књига.<sup>1671</sup> Поткрај лета и почетком јесени исте године Антифашистички фронт жена деловао је на оснивању једне читалачке групе „код жена“.<sup>1672</sup> На крају године у овој области радило је седам домова културе и 72 књижнице и читаонице.<sup>1673</sup>

<sup>1663</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/21, Реферат о приликама на Косову и Метохији, 4.

<sup>1664</sup> *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 2, док. бр. 354: „Митра Митровић, Министар просвете Србије – Комитету за културу и уметност при Влади ФНРЈ“, 182–183.

<sup>1665</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/2, Историјат шиптарске националне мањине у Народној републици Црној Гори: Шиптарска национална мањина у срезу барском, 8.

<sup>1666</sup> *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, док. бр. 133: „Стево Десић, начелник Одељења за народно просвећивање Министарства просвете ДФЈ – Министарству просвете ДФЈ. Проблеми у вези са народним просвећивањем преко радија“, 295–297.

<sup>1667</sup> Крајем четрдесетих година радио-станција у Приштини емитовала је око 70% својих емисија на албанском језику. – АЈ, 507, XVIII–К.4/21, Реферат о приликама на Косову и Метохији, 4.

<sup>1668</sup> АЈ, 313–3–6; *Дванаест година културног развитка Косова и Метохије*, (Приштина: Обласни одбор Социјалистичког савеза радног народа Косова и Метохије, 1957), 56–57.

<sup>1669</sup> „Рад на народном просвећивању – важан задатак у нашој области“, *Јединство*, бр. 18, 24. октобар 1945, 3.

<sup>1670</sup> „Отварање прве народне читаонице у Приштини“, *Борба*, бр. 39, 13. фебруар 1945, 4.

<sup>1671</sup> Ратомир Морачић, „Културно-масовна делатност“, *Косово и Метохија 1943–1963*.

<sup>1672</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 4–5, 66–67.

<sup>1673</sup> АЈ, 313–3–6. Статистички подаци о „раду на народном просвећивању“ у централној Србији, Македонији, Црној Гори и на Косову и Метохији током 1945.

Табела бр. 9: Статистички подаци о „раду на народном просвећивању“ у централној Србији, Македонији, Црној Гори и на Косову и Метохији током 1945.<sup>1674</sup>

органи власти и културне установе	облик културно-просветног рада	централна Србија	Македонија	Црна Гора	Косово и Метохија
месни просветни одбори	савети и активи			112	104
домови културе	домови	1.069		57	7
	приредбе			1.008	139
књижнице и читаонице	књижнице и читаонице	2.031	82	65	72
	књиге	343.793	225.219	1.400	7.236
	прочитане књиге и др. листови				3.248
народни универзитети	домови	190	20	7	7
	предавања	2.512	91	35	101
дилетантска друштва	дилетантске групе	347	15	17	42
	приредбе	947			1.000
читалачке групе	читалачке групе				64
	састанци				240
усмене новине	уредништва	85		45	3
	предавања и састанци	1.169		70	10
зидне новине	месне зидне новине	889			210
	издате зидне новине	2.379			859
штампа и пропаганда	„књиге за народ“				
	„листови за народ“				3
	„плакати за народ“				400
течајеви за неписмене	течајеви	1.145	210	317	200
	полазници	40.573	7.397	6.000	4.500
	описмењени	15.095		3.600	4.500
	уџбеници				
филм	екипе	1			
	биоскопи	110	18	5	8
радио	пријемници	380			280
	станице				1
	„емисије за народ“				80
певачки хорови	певачки хорови	382			29
	приредбе				989
	чланови				289
земаљски просветни зборови	сабори				
	конгреси				
	слетови				2
	такмичења				16

У средишту културне и просветне политике југословенских власти према албанској и осталим мањинама након Другог светског рата налазило се школско питање, односно образовања деце. У складу са одлукама усвојеним на Другом заседању АВНОЈ крајем новембра 1943, нова државна заједница гарантовала је „свим народностима“ право на школовање са наставом на матерњем језику. Министарство просвете ДФЈ је у духу „демократизације школског система“ истицало да основне, средње и стручне школе треба отворати „где год живе мањине“ и то „не само на тражење самих мањина“, већ и на иницијативу „народних власти“.<sup>1675</sup> Наведено је посебно требало чинити у крајевима насељеним албанским становништвом, с обзиром на изузетно висок број неписмених припадника ове мањине.

<sup>1674</sup> АЈ, 313–3–6. Празна поља у овој табели не означавају искључиво одсуство одређеног облика рада на народном просвећивању у датој федералној јединици или области, већ је најчешће реч о непостојању података.

<sup>1675</sup> АЈ, 313–5–11, Мањинске школе.

Школовање припадника националних мањина у Југославији након Другог светског рата било је регулисано Одлуком Комисије Привременог просветног савета Министарства просвете ДФЈ од 9. августа 1945. Предвиђено је отварање нових државних мањинских школа „свуда где је то било потребно“, под условом „да има бар 20 редовних ученика а нема друге школе у месту“. У супротном, уколико постоји „ма каква основна школа“ са најмање 30 ученика, требало је у њеном саставу формирати „мањинско одељење“. Притом је било омогућено премештање ученика, на захтев родитеља и деце, из места у којима није било мањинских школа или из школа у којима није било мањинских одељења. Издржавање и снабдевање мањинских школа финансирано је из буџета федералне јединице на чијој се територији те школе налазе. Такође, предвиђено је да наставници у мањинским школама буду југословенски држављани и „увек, без изузетка само припадници дотичних мањина“. Ипак, „с обзиром на наслеђено стање од бивше Југославије“, био је дозвољен рад наставника страних држављана, и то у основним школама најкасније до 1951, а у средњим до 1960. Наставни језик у свим мањинским школама био је „матерњи језик дотичне мањине“, а наставу на службеном језику своје федералне јединице ученици су похађали почев од трећег разреда, три пута недељно. Српско-хрватски језик био је обавезан само у средњим школама. Уџбеници су штампани у Југославији, док је увоз из суседних земаља „народне демократије“ био могућ једино уз дозволу и контролу југословенских просветних власти.<sup>1676</sup>

У процесу обнове школског система на Косову и Метохији најпре је у децембру 1944. било формирано Просветно одељење Обласног НОО, а потом су „у свима великим местима“ одржане скупштине просветних радника на којима је разматрано питање просветних прилика у овој области. Након тога била је изабрана осмочлана просветна комисија, која је убрзо формирала „ужу радну комисију“, сачињену од председника и два секретара – „један Србин и један Шиптар“. Комисија је прикупила податке о активним просветним радницима на Косову и Метохији, њиховој стручној спреми, националној припадности и месту боравка током окупације, потом о мобилисаним учитељима, професорима и школским чиновницима „са подацима о њиховом политичком опредељењу и моралном држању за време рата“. Састављени су спискови свих школа на територији ове области, „са образложењем које су способне за рад“.<sup>1677</sup>

Према сазнањима Министарства просвете ДФЈ, на простору Косова и Метохије уочи Другог светског рата постојале су 334 основне школе, али је услед ратних разарања и неповољних прилика у овој области након ослобођења, до јуна 1945, радило свега 158 исправних и 53 оштећене основне школе. Током рата у потпуности је порушено 26 школских зграда.<sup>1678</sup> У извештајима партијских актива стоји да су већ у првој половини исте године у свим градовима на Косову и Метохији постојале мањинске школе са наставом на албанском језику, док их је по селима било „врло мало“.<sup>1679</sup> До почетка лета 1945. додатно је отворено 67 основних школа, па је на крају школске 1944/1945. на Косову и Метохији укупно радило 135 албанских и 143 српске школе.<sup>1680</sup> Већину наведених албанских „школа“ чинила су заправо одељена са наставом на албанском језику у саставу српских школа. Чињеницу да „по школама има више Срба него Шиптара“ обласне просветне власти посматрале су као „аномалију“ и „озбиљан проблем са којим наша власт мора да се позабави“.<sup>1681</sup>

Услови за обнову школа на простору Косова и Метохије нису били повољни ни током друге половине 1945. Повереник за просвету, Милутин Миљковић, писао је почетком септембра Привредном савету Владе ДФЈ како је „уништен или оштећен врло велики број школских зграда и то у толикој мери да омета нормалан рад на пољу народног просвећива-

<sup>1676</sup> АЈ, 313–5–11, Мањинске школе; Оквирни наставни програм српско-хрватског језика за мањинске школе у Демократској Федеративној Југославији; Оквирни наставни план и програм за основне школе Демократске федеративне Југославије.

<sup>1677</sup> АЈ, 317–48–71, Извештај о просветним приликама на Косову и Метохији, 3.

<sup>1678</sup> АЈ, 313–5–24, Статистички подаци о школству на свршетку школске 1944/45. године.

<sup>1679</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 223.

<sup>1680</sup> АЈ, 313–5–11, Статистика мањинских школа за 1944/1945. годину.

<sup>1681</sup> *Narodni odbor AKMO*, 20.

ња“. Будући да Просветно одељење Обласног НОО није имало „буџетских могућности за подизање и оправку школских зграда“, помоћ је тражена из Фонда за обнову земље.<sup>1682</sup> У октобру 1945. на Косову и Метохији радило је укупно 278 основних школа, а два месеца касније 56 школа мање. Тако је број албанских школа почетком децембра 1945. био сведен на 79, док је број српских у односу према претходној школској години (1944/1945) остао непромењен.<sup>1683</sup> Већ крајем истог месеца, међутим, број албанских школа био је знатно увећан. Према званичним подацима просветних власти, 30. децембра 1945. На Косову и Метохији радиле су 392 школе – 279 албанских и 322 српске, док је за 47 најављено да ће „ових дана прорадити“.<sup>1684</sup> На крају школске 1945/1946. у овој области радиле су 423 основне школе са 755 одељења.<sup>1685</sup>

У остатку федералне Србије, у крајевима настањеним албанском мањином, током школске 1944/1945. није било основних школа са наставом на албанском језику. Оскудни архивски извори наводе на закључак да су уочи почетка наредне школске године, 1945/1946, у Прешеву и околини биле отворене три албанске школе са укупно 312 ученика.<sup>1686</sup> Крајем децембра 1945. на овом простору радило је 10 албанских школа са 15 одељења, 414 ученика и четири учитеља.<sup>1687</sup> У другом полугодишту школске 1945/1946. у Прешевском срезу било је 11 мањинских албанских школа са 23 одељења и 572 ученика, али је број учитеља остао непромењен.<sup>1688</sup>

На југоистоку Црне Горе у периоду непосредно по ослобођењу 1944. најпре је отворено шест албанских школа са по једним одељењем, али су радиле само три, будући да није било довољно наставника. Нешто касније у Подгоричком, Барском и Андријевичком срезу додатно је отворено осам школа са наставом на албанском језику.<sup>1689</sup> Почетком 1945. Председништво ЦАСНО је на својој осмој седници отворило питање „проналажења“ учитеља у Барском срезу који би могли да буду укључени у наставу на албанском језику.<sup>1690</sup> Све школе на територији ове федералне јединице, и мањинске и већинске, у том тренутку налазиле су се у приватним зградама, „јер је непријатељ свуда оставио пустош“.<sup>1691</sup>

Мрежа школских и осталих просветних установа била је најслабије развијена на простору Македоније.<sup>1692</sup> Током прве половине 1945. у Дебру, Гостивару, Тетову, Скопљу, Куманову, Битољу, Охриду, Струги и Ресену радила је 41 школа са наставом на албанском језику.<sup>1693</sup> Како није било довољно школских зграда, у појединим местима настава је одржавана „у приватним кућама, цамијским просторијама или у некадашњим сибијан-мехтеби школа-

<sup>1682</sup> АЈ, 41–21–43, Писмо Милутина Миљковића, Повереника за просвету, упућено Андрији Хебрангу, министру индустрије и председнику Привременог савета Владе ДФЈ, 6. септембар 1945.

<sup>1683</sup> АЈ, 313–4–7, Извештај о раду Одељења за школство за мјесец октобар 1945, 2; Извештај Одељења за школство за децембар 1945, Прилози, табела бр. 3. У поређењу са архивским изворима насталим током 1945. и 1946. непоузданим се чине подаци представљени у појединим партијским документима из шездесетих година, према којима је 1945. на простору Косова и Метохије радило чак 408 основних школа са 827 одељења. – АЈ, 507, XVIII–К.4/21, Извештај о културно-просветним приликама у Аутономној Косовско-метохијској Области, 2.

<sup>1684</sup> *Narodni odbor AKMO*, 57.

<sup>1685</sup> *Školstvo u FNR Jugoslaviji od školske 1945–1946. do 1950–51. godine*, (Београд: Савет за науку и културу Владе ФНРЈ), 66.

<sup>1686</sup> АЈ, 313–5–11, Писмо Министарства просвете Србије упућено Министарству просвете ДФЈ, 10. новембар 1945.

<sup>1687</sup> АЈ, 313–4–7, Извештај Одељења за школство за децембар 1945, Прилози, табела бр. 3.

<sup>1688</sup> АЈ, 313–5–11, Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 13.

<sup>1689</sup> АЈ, 313–5–11, Статистика мањинских школа за 1944/1945. годину; Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 11–14; АЈ, 313–4–7, Извештај Одељења за школство за децембар 1945, 2.

<sup>1690</sup> *Црногорска антифашистичка скупштина народног ослобођења 1944–1945. Збирка докумената*. Одабрао и припремио др Зоран Лакић, (Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, 1975), 117.

<sup>1691</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 4–5, 90.

<sup>1692</sup> *Školstvo u FNR Jugoslaviji od školske 1945–1946. do 1950–51. godine*, 19.

<sup>1693</sup> АЈ, 313–5–11, Статистика мањинских школа за 1944/1945. годину; Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 11–14; „Македонска комисија налази се у Тирани“, *Борба*, бр. 43, 18. фебруар 1945, 3.

ма“.<sup>1694</sup> Значајнијих промена није било ни почетком наредне школске године, па је средином октобра 1945. У Македонији радило 50 албанских школа са 126 одељења.<sup>1695</sup> До отварање већег броја албанских школа дошло је крајем јесени 1945. У децембру исте године на тлу Македоније радиле су 163 основне школе, односно 301 одељење, са наставом на албанском језику.<sup>1696</sup> На крају школске 1945/1946. у Југославији је укупно било 298 основних албанских школа са 565 одељења.<sup>1697</sup>

Табела бр. 10: Статистички подаци о броју школских зграда и њиховој употреби у централној Србији, на Косову и Метохији и у Македонији из јуна 1945.<sup>1698</sup>

област / федерална јединица	врста школе	школске зграде											потребан број нових школских зграда
		у којима се одржава настава	које користи ЈА	државне	окоужне	општинске	црквено-општинске	приватне	које одговарају педагошким условима	које не одговарају педагошким условима	приватне зграде које „у неколико одговарају“ условима	приватне зграде које „николико не одговарају“ условима	
централна Србија	основна	2.816	50	115	929	1.122		772	2.053	1.029	395	383	1.132
	грађанска	22	5	3	3	13		10	14	15	13	2	23
	гимназија	42	16	48	3	5		6	49	9	12	1	34
	учитељска	8	3	9	2				9	2	1		6
Косово и Метохија	основна	211	11	242	7			92	190	144	53	39	178
	грађанска												
	гимназија	5	1	6					5	1			3
	учитељска												
Македонија	основна	906	9	664	4	113	172		577	376	87	85	318
	грађанска												
	гимназија	11	2	14		1			7	8			8
	учитељска	1		1		1							

Упоредо са отварањем основних школа на Косову и Метохији током 1945. Обновљен је рад гимназија. До средине јула у овој области отворене су три пуне и две ниже гимназије са наставом на српском језику и три пуне и једна нижа гимназија са наставом на албанском

<sup>1694</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/9, Проблеми националних мањина у Народној републици Македонији, 55.

<sup>1695</sup> И. Т., „Успех народне власти на културно-просветном уздицању Македоније“, *Борба*, бр. 253, 18. октобар 1945, 4.

<sup>1696</sup> АЈ, 313–4–7, Извештај Одељења за школство за децембар 1945, Прилози, табела бр. 3.

<sup>1697</sup> АЈ, 313–5–11, Реферат о исељеничким и мањинским школама, 3.

<sup>1698</sup> Табела је састављена на основу података из: АЈ, 313–5–24, Статистички подаци о школству на свршетку школске 1944/45. године.

језику.<sup>1699</sup> Крајем 1945. албанске гимназије у Призрену, Пећи, Приштини и Ђаковици имале су укупно 24 одељења, 1.041 ученика и 47 наставника.<sup>1700</sup> У другом полуугодишту школске 1945/1946. додатно су отворене албанске гимназије у Косовској Митровици, Урошевцу и Ѓњилану.<sup>1701</sup> У овом периоду једино је приштинска гимназија била мешовитог, српско-албанског састава, док су остале биле национално хомогене.<sup>1702</sup>

Табела бр. 11: Укупан број ученика у гимназијама на Косову и Метохији на крају школске 1945/1946.<sup>1703</sup>

разред	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	свега
број ученика	1.012	635	753	635	153	233	201	131	<b>3.765</b>

На простору Македоније крајем 1945. постојала је једна нижа албанска гимназија, док су у децембру исте године била отворена паралелна албанска одељења при првом, другом и трећем разреду гимназије у Тетову.<sup>1704</sup> Истовремено је у Скопљу радила једна „мешовита турско-шиптарска“ гимназија.<sup>1705</sup> Осим у Македонији и на Косову и Метохији, у осталим крајевима Југославије током 1945. и 1946. није било мањинских средњих школа и гимназија са наставом на албанском језику.

У процесу изградње новог школског система на југу државе након јесени 1944. југословенске власти најпре су извршиле попис „мањинске деце која подлежу обавезном школовању“. Овај задатак, како је стајало у једном извештају Министарства просвете Македоније, „није било лако извршити будући да родитељи, из верског фанатизма или других разлога нису увек хтели да пруже потребну помоћ за тачно пописивање деце“.<sup>1706</sup> На Косову и Метохији било је примећено да је код Срба, насупрот Албанцима, била знатно снажније изражена „воља за науком и школом“.<sup>1707</sup>

Настојећи да установе старосну структуру албанске мањине на Косову и Метохији југословенске власти полазиле су од претпоставке према којој је број деце износио око 10% од укупног броја Албанаца на овом простору. Тако је „морало бити најмање бар 35.000 ученика“, али је током пролећа 1945. број албанске деце у школским клупама износио 11.573.<sup>1708</sup> Чланови Просветног одељења Обласног НОО Косова и Метохије истицали су средином исте године како „ми не можемо говорити о народном просвећивању, кад код Шиптара ни 5% деце није уписано у школе“.<sup>1709</sup> Такође, у јавности су критиковане „назадњачке“ тенденције које су се огледале „у томе што извесни људи шаљу своју децу, и поред великог броја шип-

<sup>1699</sup> *Narodni odbor AKMO*, 28; *Оснивачки конгрес КПС*, 223.

<sup>1700</sup> АЈ, 313–5–11, Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 13.

<sup>1701</sup> АЈ, 313–5–11, Реферат о исељеничким и мањинским школама, 4.

<sup>1702</sup> Државни архив Србије (ДАС), Министарство просвете Народне Републике Србије (Г–183), Књига извештаја о бројном стању ученика и наставника у Косовско-метохијској области 1945–1946 (К 151), Извештај о броју ученика у гимназијама.

<sup>1703</sup> Исто.

<sup>1704</sup> АЈ, 313–4–8, Решење за отворање на шиптарски одделенија при долните класои од Тетовската гимназија.

<sup>1705</sup> И. Т., „Успех народне власти на културно-просветном уздицању Македоније“, *Борба*, бр. 253, 18. октобар 1945, 4.

<sup>1706</sup> *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, док. бр. 187: „Министарство просвете Македоније – Комитету за школе и науку при Влади ФНРЈ. Извештај о стању мањинских школа у НР Македонији“, 448–450.

<sup>1707</sup> АЈ, 317–48–71, Извештај о просветним приликама на Косову и Метохији, 2.

<sup>1708</sup> АЈ, 313–5–11, Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 13; Кемал Дева, „Просвета и школство“, *Косово и Метохија 1943–1963*. У појединим архивским изворима може се прочитати да је укупан број српских и албанских ученика на Косову и Метохији током 1945. износио око 25.000, али је, по свој прилици, реч о непотпуним подацима. – АЈ, 317–48–71, Извештај о просветним приликама на Косову и Метохији, 4.

<sup>1709</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 71.

тарских школа, по мејтепима да тамо под рђавим хигијенским условима сједећи по патосу и чергама, проводе по 5 сати свакодневно и на крају свега тога после вишегодишњег таквог школовања науче неколико молитви на арапском језику“.<sup>1710</sup> До значајног помака дошло је крајем 1945, када је у основним школама било 19.393 албанска и 22.677 српских ученика.<sup>1711</sup> До краја школске 1945/1946. у школски систем било је укључено између 25.000 и 27.000 албанских ученика.<sup>1712</sup>

Изразито патријархална средина није благонаклоно гледала на културну еманципацију жена, па је у мањинским албанским школама на Косову и Метохији однос женске и мушке деце у првој послератној години био 1:5. У школама у Горском, Качаничком и Дреничком срезу није било ни једне ученице. Током школске 1944/1945. Прикупљени су статистички подаци у 119 основних школа са наставом на албанском језику, који су показали да је у 239 одељења наставу похађало 12.924 ученика и 3.350 ученица.<sup>1713</sup> На крају школске 1945/1946. у свим основним школама на простору Косова и Метохије налазило се 33.644 мушке и 15.097 женске деце, док је у гимназијама наставу похађало 3.045 ученика и 1.255 ученица.<sup>1714</sup> Крајем 1946. констатовано је да 34% деце узраста између 7 и 14 година још увек није обухваћено школским системом.<sup>1715</sup>

Истих проблема било је у раду албанских основних школа у осталим крајевима на југословенском југу. У првој половини 1945. у мањинским школама и одељењима у Македонији било је 4.515 албанских ученика, што је чинило тек око 13,5% од укупног броја албанске деце коју је, према статистичким подацима с почетка године, требало обухватити системом основног образовања.<sup>1716</sup> Средином године отворене су нове мањинске школе и одељења, а у наредну школску годину, 1945/1946, било је уписано знатно више албанске деце. Тако је у децембру 1945. број албанских ученика у Македонији износио 12.294.<sup>1717</sup> У Црној Гори су током исте године „многи Албанци оспоравали одлазак својој деци у школу, нарочито женсима, па је народна власт морала прибјећи кажњавању појединаца“, уз апеле упућене албанској мањини „преко партијске организације, преко конференција и сл.“<sup>1718</sup> Према другим подацима, на крају школске 1945/1946. у основним школама и одељењима на простору Југославије налазило се укупно 33.022 албанска ученика.<sup>1719</sup>

<sup>1710</sup> „Рад на народном просвећивању – важан задатак у нашој области“, *Јединство*, бр. 18, 24. октобар 1945, 3.

<sup>1711</sup> *Narodni odbor AKMO*, 58.

<sup>1712</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/13, Националне мањине у Југославији, 13; К.4/21, Извештај о културно-просветним приликама у Аутономној Косовско-метохијској Области, 2.

<sup>1713</sup> АЈ, 313–5–11, Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 13–16. У документима Извршног народног одбора Аутономне Косовско-метохијске области из педесетих година забележен је знатно већи број ученика у школској 1945/1946. – Драгомир Бонцић, „Учитељи у мултиетничким срединама: пример Косова и Метохије 1945–1950“, *Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (XVIII–XX век)*. Зборник радова са међународног научног стручног скупа одржаног 15. новембра 2008. у Сомбору, уредник Мира Лончаревић, (Сомбор: Педагошки факултет, 2009), 31.

<sup>1714</sup> *Školstvo u FNR Jugoslaviji od školske 1945–1946. do 1950–51. godine*, 67.

<sup>1715</sup> Đorđević, n. d., 168.

<sup>1716</sup> АЈ, 313–5–11, Статистика мањинских школа за 1944/1945. годину; Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 11–14.

<sup>1717</sup> АЈ, 313–4–7, Извештај Одељења за школство за децембар 1945, Прилози, табела бр. 3.

<sup>1718</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/2, Историјат шиптарске националне мањине у Народној републици Црној Гори: Шиптарска национална мањина у срезу барском, 9.

<sup>1719</sup> АЈ, 313–5–11, Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 15.



Табела бр. 12: Статистички преглед мањинских основних школа и одељења са наставом на албанском језику у Југославији у децембру 1945.<sup>1720</sup>

	централна Србија	Косово и Метохија	Македонија	Црна Гора	свега
број школа	10	79	163	10	<b>262</b>
број одељења	15	184	301	21	<b>521</b>
број ученика	414	нема података	12.294	1.216	<b>13.924</b>
број учитеља	4	нема података	307	нема података	<b>311</b>

Наставни план и програм у мањинским школама у Југославији током 1945. био је утемељен на основама плана и програма који је прописан за „већинске школе“, изузев у случају српско-хрватског језика, језика мањина, историје и географије.<sup>1721</sup> До краја исте године просветне власти ДФЈ утврдиле су „оквирни наставни програм“ за наведене предмете у мађарским, словачким и другим школама у Војводини и Хрватској, али не и за албанске и турске школе на југу државе.<sup>1722</sup> Оне су током 1945. и 1946. радиле „по привременом плану“ који је израдило Министарство просвете Македоније и Просветно одељење Обласног НОО Косова и Метохије. Министарство просвете ДФЈ с правом је истицало да „највеће потешкоће“ на пољу школовања мањина владају у „шиптарским и турским школама“.<sup>1723</sup>

Током прве послератне године у мањинским школама на тлу Југославије није било готово никаквих уџбеника, те је предвиђено штампање нових учила према упутствима надлежног министарстава просвете. У међувремену југословенске власти дозволиле су употребу „оних старих уџбеника чији садржај није у противности са демократским духом наше земље“.<sup>1724</sup>

Свим школама на простору Косова и Метохије недостајали су „уџбеници и школска учила, нарочито мапе географске, историске, рељефне и др“. Представници просветних власти у овој области писали су Министарству просвете ДФЈ да „уџбенике за српску наставу како за основну тако и за гимназију уопште немамо“, док „за шиптарску наставу сами припремамо“.<sup>1725</sup> Током школске 1944/1945. албански учитељи преводили су српске уџбенике на албански језик, па се „у тој години некако прошло“.<sup>1726</sup> Изузетно неповољне материјалне прилике у школама онемогућавале су жељену обнову наставе у пуном обиму. На седници Просветног савета при Министарству просвете Владе ДФЈ, одржаној почетком августа 1945. у Београду, истакнуто је како у „наших 9 гимназија“ на Косову и Метохији „нема ни једне географске карте Југославије. Немамо ни црне табле. Има школа где деца на песку пишу слова. Немамо књига ни уопште ништа.“<sup>1727</sup> Помоћ у обезбеђивању уџбеника на српском језику потраживана је „од Србије“, док је уџбенике за албанске мањинске школе требало допремити из Албаније.<sup>1728</sup> Средином августа 1945. Министарство просвете ДФЈ предало је Просветном одељењу Обласног НОО Косова и Метохије „120 разних књига“, а почетком наредног месеца још 77 књижевних дела совјетских писаца.<sup>1729</sup> Наведене књиге требало је

<sup>1720</sup> Табела је израђена на основу података из: АЈ, 313–4–7, Извештај Одељења за школство за децембар 1945.

<sup>1721</sup> АЈ, 313–5–11, Наставни програм.

<sup>1722</sup> АЈ, 313–5–11, Реферат о иселеничким и мањинским школама, 2.

<sup>1723</sup> АЈ, 313–5–11, Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 10.

<sup>1724</sup> Исто.

<sup>1725</sup> АЈ, 317–48–71, Извештај о просветним приликама на Косову и Метохији, 3.

<sup>1726</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 46.

<sup>1727</sup> Исто, 29, 59.

<sup>1728</sup> АЈ, 317–48–71, Извештај о просветним приликама на Косову и Метохији, 3; *Оснивачки конгрес КПС*, 217.

<sup>1729</sup> АЈ, 313–7–15, Списак књига из магацина Министарства просвете ДФЈ које се шаљу просветним властима за Косово и Метохију; АЈ, 313–3–6, Одлука помоћника министра просвете ДФЈ, 7. септембар 1945.

користити не само у настави, већ и у раду течајева за описмењавање и других културно-просветних установа у овој области.

Знатно теже било је спровести у дело замисао о набавци књига из Тиране. Према речима Милутина Миљковића, Албанија није успевала да испуни ни потребе својих школа, будући да су већину фонда чинили стари, „неподобни“ уџбеници „из реакционе ере“. До почетка школске 1945/1946. проблем набавке уџбеника из Албаније није био решен, мада је у Тирани била започета израда новог буквара на албанском језику за школе у Југославији, у тиражу од 5.000 примерака.<sup>1730</sup> Штампане овог уџбеника било је окончано тек крајем 1945, у тиражу од 20.000, а у југословенске школе био је уведен у току јануара наредне године.<sup>1731</sup> Био је то о буквар за први разред основне школе, истоветан оном који је коришћен у Албанији, изузев југословенског грба и заставе на његовим корицама. До краја школске 1945/1946. у Југославији нису били штампани уџбеници на албанском језику, већ су набављани из Албаније.<sup>1732</sup>

У Црној Гори су током школске 1944/1945. и 1945/1946. коришћени уџбеници „исти као у Космету“.<sup>1733</sup> С друге стране, просветне власти у Македонији су већ у првој половини 1945. набавиле предратни буквар из Албаније, који је употребљаван „са потребном цензуром“. Осим тога, албанска држава је до средине исте године даровала мањинским школама у Македонији одређени број других књига. Све су оне биле одобрене за употребу изузев уџбеника историје и географије. Представници македонских просветних власти говорили су како „мањине треба да уче историју и географију земље у којој живе“, те да уколико би Албанцима било омогућено „да уче историју и географију из Албаније, не бисмо могли њихову децу да васпитавамо у духу у коме желимо“.<sup>1734</sup> Ипак, ни једна од наведених мера није могла да обезбеди потребне услове за несметан рад албанских школа и одељења, па су током 1945. и 1946. учитељи и наставници били принуђени да „махом диктирају градиво“.<sup>1735</sup> У вези с тим, из Црне Горе, Македоније и Косовско-метохијске области упорно је од савезних просветних органа потраживана помоћ у процесу припреме и издавања уџбеника за мањинске албанске и турске школе.<sup>1736</sup>

Лоше материјалне прилике у школама, недостатак уџбеника на албанском језику и одсуство традиција умногоме су оптерећивали рад мањинских школа и одељења на југу државе, али је „главна тешкоћа“, према оцени просветних власти, била „недостатак квалификованих наставника“.<sup>1737</sup> У Министарству просвете ДФЈ говорено је како „задаци новог народног учитеља“ треба да буду „многоструки“. Њихово ангажовање подразумевало је не само рад у школи, већ и спровођење шире акције на пољу културно-просветног просвећивања становништва, увек у тесној сарадњи са курсистима за описмењавање, антифашистичким организацијама и надлежним телима „народне власти“.<sup>1738</sup>

<sup>1730</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 29, 46; АЈ, 507, XVIII–К.4/5–6, АКМО, 27.

<sup>1731</sup> АЈ, 313–4–7, Извештај Одељења за школство за јануар 1946. године, 2; *Narodni odbor АКМО*, 58.

<sup>1732</sup> АЈ, 313–5–11, Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 13–14.

<sup>1733</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 29, 61; АЈ, 313–5–11, Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 14.

<sup>1734</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 29, 46–47.

<sup>1735</sup> АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ (315)–3–11, Извештај М. Дивца, помоћника Министра просвете НР Србије, упућен Комитету за школе и науку при Влади ФНРЈ.

<sup>1736</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 29, 61.

<sup>1737</sup> АЈ, 313–5–11, Мањинске школе.

<sup>1738</sup> *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, док. бр. 125: Министарство просвете ДФЈ. Народни учитељи као јавни радници, 286–287.

Табела бр. 13: Статистички подаци о материјалним приликама у школама у централној Србији, на Косову и Метохији и у Македонији у јуну 1945.<sup>1739</sup>

федерална јединица / област	школе*	школски инвентар														
		неоштећен					делимично оштећен					уништен				
		школски намештај	књи-жнице		учила	школске архиве	школски намештај	књи-жнице		учила	школске архиве	школски намештај	књи-жнице		учила	школске архиве
			ученичке	наставничке				ученичке	наставничке				ученичке	наставничке		
централна Србија	1															
	2	6	6	4	5	13	12	11	12	9	9	7	7	6	10	4
	3	3	5	5	1	8	27	26	23	20	32	28	29	31	36	20
	4							5	5	4	6	5	5	5	6	4
Косово и Метохија	1															
	2															
	3		1	1	1	1	3	3	3	2	3	3	2	2	3	2
	4															
Македонија	1	267	67	86	159		283	93	85	229	141	145	294	285	237	306
	2															
	3															
	4															

\* школе: 1. основна школа, 2. грађанска школа, 3. гимназија, 4. учитељска школа

Предвиђено је да учитељи активно учествују у раду течајева за неписмене, потом у деловању „народних универзитета“, домова културе, читаоница и других културно-просветних установа и да истовремено воде рачуна о томе „да ли редовно долази наша штампа и да ли се чита; да ли се нове народне књиге купују за све народне читаонице и да ли се читају“. Као „образован јавни радник“ и „свјестан грађанин“, учитељ је, такође, требало да „практичним саветима и упутствима“, али и „стварним дјелањем“, доприноси развоју здравствене културе, земљорадње, сточарства и воћарства и да „предњачи“ у „бескомпромисној борби против црноберзијанаца, народних штеточина и саботера“.<sup>1740</sup> Тако је „народни учитељ“ требало да буде „чврст темељ и ослонац“ новој „демократској власти“, а „народна“ и „демократска“ школа да постане „носиоцем и ствараоцем демократских и слободарских идеала“.<sup>1741</sup>

Наведено је, међутим, умногоме одступало од стварних прилика на терену. Након Другог светског рата у Југославији је било 10.000 учитеља мање него у пролеће 1941. Крајем тридесетих година у Краљевини Југославији однос између броја учитеља и ученика износио 1:44, док је почетком 1945. тај однос био 1:60.<sup>1742</sup> Просветни кадар школован у учитељским школама током рата није могао бити ангажован након ослобођења, будући да су просветне власти ДФЈ 18. јула 1945. донеле Упутство о поништењу сведочанстава стечених за време окупације. Мада је у начелу „специјално образована комисија“ имала право да овери „она

<sup>1739</sup> Табела је састављена на основу података из: АЈ, 313–5–24, Статистички подаци о школству на свршетку школске 1944/45. године.

<sup>1740</sup> Исто.

<sup>1741</sup> АЈ, 313–5–11, Мањинске школе. У вези са овако замишљеним дужностима југословенских учитеља, малобројни нережимски листови, попут „Републике“, писали су о превеликом оптерећењу просветних радника којима би за спровођење наведених задатака било потребно 14 часова сваког радног дана. – Đimić, n. d., 111, пар. бр. 54.

<sup>1742</sup> Бонцић, n. d., 8.

сведочанства за која има основа да им се призна важност“,<sup>1743</sup> таквих случајева је било у занемарљивом броју. У извештајима Министарства просвете ДФЈ из 1945. упорно је истица-но како „данашњи народно просвјетни кадар ни по броју ни по квалитету не задовољава“, већ је „у сваком погледу заостао“. <sup>1744</sup>

Исти проблеми били су присутни на југословенском југу, нарочито у пасивним краје-вима где су били изражени у знатно већем обиму у односу према осталим крајевима државе. Услед недостатка довољног броја учитеља Министарство просвете Црне Горе је у току школске 1944/1945. ангажовало 353 „бистрија сељака са основном школом као и матураната, за рад у продужној школи“. На седници Просветног савета при Министарству просвете ДФЈ, одржаној у првој половини августа 1945. у Београду, црногорски делегати су говорили да течај за обуку нових учитеља „не треба да траје ни четири ни шест месеци него бар годину дана, без обзира на оскудицу у наставном кадру“, а услов за упис на учитељски течај „да буде нижа средња школа“. <sup>1745</sup>

У истом периоду, током школске 1944/1945, у Македонији је од укупно 1.791 учитеља само 427 имало потребне квалификације за рад у школи. Посебно неповољни услови владали су у албанским и турским мањинским школама, у којима су наставу углавном држале „старе хоце“. <sup>1746</sup> У извештајима о просветним приликама у Македонији из пролећа 1945. стајало је како „учитеља међу Шиптарима и Турцима готово уопште није било“, те су „зато [...] узима-ни сви они који су донекле способни за учитеље“. Током марта је, „према непотпуним пода-цима“, радило 37 турских учитеља са 2.419 ђака, док је „код Шиптара“ тај број био „знатно већи“. <sup>1747</sup> Пар месеци касније у школама је било је 70 учитеља Албанаца, од којих је седморо претходно завршило једногодишњи курс у Приштини, 15 учитељску школу у Приштини, 15 учитељску школу у Елбасану, а остали су били „из других школа и струка“. У првим после-ратним месецима на територији Македоније, како је стајало у једном извештају, „није се могло наћи ни стотину младића [...] који су завршили неколико разреда гимназије [...] и који би се преко курсева оспособили за макар какву учитељску дужност. Морало се ићи још ниже, узимати на курсеве оне који су завршили макар и основну школу.“ Отуда је било случајева да су обуком били обухваћени „и самоуки младићи или доцније они који су се описменили преко алфаветских курсева. Неки од њих нису знали ни латиницу, азбуку сличну оној на којој је требало предавати наставу у шиптарским школама.“ <sup>1748</sup> У вези с тим, Министарство просвете Македоније очекивало је долазак 120 учитеља и учитељица из Албаније. <sup>1749</sup>

До средине августа 1945. у Скопљу је био отворен течај за обуку турских и албанских учитеља. Притом се настојало да се увећа број учитељица, „али се у томе врло мало успело“. Кандидати су одмах по завршетку обуке били упућивани на радна места. <sup>1750</sup> Остало је, међу-тим, отворено питање услова за упис на овај и будуће учитељске течајеве. На поменутој сед-ници Просветног савета у августу 1945. представници Министарства просвете ДФЈ заузели су начелни став да се „на [учитељске] течајеве могу примати кандидати са свршеном нижом школом или течајем који је раван томе“. С друге стране, делегати из Војводине, Хрватске и Црне Горе говорили су како у уредбу „треба да се стави изузетак за Шиптаре и Турке“ буду-ћи да се образовни ниво њихових кадрова налазио на изузетно ниском нивоу. Мартин Мен-цеј, помоћник Министра просвете ДФЈ и председавајући на овој седници, навео је да „ми из спољнополитичких разлога не можемо допустити такву нижу спрему за шиптарске и турске

<sup>1743</sup> Службени лист ДФЈ, 53/1945.

<sup>1744</sup> Културна политика Југославије 1945–1952, књ. 1, док. бр. 125: „Министарство просвете ДФЈ. Народни учи-тељи као јавни радници“, 286–289.

<sup>1745</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 46, 95.

<sup>1746</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 4–5, 46.

<sup>1747</sup> Душан Поповић, „Културно-просветно подизање Македоније“, *Борба*, бр. 110, 7. мај 1945, 2.

<sup>1748</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/9, Проблеми националних мањина у Народној републици Македонији, 60.

<sup>1749</sup> „Македонска комисија налази се у Тирани“, *Борба*, бр. 43, 18. фебруар 1945, 3.

<sup>1750</sup> АЈ, 507, XVIII–К.4/9, Проблеми националних мањина у Народној републици Македонији, 60–61.

мањине“, те да „у уредбу то не може да уђе“. Ипак, „с обзиром на садање прилике“, предвиђено је да се у наредном периоду, „у договору са Косметом и Македонијом“, „евентуално“ одобри упис и неквалификованим кандидатима.<sup>1751</sup> До краја 1945. питање израде јединственог правилника за полагање учитељског испита на нивоу читаве земље није било решено.<sup>1752</sup> За курсеве за образовање учитеља из редова националних мањина и даље су „узимани сви они који су били донекле способни за учитељски позив“. На тај начин је до средине октобра за рад у школама оспособљено 277 албанских и 132 турска учитеља.<sup>1753</sup>

Током прве половине 1945. на Косову и Метохији било је веома мало квалификованих учитеља и наставника, док је међу неквалификованима постојао велики број „таквих који [...] имају само основну школу, затим са медресом или са понеким разредом гимназије“ и лица „из других струка“ која су се „осећала способна за просветни рад“.<sup>1754</sup> Забележено је да су у 16 школа Гњиланског среза наставу држали „ђаци са 4 разреда гимназије“, док је у осталим срезovima постојао „велики број нових школа које су оспособљене за рад, а које немају учитеља“.<sup>1755</sup> У циљу превазилажења овог проблема у току школске 1944/1945. Одржани су течајеви „за помоћне учитеље“ у Призрену и Приштини, у којима је за рад оспособљено 69, односно 35 лица.<sup>1756</sup> Крајем исте школске године одржано је, такође, неколико стручних течајева за обуку наставника на Косову и Метохији, а нешто касније, у јулу и августу 1945, сви учитељи који су били ангажовани у настави похађали су петнаестодневне течајеве „ради политичко-педагошке изградње учитељских кадрова“.<sup>1757</sup>

Табела бр. 14: Стручни течајеви за обуку наставника на Косову и Метохији одржани у првој половини 1945.<sup>1758</sup>

време одржавања течаја	место одржавања течаја	број полазника
15. март – 30. април	Призрен	34
15. март – 30. јун	Приштина	18
15. март – 20. јун	Приштина	51

Упоредо са одржавањем течајева за наставнике косовско-метохијско обласно руководство исказивало је спремност да одобри долазак одређеног броја наставника из Београда „за српску наставу“, док је „за Шиптаре“ требало „учинити предлог Тирани да се пошаљу људи исправни и са стручном спремом“. Наглашено је, притом, да на Косову и Метохији владају „специјални услови“, те је било потребно „дати и исправне личности и добру књигу, да би се искоренила шовинистичка мржња међу Србима и Шиптарима, подигао дух народа и створило јединство народа“ у овој области.<sup>1759</sup> У периоду од ослобођења 1944. до почетка августа 1945. на Косово и Метохију није био упућен ниједан учитељ из централне Србије или

<sup>1751</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 95–96.

<sup>1752</sup> АЈ, 313–4–7, Извештај Одељења за школство за јануар 1946. године, 2.

<sup>1753</sup> И. Т., „Успех народне власти на културно-просветном уздицању Македоније“, *Борба*, бр. 253, 18. октобар 1945, 4.

<sup>1754</sup> АЈ, 315–3–11, Извештај М. Дивца, помоћника Министра просвете НР Србије, упућен Комитету за школе и науку при Влади ФНРЈ; АЈ, 317–48–71, Извештај о просветним приликама на Косову и Метохији, 3.

<sup>1755</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 11.

<sup>1756</sup> АЈ, 313–5–11, Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 13–14.

<sup>1757</sup> АЈ, 315–3–11, Извештај М. Дивца, помоћника Министра просвете НР Србије, упућен Комитету за школе и науку при Влади ФНРЈ; АЈ, 313–4–16, Писмо Министарство просвете НР Србије упућено Министарству просвете ФНРЈ.

<sup>1758</sup> Табела је састављена на основу података из: АЈ, 315–3–11, Извештај М. Дивца, помоћника Министра просвете НР Србије, упућен Комитету за школе и науку при Влади ФНРЈ.

<sup>1759</sup> АЈ, 317–48–71, Извештај о просветним приликама на Косову и Метохији, 3.

из других крајева Југославије.<sup>1760</sup> До краја исте године „преузето је из Србије“ 25 учитеља и 22 наставника гимназије.<sup>1761</sup> Према статистичким подацима среских НОО одбора, на крају школске 1944/1945. број српских учитеља на Косову и Метохији износио је 204, а албанских 206, чиме је успостављена жељена „национална равнотежа“ унутар просветног кадра у основним школама. Ова равнотежа, међутим, није била потпуна, будући да је од укупно 51 професора у гимназијама само 10 долазило из редова албанске мањине, док су остали били Срби.<sup>1762</sup>

Народноослободилачки одбор Косова и Метохије је већ крајем фебруара и почетком марта 1945. тражио од Повереништва за просвету при НКОЈ „да посредује код Албанске владе, да нам упуте [...] наставнике, јер се осећа велика оскудица у стручном особљу, што је узрок да до сада није отпочео рад у гимназијама“. Притом је истакуто како је из Албаније „потребно упутити бар по једног стручњака за све предмете“ у гимназијама на простору Косова и Метохије.<sup>1763</sup> Министарство иностраних послова ДФЈ је почетком априла 1945. изнело став да се „поред осталих разлога, принципијелно не може дозволити примање страних држављана у државну службу“.<sup>1764</sup> Значајан проблем представљало је питање антидржавне пропаганде у школама, али је Милутин Миљковић у име ОК КПЈ за Косово и Метохију истицао како се „ми [...] тога не бојимо, јер су албански просветни радници одиграли позитивну улогу у народно-ослободилачкој борби“.<sup>1765</sup> Отуда је косовско-метохијско обласно руководство упутило је „апел“ Влади Албаније да „додели 80–100 кандидата свршених ђака учитељске школе“ и „30–40 професора“, којима би у Југославији били обезбеђени „храна и издржавање“. Почетком наредне школске године (1945/1946) из Албаније је у Југославију допутовало „неколико учитеља Албанаца“ за рад у „шиптарским школама“.<sup>1766</sup> Поткрај 1945. на Косову и Метохији било је 47 учитеља из Албаније.<sup>1767</sup> Долазак албанских наставника очекивао је и Селим Селими, члан МК КПЈ у Прешеву, који је у вези с тим писао непосредно Енверу Хоџи 10. маја 1945.<sup>1768</sup>

Током јесени 1945. у основним школама на простору Косова и Метохије укупно је радило 608 наставника, при чему је 222 било са стручном спремом, док је 386 имало потврду о завршеном течају.<sup>1769</sup> Месец дана касније у школама у овој области укупно је било 665 учитеља – 308 „Шиптара“ и 357 „Срба и Црногораца“. На територији читаве југословенске државе крајем школске 1945/1946. у настави је било ангажовано 480 учитеља албанске националности.<sup>1770</sup> Према другим изворима, током истог периода у основним школама радило је 666, а у гимназијама 122 наставника из корпуса албанске мањине.<sup>1771</sup>

И партијско руководство у Црној Гори очекивало је током прве половине 1945. долазак учитеља из Албаније, будући да је у том периоду за рад у албанским мањинским школама

<sup>1760</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 11.

<sup>1761</sup> *Narodni odbor AKMO*, 57. Насупрот наведеном, поједини аутори наводе да је уочи школске 1945/1946. „више од сто учитеља из Пирота отишло на привремени рад у Драгаш“ (Мадић и Јончић, *н. д.*, 272).

<sup>1762</sup> АЈ, 317–48–71, Извештај о просветним приликама на Косову и Метохији, 3.

<sup>1763</sup> ДАМСПРС, ПА, 1945, Албанија, ф. 1, д. 9, д. 665411, Делеша председника НОО Космета упућена НКОЈ, Повереништву за просвету, 2. марта 1945.

<sup>1764</sup> АЈ, 313–1–1, Допис Министарства иностраних послова ДФЈ упућен Министарству просвете ДФЈ, 4. април 1945; ДАМСПРС, ПА, 1945, Албанија, ф. 1, д. 9, д. 675991, Писмо Министарства иностраних послова ДФЈ упућено Министарству просвете ДФЈ [s.a.].

<sup>1765</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 29, 47.

<sup>1766</sup> *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, док. бр. 184: „Министарство просвете ФНРЈ. Реферат о исељеничким и мањинским школама“, 441.

<sup>1767</sup> *Narodni odbor AKMO*, 57.

<sup>1768</sup> Игор Вукадиновић, „Просветна политика Краљевине Албаније на Косову и Метохији током Другог светског рата“, *Токови историје* 1/2021, 127.

<sup>1769</sup> АЈ, 313–4–7, Извештај о раду Одељења за школство за месец октобар 1945, 2.

<sup>1770</sup> АЈ, 313–5–11, Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 16.

<sup>1771</sup> *Školstvo u FNR Jugoslaviji od školske 1945–1946. do 1950–51. godine*, 67.

ма на територији ове федералне јединице недостајало четири наставника.<sup>1772</sup> Ипак, „сва су настојања остала узалудна“. Како би се превазишао наведени проблем, представници црногорских просветних власти предлагали су упућивање „неколико кандидата“ из „мањинских делова“ Црне Горе у школе на Косову и Метохији „да се тамо оспособе“.<sup>1773</sup> Потреба за кадровима у албанским школама била је у сталном порасту, па је у децембру 1945. у Црној Гори недостајао чак 31 учитељ.<sup>1774</sup>

Македонске просветне власти такође су у исказивале спремност на сарадњу са Албанијом, очекујући долазак учитеља и курсиста.<sup>1775</sup> Крајем школске 1945/1946. у мањинским основним школама на територији Македоније радило је 226 учитеља албанске националности, али се на основу сачуваних архивских извора не може рећи да ли је међу њима било албанских држављана, нити да ли је наведени број учитеља био довољан за одржавање наставе на албанском језику у пуном обиму.<sup>1776</sup> У истом периоду је за рад у мањинским албанским школама и одељењима у Прешевском срезу недостајало 20 учитеља.<sup>1777</sup>

Табела бр. 15: Преглед стручне спреме српских и албанских наставника у гимназијама на Косову и Метохији током школске 1945/1946.<sup>1778</sup>

место у којем се налази гимназија	национална припадност наставника	наставници са дипломским испитом	недостаје стручних наставника за предмет/групу предмета												
			српски језик	књижевност	математика	национална група	природна група	физика и хемија	руски језик	француски језик	вештине	енглески језик	немачки језик	филозофија	вештине
Приштина	Србин	12	1			1	1	1						1	2
	Албанац	2	1		1	1	1	2	1	1					3
Призрен	Србин	13	1			1	2	1		1					2
	Албанац	3	1	1		2	2	2	1	1					1
Пећ	Србин	10	3		3	3	4	3	3		1				6
	Албанац	1	1		2	2	1	2	1	1					3
Косовска Митровица	Србин	6		1	2	1	2	2	1						2
	Албанац														
Урошевац	Србин	2	1	1	1	1	1	2	1						4
	Албанац														
Гњилане	Србин	3	1	1			1	1	1						
	Албанац														
Ђаковица	Србин														
	Албанац														
свега	Срба	46	7	3	6	7		10	6	1	1			1	16
	Албанаца	6	3	1	3	5		6	3	3					7

<sup>1772</sup> АЈ, 313–5–11, Статистика мањинских школа за 1944/1945. годину; Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 11–14.

<sup>1773</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 47.

<sup>1774</sup> АЈ, 313–4–7, Извештај Одељења за школство за децембар 1945, 2.

<sup>1775</sup> АСНОМ, том I, книга 2: док. бр. 367: Извештаи на поверенствата при Президиумот на АСНОМ за нивната работа међу две седанија на АСНОМ, 446.

<sup>1776</sup> АЈ, 313–5–11, Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 14.

<sup>1777</sup> АЈ, 313–5–11, Реферат о исељеничким и мањинским школама, 3; Преглед развоја мањинског питања на територији Југославије, 13.

<sup>1778</sup> ДАС, Г–183, К 151, Извештај о бројном стању наставника гимназија са њиховим квалификацијама у области Косова и Метохије.

Табела бр. 16: Бројно стање наставника у гимназијама на Косову и Метохији током школске 1945/1946.<sup>1779</sup>

наставни предмет*	гимназија у Призрену				гимназија у Пећи				гимназија у Приштини				гимназија у Ђаковици		гимназија у Косовској Митровици		гимназија у Урошевцу		гимназија у Гњилану	
	запослених		потребно је		запослених		потребно је		запослених		потребно је		запослених	потребно је	запослених	потребно је	запослених	потребно је	запослених	потребно је
	Срба	Албанаца	Срба	Албанаца	Срба	Албанаца	Срба	Албанаца	Срба	Албанаца	Срба	Албанаца	Албанаца	Албанаца	Срба	Срба	Срба	Срба	Срба	Срба
1	1		1	1			3	1			1	1	1		1			1		1
2	1			1	2				2							1		1		1
3			1	1	1			1	1			1		1	1		1		1	
4	2			1			3	1	1			1	1			1		1		1
5															1					
6	1						1		2											
7																				
8	1		1	1	1		2	1	1		1	1		1	1	1	1		1	
9	1			1	2		1	1	3	1				1				1	1	
10			1	1			3	1			1	1		1		1		1		1
11			1	1			2	1	1			1			1		1			1
12	1			1			1	1	1		1	1		1		1		1		1
13	2	1			2		3	2	2			1		1		2		1		
14	1			1			1									1				
15				1																
16							1				1									
17			1	1	1		1	1			1	1		1		1		1		
18		1	1		1		1	1			1	1		1		1		1		
19	1	1				1	2		2	1				1	1				1	
20	1						1	1	1			1		1	1					
Σ	13	3	7	12	10	1	26	13	17	2	7	11	2	10	6	11	2	12	3	5

\* наставни предмети: 1. српски језик, 2. југословенска књижевност, 3. француски језик, 4. руски језик, 5. немачки језик, 6. латински језик, 7. енглески језик, 8. историја, 9. географија, 10. природопис, 11. физика, 12. хемија, 13. математика, 14. геологија, 15. физиологија, 16. педагошка група, 17. цртање, 18. певање, 19. физкултура, 20. ручни рад

Учешће албанских кадрова у настави у основним и средњим школама и у раду на „народном просвећивању“ требало је у првом реду да сузбије неповерење албанског становништва према југословенској држави и подстакне њихову сарадњу са властима на широј основи. Веровало се да ће формирање нове албанске интелигенције, обликоване у духу изградње и очувања „братства и јединства“, маргинализовати утицај албанске интелигенције у емиграцији и одвојити је од „албанских маса“ у Југославији, пре свега на Косову и Метохији и у западним крајевима Македоније. Отуда се већ у првој половини 1945. тежило отварању албанских учитељских школа, али је услед материјалних и других проблема ова замисао могла бити остварена тек крајем исте године. Најпре је у септембру 1945. отворена учитељска школа на српском језику у Приштини, а нешто касније, вероватно пре почетка децембра,

<sup>1779</sup> Табела је састављена на основу података из: ДАС, Г-183, К 151, Бројно стање наставника средњих школа по струкама у области Косова и Метохије на крају школске 1945/1946.



и на албанском језику у Ђаковици.<sup>1780</sup> Обе учитељске школе имале су по четири одељења, с тим што је албанска у прво време радила по скраћеном, двогодишњем систему.<sup>1781</sup> Осим на Косову и Метохији, наставни кадар из редова албанске мањине школован је у Македонији, где је током друге половине 1945. у саставу једне учитељске школе постојало „неколико паралелних одељења“ са наставом на албанском језику.<sup>1782</sup>

Процес формирања албанског просветног кадра у Косовско-метохијској области и Македонији био је умногоме отежан услед изразито антијугословенског држања „албанске интелигенције“. „На несрећу албанског народа“, истицао је Цавид Нимани почетком маја 1945. на Оснивачком конгресу КП Србије, „добар део интелектуалаца Албанаца нису приšli народноослободилачком покрету [током Другог светског рата], него су се, напротив, приклонили фашизму. Ово не значи да су сви албански интелектуалци пришли фашизму, али ипак, и они који су донекле суделовали у НО борби, задојени су шовинизмом, тако да им се не може дати самосталан рад. Због тога је потребна над њима строга контрола, да би се рад одвијао у духу НО борбе.“<sup>1783</sup>

У поверљивим документима Службе државне безбедности (СДБ) с краја педесетих и почетка шездесетих година стоји да се током првих послератних година на Косову и Метохији „услед помањкања просветног кадра мало водило рачуна о томе ко се прима за учитеље“.<sup>1784</sup> Након јесени 1944. наставни кадар у албанским мањинским школама испуњавали су „они који су раније били у служби окупатора“,<sup>1785</sup> као и они који су у току рата завршили „средње-учитељске школе са курсевима на шиптарском језику“,<sup>1786</sup> што је било супротно Упутству о поништењу сведочанстава стечених за време окупације од 18. јула 1945. Готово сва ова лица су, према одлуци Обласног НОО, била задржана на раду у просветно-културним установама.<sup>1787</sup> Осим тога, нов просветни кадар у овој области чинили су „углавном имућни људи [...] из непријатељских породица“.<sup>1788</sup> Тако је у албанској учитељској школи у Ђаковици о државном трошку школовано око 10 припадника „најбогатије породице“ Ризваноли, која је у току рата пружала подршку окупаторима, док је породица Кајтаза Рамаданија из Кијева, ликвидираних након ослобођења, дала шест учитеља. На исти начин школовано је седморо чланова породице Криезију, чији су блиски рођаци учествовали у злочинима над словенским становништвом у периоду између 1941. и 1944. Такође, „из куће Бегола“ у Пећи, једне од „најизразитијих непријатељских породица“ која је дала неколико балистичких руководилаца и која „и данас [1960. – Д. Б.] сарађује са албанском службом“, школовано је 17 просветних радника. Највећи број ових кадрова радио је током педесетих година у гимназији у Пећи, па је она, према оцени СДБ, постала „највеће жариште албанског национализма“ у Пећком срезу.<sup>1789</sup>

Током прве послератне године у школама на југу заједничке државе појавиле су се тенденције које су одступале од прокламованих начела и уредби савезног Министарства просвете. Мада је било предвиђено да се настава на мањинском језику одржава искључиво у одговарајућим мањинским школама и одељењима, у одређени број српских школа на Косову и Метохији био је уведен албански језик. У вези с тим, Министарство просвете ДФЈ упутило је почетком априла 1945. писмо обласном руководству у Призрену, у којем је било наглашено да се албанско становништво на територији ДФЈ „сматра [...] као народна мањина“ и „његов језик као мањински језик“, те зато „не може бити уведен као обавезан предмет у

<sup>1780</sup> АЈ, 313–4–7, Извештај Одељења за школство за децембар 1945, Прилози, табела бр. 3.

<sup>1781</sup> *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, док. бр. 184: „Министарство просвете ФНРЈ. Реферат о исељеничким и мањинским школама“, 439–444; Бонцић, *н. д.*, 28–29.

<sup>1782</sup> АЈ, 313–4–7, Извештај Одељења за школство за децембар 1945, Прилози, табела бр. 3.

<sup>1783</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 223.

<sup>1784</sup> ДАС, БИА, III/136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, 1.

<sup>1785</sup> *Narodni odbor АКМО*, 28.

<sup>1786</sup> АЈ, 317–48–71, Извештај о просветним приликама на Косову и Метохији, 2.

<sup>1787</sup> *Narodni odbor АКМО*, 28.

<sup>1788</sup> ДАС, БИА, III/136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, 1.

<sup>1789</sup> Исто, 1–2.

немањинске школе [истакнуто у оригиналу – Д. Б.]“.<sup>1790</sup> Истовремено су из Македоније допирали гласови да „у неким селима, где су насељени Турци, народ жели да се настава у школи врши на шиптарском језику“.<sup>1791</sup>

Осим наведеног, у периоду непосредно по ослобођењу 1944. није било у потпуности решено питање одржавања верске наставе у југословенским школама. Већ крајем 1944. руководство КПЈ саопштило је црквеним великодостојницима да у будуће верска настава неће чинити саставни део наставног програма у државним школама.<sup>1792</sup> У Одлуци Повереништва просвете од 2. фебруара 1945. стајало је да се „оставља [...] ученицима, њиховим родитељима и црквеним властима да сами реше питање учења веронауке“ на тај начин што ће школске власти „за верску наставу оставити на расположење просторије у ваншколско време у колико таквим просторијама располажу“, док ће „материјалне издатке у огреву, осветљењу, послузи и др.“ сносити „заинтересовани родитељи“.<sup>1793</sup> Нешто више од два месеца касније одлучено је да материјални издаци у вези са верском наставом, укључујући плате вероучитеља, буду обезбеђене из буџета надлежне републике. Притом је наглашено да народноослободилачки одбори „треба да омогуће, уколико то саме црквене власти не могу, одлазак свештеника или вероучитеља, ради вршења верске наставе, и у села у којима нема свештеника“.<sup>1794</sup> Верска настава одржавана је једном недељно, а добијена оцена није имала „никаког утицаја на успех ученика како у погледу класификације тако и прелаза у старији разред“.<sup>1795</sup>

У пракси су се, међутим, „дешавали многи неспоразуми и неправилности у спровођењу одлуке о предавању веронауке“ у школама. Отуда је Министарство просвете Србије почетком септембра 1945. издало наређење у којем је стајало да „учитељи, вероучитељи и професори не смеју вршити никакав утицај на ученике и њихове родитеље у погледу одлучивања по овом питању ни у једном ни у другом смислу“, нити спречавати или подстицати ученике „да одлазе у цркву на богослужење“.<sup>1796</sup>

Верска настава на албанском и турском језику одржавана је у мањинским школама и одељењима на југословенском југу већ током школске 1944/1945. Вероучитељи у Македонији, међутим, тражили су да се фонд часова верске наставе увећа на четири пута недељно и „да им се отворе сибан мектебе, у којима се предаје Коран на арапском језику“.<sup>1797</sup> На другој страни, у македонском Министарству просвете чули су се гласови да „мектебе треба забранити“. Верујући да би оваква одлука најпре изазвала „револт хоџа, као и већег дела народа“, Просветне власти Македоније усвојиле су мишљење да је договор са хоџама могуће „постићи са објашњењима да ће се деци и у основној школи предавати веронаука“.<sup>1798</sup>

Обласно партијско руководство на Косову и Метохији истицало је да „вјерска настава, која је загарантована по свим школама, свима онима који то желе, не би смела да буде никоме разлог да окупља и одваја нашу омладину од школе, од њеног свестраног уздизања и да је сатима држи по мејтепима око тагара ћумура по чергама и по постећијама“.<sup>1799</sup> Готово истоветно становиште југословенске власти исказале су према проблему деловања православних

<sup>1790</sup> АЈ, 313–5–11, Писмо Министарства просвете Демократске Федеративне Југославије упућено Обласном Народно-ослободилачком одбору Косова и Метохије, 5. април 1945.

<sup>1791</sup> АЈ, 313–5–11, Извештај начелника школства Министарства просвете Македоније о стању школа, учитеља и професора, 20. новембар 1945.

<sup>1792</sup> Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, I–II, (Београд: ИНИС, 2002), 188–192.

<sup>1793</sup> АЈ, 317–49–72, Одлука Повереништва просвете АСНОС, 2. фебруар 1945.

<sup>1794</sup> АЈ, 317–49–72, Директивно писмо начелника Одељења за средњу наставу упућено свим средњим, учитељским и грађанским школама у Србији, 10. април 1945.

<sup>1795</sup> АЈ, 313–5–11, Оквирни наставни план и програм за основне школе Демократске федеративне Југославије; АЈ, 317–49–72, Директивно писмо начелника Одељења за средњу наставу упућено свим ОНО, гимназијама, учитељским и грађанским школама, 16. јул 1945.

<sup>1796</sup> АЈ, 317–49–72, Наређење Министарства просвете Србије, 10. септембар 1945.

<sup>1797</sup> АЈ, 313–5–11, Извештај начелника школства Министарства просвете Македоније о стању школа, учитеља и професора, 20. новембар 1945.

<sup>1798</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 16.

<sup>1799</sup> „Рад на народном просвећивању – важан задатак у нашој области“, *Јединство*, бр. 18, 24. октобар 1945, 3.

црквено-школских установа. Крајем маја 1945. Министарство просвете ДФЈ начелно је одобрило обнову рада Призренске богословије, уз напомену да „за сада ово Министарство не може да преузме на терет свог буџета издржавање никаквих школа, па ни богословија“.<sup>1800</sup> Министарство унутрашњих послова ДФЈ, међутим, напомињало је да у том тренутку „не би требало истицати ово питање“. Министар Владо Зечевић писао је 3. јула 1945. Светом архијерејском синоду Српске православне цркве (СПЦ) како „најглавнији разлог за то јесте околност што данас у Призрену живи више од 75 процената шиптарског живља, који, ако би дошло до отварања ове богословије, у овом моменту не би то правилно схватили“.<sup>1801</sup> Министарство просвете Народне републике Србије одобрило је отварање Призренске богословије тек 24. фебруара 1947, што је Влада ове републике потврдила 31. децембра исте године.<sup>1802</sup>

До краја 1945. ни једно од питања везаних за верску наставу у југословенским школама, већинским и мањинским, није било коначно решено. Почетком наредне године, након проглашења Устава ФНРЈ 31. јануара 1946, школа је званично била „одвојена од цркве“, док су верске школе проглашене слободним и стављене под општи надзор државе.<sup>1803</sup> Такође, претходно постављени вероучитељи разрешени су дужности и стављени на располагање средњим народним одборима.<sup>1804</sup>

### Питање истраживања албанских ратних злочина

Поткрај Другог светског рата и током првих послератних година вођи КПЈ, која је у партијским гласилима представљана као „верни тумач [...] народног осећања правде“, говорили су да „правда мора бити у потпуности задовољена, сви злочинци кажњени и сва штета надокнађена“.<sup>1805</sup> Процес истраживања ратних злочина, поготово оних које су починили „домаћи издајници“, односно припадници „југословенских народа и народности“, био је прожет свеприсутном националном политиком КПЈ, што је условило извесну тајновитост у раду истражних органа и одсуство јавне расправе о питању одговорности за почињене злочине. У наредним деценијама, током постојања југословенске државе, резултати истраге државних органа нису били публиковани у пуном обиму.

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача формирана је одлуком АВНОЈ од 30. новембра 1943.<sup>1806</sup> Она није имала улогу тужилаштва нити суда, већ се њен задатак састојао у прикупљању података и утврђивању чињеница везаних за злочине почињене на простору Југославије током Другог светског рата. Комисија је најпре деловала при Председништву НКОЈ, а након јануара 1946. при Влади ФНРЈ. Како је њен рад на терену био организован према територијалном принципу установљеном на Другом заседању АВНОЈ у Јајцу 29. новембра 1943, свих шест федералних јединица добило је своју земаљску комисију. Осим тога, у федералној Хрватској деловала је Обласна комисија за Истру, док су у федералној Србији постојале Покрајинска комисија за Војводину, Обласна комисија за Косово и Метохију и Обласна комисија за Санцак. Формирање локалних истра-

<sup>1800</sup> АЈ, 313–5–18, Допис Министарства просвете ДФЈ упућен Светом архијерејском синоду Српске православне цркве, мај 1945.

<sup>1801</sup> Цит. према: Саво Б. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанства о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*, (Београд: Православна реч, 2012), 12.

<sup>1802</sup> Гаталовић, *н. д.*, 53.

<sup>1803</sup> *Службени лист ФНРЈ*, 10/1946.

<sup>1804</sup> АЈ, 317–47–92, Упутства министра просвете НР Црне Горе упућена Среско-градском одбору Цетиње, 21. март 1946.

<sup>1805</sup> АЈ, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110), 110–1–(1–2).

<sup>1806</sup> *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943). По стенографским белешкама и другим изворима*, (Београд: Президијум Народне скупштине ФНРЈ, 1953), 310; *Службени лист ДФЈ*, 1/1945.

жних органа при земаљским комисијама (обласне, окружне, среске, општинске и месне комисије, односно повереништва) и именовање референата и сабирача доказа било је у надлежности народноослободилачких одбора.<sup>1807</sup>

Почев од свог оснивања 1943. Државна комисија прикупљала је разноврсне материјале у вези са ратним злочинима, док је рад на синтези ове документације и утврђивања тачног броја страдалих југословенских цивила и припадника Народноослободилачког покрета започет готово одмах по окончању Другог светског рата. Најпре је било предвиђено да на основу до тада прикупљених информација све земаљске и друге комисије у року од месец дана, до 8. августа 1945, израде табеларне прегледе о „жртвама фашистичког терора“.<sup>1808</sup> Свим локалним истражним органима достављени су формулари, односно табеле, које је требало попунити према унапред припремљеним упутствима Државне комисије. Табеле су садржале четири категорије: „лишење живота“, „повреда тела“, „повреда личне слободе“ и „повреда имовине“.<sup>1809</sup>

Процес прикупљања изјава сведока и другог доказног материјала у вези са злочинима на простору Косова и Метохије отпочео је са закашњењем у односу према осталим крајевима југословенске државе, иако се косовскометохијски НОО већ 2. јануара 1944, на својој првој конференцији, обавезао „да прикупи податке о злочинима фашистичког окупатора и његових слугу“.<sup>1810</sup> Насупрот већини комисија које су формиране током 1944, Комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача за Косово и Метохију образована је тек 11. јула 1945.<sup>1811</sup> Њених седам чланова именовано је дан раније, 10. јула 1945, последњег дана заседања првог сазива Обласног Народног одбора Косовско-метохијске Области у Призрену. Међу члановима Комисије било је пет Албанаца и два припадника српске националности.<sup>1812</sup> Нешто касније придружена су још четири члана.<sup>1813</sup> Мада су у првих 16 дана деловања Комисије биле „предузете све потребне мере за прикупљање статистичких података“, показало се да у предвиђеном року, до 8. августа 1945, тај задатак није био обављен у потпуности.<sup>1814</sup> Радом среских повереништава утврђено је да су на простору Косова и Метохије Албанци током рата лишили живота укупно 2.382 цивила.<sup>1815</sup> У истом периоду у Црној Гори су, према подацима Земаљске комисије од 20. августа 1945, Албанци усмртили 530 цивила.<sup>1816</sup> У случају Македоније, међутим, подаци о раду Комисије током 1945. само су делимично сачувани.

<sup>1807</sup> АЈ, 110–1, Извештај др Душана Недељковића о раду Државне комисије за период 1943–1948, 1–12; *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, priredili prof. dr Miodrag Zečević i Jovan P. Popović, I–IV, (Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1996–2000), I/10; „Образована је Комисија за утврђивање ратних злочина“, *Глас Санџака*, бр. 2–3, 7. август 1944, 3.

<sup>1808</sup> АЈ, 110–49–99, Допис Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача свим земаљским и обласним комисијама од 8. јула 1945.

<sup>1809</sup> АЈ, 110–1, Извештај др Душана Недељковића о раду Државне комисије за период 1943–1948, 36.

<sup>1810</sup> *Narodni odbor AKMO*, 11.

<sup>1811</sup> АЈ, 110–1, Извештај др Недељковића о раду Државне комисије за период 1943–1948, 11–12.

<sup>1812</sup> Чланови Комисије били су: Зећирија Реца (председник), Елхами Нимани, Исмаил Ђинали, Војин Станковић, Џевдет Паласка, Загорка Андрејевић и Шех Дањоли. – *Narodni odbor AKMO*, 50.

<sup>1813</sup> Након пријема нових чланова Комисију су чинили: Зећирија Реца (професор и председник Комисије), Владислав Поповић (судија и секретар Комисије), Елхами Нимани (чиновник Просветног одељења Обласног НОО Косова и Метохије), Хасан Кријеџију (секретар Среског НОО у Ораховцу), Богдан Поповић (адвокат из Приштине), Исмаил Ђинали (председник ЈНОФ за Шарпланински срез), Војин Станковић (судија), Џевдет Паласка (чиновник Обласног НОО Косова и Метохије), Шех Дањоли (председник ЈНОФ за Ђаковички срез), Загорка Андрејевић (чиновник Обласног НОО Косова и Метохије) и Сокол Доброши (адвокат из Призрена). – АЈ, 110–1–2, Допис Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Косово и Метохију упућен Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 16. мај 1946.

<sup>1814</sup> АЈ, 110–49–99, Допис Обласне комисије за Косово и Метохију Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача од 27. јула 1945.

<sup>1815</sup> Табела је израђена на основу података из: АЈ, 110–72–126.

<sup>1816</sup> АЈ, 110–50–101.

Табела бр. 17: Бројни преглед цивилних жртава и категоризација злочина почињених током Другог светског рата на простору Косова и Метохије, према статистичким подацима локалних истражних органа, прикупљеним током друге половине 1945.<sup>1817</sup>

врста злочина	пол и старосна доб жртве	починиоци злочина					погинули у НОБ	свега	
		Немци	Италијани	Албанци	Бугари	четници Д. М.			
погинули током бомбардовања	мушкарци	216	8	3			93	320	758
	жене	209	9				3	221	
	стара лица	87	3					90	
	деца	123	4					127	
стрељани	мушкарци	266	123	821	3	3	54	1.270	1.358
	жене	15	8	25			2	50	
	стара лица	2		13				15	
	деца	10	4	9				23	
обешени	мушкарци	40		2				42	46
	жене	2		1				3	
	деца	1						1	
заклани	мушкарци			188	22			210	302
	жене			21	2			23	
	стара лица			19				19	
	деца			47	3			50	
насмрт претучени	мушкарци	456	173	881	20			1.530	1.907
	жене	54	16	106	2			178	
	стара лица	2	11	79				92	
	деца	20	24	63				107	
подлегли мучењу	мушкарци	67	17	80	1			165	207
	жене	8	4	9				21	
	стара лица	3	2	2				7	
	деца	7	7					14	
умрли у логору	мушкарци	153	29	4				186	312
	жене	45	2	3				50	
	стара лица	50		2				52	
	деца	15	5	4				24	
нестали	мушкарци	2						2	2
непознато	мушкарци						7	7	7
<b>свега</b>		<b>1.853</b>	<b>449</b>	<b>2.382</b>	<b>53</b>	<b>3</b>	<b>159</b>	<b>4.899</b>	

<sup>1817</sup> Табела је израђена на основу података из: АЈ, 110–72–126.

Табела бр. 18: Бројни преглед цивилних жртава и категоризација злочина почињених током Другог светског рата на простору Црне Горе, према статистичким подацима локалних истражних органа, прикупљеним током прве половине 1945.<sup>1818</sup>

врста злочина	пол и старосна доб жртве	починиоци злочина								свега	
		Немци	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	усташе	сепаратисти	четници Д. М.		
погинули током бомбардовања	мушкарци	375		191					6	572	1.144
	жене	169		135					1	305	
	стара лица	39		32						71	
	деца	149		46					1	196	
стрелјани	мушкарци	1.072	3	1.571	163	2	122	4	1.008	3.945	6.707
	жене	496		183	50		34		513	1.276	
	стара лица	228		137	14		41		330	750	
	деца	202		69	11		18		436	736	
обешени	мушкарци	42		14	2				15	73	104
	жене	12		11						23	
	стара лица	4								4	
	деца	4								4	
заклани	мушкарци	38		14	19	1	9		84	165	1.113
	жене	156		12	15		4		136	323	
	стара лица	31			11		5		38	85	
	деца	252			17		3		268	540	
насмрт претучени	мушкарци	176		628	88		119		823	1.834	3.516
	жене	105		180	41		66		589	981	
	стара лица	36		153	18		8		106	321	
	деца	43		50	40		5		242	380	
подлегли мучењу	мушкарци	82		90	7				69	248	474
	жене	59		21	7				54	141	
	стара лица	16		10					24	50	
	деца	15		4	7				9	35	
умрли у логору	мушкарци	173		300	1				31	505	669
	жене	20		57	1				5	83	
	стара лица	3		30					1	34	
	деца	3		21	18				5	47	
<b>свега</b>		<b>4.000</b>	<b>3</b>	<b>3.959</b>	<b>530</b>	<b>3</b>	<b>434</b>	<b>4</b>	<b>4.794</b>	<b>13.727</b>	

Наведени број жртава рата на простору Косова и Метохије није одговарао проценама Земаљске комисије Србије за ратну штету, која је установила да су само у периоду између априла 1941. и септембра 1943. у италијанској окупационој зони страдала 5.493 лица.<sup>1819</sup> И овај број је, према речима Павла Јовићевића, требало узети са резервом, будући да су подаци „прикупљани на брзину“ и „узети приближно, јер се сасвим тачно за овако кратко време није могло прикупити“.<sup>1820</sup> У вези са тим, Обласни НОО Косова и Метохије писао је средином јуна 1945. како је у овој области током рата страдало око 10.000 људи, док је „онеспособљених“ било око 5.000.<sup>1821</sup>

<sup>1818</sup> Табела је израђена на основу података из: АЈ, 110–50–101.

<sup>1819</sup> АЈ, Репарациона комисија при Влади ФНРЈ, (54), 54–20–47, Допис Земаљске комисије за рату штету упућен Државној комисији за ратну штету, 29, август 1945.

<sup>1820</sup> АЈ, 54–20–47, Допис Обласног НОО Косова и Метохије упућен Председништву Владе ДФЈ, 17. јун 1945.

<sup>1821</sup> АЈ, 54–20–47, Процена ратне штете на Косову и Метохији, 17. јун 1945.

Државна комисија за утврђивање ратних злочина није била задовољна радом својих подручних тела. У једном допису од 26. јануара 1946. наведено је да „поједине комисије нису ни до данас послале податке, а неке су послале само делимичне“. Оцењено је да су достављени подаци „непотпуни, погрешни и уопште нереални“, те да су „у великом броју случајева [...] небрижљиво прикупљени“, а „формулари попуњавани од ока – напамет“. Као један од примера небрижљиво спроведеног истраживања наведен је извештај Обласне комисије за Косово и Метохију, у којем је стајало да током рата „из среза ђаковичког није нико принудно пресељен“. Крајем јануара 1946. Државна комисија упутила је захтев својим нижим телима „да се поново прикупе сви статистички подаци“, уз напомену да „рад на овом послу мора бити најхитнији“ и обављен уз „што више труда и савесности“.<sup>1822</sup>

О пропустима у раду Обласне комисије за Косово и Метохију и Земаљске комисије за Црну Гору током 1945. несумњиво сведоче резултати поновљеног пописа жртава с почетка наредне године. Према подацима који су сабрани до краја априла 1946, на простору Косова и Метохије Албанци су у рату усмртили 5.739 цивила, што је износило чак 3.357 више него што је било утврђено првим пописом.<sup>1823</sup> И Земаљска комисија за Црну Гору дошла је до нових сазнања, па је било утврђено да су Албанци лишили живота 959 лица.<sup>1824</sup> У Македонији су, према овом попису, Албанци били одговорни за смрт 907 цивила.<sup>1825</sup>

---

<sup>1822</sup> АЈ, 110–49–99, Допис Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача свим земаљским и обласним комисијама од 26. јануара 1946.

<sup>1823</sup> Табела је израђена на основу података из: АЈ, 110–72–126.

<sup>1824</sup> АЈ, 110–50–101.

<sup>1825</sup> АЈ, 110–50–103.

Табела бр. 19: Бројни преглед цивилних жртава и категоризација злочина почињених током Другог светског рата на простору Косова и Метохије, према статистичким подацима локалних истражних органа, прикупљеним у току пролећа 1946.<sup>1826</sup>

врста злочина	пол и старосна доб	починиоци злочина									погинули у НОБ	погинули у току савезничког бомбардовања	свега	
		Немци	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	усташе	четници Д. М.	љотићевци	непознато				
погинули током бомбардовања	м	1.329	1	19	38	13	1	3		12	330	4	1.750	2.731
	ж	382		7	2	1	1			24	4	421		
	с	172		2									174	
	д	355		19	1	3						8	386	
стрелјани	м	646	1	152	1.219	183	14	125	27		214		2.581	2.942
	ж	43		5	133	17		2		2			202	
	с	39		2	60	6		2					109	
	д	9		5	21	14			1				50	
обешени	м	41		6	32	3							82	89
	ж	2			5								7	
заклани	м	3		18	283	2		28	1				335	404
	ж			5	36								41	
	с	4		9	5			3					21	
	д			1	6								7	
насмрт претучени	м	481		1.101	2.239	334	2	44	2				4.201	5.668
	ж	94		105	834	1		14					1.050	
	с	25		33	147	28		16					249	
	д	11		11	145			1					168	
подлегли мучењу	м	82		29	198	8		2					319	475
	ж	7		1	70								78	
	с	5		3	34	5							47	
	д	5			26								31	
умрли у логору	м	281		141	45	2					21		490	625
	ж	11		37	2						3		53	
	с	9		10									19	
	д	11		51	1								63	
„мучки убијени“	м				101								101	103
	ж				2								2	
погинули	м				24			1			40		65	80
	ж				4			1					5	
	с				8			1					9	
	д				1								1	
нестали	м										15		15	15
непознато	м				16						5		21	22
	ж				1								1	
<b>свега</b>		<b>4.047</b>	<b>2</b>	<b>1.772</b>	<b>5.739</b>	<b>620</b>	<b>18</b>	<b>243</b>	<b>31</b>	<b>12</b>	<b>654</b>	<b>16</b>	<b>13.154</b>	

<sup>1826</sup> Табела је израђена на основу података из: АЈ, 110–72–126.



Табела бр. 20: Бројни преглед цивилних жртава и категоризација злочина почињених током Другог светског рата на простору Црне Горе, према статистичким подацима локалних истражних органа, прикупљеним у току пролећа 1946.<sup>1827</sup>

врста злочина	пол и старосна доб	починиоци злочина								свега	
		Немци	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	усташе	сепаратисти	четници Д. М.		
погинули током бомбардовања	мушкарци	375		191					6	572	1.144
	жене	169		135					1	305	
	стара лица	39		32						71	
	деца	149		46					1	196	
стрељани	мушкарци	1.072	3	1.571	163	2	122	4	1.008	3.945	6.707
	жене	496		183	50		34		513	1.276	
	стара лица	228		137	14		41		330	750	
	деца	202		69	11		18		436	736	
обешени	мушкарци	42		14	2				15	73	104
	жене	12		11						23	
	стара лица	4								4	
	деца	4								4	
заклани	мушкарци	38		14	19	1	9		84	165	1.113
	жене	156		12	15		4		136	323	
	стара лица	31			11		5		38	85	
	деца	252			17		3		268	540	
насмрт претучени	мушкарци	176		628	88		119		823	1.834	3.516
	жене	105		180	41		66		589	981	
	стара лица	36		153	18		8		106	321	
	деца	43		50	40		5		242	380	
подлегли мучењу	мушкарци	82		90	7				69	248	474
	жене	59		21	7				54	141	
	стара лица	16		10					24	50	
	деца	15		4	7				9	35	
умрли у логору	мушкарци	173		300	1				31	505	669
	жене	20		57	1				5	83	
	стара лица	3		30					1	34	
	деца	3		21	18				5	47	
<b>свега</b>		<b>4.000</b>	<b>3</b>	<b>3.959</b>	<b>530</b>	<b>3</b>	<b>434</b>	<b>4</b>	<b>4.794</b>	<b>13.727</b>	

<sup>1827</sup> Табела је израђена на основу података из: АЈ, 110–50–101.

Табела бр. 21: Бројни преглед цивилних жртава и категоризација злочина почињених током Другог светског рата на простору Македоније, према статистичким подацима локалних истражних органа, прикупљеним у току пролећа 1946.<sup>1828</sup>

врста злочина	пол и старосна доб	починиоци злочина							свега	
		Немци	Италијани	Албанци	Бугари	контрачетници	четници Д. М.	непознато		
погинули током бомбардовања	мушкарци	414	1		33			6	<b>454</b>	<b>595</b>
	жене	58	1		2				<b>61</b>	
	стара лица	20			5				<b>25</b>	
	деца	53			2				<b>55</b>	
стрељани	мушкарци	641	19	337	560	81	19	3	<b>1.660</b>	<b>1.848</b>
	жене	29	2	21	32	14			<b>98</b>	
	стара лица	14		3	19	4			<b>40</b>	
	деца	20	2	14	13	1			<b>50</b>	
обешени	мушкарци	24	7		48	1	1	2	<b>83</b>	<b>99</b>
	жене	1			9				<b>10</b>	
	деца	3			2		1		<b>6</b>	
заклани	мушкарци	12		1	45	5	7		<b>70</b>	<b>75</b>
	жене	1		3	1				<b>5</b>	
	стара лица									
	деца									
насмрт претучени	мушкарци	52	84	327	992	462	107		<b>2.024</b>	<b>2.490</b>
	жене	1	7	115	100	15	5		<b>243</b>	
	стара лица		12	5	73	6			<b>96</b>	
	деца	16	32	29	20	30			<b>127</b>	
подлегли мучењу	мушкарци	8	3	25	45	11	6		<b>98</b>	<b>125</b>
	жене	4		5	5	1	2		<b>17</b>	
	стара лица				3		1		<b>4</b>	
	деца				3	1	2		<b>6</b>	
умрли у логору	мушкарци	32			13				<b>45</b>	<b>51</b>
	жене	1							<b>1</b>	
	стара лица									
	деца	2			3				<b>5</b>	
непознато	мушкарци	15			6				<b>21</b>	<b>21</b>
<b>свега</b>		<b>1.421</b>	<b>170</b>	<b>907</b>	<b>2.032</b>	<b>632</b>	<b>151</b>	<b>11</b>	<b>5.324</b>	

У југословенској и српској историјској науци неретко је указивано на питање веродостојности прикупљених података везаних за ратне злочине Албанаца над словенским становништвом. Пре свега, упитни су методи рада Обласне комисије за Косово и Метохију, на чијем челу се налазио Зећирија Реца, професор из Ђаковице и председник Радног председништва Бујанске конференције из децембра 1943. и јануара 1944.<sup>1829</sup> Насупрот резултатима поновљеног пописа жртава рата из пролећа 1946, у стручној литератури утврђено је мишљење према којем је на простору Косова и Метохије укупно страдало око 10.000 цивила.<sup>1830</sup>

<sup>1828</sup> Табела је израђена на основу података из: АЈ, 110–50–103.

<sup>1829</sup> Борозан, *н. д.*, 523, нап. бр. 41.

<sup>1830</sup> Венцеслав Глишић, Љубодраг Димић, Душан Батаковић, Веселин Ђуретић, Атанасије Јевтић, Ненад Антонијевић и други аутори сагласни су у оцени да је реч о 10.000 припадника српског народа. Ђорђе Борозан сматра да је током окупације погинуло и нестало око 11.000 становника, претежно „Срба и Црногораца“, док

Оно је, по свему судећи, утемељено на коначном извештају Обласне комисије, достављеном Државној комисији средином маја 1946, у којем је наведено да је у овој области током рата страдало 9.976 цивила.<sup>1831</sup>

---

Јелена Гускова закључује да је само у периоду између априла 1941. и августа 1942. убијено око 10.000 Срба, позивајући се притом на податке „америчких тајних служби“. Према речима Павла Целетовића Иванова, у рату је страдало између 10.000 и 12.000 „српског и црногорског цивилног становништва“. Истог мишљења су Бранислав Божовић и Милорад Вавић, који наводе да је међу „Србима и Црногорцима“ било око 7.000 жртава „фашистичко-квислиншког терора“, те да је између 3.000 и 5.000 цивила умрло од последица злостављања и у збеговима. Наведеним проценама треба додати одређени број погинулих војника југословенске војске у Априлском рату и припадника НОП. Петрит Имами сматра да је током Другог светског рата „на Косову и Метохији погинуло укупно 6.200 људи, свих националности“, додајући како је „једино Македонија имала мање губитака“. С друге стране, Владимир Жерјавић је закључио да укупан број погинулих у овој области износи око 24.000. Према његовом мишљењу, страдало је 3.000 Срба, 1.000 Хрвата, 1.000 Словенаца, 2.000 Муслимана, 1.000 Турака, 1.000 Рома, 1.000 Јевреја и 14.000 Албанаца. Међу наведеним жртвама налазило се 6.000 бораца Народноослободилачког покрета и 9.000 колаборациониста. Према речима Богољуба Кочовића, током рата живот је изгубило укупно 10.000 становника Косова и Метохије: 4.000 „Срба и Црногораца“, 1.000 „Цигана“, 1.000 Турака и 3.000 Албанаца. Више: Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату – документа*, друго, измењено и допуњено издање, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2009), 27; Ненад Антонијевић, *Косово и Метохија 1941–1945. година – ратни злочини*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2017), 469; Ђорђе Борозан, „Косово и Метохија у границама ‘протектората Велика Албанија’ 1941–1944“, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, (Београд: ИСИ, 2001), 125; Јелена Гускова, *Косово и Метохија: Рат и услови мира*, (Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2014), 10; Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952*, 75; Божовић и Вавић, *н. д.*, 399–403; Венцеслав Глишић, „Албанизација Косова и Метохије“, у: *Срби и Албанци у XX веку*, циклус предавања 7–10. мај 1990, приредио Андреј Митровић, (Београд: САНУ, 1991), 285; Љубодраг Димић, *Срби и Југославија. Простор, дритво, политика (Погледа с краја века)*, (Београд: Стубови културе, 1998), 153–154; Душан Т. Ватаковић, *Serbia's Kosovo Drama: a historical perspective*, (Београд: Ћигоја штампа, 2012), 97–98; Радован Самарџић и други, *Косово и Метохија у српској историји*, (Београд: СКЗ, 1989), 314, 413; Petrit Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, друго допуњено издање, (Београд: Radio B92, 2000), 297; Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, (Zagreb: Jugoslovensko viktimološko društvo, 1989), 69; Животије Ђорђевић, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату – наука и скрибоманија*, (Београд: Драслар партнер, 2014), 108; Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, (London: Veritas Foundation Press, 1985), 81–85.

<sup>1831</sup> АЈ, 110–72–126.

Табела бр. 22: Бројни преглед жртава Другог светског рата на простору Косова и Метохије, који је Обласна комисија доставила Државној комисији 14. маја 1946.<sup>1832</sup>

срез	Починиоци злочина									погинути у НОБ	свега
	Немци	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	усташе	четници Д. М.	љотићевци	непознато		
Пећки	734		181	702			3			159	<b>1.776</b>
Звечански	498		6	1.229	10	3	65	3		32	<b>1.846</b>
Источки	249		57	943	1		67		12	110	<b>1.439</b>
Грачанички	185	2	70	550	2		5			66	<b>880</b>
Неродимски	87		7	426	146					11	<b>677</b>
Гњилански	97		32	354	86					142	<b>711</b>
Шарпланински	33		31	285	27					10	<b>386</b>
Вучитрнски	192		4	367	6		26			59	<b>656</b>
Ђаковички	425		275	25	1	5	19		6	102	<b>858</b>
Лапски	134		2	279	46	7	38	2			<b>508</b>
Дренички	53		23	195		2	13	26		20	<b>332</b>
Качанички	32		15	10	291					7	<b>355</b>
Подримски	67		49	56						74	<b>246</b>
Суворечки	18		3	35	6	1			11	19	<b>91</b>
Горски	16		3	5	2		2			22	<b>48</b>
<b>свега</b>	<b>2.819</b>	<b>2</b>	<b>758</b>	<b>5.461</b>	<b>622</b>	<b>18</b>	<b>238</b>	<b>31</b>	<b>29</b>	<b>833</b>	<b>10.809</b>

У потоњим деценијама питање злочина на Косову и Метохији није званично отворано. Партијско и државно руководство баштинило је став према којем у овој области између 1941. и 1945. „није дошло до братоубилачког рата ширих размера“, те је „становништво [...] изашло из рата са релативно мало жртава“. Према речима Фадила Хоџе, „на Косову и Метохији није био ниједан случај масовног међусобног покоља“.<sup>1833</sup> Почетком шездесетих година Савезна комисија за попис жртава рата 1941–1945. евидентирала је имена 7.927 лица, цивила и припадника Народноослободилачког покрета (НОП), који су током рата страдали на простору Косова и Метохије.<sup>1834</sup>

Известан број злочина, међутим, није ни био забележен, будући да су у рату страдали и многи очевици, док преживели сведоци нису увек поседовали поуздане и прецизне информације о околностима у којима су жртве биле лишене живота. Немали број припадника албанске мањине одбијао је сваки вид сарадње са југословенским властима по овом питању, док су други ћутали у страху од освете „реакције“. У вези с тим, у једном извештају месних власти у Призрену из пролећа 1946. забележено је како је „дошао [...] један Шиптар, који је

<sup>1832</sup> Табела је израђена на основу података из: АЈ, 110–72–126.

<sup>1833</sup> *Зборник НОР*, том I, књ. 19, Предговор, 9.

<sup>1834</sup> *Žrtve rata 1941–1945. Popis iz 1964. SR Srbija – SAP Kosovo*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992). Савезна комисија за попис жртава рата приредила је у новембру 1964. именовани попис југословенских држављана који су изгубили живот у периоду између априла 1941. и маја 1945. Према резултатима овог пописа, за који се може претпоставити да се барем мањим делом ослањао на статистичке податке из 1945. и 1946, на простору Косова и Метохије је током Другог светског рата страдало 4.029 Срба, 1.460 Црногораца, 2.127 Албанаца („Шиптара“), 74 Јевреја, 47 Хрвата, 33 Турака, 28 муслимана, 11 Македонаца, 10 Словака, 9 Словенаца, 1 Мађар и 98 припадника осталих народа. Након обраде података Савезна комисија је оценила да је попис непотпун те је забрањена његова употреба у јавности, а сав до тада прикупљени материјал предат је Архиву Југославије. Резултати овог пописа постали су доступни јавности 1992, када је штампано фототипско издање интерне публикације Савезног завода за статистику из 1966. – *Spisak žrtava rata 1941–1945. rođenih na teritoriji Srbije*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992).

ожењен са Српкињом и ради тога [је] био прогањан“. Он је „питао [...] што се ради са оним Шиптарима који су убијали за вријеме окупације“. Чланови Комисије су одговорили „да уколико таквих има да их пријави са тачним подацима секретару среског одбора или [Народног] Фронта, међутим он се је плашио да њима даде те податке“.<sup>1835</sup> Осим тога, у процесу израде сумарних табеларних прегледа жртава рата Државна комисија није инсистирала на утврђивању националне припадности жртава, нити на утврђивању датума у којем је злочин почињен.

Радам среских и месних повереништава на терену није био обухваћен одређени број ратних избеглица, у првом реду протераних српских колониста, који су се у тренутку спровођења пописа налазили у Црној Гори, Војводини и централној Србији. Мада су истражни органи при Земаљској комисији за Србију и Покрајинској комисији за Војводину свакако долазили у додир са овим избеглицама, Обласна комисија за Косово и Метохију ни у првом (јул–август 1945) нити у другом (март–април 1946) попису жртава рата није узела у разматрање њихове изјаве и сведочења. У службеним документима Државне комисије наведено је како између Обласне комисије за Косово и Метохију и Земаљске комисије за Србију није било никакве сарадње. Ни једна од четири анкетне комисије које је формирала Земаљска комисија за Србију није се бавила питањем насилног протеривања и злочина почињених над православним словенским становништвом на Косову и Метохији.<sup>1836</sup> Анализирајући свеукупни рад Државне комисије, Душан Недељковић је у званичном извештају од 12. априла 1948. навео како услед „субјективних недостатака“ и „објективних потешкоћа [...] ни најупорнија настојања нису могла довести до стварног резултата“, те да су прикупљени статистички подаци „далеко испод стварности бројке људских жртава, које су народи Југославије заиста претрпели од ратних злочина“.<sup>1837</sup> Насупрот томе, већ у јуну 1946. укинуте су све окружне, среске, градске и месне комисије и повереништва, док су до краја следеће године и земаљске комисије престале са радом.

У атмосфери сузбијања балистичке побуне отварање питања одговорности за ратне злочине претило је да угрози жељену интеграцију албанског становништва у нови државни организам. Током трајања Дреничке побуне албанским одметницима је више пута указивана могућност да буду амнестирани уколико напусте балистички табор и потом узму учешћа у борбама на страни НОВЈ/ЈА. Југословенске војне власти прихватале су предају ових лица без детаљне истраге о њиховом држању у рату. Обласна комисија за Косово и Метохију формирана је 11. јула 1945, након укидања Војне управе у овој области. Већ 3. августа, Указом о општој амнестији и помиловању, одговорности су били ослобођени сви припадници албанских оружаних јединица, изузев оних у саставу вишег оперативног и позадинског командног кадра против којих до тог тренутка није била изречена правоснажна пресуда за почињене злочине у Другом светском рату.<sup>1838</sup> У овако кратком року Обласна комисија није могла да донесе било какво решење у вези са наведеним злочинима.

<sup>1835</sup> АЈ, 97–2–21, Извештај о стању колониста, 3.

<sup>1836</sup> При Земаљској комисији за Србију формиране су: Анкетна комисија за испитивање присилне депортације Словенаца у Србију, Анкетна комисија за испитивање принудног рада у Борском руднику, Анкетна комисија за испитивање пословања индустријских предузећа у Београду, Анкетна комисија за испитивање пословања великих индустријских предузећа у Београду. – АЈ, 110–1, Извештај др Душана Недељковића о раду Државне комисије за период 1943–1948, 32–33.

<sup>1837</sup> Наводећи бројне пропусте у раду земаљских и других комисија, Душан Недељковић истакао је да сарадња између истражних органа с једне и народних одбора и осталих нижих органа власти с друге стране није била обезбеђена „у оној мери у којој је била потребна, да би се постигао потпуни успех“, те да су месни и срески органи заказали „у вршењу истражних радњи“. Није било ни довољно повереништава нити обученог људства за рад на терену. Забележено је да су прикупљање података о почињеним ратним злочинима често обављали „недовољно стручни локални истражни органи“ (Исто, 11–39).

<sup>1838</sup> Чланом 1 овог Указа општа амнестија је дарована „свима лицима која су учествовала у четничким и недићевским јединицама, јединицама хрватског и словеначког домобранства, муслиманској милицији, шиптарским оружаним формацијама и свим осталим оружаним формацијама у служби окупатора или их помагала, као и свима лицима која су припадала одговарајућим политичким организацијама или одговарајућем административном односно судском апарату“. У члану 3 наведено је да се амнестија из члана 1 односи „само на

Председник Обласне комисије за Косово и Метохију сматрао је резултате пописа из прве половине 1946. коначним, предлажући уједно укидање овог тела.<sup>1839</sup> Изузев једног реферата о одговорности Италијана за злочине „извршене над народима Косова и Метохије“, Обласна комисија није издавала никаква саопштења нити публикације.<sup>1840</sup> Током 11 месеци, између јула 1945. и маја 1946, према званичним подацима прикупљено је 10.019 пријава на основу којих је за ратне злочине било оптужено 140 лица. Међу њима било је 109 југословенских држављана, односно „домаћих издајника“.<sup>1841</sup> До прве половине 1948. Државна комисија забележила је имена 247,<sup>1842</sup> односно 297<sup>1843</sup> Албанаца, југословенских и албанских држављана, за које је установљено да су починили ратне злочине на територији Југославије. Већина осумњичених и оптужених налазила се у иностранству или међу одметницима, скривеним по планинама Косова и Метохије.<sup>1844</sup>

У југословенској и српској историјској науци постоји мишљење према којем је питање даљег истраживања ратних злочина у Југославији потиснуто залагањем у првом реду партијских руководстава Хрватске и Босне и Херцеговине, која су сматрала „несврсисходним“ отварање шире расправе о масовној колаборацији хрватског и муслиманског становништва и њиховом учешћу у злочинима над Србима.<sup>1845</sup> Како је продубљивање овог проблема могло нарушити крхку структуру међунационалних односа у југословенској заједници након рата, тежиште публицистичке делатности Државне и осталих комисија представљало је објављивање докумената везаних за злочине окупатора, понајвише Немаца и Италијана, потом четника и усташа.<sup>1846</sup>

### Албанско и српско становништво у процесу аграрне реформе на југословенском југу

Сазнања о албанским злочинима почињеним током Другог светског рата над Србима на простору Косова и Метохије и Македоније нису готово ни најмање изменила став КПЈ према српским колонистима, давно означеним у партијским документима као „стуб велико-српске хегемоније“. Након рата југословенски комунисти говорили су како је у међуратном периоду земља „отимана од Шиптара и дељена било насељеницима било слугама разних предратних режима“. Осим тога, Милован Ђилас указивао је на пропусте у раду ОК КПЈ за Косово и Метохију говорећи како је у годинама пре Априлског рата 1941. „главно [...] било не дозволити колонизацију“, али „партијске организације нису ни пре рата схватиле у Косову и Метохији партијску линију у националном питању“.<sup>1847</sup>

Након Другог светског рата главни токови процеса аграрне реформе у Југославији били су утемељени на програмским начелима КПЈ из међуратног периода, умногоме ослоњеним на совјетско искуство. Међутим, југословенске власти нису у потпуности преузеле совјетски модел, већ је уместо свеукупне национализације одлучено да се земља додели

---

она лица против којих до дана објављивања овог Указа није изречена правоснажна пресуда за дела која су починили“ (*Службени лист ДФЈ*, 56/1945).

<sup>1839</sup> АЈ, 110–1–2, Допис Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Обласној комисији за Косово и Метохију од 16. маја 1946.

<sup>1840</sup> Исто, 51; АЈ, 110–1–2, Допис Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Обласној комисији за Косово и Метохију од 16. маја 1946.

<sup>1841</sup> АЈ, 110–1–2.

<sup>1842</sup> АЈ, 110–1, Извештај др Недељковића о раду Државне комисије за период 1943–1948, 42.

<sup>1843</sup> *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, II/671–683.

<sup>1844</sup> Борозан, н. д., 523.

<sup>1845</sup> *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, I/11–12.

<sup>1846</sup> АЈ, 110–1, Извештај др Душана Недељковића о раду Државне комисије за период 1943–1948, 81–85.

<sup>1847</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 39–40, 74, 78.

сељацима као приватно власништво.<sup>1848</sup> Током пролећа 1945, уочи доношења законских регулатива везаних за процес аграрне реформе, партијски вођи говорили су како је „дошло време“ да се пређашње стање „из темеља измени“, односно да је „наступио [...] час да сељак добије земљу“.<sup>1849</sup>

Аграрна реформа у Југославији се, према речима Моше Пијаде, „највећим делом“ могла спровести колонизацијом, док је „само мањи део сељака“ могао добити земљу у својој непосредној околини. Назначено је да „решавање питања колонизације не садржи само питање колонизирања сада слободне земље, него и ревизију колонизације извршене у старој Југославији. Ту се“, писао је Моша Пијаде крајем марта 1945, „морају исправити све оне неправде, које су тада учињене у неким крајевима вођењем национално-угњетачке политике, терањем сељака домородаца са њихове земље“. Притом је било предвиђено да у случајевима „где су колонисти насељавани у области компактно насељеној другом народности или где колонисти нису земљу слободно купили већ су је добили насилним истеривањем ранијих власника, бивши колонист треба да буде накнађен земљом у некој другој области“.<sup>1850</sup>

Нешто прецизније о наведеним проблемима Моша Пијаде писао је у другој половини јуна 1945. Полазећи од чврсто утемељеног и више пута исказаног става да „у исправљање неправди из прошлости спада и ревизија раније колонизације, нарочито у Македонији и на Косову и Метохији“, Моша Пијаде истакао је посебност ових области у смислу одређивања правних оквира у процесу решавања аграрног питања у Југославији. Наговестио је како ће овај процес захтевати израду и усвајање „вероватно неколико закона. Тако би, на пример, морао бити донет посебан закон за решавање тих питања за Македонију, а посебан за косовско-метохијску област“, док би у остатку земље аграрни односи требало да буду уређени на основу „једног оквирног закона“.<sup>1851</sup>

Након окончања окупације у јужним крајевима земље поткрај 1944. нове југословенске власти приступиле су ликвидацији наведених „грешака“ из међуратног периода, у складу са свеприсутним начелом према којем у „новој Југославији неће бити повратка на старо“. О предстојећој аграрној реформи говорено је и приликом првог званичног сусрета „Шиптара са Косова и Метохије“ и Јосипа Броза почетком априла 1945. Председник Владе ДФЈ истакао је да ће „неправилности [...] бити исправљене“ и да ће се извршити „нова подјела земље“. Земљу је требало одузети сарадницима бившег југословенског режима и колаборационистима и вратити је свим поседницима којима је она „била неправедно одузета“. У даљем разговору Мехмед Хоџа је навео како „Шиптари не желе да само они имају земљу, већ да је имају сви народи који живе на Косову и Метохији“, док је Мехмед Криљева, представник сељака из Криљева, додао: „Правилно је да у првом реду добијемо земљу ми, који смо је ту од дедова и прадедова наследили“.<sup>1852</sup>

Сам процес решавања аграрног питања на југословенском југу исходно је умногоме из националне политике партијског и државног руководства. Благоје Нешковић, политички

<sup>1848</sup> О идеолошко-политичкој основи послератне аграрне реформе у Југославији и аграрном законодавству, више: Nikola L. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*, (Novi Sad: Matica srpska, 1984), 85–99; Вера Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији 1949–1953*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за политичке студије, 1999), 22–40.

<sup>1849</sup> Moša Pijade, *n. d.*, tom I, knj. 3, 228–229.

<sup>1850</sup> *Isto*, 230–231.

<sup>1851</sup> М. П., „Основна начела расподеле земљишног поседа“, *Борба*, бр. 148, 20. јун 1945, 2.

<sup>1852</sup> АЈ, 97–4–41, Делегација Шиптара са Косова и Метохије посетила је маршала Тита, 2; „Делегација Шиптара са Косова и Метохије посетила је маршала Тита“, *Борба*, бр. 85, 7. април 1945, 2; „Посета делегације са Космета маршалу Титу“, *Јединство*, бр. 6, 30. април 1945, 3. По повратку из Београда Хасан Криљева, сељак из Гиланског среза, навео је како се „ова посета разликовала од свих посета које су се чиниле и код султана Хамида и владара Карађорђевића“, јер је то била „посета где међу претставницима косметовских народа није било ага и бегова, где су радници и сељаци пошли да се по свим питањима посаветују са народним вођом“. На питање „Какав је Тито?“, Хасан Криљева је, према писању обласне штампе, одговорио да је „Тито [...] леп човек и одаје тако силан утисак, да човек не зажали дати и последњу кап крви за њега“ (Р. В., „Прва обласна конференција Јединственог н. о. фронта за Косово и Метохију“, *Јединство*, бр. 6, 30. април 1945, 2).

секретар ПК КПЈ за Србију, истицао је на Оснивачком конгресу КП Србије у мају 1945. да у јужним крајевима заједничке државе „суштина питања јесте питање земље, као део националног питања“.<sup>1853</sup> У осталим партијским документима стајало је како од решавања „економског питања Шифтара, зависи и какав ће бити њихов став према нама“. Посебно је било наглашено да би се „правилним и брзим ријешењем“ аграрног питања „најјаче [...] утицало на сређивање прилика на Космету, као и на шифтарске масе у смислу јачег повјерења, активизације и помоћи народној власти и новој држави“.<sup>1854</sup> Тако је и однос КПЈ према проблему повратка протераних српских колониста и расподеле земље на југу државе представљао одраз партијске политике према албанском питању у Југославији. Све то недвосмислено је наговештавало будући положај већине српских колониста и начин на који ће бити решено аграрно питање на Косову и Метохији и у Македонији.

Процес повратка одређеног броја лица избеглих у току рата са простора Косова и Метохије уследио је непосредно по ослобођењу ове области крајем јесени 1944. Гоњене недостатком хране и изузетно тешким животним условима, ка својим огњиштима међу првима упутили су се избегли Срби који су за време рата спас пронашли на тлу Црне Горе. Мада о њиховом самоиницијативном доласку вођи КПЈ испрва нису заузели званичан став, у интерном обраћању нижим партијским активима говорено је да треба омогућити повратак ових лица. Отуда је Председништво ЦАСНО на својој седмој седници, одржаној 27. децембра 1944, донело одлуку којом је било дозвољено да се колонисти из Метохије и Војводине врате на своја имања, „с тим што ће [претходно] поднијети увјерење од надлежних среских НО одбора о своме држању у току рата“.<sup>1855</sup> У накнадним упутствима упућеним нижим органима „народне власти“, наведено је како „дозволе за исељавање треба дати свима молиоцима сем онима који су се у току Народноослободилачког рата показали, па и данас се показују као непријатељи наше борбе“. Иако је, према оцени црногорских власти, било „познато [...] да су се избеглице у највећем броју прилично слабо држале“, дозволе за повратак требало је „ускратити једино онима који су били изразити непријатељи“.<sup>1856</sup> Наведена одлука понајвише је проистицала из настојања државног врха да у циљу сузбијања глади у Црној Гори умањи проценат угроженог становништва на том простору и, с друге стране, обезбеди потребан број радника за предстојеће пољске радове на Косову и Метохији. Тако је, барем за прво време, био дозвољен повратак избеглица на Косово и Метохију, где је окупатор оставио знатно мања разарања него што је то било учињено у Црној Гори.

У вези са превазилажењем наведених проблема, Председништво ЦАСНО одлучило је почетком јануара 1945. да по питању набавке хране пошаље у Метохију Бошка Лазовића, капетана НОВЈ.<sup>1857</sup> Разматрајући овај проблем партијско руководство упутило је крајем истог месеца Милета Перуничкића на Косово и Метохију и у Македонију, са задатком да организује слање одређене количине жита у Црну Гору. Истовремено је од Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију помоћ у храни потраживало руководство ОК КПЈ за Санцак.<sup>1858</sup> Осим са Косова и Метохије и из Македоније, у Црну Гору и Стари Рас је почетком фебруара 1945. била упућена помоћ из централних делова Србије.<sup>1859</sup> Услед изузетно неповољних прилика у Црној Гори, упоредо са српским колонистима на простор Метохије и Македоније прелазили

<sup>1853</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 40.

<sup>1854</sup> АЈ, 50–89–188, Извештај упућен Председништву Министарског савета Демократске Федеративне Југославије, 1. јун 1945.

<sup>1855</sup> *ЦАСНО*, 107.

<sup>1856</sup> *Исто*, 274.

<sup>1857</sup> *Исто*, 118.

<sup>1858</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/180; 200; 205; 219; АЈ, 15, НКОЈ, 1945/1; 2.

<sup>1859</sup> „Омладина Србије организује транспортовање 80 вагона хране за Црну Гору и Санцак“, *Борба*, бр. 30, 3. фебруар 1945, 2. Црна Гора примала је помоћ из околних југословенских области током читаве 1945. – „Црна Гора уз помоћ осталих наших крајева успјешно рјешава питање снабдијевања и обнове земље“, *Борба*, бр. 249, 14. октобар 1945, 2.



су у мањим групама „црногорски аутоколонисти“, односно „они који раније никад нису живели у поменутиим областима“.<sup>1860</sup>

Јосип Броз је 23. новембра 1944, готово одмах након окончања „косовске операције“ и повлачења немачке Групе армија „Е“ из јужних крајева земље, писао Миладину Поповићу да се насељеници „могу враћати на своја имања“, али да треба водити рачуна „да се не провуку народни непријатељи који су то били пре рата или постали у току рата“. Истакнуто је, међутим, како „дефинитивно ово питање не можемо још решити, већ ствар треба поставити конкретно“. Најпре је требало прикупити податке о повратницима, средити их и „што пре“ саставити један реферат о том питању и послати га Централном комитету КПЈ.<sup>1861</sup> Ипак, до краја пролећа 1945. у том смислу није учињено ништа „конкретно“, док је истовремено текао процес неорганизованог повратка избеглица. У својим молбама упућеним Министарству колонизације ДФЈ и другим органима власти колоници су наводили како у крајевима у којима су били привремено смештени током рата за текућу годину нису узели „у наполицу ни стопу земље“, надајући се скором повратку на Косово и Метохију.<sup>1862</sup> Средином пролећа 1945. у Метохији се већ налазило око 4.600 колониста који су ишчекивали одлуку југословенских власти о њиховом будућем положају.<sup>1863</sup> До почетка лета исте године број повратничких породица био је знатно увећан, па је крајем маја само у Пећи било „преко 4.000“ бивших колониста. У извештају једне комисије која је у другој половини маја 1945. боравила на Косову и Метохији, наведено је како „насилног повраћаја и прогона Шифтара од стране власти није било“, те да је једино „у почетку [било] случајева, али појединачних, да су се неки насељеници вратили на своја имања и без знања власти“.<sup>1864</sup>

Према речима Благоја Нешковића, крајем марта 1945. око 30.000 протераних Срба још увек се налазило изван простора Косова и Метохије.<sup>1865</sup> Решавање аграрног питања за њих је било од животног значаја, будући да се већина ових породица бавила искључиво земљорадњом. Како је „велики дио“ земље са које су насељеници исељени остао након рата необрађен, оцењено је да ће „у овој сетвеној кампањи [...] и други радови од усјева па све до вршидбе сигурно [...] трпети“. Уколико „насељеници добију земљу после обраде“, истакнуто је у једном извештају из друге половине маја 1945, „онда ће питање њиховог издржавања за идућу годину бити много теже ријешити него ако би земљу добили у току радне сезоне заједно са извјесним дијелом плодова“.<sup>1866</sup>

У документима КПЈ из друге половине фебруара 1945. стоји да је „долажење ових избјеглица од одличног [...] политичког ефекта за нас“, те да се истовремено на своја огњишта могу вратити и све избеглице из Македоније које нису учествовале у борби против НОВЈ. Истовремено су вођи партијских организација на Косову и Метохији истицали како ће бити учињено „све да ови људи не гладују и да се запосле негде“.<sup>1867</sup> О ангажовању народноослободилачких одбора и других органа власти на пољу збрињавања повратничких породица током зиме 1944/1945. у сачуваним архивским изворима нема трагова. С друге стране, у спорадичним извештајима бројних комисија са терена наведено је да су се колоници по доласку на Косово и Метохију суочили са тешким изазовима. Њихова домаћинства су током рата

<sup>1860</sup> *Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne skupštine DFJ (3. aprila – 25. oktobra 1945) po stenografskim beleškama i drugim izvorima*, (Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, 1951), 219.

<sup>1861</sup> *Документи централних органа КПЈ, НОР и револуција 1941–1945*, књ. 21: 2. новембар – 31. децембар 1944, приредио Милован Целебџић, (Београд: Издавачки центар Комунист, 1987), 195.

<sup>1862</sup> АЈ, 97–3–33, Писмо избеглица из Метохије упућено Министарству колонизације, 7. мај 1945.

<sup>1863</sup> АЈ, 50–89–188, Извештај упућен Председништву Министарског савета Демократске Федеративне Југославије, 1. јун 1945; Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, 401; Gaćeša, *n. d.*, 162.

<sup>1864</sup> АЈ, 50–89–188, Извештај упућен Председништву Министарског савета Демократске Федеративне Југославије, 1. јун 1945.

<sup>1865</sup> АЈ, 507, Седнице Политбироа Централног комитета Савеза комуниста Југославије (III), III/1, 1.

<sup>1866</sup> АЈ, 50–89–188, Извештај упућен Председништву Министарског савета Демократске Федеративне Југославије, 1. јун 1945.

<sup>1867</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/255.

углавном била опљачкана, спаљена и разорена до темеља или су их запосели Албанци – староседеоци и досељеници из Албаније. Својим кућама вратио се само мањи број оних колони-ста који су у Метохију дошли непосредно по протеривању окупатора и пре успостављања потпуне контроле нових југословенских власти. У том кратком периоду „Шифтари су се“, како стоји у једном извештају, „из бојазни [од] освете сами склањали а изгледа да је било индивидуалних нагодби“.<sup>1868</sup> Ове „нагодбе“ биле су заправо спорадични случајеви „где су Шиптари сами на се преузели бригу око чувања кућа до повратка избеглица, па су заиста поштено реч одржали“.<sup>1869</sup> У повратничким породицама није било довољно хране и осталих намирница, нити оруђа за обрађивање земље, док су лоши хигијенски услови и недостатак лекова и санитетског материјала погодовали развоју и ширењу разних болести.<sup>1870</sup> Значајних промена није било ни у наредном периоду, па је Ђоко Пајковић у мају 1945. закључио како колонисти на Косову и Метохији „врло бедно и тешко живе“.<sup>1871</sup>

Представници повратничких породица у Метохији, окупљени око Насељеничког одбора у Пећи, обраћали су се за помоћ током маја 1945. Обласном НОО у Призрену, тражећи да им се омогући повратак на њихова имања, „јер су [...] на овим земљама уложили много труда“. У случају решавања стамбеног питања захтевали су исељење Албанаца из кућа колони-ста и обнову оштећених и порушених објеката уз помоћ кредита из фонда надлежних органа власти, док би радну снагу обезбедиле саме породице колониста путем формирања радничких батаљона. Осим Албанаца, куће колониста је у току рата узурпирао одређени број „Бошњака“,<sup>1872</sup> те је Насељенички одбор у мају 1945. захтевао да се сва ова лица, „којих данас у Метохији има велики број врате у своје општине [...], јер они станују искључиво у насељеничким кућама“. Оцењено је, такође, да долазак ових избеглица из Босне и Херцего-вине, односно „њихов изговор да они желе да остану овде у Метохији, ствара сумњу да су били у своје време [током окупације – Д. Б.] противни данашњој борби, и као такви склонили се на територију где је владао фашизам, а сада не воле да се врате натраг јер се боје одговор-ности“.<sup>1873</sup> Косовскометохијски Обласни НОО одобрио је 17. маја 1945. повратак оним срп-ским колонистима који су раније били насељени на утринама и шумовитим пределима и онима „који су до земље дошли исправном куповином без шпекулације“. На терену, међу-тим, није дошло готово ни до каквих промена, јер је већина парцела била третирана као „спорно земљиште“.<sup>1874</sup>

Решавању питања српских колониста државно руководство званично је приступило почетком пролећа 1945. Испрва је Председништво АВНОЈ израдило *Закон о рјешењу аграр-ног питања*, у којем је било назначено укидање свих феудалних и чифчијских односа, оду-зимање земље коју не обрађују „земљорадници сопственици“, укидање свих мера донесених за време окупације и повратак свих колониста – земљорадника избеглих у току рата. Такође, предвиђено је да сви досељеници из Албаније, који су у периоду након 6. априла 1941. заузели поседе српских колониста, морају напустити узурпирану земљу. Наведено је требало учи-нити и уколико је албански имигрант био ранији поседник земље која му је одузета одлуком

<sup>1868</sup> АЈ, 50–89–188, Извештај упућен Председништву Министарског савета Демократске Федеративне Југослави-је, 1. јун 1945.

<sup>1869</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Министарства социјалне политике ДФЈ упућен Министарству колонизације ДФЈ, 21. октобар 1945, 2.

<sup>1870</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Одељења унутрашњих послова при Обласном НОО Косова и Метохије упућен Минис-тарству колонизације ДФЈ, 8. мај 1945.

<sup>1871</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 74.

<sup>1872</sup> Вероватно се мисли на породице муслиманских избеглица (мухацири), које су се крајем 19. и почетком 20. века иселавале из Босне и Херцеговине. Након аустроугарске анексије Босне и Херцеговине 1908. турске власти су ове избеглице насељавале понајвише у Солунском вилајету, а потом на северозападу и југоистоку Косовског вилајета, односно на територији Пљеваљског, Сјеничког и Скопског санџака. – Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2009), 302–304.

<sup>1873</sup> Цит. према: Богдан Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948. године*, (Београд: Архив Србије, 1997), 138–139.

<sup>1874</sup> АЈ, 50–89–188, Извештај упућен Председништву Министарског савета Демократске Федеративне Југослави-је, 1. јун 1945.

власти Краљевине Југославије. Након аграрне ревизије земљу су могли добити „сиромашни сељаци домородци [...], без обзира на народност“, а потом и српски колонисти. Првенство у додељивању земље имали су борци и инвалиди НОВЈ/ЈА и њихове породице. Породице колониста чији су чланови учествовали у Народноослободилачкој борби задржавале су право на поседовање земље „без обзира на какав су начин до 6. априла 1941. дошли до те земље“. Из просеца расподеле земље, према овом Закону, били су изузети „сви они којима је одузета национална част, који су осуђени или се налазе под истрагом као помагачи окупатора, који су служили у непријатељским или издајничким војним формацијама или организацијама, који се налазе у бекству или су дезертирели из Југословенске Армије“.<sup>1875</sup> Наведени Закон, међутим, није био усвојен нити обнародован, већ је НКОЈ 6. марта донео Одлуку о привременој забрани враћања колониста у њихова ранија места живљења. Њоме је уједно била обезвређена одлука Председништва ЦАСНО, донесена само дан раније, 5. марта, којом је још једном био дозвољен повратак свих колониста на Косово и Метохију, изузев оних „који су населили имања одбјеглих због политичких разлога“.<sup>1876</sup>

У Одлуци НКОЈ од 6. марта наведено је како се „у последње време“ колонисти „без одобрења народних власти“ враћају на своја имања „у Македонији, Косову, Метохији, Срему и Војводини“, чиме се „наноси штета самим колонистима, јер се излажу тешкоћама и непотребним трошковима пошто још нису створени услови за њихов повратак у ранија насеља“. Предвиђено је да сви колонисти „остану на својим местима“ до доношења посебне уредбе о овом питању.<sup>1877</sup> Насупрот одлуци НКОЈ, у спорадичним случајевима Министарство колонизације ДФЈ је и након ове забране доносило решења у смислу повратка избеглих колониста, тренутно настањених у Војводини и централним деловима Србије, упућујући их на Косово и Метохију. Истовремено су се по сопственој жељи враћале и избеглице из Црне Горе, придружујући се групама незбринутих колониста у Метохији. У циљу њиховог „лакшег и успешнијег повраћаја кућама“, Министарство колонизације ДФЈ предлагало је да се „из редова колониста и избеглица“ формирају седмочлани одбори као „саветодавна тела“.<sup>1878</sup>

Одлука о привременој забрани враћања колониста од 6. марта 1945. косила се са прокламованом слободом кретања, али је још значајније било питање њеног легитимитета. Председник НКОЈ, Јосип Броз, поднео је 5. марта 1945. оставку, док је два дана касније на снагу ступио *Закон о распуштању Националног комитета ослобођења Југославије*.<sup>1879</sup> Отуда период између 5. и 7. марта није могао бити искоришћен за доношење било каквих одлука зато што се ово тело налазило у оставци.

Нешто мање од месец дана након проглашења наведене Одлуке, Јосип Броз је на седници Политбироа ЦК КПЈ навео да „на Косову и Метохији треба да се врате сви који су [тамо] живјели“.<sup>1880</sup> О овоме је сведочио крајем осамдесетих година Адалберт Тићак, помоћник савезног министра колонизације Сретена Вукосављевића током 1945. Према његовим речима, на Косову и Метохији је у пролеће исте године међу колонистима „завладало незадовољство“, те је Централни комитет КПЈ формирао двочлану комисију која је требало да „помогне Србима и Црногорцима да се врате на своја огњишта“. У овој области су чланови комисије, Адалберт Тићак и генерал Мирко Крцић, провели око месец дана. Пред полазак им је Јосип Броз „наредио да се свим Србима и Црногорцима мора вратити земља“, напомињући како „нису то колонисти, већ староседеоци који су активно учествовали у народноослободилачком рату“.<sup>1881</sup> Према речима Цвида Ниманија, овакво становиште заиста је било усвојено

<sup>1875</sup> АЈ, 97–5–48, Закон о рјешењу аграрног питања у Области Косова и Метохије.

<sup>1876</sup> ЦАСНО, 132.

<sup>1877</sup> *Службени лист ДФЈ*, 13/1945; „Не дозвољава се враћање колониста у њихова ранија места живљења“, *Политика*, бр. 11918, 7. март 1945, 4; „Одлука повереника за унутрашње послове о привременој забрани враћања колониста у њихова ранија места живљења“, *Борба*, бр. 59, 7. март 1945, 2.

<sup>1878</sup> АЈ, 97–3–33, Дописи Министарства колонизације ДФЈ, март 1945.

<sup>1879</sup> *Службени лист ДФЈ*, 11/1945.

<sup>1880</sup> АЈ, 507, III/1, 1.

<sup>1881</sup> Миленко Пешић, „Зашто се колонисти после рата нису вратили на Косово“, *Политика*, бр. 27129, 16. април 1989, 7.

у пролеће 1945, што је код Албанаца изазвало „неповерење према нашој власти“. Уз свест о размерама недавно угушене балистичке побуне, југословенско руководство је у мају 1945. донело трајну одлуку да „земљу треба да добију Шиптари који су стални насељеници“.<sup>1882</sup> Мада је сама одлука НКОЈ о забрани повратка колониста од 6. марта 1945. укинута на простору Војводине већ 17. марта исте године,<sup>1883</sup> она је на Косову и Метохији и у Македонији остала на снази до 21. октобра 1953.<sup>1884</sup> Тако је у пракси наведена забрана представљала потврду насилно измењене националне структуре становништва на југословенском југу, наговештавајући истовремено амнестију за прогон словенског становништва из овог дела заједничке државе у току окупације.<sup>1885</sup>

Осим протеривања словенског, пре свега српског, становништва у току рата, измена националне структуре становништва на простору Косова и Метохије и у западним крајевима Македоније вршена је масовним усељавањем Албанаца из „Старе Албаније“, заједно са качацама и другим одметницима, бившим држављанима Краљевине Југославије. Мада архивски извори не пружају одговор на питање колико је Албанаца на овај начин прешло на југословенску територију, у српској историографији процењује се да је реч о најмање 15.000 до највише 300.000 лица.<sup>1886</sup> Према истраживањима Бранислава Ђурђева, на Косову и Метохији се 1948. налазило 44.837 лица рођених у иностранству, за које се са сигурношћу може рећи да су већином били албанске националности, односно да су се доселила из Албаније.<sup>1887</sup> У страни, пре свега западној литератури најчешће се говори о 70.000 усељеника из северне и осталих крајева Албаније.<sup>1888</sup> Насупрот томе, савремена албанска историографија темељи се на негацији овог процеса.<sup>1889</sup> Нове југословенске власти нису покретале питање повратка досељеника из Албаније ни током 1945. нити у каснијем периоду, што је омогућило њихово утапање у југословенску државу. *Законом о држављанству Демократске Федеративне Југославије*, објављеним 28. августа 1945, предвиђено је да „сваки страни држављанин“ са навршених 18 година живота може добити југословенско држављанство уколико је „до времена подношења молбе непрекидно боравио на подручју Југославије најмање 5 година“.<sup>1890</sup> Тако су албански досељеници, насељени на југословенском југу након Априлског рата 1941, могли постати пуноправни југословенски држављани већ средином 1946.

Према *Закону о поступању са имовином коју су власници морали напустити у току окупације и имовином која им је одузета од стране окупатора и његових помагача*, обнародованим 24. маја 1945, сву непокретну и покретну имовину, одузету у рату насилним путем или уз одређену накнаду, требало је „одмах вратити власницима без обзира на евентуална потраживања држаоца имовине против власника“. Уколико је имовина била „уништена, упропашћена, нестала“ власник је имао право накнаде трошкова „од одговорних особа путем грађанске парнице“.<sup>1891</sup> Одредбе наведеног закона, међутим, у пракси нису биле у потпуности примењиване у случају колониста избеглих са простора Косова и Метохије и из Македоније, будући да одлука о њиховом праву власништва над земљом још увек није била донесена.

<sup>1882</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 83.

<sup>1883</sup> *Службени лист ДФЈ*, 15/1945.

<sup>1884</sup> *Службени лист ФНРЈ*, 42/1953.

<sup>1885</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 560–561.

<sup>1886</sup> Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1993), 109; Александар Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, (Београд: Архипелаг – ИНИС, 2011), 123, *нап. бр.* 289; Predrag Živančević, *Emigranti. Naseljavanje Kosova i Metohije iz Albanije*, (Београд: Eksportpres, 1989), 23–50; Вуксан Церковић, *Косово. Контрареволуција која тече*, (Београд: Нова књига, 1989), 117, 122; Momčilo Pavlović, „Srbi na kraju Drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka 1–2/1993*, 161; Лекић, *н. д.*, 10.

<sup>1887</sup> Бранислав С. Ђурђев, *Послератно насељавање Војводине. Методи и резултати демографске анализе насељавања Војводине у периоду 1945–1981*, (Нови Сад: Матица српска, 1995), 41.

<sup>1888</sup> Vickers, *op. cit.*, 123.

<sup>1889</sup> Julie Vullnetari, *Albanian migration and development: state of the art review*, (Amsterdam: IMISCOE, 2007), 8–30.

<sup>1890</sup> *Службени лист ДФЈ*, 64/1945.

<sup>1891</sup> *Службени лист ДФЈ*, 36/1945.

Савезни министар колонизације, Сретен Вукосављевић, говорио је да „нема никаква разлога да се на Косову и Метохији поступи друкче, а не по начелу, по којем се не признају померања становништва, која су учињена непосредним или посредним насиљем окупаторских власти или њихових помагача“.<sup>1892</sup> Истог мишљења био је Тодор Михаиловић, шеф Одсека за Косово и Метохију при Министарству колонизације ДФЈ, који је у једном разговору са делегатима Обласног комитета КПЈ навео како најпре треба обезбедити услове да се „сви насељеници листом врате на Космет, па онда да се врши ревизија [...]. Јер ако се одавде врши ревизија, онда је пропала цела ствар...“<sup>1893</sup>

Током марта 1945. у писмима упућеним војним и цивилним властима у Призрену Сретен Вукосављевић истицао је како „многи насељеници Косова и Метохије траже да се врате на своја имања“, постављајући истовремено питања: „Јесу ли мир и безбедност такви да се ове избеглице могу послати у своја села, на своја имања? [...] Каква уверења траже од тих насељеника војне власти и Народноослободилачки одбори? Има ли каквих сметњи за повратак тих насељеника? Како се оне могу најбрже отклонити?“<sup>1894</sup> Образлажући своје интересовање за ове проблеме, савезни министар колонизације навео је да су избеглице са Косова и Метохије „на терету [...] селима у којима сада живе“, те да су „озлојеђени [...] отезањем њиховог враћања и озлојеђују и друге“.<sup>1895</sup> Према процени Министарства социјалне политике Црне Горе, крајем лета 1945. у овој федералној јединици налазило се око 2.000 избеглица са Косова и Метохије „који чекају на повратак и који су данас на терету Црне Горе“.<sup>1896</sup>

Сретен Вукосављевић заступао је став да повратак избеглица, „који се већ врши сам од себе, треба власти да приме на себе и [да] уреде“.<sup>1897</sup> У вези с тим, савезно Министарство колонизације донело је 14. маја 1945. одлуку да се колонисти „званично упућују [...] за Космет“. Како би се „послови око повратка насељеника на Косово и Метохију што брже обављали и насељеници увели у посед својих ранијих насеља“, ово Министарство донело је 16. маја 1945. одлуку о формирању експозитуре на Косову и Метохији при Обласном НОО, са повереништвима у Призрену, Пећи и Приштини.<sup>1898</sup> Услед финансијских тешкоћа, међутим, ова тела образована су тек у првој половини јуна 1945.<sup>1899</sup>

Средином маја 1945. на Косово и Метохију упућена је четворочлана комисија Министарског савета ДФЈ са задатком да се до краја истог месеца детаљно упозна са друштвено-политичким и економским приликама у овој области.<sup>1900</sup> Након девет дана проведених „на терену“ комисија је саставила извештај у којем је по питању аграрних односа наведено да „без сумње од целокупне земље коју су поседовали бивши насељеници [...] већина отпада на земљу: утрина, крчевина и шумовита земљишта“. Отуда је било „логично да би добар дио насељеника имао могућност да се правно поврати, а да се тиме не крње интереси основних шифтарских маса“. Међутим, убрзо се „показало колико је овај проблем комплициран и тежак и да је врло мало неспорне земље“. Комисија је предложила преиспитивање не само случајева одузимања качачке земље, већ и свих приватних купопродајних уговора и свих случајева у којима су оранице настале крчењем шума. Наведено је, такође, да „на Космету неће бити довољно земље за све бивше насељенике“, те да приликом уређења аграрних

<sup>1892</sup> АЈ, 97–5–48, Уредба о повратку насељеника на Косово и Метохију, 1; Образложење Уредбе о повратку насељеника на Косово и Метохију, 1.

<sup>1893</sup> АЈ, 97–5–48, У вези разговора министра Ср. Вукосављевића и космет. делегата Мугоше и Хоџе, 2.

<sup>1894</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Министарства за колонизацију ДФЈ упућен Војној управи у Приштини, 15. март 1945.

<sup>1895</sup> АЈ, 97–5–48, Образложење Уредбе о повратку насељеника на Косово и Метохију, 1.

<sup>1896</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Министарства социјалне политике ДФЈ упућен Министарству колонизације ДФЈ, 21. октобар 1945, 3.

<sup>1897</sup> АЈ, 97–5–48, Образложење Уредбе о повратку насељеника на Косово и Метохију, 1.

<sup>1898</sup> АЈ, 97–5–48, Рад и задаци по колонист. питању; 97–8–58, Одлука Министарства финансија ДФЈ, 24. мај 1945.

<sup>1899</sup> АЈ, 97–2–19, Записник са конференције одржане 6. јуна 1945. у кабинету Министарства колонизације.

<sup>1900</sup> Чланови ове комисије били су Ратомир Кокић, службеник Министарства за Конститутанту, потом Милорад Зорић, Лео Светек и Никола Францетић, службеници Претседништва Министарског савета.

односа у овој области „првенствено треба узети у обзир старосједоце [...], углавном Шифтаре и нешто Срба старосједоца, чији број неће бити велики с обзиром на мали проценат православног живља уопште (15-20%)“.<sup>1901</sup>

У закључку овог извештаја, упућеног 1. јуна 1945. Председништву Министарског савета ДФЈ, наглашено је да питање аграрних односа на Косову и Метохији представља „крупно политичко питање којим су јако заинтересоване шиптарске масе које представљају 4/5 живља на Космету. Од тога како ће оно бити решено, колико ће то решење решити економске проблеме Шиптара, зависи и какав ће бити њихов став према нама. Данас, шиптарске масе нису уверене да ће решење овог питања бити у њихову корист и зато су врло резервисани, пасивни и у ставу ишчекивања: а) Код њих је живо сећање на решење овог питања у старој Југославији којим су били изразито незадовољни и они се плаше да тако слично не буде и овога пута б) Маса колониста, нарочито оних из Црне Горе, вратили су се и стално се враћају на Космет и поред одлука МУП-а о привременој забрани повратка. Они (Шиптари) верују да је то повраћање колониста по упутству власти. Тако да је њихов повратак унео пометњу и неповерење код Шиптара.“ Назначено је, притом, како би „Шиптари интимно били најзадовољнији када се бившим насељеницима не би омогућио повратак“.<sup>1902</sup>

Мишљење руководства косовскометохијског Обласног НОО по питању повратка српских колониста у многоме је одговарало наведеном извештају четворочлане комисије Министарског савета ДФЈ. Душан Мугоша говорио је како земљу треба вратити свим качацима који су у међуратном периоду емигрирали „због криминала или као политички кривци“. Према његовим речима, колонистима је требало дати право на земљу једино у случају „праведне куповине, где није било насиља но су дате пристојне цене“. Сретен Вукосављевић је, с друге стране, указивао на чињеницу да су „у купопродајним уговорима забележаване [...] мање суме у циљу избегавања таксе“, што је могло оставити утисак „да ни за једну куповину није дата пристојна цена“. У савезном Министарству колонизације владало је уверење да се мора чути и глас самих повратника, будући да су се током прве половине 1945. у делегацијама са Косова и Метохије најчешће налазили представници албанских аграрних интересената.<sup>1903</sup> Осим тога, савезни министар колонизације напомињао је како је „погрешним тумачењем појма ‘качак’ и ‘политички кривац’ враћена [...] земља качацима који су судски осуђивани [и] пребегли раније у Албанију, где им је Албанска држава давала земљу а где су се за време окупације стављали у службу фашистичким властима и њиховим помагачима“.<sup>1904</sup>

Поводом наведених несугласица у Призрену је 15. јуна 1945. одржана седница којој су присуствовали повереник Министарства колонизације ДФЈ Мило Кастратовић и представници ОК КПЈ за Косово и Метохију Павле Јовићевић, Душан Мугоша и Ђоко Пајковић. Командант Оперативног штаба пуковник Фадил Хоџа није учествовао у дискусији, већ је „за цело време узео став посматрача“. Говорећи о „тешком стању насељеника“ који су се током протекле зиме и пролећа вратили у Метохију, Мило Кастратовић навео је да „ни 5% пријављених породица није уведено у посед својих имања“, што је стајало у супротности са чл. 1 Закона о поступању са имовином коју су власници морали напустити у току окупације. Обласно партијско руководство је, насупротив томе, упорно истицало како се не сме дозволити „повратак на стање из 1941. године“, те да ће се насељеници вратити на „утрине, крчевине и поштено купљена имања, а никако на имања која су као зиратна одузета Шиптарима“.<sup>1905</sup> На овој седници Милу Кастратовићу речено је да су у циљу решавања питања купљене земље и насељеничких поседа на утринама већ формиране „комисије у свим срезovima од поштених људи, а у које ће ући и представници Министарства колонизације“. Предвиђено је да ове комисије „хитно раде и расправе све спорне случајеве“, док ће „незадовољна странка бити

<sup>1901</sup> АЈ, 50–89–188, Извештај упућен Председништву Министарског савета Демократске Федеративне Југославије, 1. јун 1945.

<sup>1902</sup> Исто.

<sup>1903</sup> АЈ, 97–5–48, У вези разговора министра Ср. Вукосављевића и космет. делегата Мугоше и Хоџе, 2.

<sup>1904</sup> АЈ, 97–1–9, Допис Министарства колонизације ДФЈ Аграрном савету ДФЈ, 1. фебруар 1946.

<sup>1905</sup> АЈ, 97–5–48, Извештај М. Кастратовића упућен Министарству колонизације ДФЈ, 20. јун 1945, 1.

упућена на суд да путем спора остварује своје право“. У том тренутку Мило Кастратовић није имао сазнања о томе да ли је Министарство колонизације ДФЈ одобрило формирање аграрних комисија, те је одбио позив Обласног НОО да узме учешћа у њиховом раду.<sup>1906</sup>

У свом извештају о наведеном разговору са члановима косовометохијског Обласног комитета који је неколико дана доцније упутио Министарству колонизације ДФЈ, Мило Кастратовић је истакао да је „стање“ ненасељених бивших колониста „толико бедно да се не може довољно претставити“. Упозоравао је да ће „спорост грађ.[анског] парничног поступка“, потом „огромни број парница које ће се појавити из оваквог стања ствари“ и недовољан број стручних лица у судовима, оставити насељенике „ван својих поседа за дуго времена“. Колонисти су, према његовим речима, средином 1945. долазили у повереништво за колонизацију, захтевајући да се њихово питање реши одмах у складу са *Законом о поступању са имовином коју су власници морали напустити у току окупације*. У супротном, уколико савезно Министарство колонизације није било „у стању да нареди строгу промену чл. 1 поменутог закона“, колонисти су тражили „да им се омогући сеоба за Војводину или [у] друге крајеве јер су остали без икаквих средстава за издржавање“. Осим наведеног, Мило Кастратовић навео је исказе појединих Срба повратника којима власти нису вратиле имовину иако су они били староседеоци.<sup>1907</sup>

Сачувани архивски извори наводе на закључак да се током прве половине 1945. највише избеглица вратило у Ђаковички срез. Крајем јуна у општинама Рзинић, Вогово, Поношевац, Јуник, Дечане, Цермјан и Ђаковица налазиле су се 773 насељеничке породице, што је чинило трећину од укупног броја породица колонизованих на овом простору у међуратном периоду. Разматрајући њихове захтеве, месне комисије су, у складу са ставом ОК КПЈ за Косово и Метохију, а супротно уредбама Министарства колонизације ДФЈ, колонистима вратили само поседе на крчевинама, док је трајно одузета „радна земља“ и „земља купљена на лицитацији“. Тиме су 122 повратничке породице у Ђаковичком срезу остале без свог имања, ишчекујући дозволу за пресељење у Војводину.<sup>1908</sup>

У изузетно неповољним условима живеле су повратничке породице у Звечанском, Вучитрнском, Дреничком и Гњиланском срезу. Представници колониста из ових крајева писали су крајем маја 1945. савезном Министарству колонизације како им „не дава нико никакве помоћи“ нити се ико о њима брине.<sup>1909</sup> Осим овом Министарству, колонисти су се за помоћ обраћали Министарству унутрашњих послова ДФЈ, будући да су им месни народноослободилачки одбори „саопштили да напусте своју земљу“. Министар унутрашњих послова, Влада Зечевић, писао је 11. јула 1945. Обласном НОО у Призрену како треба повести више рачуна о раду одбора „који самовољно и незаконито иступају и тумаче неправилно“ наређења овог Министарства. Истовремено је истакнуто да је дужност обласног руководства да „у оваквим случајевима узме у заштиту народ од својих нижих органа власти“.<sup>1910</sup> По питању будућег положаја малобројне групе колониста који нису били протерани у току рата, обласне власти на Косову и Метохији настојале су да их придруже повратничким породицама и организују насељеничка села, док је њихову земљу требало разделити међу албанским аграрним интересентима.<sup>1911</sup>

Значајних промена у положају бивших колониста на Косову и Метохији није било ни након наведене интервенције савезног Министарства унутрашњих послова од 11. јула 1945, мада је, према званичним документима, „на име помоћи насељеницима који се враћају подељено [...] 2,000.000 динара“.<sup>1912</sup> О лошим животним приликама међу повратницима сведоче изјаве њихових представника, забележене у Министарству колонизације ДФЈ током друге

<sup>1906</sup> Исто.

<sup>1907</sup> Исто, 1–2.

<sup>1908</sup> АЈ, 97–5–48, Списак колониста среза Ђаковичког, 26. јул 1945.

<sup>1909</sup> АЈ, 97–5–48, Писмо делегата Звечанског среза упућен Министарству колонизације, 28. мај 1945.

<sup>1910</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Министарства унутрашњих послова ДФЈ упућено обласном Народном одбору Косова и Метохије, 11. јула 1945.

<sup>1911</sup> Milovan Obradović, „Poljoprivreda Kosova 1944–1953. godine“, *Kosova – Kosovo* 16/1987, 250.

<sup>1912</sup> *Narodni odbor AKMO*, 27.

половине јула исте године. Ови колонисти, међу којима се налазио немали број предратних чланова КПЈ и бораца НОВЈ/ЈА у току рата, говорили су како „неке самозване косметске комисије одузимају земљу“, те да „насељеници који су се из Црне Горе вратили живе врло бедно. Њима се не даје имање у посед но су смештени по кошарама, појатама, а многи од њих по пољанама са породицама, којима се од помоћи даје само 15 kg кукуруза месечно и по 1 kg пасуља по особи и по мало соли. Треба видети“, стајало је у једној од наведених изјава, „како ове недужне породице страдају после четворогодишњег лутања у својој ослобођеној земљи па се у чуду запитати да ли се сме и може у нашој слободној демократској Југославији тако поступати са породицама бораца“.<sup>1913</sup>

Говорећи о глади која је владала у породицама колониста, Тодор Михаиловић указивао је на пропусте у раду обласних органа власти, закључујући да су „људи [...] вољни да раде“, односно да обрађују земљу, „али им се не да“.<sup>1914</sup> Мада је Павле Јовићевић истицао како је „напорима сељака, мобилизацијом стоке и помоћу војске“ до јула 1945. било „посејано 90% обрадиве земље“,<sup>1915</sup> у службеној документацији аграрних власти стоји да је до октобра исте године обрађено 172.076 ha ораница, док је чак 111.571 ha остало необрађено.<sup>1916</sup> Ни сâмим планом за јесен 1945. није било предвиђено да се обради цео земљишни фонд на простору Косова и Метохије, већ само 45% укупне обрадиве површине.<sup>1917</sup> Средином 1945, међутим, планиран је извоз 180 вагона жита из ове области у Албанију, у замену за течну гориво.<sup>1918</sup>

Отпор у спровођењу одлука Министарства колонизације ДФЈ у вези са враћањем земље колонистима био је нарочито изражен у Дреничком срезу. Усамљени гласови унутар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију говорили су да је „овак[в]о држање Шиптара према повратку избеглица“ почивало на „похлепности за земљом“, односно да је исходило из бојазни „да им колонисти не узму оне земље, које су Шиптари већ запосели“. Други, не мање значајан разлог било је „шовинистичко расположење, управо мржња [...] као и јака реакција, коју воде домаћи одметници аге и бегови, као и они који су избегли у Албанију“.<sup>1919</sup> Средином јула 1945. на овом простору налазило се 290 незбринутих српских породица које нису биле „уведене у посед својих имања“ иако су то земљиште чиниле државне утрине и крчевине. У писму које је Сретен Вукосављевић тим поводом упутио 23. јула 1945. Председништву министарског савета ДФЈ стоји како је савезно Министарство колонизације „исцрпило сва сретства и чинило све што је било у могућности да се са Владом Федеративне Македоније и Обласним одбором Космет-а дође до сагласности“, али се „нажалост до сагласности [...] није могло доћи“. У вези с тим, Министарство колонизације ДФЈ упутило је молбу Председништву министарског савета да „по могућству у најкраћем року, јер ова ствар не трпи одлагања, донесе начелну одлуку, којом ће бити обухваћени како насељеници са Косова и Метохије тако и они из Македоније“.<sup>1920</sup> Ипак, током јесени 1945. највећи број колониста на територији Дреничког среза још увек се налазио у избеглиштву. Од укупно 750 насељеничких поро-

<sup>1913</sup> АЈ, 97–5–48, Изјава Милете Вујића, делегата насељеника из Косовске Митровице, 16. јул 1945, 1–2; Изјава Драгише Нововића, десетара Команде места у Пећи, 16. јул 1945, 1–2.

<sup>1914</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Министарства социјалне политике ДФЈ упућен Министарству колонизације ДФЈ, 21. октобар 1945, 2.

<sup>1915</sup> *Narodni odbor АКМО*, 26.

<sup>1916</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Министарства социјалне политике ДФЈ упућен Министарству колонизације ДФЈ, 21. октобар 1945, 2.

<sup>1917</sup> Петар Стојановић, „Народ Косова и Метохије обнавља своју пољопривреду“, *Борба*, бр. 311, 23. децембар 1945, 4.

<sup>1918</sup> *Narodni odbor АКМО*, 27.

<sup>1919</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Министарства социјалне политике ДФЈ упућен Министарству колонизације ДФЈ, 21. октобар 1945, 2.

<sup>1920</sup> АЈ, 97–5–48, Допис министра колонизације Сретена Вукосављевића упућен Председништву министарског савета ДФЈ, 23. јул 1945.



дица, колико је у овом срезу живело у пролеће 1941, до краја октобра 1945. својим кућама вратиле су се 102 породице.<sup>1921</sup>

О пропустима у раду обласних органа власти на простору Косова и Метохије Сретен Вукосављевић писао је и Јавном тужилаштву Србије и Јавном тужилаштву ДФЈ, захтевајући пуну примену *Закона о поступању са имовином коју су власници морали напустити у току окупације*. Указивао је на противзаконито деловање аграрних комисија при среским одборима које су биле формиране без одобрења савезног Министарства колонизације. Посебно је указивао на то да „није искључено да многе тешкоће [...] произлазе због тога што у раду наших одбора учествују људи који су за време окупације били доведени као окупаторови чиновници на Косово и Метохију“, предлажући да Јавно тужилаштво Косова и Метохије „провери састав наших одбора са те стране гледишта“.<sup>1922</sup> Јавно тужилаштво ДФЈ оценило је, међутим, да „не постоји велика разлика“ између става савезног Министарства колонизације и „схватања Обласног одбора“ у случају решавања проблема насељеничких породица. По питању самосталног иступања нижих народних одбора, које је стајало у супротности са становиштем Министарства колонизације ДФЈ, наведено је како би било „свакако погрешно гледати у њему нешто специфично за Косово и Метохију или чак гледати у њему плодове шифтарског шовинизма“.<sup>1923</sup>

Током прве половине 1945. значајан број насељеничких породица још увек се налазио у избеглиштву, понајвише на терену Црне Горе и јужног обода централне Србије. Суочене са забраном повратка на Косово и Метохију, већина ових избеглица је уз прећутно допуштење власти напустила ове крајеве, одлазећи у Војводину где су углавном без званичног одобрења надлежних народних одбора заузимали куће и имања одбеглих или протераних Немаца. У спорадичним изјавама представника косовско-метохијских избеглица забележено је да су поједине породице у Војводину одлазиле на позив савезног Министарства пољопривреде.<sup>1924</sup> Током пролећа 1945. у Новој Пазови налазило се око 300 породица које су са месним властима закључиле колективни уговор о праву на обрађивање земље у текућој години. Међутим, убрзо им је „срески одбор саопштио да до 20. маја морају напустити Нову Пазову и отићи на своја стара земљишта“. Министарство колонизације ДФЈ интервенисало је код Министарства пољопривреде ДФЈ да се „ове породице до краја ове године задрже у садањем месту а по основу закљученог колективног уговора“.<sup>1925</sup>

Одлука НКОЈ о привременој забрани враћања колониста од 6. марта 1945. била је средином јуна исте године потврђена новом уредбом савезног Министарства унутрашњих послова, која је требало да остане на снази „до даље наредбе“, односно до усвајања најављеног *Закона о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и у Косовско-метохијској области*. Ове мере су, према речима Моше Пијаде, партијски и државни вођи били „принуђени“ да донесу, јер је у тим крајевима Југославије долазило до „немилих инцидентата [...] услед повратка многих колониста на насеља која су већ заузели сељаци домороци“.<sup>1926</sup> Наведена уредба савезног Министарства унутрашњих послова донесена је са циљем да привремено „замрзне“ питање српских колониста, па је истовремено, осим забране њиховог повратка, југословенским властима било изричито забрањено измештање „ни под каквим изговором“ оних колониста који су се већ вратили на своја имања и оних који у току рата нису ни напуштали своја огњишта. Сви колонисти који су желели да се трајно врате на своја имања, а који су се већ налазили на југу земље, требало је да се писменим путем обрате Обласном НОО у Призрену, односно Министарству пољопривреде Маке-

<sup>1921</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Среског народног одбора у Србици, Одсек унутрашњих послова, упућен Ревизиониј комисији за колонизацију у Пећи, 26. октобар 1945.

<sup>1922</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Јавном тужилаштву Србије, s. a.

<sup>1923</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Јавног тужилаштва ДФЈ упућен Министарству колонизације ДФЈ, 26. јун 1945; Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Јавном тужилаштву ДФЈ, 21. јул 1945.

<sup>1924</sup> АЈ, 97–5–48, Записник састављен 15. јануара 1946. у Министарству колонизације ФНРЈ.

<sup>1925</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Министарству пољопривреде ДФЈ, 17. мај 1945.

<sup>1926</sup> *Rad zakonodavnih odbora Predsedništva AVNOJ i PNS DFJ*, 219–220.

доније, док је за остале било предвиђено да се пријаве Министарству колонизације ДФЈ у Београду.<sup>1927</sup> Указујући на своје тешко материјално стање, колонисти су се жалили надлежним властима тражећи да њихове молбе у вези са наведеним проблемима буду ослобођене плаћања поштанске таксе,<sup>1928</sup> што је према *Уредби о плаћању поштанских такса* било предвиђено у случају поштанско-телеграфско-телефонских установа, војних власти, народноослободилачких одбора и Црвеног крста.<sup>1929</sup>

У складу са наведеном уредбом Министарства унутрашњих послова из средине јуна 1945, власти на Косову и Метохији током јула 1945. нису допуштале колонистима улазак на територију ове области. Почетком истог месеца, међутим, око 90 српских породица у Македонији већ се налазило на путу према Неродимском, Вучитрнском и Приштинском срезу. Како је пруга Скопље–Урошевац била у прекиду, одређени број лица из ове групе избеглица путовао је преко Куршумлије.<sup>1930</sup> Сретен Вукосављевић је 11. јула писао Влади Зечевићу да су наведе породице „великим делом [...] и биле приморане да пођу на пут, јер су Одбори из оних места, у којима су становале, гониле их да досадашња места свога становања што пре напусте“.<sup>1931</sup> Министарство унутрашњих послова ДФЈ је истог дана упутило допис Обласном НОО Косова и Метохије у којем је наведено да „педесет избегличких фамилија са железничке станице из Куршумлије и четрдесет из Скопља, које се претежно враћају као чиновничке породице или на сопствено земљиште, треба прихватити и сместити, јер су направиле покрет пре обнародовања забране о враћању“.<sup>1932</sup> Насупрот томе, наредног дана „милиција у Качанику је опет правила сметње и вратила три камиона избеглица“.<sup>1933</sup> Такође, Срески НОО у Куршумлији примио је телеграм од Среског НОО у Подујеву „са препоруком да се забрањује насељеницима са Косова и Метохије повратак“, уз напомену да ће „свака тако упућена породица бити враћена“.<sup>1934</sup> Забрана повратка за ове избеглице није била укинута ни у наредном периоду, па су оне биле смештене „по вагонима железничке станице“ у Скопљу.<sup>1935</sup> Питање њиховог будућег положаја могло је бити решено тек крајем лета, након доношења *Закона о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и у Косовско-метохијској области* од 3. августа 1945.

О одредбама овог Закона најпре је говорено на 19. и 20. седници Законодавног одбора АВНОЈ, одржаним 31. јула и 1. августа 1945. Разматрајући питање будућег положаја српских колониста са Косова и Метохије и из Македоније, Моша Пијаде говорио је да „сама природа ствари тражи да се то питање посебно реши“, односно на друкчије него осталим крајевима Југославије. Према његовом мишљењу, колонисти „који су стварно тамо насељевани из политичких рачуна некадашњих режима [...] за то лично нису нимало криви, јер су [били] сељачка сиротиња која је тражила земљу“. Ипак, није било сумње да „овај закон, у крајњим границама могућности, хоће да исправи оно што се данас сматра да је било учињено неправедно према народу“.<sup>1936</sup>

У дискусијама на наведеним седницама Законодавног одбора АВНОЈ током јула и августа 1945. суштинско питање у вези са аграрним односима на Косову и Метохији било је

<sup>1927</sup> „Саопштење Савезног Министарства унутрашњих послова о враћању колониста у Македонији, Косово и Метохију“, *Јединство*, бр. 11, 7. јул 1945, 2.

<sup>1928</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Одсека Министарства колонизације за Косово и Метохију упућен Министарству колонизације, 12. јул 1945.

<sup>1929</sup> *Службени лист ДФЈ*, 24/1945.

<sup>1930</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Министарству трговине и снабдевања ДФЈ, 6. јул 1945.

<sup>1931</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Министарству унутрашњих послова ДФЈ, 11. јул 1945.

<sup>1932</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Министарства унутрашњих послова ДФЈ упућен Обласном НОО Косова и Метохије, 11. јул 1945.

<sup>1933</sup> АЈ, 97–3–33, Телеграм упућен Министарству колонизације ДФЈ, 13. јул 1945.

<sup>1934</sup> АЈ, 50–35–73, Допис Среског НОО у Куршумлији, с. а.

<sup>1935</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Председништву Министарског савета ДФЈ, 21. јул 1945.

<sup>1936</sup> *Rad zakonodavnih odbora Predsedništva AVNOJ i PNS DFJ*, 218.

везано за решавање имовинско-правног положаја бивших насељеника, односно за потраживања албанских аграрних интересената међу којима су се у првом реду налазили они којима је земља одузета током међуратног периода. С друге стране, на тлу Македоније аграрне власти нису разматрале питање повратка Албанаца на качачка и друга одузета или напуштена имања, већ је ову земљу требало доделити македонским аграрним интересентима. Исто је требало учинити и са поседима бивших колониста који су избегли у току рата, уз повратак македонских избеглица „на она земљишта која су морали да напусте под терором Шиптара“.<sup>1937</sup>

Позивајући да се о предложеном *Закону о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и у Косовско-метохијској области* расправља „без анимозности према људима који нису нимало криви за оно што је рђаво учињено“, савезно Министарство колонизације указивало је на „непријатељства према колонистима“ испољена од стране македонских власти и сâмог македонског становништва у току пролећа и лета 1945.<sup>1938</sup> О томе је, мада накратко, писала и југословенска штампа, указујући на случај оружаног напада на две српске насељеничке породице у селу Горње Лисичје недалеко од Скопља.<sup>1939</sup>

Сретен Вукосављевић уверавао је државно руководство да међуратна колонизација на простору јужно од Качаника није вршена „на штету Македонаца, а на корист некога ко није из Македоније“, те да „тамо Србијанаца [има] најмање, а стално се говорило против Србијанаца“. Према његовим речима, у периоду до априла 1941. колонисти су углавном населили села „у којима су живели Турци“, а тек „једним мањим делом насељеници наше крви или Албанци, који су се отселили“. Веровао је да „изгоњење тих колониста неће нимало практично изменити нестацицу земље у Македонији“, и да „према томе ово питање има више принципијелан односно политички значај“. Посебно је истицао да „није у питању материјална добит, него морални осећај народних маса, да људи који су земљу добили за ратне заслуге не схвате то као попуштање, слабост и колебљивост државне власти у основним питањима народног поноса“. Отуда ни деловање КПЈ у духу „исправљања неправди“ учињених у међуратном периоду није смело водити усвајању политике „која води рачуна о политичким потребама само једног времена“, већ је, према речима Сретена Вукосављевића, требало „исправити неправде, али при том не учинити нешто ново што не би било право“.<sup>1940</sup>

Према одредбама *Закона о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и у Косовско-метохијској области*, предуслови за губитак права на земљу у овим крајевима Југославије били су готово истоветни. Најпре је предвиђено да колонистима и месним корисницима аграрне реформе извршене пре 6. априла 1941. буде укинута право на поседовање додељене земље уколико је она претходно припадала другом лицу, односно „приватном власнику“. Притом је под овим појмом законодавац подразумевао „сваког земљорадника који је радио своју земљу, без обзира да ли је на њу имао или није имао тапију, или је на њој радио као чифчија или стални закупац“. Наведено је требало учинити и са земљом која „није била предмет аграрне реформе извршене пре 6. априла 1941. године“.<sup>1941</sup> У даљем тексту овог Закона стајало је да ће земља бити одузета од колониста уколико су њени претходни власници били „политички емигранти“ („Шиптари и Македонци“) или уколико су на њој током међуратног периода живеле и радиле чифчије а не сами колонисти. Такође, земљу је требало одузети свим жандармима, финансијским чиновницима и другим лицима која су „земљу добила као награду за услуге ненародним режимима“. Исто је било предвиђено у случају колониста и аграрних интересената „који добијену земљу од сеоске утрине или запуштене беговске земље без оправданог разлога нису претворили у

<sup>1937</sup> *Isto*, 227.

<sup>1938</sup> *Isto*, 220–221.

<sup>1939</sup> „Македонски народ води непомирљиву борбу против изазивача мржње Македонаца према Србима“, *Борба*, бр. 145, 17. јун 1945, 2.

<sup>1940</sup> *Rad zakonodavnih odbora Predsedništva AVNOJ i PNS DFJ*, 220–221, 223.

<sup>1941</sup> *Службени лист ДФЈ*, 56/1945.

њиве или ако је за колонизацију била узета утрина која је селима била неопходно потребна“. Осим тога, истим Законом укинута су „сви феудални и полуфеудални закупи“, а земља је додељена чифчијама, наполичарима и закупцима који су на њој радили у протеклих 10 година или дуже.<sup>1942</sup>

Различитост у третирању питања спорних земљишних поседа на Косову и Метохији и у Македонији огледала се у односу према колонистима којима је овим Законом земља била одузета. На простору Косова и Метохије предвиђено је да колонисти земљорадници који нису били „слуге режима“ добију „накнаду у земљи на другом месту у истој области“, одузетој од жандарма, финансијских чиновника и рентијера. Тек уколико наведено „не буде могуће“, како је стајало у Закону, колонисте је требало населити „изван ове области“. У Македонији, међутим, овај вид унутрашње колонизације није био предвиђен Законом, већ је требало да сви колонисти лишени земљишног поседа добију накнаду у земљи изван ове федералне јединице.<sup>1943</sup> Наведено је стајало у сагласју са ставовима руководства КПЈ, према којима међуратна колонизација у Македонији „по правилу није извођена из економског или социјалних разлога, него из политичко-стратешких“. Осим тога, партијски вођи истицали су да је површина поседа додељивана српским колонистима на овом простору била „много већа него што износи површина просечног газдинства“.<sup>1944</sup>

Разматрајући питање колониста избеглих из западне и северозападне Македоније који су у међуратном периоду населили „опустела села – турска села, села Муслимана словенске крви, села арнаутска“, Сретен Вукосављевић говорио је како „нема разлога оправданог ни политички ни економски, да се ти колонисти не врате на своја имања“, будући да су они „на тим имањима живели више од 20 година, својим трудом их освојили, сродили се са земљом и са народом“. Имајући, међутим, у виду да је „Македонија [...] земља аграрно пренасељена“, настојао је да умањи „што је највише било могуће“ број колониста којима је требало издати решење за повраћај имовине. Тако према његовој процени број повратничких породица у овом делу Македоније није могао бити „никако ни хиљаду“.<sup>1945</sup>

У тексту *Закона о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и у Косовско-метохијској области* од 3. августа 1945. назначено је да ће мешовите ревизионе комисије, састављене од представника савезног Министарства колонизације и Министарства пољопривреде Македоније, донети решење у свим случајевима спорног земљишта „најдаље до 1. септембра 1945. године“.<sup>1946</sup> Сретен Вукосављевић, међутим, сматрао је да се рад мешовитих ревизионих комисија „не може свршити у законом одређеном року“. Према његовим речима, посао у вези са доношењем „решења о томе који колонисти могу бити враћени на своја имања а који не могу“ био је „врло сложен“, будући да се „у највећем броју случајева“ морао обављати „за сваког колонисту посебно“. Истовремено је требало „наћи начина како да се сместе ранији колонисти које је окупациона власт била довела на та имања“. Отуда је савезно Министарство колонизације упутило допис Законодавном одбору Привремене народне скупштине у којем је назначено да би наведени рок „требало продужити“, или „још боље рок уопште укинута“. Изнад свега, Сретен Вукосављевић истакао је како се „са Законом [...] иначе закаснило“.<sup>1947</sup>

Услед овог закашњења већина повратничких породица на Косову и Метохији је прву половину 1945. провела без крова над главом. Према истраживањима Николе Гаћеше, насељеници су до априла 1941. изградили 9.214 кућа,<sup>1948</sup> али су оне на крају Другог светског рата углавном биле разорене или су се у њих настаниле албанске породице. Решења о обнови

<sup>1942</sup> Исто.

<sup>1943</sup> Исто.

<sup>1944</sup> АЈ, 50–89–188, Карактеристични моменти колонизације Македоније за поједине срезове и области, 31. децембар 1945.

<sup>1945</sup> АЈ, 97–3–33, Предлог о збрињавању колониста који су били насељени у Македонији.

<sup>1946</sup> *Службени лист ДФЈ*, 56/1945.

<sup>1947</sup> АЈ, 97–1–9, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен председнику Законодавног одбора Привремене Народне скупштине, 22. август 1945.

<sup>1948</sup> Gaćeša, *n. d.*, 162.

насељеничких домаћинстава месне власти нису издавале зато што се до доношења *Закона о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и у Косовско-метохијској области* није ни знало којим ће колонистима бити враћена имовина. Тек средином 1945. покренута је шира „кампања за обнову и изградњу насељеничких кућа“, пре свега у селима Метохије. Призренско „Јединство“ писало је да су грађевинско-техничка повереништва у среским одборима добила новац из кредита Министарства финансија Србије којим је требало обезбедити материјал за обнову и изградњу, те да „Шиптари братски помажу насељенике“ и „свесрдно излазе у помоћ“. Тако је до краја новембра у Источком срезу обновљено 155 насељеничких кућа.<sup>1949</sup> У истом духу „Борба“ је истицала како је „значајно [...] за братство и јединство народа ове области да су Шиптари тражили подизање порушених насељеничких домова, док су Срби и Црногорци захтевали доношење закона којим ће се доделити земља како сваком Србину и Црногорцу, тако и сваком Шиптару који хоће да је обрађује“.<sup>1950</sup>

Наведена сарадња између српских повратника и албанског становништва остварена је једино у Источком срезу, где су поједина „арбанашка села [...] помогла да се [колонисти] настане и започну радове“.<sup>1951</sup> У службеној документацији надлежних органа власти стајало је да су у осталим крајевима Косова и Метохије све куће „оправљене [...] од стране самих власника, уз припомоћ народних власти“, те да се Министарство грађевина ДФЈ овом питању посветило тек почетком новембра 1945. У првом реду тежило се поправци мање или више оштећених кућа, док за изградњу нових није било довољно средстава. Према једном извештају Повереништва савезног Министарства колонизације у Пећи, новоизграђене куће већином су биле „од непечене цигле – ћерпича, а има изванредан број кућа плетара“.<sup>1952</sup> До краја 1945. у Ђаковичком срезу укупно је саграђено 59 насељеничких кућа, мада су оне до марта наредне године остале непокривене. Истовремено су у овом срезу још 52 насељеничке породице чекале на довршење радова на њиховим кућама.<sup>1953</sup>

До краја октобра 1945. у Дреничком срезу није саграђена нити обновљена ни једна насељеничка кућа. У једном извештају Среског НОО у Србици наведено је да су насељеници по повратку својим кућама „само [...] зазидали прозоре [...] јер уопште нису добивали никакву помоћ у погледу обнове“.<sup>1954</sup> Представници повратничких породица говорили су како су „нетачне [...] вести да Шиптари на Косову и Метохији помажу насељенике у исхрани, у подизању кућа и у обнови уопште“. Према сведочењу делегата бивших колониста из истог среза, „срески одбори дају им [повратницима – Д. Б.] по 500 грама кукуруза на главу и то је све, тако да ти људи са својим породицама преживљавају најтеже дане. Многе су породице заједно са децом смештене по појатама, кошарама, а многе проводе и дан и ноћ заједно са децом, под ведрим небом.“<sup>1955</sup> Забележено је, такође, да у Ђаковичком срезу надлежне власти током зиме 1945/1946. нису издвајале никаква средства за помоћ колонистима у обезбеђивању основних намирница. У писмима упућеним савезном Министарству колонизације повратници су наводили како „храну од сада можемо набављати само из задружних магацина за новац иако ми ни пребијене паре немамо“.<sup>1956</sup>

<sup>1949</sup> Б. М., „Кампања за обнову и изградњу насељеничких кућа у Истоку“, *Јединство*, бр. 19, 2. новембар 1945, стр. 6; Б. М., „Плод братске сарадње. Заједничким радом Срба и Шиптара у срезу источком обновљено је 155 кућа“, *Јединство*, бр. 23, 8. децембар 1945, стр. 6.

<sup>1950</sup> „На обласној скупштини народа Косова и Метохије манифестовало се братство и јединство Шиптара, Срба и Црногораца“, *Борба*, бр. 169, 14. јул 1945, 2.

<sup>1951</sup> АЈ, 97–5–48, Образложење Уредбе о повратку насељеника на Косово и Метохију, 2.

<sup>1952</sup> АЈ, 97–5–48, Извештај Повереништва Министарства колонизације ДФЈ, 8. новембар 1945, 1.

<sup>1953</sup> АЈ, 41–21–43, Допис Среског народног обора у Ђаковици упућен Комисији за привредну обнову земље, 20. фебруар 1946, 1.

<sup>1954</sup> АЈ, 97–5–48, Извештај Среског народног одбора у Србици упућен Ревизионој комисији за колонизацију, 26. октобар 1945.

<sup>1955</sup> АЈ, 97–5–48. Изјава делегата насељеника среза Дреничког дата Министарству колонизације ДФЈ, 17. август 1945.

<sup>1956</sup> АЈ, 97–5–48, Изјава Сава Ковачевића дата Министарству колонизације ДФЈ, 14. јануар 1946.

Колонисти су истицали да су срески и месни одбори састављени „од Шиптара, чија је ранија служба окупатору, Немцима и Италијанима, добро позната“, и чија браћа и очеви одржавају тесне везе са балистима – „дању врше функције власти, а ноћу се састају са одметницима“. Такође, указивано је на то да колонистима насељеним „на утринама и крчевинама, па у многим случајевима и онима који су куповином долазили до имања, Шиптарске власти не допуштају повратак на имања, а још мање какав део жетвеног приноса и ако су их Шиптари отерали са имања 1941. год. а неке и доцније са засејаних и потпуно обрађених земљишта“. Наглашено је да поједини Албанци у апарату власти „неким насељеницима прете смрћу“ и „врше ноћне нападе“, а забележено је и неколико случајева рушења насељеничких кућа и отимања дрвне грађе намењене за обнову. У вези с тим, представници бивших насељеника из Дреничког среза упутили су молбу савезном Министарству колонизације да им се „што је могуће пре даде помоћ у житу, обући и оделу“ и да се „што пре упути комисија“ за решавање наведених проблема. У противном, предложили су да им се „даде земља у другој покрајини (Војводина) где би бар остатак свог живота провели у миру“ без бојазни да им „Шиптари одузму голи живот“.<sup>1957</sup> Није познато какав став је у вези са наведеним проблемом заузела Комисија за насељенике, формирана на Обласној народној скупштини Косова и Метохије 10. јула 1945, коју су чинили Фадиљ Хоџа, Зећирија Реџа, Џавид Нимани, Мухарем Вата, Ферод Перили, Милутин Павличић и Вукота Мирјачић.<sup>1958</sup>

Табела бр. 23: Преглед броја обновљених насељеничких кућа на Косову и Метохији до почетка новембра 1945.<sup>1959</sup>

срез	број кућа порушених у рату	број кућа тешко оштећених у рату	број кућа у изградњи	број кућа обновљених до новембра 1945.
Пећки	1.103	206	250–300	3
Ђаковички	1.280	55	100–150	
Источки	1.182	116	100	
Дренички	917	30	нема података	нема података

Усвајањем Закона о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и у Косовско-метохијској области од 3. августа 1945. питање уређења аграрних односа на југу заједничке државе није могло бити коначно решено, будући да још увек није постојао један свеобухватни аграрни закон за целокупну територију ДФЈ. Предуслов за израду таквог закона, према речима Моше Пијаде, било је успостављање контроле над читавом територијом земље.<sup>1960</sup> Након тромесечног рада законодавних органа, Закон о аграрној реформи и колонизацији усвојен је 23. августа 1945. Током дискусије у Привременој народној скупштини ДФЈ о предлогу овог Закона није било посебно говорено о проблему расподеле земљишног фонда на југословенском југу. Једино је Душан Мугоша у свом кратком излагању подсетио како је аграрна политика Краљевине Југославије „најгоре [...] погађала сиромашне и средње сељаке и то у првом реду Шиптаре“. Истовремено је изразио уверење да ће применом Закона о аграрној реформи и колонизацији земљу добити „у првом реду шиптарска сиротиња“, уз назнаку да ће бити толико земље „да се унеколико задовоље и насељеничке масе“.<sup>1961</sup>

Чланом 34 овог Закона означене су ништавним и непостојећим „све одлуке и мере окупатора и домаћих власти у служби окупатора, донете за време окупације у циљу промена у земљишном поседу или у циљу измене односа између власника и чивчија“.<sup>1962</sup> Наведено,

<sup>1957</sup> АЈ, 97–5–48. Изјава делегата насељеника среза Дреничког дата Министарству колонизације ДФЈ, 17. август 1945.

<sup>1958</sup> *Narodni odbor AKMO*, 50.

<sup>1959</sup> АЈ, 97–5–48, Извештај Повереништва Министарства колонизације ДФЈ, 8. новембар 1945, 1.

<sup>1960</sup> *Треће заседање АВНОЈ, заседање ПНС*, 204.

<sup>1961</sup> *Исто*, 222.

<sup>1962</sup> *Службени лист ДФЈ*, 64/1945; 97–2–16, Закон о аграрној реформи и колонизацији.

међутим, није подразумевало повратак свих српских колониста, већ је решење по питању њиховог будућег положаја требало да донесу мешовите ревизионе комисије. У циљу „спровођења у живот Закона о аграрној реформи и колонизацији“ формиран је 29. августа Аграрни савет ДФЈ, који су сачињавали савезни министри колонизације и пољопривреде, потом председник Државне пољопривредне комисије и „друга лица која именује Председник савезне владе“. Ово тело требало је да „руководи, у сагласности са Привредним саветом, спровођењем аграрне реформе и колонизације“ и да „координира рад при доношењу земаљских закона и уредаба о спровођењу аграрне реформе и колонизације“.<sup>1963</sup> Према истраживањима Момчила Исића, Аграрни савет ДФЈ формиран је понајвише да би се савезно Министарство колонизације „ставило под контролу“. У истом циљу је Аграрни савет ДФЈ на својој седници од 7. и 8. септембра 1945. донео одлуку о образовању Главне комисије за насељавање бораца у Војводини.<sup>1964</sup>

Крајем августа 1945. Министарство колонизације ДФЈ издало је овлашћење Тодору Михаиловићу да у складу са новим упутствима организује рад ревизионих комисија на Косову и Метохији и у Македонији.<sup>1965</sup> Говорећи о предстојећим задацима и методама рада ових комисија на југословенском југу, Сретен Вукосављевић је на седницама Аграрног савета ДФЈ подсећао да се „сва земља која је колонистима била додељена до 6. априла 1941. године“ мора сматрати „начелно да је њихова“. Према његовим речима, задатак ревизионих комисија био је „проучавање целокупног питања имања колониста и аграрних интересената“ из периода пре Априлског рата.<sup>1966</sup> Оне су имале право „да на основу Закона о ревизији одлуче којима ће се колонистима одузети додељена им земља“, али су ове одлуке постајале „дефинитивне тек у сагласности са Аграрним саветом“. Поседовно право над раније добијеним или купљеним земљиштем могло је бити потврђено „доказом о плаћеној порези“, односно „било којим другим макар споредним писменим актом из времена пре 1941. године“. У писму које је Сретен Вукосављевић почетком септембра 1945. доставио Аграрном савету ДФЈ наведено је, такође, како колониста или месни корисник аграрне реформе „који је добио недовољно земље, кога његова земља не може да исхрани, те је ради тога постао жандар или финансијски стражар, не губи право на добивену земљу, ако против њега нема конкретних оптужби“.<sup>1967</sup> Аграрни интересенти незадовољни радом ревизионих комисија имали су, према одлуци Јавног тужилаштва ДФЈ, право на жалбу коју је требало упутити савезном Министарству колонизације или Аграрном савету ДФЈ.<sup>1968</sup>

Мада је *Закона о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и у Косовско-метохијској области* од 3. августа 1945. било предвиђено да питање аграрних односа на југу државе буде решено до 1. септембра 1945, на Косову и Метохији је Мешовита ревизиона комисија формирана тек 15. септембра. Девет дана касније, на састанку у Призрену, унутар ове Комисије образоване су три секције, односно комисије, састављене од по једног представника Министарства колонизације ДФЈ, Министарства аграрне реформе и колонизације Србије и Обласног НОО Косова и Метохије. Свакој комисији придодат је у надлежност одређени број срезова у Метохији, те су оне свој рад на терену започеле почетком октобра исте године.<sup>1969</sup> Представници Обласног НОО Косова и Метохије у овим комисијама били су Милутин Павловић, Цавид Нимани и Благоје Милићевић.<sup>1970</sup>

<sup>1963</sup> Службени лист ДФЈ, 67/1945.

<sup>1964</sup> Момчило Исић, *С народом, за народ, о народу. Сретен Вукосављевић (1881–1960)*, (Београд: ИНИС, 2012), 250.

<sup>1965</sup> АЈ, 97–5–48, Писмо Сретена Вукосављевића упућено Тодору Михаиловићу, 29. август 1945.

<sup>1966</sup> АЈ, 97–1–1, Упутство за рад мешовитих комисија у Македонији по Закону о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима од 3. августа 1945, 1.

<sup>1967</sup> АЈ, 97–1–1, Упутства комисијама које по Закону о ревизији додељивања земље колонистима имају да раде у Македонији, 1–2.

<sup>1968</sup> АЈ, 97–1–9, Допис Јавног тужилаштва ДФЈ упућен Председништву Привремене народне скупштине, 2. новембар 1945.

<sup>1969</sup> АЈ, 97–2–21, Министарство колонизације, 2; АЈ, 97–1–9, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Аграрном савету, 11. октобар 1945; АЈ, 97–5–48, Допис Аграрног одељења Министарства колонизације ДФЈ

Већ у току припрема за утврђивање „материјалне истине“, у октобру 1945, поново су се јавиле несугласице између савезног Министарства колонизације и обласних власти у Призрену по питању повратка избеглица које су се привремено настаниле у Војводини. Косовскометохијско обласно руководство сматрало је да овим колонистима треба обезбедити земљу у Војводини, а њихова имања на Косову и Метохији „разделити“ аграрним интересентима у овој области. Земљу је, такође, требало одузети свим осталим колонистима који се до 5. новембра 1945. не буду пријавили надлежним органима власти. Наведено гледиште није се, према речима Сретена Вукосављевића, заснивало „ни на једном законском пропису“.<sup>1971</sup> Истог мишљења био је Моша Пијаде, председник Аграрног света ДФЈ, који је у допису упућеном Комисији за ревизију при Обласном НОО Косова и Метохије навео да се решења о земљишним поседима морају „доносити за сваки случај према Закону независно од тога да ли је колониста присутан или ће доћи после повољног решења и без обзира да ли се колониста пријавио или није са својим захтевом“.<sup>1972</sup>

Према процени Главног одбора друштва Црвеног крста, током јесени 1945. у избеглиштву се налазила 171 породица из „Старе Србије“ и Македоније.<sup>1973</sup> Насупрот томе, документи савезног Министарства колонизације сведоче о томе да се око 1.000 породица избеглих са овог подручја налазило у Војводини где су се „самовољно колонизирале од ослобођења и раније“. Оне су се већином настаниле на напуштеној земљи, односно „на имања која долазе у обзир да се према општем плану о колонизацији населе са редовним колонистима“.<sup>1974</sup> Како су обласне власти у Призрену упорно одбијале да одобре њихов повратак до окончања рада ревизионих комисија, Министарство колонизације ДФЈ је средином септембра 1945, „послије дугог натезања“, издало наређење да се ова избегла лица „имају разместити у она села где се колонизирају сељаци из њихових срезова, тј. из срезова у којима су они живјели прије него су се колонизирали у Македонији, односно Космету“.<sup>1975</sup> Савезни министар колонизације писао је 17. септембра Главној комисији за насељавање бораца у Војводини како избеглице треба „оставити или преселити у куће које неће бити заузете од нових колониста“. Уколико, међутим, таквих кућа не буде било у одређеном селу, „колонисте са југа“ требало је „сместити у најближе село које неће бити колонизирано“.<sup>1976</sup>

Нешто другачији став имало је Министарство аграрне реформе и колонизације Србије, које је сматрало да све избеглице из ове категорије „треба смјестити заједно у неко одређено село“, где би дочекали решење о свом будућем положају. Војо Лековић, члан Контролне комисије при Председништву Владе ФНРЈ, забележио је средином јануара 1946. како савезно Министарство колонизације „по свему судећи, [...] ову ствар намерно одуговлачи и настоји да што већи број ових колониста поново врати на Космет“. Према његовом мишљењу, у истом циљу није решавано ни питање избеглих колониста из Македоније.<sup>1977</sup>

Став самих избеглица о њиховом будућем положају није био јединствен. На конференцији одржаној 28. октобра 1945. у Зајечару представници 200 породица са 1.140 чланова, избеглих из јужних крајева земље усвојили су Резолуцију у којој су исказали жељу да се вра-

---

упућен Министарству социјалне политике ДФЈ, 2. октобар 1945; АЈ, 97–31–312, Извештај комисије за испитивање пропуста у раду I Мешовите Комисије за Космет, 1.

<sup>1970</sup> АЈ, 97–5–48, Телеграм Обласног НОО Косова и Метохије упућен Министарству колонизације ДФЈ, 6. септембар 1945.

<sup>1971</sup> АЈ, 97–1–9, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен мешовитој комисији на Косову и Метохији, 9. новембар 1945.

<sup>1972</sup> АЈ, 97–1–9, Допис Аграрног савета ДФЈ упућена Обласној ревизиониј комисији, 15. новембар 1945.

<sup>1973</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Председништва Министарског савета ДФЈ упућен Министарству колонизације ДФЈ, 16. октобар 1945.

<sup>1974</sup> АЈ, 97–2–21, Министарство колонизације, 2.

<sup>1975</sup> АЈ, 97–2–21, Извештај Контролне комисије при Претседништву владе ФНРЈ, 18. јануар 1946.

<sup>1976</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Главној комисији за насељавање бораца у Војводини, 17. септембар 1945.

<sup>1977</sup> АЈ, 97–2–21, Извештај Контролне комисије при Претседништву владе ФНРЈ, 18. јануар 1946.



те „на своју имовину“.<sup>1978</sup> С друге стране, породице колониста привремено настањених у Војводини углавном су настојале да трајно остану у овој покрајини. До средине децембра 1945. Министарство колонизације ДФЈ је у вези с тим примило 224 молбе колониста са Косова и Метохије и из Македоније.<sup>1979</sup> Услед снажног притиска Албанаца, жељу за пресељењем у Војводину имао је и одређени број српских колониста који су се у току 1945. вратили у области на југу државе. Забележено је како су „честе делегације“ са Косова и Метохије и из Македоније говориле „да се ни под којим условима не желе више враћати натраг [...] без обзира како се донесе решење о земљи коју су они добили ранијом аграрном реформом и колонизацијом“.<sup>1980</sup> До краја октобра исте године 164 породице из Македоније затражиле су да се преселе у Војводину.<sup>1981</sup> Мањи број колониста из јужних крајева земље настојао је да се врати у сиромашне области из којих су колонизовани, пре свега у Црну Гору, Босну и Херцеговину и Лику, што је, према оцени Антона Кржишника, савезног министра социјалне политике, био „одраз крајње нужде“ узроковане тешким материјалним положајем ових лица.<sup>1982</sup>

За трајно иселење повратника, бивших колониста, понајвише је било заинтересовано обласно руководство на Косову и Метохији. Почетком новембра 1945. власти су у Ђаковичком срезу саставиле списак бивших колониста у којем је наведено „ко жели да остане на старом земљишту а ко жели да се пресели у Војводину“. Став савезног Министарства колонизације био је да „овакво плебисцитарно изјашњавање насељеника“ стоји у супротности са *Закона о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и у Косовско-метохијској области* од 3. августа 1945, те да оно „не сме утицати на одлуке мешовитих [ревизионих] комисија“.<sup>1983</sup>

По питању земљишног фонда који је требало обезбедити за „раније колонисте из Македоније и Косова и Метохије, који буду изгубили земљу по Закону о ревизији“, Аграрни савет ДФЈ је на седници одржаној 7. и 8. септембра 1945. донео одлуку да се „резервише до 50.000 кат.[астарских] јутара из земљишта предвиђена за државна пољопривредна добра“ у Војводини.<sup>1984</sup> Насупрот мишљењу Сретена Вукосављевића да је „ова квота [...] мала и да је треба повећати“,<sup>1985</sup> у пролеће 1946. Комисија за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ одлучила је да се „површина од 50.000 кј. подели тако да за раније колонисте са Косова и Македоније остане 30.000 кј., а да са осталих 20.000 кј. употреби за насељавање наших иселењеника – повратника који су по занимању земљорадници“.<sup>1986</sup>

Средином октобра 1945. савезно Министарство колонизације одредило је да први „контингент“ косовско-метохијских колониста које је требало населити у Војводини може бројати највише 150 породица.<sup>1987</sup> До 22. октобра исте године на север је преко Скопља било упућено 47 породица.<sup>1988</sup> Пољопривредно одељење Обласног НОО Косова и Метохије сматрало је да „услед недостатка земље“ из ове области треба додатно иселити око 5.000 породи-

<sup>1978</sup> АЈ, 97–5–48, Резолуција усвојена на конференцији избеглица из Македоније и са Косова и Метохије, 28. октобар 1945.

<sup>1979</sup> АЈ, 97–39–390, Главна комисија за насељавање бораца у Војводини.

<sup>1980</sup> АЈ, 97–2–21, Министарство колонизације, 2.

<sup>1981</sup> АЈ, 97–28–281, Македонске молбе, I партија.

<sup>1982</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Министарства социјалне политике ДФЈ упућен Министарству колонизације ДФЈ, 21. октобар 1945, 3.

<sup>1983</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Председништву Владе федералне Србије, 16. новембар 1945.

<sup>1984</sup> АЈ, 97–1–2, Записник са седнице Аграрног савета од 7. и 8. септембра 1945, 2.

<sup>1985</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Министарству пољопривреде ДФЈ, 19. новембар 1945.

<sup>1986</sup> АЈ, 97–12–79, Извештај о раду на аграрној реформи и колонизацији у току 1946, 1.

<sup>1987</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Комисији за ревизију насељеничких имања, 31. октобар 1945; Телеграм Министарства колонизације ДФЈ упућен Комисији за ревизију колонистичких односа, 22. октобар 1945.

<sup>1988</sup> АЈ, 97–5–48, Допис обласног НОО Косова и Метохије упућен Министарству колонизације ДФЈ, 30. август 1945.

ца.<sup>1989</sup> У истом смислу је обласно руководство више пута интервенисало код надлежних савезних органа, али је Министарство колонизације ДФЈ било изричито у ставу да се „преко одређене квоте не сме [...] упућивати у Војводину“.<sup>1990</sup>

Знатно више је у Војводини било косовско-метохијских избеглица који су у службеној документацији означени као „аутоколонисти“. Документи Контролне комисије говоре да је током зиме 1945/1946. у овој покрајини било преко 2.000 породица „аутоколониста“, „расутих по свим селима широм Војводине у кућама које по плану припадају колонистима“. Мада је оцењено да „аутоколонисти представљају највећу тешкоћу за правилну колонизацију“, те да ово питање треба што пре решити, њихов будући положај је до краја 1945. остао сасвим неизванстан, између званичне забране повратка у ранија места пребивалишта и притиска месних власти да напусте заузета имања. Сретен Вукосављевић писао је средином јануара 1946. Главној комисији за насељавање бораца у Војводини како се „насељеници са Косова и Метохије и Македоније [...] свакодневно жале на сметње, које им се чине од стране извесних органа власти“. Насељеници из Лазарева и осталих села у Петровградском срезу говорили су „да им се наређује да у најкраћем року напусте своја привремена пребивалишта, да им се онемогућава упослење од стране Управе Народних Добара, где су дуже време радили као сезонски радници [...], да им се не допушта коришћење права осталих житеља, да из народних магацина добијају намирнице по максимираној цени [...], да им се одузимају, поред датих или постелних ствари и намештаја и оне ствари, које су собом донели у Војводину итд“. Савезни министар колонизације више пута је упућивао молбу Главној комисији за насељавање бораца у Војводини „да се овим људима изађе у сусрет“, односно да им се омогући „привремено упослење“ и снабдевање животним намирницама.<sup>1991</sup>

У једном извештају Контролне комисије из јануара 1946. наведено је како се „питање колониста са Космета већ [...] мјесецима рјешава, али ствар стоји на мртвој тачци“.<sup>1992</sup> До средине новембра 1945, одлуком Ревизионе комисије на Косову и Метохији, раније додељену земљу изгубило је 87 породица које су се у том тренутку налазиле у Бачкој, у местима Стари Сивац и Нови Сивац. Сретен Вукосављевић писао је савезном Министарству пољопривреде како за ове колонисте треба издвојити 1.000 катастарских јутара земље из фонда за колонизацију, и населити их у наведеним селима или недалеко од њих.<sup>1993</sup> Крајем новембра 1945. Министарство пољопривреде ДФЈ дало је овлашћење Главној пољопривредној комисији у Новом Саду да „одреди место и површине где ће се ове породице сместити“,<sup>1994</sup> али питање њиховог трајног смештаја до краја године није било коначно решено услед општег става да се „молбе самовољних колониста доцније решавају од молби са подручја појединих федералних јединица“.<sup>1995</sup>

У нешто повољнијем положају налазило се 120 породица, придошлих са Косова и Метохије, које су се привремено настаниле у Сурчину. Након разговора са делегацијом избеглица, Васа Чубриловић писао је средином септембра 1945. Главној пољопривредној комисији за Војводину како треба „изаћи у сусрет“ овим лицима у смислу изузимања од наплате кирија за зграде у којима су били смештени, као и приликом одређивање процента под којим ће им се доделити државна земља на коришћење, будући да би „процент од 50% ипак био

<sup>1989</sup> АЈ, 97–5–48, Допис обласног НОО Косова и Метохије упућен Министарству колонизације ДФЈ, 30. август 1945.

<sup>1990</sup> АЈ, 97–5–48, Телеграм Министарства колонизације ДФЈ упућен Годору Михаиловићу, 22. октобар 1945.

<sup>1991</sup> АЈ, 97–2–21, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Главној комисији за насељавање бораца у Војводини, 19. јануар 1946.

<sup>1992</sup> АЈ, 97–2–21, Извештај Контролне комисије при Претседништву владе ФНРЈ, 18. јануар 1946.

<sup>1993</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Министарству пољопривреде ДФЈ, 19. новембар 1945; Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Министарству пољопривреде ДФЈ, 23. новембар 1945.

<sup>1994</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Министарства пољопривреде ДФЈ упућен Министарству колонизације ДФЈ, 27. новембар 1945.

<sup>1995</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Главне комисије за насељавање бораца у Војводини упућен Министарству колонизације ДФЈ, 29. октобар 1945.

превисок“. Такође, савезни министар пољопривреде навео је како треба „проучити могућност кредитирања семена [...] до прве жетве“.<sup>1996</sup>

Према *Уредби о реду првенства у додељивању земље* коју је 2. септембра 1945. Аграрни савет ДФЈ усвојио на основу чл. 16. *Закона о аграрној реформи и колонизацији*, најпре је требало решити питање аграрних интересената из редова ЈА, односно бивших партизана и бораца НОВЈ. Потом је требало разматрати молбе породица и сирочади „изгинулих бораца из претходних ратова (1912–1918. и април 1941. године)“, жртва и породица жртва „фашистичког терора“ и инвалида из наведених ратова.<sup>1997</sup> На Косову у Метохији број пријављених породица заинтересованих за премештај у Војводину премашио је очекивања југословенских власти. Већ до почетка новембра 1945. у вези с тим пристигло је 185 молби, док је планом колонизације било предвиђено да се у првом таласу у село Плочица, недалеко од Ковина, пресели свега 100 породица.<sup>1998</sup> Насупрот томе, у Македонији је до краја октобра 1945. било примљено нешто мање од 500 молби, што је чинило тек четвртину од укупног броја македонских „борачких породица“ које је требало населити у Банату.<sup>1999</sup> Укупно је у јужни Банат требало преселити 6.000 породица са територије федералне Србије јужно од Саве и Дунава и 2.000 породица из Македоније.<sup>2000</sup> До краја године из централних и јужних делова федералне Србије иселило се 768, а из Македоније 251 породица.<sup>2001</sup> Према сачуваним документима надлежних државних установа, током читаве 1945. међу аграрним интересентима из ових крајева није било ниједног припадника албанске мањине.

На Косову и Метохији процес ревизије аграрних односа започет је знатно пре усвајања наведених закона и уредби. Већ у току зиме и пролећа 1945. формиран су тзв. сиротињски комитети, као „извршиоци народне воље“,<sup>2002</sup> чији је задатак био да „прикупе податке и предлажу НОО-има којем треба дати земљу“.<sup>2003</sup> Њихов рад није био одређен законским прописима већ су упутства добијали од обласног партијског руководства.<sup>2004</sup> Према речима Ђока Пајковића, ови комитети „нису успели у току времена да се активизирају“. Други „врло озбиљан недостатак“ у раду сиротињских комитета био је „у томе што трпе утицај средине [...], а то је средина на коју утичу људи који су економски најбоље стајали, који су до јуче служили окупатору, који се до данас нису у довољној мери везали за наш покрет“. До краја априла 1945. обласне власти започеле су рад на деоби земље, мада није било познато колико има аграрних интересената нити колики је земљишни фонд предвиђен за ревизију. У првом реду решавано је питање албанских беземљаша и чифчија. На Оснивачком конгресу КП Србије у мају 1945. Ђоко Пајковић истакао је да су „младост партијске организације и недовољно схватање наше политичке линије“ произвели „одмах у почетку [...] извесне погрешке“. Тако је услед неправилног односа према манастирским имањима „реакција [...] одмах почела да прича да је то само почетак напада на аге и бегове, а свршетак ће бити [напад] на сиромашне сељаци“.<sup>2005</sup>

Током пролећа и лета 1945. на Косову и Метохији процес ревизије међуратне аграрне реформе и колонизације спровођен је несистематски и без сарадње са савезним властима, док је организована примена новоусвојених уредби и закона започета тек у јесен исте године. Министарство колонизације ДФЈ доставило је 5. септембра 1945. Упутство свим члановима

<sup>1996</sup> АЈ, Савет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ (4), 4–13–109, Допис Министарства пољопривреде ДФЈ упућен Главној пољопривредној комисији за Војводину, 14. септембар 1945.

<sup>1997</sup> АЈ, 97–1–1, Уредба о реду првенства у додељивању земље, 1.

<sup>1998</sup> АЈ, 97–2–24, Допис Министарства аграрне реформе и колонизације Србије упућен Министарству колонизације ДФЈ, 17. новембар 1945.

<sup>1999</sup> АЈ, 97–28–281, Македонске молбе, I партија.

<sup>2000</sup> АЈ, 97–2–24, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Министарству саобраћаја ДФЈ, 24. септембар 1945.

<sup>2001</sup> АЈ, 97–12–79, Извештај о раду на аграрној реформи и колонизацији за 1946, 2; АЈ, 97–2–24, План за насељавање бораца из Србије у Војводини.

<sup>2002</sup> *Narodni odbor АКМО*, 35.

<sup>2003</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 74.

<sup>2004</sup> Milovan Obradović, „Revizija agrarne reforme na Kosovu“, *Kosova – Kosovo* 3/1974, 384.

<sup>2005</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 74.

ревизионих комисија у Македонији и на Косову и Метохији у којем је истакнуто да „никаква ранија решења, било да су она издата у времену окупације, од окупаторских власти или од власти њихових помагача, или од ма које народне власти после ослобођења до сада, не прејудуцирају ствар и не важе“. Посебно је наглашено да се треба „држати [...] стриктно слова и закона“, уз упозорење да ће бити „случајева кривоклетства, што је обично [случај] у крајевима где су људи по две нације или вере заинтересовани“. Имајући у виду недоследност у дефинисању појма „политички емигрант“, Министарство колонизације ДФЈ донело је одлуку према којој је у ову групу сврставано искључиво „оно лице, које је као држављанин бив.[ше] Југославије напустило Косово или Метохију и отишло у Албанију, а није извршило никакво кривично дело за које би било суђено и осуђено“. Предвиђено је да ревизионе комисије, по завршетку рада на терену, сва решења донесу у просторијама савезног Министарству колонизације у Београду.<sup>2006</sup>

Организовани рад на утврђивању „материјалне истине“ и уређењу аграрних односа у Косовско-метохијској области започет је почетком октобра 1945. Најпре је требало донети одлуке у случају бивших колониста и других аграрних интересената у Метохији, односно у срезovima Шарпланинском, Суворечком, Подримском, Пећком, Ђаковичком, Источком и Дреничком. Загарантовани земљишни минимум требало је да износи 0,40 ha по члану задруге. Уочи ангажовања мешовитих ревизионих комисија на терену Министарство колонизације ДФЈ и Обласни НОО Косова и Метохије усвојили су „начелан споразум [...] да се насељеници насељени на утринама и крчевинама, уколико њиховим насељењем нису погођени животни интереси дотичнога села, врате на своја ранија имања“. Притом је било предвиђено да предмет рада ових комисија буду „искључиво спорна земљишта, одузета власницима неправно и земљишта политичких емиграната, уколико их буде било“.<sup>2007</sup> Основно полазиште у раду ревизионих комисија требало је да буду сачувани статистички подаци о аграрној реформи и колонизацији из међуратног периода. Према процени Министарства социјалне политике ДФЈ, на простору Косовско-метохијске области у јесен 1945. налазило се између 40.000 и 50.000 српских колониста.<sup>2008</sup>

---

<sup>2006</sup> АЈ, 97–5–48, Упутство Министарства колонизације ДФЈ, 5. септембар 1945.

<sup>2007</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Аграрног одељења Министарства колонизације ДФЈ упућен Министарству социјалне политике ДФЈ, 2. новембар 1945, 1.

<sup>2008</sup> АЈ, 97–3–33, Допис Министарства социјалне политике ДФЈ упућен Министарству колонизације ДФЈ, 21. октобар 1945, 3.

Табела бр. 24: Статистички преглед броја српских колониста и површине њихових земљишних поседа на Косову и Метохији који је израдила специјална комисија током друге половине маја 1945.<sup>2009</sup>

срез	број породица насељених до априла 1941.	број повратничких породица у мају 1945.	земља која се налазила у поседу колониста до 1941.			
			додељена	беговска	качачка	купљена
Источки	2.224		10.822		70	
Пећи	2.353		20.000		60	
Ђаковички	3.192		34.000		46	
Грачанички	1.024	240	6.703			
Дренички	783	20	4.698		40	73
Гњилански	700	„скоро све породице“		6.500		
Подримски	око 1.000	120	12.000			
Шарпланински	450	20	4.000			
Неродимски	457	240	1.120	4.100		
Звечански			174			
Качанички	84	84				
Суворечки		10				
Вучитрнски	500		3.550			
Лапски	нема података					
Горски	није било насељеника					

<sup>2009</sup> АЈ, 50–89–188, Табеларни преглед приближних података о земљи коју су држали бивши насељеници и о броју насељеника у Области Косова и Метохије прије капитулације 1941. године. У напомени уз ову табелу стоји да приложени подаци „нијесу провјерени ни довољно тачни“.

Табела бр. 25: Статистички преглед међуратне аграрне реформе и колонизације који је израдио Аграрно повереништво у Пећи почетком новембра 1945.<sup>2010</sup>

земљиште			срез			
			Ђаковички	Пећки	Источки	Подримски
делимично ограничено (ha)			42.522,45	16.230,49	14.950,39	20.462,31
премерено додељено	обрадиво	обрађивано (ha)	5.189,87	1.819,33	1.366,11	13.369,09
		необрађивано (ha)	23.425,17	13.608,98	12.241,20	609,18
	необрадиво (ha)		13.907,41	405,07	1.343,08	6.444,04
	колонистима	број	2.606	1.429	1.023	571
		ha	19.459,39	10.427,53	7.436,97	6.156,96
	добровољцима	број	69	15	4	48
		ha	407,78	83,76	40,47	524,95
	четницима	број	1	1		
		ha	10,00	10,07		
	домороцима у допуну	број	145	286	474	535
		ha	421,48	810,33	1.796,59	1.141,94
	оптангима	број	9			169
		ha	26,00			1.526,16
издељено	аутоколонистима	број	282			[нечитко]
		ha	2.072,42			773,54
	старим сопственицима	број	411	1	2	1.129
		ha	900,05	7,35	251,07	2.036,98
	чифчијама	број				16
		ha				141,96
	сопственицима у замену	број	59		6	38
		ha	137,74		2.537,00	107,65
	угледним економијама	број	1		1	
		ha	10,00		31,38	
	пољопривредним школама	број		1		1
		ha		9,37		2,00
	основним школама	број	12	4	7	11
		ha	24,53	4,82	14,55	18,32
	црквама и манастирима	број	11	5	5	25
		ha	58,02	258,87	42,55	147,68
војсци	број	6	1			
	ha	42,70	12,01			
жандармерији	број	11	3	5	8	
	ha	17,60	4,12	4,87	22,90	
културним и другим установама	број	4	3	4	3	
	ha	3,82	5,20	8,95	6,73	
остављено	за путеве, железнице, реке итд.	ha	711,13	385,05	295,59	482,45
	за утрину и испашу	ha	2.491,38	937,33	1.198,34	5.251,16
	фактичким поседницима без решења	ha		519,66	50,10	751,98
остаје на расположењу		ha	15.728,41	2.755,02	3.853,59	1.368,88
број подигнутих насељеничких кућа од стране		државе	560	493	355	193
		насељеника	1.203	972	684	215
земљиште пре деобе	државно	ha	41.800,51	13.100,51	12.044,15	20.462,81
	општинско	ha		1.596,69	1.827,27	
	црквено и манас.	ha		383,34	0,63	
	приватно	ha		306,42	73,10	
	безвласничко и качачко	ha	721,94	843,53	1.005,24	

<sup>2010</sup> АЈ, 97–5–48, Статистички подаци о аграрној реформи. У случају срезова Ђаковичког и Подримског реч је о подацима које су власти Краљевине Југославије прикупиле до 31. децембра 1937, док је за срезове Пећи и Источки статистички преглед начињен закључно са 31. децембром 1935.

Проблеми у раду ревизионих комисија на терену били су бројни. Најпре, како је наведено у једном извештају Аграрног одељења Министарства колонизације ДФЈ, на територији Косова и Метохије бројно стање повратника није могло бити прецизно утврђено „зато што је врло мали број насељеника враћен у посед својих насеља а података још нема од Обласног одбора иако су они тражени у више махова“. Није могао бити утврђен „ни број оних који ће се вратити по комисијским решењима јер су они раштркани за време окупације по свим покрајинама Србије и Црне Горе. Једино је тачно“, стајало је у овом извештају, „да је стање враћених насељеника на Косову и Метохији више него очајно“.<sup>2011</sup> Ни савезно Министарство колонизације нити Министарство аграрне реформе и колонизације Србије није имало „тачних и потпуних података о предратним колонистима на простору Косова и Метохије, јер су многе архиве аграрних повереништава попаљене и уништене, многе непотпуне и тек у незнатном броју, добро очуване“.<sup>2012</sup>

Посебно тешко било је утврдити имовинско-правни положај спорног земљишта у тренутку непосредно пре насељавања колониста. До 1934. сва додељена земља била је премерена и пописана, али је тада „катастар убележио нађено стање по култури парцела а не по првобитном стању доделе земљишта“. Отуда се чак ни у случајевима где су биле сачуване архиве и картотеке није са сигурношћу могло рећи да ли је одређена парцела у моменту насељавања издвојена из државног земљишта или је била одузета приватним власницима. У вези с тим, појавили су се предлози да се спроведе „појединачно саслушање странака, дошавших насељеника и претставника Шиптара“.<sup>2013</sup> У пракси, међутим, ревизионе комисије нису добијале додатна упутстава везана за наведене проблеме настале током рада на терену, па су њихови чланови радили „како је ко сматрао за потребно, свако на своју руку и без везе једне комисије са другом“.<sup>2014</sup>

На седници одржаној у Пећи 23. октобра 1945. чланови Ревизионе комисије усвојили су 14 тачака, односно смерница за даљи рад нижих комисија на терену. Најпре је предвиђено да „сва напуштена земља насељеника – изузев радне [земље] приватног власништва Шиптара која се враћа – припада насељеничком фонду“ који се налазио у надлежности савезног Министарства колонизације. Свим колонистима гарантован је повраћај покретне имовине одузете у рату, уколико „ови знају где им се [она] налази“. Истовремено је требало надокнадити штету свим насељеницима чије су куће биле порушене. Купопродајни уговори и јавне продаје, према овим смерницама, нису подлегале ревизији.<sup>2015</sup>

На истој седници чланови Ревизионе комисије донели су одлуку да се 60 насељеничких породица из Подримског среза пресели у Војводину, што је савезно Министарство колонизације потврдило 14. новембра 1945.<sup>2016</sup> Реч је о српским породицама које су се средином тридесетих година иселиле из Враке у северној Албанији и уз дозволу власти Краљевине Југославије формирале насеобине на тлу Метохије. Осим наведеног, потврђена је одлука Аграрног савета ДФЈ да се свим колонистима из села Кабаш, недалеко од Призрена, одузме сва земља, а да они добију надокнаду „у неком другом месту“.<sup>2017</sup> У позадини ове одлуке стајала је тежња власти да услиши захтеве локалног албанског становништва и тако умири подручје које је у претходним деценијама изнедрило неколико одметничких дружина. Наведене српске насељеничке породице налазиле су се на земљи одузетој 1924. Албанцима који су у

<sup>2011</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Аграрног одељења Министарства колонизације ДФЈ упућен Министарству социјалне политике ДФЈ, 2. новембар 1945, 1.

<sup>2012</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Министарству аграрне реформе и колонизације Србије, 9. новембар 1945.

<sup>2013</sup> АЈ, 97–5–48, Извештај геометра Тома Ђ. Томашевића упућен Ревизионој аграрној комисији у Пећи, 31. јануар 1946.

<sup>2014</sup> АЈ, 97–31–312, Извештај комисије за испитивање пропуста у раду I Мешовите Комисије за Космет, 1.

<sup>2015</sup> АЈ, 97–5–48, Записник са седнице Ревизионе аграрне комисије одржане у Пећи 23. октобра 1945.

<sup>2016</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Ревизионој комисији у Призрену, 14. новембар 1945; АЈ, 97–5–48, Записник са седнице Ревизионе аграрне комисије одржане у Пећи 23. октобра 1945.

<sup>2017</sup> АЈ, 97–1–2, Записник седнице Аграрног савета од 16. октобра 1945, 1; АЈ, 97–5–48, Записник са седнице Ревизионе аграрне комисије одржане у Пећи 23. октобра 1945.

тзв. Кабашкој афери, 26. новембра 1915. у манастиру Св. Марка код Призрена, најпре разоружали и потом убили 60 српских војника и двоје цивила.<sup>2018</sup> На тај начин је одлуком југословенских власти из октобра 1945. исказана амнестија за злочин из новембра 1915.

Мада у случају кабашких насељеника савезно Министарство колонизације није имало примедби, споран је био однос Ревизионе комисије према албанским одметницима из међуратног периода. На поменутој седници у Пећи усвојена је одлука Аграрног савета ДФЈ од 16. октобра 1945. према којој је земљу требало вратити качацама које су у периоду пре 1941. амнистирале власти Краљевине Југославије.<sup>2019</sup> Међутим, Ревизиона комисија настојала је да земљу додели „и онима који се нису вратили нити [су били] амнистирани“. Земљу је, према мишљењу Ревизионе комисије, требало трајно одузети једино качацама и „политичким кривцима“ који су се током Другог светског рата борили против НОП.<sup>2020</sup> Насупрот томе Сретен Вукосављевић писао је како су према *Закону о аграрној ревизији* право на повратак имовине имали једино „политички емигранти“, те да тој категорији никако не могу припадати качаци.<sup>2021</sup> Указивао је, такође, на тенденцију Ревизионе комисије на Косову и Метохији да прекорачи своје законом утврђене оквири надлежности, супротстављајући се истовремено њеној одлуци „да се колонисти који су већ раније отишли у Војводину као радници, не враћају у ову област, већ да им се да земља у Војводини“. Савезни министар колонизације подсећао је да наведене мере Комисија „може само тражити од Министарства колонизације да се и оне предузму“, али да „она није овлашћена да сама одлучује о њима“.<sup>2022</sup>

До почетка новембра 1945. Ревизиона комисија у Призрену издала је 442 решења, према којима су у Шарпланинском срезу колонисти изгубили 1.132,08 ha „обрађене земље уступљене приватним власницима“, док су задржали 1.027,34 ha утрина, 1.429,28 ha шума и 202,13 ha зиратне земље. Земљу је у потпуности изгубило 12 породица из села Кабаш. У 20 случајева „качачка земља“ одузета је колонистима и враћена претходним власницима. Остало је нерешено питање 187 непријављених колониста који су, према подацима из 1940, поседовали око 1.500 ha земље. Током рада у Шарпланинском срезу Комисија је „акцептирала“ ранија решења надлежних среских одбора. У Суворечком срезу издато је свега 96 решења. Колонистима је враћено 418,70 ha утрина, 336,32 ha шума и 55,20 ha зиратне земље, а одузето је 306,32 ha обрађене земље. У категорију безземљаша сврстано је 13 колониста, док је 39 случајева остало нерешено. По окончању рада у оба среза Комисија је „послала колонисте у Војводину, решавала питања по жалбама Шиптара и др“.<sup>2023</sup>

На терену Пећког среза чланови Ревизионе комисије провели су нешто више од два месеца, мада је било процењено да би спровођење детаљне истраге захтевало „најмање годину дана“ њиховог ангажовања.<sup>2024</sup> У овом и Источком срезу до краја 1945. „деоба [земље] није вршена, тако да су бивши сопственици – Шиптари остали и даље у целости у поседу обрадивог земљишта“.<sup>2025</sup>

<sup>2018</sup> „Први дан Кабашке афере“, *Време*, бр. 1584, 18. мај 1926, 4; „Кабашка афера поново пред судом“, *Време*, бр. 1767, 19. новембар 1926, 5. Попут Дренице, село Кабаш представљало је снажно упориште качака, одметнутих од сваке централне власти и спремних на покорвање једино пред својим племенским старешинама. Након убиства тројице Срба из околине села, српска војска је у марту 1913. упутила један одред који је снагом оружја угушио побуну, усмртивши притом око 60 качака. – Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, (Београд: Филозофски факултет, 2013), 239–246; Богумил Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, (Врање: Народни музеј, 1988), 17–18.

<sup>2019</sup> АЈ, 97–1–2, Записник седнице Аграрног савета од 16. октобра 1945, 1.

<sup>2020</sup> АЈ, 97–5–48, Записник са седнице Ревизионе аграрне комисије одржане у Пећи 23. октобра 1945.

<sup>2021</sup> АЈ, 97–1–9, Допис Министарства колонизације упућен Мешовитој ревизионој комисији на Косову и Метохији, 9. новембар 1945, 2.

<sup>2022</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Мешовитој комисији насељеничких имања у Призрену, 13. новембар 1945.

<sup>2023</sup> АЈ, 97–5–48, Извештај Комисије за уређивање насељеника у Призрену упућен Министарству колонизације ДФЈ, 12. новембар 1945.

<sup>2024</sup> АЈ, 97–5–48, Извештај М. Кастратовића упућен Министарству колонизације ДФЈ, 2. децембар 1945, 1, 3.

<sup>2025</sup> АЈ, 97–5–48, Извештај М. Кастратовића и В. Јоксимовића упућен Министарству колонизације ДФЈ, 5. јануар 1946, 1–2.



Табела бр. 26: Резултати рада Ревизионе аграрне комисије у Пећком срезу до краја новембра 1945.<sup>2026</sup>

општина	број колониста	број решења донесених у корист колониста	број случајева у којима је земља одузета		укупно хектара
			сасвим	делимично	
Новоселска	452	415	29	8	56,33
Главичка	411	237	173	1	197,40
Стреочка	235	183	36	14	114,95
Гораждовачка	207	153	52	2	65,08
Будисавачка	256	177	79		66,53
Баранска	488	242	240	6	434,27
Пећка	18	14	2	2	3,00
Руговска	2	1		1	49,00
<b>свега</b>	<b>2.069</b>	<b>1.422</b>	<b>611</b>	<b>34</b>	<b>986,56</b>

У извештају о раду Ревизионе комисије за Источки и Дренички срез од 10. децембра 1945. наведено је да су у првим недељама ангажовања на терену ниже комисије радиле „без икаквих аграрних и катастарских елабората“ и без спискова насељеника. Такође, „за претставнике колониста и села одређивани су, противно тражењу [Министарства колонизације ДФЈ], већином лица која нису била упозната са приликама из доба насељавања“. Тако се у „целом Дреничком срезу, сем за 3–4 села, искази претставника села нису слагали са исказима претставника колониста односно самих колониста“. Истовремено је „новим извиђањима било тешко доћи до веће или праве материјалне истине када се има у виду жеља Шиптара тога краја, коју они не крију, да им се насељеници више не враћају“. До тада је било „мало [...] насељеника враћено у Метохију а међу онима који су дошли опет мало је било њих који су умели да даду податке за сваког насељеника о добијеној земљи“. Мада после Другог светског рата није преостало довољно поузданих података о аграрним приликама из пролећа 1941, што је умногоме умањивало могућност утврђивања „материјалне истине“, чланови ове Ревизионе комисије, Љубомир Несторовић и Тахир Јахја, истицали су да на терену треба „извиђати укратко“ без задржавања на „истраживању узрока зашто су приватна власништва отсутних лица била ограничавана и подведена под удар агара“.<sup>2027</sup> Отуда се на простору Дреничког среза Ревизиона комисија задржала свега 45 дана.<sup>2028</sup> До средине новембра 1945. јавност није била упозната са резултатима рада ове и других комисија, будући да „прилике уочи избора [за Уставотворну скупштину] нису [биле] баш погодне за давање решења странкама“.<sup>2029</sup> Решења Ревизионе комисије у Дреничком срезу нису била достављена ни Среском НОО у Србици.<sup>2030</sup>

У Ђаковичком срезу требало је окончати ревизију до 1. фебруара 1946, мада је на том простору недостајало „више од половине аграрних операта“.<sup>2031</sup> Решење је ишчекивало „преко 3.200 насељеника“, предратних житеља овог среза, у којем је, како је стајало у једном извештају, „владало право расуло. [...] Књиге или нису вођене или су погрешно вођене.“ Услед непостојања претходне администрације Комисија је морала спроводити истрагу на терену, ослањајући се у првом реду на изјаве сведока које често нису одговарале стварним

<sup>2026</sup> АЈ, 97–5–48, Ревизиона аграрна комисија, секција за срез Пећки, 2. децембар 1945.

<sup>2027</sup> АЈ, 97–5–48, Извештај о раду Ревизионе комисије одређене за срез Источки а потом Дренички, 10. децембар 1945.

<sup>2028</sup> АЈ, 97–5–51, Допис Среског народног одбора у Србици упућен Обласном народном одбору у Призрену, 12. јануар 1946.

<sup>2029</sup> АЈ, 97–5–48, Извештај о раду Ревизионе комисије одређене за срез Источки а потом Дренички, 10. децембар 1945.

<sup>2030</sup> АЈ, 97–5–51, Допис Среског народног одбора у Србици упућен Обласном народном одбору у Призрену, 12. јануар 1946.

<sup>2031</sup> АЈ, 97–5–48, Записник заједничке конференције Комисија за ревизију агара за срез Ђаковички, Дренички и Источки, одржане 10. јануара 1946. у Пећи, 1.

приликама. „Пријавиће се“, писао је Мило Кастратовић, члан Ревизионе комисије, „и педесет сведока са обе стране ако је потребно!“<sup>2032</sup> Према његовим речима, у Ђаковичком срезу „скоро не постоји колониста који [у међуратном периоду] поред утрине није добио радне земље. Како закон наш налаже, да приватна имања враћамо, то се без претеривања може рећи да ће се овај срез дефакто раселити.“ Колонистима је одузимана обрадива земља а остављане утрине које нису нудиле готово никакве изгледе за опстанак. У вези с тим, Мило Кастратовић је истицао како „законодавац изгледа уопште није познавао прилике на Косову и Метохији“. Радом Комисије нису били задовољни ни Албанци ни Срби. Први су сматрали „да се води стара политика бивше Југославије“, док су Срби говорили: „Ви нас расељавате и дајете нам пасош за Русију!“, страхујући да у Југославији неће преостати земље за њихово насељавање.<sup>2033</sup> По питању држања „шиптарске реакције“, у извештајима југословенских војних власти на Косову и Метохији стајало је како се „сада, с повратком избјеглица из Србије и Црне Горе, осјећа [...] њен појачан рад“.<sup>2034</sup>

Значајан проблем у Ђаковичком и осталим срезovima представљале су „сметње по решавању качачких имања“.<sup>2035</sup> Ревизиона комисија није располагала „никаквим списковима качака и политичких емиграната“, будући да су судске архиве из предратног периода биле углавном уништене.<sup>2036</sup> „Скоро сви“ Албанци, аграрни интересенти који су се вратили из Албаније, говорили су на саслушању пред југословенским властима да су из Краљевине Југославије побегли „из политичких разлога“, док су колонисти тврдили да је реч о одметницима који су вршили пљачке и злочине. Отуда је у циљу утврђивања „материјалне истине“ било потребно покретати судске поступке, „а странке није било лако добавити“.<sup>2037</sup>

Проблема је, такође, било у сарадњи чланова Ревизионе комисије са обласним властима на Косову и Метохији. У процесу истраге Комисија је потраживала од месних и среских одбора извештаје у којима је требало навести „због чега се качак и када одметнуо, да ли је био у шуми или иностранству у моменту одузимања његовог земљишта, је ли се враћао и када, какво је његово држање било под окупацијом, а ако се качак није враћао ко су његови правни наследници и како су се држали“. Чланови Ревизионе комисије, М. Кастратовић и В. Јоксимовић, писали су почетком јануара 1946. савезном Министарству колонизације како локалне власти „не само да не излазе у сусрет по овом питању, већ уопште нам не одговарају на акта изузев две општине, које су нам после месец дана одговориле, намерно заобилазећи давање одговора по питањима“. У истом документу наведено је да „у току досадашњег рада“ Комисија није пронашла ниједног „правог политичког кривца“ међу Албанцима којима су власти Краљевине Југославије одузеле земљу, те да је била „очита [...] тенденција месних народних одбора да већину качака представе као политичке кривце“.<sup>2038</sup>

Истог мишљења био је савезни министар колонизације који је у једном писму, упућеном Председништву Владе Србије 20. децембра 1945, истакао како „није [...] усамљен случај да Обласни одбор а и његови подручни органи, чешће пута – још од самог почетка рада иду у раскорак са наређењима и упутствима овога Министарства издатим у духу закона“.<sup>2039</sup> Министарство колонизације ДФЈ упорно је тражило од Обласног НОО Косова и Метохије да

<sup>2032</sup> АЈ, 97–5–48, Извештај М. Кастратовића упућен Министарству колонизације ДФЈ, 2. децембар 1945, 3–4.

<sup>2033</sup> Исто, 6–7.

<sup>2034</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 4, д. 2/1.

<sup>2035</sup> АЈ, 97–5–48, Записник заједничке конференције Комисија за ревизију аграра за срез Ђаковички, Дренички и Источки, одржане 10. јануара 1946. у Пећи, 1.

<sup>2036</sup> АЈ, 97–5–48, Извештај М. Кастратовића и В. Јоксимовића упућен Министарству колонизације ДФЈ, 5. јануара 1946, 2.

<sup>2037</sup> АЈ, 97–5–48, Извештај М. Кастратовића упућен Министарству колонизације ДФЈ, 2. децембар 1945, 5.

<sup>2038</sup> Као пример ових тенденција чланови Ревизионе комисије навели су један извештај Месног НОО у Дубовској општини у којем је извесни Кејо Сафибарац [?] означен као „политички кривац“, док је „комисија накнадним извиђањем непогрешиво установила да је он био највећи зликовац овога краја и као такав ликвидран од стране албанских партизана“ (АЈ, 97–5–48, Извештај М. Кастратовића и В. Јоксимовића упућен Министарству колонизације ДФЈ, 5. јануара 1946, 3).

<sup>2039</sup> АЈ, 97–5–48, Писмо министра колонизације Сретена Вукосављевића упућено Председништву Владе Србије, 20. децембар 1945, 1.

спроведе истрагу „тако да се једном зна ко је политички емигрант а ко качак судом осуђиван који се не може сматрати политичким емигрантом и којем се не може вратити земља дата законским путем насељенику“, али до краја 1945. тај посао није био обављен.<sup>2040</sup>

Остало је, такође, непознато колико је бивших качака било међу породицама које су током рата прешле из „старе Албаније“ на терен окупиране Југославије. Након рата нису вршене припреме за репатријацију ових лица, нити су предузимани кораци у циљу протеривања албанских чиновника који су били ангажовани у апарату окупационих власти, мада је такво решење било предвиђено *Законом о држављанству ДФЈ*.<sup>2041</sup> Осим тога, у документима Штаба 5. Југословенске армије из друге половине 1945. наведено је како „власти Косова и Метохије својевољно задржавају борце 6. албанске дивизије и упошљавају их у надлештви-ма“.<sup>2042</sup> С друге стране, југословенско руководство неколико пута је покретало питање репатријације југословенских држављана, у том тренутку привремено настањених у околини Скадра, који су желели да се врате у Југославију. На том простору укупно је било око 50 „имућнијих породица“, избеглих у току Другог светског рата највећим делом са територије Црне Горе, међу којима је, према сазнањима Јосипа Ђерђе, било „којекаквих елемената који чине сметње и нама и албанским властима, а ми немамо никакав преглед над њима“.<sup>2043</sup> Југословенске власти посебно су биле заинтересоване за повратак својих војних обвезника, будући да су војне власти у Скадру регрутовале југословенске држављане прикључујући их албанској Народној армији (алб. *Ushtria Kombëtare*).<sup>2044</sup>

Насупрот Косову и Метохији, у Македонији је средином 1945. одређени број албанских држављана, ратних имиграната, изразио жељу да се врати у Албанију. Министарство иностраних послова ДФЈ заузело је пред албанским властима начелан став да наведена лица могу бити репатрирана под истим условима који важе за југословенске избеглице у Албанији.<sup>2045</sup> У случају албанских држављана у Македонији југословенске власти одобриле су њихово пресељење, при чему је било дозвољено одношење „покућанства, сем ако не претставља нарочиту вредност, као што су: теписи, уметничке слике и предмети, драгоцени метали итд“. Албански повратници су такође могли да понесу занатски прибор „без машинских постројења и погона“ и да поведу своју крупну и ситну стоку уколико се утврди да су ова лица „заиста унела ту стоку из Албаније“.<sup>2046</sup>

Разматрајући питање будућег положаја ових и других албанских досељеника, Аграрни савет ДФЈ усвојио је средином октобра 1945. начелну одлуку о њиховом повратку у Албани-

<sup>2040</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Обласном НОО Косова и Метохије, 22. децембар 1945; Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен Мешовитој ревизионој комисији у Ђаковици, 22. децембар 1945.

<sup>2041</sup> У члану 16 Закона о држављанству ДФЈ стоји да се југословенско држављанство „може одузети сваком народносном припаднику оних народа чије су државе биле у рату против Југославије, а који се држављанин, за време овога рата или у вези тога пре рата, својим нелојалним поступцима против народних и државних интереса Југославије, огрешио о своје дужности југословенског држављанина“ (*Службени лист ДФЈ*, 64/1945). Насупрот Косову и Метохији, на северу федералне Србије предузете су законске мере против чиновника који су се у току Другог светског рата налазили у служби окупационих власти. Министарство унутрашњих послова ДФЈ је већ 31. марта 1945. донело Решење о иселењу мађарских окупаторских чиновника из Војводине. – *Службени лист ДФЈ*, 19/1945. Према казивању Благоја Нешковића, партијско руководство у Србији предлагало је иселевање свих Мађара из Војводине путем размене становништва између Југославије и Мађарске, али је то одбио Јосип Броз. – Венцеслав Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу. Прилози за биографију*, (Београд: Службени гласник, 2011), 94.

<sup>2042</sup> Цит. према: Божовић и Вавић, *н. д.*, 575–578.

<sup>2043</sup> ДАМСПРС, ПА, 1945, Албанија, ф. 1, д. 12, д. 223789, Депеша Јосипа Ђерђе упућена Влатку Велебиту, 29. децембар 1945.

<sup>2044</sup> ДАМСПРС, ПА, 1945, Албанија, ф. 1, д. 12, д. 278199, Телеграм упућен Министарству иностраних послова ДФЈ, 26. септембар 1945.

<sup>2045</sup> ДАМСПРС, ПА, 1945, Албанија, ф. 1, д. 19, д. 155398, Отворени телеграм Министарства иностраних послова ДФЈ упућен југословенском посланству у Тирани, 4. септембар 1945.

<sup>2046</sup> АЈ, 50–48–105, Дописи Министарства трговине и снабдевања ДФЈ упућени Председништву Владе ФНРЈ, 7. јун и 18. септембар 1945.

ју,<sup>2047</sup> али обласно руководство на Косову и Метохији није предузимало никакве мере у том смислу. Савезно Министарство колонизације заступало је став да се „из социјалних и политичких разлога [...] мора водити брига и о оном становништву, које су окупаторске власти доселиле на имања, са којих су други били отерани“.<sup>2048</sup> Наведено, међутим, није подразумевало безусловно прихватање аграрних прилика затечених у тренутку ослобођења јужних крајева заједничке државе. Сретен Вукосављевић упорно је подсећао Ревизиону комисију на Косову и Метохији да су чланом 35. *Закона о аграрној реформи и колонизацији* проглашена „неважећим [...] сва самовласна насељавања на напуштена или на државна или на секвестрирана земљишта, извршена у току рата или после ослобођења, без обзира да ли су вршена на основу одлуке или уз одобрење месних органа власти“.<sup>2049</sup> Осим тога, савезни министар колонизације сматрао је да „помагаче окупатора“ и дезертере из НОВЈ/ЈА треба казнити изумимањем из расподеле земљишних поседа.<sup>2050</sup>

Крајем 1945. Сретен Вукосављевић често је писао о деловању обласних власти у којем се, према његовим речима, јасно видела „тенденција расељавања насељеника са Косова и Метохије“. Наведена тенденција била је, према његовим речима, уграђена у план обласног партијског руководства, утврђен непосредно по ослобођењу ове области 1944, „који је доцније дошао до изражаја у свим актима, како Обласног одбора, и његових органа, тако и у решењима среских шиптарских комисија“. Мада су све одлуке обласних органа власти из прве половине 1945. везане за питање насељеничких имања биле поништене након доношења *Закона о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и у Косовско-метохијској области* 3. августа исте године, новоформиране ревизионе комисије су „јачачно по интенцијама власти на Косову и Метохији“, прихватиле „у највећем броју случајева“ решења претходних комисија, „прикључујући их као званична акта својим решењима“.<sup>2051</sup> Тако су у пракси ревизионе комисије током прве послератне године свој рад на терену заснивале „често на решењима шиптарских комисија, које су као полазну тачку узимале стање створено окупаторским властима, чиме се дошло до тога, да је насељеницима онемогућен опстанак“ у овој области. Решења ових комисија најчешће су била „необразложена“, што је отежавало „рад на доношењу правичног решења по жалбама у последњој инстанци“.<sup>2052</sup> Осим тога, „ради стварања извесних услова за даље јачање братства и јединства“, како је навео Душан Мугоша неколико година касније, „ми смо поставили пред колони-сте и Србе да се одрекну тих тужби, чак и да се одричу донетих пресуда. Захваљујући угледу који је имала Партија и код колониста и код Срба, ми смо успели да се за врло кратко време све тужбе повуку из судова и да се људи одрекну од пресуда које је суд донео у то време, да би смо даље ишли на акцију заједничког, доборовољног рада на изградњи колонистичких станова.“<sup>2053</sup>

Почетком 1946. ништа није наговештавало да ће нарастајуће супротности између политике Министарства колонизације ДФЈ и хтења обласног руководства на Косову и Метохији бити коначно решене. Доводећи у питање читаво деловање ревизионих комисија на овом простору, Сретен Вукосављевић инсистирао је на темељном преиспитивању њиховог дотадашњег рада. Почетком фебруара 1946. писао је Аграрном савету ДФЈ како би „било потребно за Косово одредити по могућству још одмах другу комисију, која би под искључивим надзором овога Министарства наставила посао у духу законских прописа и упутстава овога Министарства и завршила га што скорије, како би до пролећа и овај део посла био ликвидран“. Указујући на „безброј прилика“ у којима Обласни НОО није изразио спремност на

<sup>2047</sup> АЈ, 97–1–2, Записник седнице Аграрног савета од 16. октобра 1945, 1.

<sup>2048</sup> АЈ, 97–5–48, Образложење Уредбе о повратку насељеника на Косово и Метохију, 1.

<sup>2049</sup> *Службени лист ДФЈ*, 64/1945.

<sup>2050</sup> АЈ, 97–5–48, Закон о решењу аграрног питања у Области Косова и Метохије.

<sup>2051</sup> АЈ, 97–5–48, Писмо министра колонизације Сретена Вукосављевића упућено Председништву Владе Србије, 20. децембар 1945, 1–3.

<sup>2052</sup> АЈ, 97–1–9, Допис Министарства колонизације ДФЈ Аграрном савету ДФЈ, 1. фебруар 1946.

<sup>2053</sup> ДАС, Ђ–2, К 2, Извршни комитет Централног комитета Савеза комуниста Србије, Дискусија на проширеној седници Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Србије, 17. јануар 1959, 3–4.

сарадњу са Министарством колонизације ДФЈ, Сретен Вукосављевић закључио је да се рад на ревизији аграрне реформе на Косову и Метохији „како изгледа, намерно кочи“ у циљу исељена српских насељеничких породица у што већем обиму.<sup>2054</sup>

Осим косовско-метохијског обласног руководства, мерама савезног Министарства колонизације у вези са решавањем питања српских колониста из јужних крајева југословенске заједнице снажно су се супротстављали чланови Политбироа ЦК КПЈ, потом Моша Пијаде као председник Аграрног савета ДФЈ и Благоје Нешковић, председник Владе федералне Србије.<sup>2055</sup> Наведени спор био је окончан нагло, већ 4. фебруара 1946, укидањем Министарства колонизације ДФЈ и образовањем Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ, на челу са Крстом Попиводом.<sup>2056</sup>

За време деловања Министарства колонизације ДФЈ, до краја јануара 1946, Албанцима је на простору Косова и Метохије додељено 5.010 ха земље.<sup>2057</sup> Притом је принцип загарантованог земљишног минимума од 0,40 ха по члану задруге био испуњен једино у Ђаковичком и Шарпланинском срезу.<sup>2058</sup> Према званичним подацима, од укупно 52.294 насељеника, колико их је на овом простору било крајем 1939,<sup>2059</sup> на своја имања није се вратило око 37%. У стручној литератури процене о броју трајно исељених српских породица из корпуса српских колониста крећу се између 4.725 и 11.000.<sup>2060</sup>

Рад на утврђивању „материјалне истине“ у Метохији био је завршен до 10. фебруара 1946, мада не у потпуности. Одређени број случајева остао је нерешен, док се истовремено показало да поједина решења нису одговарала стварним приликама на терену. Већ 6. марта исте године Комисија за аграрну реформу и колонизацију ФНРЈ донела је одлуку о формирању нове Ревизионе комисије, а два дана касније издала је упутство према којем је требало коначно решити питање свих колониста у срезovima Шарпланинском, Ђаковичком, Пећком, Суворечком и Подримском, односно решити случајеве оних лица којима је земља била одузета делимично или у потпуности.<sup>2061</sup> Ова накнадна ревизија „вршена је ради тога да се установи који колониста може да остане у Метохији, тј. да ли му остаје толико земље да на њој уз додатак земље из колонистичког фонда може живјети или у колико има мало земље да се пресели за Војводину“. На терену су формиране двочлане комисије, чији су састав чинили представници савезних и обласних власти.<sup>2062</sup>

Друга Ревизиона комисија почела је са радом на терену 10. марта 1946. Претходно су чланови свих комисија у саставу прве Ревизионе комисије доставили своје статистичке податке, изузев Јована Глигоријевића, члана ревизионе комисије у Призрену, који је списак имена колониста са 413 решења задржао „у орману код себе“. Реч је о решењима донесеним у корист колониста, уз која је Јован Глигоријевић самоиницијативно „стављао клаузулу да

<sup>2054</sup> Исто.

<sup>2055</sup> Исић, *н. д.*, 250–255; Никола Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије*, (Нови Сад: Матица српска, 1995), 253–257, 413–423.

<sup>2056</sup> *Службени лист ФНРЈ*, 12/1946; 15/1946.

<sup>2057</sup> Гаћеша, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*, 169.

<sup>2058</sup> АЈ, 97–5–48, Извештај М. Кастратовића и В. Јоксимовића упућен Министарству колонизације ДФЈ, 5. јануара 1946, 3.

<sup>2059</sup> Услед одсуства поузданих историјских извора питање међуратне колонизације у Југославији није у потпуности истражено, нити је могуће утврдити укупан број колониста насељених на простору „Јужне Србије“. Према процени Министарства колонизације ДФЈ реч је о 20.000 породица. – АЈ, 97–2–20, Садање стање и проблеми земљопоседа и пољопривреде и предузете мере за обнову и унапређивања. Пописом становништва Вардарске бановина из 1939. установљено је да број међуратних колониста на Косову и Метохији износи 52.294. Према подацима Министарство пољопривреде Краљевине Југославије, у јужним крајевима земље било је насељено 17.607 породица, односно 87.743 лица, док Јован Трифуноски наводи да је само у Македонији било нешто више од 6.000 домаћинстава са око 40.000 чланова. – Јовановић, *н. д.*, 44, 101. Никола Гаћеша утврдио је да је на територији будуће Косовско-метохијске области до Другог светског рата укупно било насељено 10.714 насељеничких породица. – Гаћеша, *н. д.*, 162.

<sup>2060</sup> Божовић и Вавић, *н. д.*, 572; Животић, *н. д.*, 123.

<sup>2061</sup> АЈ, 97–31–309, Записник друге седнице Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ одржане 8. априла 1946.

<sup>2062</sup> АЈ, 97–2–21, Извештај о стању колониста у Метохији, 1–2.

земља улази у насељенички фонд“, односно у фонд предвиђен за расподелу међу аграрним интересентима из редова староседелаца. Крајем маја 1946. друга Ревизиона комисија пронашла је овај списак и донела одлуку да се достави среским одборима „да их уруче интересентима у колико се буду јавили, а у колико се не јаве до 1. јуна исте године да се њихова земља стави у земљишни фонд“.<sup>2063</sup>

У периоду од протеривања колониста са простора Косова и Метохије у Другом светском рату до окончања рада друге Ревизионе комисије током априла 1946. „Шиптари су“, како је истакнуто у једном извештају Ревизионе комисије за Метохију, „држали сву земљу колониста“, односно и ону „на коју имају право и на коју немају право“. Такође, супротно *Закону о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и у Косовско-метохијској области* од 3. августа 1945, у појединим местима очувани су феудални односи, а понегде су феудални поседи били проширени. У Ђаковичком срезу било је „случајева да су бегови држали земљу 1945. год., земљу дали чивчијама и чивчије по свим прописима феудалних односа давали наполицу бегу и унаточ постојања народне власти и унаточ тога што су ту били колонисти чија је раније била та земља“.<sup>2064</sup> И остали крајеви Косовско-метохијске области сведочили су о слабости законских прописа пред аграрним односима наслеђеним из претходне епохе. Крајем 1945. штампа је извештавала како чифчије, „руковођене старим ненародним законима [...] у неким селима и даље дају агама, црквама и цамијама проценат, који се понекад пење на 70%“.<sup>2065</sup>

Саме одлуке ревизионих комисија о повратку бивших колониста већина албанског становништва прихватила је под притиском политичких прилика у земљи, исказујући у споричним случајевима отворено незадовољство. У Ђаковичком срезу „Шиптари су“, како је наведено на другој седници Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ одржаној 8. априла 1946, „инсистирали да нико од колониста не остане на раније добивеној земљи, ма да је познато да је колонизација 1926. године извођена углавном на утринском земљишту, а тек од 1936. год. потпуно на приватној својини Шиптара“.<sup>2066</sup> По окончању рада на терену Ревизиона комисија је донела одлуку о пресељењу 816 колониста из Метохије, док је у 85 случајева земља била у потпуности одузета и прикључена новоформираном фонду намењеном подмиривању потреба насељеничких породица које су добиле дозволу да остану у Метохији.<sup>2067</sup>

Никола Францетић, члан Ревизионе комисије за Метохију, писао је Председништву владе Народне републике Србије како су на састанку у Призрену вођи ОК КПЈ за Косово и Метохију говорили да треба „што мање колониста да пребацимо за Војводину, с тога разлога што су колонисти махом добар политички елеменат и ради тога што колонисти нису расположени за одлазак у Војводину“.<sup>2068</sup> У пракси, међутим, деловање обласних власти било је сасвим супротно наведеним изјавама. Током рада на терену чланови Ревизионе комисије за Метохију наилазили су на „тешкоће, јер према захтјевима Шиптара и њиховим подацима није било утрина нити крчевина које су крчили колонисти, а негдје су захтјеви Шиптара на земљу били и већи него што је дотични колониста имао земље“. Према речима Николе Францетића, „у тому су их подржавали и другови руководиоци [из Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију – Д. Б.] и ради тога су Шиптари били сигурнији у својим захтјевима кад су видјели да их представници власти подржавају“. Све то остављало је снажан утисак „да постоји јака жеља код шиптарских маса и руководиоца да се колонисти не врате“. Осим материјалне добити, наведена жеља стајала је у непосредној вези са питањем ратних злочина. „Ако се колонисти не врате“, писао је Никола Францетић, „неће се испитивати тко је срушио

<sup>2063</sup> АЈ, 97–31–312, Извештај комисије за испитивање пропуста у раду I Мешовите Комисије за Космет.

<sup>2064</sup> АЈ, 97–2–21, Извештај о стању колониста у Метохији, 2.

<sup>2065</sup> Петар Стојановић, „Народ Косова и Метохије обнавља своју пољопривреду“, *Борба*, бр. 311, 23. децембар 1945, 4.

<sup>2066</sup> АЈ, 97–31–309, Записник друге седнице Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ одржане 8. априла 1946.

<sup>2067</sup> АЈ, 97–2–21, Извештај о стању колониста у Метохији, 2.

<sup>2068</sup> Исто, 1.

куће, вршио убиства, плачкао покретну имовину. [...] Кад се постави питање тко је порушио куће, шиптарске масе ћуте, а Шиптари руководиоци говоре да је у томе учествовао читави шиптарски народ Метохије, што у ствари није тачно јер се у више случајева знаде тко је сазидао кућу од колониистичких кућа, а колонисти знаду тко им је одузео стоку и намештај. То су већином богатији Шиптари на које се је ослањао окупатор.<sup>2069</sup> [...] Таквих случајева има много али се до сада по том није ништа предузимало осим у извјесним случајевима у срезу Пећ. То доводи до закључка да су мјесне власти слабе, а другачије не може ни да буде, кад су у мјесним одборима претставници власти најбогатији или они од најбогатијих Шиптара.“ Отуда су српски колонисти на Косову и Метохији били „у већини случајева у неправном положају“.<sup>2070</sup>

Никола Францетић је у свом извештају такође навео да су куће колониста рушене не само у Другом светском рату, већ и током читаве 1945. и почетком 1946. Повратници су се жалили месним властима „али без икаквих резултата“. Бивши колонисти су, према његовим речима, прелазили „преко многих неправди које су им појединци учинили 1941. год. све у интересу јединства и братства“, што је, с друге стране, оснажило „силовитост Шиптара јер у том[е] они виде слабост народних власти“. Истакнуто је, изнад свега, да је „економски положај колониста, оних који су дошли у Метохију прошле године [1945. – Д. Б.] и оних који сада [пролеће 1946. – Д. Б.] долазе, врло биједан. До сада нису имали земље, становали су којекуда, од хране су добивали само кукуруз.“ Повратак имања најчешће није подразумевао „ријешење њиховог опстанка“, будући да није било ни „најпотребнијег алата, мотике, сјекире, плуга, а о радној стоци ни говора“. Према „непотпуним подацима“ којима је располагао Никола Францетића, „под оваквим и сличним условима“ у Метохији је током прве половине 1946. живело око 7.000 породица.<sup>2071</sup> До краја априла 1946. само је 176. породица бивших колониста било трајно насељено у Војводини док је за остале тек требало донети решења.<sup>2072</sup>

Табела бр. 27: Преглед броја колониста у Метохији чија су имања била обухваћена ревизијом аграрне реформе током јесени 1945. и пролећа 1946.<sup>2073</sup>

срез	број случајева у којима је колонистима		
	земља враћена у потпуности	остављен део земље уз предвиђену допуну	одузета сва земља и остављена дозвола за пресељење у Војводину на терет фонда одређеног за ревизију
Дренички	188	323	
Источки	1.118	286	
Ђаковички	426		189
Пећки	1.243		25
Суворечки	39		24
Подримски	7		31
Шарпланински	331		37
<b>свега</b>	<b>3.352</b>	<b>609</b>	<b>306</b>

<sup>2069</sup> У свом извештају Никола Францетић навео је неколико примера у којима су починиоци злочина или кривичног дела остали ван домашаја закона: „Зефир Рама из Молића[,] срез Ђаковица[,] отео је 1941. год. од Марије Бабовић 10 говеда, 37 оваца и кола[,] ништа јој није вратио иако се она већ годину дана налази у селу и жалила се је мјесном одбору. Таир Реџеп из Боровине[,] срез Ђаковица[,] најбогатији сељак у селу[,] срушио је кућу од Зорке Губеринић и себи надоградио кућу и мјесне власти по тому нису ништа подuzeле иако им је то познато. Садањи претседник у једном селу[,] срез Пећ[,] надоградио је себи кућу од колониистичких кућа“ (Исто, 3).

<sup>2070</sup> Исто, 2–3.

<sup>2071</sup> Исто, 3–4.

<sup>2072</sup> АЈ, 97–9–60, Табеларни преглед стања колониста у Војводини по федералним народним републикама на дан 1. маја 1946.

<sup>2073</sup> АЈ, 97–38–376, Регистар ранијих колониста са Косова и Метохије за које је Мешовита комисија за ревизију (образована Решењем Министарства колонизације ДФЈ од 15. септембра 1945. године) донела решење.

Табела бр. 28: Статистички преглед рада Ревизионе комисије у Метохији у периоду од септембра 1945. до пролећа 1946.<sup>2074</sup>

срез	аграрни интересенти из периода пре 1941.	решени случајеви	нерешени случајеви	аграрни интересенти којима је земља			након ревизије одузето је (ha)
				одузета делимично	одузета у потпуности	остављена у потпуности	
Пећи	2.070	2.070		611	33	1.126	937,56
Ђаковички	2.598	2.422	176	1.787	192	443	4.966,38
Источки	1.698	1.515	183	286	3	1.226	229,24
Дренички	691	528	163	318		210	684,34
Подримски		463		444	15	4	2.206,16
Шарпланински		433		199	29	205	1.149,75
Суворечки		101		68	14	19	308,59
<b>свега</b>	<b>7.057</b>	<b>7.532</b>	<b>522</b>	<b>3.713</b>	<b>286</b>	<b>3.233</b>	<b>10.482,02</b>

Табела бр. 29: Резултати рада друге Ревизионе комисије на Косову и Метохији.<sup>2075</sup>

срез	број породица бивших колониста које ће према одлуци друге Ревизионе комисије			свега
	остати на Косову и Метохији	отићи у Војводину	изгубити сву земљу	
Пећи	420	104	24	<b>548</b>
Ђаковички	649	506	27	<b>1.182</b>
Шарпланински	147	60	28	<b>235</b>
Подримски	274	138	5	<b>417</b>
Суворечки <sup>2076</sup>	60	8	1	<b>69</b>
<b>свега</b>	<b>1.550</b>	<b>816</b>	<b>85</b>	<b>2.451</b>

На простору Македоније решавање питања бивших колониста и уређење аграрних односа уопште започето је са закашњењем у односу према Косову и Метохији и осталим крајевима Југославије, али је, с друге стране, тај процес био окончан у знатно краћем периоду. Влада федералне Македоније објавила је 25. априла 1945. Декларацију у којој се обавезала да ће „у споразуму са савезном Владом решити у најскорије време питање колониста у Македонији“.<sup>2077</sup> Ипак, показало се да ни шест месеци касније није било могуће приступити решењу овог проблема. Мада је било предвиђено да сви колонисти из ове федералне јединице упуте своје молбе надлежним органима власти најкасније до 20. августа 1945, за једну четвртину од укупног броја ових колониста савезно Министарство колонизације ни почетком новембра 1945. није имало никаквих података, нити сазнања о томе где се они тренутно налазе. У једном извештају Аграрног одељења овог Министарства стоји да је наведени проблем настао „услед слабих саобраћајних веза, забачености многих села где су се поједини колонисти сме-

<sup>2074</sup> АЈ, 97–5–49, Статистички преглед рада Ревизионе комисије за Космет за време од 27. септембра 1945.

<sup>2075</sup> АЈ, 97–5–50, Извештај Друге ревизионе комисије поднесен Комисији за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ, s. а.

<sup>2076</sup> У оригиналу документа стоји „Подгорски“ срез.

<sup>2077</sup> „Декларација Народне владе федералне Македоније“, *Политика*, бр. 11963, 26. април 1945, 3; „Декларација Народне владе федералне Македоније“, *Борба*, бр. 102, 26. април 1945, 2.



стили за време окупације а често и не схватања важности овога проблема са стране појединих органа месних власти“.<sup>2078</sup>

Македонско руководство предлагало је да се „због великог прилива избеглица из Јегејске Македоније“, међу којима је понајвише било македонских Словена избеглих током рата на територију окупиране Грчке, бивши колонисти који су били привремено смештени на простору федералне Србије „не упућују у Македонију без претходног споразума [са Владом федералне Македоније – Д. Б.]“, те да се овим лицима „привремено продужи забрана повратка“.<sup>2079</sup> Такође значајно било је питање бивших колониста из Македоније које су током Другог светског рата протерали Бугари.<sup>2080</sup> Од око 4.000 породица из ове групе избеглица, до почетка новембра исте године у Македонију се вратило око 600. Знатно мање напора југословенска држава уложила је за решавање питања повратка бивших колониста протераних у току рата из западних и северних крајева Македоније, односно из крајева који су улазили у састав „Велике Албаније“.<sup>2081</sup>

Ревизија колонистичких имања у Македонији могла је бити започета тек након доношења Закона о аграрној реформи и колонизацији на територији федералне Македоније 5. децембра 1945. и формирања Главне комисије два дана доцније. Наведени Закон у суштини је потврдио све одредбе Закона о аграрној реформи и колонизацији од 23. августа 1945.<sup>2082</sup> Министарство колонизације ДФЈ именовало је 24. децембра 1945. чланове Главне комисије, који су 5. јануара наредне године на свом првом састанку утврдили састав и територијални опсег деловања пет нижих комисија у Велесу, Прилепу, Светом Николи, Скопљу и Струмици. Рад на терену комисије су отпочеле 10. јануара 1946, а већ у току наредних пет дана донесено је 120 решења у Струмичком, 70 у Велешком и 50 у Штипском срезу.<sup>2083</sup>

До краја марта 1946, када је био окончан рад на ревизији међуратне колонизације у Македонији, земљу је у потпуности изгубило око 2.000 колонистичких породица.<sup>2084</sup> Оне су истовремено добиле право да се населе у Војводини, али већина није желела да „поступи према решењима“. Обраћајући се за помоћ савезном Министарству унутрашњих послова, Крсто Попивоца, председник Комисије за аграрну реформу и колонизацију, писао је крајем априла 1946. како „поред ових, у Македонији има и колониста који су раније били насељени у Косовско-метохијској области, а који су за време окупације били присиљени да напусте своје поседе“. Мада је према решењима Мешовите комисије за ревизију већина њих добила право на повратак на своја имања, они су „на силу“ желели да „остану у туђим кућама и на туђим поседима“.<sup>2085</sup> До почетка маја исте године у Војводини је била трајно насељена 921 породица, односно 5.606 српских колониста који су изгубили право на раније добијену земљу у Македонији.<sup>2086</sup>

Према речима П. Мионовића, делегата савезне Владе при Мешовитој ревизионој комисији у Македонији, „другови Македонци“ испрва су „рачунали“ да ће право на додељену земљу „изгубити преко 90% колониста“, али је убрзо постало јасно да тај проценат не може бити виши од 75%. Отуда је „код извесних другова делегата македонске Владе, а пого-

<sup>2078</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Аграрног одељења Министарства колонизације ДФЈ упућен Министарству социјалне политике ДФЈ, 2. новембар 1945, 1; АЈ, 97–5–48, Допис Министарства колонизације ДФЈ упућен председнику федералне владе Македоније Лазару Колишевском, 11. октобар 1945.

<sup>2079</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Јавног тужилаштва ДФЈ упућен Министарству колонизације ДФЈ, 15. септембар 1945.

<sup>2080</sup> Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*, (Beograd: IRO Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, 1981), 370.

<sup>2081</sup> АЈ, 97–5–48, Допис Аграрног одељења Министарства колонизације ДФЈ упућен Министарству социјалне политике ДФЈ, 2. новембар 1945, 1.

<sup>2082</sup> *Службен весник на федерална Македонија*, 25/1945.

<sup>2083</sup> Исић, *н. д.*, 210; Лекић, *н. д.*, 53–54; Milošević, *н. д.*, 370; АЈ, 97–1–12, Извештај о раду Мешовите комисије до 15. јануара 1946. године.

<sup>2084</sup> Gaćeša, *н. д.*, 266–276.

<sup>2085</sup> АЈ, 97–31–312, Допис Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ упућен Министарству унутрашњих послова ФНРЈ, 26. април 1946.

<sup>2086</sup> АЈ, 97–9–60, Табеларни преглед стања колониста у Војводини по федералним народним републикама на дан 1. маја 1946.

тово код друга Јордана Блажева [начелника Одељења за колонизацију у Министарству пољопривреде Владе Македоније – Д. Б.] наступило извјесно разочарање, и настојали су на све могуће начине утицати на делегате савезне Владе да поопштре критериј приликом доношења одлука, и ако то с обзиром на дух Закона није уопће било могуће“. У истом смислу вршен је притисак и на саме колонисте у Македонији. Делегат савезне Владе сматрао је да је „главни разлог инсистенције другова делегата Македоније“ представљала бојазан да ће остати „врло мали земљишни фонд и да [македонске власти] неће моћи тако лако дирати у земљиште садашњих држаоца, којима је колониистичка земља раздјељена од стране бивших бугарских власти“.<sup>2087</sup>

На Косову и Метохији и у Македонији комисије су завршиле са радом на терену углавном до средине марта 1946. Отуда је већ 27. марта Комисија за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ затражила од Министарства унутрашњих послова ФНРЈ да укине привремену забрану повратка колониста у ранија места живљења, изузев оних који још увек нису добили решења.<sup>2088</sup> Ипак, наведена забрана била је укинута тек 21. октобра 1953.<sup>2089</sup> Према званичној статистици обласних власти, на Косово и Метохију није се вратило 1.395 породица бивших колониста.<sup>2090</sup>

Осим земље у приватном власништву и државних добара, под „удар аграрне реформе“ у Југославији 1945. стављени су поседи верских заједница. Начелан став КПЈ, утврђен по угледу на совјетски модел и чврсто утемељен у међуратном периоду,<sup>2091</sup> гласио је да „верска разноликост која повлачи за собом културну разлику“ међу југословенским народима, „спречава изграђивање једне заједничке државне мисли“. Искуство „братоубилачке борбе“ у Другом светском рату уверавало је југословенске комунисте у то да услед „вековне верске мржње између католичанства, православља и ислама“ истинско братство и јединство у Југославији не може бити остварено „све дотле док се утицај вера не ограничи и не упути само на уско верске циљеве и задатке“. Наведено је, како је говорио Васа Чубриловић, савезни министар пољопривреде, било могуће постићи „једино слабљењем привредне, културне и политичке моћи црквених јерархија“.<sup>2092</sup>

У члану 8. *Закона о аграрној реформи и колонизацији* од 23. августа 1945. назначено је да ће „од постојећих поседа појединих богомоља, манастира и верских установа“ бити одузет „само вишак од преко 10 хектара њихове укупне површине њива, башти, винограда, воћњака, утрина и шума“. Такође, било је предвиђено да „верским установама (црквама, манастирима, црквеним властима) већег значаја или веће историске вредности“ буде остављено „од садашњег њиховог поседа до 30 хектара обрадиве земље и до 30 хектара шуме“.<sup>2093</sup> Исто је било одређено *Законом о аграрној реформи и унутрашњој колонизацији* који је 14. новембра 1945. усвојило Председништво Народне скупштине Србије.<sup>2094</sup> Сву одузету земљу на простору Косова и Метохије требало је прикључити земљишном фонду намењеном за расподелу међу аграрним интересентима из ове области. Према истраживањима Милована Обрадовића, препорука ОК КПЈ за Косово и Метохију била је да се црквена земља додели искључиво Србима, а вакуфска само Албанцима. У пракси, међутим, земља није додељивана по националном принципу, већ „према стварним потребама аграрних интересената“.<sup>2095</sup> Наведени модел рас-

<sup>2087</sup> АЈ, 507, Комисија за изградњу народне власти (Х), Х, 2–II/6, Извештај П. Мионовића партијској организацији у Министарству унутрашњих послова ФНРЈ, 26. август 1946.

<sup>2088</sup> АЈ, 97–31–312, Допис Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ упућен Министарству унутрашњих послова ФНРЈ, 27. март 1946.

<sup>2089</sup> *Службени лист ФНРЈ*, 42/1953.

<sup>2090</sup> АЈ, 97–10–60, Извештај Извршног одбора НОО Косова и Метохије упућен Комисији за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ, s. a.

<sup>2091</sup> О положају верских заједница у СССР и односу КПЈ према религији у међуратном периоду, више: Радић, *н. д.*, 108–118, 124–127.

<sup>2092</sup> АЈ, 50–89–188, Аграрна реформа на црквеним земљама у Југославији, 2–3.

<sup>2093</sup> *Службени лист ДФЈ*, 64/1945.

<sup>2094</sup> *Службени гласник Србије*, 39/1945.

<sup>2095</sup> Obradović, „Poljoprivreda Kosova 1944–1953. godine“, 251.

поделе је, по свој прилици, био мотивисан сазнањем о великој количини земље која се до тада налазила у поседу православних црквених и манастирских установа и, с друге стране, релативно малом земљишном фонду у оквиру вакуфског имања.

Табела бр. 30: Земљишни фонд величине изнад 10 ха који се до аграрне реформе 1945. налазио у поседу верских установа на Косову и Метохији<sup>2096</sup>

власник	манастир Свете Троице у Мушутшту	манастир Високи Дечани	манастир Пећка патријаршија	Српска православна богословија у Призрену	Српска православна епископија [рашко-призренска]	фонд епископа Серафима [Јовановића]	црква у Гораждеву <sup>2097</sup>	вакуфско имање
површина (ха)	12	521,66	918,13	13,25	10	150	13,20	37,50

Током прве половине 1945. Сретен Вукосављевић је у разговорима са представницима обласних власти на Косову и Метохији говорио да се „за сад не дирају“ вакуфи и црквена имања, већ да најпре треба „у Патријаршији или негде другде да дознамо шта имају наши манастири“.<sup>2098</sup> Насупрот томе, у спорадичним случајевима месни и градски одбори су већ током пролећа 1945. без званичног одобрења обласних власти одузимали црквену земљу. У вези с тим је Црквени суд Епархије рашко-призренске упутио средином јуна исте године жалбу Одељењу унутрашњих послова при Обласном НОО Косова и Метохије, које се обавезало да ће предузети одговарајуће мере.<sup>2099</sup> Осим наведеног, одузимани су пољопривредни производи и друга имовина у самим манастирима и црквама. На захтев Општинског НОО у Призрену крајем јула 1945. отпочела је сеча шуме која се налазила у поседу манастира Високи Дечани. Представници месних власти говорили су том приликом да је „сеча потребна ради добијања грађе за мостове“.<sup>2100</sup> Из истог манастира је у новембру и децембру 1945. „узет сав намештај“ без „икаких писмених наређења и потврда“.<sup>2101</sup> У својим жалбама упућеним југословенским властима старешинство манастира указивало је на наведени проблем, подсећајући на помоћ коју су Високи Дечани током прве половине 1945. пружали борцима НОВ Југославије и НОВ Албаније, као и албанским рањеницима у болници у Тропоји.<sup>2102</sup>

Питање манастирских и црквених поседа и вакуфског имања на Косову и Метохији званично је покренуто почетком 1946. Најпре је предвиђено да манастирима Високи Дечани и Грачаница буде остављено по 20 ха ораница и 30 ха шума, док је поседе Пећке патријаршије требало ограничити на 10 ха обрадиве земље и 30 ха под шумом.<sup>2103</sup> Ипак, Министарство аграрне реформе и колонизације Србије донело је 12. фебруара 1946. решење о расподели земље, према којем је овим манастирима остављено по 30 ха обрадивог земљишта и по 30 ха

<sup>2096</sup> АС, Министарство аграрне реформе и колонизације (Г–76), Ф 28 ПА, Преглед поседа манастирских и других верских установа изнад 10 ха површине.

<sup>2097</sup> У оригиналу документа грешком стоји „црква у Горажду“.

<sup>2098</sup> АЈ, 97–5–48, У вези разговора министра Ср. Вукосављевића и космет. делегата Мугоше и Хоџе, 2.

<sup>2099</sup> Архива манастира Високи Дечани (АМВД), Допис Црквеног суда Епархије рашко-призренске упућен Одељењу унутрашњих послова при Обласном НОО у Призрену, 16. јун 1945.

<sup>2100</sup> АМВД, Допис А. Теодосија, настојатеља Царске лавре Високи Дечани, упућен Општинском НОО у Призрену, 28. јун 1945; Изјава јеромонаха Антонија, представника манастира Високи Дечани, 1. август 1945.

<sup>2101</sup> АМВД, Допис Епархије рашко-призренске упућен Црквеном суду у Призрену, 6. новембар 1945; Допис Управе Царске Лавре Високи Дечани упућен упућен Управном одбору Епархије рашко-призренске, 23. децембар 1945.

<sup>2102</sup> АМВД, Допис Лавре Високи Дечани упућен Општинском НОО у Дечанима, 23. фебруар 1945.

<sup>2103</sup> ДАС, Г–76, Ф 29 ПА, Предлог Министарства просвете НР Србије, 26. јануар 1946.

шума. То је био земљишни максимум који су могле добити верске установе „од већег значаја или веће историјске вредности“.<sup>2104</sup>

У поређењу са манастирским поседима, вакуфско имање на Косову и Метохији имало је знатно мањи значај за југословенске власти, будући да је оно углавном било састављено од земљишта које је припадало Муратовом тулбету (16 ha ораница) и Барјактаревом тулбету (Газиместан тулбе, Бајазитов споменик – 15 ha шума). Средином јануара 1946. Срески НОО у Приштини тражио је од обласних власти на Косову и Метохији да се овим споменицима остави више од предвиђених 10 ha земље, јер су „од велике историјске важности“, што је „познато и страном свету“.<sup>2105</sup> Обласни НОО одбио је овај предлог, наводећи да није потребно остављати додатну земљу „сем нужне површине за дворишта ових споменика“.<sup>2106</sup> По питању организације исламске заједнице у Србији на седници Земаљске комисије за верске послове, одржаној 11. децембра 1945, утврђено је да „службеници који су у току рата постављени а сада врше своје верске дужности [...] нису од новембра 1944. г. примали своје припадности нити су им исплаћивали ма какве материјалне или друге помоћи“. Одлучено је да се у сарадњи са Министарством финансија Србије предузму одговарајуће мере у циљу обезбеђивања „материјалне помоћи муслиманском свештенству, активном и пензионисаном, као и њиховим удовама“.<sup>2107</sup>

Мада је у начелу свим југословенским грађанима била „зајемчена [...] слобода савести и вероисповести“, што је било потврђено Уставом ФНРЈ из јануара 1946,<sup>2108</sup> у пракси су југословенске власти баштиниле давно утврђено становиште КПЈ и КИ о погубном утицају религије и верских удружења по културно-политички развој „народних маса“. Однос нових југословенских власти према СПЦ темељио се на свести о њеној дубокој повезаности и идентификацији са бившом југословенском државом, односно са „великосрпским монархистима“ као носиоцима тадашњег „ненародног режима“. На тлу федералне Србије нарочито изражено негативно одређење према Цркви током прве послератне године имали су представници нижих органа власти, цивилних и војних, у Војводини и на Косову и Метохији. О томе сведочи и један оружани инцидент који се догодио на дан Божића 1945, када је партизанска патрола, коју су чинили један Србин и три Албанца, у Зочишту ранила монаха Стефана. На саслушању пред командиром партизанске патроле осумњичени су говорили да су „пуцали у ваздух“ без ичијег одобрења, „а у знаку веселја због народног празника“.<sup>2109</sup> У вези са овим и сличним догађајима, југословенске власти констатовале су средином 1945. „да се дешавају многи случајеви неправилног односа према свештеним лицима“. Истовремено су у складу са прокламованом слободом вероисповести донесена „упутства“ у којима је назначено да власти „немају право тражити од свештених лица да се ‘рашчине’ (‘распопе’), као ни вршити било какав утицај на свештена лица у том смислу“.<sup>2110</sup>

И након тога, међутим, СПЦ је била изложена притиску локалних власти на југословенском југу. Првог дана Божића 1946. „два униформисана лица“ захтевала су без писменог наређења да се у Црквеном суду у Призрену уклони црквени грб, тврдећи да је то заправо државни грб бивше Краљевине Југославије.<sup>2111</sup> Средином фебруара исте године Павле Јовићевић обавестио је Председништво Министарског савета ФНРЈ „да је до скидања фирме

<sup>2104</sup> ДАС, Г–76, Ф 28 ПА, Решење Министарства аграрне реформе и колонизације Србије, 12. фебруар 1946.

<sup>2105</sup> ДАС, Г–76, Ф 28 ПА, Писмо Среског НОО у Приштини упућено Обласном НОО у Призрену, 17. јануар 1946.

<sup>2106</sup> ДАС, Г–76, Ф 28 ПА, Писмо Обласног НОО у Призрену упућено Среском НОО у Приштини, 21. јануар 1946.

<sup>2107</sup> *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године*, приредили др Радмила Радић и др Момчило Митровић, (Београд: ИНИС, 2012), док. бр. 9: Записник седнице IX Земаљске комисије Србије за верске послове Претседништва Народне владе Србије одржане на дан 11. децембра 1945, 88.

<sup>2108</sup> *Службени лист ФНРЈ*, 10/1946.

<sup>2109</sup> АМВД, Записник о саслушању партизана при партизанској патроли у Оптеруши, 7. јануар 1945.

<sup>2110</sup> АЈ, 313–5–18, Допис начелника Одељења за школство у Министарству просвете ДФЈ упућен Главном НО Војводине и Обласном НОО Косова и Метохије, 9. јул 1945.

<sup>2111</sup> АЈ, 50–128–257, Допис Светог архијерејског синода Српске православне цркве упућен Верској комисији при Председништву Министарског савета ФНРЈ, 31. јануар 1946.

Црквеног суда у Призрену дошло омашком од стране наших органа народне одбране услед сличности црквеног грба са бившим државним грбом<sup>2112</sup>. У истом периоду среска партијска организација и срески НОО самоиницијативно су укинули црквени суд, што је обласно руководство, у писму упућеном месец дана касније свим нижим органима власти, означило као „пример како не треба радити“<sup>2113</sup>.

### Формирање Србије као сложене федералне јединице и „косовско питање“

Почетком 1945. територија будуће федералне Србије није представљала јединствено војно подручје. На њеном северу налазио се Главни штаб НОВ и ПО Војводине, док је на југу деловао Оперативни штаб НОВ и ПО Косова и Метохије. Испрва је овај Оперативни штаб био под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије, али је услед побуне балиста и завођења Војне управе 8. фебруара 1945. стављен под непосредну команду Врховног штаба НОВ и ПО Југославије.<sup>2114</sup> По окончању Другог светског рата простор Косова и Метохије ушао је у састав Шесте армије ЈА, заједно са осталим јужним крајевима федералне Србије и са Македонијом.<sup>2115</sup> Истовремено је формирање и деловање самосталне бригаде Народне одбране на Косову и Метохији указивало на посебност ове области у унутрашњој структури југословенских војно-безбедносних снага. Исти ниво аутономије су до средине 1945. имале Црногорска и Санџачка бригада народне одбране. Крајем августа 1945. питање њиховог даљег развоја решено је тако што су све три бригаде стављене под команду новоформиране Црногорске дивизије народне одбране са седиштем у Беранама.<sup>2116</sup> Отуда су јединице народне одбране на Косову и Метохији у организационом погледу биле одвојене од 5. (српске) дивизије КНОЈ.

Сећања учесника народноослободилачке борбе и спорадични документи настали у раду нових југословенских војних власти након јесени 1944. сведоче о постојању јасне свести међу борцима НОВЈ/ЈА о посебности овог простора у односу према остатку федералне Србије, односно о „границама територије Косова и Метохије“ иако оне још увек нису биле званично утврђене.<sup>2117</sup> Истоветну свест баштинили су и припадници НОВ Албаније ангажовани у завршним операцијама за ослобођење јужних крајева Југославије. У том смислу карактеристичан је случај оружаног сукоба од 29. априла 1945. у којем су припадници 6. дивизије НОВА отворили ватру на војнике Потерног батаљона 13. српске бригаде, ранивши притом двојицу југословенских бораца. Наведени инцидент оставио је међу савременицима утисак да се на овај начин желео спречити улазак „српске војске“ на „албанску територију“.<sup>2118</sup>

Успостављање административних граница међу будућим југословенским федералним јединицама представљало је једно од најзначајнијих питања у процесу успостављања новог друштвено-политичког система у Југославији и изградње саме државе током прве половине 1945. Оно је неизоставно чинило саставни део проблема унутрашње структуре „нове Југославије“, односно уређења њених саставних целина на федеративним основама и одређивања природе њиховог односа на унутрашњем и спољнополитичком плану, судбински везаног за свеукупни развој југословенске заједнице. Говорећи о изградњи југословенског федерализма, Јосип Броз је на митингу одржаном 21. маја 1945. у недавно ослобођеном Загребу истакао како „то не значи повући границу између ове и оне федералне јединице, па ти с оне стране ради шта знаш и шта можеш, а ја ћу овдје како знам. Не! Те границе [...] треба да буду нешто

<sup>2112</sup> АЈ, 50–128–257, Допис Извршног Народног одбора Аутономне области Косова и Метохије упућен Председништву Министарског савета ФНРЈ, 18. фебруар 1946.

<sup>2113</sup> АЈ, 792, Србија, II/679.

<sup>2114</sup> ВА, НОВЈ, к. 1411, ф. 4, д. 14; к. 25А, ф. 9, д. 16; 17.

<sup>2115</sup> Апић, *n. d.*, 534.

<sup>2116</sup> ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 10, д. 5/1; ф. 1/II, д. 23/1; д. 26/1.

<sup>2117</sup> Димитријевић, „Шиптарски оружани изазов комунистичким властима у Југославији 1945–1950“, 49–50.

<sup>2118</sup> Исто, 50.

као оне бијеле црте на једном мраморном стубу. Границе федералних јединица у федералној Југославији нису границе раздвајања, него границе спајања“. Отуда ни југословенска заједница није била „сплет малих држава“, већ је федерација имала „више карактер административни, карактер слободног управљања собом“.<sup>2119</sup>

Сам процес успостављања „унутрашњих граница“ у Југославији, утемељен у предратним програмским начелима КПЈ, представљао је одраз националне политике партијског руководства. Мада је већ у току рата наговештен територијални оквир будуће српске федералне јединице, путем одређивања територијалне надлежности партијских организација и деловања партизанских и народноослободилачких јединица на овом простору, Србија је услед сложености српског питања била последња југословенска „покрајина“ која је у државно-правном смислу интегрисана у нову југословенску заједницу. О сазивању скупштине Србије као конститутивног тела партијског руководства говорило је средином 1944, али су неповољне прилике на терену ово питање одложиле до јесени исте године. Најпре је 12. октобра 1944. у Прокупљу одржана конференција окружних НОО, док је Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије сазвана месец дана доцније, 9. новембра 1944, у ослобођеном Београду.<sup>2120</sup> У њеном раду учествовало је 885 делегата изабраних у 16 округа из централних, источних, западних и јужних делова Србије.<sup>2121</sup> Заседању је присуствовала и „војвођанска делегација“, али није било делегата са простора Косова и Метохије.

На овој Скупштини донесена је одлука о образовању Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС) као „врховног законодавног и извршног органа државне власти демократске Србије“.<sup>2122</sup> Тиме је наглашен континуитет између Главног НОО Србије, највишег органа народноослободилачке власти на тлу окупиране Србије, и новог облика државне управе успостављеног након протеривања окупатора. Формирање АСНОС стајало је, такође, у сагласју са одлукама Другог заседања АВНОЈ из новембра 1943. Крајем 1944. предвиђено је формирања Владе федералне Србије, чије је послове до тог тренутка требало да обавља Председништво АСНОС преко својих одсека. Тако је Србија конституисана као федерална јединица унутар Демократске федералне Југославије, мада тај процес није био у потпуности окончан. Током зиме 1944/1945. положај Војводине, „Санцака“ и „Косова“ још увек није био јасно дефинисан. У наредним месецима на седницама Велике антифашистичке народноослободилачке скупштине Србије, Јединственог народноослободилачког фронта Србије и Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије није било делегата из ових области.<sup>2123</sup>

О присаједињењу Војводине (Срем, Банат и Бачка) федералној Србији говорено је на заседању Велике антифашистичке народноослободилачке скупштине Србије у новембру 1944. и на првој скупштини Јединственог народноослободилачког фронта Војводине у децембру исте године, али је питање будућег положаја ове покрајине било могуће решити тек након укидања војне управе у тој покрајини 15. фебруара 1945. Коначно, одлуку о присаједињењу Војводине федералној Србији донео је Главни народноослободилачки одбор Војводине (ГНООВ) 6. априла 1945, што је потврдила Скупштина изасланика народа Војводине, одржана 30. и 31. јула 1945. у Новом Саду.<sup>2124</sup> Исто је потврдило Председништво АВНОЈ 7.

<sup>2119</sup> Broz, *n. d.*, 90.

<sup>2120</sup> На конференцији окружних НОО у Прокупљу 1944. окупило се око 500 делегата из партијских актива у Врању, Лесковцу, Пироту, Прокупљу, Зајечару и Крушевцу. Тада су, осим осталог, изабрани делегати за Велику антифашистичку скупштину народног ослобођења Србије која је требало да буде одржана у Ваљеву. Ова идеја била је убрзо напуштена услед предстојећег ослобођења Београда. – Мома Марковић, *Рат и револуција. (Сећања 1941–1945)*, (Београд: БИГЗ, 1987), 309.

<sup>2121</sup> Своје делегате за Велику антифашистичку скупштину народног ослобођења Србије 1944. упутили су град Београд и срезови: крагујевачки, младеновачки, пожаревачки, моравски, ваљевски, шабачки, ужички, краљевачки, крушевачки, топлички, чачански, лесковачки, врањски, нишки, пиротски и тимочки. – Petrović, *n. d.*, 91.

<sup>2122</sup> *Службени гласник Србије*, 1/1945.

<sup>2123</sup> *Историја српске државности*, III/284–288.

<sup>2124</sup> *Заседања АСНОС и НСС*, 9–11; *AVNOJ i Revolucija. Tematska zbirka dokumenata*. Priredili Slobodan Nešović и Branko Petranović, (Београд: Народна књига, 1983), dok.: Zapisnik plenarne sednice Glavnog narodnooslobodila-

августа, а потом и Народна скупштина Србије 28. августа исте године.<sup>2125</sup> Читав процес био је у потпуности окончан 1. септембра 1945. усвајањем *Закона о установљењу и устројству Аутономне Покрајине Војводине* (АПВ).<sup>2126</sup>

Готово истовремено решено је и питање „Санцака“. Председништво АВНОЈ наложило је 21. фебруара 1945. Извршном одбору АВНО Санцака да „најдаље до 15. марта“ сазове заседање на којем је требало одредити државно-правни положај наведене области и то путем повратка „на стање од 1912“.<sup>2127</sup> Антифашистичко веће народног ослобођења Санцака је на седници одржаној 29. марта 1945. у Новом Пазару донело одлуку којом су срезови Прибојски, Милешевски, Златарски, Сјенички, Дежевски и Штавички припојени федералној Србији, док су срезови Бјелопољски (са бившим Бољаничким) и Пљеваљски (са бившим Лозанским) били припојени федералној Црној Гори, уз истовремено распуштање овог тела.<sup>2128</sup> Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије је на свом првом заседању 7. априла 1945. усвојила резолуцију којом је једногласно прихваћена одлука о „припајању Новопазарског округа федералној Србији“.<sup>2129</sup> Исто је учинило АВНОЈ на свом трећем и последњем заседању 7. августа 1945.<sup>2130</sup> На овим седницама није говорено о албанској мањини у тутинском, сјеничком и новопазарском крају.

Мада су наведене одлуке и резолуције усвојене једногласно, што је остављало утисак непомућеног јединства међу присутним „народним представницима“, различитих мишљења у вези са утврђивањем граница југословенских федералних јединица било је унутар саме КПЈ. На састанку партијског руководства, одржаном у Београду вероватно средином фебруара 1945, Блажо Јовановић је у име ЦАСНО поставио питање источне границе федералне Црне Горе у смислу проширења према Метохији, добивши притом одговор да „Космет засад остаје као цјелина и то под војном управом“.<sup>2131</sup> Неколико дана касније, током расправе о положају „Санцака“ на петој седници Председништва АВНОЈ 24. фебруара 1945, Марко Вујачић, потпредседник овог тела, изразио је незадовољство „што се ова покрајина, која је са Косовом и Метохијом историјска творевина, која је као Новопазарски Санцак одувјек била позната и била и остала увијек цјелина, да се данас дијели између двије сестре: на Србију и Црну Гору“. Нагласио је, такође, како „и Косово и Метохију треба дати Црној Гори јер Метохија је историјски црногорска. Ако већ Санцак не треба више да буде посебна административно-политичка и привредна област са извјесном својом аутономијом, онда сам ја против тога да се он припоји Србији, већ мислим да Санцак и оба Дукађина, треба присајединити Црној Гори, те тако нашу Црну Гору, која је понајвише дала жртава у овој натчовјечанској и херојској борби за слободу и демократију, ову нашу најмању федералну јединицу економски ојачати проширењем на територију која јој је најближа и по народу најсроднија“.<sup>2132</sup> Насупрот

---

čkog odbora Vojvodine, Novi Sad, 6. april 1945, 730–732; Истоветан став готово истовремено усвојила је Седма покрајинска конференција КПЈ за Војводину. – Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija*, (Београд: Просвета, 1984), 383–386; *AVNOJ i Revolucija*, dok.: Rezolucija VII pokrajinske konferencije KPJ za Vojvodinu, 732–733.

<sup>2125</sup> *Историја српске државности*, III/294–298; Petrović, n. d., 109–122.

<sup>2126</sup> *Службени гласник Србије*, 28/1945.

<sup>2127</sup> АЈ, Президијум Народне скупштине Федеративне Народне Републике Југославије, Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (15, АВНОЈ), 1945/2, Допис Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије упућен Извршном одбору Антифашистичког већа народног ослобођења Санцака, 21. фебруар 1945.

<sup>2128</sup> АЈ, 15–1–15, Одлука Антифашистичког вијећа народног ослобођења Санцака, 29. март 1945; *Службени лист Црне Горе*, 1/1945; Zoran Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943–1945. (ZAVNO Sandžaka – dokumenta)*, (Podgorica, Stručna knjiga, 1992), 299–302; Petrović, n. d., 100–109; *Службени лист Црне Горе*, 1/1945.

<sup>2129</sup> *Заседања АСНОС и НСС*, 5–9.

<sup>2130</sup> *Треће заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије, заседање Привремене народне скупштине 7–26. август 1945. Стенографске белешке*, (Београд: Президијум Народне скупштине ФНРЈ, 1945), 41.

<sup>2131</sup> ЦАСНО, 132.

<sup>2132</sup> *Законодавни рад Претседништва АВНОЈ и Претседништва ПНС ДФЈ*, 54. Готово истоветно становиште заступао је нешто раније, током Другог светског рата, вођ црногорских федералиста Секула Дрљевић. –

наведеном стајао је став партијског руководства, исказан у кратком одговору Едварда Кардеља: „Санџак, као покрајина, не може даље остати као досад, јер за то нема никаквих политичких, ни економских, ни етничких разлога“. Уз то, истакао је како „није требало покретати питање Косова и Метохије [...] зато што још није дошло време да се о томе дискутује“.<sup>2133</sup> Месец дана касније, након убиства Миладина Поповића у марту 1945, Централни Комитет КПЈ тражио је од Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору да одреди „једног друга за секретара Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију“, што је део црногорског партијског руководства видео као правац будућег решења питања положаја ове области.<sup>2134</sup>

У том тренутку ни руководство КПЈ није имало јединствено становиште о „косовском питању“. О томе је говорено на неформалном и готово конспиративном састанку одржаном у Београду 18. фебруара 1945. којем су, према писању Владимира Дедијера, присуствовали Едвард Кардељ, Александар Ранковић, Милован Ђилас, Светозар Вукмановић, Сретен Жујовић и Благоје Нешковић, као и представници ОК КПЈ за Косово и Метохију, Миладин Поповић и Фадиљ Хоџа. Едвард Кардељ је тада навео како би „најправилније [...] било да се Косово и Метохија присаједине Албанији, а да Албанија уђе у федерацију с Југославијом“.<sup>2135</sup> Наведено мишљење није било усамљено. Према истраживањима Владимира Дедијера и Бранка Хорвата, Сретен Жујовић је сматрао да градове Пећ, Ђаковицу и Призрен, односно читаву територију од југословенско-албанске границе до Приштине, треба припоји Албанији уколико она постане седма република у оквиру југословенско-албанске федерације.<sup>2136</sup> Благоје Нешковић наводи да је исто решење било блиско и Миловану Ђиласу.<sup>2137</sup> У вези са овако замишљеном „корекцијом“ југословенско-албанске границе унутар КПЈ могли су се чути гласови о уступању Скадра Црној Гори.<sup>2138</sup> Ипак, „с обзиром на међународне прилике“, ова „балканска варијанта“ решења „косовског питања“ није могла бити усвојена, те је оно могло бити посматрано једино у границама југословенске државе.<sup>2139</sup> У таквим околностима партијско руководство је наведеном састанку у фебруару 1945. разматрало две могућности. Прва је подразумевала разграничење Србије и Црне Горе дуж линије утврђене након балканских ратова 1912–1913. Према сећањима Фадиља Хоџе забележеним 1955, ова замисао обухватала је прикључење одређеног дела Косовско-метохијске области федералној Македонији. Вођи Обласног комитета КПЈ говорили су да „Област не смемо поцепати, јер би то имало политичке последице за нашу ситуацију на Косову и Метохији и да је треба као такву задржати“. Друга могућност подразумевала је припајање читаве Косовско-метохијске области федералној Србији.<sup>2140</sup> Она је и била усвојена, на овом састанку или нешто касније, мада партијско руководство до краја марта није износило своје становиште о будућем положају Косова и Метохије. Почетком априла 1945. Моша Пијаде писао је како ће се у моменту решавања овог питања, „после укидања војне управе“, на Косову и Метохији наметнути „обезбеђење

---

Милутин Живковић, *Независна Држава Хрватска у Србији 1941. Усташки режим у Прибоју, Пријеполу, Новој Вароши и Сјеници*, (Београд: Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“, 2018), 44.

<sup>2133</sup> *Законодавни рад Претседништва АВНОЈ и Претседништва ПНС ДФЈ*, 55.

<sup>2134</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/153.

<sup>2135</sup> Цит. према: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III/168–169.

<sup>2136</sup> Branko Horvat, *Kosovsko pitanje*, (Zagreb: Globus, 1989), 86; Dediđer, *n. d.*, II/903–904; *Jugoslovenski federalizam*, том II, dok.: Критичке реакције Милана Грола на федерални статус Црне Горе и Македоније, 203, нар. бр. 19.

<sup>2137</sup> Почетком осамдесетих година, састављајући захтев за своју политичку рехабилитацију, Благоје Нешковић је навео: „После рата се у нашем партијском врху планирала федерација између Југославије, Бугарске и Албаније. Тада ме је Ђилас у име Броза питао да ли бих пристао да се Метохија прикључи Албанији, а да се Црна Гора прикључи Србији. Ја сам то одбио“ (Глишић, *n. d.*, 93–94).

<sup>2138</sup> Зоран Лакић, „Положај Косова и Метохије у саставу Југославије“, *Косово и Метохија: прошлост, садашњост, будућност. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, уредник академик Коста Михаиловић, (Београд: САНУ, 2007), 113.

<sup>2139</sup> Цит. према: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III/168–169.

<sup>2140</sup> Цит. према: *Isto*.



националних интереса како Срба тако и Шиптара“, говорећи истовремено у име руководства КПЈ да „ми нећемо падати у грешке старих шовинистичких режима“.<sup>2141</sup>

Одлука у вези са „косовским питањем“ донесена је након сламања главнине одметничких снага на југу државе, а свакако пре Првог заседања АСНОС 7. априла 1945. На овом заседању делегати Обласног НОО Косова и Метохије Душан Мугоша и Мехмед Хоџа изразили су жељу читавог „народа Косова и Метохије, шиптарског народа, српског и црногорског народа“, да се наведена област припоји федералној Србији.<sup>2142</sup> Ипак, у том тренутку, према речима Душана Мугоше, није било могуће у потпуности решити ово питање услед нередовних прилика на југословенском југу, али је назначено да ће то бити учињено на обласној скупштини „чим се укине Војна управа“.<sup>2143</sup> Исто је наредног дана заседања потврдио Благоје Нешковић у закључку свог политичког извештаја, рекавши како је „очигледно [...] да ће се делокруг федералне Србије проширити“ на „Санџак“, Војводину и на област Косова и Метохије.<sup>2144</sup>

Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије усвојила је 7. априла 1945. Резолуцију којом су поздрављене „одлуке“ представника „Санџака“, Војводине и Косова и Метохије о присаједињењу ових области федералној Србији, мада је само акт АВНО Санџака имао карактер одлуке, док је у случају Војводине и Косова и Метохије било речи о изјавама представника ГНОО Војводине, односно Обласног НОО Косова и Метохије. По питању положаја албанске мањине, у тексту ове Резолуције наведено је како „данас Шиптари Косова и Метохије имају све могућности да увиде да су Демократска Федеративна Југославија и демократска Србија [...] нешто сасвим друго од некадашње Југославије и да ће Шиптари Косова и Метохије у пуној мери уживати своја национална права и имати све могућности за свој политички, економски и културни развитак“.<sup>2145</sup> Мехмед Хоџа уверавао је делегате АСНОС да присаједињење Косова и Метохије федералној Србији „не плаши албански народ [...] него га учвршћује и даје му сигурност да ће имати иста права са осталим народима Косова и Метохије“.<sup>2146</sup> Насупрот томе, месец дана касније, на Оснивачком конгресу КП Србије у мају 1945, косовскометохијско обласно руководство указивало је на незадовољство албанског становништва изазвано везивањем ове области за федералну Србију и страхом од „повратка на старо“.<sup>2147</sup>

Сазивање Оснивачког конгреса КП Србије, о чему је говорено најпре на седници Политбироа ЦК КПЈ у октобру 1943. и поново на Вису у јуну 1944,<sup>2148</sup> представљало је коначну, мада још увек неформалну, потврду предстојећег образовања Србије као сложене федералне јединице унутар ДФЈ.<sup>2149</sup> Сâмо присуство представника ОК КПЈ за Косово и Метохију

<sup>2141</sup> Моша Пијаде, „Значај ванредног заседања Народног представништва Србије“, *Борба*, бр. 89, 11. април 1945, 2.

<sup>2142</sup> *Заседања АСНОС и НСС*, 12–15; „Први дан ванредног заседања Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије“, *Борба*, бр. 86, 8. април 1945, 1.

<sup>2143</sup> *Заседања АСНОС и НСС*, 12–14; „Шиптарски комитет и његов значај“, *Јединство*, бр. 6, 30. април 1945, 3; „Допринос народа Косова и Метохије јачању федеративне демократске Југославије“, *Борба*, бр. 157, 30. јун 1945, 2.

<sup>2144</sup> Благоје Нешковић, *Политички извештај на Првом ванредном заседању АСНОС-а*, (Београд: Просвета, 1945), 14.

<sup>2145</sup> *Заседања АСНОС и НСС*, 20–21.

<sup>2146</sup> *Исто*, 12–14.

<sup>2147</sup> *Оснивачки конгрес КПС*, 65, 75–76, 83.

<sup>2148</sup> Ђорђе О. Пиљевић, „Саветовање Политбироа ЦК КПЈ на Вису и стварање КП Србије“, *Оснивачки конгрес Комунистичке Партије Србије*, 41–44. Према сећању Моме Марковића, на питање Покрајинског комитета КПЈ за Србију у вези са формирањем КП Србије, Јосип Броз је у име Централног комитета КПЈ одговорио: „Што се тиче стварања КП Србије, ми се у принципу слажемо са вама, но мислимо да се оснивачки Конгрес не би смео одржати прије заседања оснивачке скупштине Антифашистичког Савета Србије [АСНОС – Д. Б.]. Извршити све припреме, а сам Конгрес моћи ћете одржати после заседања Савета, у погодном време, када ћете моћи на Конгресу већ показати значајне политичке и војне резултате. Ако би одржали Конгрес сада, он би имао далеко мањи значај“ (Цит. према: Марковић, *н. д.*, 310).

<sup>2149</sup> Широј јавности одлуке Оснивачког конгреса КП Србије нису биле познате, услед извесне конспиративности која је остала присутна у раду КПЈ током читаве 1945. Последњег дана конгреса, 12. маја 1945, Благоје Неш-

наговештавало је правац у којем ће бити решено „косовско питање“. На исто су упућивале изјаве делегата, њихови говори и реферати поднесени на овом конгресу. И на Првој конференцији ЈНОФ за Косово и Метохију, одржаној почетком априла 1945, наглашено је како „сви услови диктирају, да Косово и Метохија дођу у састав федералне Србије, пошто је гаранција за пуна права народа на Космету Демократска Федеративна Југославија“.<sup>2150</sup> У текстовима објављеним током пролећа и лета у обласним листовима „Јединство“ и „Препород“ истицано је да „ударац по велико-српској и велико-албанској реакцији [...] може бити снажан и по њих опасан само тако, ако се наши народи преко својих претставника определијеле за заједнички живот са братским српским народом, ако одлуче да наша област уђе у састав федералне Србије“. Исправност такве одлуке потврђивале су „многобројне жртве које су у току НО борбе заједнички дате“, потом „садашњи и будући интереси наших народа“ и „потреба наше државе која се на тим жртвама изграђује“.<sup>2151</sup>

Све то добило је званичну потврду на Обласној народној скупштини Косова и Метохије. Током њеног заседања, од 8. до 10. јула 1945, најпре су прихваћене одлуке Другог заседања АВНОЈ и одобрен је „целокупан рад“ Обласног НОО Косова и Метохије, укључујући „све предузете мере и одлуке [...] од његовог оснивања па закључно до 9. јула 1945. године“.<sup>2152</sup> Тако је одлука о присаједињењу простора Косова и Метохије „старој Албанији“, усвојена на конференцији у Бујану крајем децембра 1943. и почетком јануара 1944, добила накнадну потврду обласног партијског руководства, али је истовремено била поништена осталим одлукама ове Скупштине, као и самим процесом формирања Србије као сложене федералне јединице. О Бујанској конференцији није ни говорено на овој Скупштини, нити су представници Обласног НОО током 1945. заузели званичан став по том питању.

Последњег дана заседања Скупштине око 400 присутних делегата, „претставника Шиптара, Срба и Црногораца“, усвојило је аklamацијом Резолуцију у којој је назначено да „становништво ове области [...] никада није признало раскомадање своје области извршено од окупатора, нити раскомадање Југославије“, и да је овим документом услишена жеља „целокупног становништва области да ова буде прикључена федералној Србији као њен саставни део“. Истакнуто је, такође, како је „народ ове области уверен [...] да ће у народној влади Србије наћи пуну заштиту, те да ће од народне власти целе Југославије бити свесрдно помогнут у свом политичком, националном, економском и културном подизању“.<sup>2153</sup> Према речима Џавида Ниманија, одлука о присаједињењу Косова и Метохије федералној Србији била је донесена „пре свега због тога што је српски народ, устајући први у борбу против окупатора истовремено водио и борбу против великосрпских хегемониста – против оних који су највише криви за сва зла која су почињена нашим народима Косова и Метохије“. На тај начин је наведена одлука представљала „симболични пораз великосрпских и великошиптарских хегемониста, и наступање нових односа на основу тешког искуства стеченог у току ове борбе,

---

ковић је у завршној речи навео „како треба схватити [...] шта од свега овог овде треба сматрати конспиративним, што не треба причати изван редова наше Партије“. Пре свега, није требало „грубити и причати о доласку друга Тита на наш Конгрес, просто зато што је друг Тито на челу наше државе и што би таквим причањем могло да се нашкоди нашој држави“. Такође, није требало „причати наше мишљење и одлуке по питањима нашег унутрашњег рада, о држању наших савезника. Другим речима“, закључио је Благоје Нешковић, „о томе шта се је радило на Конгресу не причати никоме изван редова наше Партије“ (*Оснивачки конгрес КПС*, 234). Мома Марковић је у својим сећањима навео како о Оснивачком конгресу КП Србије није писао ниједан лист, нити је био штампан говор Јосипа Броза, те да на београдским зградама у којима су боравили чланови партијског руководства није било обележја КПЈ. – Марковић, *н. д.*, 330.

<sup>2150</sup> Р. В., „Прва обласна конференција Јединственог н. о. фронта за Косово и Метохију“, *Јединство*, бр. 6, 30. април 1945, 2.

<sup>2151</sup> *Јединство*, бр. 11, 7. јул 1945, 1.

<sup>2152</sup> *Narodni odbor АКМО*, 43.

<sup>2153</sup> *Isto*; „На обласној скупштини народа Косова и Метохије манифестовало се братство и јединство Шиптара, Срба и Црногораца“, *Борба*, бр. 169, 14. јул 1945, 2; „Обласна скупштина претставника Косова и Метохије аklamацијом је донела одлуку о присаједињењу Косова и Метохије федералној Србији“, *Борба*, бр. 170, 15. јул 1945, 2; „Резолуција Обласне народне скупштине Косова и Метохије“, *Борба*, бр. 176, 22. јул 1945, 4.

искрености и помоћи коју народ Србије даје народима Косова и Метохије“.<sup>2154</sup> На крају заседања Обласне народне скупштине извршен је избор посланика Косовско-метохијске области за Народну скупштину Србије и за АВНОЈ, и утврђен је састав Обласног Народног одбора, Обласног извршног одбора, Обласног народног суда, потом Комисије за насељенике, Комисије за утврђивање ратних злочина, Комисије за утврђивање ратне штете, Комисије за утврђивање ратне добити и Управе државних добара.<sup>2155</sup> Наведену Резолуцију Обласне народне скупштине Председништво АВНОЈ „примило је на знање“ 23. јула 1945, и потом је одобрило 7. августа исте године на трећем заседању АВНОЈ.<sup>2156</sup>

Читав процес изградње аутономије Косова и Метохије сведочио је о слојевитости „косовског питања“, о његовом значају за свеукупно уређење земље и утврђивање односа партијског и државног руководства не само према албанској мањини на југу државе, већ и према Србији и српском питању у целости, као и за трасирање спољнополитичке оријентације у контексту даљег југословенско-албанског зближавања. Стога су неубедљиво звучале речи Милентија Поповића, министра трговине и снабдевања у Влади федералне Србије, изречене на Обласној народној скупштини Косова и Метохије 8. јула 1945, да „питање какав ће статус Косово и Метохија имати данас у овој фази народног покрета јесте административно питање“, односно „питање уређења администрације, а не политичко питање“, те да зато оно „није основно, најглавније питање“.<sup>2157</sup> Према писању Бранка Хорвата, слично становиште заступао је и Благоје Нешковић, према чијем мишљењу је „косовско питање“ губило значај пред очекиваном победом народноослободилачког покрета у Албанији, услед чега се „неће постављати питање граница између Југославије и Албаније“.<sup>2158</sup> За обласно партијско руководство значајно је било нагласити посебност „Космета“ и очувати аутономију овог простора у односу према Србији, истичући принцип „самоопредељења народа“ као основ државно-правног положаја Косовско-метохијске области.

Одлука Обласне народне скупштине од 10. јула 1945. добила је нешто мање од два месеца касније правну потврду. *Закон о административној подели Србије*, усвојен 1. септембра, дефинисао је Србију као сложену федералну јединицу унутар ДФЈ, састављену од подручја града Београда и 16 округа у свом средишњем делу, потом Аутономне покрајине Војводине и Аутономне Косовско-метохијске области.<sup>2159</sup> Насупрот Војводини и централној Србији, Косовско-метохијска област није била издељена на округе, већ је *Законом о установљењу и устројству Аутономне Косовско-метохијске области* од 3. септембра 1945. унутар њених граница организовано 15 срезова, по узору на међуратно административно уређење овог подручја. Привремено седиште Области налазило се у Призрену.<sup>2160</sup>

У наведеном Закону од 1. септембра 1945. назначено је да „Аутономна Косовско-метохијска област чини саставни део Србије у чију Народну скупштину бира сразмерни број народних посланика“. За Скупштину народа Уставотворне скупштине ДФЈ предвиђено је да ова Област делегира 10 посланика. Наведено је, такође, да одлуке Обласне Народне скупштине АКМО, која је била носилац највише власти у овој Области, проистичу из закона федералне Србије и закона ДФЈ. Обласну Народну скупштину бирало је „становништво области

<sup>2154</sup> *Narodni odbor AKMO*, 37.

<sup>2155</sup> *Isto*, 45–51.

<sup>2156</sup> *Rad zakonodavnih odbora Predsedništva AVNOJ i PNS DFJ*, 437–439; АЈ, 15–1–15, Одлука Председништва АВНОЈ, 7. август 1945; *Треће заседање АВНОЈ, заседање ПНС*, 41.

<sup>2157</sup> *Narodni odbor AKMO*, 20.

<sup>2158</sup> Цит. према: Horvat, n. d., 86.

<sup>2159</sup> *Службени гласник Србије*, 28/1945; АЈ, 97–2–16, Закон о административној подели Србије.

<sup>2160</sup> У чл. 1 *Закона о установљењу и устројству Аутономне Косовско-метохијске области* стајало је да се ова област састоји из срезова: Горског (Драгаш), Суворечког (Сува Река), Шарпланинског (Призрен), Ђаковичког (Ђаковица), Подримског (Ораховац), Пећког (Пећ), Источног (Исток), Звечанског (Косовска Митровица), Вучитрског (Вучитрн), Лапског (Подујево), Дреничког (Србица), Неродимског (Урошевац), Грачаничког (Приштина), Качаничког (Качаник), Гњиланског (Гњилане). – АЈ, 97–2–16, Закон о установљењу и устројству Аутономне Косовско-метохијске области; Закон о установљењу и устројству Аутономне Косовско-метохијске области, *Јединство*, бр. 15, 12. септембар 1945, 1; *Службени гласник Србије*, 28/1945; АЈ, 41–21–43, Списак округа и срезова на територији федералне Србије, септембар 1945.

за рок од три године“. Одлуке, решења и наредбе Обласне Народне скупштине, Народне владе Србије и Савезне владе ДФЈ спроводио је Извршни одбор Обласне народне скупштине АКМО, који су чинили председник, два потпредседника, два секретара и 10 чланова са четири заменика. Законом је прокламована пуна равноправност свих грађана „без разлике народности, расе, вероисповести и пола“. Посебним чланом наглашено је да су „језици свих народности које живе у области равноправни [...] код свих органа власти“, те да „свака народност има права да се школује на свом матерњем језику“.<sup>2161</sup>

Поводом обнародовања *Закона о установљењу и устројству Аутономне Косовско-метохијске*, обласна штампа писала је како су „две основне чињенице које су измениле схватање наших народа а нарочито Шиптара о Југославији“ биле масовно учешће српског народа у борби против окупатора али истовремено „и против својих издајника“ и искуство заједничког живота у Демократској Федеративној Југославији која се „изграђује на принципима стварне слободе и демократије – равноправности њених народа“. Демантоване су, такође, „све приче балистичких и четничких елемената“ о томе „како овај Закон представља почетак враћања старе Југославије“ и, с друге стране, „како се сада Косово и Метохија ‘потпуно одваја’, како се ствара ‘опасност за Србе’“.<sup>2162</sup>

У законима о државно-правном положају и унутрашњем уређењу федералне Србије, Аутономне Покрајине Војводине и Аутономне Косовско-метохијске Области из септембра 1945. наведени су окрузи и срезиви који су припадали наведеним територијално-административним целинама, али њихове границе нису биле прецизно утврђене, нити су биле правно потврђене. О том проблему није било говорено ни приликом доношења *Упутстава о основним начелима за образовање влада федералних јединица*, на првој седници Законодавног одбора АВНОЈ 3. априла 1945, нити током расправе о *Уставу Федеративне Народне Републике Југославије* крајем исте године.<sup>2163</sup> Тако ни нови југословенски *Устав*, обнародован 31. јануара 1946, није одредио територијални опсег федералних јединица, већ је само дефинисао највише органе државне власти у њима.<sup>2164</sup>

Сâмо питање административних граница међу федералним јединицама ДФЈ, односно међу народним републикама ФНРЈ, решавано је најпре у интерним разговорима у најужем кругу партијског руководства, а након тога ангажовањем специјалних комисија на терену. На тај начин утврђене су међе на граничном сектору Србије према Хрватској, Црној Гори и Македонији.<sup>2165</sup> Мишљење партијског и државног руководства о референдуму у вези са овим проблемом било је исказано језгровитим ставом: „Гласање је рат“.<sup>2166</sup> Без одговора остао је предлог Министарства за Конституанту из септембра 1945, којим је предвиђено формирање савезне комисије за корекцију границе где то претходно „није правилно решено“.<sup>2167</sup> Нешто више од годину дана касније исто питање безуспешно је настојала да отвори Влада НР Србије.<sup>2168</sup>

<sup>2161</sup> АЈ, 97–2–16, Закон о установљењу и устројству Аутономне Косовско-метохијске области; *Службени гласник Србије*, 28/1945; Закон о установљењу и устројству Аутономне Косовско-метохијске области, *Јединство*, бр. 15, 12. септембар 1945, 1.

<sup>2162</sup> „Поводом Закона о установљењу и устројству Аутономне Косовско-метохијске Области“, *Јединство*, бр. 15, 12. септембар 1945, 2.

<sup>2163</sup> *Rad zakonodavnih odbora Pretsedništva AVNOJ i PNS DFJ*, 9–11.

<sup>2164</sup> У Уставу ФНРЈ из јануара 1946. наведено је да „највиши орган државне власти аутономне области јесте Обласни народни одбор, који бирају грађани аутономне области на време од три године и који одржава своје скупштине према одредбама Устава републике“. Такође, предвиђено је да „Обласни народни одбор бира Обласни извршни одбор као свој извршни и управни апарат“ (*Службени лист ФНРЈ*, 10/1946).

<sup>2165</sup> Petranović, *Istoriografija i revolucija*, 389; Драган Алексић и Горан Илић, „Утврђивање граница федералне Србије 1945. године“, *1945. крај или нови почетак? Тематски зборник радова*, (Београд: ИСИ, 2016), 477–492.

<sup>2166</sup> Ljubodrag Dimić, „Nekoliko dokumenata o privremeno-administrativnoj granici između jugoslovenskih republika Srbije i Hrvatske“, *Istorija XX veka* 1–2/1992, 233.

<sup>2167</sup> АЈ, Министарство за Конституанту, 3–2–2, Информација Министарства за Конституанту упућена Председништву Привремене народне скупштине ДФЈ, 22. септембар 1945.

<sup>2168</sup> Алексић и Илић, *н. д.*, 486–492.

На исти начин решено је и питање захтева мештана Вратничке општине из Тетовског среза, чији су се представници обратили македонским властима у Скопљу почетком јула 1945. изложивши своје плебисцитарно расположење у духу присаједињења федералној Србији. Реч је о подручју које је у привредно-економском погледу гравитирало ка Неродимском срезу. Притом су села Вратница, Беловиште, Старо Село и Рогачево била настањена искључиво српским становништвом, у Орашју и Нерашту живели су Албанци, а села Одри и Јажинце имала су национално мешовит српско-албански карактер.<sup>2169</sup>

Према писму које су представници села Вратничке општине упутили Јакову Продановићу, министру за Србију, македонске власти најпре су одлучиле да се по овом питању морају изјаснити сами мештани наведених села. Тако је у присуству делегата македонских власти сазван збор на којем је „народ једногласно тражио присаједињење [...] Србији“. Потом је била одређена трочлана делегација која је требало да отпутује у Београд и достави наведену одлуку Влади федералне Србије. Међутим, убрзо су двојицу делегата ухапсили припадници ОЗН у Скопљу. У вези с тим Јаков Продановић писао је министру унутрашњих послова ДФЈ, Влади Зечевићу, тражећи покретање истраге о наведеном и сличним догађајима који „с правом повећавају [...] неповерење у добру намеру појединих људи који у Македонији имају данас великог утицаја“. Своје мишљење министар за Србију темељио је на личном уверењу да Срби у Македонији „морају сигурно имати исто толико право на самоопредељење, слободу и поштовање њихове националности, колико бар и они из чије су средине произишли многобројни сарадници окупатора“.<sup>2170</sup>

Свој захтев Срби из Вратничке општине образлагали су сопственим националним осећањем, услед којег су „много страдали од Бугара за време њихове окупације“. Указивали су, такође, на колаборацију извесних Македонаца, настањених у близини ових села, као и на њихово нескривено антисрпско расположење након ослобођења. У писму упућеном министру за Србију, у којем се тражило доследно поштовање права свих народа на самоопредељење, наведено је како припајање Вратничке општине Србији „једнодушно желе“ и Срби и Албанци, мада представника потоњих није било међу 52 потписника овог писма.<sup>2171</sup>

Након истраге Окружни НОО у Тетову обавестио је средином августа 1945. Министарство унутрашњих послова федералне Македоније да збор у Вратници није ни био одржан, те да становништво околних села не жели издвајање из састава ове федералне јединице. Истакнуто је, такође, да је наведени крај „чисто македонски“ уз мали број Албанаца, и да он у географском, културном и етнографском смислу „нема никаквих веза са федералном Србијом“. У закључку је наведено да је агитацију заправо покренула „големосрбската пропаганда“, односно „ненародни елементи“ и „слуге Драже Михаиловића“.<sup>2172</sup> Наведени проблем нагло је решен одлуком партијског руководства према којем су спорна села припојена федералној Македонији.

Друга „неуралгична тачка“ на граници између федералних јединица Србије и Македоније била је на јужном ободу Качаничког среза, где се налазила фабрика цемента „Шар“. Ово питање покренуло је 28. јула 1945. македонско руководство, уз образложење да простор око цементаре треба издвојити из састава федералне Србије зато што је управу над фабриком имало Министарство индустрије и рударства Македоније. Специјална комисија, формирана 27. децембра 1947, изнела је готово истоветно мишљење, занемарујући притом вољу српског становништва у околним селима.<sup>2173</sup>

<sup>2169</sup> АЈ, 22–2–4, Допис делегата Вратничке општине упућен Министру за Србију, 10. јул 1945.

<sup>2170</sup> АЈ, 22–2–4, Допис делегата Вратничке општине упућен Министру за Србију, 10. јул 1945; Резолуција донесена на збору у Вратници; Писмо Јаше Продановића, министра за Србију, упућен Министарству унутрашњих послова ДФЈ, 14. јул 1945.

<sup>2171</sup> АЈ, 22–2–4, Допис делегата Вратничке општине упућен Министру за Србију, 10. јул 1945.

<sup>2172</sup> АЈ, 22–2–4, Допис Окружног НОО у Тетову упућен Министарству унутрашњих послова федералне Македоније, 18. август 1945.

<sup>2173</sup> Miodrag Zečević i Bogdan Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, (Beograd: Građevinska knjiga, 1991), 29–30.

Од нарочитог значаја у процесу утврђивања јужне границе федералне Србије било је, такође, шире подручје око манастира Св. Прохор Пчињски, као и простор између Скопља и Куманова и у козјачко-ђерманској области.<sup>2174</sup> Током међуратног и ратног периода надлежност над територијом Прешевског среза имао је Окружни комитет КПЈ у Куманову, што је била последица саображености партијске територијалне структуре са административним уређењем југословенске државе на овом терену.<sup>2175</sup> Након обнове партијског рада почетком 1942, Месни комитет (МК) КПЈ у Прешеву остварио је непосредну комуникацију са Окружним комитетом КПЈ у Врању, са тенденцијом трајног везивања ова два партијска актива, док је истовремено одржавана веза са партијским ћелијама у Гњилану и Куманову. Питање надлежности над Прешевским срезом отворили су вођи прешевске партијске организације средином 1944, у време успостављања нових власти на овом простору, мада о томе није постојало јединствено мишљење унутар самог Месног комитета КПЈ. Од четворице његових чланова, Селим Селими истицао је потребу везивања Прешева „за Србију“, док је секретар МК КПЈ Абдула Алија говорио у прилог очувања партијске територијалне структуре. Друга два члана Месног комитета, Душан Илић и Милева Јовановић, „били су“, према речима Селима Селимија, „по страни, јер им је било незгодно да се изјасне за Србију, да им се не би пребацно шовинизам“.<sup>2176</sup>

О наведеном проблему Централни комитет КП Македоније известио је руководство КПЈ, истичући како спорна област треба да остане у саставу македонске партијске организације, будући да је „до сада стално тако било“ и зато што она „економски гравитира ка југу“.<sup>2177</sup> Македонски комунисти видели су прешевски крај као „Ристовачку Македонију, а манастир Св. Прохор Пчињски као место у којем је почетком августа 1944. одржано Прво заседање АСНОМ, темељ македонске државности. Осим тога, указивали су на македонски етнички карактер православног становништва у Прешевском срезу, истичући да је он био потиснут током међуратног периода, у првом реду „преко школа“ којима је управљала „великокрпска хегемонистичка клика“.<sup>2178</sup> Став ЦК КПЈ, исказан у депеши упућеној Благоју Нешковићу крајем августа исте године, био је да најпре треба „истерати Бугаре и Немце и уништити домаће издајнике“, а не покретати питање разграничења.<sup>2179</sup> У свом одговору политички секретар ПК КПЈ за Србију изразио је уверење како ће се „пресећи незгодно стање око Прешева“ његовим преласком у састав ОК КПЈ за Косово и Метохију.<sup>2180</sup> Исто мишљење потврђено је почетком новембра 1944, у једном писму Благоја Нешковића упућеном обласном партијском руководству на Косову и Метохији.<sup>2181</sup>

Замисао о припајању Прешевског среза Косовско-метохијској области није била усамљена. О томе сликовито сведочи једна карта „Косова и Метохије“ која се налази у архивском фонду Моше Пијаде, међу документима насталим у његовом кабинету током 1945,<sup>2182</sup> што можда потврђује речи Владимира Дедијера према којима је „у питању Косова Моша Пијаде имао [...] своје идеје“.<sup>2183</sup> Северна граница области представљена на овој карти углавном је пратила стару линију разграничења између Краљевине Србије и Османског царства из периода пре 1912, од ушћа Рашке у Ибар до ушћа Коћурице у Пчињу. На југу граница овако замишљене територије Косовско-метохијске области требало је да прати гребен Шарпланине, изузев Горе и Драгаша који је требало припојити федералној Македонији, потом правац преко Качаничке клисуре до јужног руба Прешевског среза. Тако би се у границама

<sup>2174</sup> *Isto*, 132–140; Petrović, *n. d.*, 138, *Историја српске државности*, III/307–308; Алексић и Илић, *н. д.*, 487–488.

<sup>2175</sup> *Збирка закона*, уредник др Михаило Илић, св. 1: Уредба о подели земље на области, Закон о општој управи, Закон о обласној и средској самоуправи, (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1927<sup>3</sup>), 11–16.

<sup>2176</sup> АЈ, Збирка мемоарске грађе (516), МГ, 1794, 9–12.

<sup>2177</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1944/741.

<sup>2178</sup> АЈ, МГ, 1794, 10–11.

<sup>2179</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1944/739.

<sup>2180</sup> АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1944/738.

<sup>2181</sup> Petrović, *n. d.*, 138.

<sup>2182</sup> АЈ, Моша Пијаде (513), XXXIV МП, III–3/217.

<sup>2183</sup> Dediđer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, II/903.

ове области, уз до тада спомињаних 15 срезова, налазили срезови Дежевски и Прешевски, чиме би готово сви крајеви настањени албанском мањином у федералној Србији били окупљени унутар једне административне целине.<sup>2184</sup> Ипак, ова замисао није била остварена, већ је напуштена исте године у којој је вероватно и настала, свакако пре проглашења *Закона о установљењу и устројству Аутономне Косовско-метохијске Области* 3. септембра 1945.



*Карта Косовско-метохијске области са срезовима Дежевским и Прешевским*

Формирање Аутономне Косовско-метохијске Области представљало је сасвим нову чињеницу на политичкој карти Југославије, без ослоња на претходна искуства у административном уређењу или међудржавном територијалном разграничењу на овом простору. Партијско руководство инсистирало је на посебности читаве области као јединственог и недељивог простора, насупротив његовом хетерогеном карактеру у културном, етнографском, привредном и географском погледу. Супротно написима у штампи и другим партијским гласилима, границе АКМО нису представљале израз „народне воље“, будући да није било анкетних комисија на терену ни референдума о том питању, нити су оне утврђене на принципу националног разграничења. Изван граница АКМО остао је значајан број припадника албанске мањине.<sup>2185</sup> Одређујући административно-правни положај, ниво аутономије и обим тери-

<sup>2184</sup> АЈ, 513, XXXIV МП, III–3/217.

<sup>2185</sup> Према попису становништва из 1948. изван граница Аутономне Косовско-метохијске Области, у осталим крајевима НР Србије, потом у НР Македонији и НР Црној Гори, живело је око 250.000 Албанаца. – *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine. Knjiga IX: stanovništvo po narodnosti*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1954), 301, 437–454. Постоје индиције да је приликом овог пописа одређени број Турака и

торијалног простирања Косовско-метохијске области, партијско руководство свакако је морало имати у виду национални сентимент српског народа у целини, као и мишљење околних федералних јединица.<sup>2186</sup> Окупљање свих Албанаца унутар једне аутономне области могло је изазвати незадовољство Црне Горе и Македоније услед губитка оних делова њихових територија на којима се налазило албанско становништво.

Осим тога, у атмосфери југословенско-албанског зближавања након рата, „косовско питање“ излазило је из оквира југословенске државе, чинећи саставни део спољнополитичких амбиција њеног државног и партијског руководства. У Резолуцији усвојеној на Првом ванредном заседању АСНОС 7. априла 1945. наглашено је да „односи борбеног ратног другарства и тесног пријатељства између народа Демократске Федеративне Југославије и демократске Албаније снажно доприносе правилном решењу односа Срба и Шиптара на Косову и Метохији и коначној ликвидацији политике међусобног истребљавања“. Истовремено је исказано уверење „да ће нови демократски дух Југославије и Албаније подједнако утицати на развитак демократског духа у шиптарском становништву Косова и Метохије“.<sup>2187</sup> У истом духу на Обласној скупштини Косова и Метохије, одржаној у јулу 1945, истакнуто је да ће АКМО „постати мост преко кога ће се народ из Србије, народи осталих делова Југославије још чвршће везати са народима Шипније, те тиме још више учврстити и продубити односе који су између народа Југославије и Шипније исковани у ватри Народноослободилачке борбе противу фашистичког окупатора“.<sup>2188</sup> Истоветно мишљење могло се уочити међу делегатима из Албаније који су учествовали у раду југословенских друштвено-политичких организација на Косову и Метохији током 1945.<sup>2189</sup>

И питање формирања југословенско-албанске федерације, попут „косовског питања“, није било разматрано у јавности, па ни унутар КПЈ изузев најужег круга партијског руководства. У време завршних операција за ослобођење Албаније, у јесен 1944, албански комунисти отворили су ово питање, али је Велимир Стојнић, шеф југословенске војне мисије у Албанији, уверавао чланове ЦК КПА како „то није парола дана“, већ је то „ствар будућег развитка догађаја“.<sup>2190</sup> Наговештај жељеног „развитка догађаја“ пружале су спорадичне, мада опрезне и још увек магловите, изјаве југословенског руководства. Моша Пијаде говорио је да „учешће албанске војске у борби с нашом војском против Немаца претставља чињеницу сасвим нову на Балкану“, која „отвара за односе наших народа са албанским народом перспективу каква се раније није ни могла замислити“.<sup>2191</sup> Владимир Дедијер наводи како је непосредно по окончању рата Моша Пијаде, као „велики поборник федерације Југославије и Албаније, предлагао [...] да се у плановима за нову зграду федерације на Новом Београд одмах унесе градња седам кабинета: за шест Југословенских република и Албанију“.<sup>2192</sup> Несумњиви показатељ убрзаног приближавања две „братске државе“ представљала је интензивна сарадња на војном, политичком, економском, привредном и културном плану, као и карактеристичан патронско-клијентски однос између Југославије и Албаније у првим месецима након Другог светског рата.<sup>2193</sup> О томе је писала и западна штампа, указујући на то да

---

„Муслимана“ на југословенском југу придодат албанском националном корпусу. – Коџовић, *n. d.*, 81–83, Петровић, *n. d.*, 155–156.

<sup>2186</sup> Petranović, *Balkanska federacija*, 101.

<sup>2187</sup> *Zasedaња АСНОС и НСС*, 21.

<sup>2188</sup> *Narodni odbor АКМО*, 37.

<sup>2189</sup> На Првој обласној конференцији ЈНОФ за Косово и Метохију Нијази Изљам, комесар VI дивизије НОВА, истакао је како „ми Албанци желимо, а тако ће и бити, да Косово и Метохија буду мост за братство и јединство између Југославије и Албаније“ (Р. В., „Прва обласна конференција Јединственог н. о. фронта за Косово и Метохију“, *Јединство*, бр. 6, 30. април 1945, 2).

<sup>2190</sup> *AJ*, 507, IX, 1/IV–128.

<sup>2191</sup> *Pijade, n. d.*, том I, knj. 3, 213.

<sup>2192</sup> *Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, II/902.

<sup>2193</sup> О југословенско-албанској сарадњи у првим послератним годинама, више: Животић, *n. d.*, 99–222; Petranović, *Balkanska federacija*, 136–176; Бранко Петрановић, „Косово у југословенско-албанским односима и пројекат Балканске федерације 1945–1948“, *Срби и Албанци у XX веку*, 375–398; Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, (Подгорица: ЦАНУ, 1998), 468–479; Дедијер, *n. d.*, 163–219; *Bela knjiga o neprijatelj-*



„Тито настоји да укључи Албанију у Федеративну Југославију“.<sup>2194</sup> Неколико година касније, у знатно измењеним међународним околностима, Енвер Хоџа оптуживао је југословенску страну да је путем разноврсних притисака настојала да „окупира“ Албанију.<sup>2195</sup>

Становиште КПА у вези са „косовским питањем“ имало је извориште у идеји албанске националне интеграције. Крајем 1944. албански лист „Башкими“ писао је како су Албанци „имали и имају право да имају тежње на Косово“, те да је то „леgitимно право које им не може оспорити нико на свету“. Говорећи о југословенско-албанским односима након рата, руководство комуниста Албаније истицало је да се једино путем самоопредељења албанског народа може решити „питање Косова“ које ће се на тај начин „вратити [...] матици Албанији“.<sup>2196</sup> Већ током јесени и зиме 1944. у овом духу је Енвер Хоџа, према писању Спасоја Ђаковића, издавао упутства за рад Среском НОО у Призрену.<sup>2197</sup> Почетком наредне године III ударни корпус НОВ Албаније је у писму упућеном Председништву ЦАСНО поставио питање надлежности над црногорским пограничним општинама. Средином истог месеца у Албанију су били упућени Божо Љумовић, потпредседник ЦАСНО, и Милош Рашовић, председник Главног одбора НОФ, који су пред албанским властима навели „да није данас непотребно расправљати питање граница, јер то и није само наше питање, него питање Федеративне Југославије“ и зато што би такве појаве „могле само да користе реакцији“. Остављајући ово питање отвореним, црногорски и албански представници постигли су договор да се у спорну област пошаље „један број људи“ из Албаније, „који би [...] радили на том терену односно појачали рад“.<sup>2198</sup> Неколико месеци касније, непосредно по завођењу војне управе на Косову и Метохији, Енвер Хоџа упутио је у Приштину свог повереника Рамадана Читакуа, члана Политбироа ЦК КПА, који је са Миладином Поповићем разговарао о будућем положају ове области и ставовима КПЈ по том питању. У својим накнадно забележеним казивањима Спасоје Ђаковић наводи како је Миладин Поповић, супротно својим ставовима из ратног периода, изјавио да ће простор Косова и Метохије остати у саставу југословенске државе, што је изазвало незадовољство у руководству КПА.<sup>2199</sup>

Став о припадности „Косова“ Албанији Енвер Хоџа је заступао у току и непосредно након Другог светског рата, као и приликом састанка са Јосифом Висарионовичем у новембру 1949.<sup>2200</sup> Према његовом сведочењу, југословенски комунисти приступали су овом проблему са становишта интернационализма, везујући га истовремено за питање формирања будуће Балканске федерације. Албанско руководство, међутим, инсистирало је на томе да се не само „питање Косова“, већ и свих југословенских крајева у којима је живело албанско становништво, реши без одлагања и у контексту југословенско-албанских односа, без обзира на политичке прилике на Балкану, а у складу са небројено пута истакнутом паролом Комунистичке интернационале о праву народа на самоопредељење. Са оваквим предлогом се, према речима Енвера Хоџе, сагласио и Јосип Броз, приликом њиховог првог и јединог састанка, одржаног у Београду крајем јуна и почетком јула 1946, рекавши како ће „питање уједињења Косова са Албанијом“ бити „много једноставније“ решити у оквиру Балканске федерације.<sup>2201</sup> Ове супротности у третирању „косовског питања“ умногоме су обележиле југословенско-албанске односе не само у првој послератној години, већ и током читаве наредне епохе.

---

*skoj politici Vlade Narodne republike Albanije prema Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, (Beograd: Državni sekretarijat za inostrane poslove Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1961), 118–130; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941–1945*, том II, (Beograd: Jugoslovenski preglad, 1989), dok. br. 226: Ugovor o trgovinskoj razmeni i plaćanju između NKOJ-a i demokratske Vlade Albanije, Beograd 22. januar 1945, 354–355.

<sup>2194</sup> АЈ, 507, IX, 1/1–11, Чланак др Нишанија у листу „Башкими“, Тирана 18. август 1945.

<sup>2195</sup> Enver Hoxha, *With Stalin. Memoirs*, (Tirana: „8 Nëntori“, 1984), 127–161.

<sup>2196</sup> АЈ, 507, IX, 1/IV–143, Питање Косова.

<sup>2197</sup> Ђаковић, *n. d.*, 358.

<sup>2198</sup> ЦАСНО, 120, 123.

<sup>2199</sup> Ђаковић, *n. d.*, 358.

<sup>2200</sup> Enver Hoxha, *The Titoites. Historical notes*, (Tirana: „8 Nëntori“, 1982), 129–222; Hoxha, *With Stalin*, 140–141.

<sup>2201</sup> Hoxha, *Titoites*, 268. У до сада прегледаним архивским изворима не може се наћи потврда наведених речи Јосипа Броза које Енвер Хоџа преноси у својим сећањима, мада је извесно да се о питању будућег положаја

С друге стране, питање положаја словенске мањине у Албанији, вековима изложене исламизацији и албанизацији, није било предмет интересовања југословенске државе. Југословенски државни врх сматрао је да најпре треба обезбедити широка права за „народне мањине“ у границама Југославије, а тек потом „када то остваримо код нас онда на основу тога створити конвенције са суседним земљама и у њима обезбедити иста права и нашим народима“.<sup>2202</sup> У погледу решавања питања словенске мањине у Албанији, током 1945. једино је разматрано питање школовања македонске деце на матерњем језику. Почетком августа у уском појасу дуж границе са Југославијом постојало је осам мањинских школа са наставом на македонском језику, које су финансирали месни народноослободилачки одбори.<sup>2203</sup> Учитељи у овим школама били су југословенски држављани.<sup>2204</sup> Није, међутим, било ни једне школе са наставом на српском језику, нити су српској мањини, присутној понајвише у околини Скадра и северним крајевима Албаније, гарантована икаква национална права. Настојања албанских просветних власти у вези са увођењем наставе „нашег“ и руског језика као обавезних предмета у албанским гимназијама нису подразумевала школовање српске мањине на матерњем језику, већ је то у првом реду представљало одраз политичког приближавања две суседне државе и, шире посматрано, последицу утапања Албаније у совјетску идеолошку орбиту.<sup>2205</sup>

У другој половини 1945. у Албанији су одржавани „приватни курсеви нашег језика“, потом курсеви „за генерал-штабне официре и чиновнике Министарства“, као и „специјалан курс у Војној академији организован за ширење наше штампе“, који нису били „само од педагошког већ и од великог политичког значаја за Албанију и нашу земљу“.<sup>2206</sup> Такође, средином фебруара 1946. Албанија је преко овог Посланства потраживала „извесну количину ћирилских слова и других ситница“ које су биле потребне „приликом штампања српско-албанског речника у Албанији“.<sup>2207</sup> Исте године потписана је Конвенција о културној сарадњи између ФНР Југославије и НР Албаније, којом је најављено успостављање тесних веза између две „братске земље“ на пољу науке, књижевности, уметности и „свих осталих појава културног живота“.<sup>2208</sup> Питање школовања припадника српске мањине у Албанији, као и употреба српског језика у службеној комуникацији, остало је изван процеса културно-просветне сарадње између Југославије и Албаније током кратког периода интензивног савезништва у годинама између 1944. и 1948.

---

Косова и Метохије говорило приликом њиховог сусрета у Београду средином 1946. О томе сведочи депеша Јосипа Ђерђе, југословенског посланика и опуномоћеног министра у Тирани, упућена „Маршалу“ 6. јула исте године. У њој је било наведено да је албански посланик у Москви, Кочо Ташко, након састанка Јосипа Броза са Јосифом Висарионовичем у Москви крајем маја 1946. јавио Енверу Хоџи како је „Стаљин савјетовао Маршалу“ да питање Косова и Метохије „расправља [...] са Албанцима“ (АЈ, 507, IX, 1/1–78). Познати архивски извори, међутим, не пружају одговор на питање да ли се о овом проблему заиста разговарало приликом састанка југословенског и совјетског државног врха. – *Југословенско-совјетски односи 1946–1956. Зборник докумената*, приредили Љубодраг Димић и др., (Београд: Министарство спољних послова Републике Србије, 2010), 106–117; *Документи о спољној политици Југославије*, том 1: Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР 1946–1964, одговорни приређивач Љубодраг Димић, (Београд: Архив Југославије, 2014), 51–54.

<sup>2202</sup> АЈ, 313–5–11, Мањинске школе.

<sup>2203</sup> АЈ, 313–4–7, Записник вођен на првом заседању Просветног савета при Министарству просвете савезне владе, одржаном од 6. до 16. августа 1945, 29, 47.

<sup>2204</sup> *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, док. бр. 184: „Министарство просвете ФНРЈ. Реферат о исељеничким и мањинским школама“, 443.

<sup>2205</sup> АЈ, 313–1–5, Допис Министарства иностраних послова ФНРЈ упућен Министарству просвете ФНРЈ, 9. јануар 1946; АЈ, 316–1–1, Разговор [Митре Митровић] са другом из Албаније, 23. децембар 1945.

<sup>2206</sup> АЈ, 313–1–5, Допис Оскара Јурањића, помоћника начелника Политичког одељења у Министарству иностраних послова ФНРЈ упућен Председништву Министарског савета ФНРЈ, 18. децембар 1945.

<sup>2207</sup> АЈ, Комитет за уметност и културу при Влади ФНРЈ (314), 314–4–15, Допис Комитета за уметност и културу при Влади ФНРЈ упућен Министарству просвете Хрватске, 20. април 1946.

<sup>2208</sup> АЈ, 314–4–15, Нацрт Конвенције о културној сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Народне Републике Албаније.

## ЕПИЛОГ

Динамику и правац у којем је решавано „косовско питање“ у првим послератним годинама, у периоду од окончања окупације Југославије до Резолуције Информационог бироа комунистичких и радничких партија (Коминформ, Информбиро) 1948, одређивали су бројни проблеми везани не само за унутрашње прилике у југословенској држави већ и за њене спољнополитичке амбиције. На унутрашњем плану, од изузетног значаја била је балистичка побуна, чија је масовност сведочила о дубини расцепа између албанске мањине и југословенске заједнице и, с друге стране, о немоћи државе да уреди прилике на делу сопствене територије и интегрише је у свој државни систем. Значај саме побуне умногоме је превазилазио оквира југословенске државе, чинећи саставни део балканске политике западних сила, у првом реду Велике Британије и Сједињених Америчких Држава, чије се присуство најснажније осећало на тлу Грчке, унутар војних кругова блиских Влади и међу избеглим балистима привремено смештеним у грчким логорима у којима су стекли додатна знања о методама герилског ратовања у циљу одржавања албанске побуне на југословенском југу. Осим тога, „косовско питање“ решавано је у контексту све снажнијег југословенско-албанског зближавања у годинама интензивног савезништва међу овим државама, развијаном уз пажљиво „ослушкивање“ гласова из Москве.

Бурни догађаји на југословенском југу који су након завршетка Другог светског рата 1945. отежавали успостављање државних структура нових југословенских власти „прелили“ су се у наредну годину. Упоредо са наступањем пролећа 1946. албански одметници обновили су своје акције на терену, ширећи антијугословенску пропаганду, пљачкајући сеоска домаћинства, уништавајући државну имовину, уз спорадично предузимање оружаних напада на припаднике југословенских безбедносних снага. У документима VI дивизије Корпуса народне одбране Југославије (КНОЈ) из марта 1946. стајало је упозорење да на простору Ораховачког, Источког и Дреничког среза и у нешто мањој мери у Пећком и Ђаковичком срезу, „бандити напуштају земунице и крећу се по шумама“, те да је „морал банде [...] у порасту“.<sup>2209</sup> Према проценама југословенских војних власти, у овим срезовима балисти су још увек били „чврсто повезани“ са албанским становништвом, придобијајући чак и „оне људе које ми сматрамо за наше“. Наведено најпотпуније илуструје „један случај у митровачком срезу, где је повереник ОЗН-е хранио Баслим Бајгора, једног од најпознатијих зликоваца у срезу. Тако исто пронађена је објава код једног балисте издата од месног одбора, а потписана од секретара, као нашег човека.“<sup>2210</sup>

Почев од средине пролећа 1946. на простору Косова и Метохије и у западним крајевима Македоније оживеле су у већем обиму акције албанских одметника који су успешно, „без губитака или са врло малим губитцима“, прелазили са југословенске на албанску територију и враћали се назад, избегавајући заробљавање и улазак у отворени сукоб са потерним групама КНОЈ и Управе државне безбедности (УДБ). Балисти су истовремено спроводили мобилизацију, одржавали састанке, конгресе и конференције, формирали илегалне команде места у селима и градовима, док су њихове породице показивале „више смелости и куражи“ пред југословенским властима.<sup>2211</sup> Пажњу југословенских власти нарочито су привукла сазнања из средине априла 1946. о деловању једне групе балиста „непознате јачине“ у пограничном појасу према Албанији, која је наводно поседовала радио-станицу и „са којом је био један енглески официр“. Ова група одржала је конференцију у селу Доња Забела у Дреници „где је говорио Енглез“, уверавајући окупљене како ће ускоро побуњеницима авионом у рејону села Језерце бити испоручена помоћ у наоружању и санитарском материјалу.<sup>2212</sup>

<sup>2209</sup> Војни архив (ВА), Народнослободилачка војска Југославије (НОВЈ), к. 224, ф. 5, д. 14/9.

<sup>2210</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 5, д. 9/1.

<sup>2211</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 5, д. 1/1; 20/1.; 57/1; 57/5.

<sup>2212</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 5, д. 15/1.

У таквим околностима албански одметници у периоду од 24. до 26. јула 1946. одржали конгрес на планини Липовици, недалеко од Липљана. Непосредно уочи почетка конгреса Имер Бериша, један од предводника балистичке организације, погинуо је у сукобу са југословенским безбедносним снагама у Еречким шумама, на терену између Дечана и Ђаковице.<sup>2213</sup> Према сазнањима КНОЈ, на Липовачком конгресу окупило се „150 балиста и 30 четника, као и већи број сељака са Космета, који живе легално код својих кућа. Присутни четници већином су били из Србије (Јабланица и Косаница).“<sup>2214</sup> Извршено је прегруписавање балистичких снага и утврђен је план за пребацивање одметничких група у Грчку.<sup>2215</sup>

Мада је након погибије Имера Берише „морал банде“ још увек био „на приличној висини“, на терену се осећала „извесна нервоза“ међу балистима.<sup>2216</sup> Већ крајем августа 1946. број балистичких оружаних акција нагло је опао, док је истовремено забележен пораст броја покушаја преласка преко јужне југословенске границе.<sup>2217</sup> Томе је, уз деловање југословенских власти, значајно допринело снажније ангажовање албанских безбедносних снага у пограничном појасу према Југославији. Тако је маневарски простор балистичких група, које су се до тада слободно кретале по селима на северу и истоку Албаније, постао знатно сужен, те су оне углавном тежиле да се домогну грчке територије.<sup>2218</sup>

О наведеним изазовима балисти су говорили на састанку одржаном крајем августа 1946. на Шар-планини, у близини села Бродосавце. Међу 300 присутних одметника налазили су се саборци познатих балистичких вођа, попут Дема Алија Пожарија, Ука Садикуа, Ђазима Лугације, Хисена Трпезе, Ајета Гргурија, Авдуља Дуре. На састанку је извршено поновно прегруписавање и одређено је које ће групе балиста прећи у Грчку. О овим одлукама обавештен је Мухарем Барјактари, вођ албанских одметника на северу Албаније, у области Љуме.<sup>2219</sup> Непосредно по повратку са Шар-планине Ђазим Лугација и Хисен Трпеза сазвали су још један састанак на планини Копиљачи, на којем су били окупљени вођи албанских одметника из Неродимског, Ђиљанског, Качаничког, Грачаничког и Лапског среза. Потом су се, према одлуци усвојеној на овом састанку, почетком октобра 1946. Ђазим Лугација и Хисен Трпеза уз пратњу од око 100 одметника упутили према југу. На путу до грчке границе у борбама са југословенским снагама безбедности погинуло је око 30 балиста, међу којима је било неколико одметничких вођа, попут Хасана Кабашија, Бахтијара Дубнице и Шаина Грдовца.<sup>2220</sup> Осим Ђазима Лугације и Хисена Трпезе, са својом групом је у Грчку прешао Адем Главица.<sup>2221</sup> До краја 1946. Југославију је на овај начин напустило између 300 и 400 албанских одметника.<sup>2222</sup> Према документима КНОЈ, у том тренутку у Црној Гори налазило се 46, у „Санцаку“ 24, а на простору Косова и Метохије 505 балиста.<sup>2223</sup>

Балистичко руководство је током 1946. одлазило из Југославије, али је неколико албанских првака, врло утицајних међу албанским становништвом, остало на Косову и Метохији, организујући спорадичне акције против југословенских органа власти и ишчекујући обећану помоћ западних сила и повратак избеглих балиста. Свакако један од најпознати-

<sup>2213</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 5, д. 32/1.

<sup>2214</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 5, д. 37/1.

<sup>2215</sup> Павле Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952. Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, (Београд: Архив Србије, 2000), 345, 348–349; Бојан Димитријевић, *Грађански рат у миру. Улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1944–1954*, (Београд: Српска реч, 2003), 104–108; Рајко Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2000), 99–125.

<sup>2216</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 5, д. 34/1.

<sup>2217</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 5, д. 36/1.

<sup>2218</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 5, д. 34/1; 45/6; 50/1.

<sup>2219</sup> Целетовић Иванов, *н. д.*, 352–353.

<sup>2220</sup> *Исто*, 353–354.

<sup>2221</sup> *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1947*, том II, (Београд: Jugoslovenski pregled, 1986), Prilozi II, dok. br. 2: Izveštaj Anketne komisije za incidente duž grčke granice upućen Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija, Njujork, 25. jun 1947.

<sup>2222</sup> Димитријевић, *н. д.*, 108.

<sup>2223</sup> ВА, НОВЈ, к. 224, ф. 5, д. 54/9.

јих међу њима био је Ђон Серечи, који је до средине 1946. придобио одређени број људи из структура југословенских власти, укључујући председника Среског народног одбора у Косовској Каменици. Такође, организовао је убиство официра УДБ Бећири Шефкијуа. Осим Ђона Серечија, на простору Косова и Метохије током 1946. и 1947. деловале су групе Дина Хоџе, Авдуља Дура и Дема Алија Пожарија.<sup>2224</sup> Ипак, балистички отпор био је у несумњивом опадању, што је непосредно било условљено не само све успешнијим спровођењем мера југословенских власти, већ и одсуством очекиване помоћи британских и америчких снага у Грчкој. Отуда су избегли албански одметници тежили да се пребаце даље, пре свега у Турску. У фебруару 1947. ликвидирана је група Баслима Бајгоре, док је следећег месеца пропао покушај повезивања балиста са обе стране југословенско-грчке границе.<sup>2225</sup>

У периоду између јануара и марта 1947. југословенским властима предало се око 200 одметника. Наведене прилике на терену и неуспех акција албанских одметника током 1947. коначно је уверио балистичко руководство у неопходност напуштања југословенске територије. У јесен исте године Дем Али Пожари, Ејуп Бињаку, Мемет ага Рашкоци, Тахир Сулејмани, Сулејман Шабани и други познати албански прваци пребегли су у Грчку.<sup>2226</sup> Тако је у другој половини 1947. отпор албанских одметника у Југославији био суштински сломљен, а њихов утицај на албанско становништво маргинализован. До средине 1952. били су ухапшени или убијени остали припадници балистичког политичког и војног руководства, међу којима се налазио Мула Идриз, врло утицајан албански првак и имам, познат југословенским властима понајвише по организовању напада на Гњилане крајем 1944.<sup>2227</sup>

Сређивање прилика на југословенском југу пратио је убрзани процес југословенско-албанског зближавања. Реч је најпре о политичкој подршци коју је Југославија указивала Албанији по свим важним спољнополитичким питањима, поготово у вези с проблемом међународног признања њеног државног суверенитета. Такође, Албанији је пружана помоћ у виду испоруке значајних количина хране, индустријских производа и сировина, потом на војном плану, путем снабдевања албанске војске наоружањем и војном опремом, као и школовањем албанских официра у Југославији и деловањем југословенских инструктора у јединицама, командама и установама албанске војске. Помоћ у области школства и културе подразумевала је школовање и усавршавање албанских стручњака, ученика и студената у Југославији и преношење југословенског искуства радом југословенских мисија у Албанији. Осим наведеног, југословенска помоћ Албанији била је усмерена на организовање система државне управе и администрације, финансија, привреде, пољопривреде, индустрије, културно-просветних установа, али и на развој Комунистичке партије Албаније (КПА) која није имала искуства у процесу оспособљавања својих кадрова за рад у државним органима.<sup>2228</sup>

Током прве две послератне године југословенско-албанске односе красио је сјај беспрекорне сарадње, насупротив противречностима којима су били испуњени. Значајан корак у процесу зближавања две земље представљало је потписивање два уговора који су потписали представници Привремене владе Албаније и Националног комитета ослобођења Југославије 20. фебруара 1945. у Београду. Првим је био успостављен војни савез Југославије и Албаније у циљу удружене борбе против Немачке, док је другим предвиђена размена привредних добара, при чему је Албанија требало да Југославији стави на располагање све своје вишкове нафте, бензина, петролеума и осталих нафтних деривата, а Југославија се обавезала да ће

<sup>2224</sup> Pavle Dželetović Ivanov, *21. SS-divizija Skenderbeg*, (Београд: Nova knjiga, 1987), 264.

<sup>2225</sup> Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952*, 353–354, 366.

<sup>2226</sup> *Исто*, 353–354; Рајко Видачић, *Обрачун са балистином 1944–1952*, (Београд: Стручна књига, 1990), 85–87.

<sup>2227</sup> Целетовић Иванов, *н. д.*, 362–363; Видачић, *н. д.*, 121–123.

<sup>2228</sup> О послератној југословенској помоћи Албанији, више: Александар Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, (Београд: Архипелаг – ИНИС, 2011), 99–169; Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, (Šabac: Zaslona, 1991), 136–175; Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, (Подгорица: ЦАНУ, 1998), 468–479; Владимир Дедијер, *Југословенско-албански односи (1939–1948)*, (Београд: Борба, 1949), 117–219; Sinan Hasani, *Kosovo – istine i zablude*, (Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1986), 151–152; Никола Ј. Гаћеша, „Привредни односи Југославије и Албаније 1945–1948“, *Зборник Матице српске за историју* 42/1990, 87–127.

Албанији испоручивати кукуруз, пшеницу и шећер.<sup>2229</sup> Следеће године у Београду је 1. јула био потписан Уговор о привредној сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) и Народне Републике (НР) Албаније, којим је предвиђено формирање низа мешовитих акционарских друштава, организованих на принципу партитета.<sup>2230</sup> Неколико дана касније, након повратка Енвера Хоџе из Београда, у Тирани је 9. јула 1946. потписан Уговор о пријатељству и узајамној помоћи између ФНРЈ и НР Албаније, којим су биле устављене основе политичке и дипломатске сарадње, као и заједничке одбране у случају напада треће државе на једну или обе потписнице овог уговора.<sup>2231</sup> Везе између две „братске“ земље биле су додатно оснажене 27. новембра 1946, потписивањем Уговора о усклађењу привредних планова, царинској унији и изједначавању валута између ФНРЈ и НР Албаније.<sup>2232</sup>

У сенци југословенско-албанског зближавања нарастао је сукоб у руководству КПА, подељеном на присталице Енвера Хоџе и Нака Спируа, и на пројугословенску линију коју су заступали Кочи Дзодзе и Панди Кристо.<sup>2233</sup> Унутрашња нестабилност у КПА наговештавала је предстојећу кризу у односима између Југославије и Албаније, чије су се прве спољне манифестације појавиле средином 1947, након повратка Енвера Хоџе из Москве. Кризу у међудржавним односима продубљивали су проблеми настали у раду мешовитих привредних друштава, потом несугласице у организацији албанске цивилне и војне здравствене службе и у деловању југословенских стручњака и инструктора које су поједини албански партијски вођи оптуживали за непоштовање и намерно кршење претходно усвојених споразума.<sup>2234</sup> У таквим околностима Албанија је настојала да успостави чвршће непосредне везе са Совјетским Савезом, али ју је Москва упућивала на Београд, задржавајући своје дипломатско и војно присуство у Албанији на ниском, готово симболичном нивоу. Тако је Југославија имала улогу посредника у односима између Москве и Тиране, са снажном тенденцијом уплива сопствених државних интереса у Албанији. Тек након повратка Енвера Хоџе из посете Москви средином јула 1947. совјетско присуство у Албанији постајало је значајније, док је потпуни прекид у југословенско-албанским односима уследио у време сукоба између Југославије и Совјетског Савеза у пролеће и лето 1948, када је Албанија стала уз остале земље Информбироа, оптужујући југословенске комунисте за вођење „ревизионистичке“ и „троцкистичке“ политике.<sup>2235</sup>

Уочавајући бојазан албанског партијског и државног руководства од чврстог „југословенског загрљаја“, Јосип Ђерђа, југословенски посланик и опуномоћени министар у Тирани, навео је у једном свом извештају из 1946. како је током претходне године спољна политика Албаније била пре свега усмерена према Америци, Великој Британији, Совјетском Савезу и Италији, од којих су се очекивале гаранције за међународно признање албанског државног суверенитета, док је сарадња са балканским земљама долазила „у други план“ и стајала „у зависности од прве оријентације“. Притом је, према оцени југословенског дипломате, Бугарска у Албанији уживала „неке посебне симпатије или боље рећи пажњу од стране штампе и руководилица“ који су често настојали да у јавности „прешуте Југославију“ и умање „значај њен за независност и опстанак албанске државе“. Већ у првој послератној години у Албанији је „спласнуло оно непосредно, у борби рођено силно одушевљење за братство и

<sup>2229</sup> Архив Југославије (АЈ), Канцеларија маршала Југославије (836), КМЈ–I–3–b/11.

<sup>2230</sup> Овим Уговором било је предвиђено формирање Друштва за изградњу и експлоатацију железница, Друштва за екстракцију и производњу нафте, Друштва за истраживање рудника, експлоатацију и обраду руде, Друштва за електрификацију, Друштва за поморску пловидбу, Трговачког друштва за увоз и извоз, Албанско-југословенске банке. – Петрановић, *н. д.*, 477; Животић, *н. д.*, 138–139; Дедијер, *н. д.*, 163–219.

<sup>2231</sup> *Службени лист ФНРЈ*, 60/1946; АЈ, КМЈ, I–3–b/24.

<sup>2232</sup> *Службени лист ФНРЈ*, 106/1946.

<sup>2233</sup> Животић, *н. д.*, 137–142.

<sup>2234</sup> *Исто*, 223–245.

<sup>2235</sup> *Исто*, 170–193, 247–250; Анатолий С. Аникеев, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США в начальный период „холодной войны“ (1945–1957)*, (Москва: Российская академия наук Институт славяноведения, 2002), 99–100.

најуже јединство са балканским народима, првенствено са народима Југославије, што је долазило до изражаја и у помало романтичним расположењима за федерацију и брисање граница“.<sup>2236</sup>

Уз остале проблеме у југословенско-албанским односима, ово „силно одушевљење“ након рата било је помућено супротним ставовима у погледу решавања увек присутног „косовског питања“ које, према речима Јосипа Ђерђе, нити је било коначно решено нити „правилно схваћено“, већ је било „само потиснуто“.<sup>2237</sup> Југословенска страна инсистирала је у првом реду на унификацији два државна система унутар Балканске федерације, видевши овај процес као предуслов за решавање „косовског“ и других међудржавних питања. Насупрот томе, албанско државно руководство настојало је да „косовско питање“ реши у оквиру билатералних односа, заобилазећи пројекат Балканске федерације као опасност од „утапања“ Албаније у већи државно-правни политички систем који би имао понајвише словенски национални карактер. Различитих мишљења било је и по питању решавања положаја албанских породица које су се у току Другог светског рата настаниле на југословенској територији, пре свега на простору Косова и Метохије, где су заузеле имања протераних српских колониста. Југословенске власти нису инсистирале на њиховом повратку у Албанију, прећутно дозвољавајући овим породицама да задрже узурпирана имања. Тиме је наведени проблем био већином превазиђен, али је остало отворено питање око 350 албанских породица, такође насељених на простору Косова и Метохије у време рата, које су у процесу послератне ревизије аграрних односа остале без земље. Југословенско државно руководство настојало је да дискретним потезима омогући њихов повратак у Албанију, док је албанска страна предлагала да се овим породицама трајно додели земља из фонда намењеног за потребе текуће аграрне реформе на Косову и Метохији.<sup>2238</sup> Средином 1947. албанска Влада одобрила је повратак 37 албанских породица,<sup>2239</sup> Међутим, сâм процес усељавања становништва из Албаније у Југославију није био окончан. У западној историографији влада мишљење према којем се у годинама између 1945. и 1948. на југословенску територију преселило око 25.000 Албанаца.<sup>2240</sup>

Осим ратних губитака у људству и усељавања Албанаца у току и након рата, предратна национална структура југословенског југа била је измењена услед расељавања породица бивших српских колониста са простора Аутономне Косовско-метохијске Области. Према непотпуним подацима Комисије за аграрну реформу и колонизацију, у Војводину је трајно пресељено 47 ових породица са 316 чланова,<sup>2241</sup> док су накнадна истраживања показала да се у селима широм Војводине налазило између 4.000 и 4.500 бивших српских колониста са простора Косова и Метохије.<sup>2242</sup> На Трећем редовном заседању Обласног НО АКМО, одржаном током 16. и 17. јуна 1946. у Призрену, Павле Јовићевић, секретар овог одбора, навео је како је до тада Албанцима било додељено 15.000 ха радне земље „која је раније одузета од стране аграрних власти бивше Југославије“, истичући притом да је „то [...] много утицало на сређивање односа на Косову и Метохији, а нарочито на поверење Шиптара у народну власт која, сасвим оправдано исправља тешке грешке ненародног режима бивше Југославије“.<sup>2243</sup> Ова земља била је одузета од око 800 насељеничких породица, од којих су се у том тренутку

<sup>2236</sup> АЈ, 507, Комисија за међународне односе – Албанија (IX), IX, 1/IV–245.

<sup>2237</sup> Исто.

<sup>2238</sup> Животић, *н. д.*, 123.

<sup>2239</sup> Исто, 245–246.

<sup>2240</sup> Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo*, (New York: Columbia University Press, 1998), 143–145.

<sup>2241</sup> АЈ, Комисија за аграрну реформу и колонизацију (97), књ. бр. 35: Нумерички преглед насељених породица и извршених радова колонизације Војводине; Vladimir Stipetić, „Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945–1948“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, књ. бр. 5 (1954), 443.

<sup>2242</sup> Бранислав С. Ђурђевић, *Послератно насељавање Војводине. Методи и резултати демографске анализе насељавања Војводине у периоду 1945–1981*, (Нови Сад: Матица српска, 1995), 69.

<sup>2243</sup> *Narodni odbor Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti 1943–1953. Osnovni materijali sa zasedanja*, (Priština: Narodni odbor Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti, 1955), 95.

само 187 налазиле на територији Косова и Метохији. Њихово пресељење у Војводину требало је обавити већ 20. јуна исте године.<sup>2244</sup>

До краја јесени 1946. раздвојена је земља из тзв. колонистичког фонда, формираног од поседа породица пресељених у Војводину, потом од имања добијена „од бивших аграрних власти за услуге учињене ненародним режимима“, као и од земље „колониста народних непријатеља“. На тај начин било је сабрано 5.374 ха земље. Приликом поделе, према речима Павла Јовићевића, „одлучујућу улогу су имали аграрни интересенти на чији су предлог народни одбори доносили решења“. Тако су земљу из овог фонда добили земљорадници „са мало земље“, односно 1.634 српске и 266 албанских породица.<sup>2245</sup> Међу њима налазио се одређени број бивших српских колониста земљорадника, „који су раније били на радној земљи Шиптара па им је земља одузета и враћена власницима“.<sup>2246</sup> Земљу је требало доделити и оним насељеничким породицама које су се још увек налазиле изван Косова и Метохије, а којима је на основу резултата рада ревизионе комисије био одобрен повратак. Павле Јовићевић предлагао је средином новембра 1946. да се овим породицама, којих је у том моменту било око 2.000, одузме право на земљу уколико се не буду вратиле у току наредна четири месеца.<sup>2247</sup>

Према извештају поднесеном на Петом редовном заседању Обласног НО АКМО 12. марта 1947, до тада је укупно било решено 11.168 аграрних спорова, чиме су „били обављени [...] углавном сви послови“. У случају 4.829 насељеничких породица земља је била враћена у потпуности, док је за 5.744 породице то било учињено „делимично“. Право на земљу у потпуности је изгубило 595 породица. Решење о пресељењу у Војводину добило је 2.064 породица, а 383 породице биле су пресељене „по разним линијама“. Из неутврђених разлога још увек се нису вратиле 1.683 насељеничке породице, којима је припадало 7.138 ха необрадивог и 4.692 ха обрадивог земљишта. Истовремено је албанском становништву било „враћено“ 15.784 ха земље.<sup>2248</sup>

У периоду од средине 1945. до 24. априла 1948, када је Комисија за аграрну реформу и колонизацију била укинута,<sup>2249</sup> албанским аграрним интересентима на Косову и Метохији је, према званичним подацима југословенских аграрних власти, укупно додељено 21.079 ха земље.<sup>2250</sup> Накнадном истрагом утврђено је да се међу њима осим староседелаца налазио одређени број досељеника из Албаније, потом бивших качака и колаборациониста. По окончању процеса расподеле земљишних поседа 1948, у којем је истовремено решено питање имовинско-правног положаја бивших колониста, у овој области живело је 498.242 „Шиптара“ (68,46%) и 171.911 Срба (23,62%).<sup>2251</sup>

Анализирајући овај и друге проблеме из унутрашње политике југословенске државе након Другог светског рата, Бранко Петрановић је закључио да је „Титова политика“ на

<sup>2244</sup> *Isto*.

<sup>2245</sup> *Isto*, 119.

<sup>2246</sup> *Isto*, 96.

<sup>2247</sup> *Isto*, 119.

<sup>2248</sup> *Isto*, 147.

<sup>2249</sup> *Службени лист ФНРЈ*, 34/1948.

<sup>2250</sup> АЈ, Савез комуниста Југославије (507), Комисија за националне мањине (XVIII), XVIII–К.4/3, Албанска национална мањина у Југославији, 14. Архивски извори показују да је почетком 1949, нешто мање од годину дана након укидања Комисије за аграрну реформу и колонизацију, немали број бивших српских колониста са Косова и Метохије исказивао жељу за пресељење у Војводину. У једном документу Министарства пољопривреде ФНРЈ од 14. марта 1949. стоји како је „у последње време свакодневна [...] појава да читаве делегације сељака – насељеника“ из срезова Неродимског, Ситничког, Вучитрнског и Грачаничког „долазе у ово Министарство тражећи да им се дозволи пресељавање са Космета у Војводину“. Министарство пољопривреде заузело је по овом питању „без изузетка негативан став“, оцењујући како би пресељење ових лица, макар и у појединачним случајевима, „изазвало опште поремећаје као и стално повећање броја насељеника који би желели пресељење“ (АЈ, Савет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ (4), 4–112–695, Допис Министарства пољопривреде ФНРЈ упућен Обласном народном одбору Косова и Метохије, 14. март 1949).

<sup>2251</sup> *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948*, knj. IX: Stanovništvo po narodnosti, (Београд: Savezni zavod za statistiku, 1954), 343–347.



Косову и Метохији била „ослоњена на демографски развој Албанаца“, што је као непосредну последицу изнедрило нарушавање националних интереса српског народа.<sup>2252</sup> Мада је Уставом НР Србије, усвојеним 17. јануара 1947, АКМО дефинисана као саставни део НР Србије,<sup>2253</sup> што је нешто више од годину дана касније потврђено Статутом АКМО,<sup>2254</sup> остало је отворено питање о будућим плановима руководства КПЈ у вези са решавањем „косовског питања“. О томе можда најубедљивије сведоче белешке са састанка југословенске делегације са совјетским државним руководством у Москви априла 1947, које је саставио Владимир Поповић, амбасадор ФНРЈ у Совјетском Савезу. Наводећи како „на територији Косова и Метохије има и дан данас више Албанаца него Срба“, Едвард Кардељ је том приликом у име југословенске делегације рекао да „ми мислимо касније, кад се још боље повежемо с Албанцима да им уступимо те територије“, што је Јосиф Висарионович кратким одговором оценио као „правилно“.<sup>2255</sup> Међутим, дубоки расцеп у односима између Југославије и земаља „народне демократије“ 1948. нагло је изменио правац будућег решавања „косовског питања“, сводећи га искључиво на југословенске оквире.

---

<sup>2252</sup> Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1993), 110.

<sup>2253</sup> *Службени гласник Народне Републике Србије*, 3/1947.

<sup>2254</sup> *Narodni odbor АКМО*, 283–294.

<sup>2255</sup> АЈ, КМЈ, I–3–b/963.



## ЗАКЉУЧАК

Крајем 19. и почетком 20. века, у време стварања социјалдемократских партија на Балкану, социјалдемократска мисао била је без дубљег утемељења међу становништвом Османског царства. Прве назнаке организованог рада Српске социјалдемократске партије (ССДП) на терену Косовског вилајета уследиле су најпре у кратком периоду након Младотурске револуције 1908. Победе српске војске у балканским ратовима 1912–1913. и проширење Краљевине Србије према југу нагостили су формирање организација ССДП на терену „нових крајева“, али су наредни догађаји, у првом реду распламсавање Првог светског рата средином 1914, поништили дотадашње напоре српских социјалдемократа. Обнова предратних и успостављање нових структура ССДП отпочела је нешто више од четири године касније, упоредо са поразом Централних сила у рату и стварањем прве југословенске државе – Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, поткрај 1918. На њеном југу се, међутим, сâм овај процес одвијао више као рефлекс свеprisутног револуционарног заноса међу српским социјалистима и комунистима, инспирисаних борбом руских бољшевика и „победом пролетаријата“ 1917, него као део плански вођене политике руководства ССДП, посвећеног пре свега решавању „горућих проблема“ у западним крајевима нове државе.

Принципијелни у својим антиратним начелима, вођи ССДП видели су у балканским ратовима потврду „империјалних претензија српске буржоазије“ и њених тежњи за „хегемонијом“ на Балкану. Иступали су против „поделе Македоније“, осуђујући истовремено улазак српске војске у северну Албанију и начин на који је угушена албанска побуна 1913. Насупрот рату истицали су утврђивање савеза међу балканским народима и њихово уједињење унутар Балканске социјалистичке федерације. Прихватајући демографске промене на простору бившег Косовског вилајета као „природан“ и неповратан процес, српски социјалдемократи видели су крајеве око Призрена, Ђаковице, Пећи и Истока као „албанску земљу“, односно као део северне Албаније. Истоветне ставове ССДП баштинила је и након Првог светског рата, уграђујући их у политичка начела Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) која је настала стапањем српске и других социјалдемократских партија на југословенском тлу у априлу 1919. Мада је већ наредне године, у јуну 1920, СРПЈ (к) преименована у Комунистичку партију Југославије (КПЈ), што је означило превагу комунистичког над социјалдемократским струјом и најавило брисање социјалдемократског наслеђа у Партији, однос југословенских комуниста према питању положаја албанске мањине темељио се умногоме на предратном становишту ССДП.

Деловање комуниста на југословенском југу одвијало се у сенци унутарпартијских распри везаних за питање процене „револуционарне ситуације“ у земљи, затим односа КПЈ према сељаштву, радничким синдикатима и омладинским организацијама, учешћу комуниста у парламентарном животу југословенске државе и, пре свега, према самом карактеру југословенског уједињења. Управо на овом простору, међутим, комунисти су остварили значајне успехе у изборима за општинске управе средином 1920. и потом у изборима за Уставотворну скупштину крајем новембра исте године. Партијска гласила писала су о „тријумфу комунизма“, мада је суштину опредељења бирача на југу земље чинило понајвише дубоко незадовољство према држави и њеној политици у тој области, док је предизборна агитација КПЈ имала неупоредиво мањи значај. Сами резултати избора показали су да партијска пропаганда није имала успеха у срединама настањеним муслиманским становништвом, те да су Албанци и Турци своје гласове већином дали мешовитим муслиманско-радикалским односно муслиманско-демократским листама. Албанским племенским главарима, барјактарима и хоџама, чије је држање било кључно за политичко опредељење албанског становништва, биле су сасвим стране анационалне пароле КПЈ о класној борби и пролетерској револуцији, као и усмерење југословенских комуниста ка очувању „народног јединства“ и југословенске државе.

Наведено усмерење југословенских комуниста нагло је ишчезавало у периоду након забране деловања КПЈ почетком августа 1921. Процес дубоког преображаја Партије у условима илегалног рада изнедрио је нове погледе комуниста на национално питање. Већ средином 1923. оно је дефинисано као најзначајније питање на Балкану, и као такво нераздвојно везано за класну борбу „пролетаријата“ против „империјализма“. На истим основама утврђена је и теза о самоопредељењу народа која је у случају југословенске државе подразумевала издвајање свих несрпских народа из њеног састава. Мада је оваква политичка линија могла бити блиска Албанцима, у првом реду племенским првацима окупљеним око идеје албанског националног уједињења, услед одумирања организација КПЈ на југу земље и одсуства свести партијског руководства о значају албанског питања, изостало је остваривање веза са албанским становништвом. Процес отварања албанског питања унутар КПЈ отпочео је тек крајем двадесетих година, у атмосфери изразитог антијугословенског расположења међу југословенским комунистима, решених да се боре до потпуног уништења југословенске државе. У таквим околностима партијски вођи говорили су о „уједињењу Албаније“, мада без јасних назнака по питању граница ове албанске државе.

Уз отварање албанског питања унутар КПЈ отпочео је процес преобликовања партијских структура у јужним крајевима земље. Најпре је почетком тридесетих година партијско руководство донело одлуку о проширењу надлежности црногорског покрајинског руководства у правцу Метохије, Косова и Санџака, изузимајући ове области из састава покрајинске партијске организације у Србији. Истовремено је међу југословенским комунистима сазрела свест о посебности простора Косова и Метохије. Она је најпре била изражена кроз процес образовања јединствене обласне косовскометохијске партијске организације, формиране у лето 1937. Нешто више од три године касније, у октобру 1940, партијско руководство успоставило је непосредну везу са Обласним комитетом КПЈ за Косово и Метохију, чиме је ова организација добила суштински значај покрајинске партијске организације. Спроведене у време усвајања политике народног фронта, којом су умногоме ублажени претходни ставови КПЈ о југословенској држави, наведене измене у распореду партијских структура на југословенском југу сведочиле су о плановима КПЈ у вези са постреволуционарним уређењем овог простора. Упоредо с тим, у револуционарној перспективи КПЈ сазрела је свест о албанском питању као о „косовском питању“. У осталим крајевима југословенске државе комунисти нису отварали албанско питање, на супрот чињеници о присуству значајног броја Албанаца на терену изван надлежности ОК КПЈ за Косово и Метохију, везујући проблем самоопредељења албанског становништва искључиво за територијални оквир ове партијске организације.

Насупрот очекивањима руководства КПЈ, појачано интересовање југословенских комуниста за питање положаја албанске мањине крајем тридесетих година остало је без одјека међу албанским становништвом. Већина Албанаца била је трајно неповерљива према партији која је у свом имену носила југословенско обележје и у чијим се редовима, поготово у јужним крајевима земље, налазио значајан број српских кадрова. Антијугословенско и анти-српско расположење већине албанских главара додатно је оснажено у условима Другог светског рата. Долазак окупатора и успостављање „Велике Албаније“, односно Италијанског протектората Краљевине Албаније, будило је наду у остварење вековног сна о уједињењу свег албанског становништва у оквиру јединствене „етничке Албаније“. Сасвим супротно томе било је одређење руководства КПЈ у духу очувања југословенске заједнице, утврђене на основама „братства и јединства“ међу њеним народима. Мада су југословенски комунисти упорно инсистирали на остваривању веза са „албанским масама“, формирајући јединствене албанске партизанске одреде и албанске партијске организације на терену Косова и Метохије, Прешева и западне Македоније, Албанци су углавном остали изван токова развоја народноослободилачке борбе на овом простору. Ни капитулација Италије у јесен 1943, којом је најављен исход читавог рата, није имала значајног утицаја на опредељење албанског становништва, иако је и само било све мање убеђено у победу Сила осовине.

О свему томе сведочила је масовност и жестина албанске побуне која је избила у зиму 1944, непосредно по повлачењу немачких снага из јужних и централних крајева Балканског

полуострва и успостављања органа нових југословенских власти, захватајући значајне делове Косова и Метохије, Скопске Црне Горе и западне Македоније. Након двомесечних борби, почетком фебруара 1945. на терену Косова и Метохије заведена је војна управа, док је у циљу сузбијања акција албанских одметника ангажовано око 40.000 припадника југословенске војске и безбедносних снага. Главнина побуне била је сломљена до јесени исте године, али су мање одметничке групе пружале отпор до почетка наредне деценије.

Настојећи да албанско становништво и јужне крајеве земље интегрише у југословенски државни организам, руководство КПЈ уверавало је Албанце да у новој држави неће бити „повратка на старо“, односно да ће положај албанске мањине бити утемељен на основама националне равноправности, уз остваривање услова за национални, политички и културни развој. Упоредо са успостављањем мреже „народних власти“ поткрај 1944. и почетком 1945. албанском становништву омогућена је употреба националних симбола и матерњег језика у службеној комуникацији. На таласу политике „продора у албанске масе“, коју су југословенски комунисти усвојили већ почетком тридесетих година, спроведен је масовни пријем нових албанских кадрова у структуре КПЈ, државних служби и у јединице југословенске војске. Међу њима налазио се немали број бивших колаборациониста, службеника у апарату окупационих власти и припадника разних фашистичких и војних организација током рата, који су у време албанске побуне 1945. одржавали везе са одметницима.

Културну еманципацију албанског становништва, према замислима нових југословенских власти, требало је засновати најпре на масовном описмењавању Албанаца путем деловања аналфабетских курсева, уз развој мањинских школа и одељења са наставом на албанском језику. Ипак, одсуство традиција и искуства у раду културно-просветних установа, свеопшта заосталост и непросвећеност, недовољан број школских зграда и учила, као и немар наставног кадра, умногоме су отежавали настојања културно-просветних радника и институција на југословенском југу. За албанско становништво умногоме значајније од проблема културне еманципације било је аграрно питање, као основна материјална подлога живота. Оно је било значајно и партијском руководству које је очекивало да ће „правилно и брзо“ решење проблема аграрних односа умирити побуњено подручје на југу земље. Да неће бити „повратка на старо“ постало је јасно почетком марта 1945. када је српским колонистима, избеглим за време окупације на терен Црне Горе и централних делова Србије, забрањен повратак у претходна места становања. Нагло опадање удела словенског елемента на југословенском југу додатно је наглашено приливом становништва из Албаније током рата, чије је присуство након јесени 1944. прихваћено као свршени чин у процесу демографских промена.

Свеукупна национална политика нових југословенских власти према албанској мањини обликована је у атмосфери успостављања изузетно блиских односа између Југославије и Албаније на политичком, војном, економском, привредном и културном плану. Испод површине наизглед беспрекорног савезништва, међутим, нарастале су бројне супротности, међу којима је једна од најзначајнијих била везана управо за питање положаја албанске мањине у Југославији. Мада су и југословенски и албански комунисти баштинили начело о праву народа на самоопредељење, њихова полазишта у решавању овог питања била су суштински различита. Југословенска страна је у првом реду инсистирала на унификацији два државна система, што је могло водити ка југословенско-албанском уједињењу у оквиру Балканске федерације. С друге стране, албанско руководство настојало је да питање положаја албанске мањине у Југославији одвоји од наведених планова југословенског руководства, страхујући од „утапања“ Албаније у већи државно-политички систем који би имао изразито словенски карактер. Назначене супротности постале су видљиве већ крајем 1944, док су током 1948, у време отварања спора између Југославије и СССР, добиле обележје отвореног непријатељства. У том периоду албанско питање у Југославији било је решено најпре стварањем Аутономне Косовско-метохијске области и њеним припајањем федералној Србији у септембру 1945, што је потврђено Уставом Народне републике Србије из јануара 1947.



## ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

### НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ архивски фондови и збирке

- **Архива манастира Високи Дечани**
  - Општа архива
  
- **Архив Југославије**
  - Документи централних, покрајинских и нижих органа КПЈ и СКОЈ (792)
    - Македонија
    - Србија
    - Црна Гора
    - Хрватска
  - Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110)
  - Збирка Војислава Јовановића Марамбоа (335)
  - Збирка депеша ЦК КПЈ – КИ (791)
  - Збирка мемоарске грађе (516)
  - Збирка штампе радничког и комунистичког покрета (515)
  - Збирке репродукованих докумената (790)
    - Балканска комунистичка федерација (790/12)
    - Емисије радио-станице „Слободна Југославија“ (790/14)
    - Збирка докумената Централног партијског архива Бугарске комунистичке партије (790/16)
    - Комунистичка интернационала – секција КПЈ (790/1)
    - Комунистичка омладинска интернационала – секција СКОЈ (790/2)
    - Селачка интернационала Крестинтерна – селачки покрет у Југославији (790/4)
  - Канцеларија маршала Југославије (836)
  - Комисија за аграрну реформу и колонизацију (97)
  - Комитет за уметност и културу при Влади ФНРЈ (314)
  - Милан Стојадиновић (37)
  - Министарство за Конституанту (3)
  - Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ (316)
  - Министарство за федералне јединице (22)
  - Министарство правосуђа Владе ФНРЈ (49)
  - Министарство просвете Владе ФНРЈ (313)
  - Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије (14)
  - Моша Пијаде (513)
  - Председништво Владе ФНРЈ (50)
  - Президијум Народне скупштине Федеративне Народне Републике Југославије (15)
    - Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије
    - Национални комитет ослобођења Југославије
  - Репарациона комисија (54)
  - Савез комуниста Југославије (507)
    - Изборна комисија (XIX)
    - Комисија за међународне односе – Албанија (IX)
    - Комисија за националне мањине (XVIII)
    - Комисија за развој народне власти (X)
    - Опунмоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА (XX)

- Седнице ПБ ЦК СКЈ (III)
  - Српска социјалдемократска партија
  - ЦК КПЈ (II)
  - Савез комунистичке омладине Југославије (508)
  - Савезна планска комисија (41)
  - Савет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ (4)
- **Војни архив**
    - Народноослободилачка војска Југославије
  - **Државни архив Србије**
    - Безбедносно-информативна агенција
    - Министарство аграрне реформе и колонизације (Г–76)
    - Министарство просвете Народне Републике Србије (Г–183)
  - **Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије**
    - Политичка архива (1945): Албанија
  - **National Archives and Records Administration**
    - Microfilm Publications: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Albania 1910–1944.

## ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- *AVNOJ i Revolucija. Tematska zbirka dokumenata*, priredili Slobodan Nešović o Branko Petranović. Beograd: Narodna knjiga, 1983.
- Avramovski, Živko. *Britanci o kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, том 2. Beograd: Arhiv Jugoslavije; Zagreb: Globus, 1986.
- *Антифашистичко собрание на народното ослободување на Македонија*, том I, книга 1: Документи од првото и второто заседание на АСНОМ. Скопје: Архив на Македонија, 1984.
- *Антифашистичко собрание на народното ослободување на Македонија*, том I, книга 2: Документи од првото и второто заседание на АСНОМ. Скопје: Архив на Македонија, 1984.
- *Антифашистичко собрание на народното ослободување на Македонија*, том I, книга 6: Документи. Скопје: Државен архив на Република Македонија, 2001.
- *Aprilski rat 1941*. Priredio Antun Miletić, I–II. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1987.
- *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestрани меѓународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама*, I– III. Priredio Momir Stojković. Beograd: Službeni list SRJ, 1998.
- *Bela knjiga o neprijateljskoј politici Vlade Narodne republike Albanije prema Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*. Beograd: Državni sekretariјat за inostrane poslove Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1961.
- Velebit, Vladimir. *Sećanja*. Zagreb: Globus, 1983.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, књига XXIX: Надирање I армије ка Нишу и заузеће Ниша. Пребацивање II армије од Царевог села ка Куманову и Велесу. Београд: Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1937.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, књига XXX: Надирање I армије на север и излазак на Дунав и Саву. Пребацивање II армије од Велеса и Куманова на Косово и њено избијање на Дрину. Београд: Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1937.



- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, књига XXXI: Прелаз наших армија преко Дунава, Саве и Дрине и њихово избијање на демаркационе линије. Војно-дипломатска акција за одређивање граница Краљевине Југославије. Београд: Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1939.
- *Vladimir Velebit: svjedok historije. Razgovore vodila i priredila Mira Šuvar*. Zagreb: Razlog, 2001.
- *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921*. Сарајево: Државна штампарија, 1932.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*. Beograd: Državna štamparija, 1937. Књ. I: Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*. Beograd: Državna štamparija, 1937. Књ. II: Prisutno stanovništvo po veroispovesti.
- Dimić, Ljubodrag. „Nekoliko dokumenata o privremeno-administrativnoj granici između jugoslovenskih republika Srbije i Hrvatske“. *Istorija XX veka* 1–2/1992, 231–246.
- *Dokumenta kryesore të Partisë së Punës të Shqipërisë*, I–VIII. Tiranë: Instituti i studimeve Marksiste–Leniniste pranë KQ të PPSH, 1971–1986.
- *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, I–II. Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“, 1981.
- *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, priredili prof. dr Miodrag Zečević i Jovan P. Popović, I–IV. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1996–2000.
- *Документи о настанку и развиту народне власти на југу Србије 1941–1945*. Сабрали и за штампу припремили Др Димитрије Кулић и Др Јосиф Трајковић. Књига прва. Лесковац: Скупштина среза Лескова, 1967.
- *Документи о Рашкој области 1900–1912*. Приредио Милић Ф. Петровић. Београд: Архив Србије, 1995.
- *Документи о спољној политици Југославије*, том 1: Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946–1964, одговорни приредивач Љубодраг Димић. Београд: Архив Југославије, 2014.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига V, свеска 1: 1–14. јануар – 14/27. јули 1912. Приредио Михаило Војводић. Београд: САНУ, 1984.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига V, свеска 2: 15/28. јули – 4/17. октобар 1912. Приредио Михаило Војводић. Београд: САНУ, 1985.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига V, свеска 3: 5/18. октобар – 31. децембар 1912/13. јануар 1913. Приредио Михаило Војводић. Београд: САНУ, 1986.
- *Документи о спољној политици Краљевине Југославије 1903–1914*, књига VI, свеска 3: 1/14. јули – 31. децембар 1913/13. јануар 1914. Приредио Климент Џамбазовски. Београд: САНУ, 1983.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига VI, свеска 2: 1/14 април – 30. јуни/13. Јули 1913. Приредио Душан Лукач. Београд: САНУ, 1981.
- *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941–1945*, том II. Beograd: Jugoslovenski pregled, 1989.
- *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1947*, том II. Beograd: Jugoslovenski pregled, 1986.
- *Документи централних органа КПЈ, НОР и револуција 1941–1945*, књига 21: 2. новембар – 31. децембар 1944, приредио Милован Целебџић. Београд: Издавачки центар Комунист, 1987.
- *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, knjiga 22: 1. januar–4. mart 1945, priredio Branko Vuković. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1996.
- *Žrtve rata 1941–1945. Popis iz 1964. SR Srbija – SAP Kosovo*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992.
- *Закон о народним школама*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1914.

- *Законодавни рад Претседништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и Претседништва Привремене народне скупштине ДФЈ (19. новембра 1944–27. октобра 1945) по стенографским белешкама и другим изворима.* Београд: Президијум Народне скупштине ФНРЈ, 1951.
- *Zapisnici NKOK-a i Privremene vlade DFJ 1943–1945.* Priredili Branko Petranović i Ljiljana Marković. Београд: Меморијални центар „Јосип Броз Тито“, Архив Јосипа Броза Тита, 1991.
- *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године.* Приредили др Радмила Радић и др Момчило Митровић. Београд: ИНИС, 2012.
- *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931.* Приредили Љубодраг Димић, Никола Жутић, Благоје Исаиловић. Београд: Службени лист СРЈ, Архив Југославије, 2002.
- *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948),* priredio Branko Petranović. Београд: Архив Југославије – Службени лист СРЈ, 1995.
- *Заседања Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије и Народне скупштине Србије (7–9. април 1945. и 26–27. јул 1946).* Београд: Президијум Народне скупштине Народне републике Србије, 1946.
- *Збирка закона,* уредник др Михаило Илић, св. 1: Уредба о подели земље на области, Закон о општој управи, Закон о обласној и средској самоуправи. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1927.<sup>3</sup>
- *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије,* том I, књига 15: Борбе у Србији 1944. год. Београд, Војноисторијски институт: 1957.
- *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије,* том I, књига 19: Борбе на Косову 1941–1944. Београд: Војноисторијски институт, 1969.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije,* том II, књига 6: Dokumenta Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1942. (septembar – novembar 1942). Београд: Војни историјски институт Југословенске народне армије, 1957.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije,* том II, књига 8: Dokumenta Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (februar – mart 1943). Београд: Војни историјски институт Југословенске армије, 1959.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije,* том II, књига 14: Dokumenti Centralnog komiteta KP Jugoslavije i Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije, 1. septembar–31. decembar 1944. Београд: Војноисторијски институт, 1981.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije,* том II, књига 15: Dokumenti Centralnog komiteta KP Jugoslavije i Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije i Generalštaba JA, 1. januar – 15. maj 1945. Београд: Војноисторијски институт, 1982.
- *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије,* том III, књига 1: Борбе у Црној Гори 1941. год. Београд: Војноисторијски институт, 1950.
- *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије,* том III, књига 2: Борбе у Црној Гори 1942 год. Београд: Војно-историјски институт Југословенске армије, 1950.
- *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије,* том III, књига 4: Борбе у Црној Гори 1941–1942. Београд: Војноисторијски институт, 1953.
- *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије,* том III, књига 6: Борбе у Црној Гори. Београд: Војноисторијски институт, 1954.
- *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије,* том III, књига 7: Борбе у Црној Гори (јануар – јун 1944). Београд: Војноисторијски институт, 1955.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije,* том V, књига 39: Borbe u Hrvatskoj 1945. Београд: Војноисторијски институт, 1979.

- *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, том VII, књига 4: Борбе у Македонији. Београд: Војноисторијски институт Југословенске народне армије, 1954.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том VIII, књига 3: Dejstva na Jadranu septembar 1944 – maj 1945. Београд: Војноисторијски институт, 1962.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, књига 4: Dokumenti Nemačkog rajha 1944–1945. Београд: Војноисторијски институт 1979.
- *Извори за историју радничког покрета и револуције у Црној Гори (1918–1945)*, серија 1, књига 1 (1918–1929). Одабрао и приредио др Јован Р. Бојовић. Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, 1971.
- *Izvori za istoriju SKJ. Drugi (Vukovarski) kongres KPJ (20–24. jun 1920). Plenarne sednice CPV KPJ (februar – decembar 1920)*. Priredili Ubavka Vujošević, Vujica Kovačev. Београд: Izdavački centar Komunist, 1983.
- *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ (19–23. oktobar 1940)*. Priredili Pero Damjanović, Milovan Bosić, Dragica Lazarević. Београд: Izdavački centar Komunist, 1980.
- *Izvori za istoriju SKJ. Treći kongres KPJ (17–22. maj 1926). Plenarne sednice CK KPJ (maj–septembar 1926)*. Priredili Ubavka Vujošević, Branislav Gligorijević. Београд: Izdavački centar Komunist, 1986.
- *Искушења српске елите. Документа о раду Српског културног клуба*. Приредио Перо Симић. Београд: Службени гласник, Издавачко предузеће Филип Вишњић, 2006.
- *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том II: Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919–1937. Београд: Историјско одељење Централног комитета Комунистичке партије Југославије, 1949.
- *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том III: Социјалистички покрет у Србији 1900–1911. Београд: Историјско одељење Централног комитета Комунистичке партије Југославије, 1950.
- *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том VI: Социјалистички покрет у Босни, Војводини и Македонији. Београд: Историјско одељење Централног комитета Комунистичке партије Југославије, 1951.
- *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, priredili Branko Petranović i Momčilo Zečević. Београд: Rad, 1985.
- *Југословенска држава и Албанци*. Приредили Љубодраг Димић и Ђорђе Борозан, I–II. Београд: ЈП Службени лист СРЈ, Архив Југославије, Војно-историјски институт, 1998–1999.
- *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, priredili Branko Petranović i Momčilo Zečević, I–II. Београд: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1997.
- *Југословенско-совјетски односи 1946–1956. Зборник докумената*, приредили Љубодраг Димић и др. Београд: Министарство спољних послова Републике Србије, 2010.
- *Kanon Leke Dukađina*. Sa albanskog preveo Agron M. Samaj. Podgorica: CID, 2011.
- *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*. Књига 1: Prvi kongres Komunističke internacionala. Gornji Milanovac: Kulturni centar, JUR „Privredna knjiga“, 1981.
- *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*. Књига 2: Drugi kongres Komunističke internacionala, (Gornji Milanovac: Kulturni centar, JUR „Privredna knjiga“, 1981, 1981.
- *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*. Књига 6: Peti kongres Komunističke internacionala, prvi deo. Gornji Milanovac: Kulturni centar, JUR „Privredna knjiga“, 1982.
- *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*. Књига 7: Peti kongres Komunističke internacionala, drugi deo. Gornji Milanovac: Kulturni centar, JUR „Privredna knjiga“, 1982.

- *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*. Knjiga 11: Sedmi kongres Komunističke internacionale, prvi deo. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, 1983.
- *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948*, knj. IX: Stanovništvo po narodnosti. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1954.
- *Културна политика Југославије 1945–1952. Зборник докумената*, приредили др Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, I–II. Београд: Архив Југославије, 2009.
- Lakić, Zoran. *Partizanska autonomija Sandžaka 1943–1945. (ZAVNO Sandžaka - dokumenta)*. Podgorica: Stručna knjiga, 1992.
- *Мајскиот манифест и декларацијата на ВМРО (обединета)*. Скопје: Земски одбор на Народниот фронт на Македонија, 1948.
- *Narodni odbor Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti 1943–1953. Osnovni materijali sa zasedanja*. Priština: Narodni odbor Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti, 1955.
- *Националниот проблем на Балканот преку призма на мировата револуција во документите централних руски архиви на почетокот – средината на 1920-те години*. Ответственный редактор Р. П. Гришина, I–II. Москва: Эдиториал УРСС, 2000; РОССПЭН, 2003.
- *Nacionalno pitanje u djelima klasika marksizma i u dokumentima i praksi KPJ–SKJ*. Zbornik dokumenata. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1978.
- *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në dokumente angleze*. Dokumentet i transkriboi, i shqipëroi dhe i komentoi prof. dr Skender Rizaj. Priština: Arhiv Kosova, 1978.
- *Опис граничне линије између Краљевине Југославије и Краљевине Албаније*. Београд: Министарство иностраних послова, Биро за разграничење, 1935.
- *Оснивачки конгрес КП Србије (8–12. мај 1945)*, приредили др Милан Борковић и др Венцеслав Глишић. Београд: Институт за историју радничког покрета, 1972.
- *Пароле с којима Народни фронт иде на изборе за Уставотворну скупштину*. Београд: Војно издавачки завод М. Н. О., 1945.
- Перуничкић, Бранко. *Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету 1878–1913*. Београд: Нова књига, 1989.
- Перуничкић, Бранко. *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*. Београд, Народна књига, 1985.
- Peruničić, Branko. *Svedočanstvo o Kosovu 1901–1913*. Beograd: Naučna knjiga, 1988.
- Petranović, Branko i Nikola Žutić. *27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata*. Beograd: NICOM, 1990.
- Pivac, Marko. „Rad britanske tajne službe u Jugoslaviji u predvečerje Aprilskog rata 1941. Izveštaj SOE operativca Džordža Tejlora“. *Istorija XX veka* 1/2010, 193–212.
- Plasari, Ndreçi and Luan Malltezi. *Politikë antikombëtare e Enver Hoxhës. Plenumi i 2-të i KQ të PKSH, Berat, 23–27 nëntor 1944: dokumente*. Tirana: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 1996.
- *Подгорички преглед у НОР-у 1941–1945*. зборник докумената. књига 1. Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе; Државни архив Републике Црне Горе; Културно-просветна заједница Подгорица, 1995).
- *Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und im serbisch beherrschten Kosovo 1870–1914*. Oliver Jens Schmitt und Eva Anne Frantz (Hg.), I–V. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2020.
- *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије, 26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943. По стенографским белешкама и другим изворима*. Београд: Президијум Народне скупштине ФНРЈ, 1953.
- *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*. Београд: Државна штампарија, 1899.
- *Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата*. Приредили Властимир Лапчевић и Тома Миленковић. Београд: ИРО „Народна књига“ – ИСИ, 1979.

- Procesverbalet e Mbledhjes së Mukjes, u: [historia.ballikombetar.org/?id=mukja.html&what=artikull](http://historia.ballikombetar.org/?id=mukja.html&what=artikull) (28. jul 2019)
- *Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne skupštine DFJ (3. aprila – 25. oktobra 1945) po stenografskim beleškama i drugim izvorima*. Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, 1951.
- *Rad Skupštine Crne Gore 1945–1950*, приредили Чедомир Поповић и Невенка Илић. Титоград: Скупштина Социјалистичке Републике Црне Горе, 1986.
- *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*. Washington D. C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1914.
- *Савременици о Косову и Метохију 1852–1912*. Избор, предговор и објашњења Душан Т. Батаковић. Београд: СКЗ, 1988.
- Симић, Перо и Звонимир Деспот. *Тито – строго поверљиво. Архивски документи*, друго издање. Београд: Службени гласник, 2011.
- Смирнова, Нина Димитриевна. „Письмо Кочо Ташко в Москву (1942 г.)“. *Вопросы и истории* 2/99, 89–113.
- *Советско-албанские отношения в 20–30-е гг. XX века*. Свети Николе: МЦСП, 2012.
- *Spisak žrtava rata 1941–1945. rođenih na teritoriji Srbije*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992.
- *Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца извршених на дан 28. новембра 1920. године*. Београд: Уставотворна скупштина, 1921.
- *Стенографске белешке Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 3. јул – 15. децембар 1921. Загреб: [Народна скупштина], 1922.
- *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Ванредни сазив од 2. јула до 20. октобра 1921. године (од I – IX редовног састанка)*. Београд: [Народна скупштина], 1921.
- *Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*. Загреб: [Привремено народно представништво], 1921.
- *Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. I књига: од I претходног до XXXVII редовног састанка*. Београд: [Народна скупштина], 1921.
- *Temelji nove Jugoslavije*. Istražio, dao objašnjenja i pripremio za štampu Slobodan Nešović. Beograd: IC „Komunist“; NIP „Mladost“, 1973.
- *Треће заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије, заседање Привремене народне скупштине 7–26. август 1945. Стенографске белешке*. Београд: Президијум Народне скупштине ФНРЈ, 1945.
- *Уговор о миру са Аустријом (Сен Жерменски уговор)*. Београд: Издавачка књижница Геце Кона, 1927.
- *Црногорска антифашистичка скупштина народног ослобођења 1944–1945. Збирка докумената*. Одабрао и припремио др Зоран Лакић. Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, 1975.
- *World War II Inter-Allied Conferences. Sextant Conference, November – December 1943. Papers and Minutes of Meetings. Sextant and Eureka Conferences*. Washington, DC: Office Combined Chiefs of Staff, 2003.

## ШТАМПА И ПЕРИОДИКА

- *Борба* (1910–1914)
- *Борба* (1944–1947)
- *Време* (1926)
- *Glas slobode* (1918–1920)
- *Јединство* (1945)

- *Klasna borba* (1933, 1937)
- *Побједа* (1945)
- *Политика* (1912, 1920, 1945–1946, 1989)
- *Proleter* (1929–1930, 1935–1939, 1942)
- *Радничке новине* (1912–1915, 1919–1920)
- *Службен весник на федерална единица Македонија во Демократска и федеративна Југославија* (1945)
- *Службен весник на федерална Македонија* (1945)
- *Службене новине Краљевине Југославије* (1929, 1931)
- *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (1919–1922, 1928–1929)
- *Службени гласник НР Србије* (1947)
- *Службени гласник Србије* (1945)
- *Службени лист ДФЈ* (1945)
- *Службени лист Црне Горе* (1945)
- *Службени лист ФНРЈ* (1946, 1948, 1953)
- *Социјалистичка зора* (1920)

### МЕМОАРСКИ ИЗВОРИ И ИЗВОРНИ ТЕКСТОВИ САВРЕМЕНИКА

- Balkanicus. *Албански проблем и Србија и Аустро-угарска*. Београд: Штампарија „Доситеј Обрадовић“, 1913.
- Broz Tito, Josip. *Izbor iz djela*, knjiga 3: Nacionalno pitanje i revolucija. Београд: Prosveta, 1977.
- Broz Tito, Josip. *Sabrana djela*, том други: avgust 1928 – mart 1935. Београд: Izdavački centar „Komunist“, BIGZ; Загреб: Izdavačko-knjižarsko preduzeće „Naprijed“, 1983.
- Васић, Драгиша. *Одабрана дела*. Београд: Алтера, 1990.
- Velebit, Vladimir. *Sećanja*. Загреб: Globus, 1983.
- Видачић, Никола П. *На обалама Неродимке*. Нови Сад: Новинско предузеће „Дневник“, 1967.
- *Vladimir Velebit: svjedok historije*. Razgovore vodila i priredila Mira Šuvar. Загреб: Razlog, 2001.
- Voinov, Ilje. „Osnivanje partiske organizacije u Štipu“. *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, том I. Београд: Kultura, 1960, 50–51.
- Vukmanović Tempo, Svetozar. *Revolucija koja teče*, I–IV. Загреб: Globus, 1982.
- Денковић, Драгаш Ђ. „Љубомир Давидовић и Јужна Србија“. *Споменица Љубомира Давидовића*. Београд: Главни одбор Демократске странке, 1940.
- Dizdarević, Nijaz. *Albanski dnevnik*. Загреб: Globus, Сарајево: Oslobođenje, 1988.
- *Дневник Косте Миловановића Пећанца 1916–1918*. Приредила др Божица Младеновић. Београд: Историјски институт САНУ, 1998.
- Djilas, Milovan. *Memoir of a Revolutionary*. New York: Harcourt Brace Jovanovich Inc, 1973.
- Ђилас, Милован. *Чланци 1941–1946*. Београд: Култура, 1947.
- Драшковић, Милорад. *У одбрану отаџбине. Говор министра Милорада Драшковића (одржан у седници Уставотворне Скупштине, 8. IV 1921. поводом интерпелације о „Обзнани“)*. Београд: Млада демократија, 1921.<sup>2</sup>
- Durham, Edith. *The Struggle for Scutari (Turk, Slav, and Albanian)*. London: Edward Arnold, 1914.
- Ђорђевић, Владан. *Арнаути и велике силе*. Београд: Издање трговине Јевте М. Павловића и Компаније, 1913.
- Ђорђевић, Драгослав. *Na raskrsnici: prilozi za istoriju Drugog svetskog rata*. Toronto: Bratstvo, 1988.

- Đuričković, Boško. *Sjećanja, razmišljanja, reagovanja*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1990.
- Димитров, Георги. *Съчинения*, том 15. София: Партиздат, 1989.<sup>2</sup>
- *Жив се не предајем!!! Дневник Косте Војиновића Косовца од 1916. до 1917. године*. Приредила Божица Младеновић. Ниш: Талија издаваштво, 2017.
- Жујовић, Јован. *Дневник*, I–II. Приредио Драгоје Тодоровић. Београд: Архив Србије, 1986.
- Јовановић, Влаžo. „Put u Albaniju“. *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, том VII, 208–209.
- Јовановић Стоимировић, Милан. *Дневник 1936–1941*. Приредили Стојан Траћаковић, Владимир Шовљанин. Нови Сад: Матица Српска, 2000.
- Јовићевић, Павле. „Aktivnost KPJ na Kosovu i Metohiji u rukovođenju oružanom borbom“. *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, том VI. Beograd: Kultura 1961, 49–56.
- Јовићевић, Павле. „Iz borbi komunista na Kosovu i Metohiji“. *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, том III. Beograd: Kultura, 1960, 62–70.
- Јовићевић, Павле. „Narodnooslobodilački odbori na Kosovu i Metohiji i odjeci II zasedanja AVNOJ-a (sa kratkim osvrtom na razvitak NOP-a)“. *Vojnoistorijski glasnik* 6/1963, 89–130.
- Јовићевић, Павле. „Obnavljanje partijske organizacije u Peći“. *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, том II. Beograd: Kultura, 1960, 90–92.
- Јовићевић, Павле. „Politička situacija i rad partijske organizacije na Kosovu i u Metohiji pred rat i u 1941. godini“. *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Zbornik*, knjiga druga. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA „Vojno delo“, 1963, 204–248.
- Кнежевић, Живан. *27. март 1941*. Њујорк: Ж. Л. Кнежевић, 1879.
- Кнежевић, Лука. „О раду партијске и скојевске организације на подручју Улциња у периоду 1942/43“. *Вирпазар – Бар – Улцињ*. Цетиње: Обод, 1974, 436–443.
- Ковачевић, Видра. „Iz Crne Gore za Peć i povratak preko Štedima“. *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*. Књига прва, 750–753.
- Лапчевић, Драгиша. *Рат и српска социјална демократија*. Београд: Штампa „Туцовић“, 1925.
- Лекић, Радован. *Андријевачки срез 1941–1944. (Прилог историји НОБ Црне Горе)*. Цетиње: Обод, 1961.
- Марковић, Мома. *Рат и револуција. (Сећања 1941–1945)*. Београд: БИГЗ, 1987.
- Марковић, Мома. *Сазревање револуције (Сећања 1931–1941)*. Београд: БИГЗ, 1984.
- Marković, Sima. *Tragizam malih naroda. Spisi o nacionalnom pitanju*. Priredila i predgovor napisala dr Desanka Pešić. Beograd: Zavod za izdavačku delatnost „Filip Višnjić“, 1985.
- Maclean, Fitzroy. *Eastern Approaches*. London: Jonathan Cape, 1953.
- Милатовић, Арсо. *Космет 1935–1945. Моје сведочење*. Београд: Научна књига, 1990.
- Миљковић, Мита. *Знани и незнани*. Приштина: Јединство, 1960.
- Милковић, Мита. „Prva oblasna partiska konferencija za Kosovo i Metohiju“. *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, том III. Beograd: Kultura, 1960, 193–196.
- Мирић, Слободан и Десанка Живуловић. *Витомирица. Радоиња*. Београд: Издавачко предузеће Просвета, 1960.
- Мугоша, Душан. „Акције у Пећи“. *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, том II. Beograd: Kultura, 1960, 75–76.
- Мугоша, Душан. *На задатку*. Београд: Новинско-издавачка установа „Четврти јул“, 1973.
- Нешковић, Благоје. *Политички извештај на Првом ванредном заседању АСНОС-а*. Београд: Просвета, 1945.

- Нушић, Бранислав. *С Косова на сиње море. Белешка с пута кроз Арбанасе 1894. године*. Београд: Дворска књижара Мите Стајића, 1902.
- Ријадe, Моша. *Izabrani spisi, izbor i redakcija: Brana Kovačević, Jovo Mihaljević*. Београд: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1965.
- Рлјаку, Рапајот. *Nasilje nad albanskom revolucijom*. Београд: Народна књига, 1984.
- *Од Косова до Јадовна. Путни записи јеромонаха Атанасија Јевтића*. Осмо, допуњено издање. Врњци: Братство св. Симеона Мироточивог; Требиње: Манастир Тврдош, 2007.
- Поповић, Душан. *Изабрани списи*. Београд: Просвета, 1951.
- Поповић, Душан. *Сабрана дела*, том II. Београд: Рад, 1985.
- Прибићевић, Адам. *Од господина до сељака*. Приредио Чедомир Вишњић. Загреб: Српско културно друштво Просвјета, 1996.
- Рајс, Арчибалд. *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта*. Београд: Геополитика, 2014.
- Ракић, Милан. *Конзулска писма 1905–1911*. Приредио, поговор и коментаре написао Андреј Митровић. Београд: Просвета, 1985.
- *Revolucija pod okriljem Kominterne. Izabrani spisi Milana Gorkića*. Priredio i predgovor napisao Božidar Jakšić. Београд: „Filip Višnjić“, Књижевне новине, 1987.
- Ристић, Серафим. *Плач Старе Србије*. Исток–Лепосавић: Дом културе „Свети Сава“, 2004.
- „Sjećanja. Kazivanja Andrije Mugoše“. *Matica* 53/2013, 447–498.
- Стефановић Караџић, Вук. *Црна Гора и Црногорци*. Цетиње: Издавачко-штампарско предузеће Обод, 1975.
- Shaqiri, Ismet. *Më kujtohet...*, II. Prishtinë: Rilindja, 1985.
- Шаћири, Исмет. *Сећања*, I. Приштина: Јединство, 1979.
- *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*. Zagreb: Državno izdavačko preduzeće Hrvatske Zora, 1952.
- Томић, Јаша. *Сабрана дела. Рат на Косову и Старој Србији*. Нови Сад: Прометеј, 2006.
- Томић, Јаша. *Сабрана дела. Рат у Албанији и око Скадра*, Нови Сад: Прометеј, 2006.
- Томић, Јован Н. *О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку*. Београд: Књижара Геце Кона, 1913.
- Туцовић, Димитрије. *Сабрана дела*, том III. Приредили др Жарко Јовановић, др Сергије Димитријевић, Миленко Топаловић, Лазар Ивановић. Београд: Издавачка радна организација „РАД“, 1980.
- Туцовић, Димитрије. *Сабрана дела*, том VII. Приредио др Младен Вукомановић. Београд: Издавачка радна организација „РАД“, 1980.
- Tucović, Dimitrije. *Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*. Београд–Загреб: Kultura, 1946.
- *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*. Edited by Sommerville Story. London: Constable and Company LTD, [1920].
- Filipović, Filip. *Sabrana dela*, том 1. Priredio Stojan Kesić. Београд: ISI, 1987.
- Filipović, Filip. *Sabrana dela*, том 6. Priredio Dr Toma Milenković. Београд: ISI, 1987.
- Filipović, Filip. *Sabrana dela*, том 9. Priredio Dr Branislav Gligorijević. Београд: ISI, 1988.
- Filipović, Filip. *Sabrana dela*, том 10. Priredio Dr Branislav Gligorijević. Београд: ISI, 1988.
- Filipović, Filip. *Sabrana dela*, том 11. Priredila Dragica Lazarević. Београд: ISI, 1988.
- Filipović, Filip. *Sabrana dela*, том 14. Priredio Pero Damjanović. Београд: ISI, 1989.
- Хаџи Васиљевић, Јован. *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*. Београд: Културно-привредно друштво Врањалица, 1922.
- Хаџи Васиљевић, Јован. *Арбанаска лига – арнаутска конгра и српски народ у Турском царству (1878–1882)*. Београд: Штампарија „Србија“, 1909.
- Нохха, Enver. *The Anglo-American Threat to Albania*. Tiranë: „8 Nëntori“, 1982.
- Нохха, Enver. *The Titoites. Historical notes*. Tirana: „8 Nëntori“, 1982.
- Нохха, Enver. *With Stalin. Memoirs*. Tirana: „8 Nëntori“, 1984.



- Hodža, Fadilj. *Kad proleće kasni. Iz partizanske beležnice*. Beograd: NIRO „Četvrti jul“, 1979.
- Hodža, Fadil. „Prva partizanske jedinice na Kosovu i Metohiji“. *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Zbornik*. Knjiga prva. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA „Vojno delo“, 1964, 134–148.
- Šoptrajanov, Janko. „Osnivački partijski izbori u Velesu“. *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, tom I. Beograd: Kultura, 1960, 63.

## МОНОГРАФИЈЕ, СИНТЕЗЕ И ЧЛАНЦИ

- 27. март 1941. *Седамдесет година касније. Зборник радова*. Београд: ИСИ; Фонд Краљевски двор, 2012.
- Abdyl, Ramiz. *Zef Lush Marku*. Prishtinë: Rilindja, 1988.
- Avramovski, Živko. „Granica Kraljevine SHS s Albanijom“. *Istorija 20. veka* 1–2/1992, 35–49.
- Avramovski, Živko. „Nemačka politika prema Albaniji posle kapitulacije Italije (1943–1944)“. *Istorija XX veka* 1/1983, 75–91.
- Аврамовски, Живко. „Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време Минхенске кризе и окупације Албаније“ *Историјски часопис* 2–3/1964, 123–140.
- *Albanci*. Urednik Janez Stanič. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1984.
- Алексић, Драган и Горан Илић. „Утврђивање граница федералне Србије 1945. године“. *1945. крај или нови почетак? Тематски зборник радова*. Београд: ИСИ, 2016, 477–495.
- Andrijašević Živko M., Zoran Stanojević. *Pokrštavanje muslimana 1913*. Podgorica: Almanah, 2003.
- Andrijašević, Živko M. „Politika crnogorske države prema nepravoslavnim podanicima poslije 1878. godine“. *Prilozi* 40/2011, 77–95.
- Аникеев, Анатолий С. *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США в начальный период „холодной войны“ (1945–1957)*. Москва: Российская академия наук Институт славяноведения, 2002.
- Anić, Nikola i drugi. *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Pregled razvoja oružanih snaga Narodnooslobodilačkog pokreta 1941–1945*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982.
- Антонијевић, Ненад. *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату – документа*, друго, измењено и допуњено издање. Београд: Музеј жртава геноцида, 2009.
- Антонијевић, Ненад. *Косово и Метохија 1941–1945. година – ратни злочини*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2017.
- Антоновић, Милош. *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*. Београд: Историјски институт, 2003.
- Апостолски, Михаило. „Сарадња током устанка 1941–1944. на простору јужне Србије – северне Македоније“. *Научни скуп посвећен 30-годишњици устанка, одржан на Златибору 25–26. септембра 1971*. Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1972, 79–93.
- Arsov, Ljupčo. „Stvaranje i razvitak Komunističke partije Makedonije“. *Makedonija od ustanaka do slobode 1941–1945. Zbornik radova*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1987, 28–87.
- Babić, Branko. *Politika Crne Gore u novo oslobođenim krajevima 1912–1914*. Cetinje: Obod; Titograd: Pobjeda, 1984.
- Babić, Branko. „Iseljavanje muslimana iz novih krajeva Crne Gore u proljeće 1914. godine“. *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–4/1978, 311–324.
- Bajrami, Hakif. *Rrethanat shoqërore dhe politike në Kosovë më 1918–1941*. Prishtinë: Instituti i historisë së Kosovës, 1981.

- Barker, Elisabeth. *Britanska politika na Balkanu u Drugom svetskom ratu*. Zagreb: Globus, 1978.
- Бартл, Петер. *Албанци од средњег века до данас*. Београд: Слио, 2001.
- Батаковић, Душан Т. *Дечанско питање*. Београд: Чигоја штампа, 2007.<sup>2</sup>
- Bataković, Dušan T. *Serbia's Kosovo Drama: a historical perspective*. Beograd: Čigoja štampa, 2012.
- Батаковић, Душан Т. *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*. Београд: Чигоја штампа, 2006.<sup>2</sup>
- Bergvin, H. Džejms, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*. Beograd: Službeni glasnik, 2007.
- Вјелажас, Миле. „Migrations of Ethnic Albanians in Kosovo 1938–1950“. *Balkanica – Annuaire de l'Institut des etudes balcaniques* 38/2007, 219–230.
- Богавец, Томислав. *Школство у Србији на путу до реформе (развој школа 1945–1975)*. Београд: Институт друштвених наука – Центар за социолошка истраживања, 1980.
- Богићевић, Милутин Р. *Хроника НОБ Сиринића*. Урошевац: Општински одбор СУБНОР-а Урошевац, 1986.
- Борковић, Милан. *СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941–1945. године*. Београд: Издавачко предузеће „Рад“, 1970.
- Богдановић, Димитрије. *Књига о Косову. Разговори о Косову*. Београд: НИРО „Књижевне новине“, 1990.
- Воžović, Branislav. „Корпаонички партизански одред“. *Kosova – Kosovo* 9–10/1981, 71–93.
- Воžović, Branislav i drugi. *Partizanski odredi: Korpaonički, Šaljski, Ibarski*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1981.
- Божовић, Бранислав и Милорад Вавић. *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*. Београд: ИСИ, 1991.
- Бојовић, Јован. „Организационо стање Комунистичке партије у Црној Гори 1932. године“. *Историјски записи* 2/1976, 293–307.
- Бонцић, Драгомир. „Учитељи у мултиетничким срединама: пример Косова и Метохије 1945–1950“. *Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (XVIII–XX век). Зборник радова са међународног научног стручног скупа одржаног 15. новембра 2008. у Сомбору, уредник Мира Лончаревић*. Сомбор: Педагошки факултет, 2009, 5–35.
- Борковић, Милан. *СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941–1945. године*. Београд: Издавачко предузеће „Рад“, 1970.
- Борозан, Ђорђе. *Велика Албанија: поријекло – идеје – пракса*. Београд: Војноисторијски институт Војске Југославије, 1995.
- Борозан, Ђорђе. „Косово и Метохија у границама ‘протектората Велика Албанија’ 1941–1944“. *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*. Београд: ИСИ, 2001.
- Borozan, Đorđe. „Osnovni principi zaštite manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919–1921. i Albanci u Kraljevini Jugoslaviji“. *Dijalog povjesničara – istoričara*, knj. 2. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000, 361–377.
- Воšković, Branko i Aleksandar Apostolov. „Stav KPJ prema agrarnoj reformi i kolonizaciji na Kosovu i Metohiji 1919–1941. godine“. *Kosova – Kosovo* 1/1972, 329–343.
- Бошковић, Бранко. *Народноослободилачка борба у ибарском базену (косовско-митровачки и студенички срез)*. Приштина: Заједница научних установа Косова и Метохије, 1968.
- Bridges Roy F., Rodger Bullen. *The Great Powers and the European States System 1814–1914*. London: Pearson Longman, 2005.<sup>2</sup>
- Butka, Uran. *Masakra e Tivarit dhe përgjegjësia e shtetit shqiptar*. Tiranë: ASD studio, 2011.
- Vavić, Milorad. „Kosovskometohijska brigada KNOJA“. *Kosova – Kosovo* 9–10/1981, 507–521.
- Vavić, Milorad. „Početak ustanka (30. jula 1941.) i formiranje Kopaoničkog partizanskog odreda“. *Kosova – Kosovo* 12/1983, 5–18.

- Велојић, Далибор. „Вардарска дивизија у Априлском рату 1941“. *Хронотоп Косова и Метохије у науци и уметности. Међународни тематски зборник*. Уредили и приредили Драган Танчић, Јасмина Ахметагић, Далибор Елезовић. Лепосавић: Институт за српску културу, 2018, 389–399.
- Велојић, Далибор. „Зетска дивизија у Априлском рату 1941“. *Баштина* 42/2017, 139–151.
- Велојић, Далибор. „Косовска дивизија у Априлском рату 1941“. *Баштина* 36/2014, 223–242.
- Видачић, Рајко. *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*. Београд: Службени лист СРЈ, 2000.
- Видачић, Рајко. *Обрачуни са балистима 1944–1952*. Београд: Стручна књига, 1990.
- Vickers, Miranda. *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo*. New York: Columbia University Press, 1998.
- Vljajčić, Gordana. *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje (1919–1927)*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1984.
- Војводић, Михаило. „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије (1881–1912)“. *Историјски часопис* 38/1991, 163–192.
- Војводић, Михаило. *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*. Београд: Слио, 1999.
- Војводић, Михаило. „Разграничење Србије и Црне Горе са Албанијом 1912–1913. године“. *Историјски часопис* 36/1989, 149–159.
- Војводић, Михаило. *Скадарска криза 1913. године*. Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије, 1970.
- Војводић, Михаило. *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*. Београд: САНУ, 1988.
- Војводић, Михаило. *Стојан Новаковић и Љубомир Карић*. Београд: Слио, 2003.
- Војиновић, Милош. „Социјалдемократија“. *Срби 1903–1904. Историја идеја*. Приредио Милош Ковић. Београд: Слио, 2015, 270–298.
- Вујовић, Ђуро. „Везе народноослободилачких покрета у Црној Гори и Албанији крајем 1941. и почетком 1942. године“. *Историјски записи* 2–3/1969, 401–408.
- Вујовић, Ђуро. *Ловћенски НОП одред и његово подручје у народноослободилачкој борби 1941–1945*. Цетиње: Обод, 1976.
- Вујовић, Ђуро. „О ућећу албанске народности у Црној Гори у Народноослободилачкој борби“. *Kosova – Kosovo* 9–10/1981, 631–637.
- Вујовић, Ђуро. *Organizacioni razvoj Komunističke partije Jugoslavije u Crnoj Gori 1941–1945*. Titograd: Istorijski institut SR Crne Gore; NIO „Univerzitetska reč“, 1988.
- Vullnetari, Julie. *Albanian migration and development: state of the art review*. Amsterdam: IMISCOE, 2007.
- Гаћеша, Никола Л. *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*. Novi Sad: Matica srpska, 1984.
- Гаћеша, Никола Л. „Привредни односи Југославије и Албаније 1945–1948“. *Зборник Матице српске за историју* 42/1990, 87–127.
- Гаћеша, Никола. *Радови из аграрне историје и демографије*. Нови Сад: Матица српска, 1995.
- Gawrych, George W. *The Crescent and the Eagle. Ottoman rule, Islam and the Albanians 1874–1913*. London – New York, I. B. Tauris, 2006.
- Глигоријевић, Бранислав. *Коминтерна, југословенско и српско питање*. Београд: ISI, 1992.
- Глигоријевић, Бранислав. *Краљ Александар Карађорђевић, II*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.
- Глигоријевић, Бранислав. *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*. Beograd, ISI; Narodna knjiga, 1979.
- Глигоријевић, Бранислав. „Положај Шиптара у Југославији и одлука Савета Друштва народа“. *Југословенски историјски часопис* 1–2/1998, 233–240.

- Gligorijević, Branislav. „Unutrašnje (administrativne) granice Jugoslavije između dva svetska rata 1918–1941“. *Istorija 20. veka* 1–2/1992, 27–34.
- Глишић Венцеслав. *Досије о Благоју Нешковићу. Прилози за биографију*. Београд: Службени гласник, 2011.
- Глишић, Венцеслав и Гојко Миљанић. *Руковођење Народноослободилачком борбом у Србији 1941–1945*. Београд: ИСИ, 1994.
- Gogov, Rade. „Aktivnost 8 (makedonske) divizije KNOJ-a na obezbeđenju oslobođene teritorije Makedonije“. *Za pobjedu i slobodu. Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije. Učesnici govore*. Naučni skup 23. i 24. april 1985. Београд: Војноиздavaчки и новински центар, 1986, 612–617.
- Gončin, Milorad. *U rovovima Sremskog fronta*. Београд: Војноиздavaчки и новински центар, 1988.
- Гудац – Додић, Вера. *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији 1949–1953*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за политичке студије, 1999.
- Гускова, Јелена. *Косово и Метохија: Рат и услови мира*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2014.
- *Дванаест година културног развојта Косова и Метохије*. Приштина: Обласни одбор Социјалистичког савеза радног народа Косова и Метохије, 1957.
- Дедијер, Владимир. *Југословенско-албански односи (1939–1948)*. Београд: Борба, 1949.
- Dedijer, Vladimir. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, I–III*. Београд: Издavaчка радна организација „Rad“, 1984.
- Dervishi, Kastriot. *Lëvizja komuniste në vitet 1924–1944 dhe formimi i PKSH-së*. Tiranë: Shtëpia Botuese „55“, 2016.
- Дерок, Јован. *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918. године*. Београд: Графичко предузеће „Просвета“ а. д., 1940.
- Димитријевић, Бојан. *Грађански рат у миру. Улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1944–1954*. Београд: Српска реч, 2003.
- Dimitrijević, Bojan D. *Od Staljina do Atlantskog pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije 1945–1958*. Београд: Službeni list SCG, 2005.
- Димитријевић, Бојан. „Шиптарски оружани изазов комунистичким властима у Југославији 1945–1950“. *Историја 20. века* 2/2002, 49–60.
- Dimitrijević, Sergije. *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870–1918*. Београд: Nolit, 1982.
- Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*. Београд: Rad, 1988.
- Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941, I–III*. Београд: Стубови културе, 1997.
- Димић, Љубодраг. *Срби и Југославија. Простор, друштво, политика (Погледа с краја века)*. Београд: Стубови културе, 1998.
- Dobrivojević, Ivana. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*. Београд: ISI, 2006.
- Dobrivojević, Ivana. „Sudstvo i sudije u doba Šestojanuarskog režima kralja Aleksandra (1929–1935)“, *Tokovi istorije* 3–4/2005, 28–53.
- Дрљевић, Саво. „Контрареволуција на Косову и Метохији – завођење војне управе фебруара 1945. године“. *Историјски записи* 4/1986, 179–200.
- Ђаковић, Спасоје. *Sukobi na Kosovu*. Београд: Народна књига, 1984.
- Ђаковић, Спасоје. *Fadilj Hodža i Enver Hodža: sličnosti i razlike*. Београд: Научна књига, 1989.
- Ђорђевић, Вићентије. „Delovanje KPJ na Kosovu u oblasti prosvete i obrazovanja 1945–1952. године“. *Kosova – Kosovo* 11/1982, 167–171.
- Ђорђевић, Животије. *Губици становништва Југославије у Другом светском рату – наука и скрибоманија*. Београд: Драслар партнер, 2014.

- Ђуковић, Мирко. *Санџак*. Београд: Нолит, 1964.
- Ђурђевић, Бранислав С. *Послератно насељавање Војводине. Методи и резултати демографске анализе насељавања Војводине у периоду 1945–1981*. Нови Сад: Матица српска, 1995.
- Екмечић, Милорад. *Стварање Југославије 1790–1918*, I–II. Београд: ИРО Просвета, 1989.
- Elsie, Robert. *A Biographical Dictionary of Albanian History*. London: I. B. Tauris, 2013.
- Elsie, Robert. „Kosovo and the Bar Tragedy of March 1945“. *Südost-Forschungen* 71/2012, 390–400.
- Elsie, Robert. *Historical Dictionary of Albania*. Second edition. Lanham: The Scarecrow Press, Inc, 2010.
- Erić, Milivoje. *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. god.* Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, 1958.
- Žerjavić, Vladimir. *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jugoslovensko viktimološko društvo, 1989.
- Živančević, Predrag. *Emigranti. Naseljavanje Kosova i Metohije iz Albanije*. Београд: Eksportpres, 1989.
- Živković, Dušan. *Narodni front Jugoslavije 1935–1945*. Београд: Narodna knjiga, 1978.
- Živković, Dušan. *Postanak i razvoj narodne vlasti u Jugoslaviji 1941–1942*. Београд: Institut za savremenu istoriju, 1969.
- Živković, Dušan. *Prva bokeljska NOU brigada*. Kotor: Opštinski odbor SUBNOR, 1984.
- Животић, Александар. *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*. Београд: Архипелаг – ИНИС, 2011.
- Животић, Александар. *Југословенско-совјетски односи 1939–1941. године*. Београд: Филип Вишњић, 2016.
- Живковић, Милутин. *Између „Велике Албаније“ и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2018.
- Живковић, Милутин. *Независна Држава Хрватска у Србији 1941. Усташки режим у Прибоју, Пријепљу, Новој Вароши и Сјеници*. Београд: Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“, 2018.
- Žutić, Nikola. *Vatikan i Albanci u prvoj polovini XX veka (do 1941)*. Београд: Centar za savremenu istoriju jugoistočne Evrope, „Nikola Pašić“, 2000.
- *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945*, urednik Velimir Terzić. Београд: Војни историјски институт Југословенске народне армије, 1957.
- Zajmi, Gazmend. *Ustavno-pravna zaštita i tretman jezika nacionalnih manjina u Evropi između dva svetska rata. (Političko-pravna studija)*. Приштина: Академија наука и уметности Косова, 1982.
- Zečević, Miodrag i Bogdan Lekić. *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*. Београд: Грађевинска књига, 1991.
- Zlatar, Pero. *Enver Hodža. Politička biografija*. Београд: Издavaчка радна организација „RAD“, 1986.
- Зографски, Тодор Г. и Димче А. Зографски. *КПЈ и ВМРО (обединета) во Вардарска Македонија во периодот 1920–1930*. Скопје: Институт за национална историја, 1974.
- Ивановски, Владо А. *Ослободителната војна во Западна Македонија 1941–1944*. Скопје: Институт за национална историја, 1973.
- Ivanovski, Vlado A. „Formiranje i aktivnost revolucionarnih organa vlasti u Makedoniji“. *Makedonija od ustanka do slobode 1941–1945. Zbornik radova*. Београд: Војноиздavaчки и новински центар, 1987), 564–576.
- Илић, Владимир. *Српска четничка акција 1903–1912*. Београд: Ecolibri, 2006.
- Imami, Petrit. *Srbi i Albanci kroz vekove*, drugo dopunjeno izdanje. Београд: Radio B92, 2000.
- Исић, Момчило. *Селаштво у Србији 1918–1941*, I. Београд: ИНИС, 2000.

- Исић, Момчило. *С народом, за народ, о народу. Сретен Вукосављевић (1881–1960)*. Београд: ИНИС, 2012.
- Исић, Момчило. „Од Србије до Србије“. *Срби и Југославија: држава, друштво, политика. Зборник радова*. Београд: ИНИС, 2007.
- Исић, Момчило. *Основно школство у Србији 1918–1941*, I–II. Београд: ИНИС, 2005.
- *Историја на македонскиот народ*. Скопје: Институт за национална историја, 2008.
- *Историја Османског царства*. Приредио Робер Мантран. Превела с француског Ема Миљковић–Бојанић. Београд: Слио, 2002.
- *Историја српске државности*. Уредник Чедомир Попов. Том III: Љубодраг Димић, *Србија у Југославији*. Нови Сад: САНУ Огранак у Новом Саду, „Беседа“ издавачка установа православне Епархије бачке, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2001.
- Јагодић, Милош. *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*. Београд: Историјски институт, 2004.
- Јагодић, Милош. „Насељавање Топличког округа 1878–1879“. *Годишњак за друштвену историју* 1/2000, 52–57.
- Јагодић, Милош. *Нови крајеви Србије (1912–1915)*. Београд: Филозофски факултет, 2013.
- Јагодић, Милош. „Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910“. *Историјски часопис* 57/2008, 343–353.
- Јагодић, Милош. „Планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији (1878–1885)“. *Историјски часопис* 60/2011, 453–460.
- Јагодић, Милош. *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*. Београд: Evoluta: 2016.
- Јагодић, Милош. „Српске чете у Македонији 1897–1901“. *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне)*. Зборник радова. Ниш: Филозофски факултет Универзитет у Нишу, 2012, 111–130.
- Јагодић, Милош. *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.
- Jagodić, Miloš. „The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878“. *Balkanologie* 2–2/1998, 99–122.
- Јагодић, Милош. „Упади Албанаца у Србију 1879. године“. *Историјски часопис* 51/2004, 87–107.
- Jagodić, Miloš. „Failed Conspiracy: Organisation and Preparation of the Serbian Uprising against Ottoman Rule in 1840-1841“. *Limes plus* 3/2015, 39–62.
- Janjetović, Zoran. *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Београд: INIS, 2005.
- Janjetović, Zoran. „Pitanje zaštite nacionalnih manjina u Kraljevini SHS na Konferenciji mira u Parizu 1919–1920“. *Istorija XX veka* 2/2000, 31–43.
- Јовановић, Владан. *Вардарска бановина 1929–1941*. Београд: ИНИС, 2011.
- Јовановић Владан. „Жандармерија Краљевине СХС у новоослобођеним крајевима 1918–1929“. *Војноисторијски гласник* 1–2/2002, 37–54.
- Јовановић, Владан. „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine. Između stihije i državne akcije“. *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*. Београд: INIS, 2007, 79–99.
- Јовановић, Владан. *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*. Београд: INIS, 2002.
- Јовановић, Владан. „Токони и исход међуратне колонизације Македоније, Косова и Метохије“. *Tokovi istorije* 3/2006, 25–44.
- Јовановић, Надежда. *Борба КПЈ у Србији за стварање Народног фронта 1935–1939. године*. Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1990.
- Јовановић, Nadežda. „Prilog proučavanju odjeka atentata u Narodnoj skupštini 20. juna 1928“. *Časopis za suvremenu povijest* 1/1970, 61–76.
- Јовановић, Слободан. *Влада Милана Обреновића*. Књ. 2. Београд: Просвета, 2005.

- Јовићевић, Павле и Мита Миљковић. *Борба пећких комуниста између два рата (1918–1941)*. Пећ: Општински одбор СУБНОР, 1981.
- Јовићевић, Павле. „Народноослободилачки одбори на Косову и Метохији и одједи II заседања АВНОЈ-а“. *Војноисторијски гласник* 6/1963, 110–114.
- Јовић, Саво Б. *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанства о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*. Београд: Православна реч, 2012.
- Јоксимовић, Секула. „Ослобођење Косова (октобар–новембар 1944)“. *Војноисторијски гласник* 1/1975, 67–107.
- Калвокореџи, Питер и Гај Винт. *Totalni rat*. Београд: Рад, 1987.
- Калеши, Насан. „Поџеси социјалистичке штампе у Отоманском Царству“. *Поџеси социјалистичке штампе на Балкану: међународни научни скуп посвећен стогодишњици изласка „Раденика“*. Београд: Југословенски институт за новинарство, Институт за историју радничког покрета Србије, 1974.
- Кандић, Љубица. „Директивна упутства о организацији и задацима НОО на територији Македоније до оснивања АСНОМ-а 1944. године“. *Анали Правног факултета у Београду* 5–6/1974, 697–706.
- Карахасан, Мустафа. „Турската народност како субјект во класно-националната политика на КПМ“. *Основањето и развојот на Комунистичката партија на Македонија*, 475–487.
- Катарџиев, Иван. *КПЈ во Македонија до Обзнаната*. Скопје: Култура, 1961.
- Катарџиев, Иван. „Прилог питању настанка и развика комунистичког покрета у Македонији и активност КПЈ у периоду од 1919. до 1920. године“. *Историја радничког покрета. Зборник радова*, књ. 5. Београд: Институт за истражување радничког покрета, 1968, 7–157.
- Клог, Ричард. *Историја Грчке новог доба*, превео с енглеског Небојша Порчић. Београд: Слио, 2002.
- Ковачевић, Бранислав. *Комунистичка партија Црне Горе 1945–1952. године*. Титоград: НИО „Универзитетска ријеч“, 1986.
- Кодра, Масар. „Комунистичката партија на Македонија и народностите (1919–1945)“. *Основањето и развојот на Комунистичката партија на Македонија. Материјали од Научниот собир одржан на 1, 2 и 3 ноември 1979 година*, I–II. Скопје: Комунист, 1980), II/983–1010.
- Коматина, Милорад. *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*. Београд: Службени лист СРЈ, 1995.
- *Kosovo: prošlost i sadašnjost*. Београд: Међународна политика, 1989.
- *Kosovo и Метохија у српској историји*. Београд: СКЗ, 1989.
- *Kosovska Mitrovica и околина*. Приштина: Институт за историју Косова; Београд: Институт за савремену историју; Kosovska Mitrovica: Odbor за издавање монографија, 1979.
- Коџовић, Боголjub. *Žrtve Drugog svetskog rata у Jugoslaviji*. London: Veritas Foundation Press, 1985.
- *Kosovo и Метохија 1943–1963*. Приштина: Скупштина Аутономне Покрајине Косова и Метохије, 1963.
- Крџман, Богдан. *Hitlerov „Plan 25“ против Југославије. Југославија у свијетлу „nürnbergskih dokumenata“*. Загреб: НИР, 1953.
- Кркељић, Бранко Ј. „Комунисти у општинским изборима у пећском срезу 1936“. *Историјски записи* 1991/3–4, 203–207.
- Крстић, Ђорџо. *Колонизација у Јужној Србији*. Сарајево: [б. и.], 1928.
- Lazitch, Branko and Milorad M. Drachkovitch. *Biographical Dictionary of the Comintern. New, Revised, and Expanded Edition*. Stanford: The Hoover Institution Press, 1986.
- Лакић, Зоран. „Положај Косова и Метохије у саставу Југославије“. *Косово и Метохија: прошлост, садашњост, будућност. Зборник радова са међународног научног скупа одр-*

- жаног у Београду 16–18. марта 2006. године, уредник академик Коста Михаиловић. Београд: САНУ, 2007, 107–116.
- Лекић, Богдан. *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948. године*. Београд: Архив Србије, 1997.
  - Лукач, Душан. *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918–1941*. Београд: ISI; NIP Export-press, 1972.
  - Лукач, Душан. „Српска социјална демократија и национално питање“. *Развој социјалистичке мисли у Србији до 1919. године*, научни скуп. Београд: САНУ, 1970, 2–43.
  - Лукач, Душан. *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, I–III. Београд: Војноиздавачки завод; Balkanološki institut SANU; Prosveta; RAD; Partizanska knjiga, 1982–1987.
  - Љушић, Радош. *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*. Београд: Белетра, 2004.
  - Љушић, Радош. *Српска државност 19. века*. Београд: СКЗ, 2008.
  - Мадих, Милорад и Душан Јончић. *Двадесетпета српска бригада*. Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1989.
  - Medenica, Gojko. *Kosovsko-metohijski proleterii. Prva kosovsko-metohijska narodnooslobodilačka udarna brigada*. Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1986.
  - Микић, Ђорђе. „Албанци и Србија у балканским ратовима 1912–1913. године“. *Историјски гласник* 1–2/1985, 55–80.
  - Миленковић, Предраг. *Седамнаеста српска НОУ бригада*. Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1989.
  - Миликовић, Драги. *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918–1924*. Приштина: Институт за српску културу; Лепосавић/Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2005.
  - Милковић, Милутин. *Прва косовско-метохијска бригада*. Београд: ВИНЦ, 1991.
  - Milovanović, Nikola. *Vojni puč i 27. mart 1941*. Београд: Prosveta, 1981.
  - Milosavljević, Petar. „О броју комунистичких посланика изабраних у Уставотворну скупштину 28. XI 1920“. *Jugoslovenski istorijski časopis* 4/1964, 19–36.
  - Milošević, Miladin. „Uspostavljanje međudržavne granice između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Albanije posle I svetskog rata (1919–1926)“. *Vojnoistorijski glasnik* 3/1990, 101–142.
  - Milošević, Slobodan D. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. године*. Београд: ИРО Народна књига – Институт за савремену историју, 1981.
  - Миљовски, Кирил. *Македонското прашање во националната програма на КМЈ (1919–1937)*. Скопје: Култура, 1962.
  - Митровић, Андреј. *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*. Подгорица: ЦИД, 1998.<sup>2</sup>
  - Митровић, Андреј. *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*. Београд: Завод за уџбенике 2011.
  - Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: СКЗ, 1984.
  - Митровић, Андреј. „Стварање немачке окупационе зоне и Аустро-угарске окупационе управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916)“. *Историјски гласник* 1–2/1977, 7–37.
  - Митровски, Боро. *Петнаести (македонски) ударни корпус НОВЈ*. Београд: Војноиздавачки завод, 1983.
  - Mitrovski, Boro i drugi. *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*. Београд: Међународна политика, 1971.
  - Михајловски Грујица, Кирил. *Трећа македонска НОУ бригада*. Београд: Војноиздавачки завод, 1976.
  - Мишић, Саша. *Албанија: пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924–1927*. Београд: Службени гласник, 2009.
  - Мјеку, Муhamet. *Lufta e Drenicës dhe Shaban Polluzha*. Prishtinë: Dielli, 1991.



- *Насеља и порекло становништва*, књ. 12. Уредио Јован Цвијић. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1922.
- Недељковић, Славиша. „Политичке прилике на Косову и Метохији (1895–1905). У вртлогу анархије и безвлашћа“. *Српске студије* 1/2010, 195–215.
- Недок, Александра. „Велимир Јојић“. *Српски биографски речник*, 4, И–Ка. Нови Сад: Матица српска, 2009, 695–696.
- Nenezić, Dragan S. *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*. Београд: Војноисторијски институт Војске Југославије, 1999.
- Николић, Живојин. *22. српска дивизија*. Београд: Народна књига, 1972.<sup>2</sup>
- Николић, Коста. *Бољшевизација КПЈ 1919–1929. Историјске последице*. Београд: ИСИ, 1994.
- Николић, Коста. *Комунисти у Краљевини Југославији. Од социјал–демократије до сталинизма 1919–1941*. Горњи Милановац: Лио; Београд: Центар за савремену историју Југоисточне Европе, 2000.
- Nikolić, Miodrag. *Revolucionarni radnički pokret na Kosovu i Metohiji 1895–1922*. Приштина: Историјска комисија Обласног комитета Saveza komunista Србије за Kosovo и Метохију, 1962.
- Nikolić, Miroslav. „О изборној активности Комунистичке партије Југославије у Србији у legalном периоду“. *Други конгрес КПЈ. Материјали са симпозијума одржаног 22. и 23. VI 1970. поводом 50-годишњице Другог (Вуковарског) конгреса КПЈ 1920*. Славонски брод: Историјски институт Славоније; Београд: Заједница институција за изучавање новije историје народа и народности Југославије, 1972, 309–330.
- Николић, Мирослав. „Резултати КПЈ на општинским изборима одржаним 22. августа 1920. године у Србији, Македонији и делу Црне Горе“. *Комунистичке општине у Србији*. Ниш: Универзитет у Нишу, 1980, 105–126.
- Никчевић, Војислав. *Пета косовско-метохијска бригада*. Београд: ВИНЦ, 1989.
- Obradović, Milovan. „Poljoprivreda Kosova 1944–1953. godine“. *Kosova – Kosovo* 16/1987, 249–313.
- Obradović, Milovan. *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)*. Приштина: Институт за историју Kosova, 1981.
- Obradović, Milovan. „Revizija agrarne reforme na Kosovu“. *Kosova – Kosovo* 3/1974, 367–412.
- Obradović, Milovan. „Stav КПЈ према аграрном и сељачком питању на Kosovu 1918–1941. године“. *Acta historic-oeconomica Jugoslaviae* 7/1980, 225–239.
- Опачић, Петар. *Србија, Солунски фронт и уједињење 1918*. Београд: Књижевне новине, 1990.
- *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, друго преправљено и допуњено издање, I–II. Београд: Војноисторијски институт, 1965.
- Павловић, Благоје. *Албанизација Косова и Метохије*. Београд: Европско слово, 1996).
- Павловић, Момчило и Божица Младеновић. *Коста Миловановић Пећанац 1879–1944. Биографија*. Београд: ИСИ, 2003.
- Павловић, Момчило. *За Тита или за краља. Избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945*. Београд: ИСИ, 2007.
- Pavlović, Momčilo. „Srbi na kraju Другог светског рата“. *Istorija 20. veka* 1–2/1993, 155–163.
- Пајовић, Љубивоје и други. *Сремски фронт 1944–1945*. Београд: БИГЗ, 1979.
- Pearson, Owen. *Albania in the Twentieth Century: A History*, I–III. London: I.B.Tauris, 2006.
- Perović, Latinka. *Od centralizma do federalizma. КПЈ и nacionalном питању*. Zagreb: Globus, 1984.
- Пејин, Јован. *Страдање Срба у Метохији 1941–1944*. Београд: Архив Србије, 1994.
- Пејовић, Ђоко. „Аграрна политика црногорске владе у крајевима ослобођеним у балканским ратовима 1912. године“. *Историјски записи* 1–2/1955, 219–220.
- Петковски, Дане и Владо Стрезоски. *Борбена дејства у западној Македонији 1941–1944*. Београд: Војноиздавачки завод, 1983.

- Petranović, Branko. *AVNOJ – revolucionarna smena vlasti 1942–1945*. Beograd: Izdavačko preduzeće Nolit, 1976.
- Petranović, Branko. *Balkanska federacija 1943–1948*. Šabac: IKP Zaslun, 1991.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III*. Beograd: Nolit, 1988.
- Petranović, Branko. *Istoriografija i revolucija*. Beograd: Prosveta, 1984.
- Петрановић, Бранко. *Југославија на размеђу (1945–1950)*. Подгорица: ЦАНУ, 1998.
- Петрановић, Бранко. *Југословенско искуство српске националне интеграције*. Београд: Службени лист СРЈ, 1993.
- Petranović, Branko. *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*. Beograd: ISI, 1969.
- Petranović, Branko. *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1964.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: VINC, 1992.
- Petrović, Dragoljub S. *Konstituisanje federalne Srbije*. Beograd: Nova knjiga, 1988.
- Петровић, Миливоје. *Топлички устанак*. Београд: Војно дело, 1959.
- Пешић, Десанка. *Југословенски комунисти и национално питање (1919–1935)*. Београд: Издавачка радна организација „Рад“, 1983.
- Пиљевић, Ђорђе О. „Саветовање Политбироа ЦК КПЈ на Вису и стварање КП Србије“. *Оснивачки конгрес Комунистичке Партије Србије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Нови Сад: Историјски институт Војводине; Приштина: Историјски институт Косова, 1988, 41–44.
- Pirraku, Muhamet. *Kalvari i shqiptarësisë së Kosovës: Tivari 1945*. Prishtinë: Lidhja e historianëve e Kosovës „Ali Hadri“, 2005.
- Pirraku, Muhamet. „Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1914–1941)“. *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–4/1978, 356–370.
- Popović, Vasilj. *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1965<sup>2</sup>.
- Попов, Чедомир. *Велика Србија: стварност и мит*. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана, 2007.<sup>3</sup>
- Попов, Чедомир. *Грађанска Европа (1770–1914), I–III*. Београд: Завод за уџбенике, 2010. Том III: Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914).
- Попов, Чедомир. *Од Версаја до Данцига*, друго издање. Београд: Службени лист СРЈ, 2005.
- Поповић, Јанићије. *Косово у ропству под Бугарима од XI 1915. до X 1918. године*. Лесковац: Штампарија Ж. Д. Обреновића, 1921.
- Поповић, Никола М. *Димитрије Туцовић. Његов живот и рад*. Београд: Издавачка књижара „Скерлић“, 1934.
- Поповић–Обрадовић, Олга. *Парламентаризам у Србији 1903–1914*. Београд: Службени лист СРЈ, 1998.
- Пржић, Илија. *Заштита мањина*. Београд: Југословенско удружење за међународно право, 1933.
- Pushkolli, Fehmi. *Zenel Hajdini*. Prishtinë: Rilindja, 1982.
- Puškoli, Fehmi. *Revolucionarni sindikalni pokret i savez sindikata Kosova 1919–1975*. Priština: Zavod za istoriju Kosova, 1977.
- Пушколи, Фехми. „Формирање и делатност Албанског националног комитета Косова и Метохије“. *Оснивачки конгрес Комунистичке Партије Србије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Нови Сад: Историјски институт Војводине; Приштина: Историјски институт Косова, 1988, 219–223.
- Радић, Радмила. *Држава и верске заједнице 1945–1970, I–II*. Београд: ИНИС, 2002.
- Радовановић, Милован. *Косово и Метохија. Антропогеографске, историјскогеографске, демографске и геополитичке основе*. Београд: Службени гласник, 2008.

- Радојевић, Мира и Љубодраг Димић. *Србија у Великом рату 1914–1918. Кратка историја*. Београд: СКЗ – Београдски форум за свет равноправних, 2014.
- Radojević, Mira. „О federalizaciji Jugoslavije 1945. godine“. *Dijalog povjesničara – istoričara*, br. 8. Priredili Naha-Georg Fleck i Igor Graovac. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2004, 203–218.
- Радојевић, Мира. *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941. Први том: Од југословенске идеје до југословенске државе*. Београд: СКЗ, 2019.
- Радојевић, Мира. *Удружена опозиција 1935–1939*. Београд: ИНИС, 1994.
- Radojević, Mira. „Udružena opozicija i komunisti“. *Istorija 20. veka* 1–2/1990, 39–58.
- Rajović, Radošin. *Autonomija Kosova. Istorijsko-pravna studija*. Београд: Економика, 1985.
- Ракочевих, Новица. *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*. Подгорица: ИТП „Унирекс“, 1997.
- Растовић, Александар. *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912*. Београд: Завод за уџбенике, 2015.
- Ратковић, Борислав, Митар Ђуришић и Саво Скоко. *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912–1913*. Београд: БИГЗ, 1972<sup>2</sup>.
- Rahimi, Šukri. „Albanci u borbi za nacionalnu emancipaciju posle mladoturske revolucije“. *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2/1970, 71–88.
- Rahimi, Šukri. „Verska podeljenost i razvoj nacionalne svesti kod Albanaca u drugoj polovini XIX veka“. *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–4/1978, 298–310.
- Rahimi, Shukri. „Marrëveshjet e qeverisë serbe me Esat Pashe-Toptanin gjatë viteve 1914–1915“. *Gjurmime Albanologjike* VI/1976, 117–143.
- Redžić, Enver. *Austromarksizam i jugoslavensko pitanje*. Београд: Народна knjiga – Institut za savremenu istoriju, 1977.
- Ристовић, Милан. *На прагу Хладног рата. Југославија у грађански рат у Грчкој (1945–1949)*. Београд: Филозофски факултет, 2016.
- Самарџић, Момир. „Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године. Корени и план“. *Историјски часопис* 51/2004, 109–127.
- Самарџић, Радован и други. *Косово и Метохија у српској историји*. Београд: СКЗ, 1989.
- Skendi, Stavro. *The Albanian National Awakening 1878–1912*. Princeton: Princeton University Press, 1967.
- Славковић, Божица. „Дезертирање Албанаца из Југословенске армије након ослобођења Косова и Метохије (1944. и 1945)“. *Војноисторијски гласник* 1/2011, 92–113.
- Смирнова, Нина Димитриевна. *История Албании в XX веке*. Москва: Российская академия наук, 2003.
- *Србија и Албанци у XIX и почетком XX века*. Циклус предавања 10–25. новембар 1987. Уредник Владимир Стојанчевић. Београд: САНУ, 1990.
- *Срби и Албанци у XX веку*. Циклус предавања 7–10. мај 1990. Уредник Андреј Митровић. Београд: САНУ, 1991.
- Stavretović, Đorđe. „KPJ u Prizrenu 1919–1941. godine“. *Kosova – Kosovo* 11/1982, 31–46.
- Stanković, Bogomir. *Kosovsko potporavlje u revoluciji 1941–1945*. Niš: Prosveta, 1975.
- Станковић, Ђорђе Ђ. „Административна подела Краљевине СХС“. *Историјски гласник* 1–2/1981, 33–46.
- Станковић, Ђорђе. *Изазов нове историје, I–II*. Београд: „Војска“, 1992–1994.
- Stipetić, Vladimir. „Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945–1948“. *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*, 5/1954.
- Стојановић, Дубравка. *Искушавање начела. Српска социјалдемократска партија и ратни циљеви Србије 1912–1918*. Београд: Timit book, 1994.
- Стојанчевић, Владимир. *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима у XIX веку (1804–1878)*. Београд: САНУ, 1994.

- Стојанчевић, Владимир. *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године*. Лесковац: Народни музеј, 1988.
- Stojiljković, Miroslav. *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*. Beograd: ISI, 1989.
- Stojkov, Todor. *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*. Beograd: Prosveta, 1969.
- Strugar, Vlado. *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije*. Beograd: Izdavačko preduzeće „RAD“, 1965.
- Strugar, Vlado. *Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda*. Beograd: Izdavačko preduzeće „Rad“, 1956.
- Stuli, Bernard. *Albansko pitanje (1875–1882)*. Zagreb: Rad JAZU, 1959.
- Subotić, Dragan. *Srpski socijalisti i nacionalno pitanje*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1990.
- Shaw, Stanford J., Ezel K. Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I–II. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Тадић, Љубомир. *О „великосрпском хегемонизму“*. Београд: Стручна књига, Политика, 1992.
- Таипи, Таип. *Albanci na Sremskom frontu. Četvrta (sedma) albanska udarna brigada NOV i PO Makedonije*. Beograd: Narodna armija, 1981.
- Тасић, Дмитар. „Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953“, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011.
- Тасић, Дмитар. *Рат после рата. Војска краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*. Београд: Утопија; Институт за стратегијска истраживања, 2008.
- *Terrori i Serbisë pushtuse tbi shqiptarët 1844–1999*. Prishtinë: Arkivi Shtetëror i Kosoves, 2013.
- Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, I–II. Beograd: „Narodna knjiga“, Titograd: „Pobjeda“, Ljubljana: „Partizanska knjiga“, 1982–1983.
- Terzić, Milan. „Misija Vladimira Velebita u Egiptu decembra 1943. (Prilog pitanju međunarodnog priznanja Jugoslavije)“. *Vojnoistorijski glasnik* 1–3/1992, 161–181.
- Todorovski, Mile. „KPJ u Makedoniji na opštinskim i parlamentarnim izborima 1920. godine“. *Drugi kongres KPJ. Materijali sa simpozijuma održanog 22. i 23. VI 1970. povodom 50-godišnjice Drugog (Vukovarskog) kongresa KPJ 1920*. Slavonski brod: Historijski institut Slavonije; Beograd: Zajednica institucija za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, 1972, 367–380.
- Толева, Теодора. *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације, 1896–1908*. Са бугарског превео Горан Игић. Београд: Филип Вишњић – Институт за европске студије, 2016.
- Томац, Петар. *Први светски рат 1914–1918*. Београд: Војноиздавачки завод, 1973.
- Трипковић, Ђоко. *Српска ратна драма 1915–1916*. Београд: ИСИ, 2001.
- Трифуноски, Јован. *Полог: антропогеографска проучавања*. Београд: САНУ, 1976.
- Tylor, Alan J. P. *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1914*. Oxford: Oxford University Press, 1954).
- Урошевић, Атанасије. *Косово*. Београд: Научно дело, 1965.
- *Fašističke i profašističke organizacije i banditizam u Jugoslaviji*. Beograd: [s. n.], 1953.
- Фиданова, Славка. „КПЈ во Македонија во времето од 1929 година до Априлската војна“. *Основањето и развојот на Комунистичката партија на Македонија*. Материјали од Научниот собир одржан на 1, 2 и 3 ноември 1979 година, I–II. Скопје: ООЗТ Комунист – Скопје, 1980), 93–134.
- Fischer, Bernd J. *Albania at War 1939–1945*. London: C. Hurst & Co, 1999.
- *Fjalor Enciklopedik i viktimave të terrorit komunist*, tom I (A–Ç). Tiranë: instituti i studimit të krimeve dhe pasojave të komunizmit, 2012.

- Folić, Milutin. „Акције студената Kosova за права albanskog naroda u periodu 1937–1941. godine“. *Kosova – Kosovo* 8/1979, 45–59.
- Фолик, Милутин. „Весникот ‘Социјалистичка зора’ и врските на КПЈ во Македонија и на КПЈ на Косово и Метохија 1919–1920“. *Основањето и развојот на Комунистичката партија на Македонија. Материјали од Научниот собир одржан на 1, 2 и 3 ноември 1979 година*, I–II. Скопје: Комунист, 1980, I/353–373.
- Фолић, Милутин. „Комунисти Косова и Метохије на општинским изборима 1936. године“. *Историјски записи* 1991/3–4, 137–149.
- Фолић, Милутин. *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941*. Приштина: Јединство, 1987.
- Фолић, Милутин. „Консолидација Комунистичке партије Југославије на Косову у периоду 1937–1941. године“. *Токови револуције* 6/1971, 3–25.
- Фолић, Милутин. „Косово и Метохија у односима ослободилачких покрета Југославије и Албаније 1941–1945“. *Југословенска држава 1918–1988. Зборник радова са научног скупа*. Београд: ИСИ, 1999, 689–701.
- Фолић, Милутин. „КПЈ на Косову у општинским и парламентарним изборима 1920. године“. *Комунистичке општине у Србији*. Ниш: Универзитет у Нишу, 1980, 219–235.
- Folić, Milutin. „Metohijski narodnooslobodilački partizanski odred“. *Vojnoistorijski glasnik* 2/1969, 213–230.
- Folić, Milutin. „Obnavljanje i delatnost Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu 1930–1941“. *Kosova – Kosovo* 11/1982, 3–21.
- Folić, Milutin. „Pojava frakcije i očuvanje jedinstva KPJ na Kosovu u periodu 1937–1940. godine“. *Kosova – Kosovo* 2/1973, 227–244.
- Folić, Milutin. „Pripreme za oružani ustanak, formiranje i uloga pozadinskih partizanskih jedinica na Kosovu“. *Kosova – Kosovo* 9–10/1981, 49–70.
- Folić, Milutin. „Revolucionarni rad Miladina Popovića“. *Časopis za suvremenu povijest* 3/1985, 56–89.
- Фотић, Милан А. *Изгубљени пут. Правно-политичка и идеолошка расправа*. Београд: А. Ж. Јелић, 2001.
- Фундић, Душан. *Аустроугарска и настанак Албаније (1896–1914)*. Београд: Балканолошки институт САНУ; Издавачко предузеће Клио, 2021.
- Хадри, Али. „Комунистичка партија Југославије на Косову и Метохији до Априлског рата 1941. године“. *Токови револуције. Зборник историјски радова Института за историју радничког покрета Србије*, 5. Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1970, 359–409.
- Hadri, Ali. *Narodnooslobodilački odbori na Kosovu (1941–1945)*. Priština: Zavod za istoriju Kosova, 1975.
- Хадри, Али. *Народноослободилачки покрет на Косову 1941–1945*. Београд: Завод за историју Косова у Приштини, 1973.
- Hadri, Ali. „Politika Narodnog fronta i aprilski odbrambeni rat 1941. godine na Kosovu i Metohiji“. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini* 1–2/1968, 423–446.
- Hadri, Ali. „Stvaranje komunističke partije Albanije“. *Prilozi za istoriju socijalizma* 3/1966, 33–79.
- Nakif, Bajrami. *Aradha partizane „Bajram Curri“*. Prishtinë: Rilindja, 1985.
- Hasani, Sinan. *Kosovo – istine i zablude*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1986.
- Hibbert, Reginald. *Albania's National Liberation Struggle. The Bitter Victory*. London: Pinter Publishers, 1991.
- *Historia e Partisë së punës të Shqipërisë*, botimi i dytë. Tiranë: Shtëpia botuese „8 nëntori“, 1981.
- Hoptner, Jacob V. *Jugoslavija u krizi 1934–1941*. Rijeka: „Otokar Keršovani“, 1972.
- Horvat, Branko. *Kosovsko pitanje*. Zagreb: Globus, 1989.
- Храбак, Богумил. *Арбанашке студије*, I–V. Београд: Архивар, 2005–2007.

- Храбак, Богумил. *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*. Врање: Народни музеј, 1988.
- Храбак, Богумил. „Арбанашки устанци“. *Врањски гласник* 11/1975, 320–341.
- Храбак, Богумил. *Призренска арбанашка лига 1878–1881*. Београд: Графомарк, 1998.
- Храбак, Богумил. „Реокупација области српске и црногорске државе с арбанашком већином становништва у јесен 1918. године и држање Арбанаса према успостављеној власти“. *Gjurmime albanologjike* 1/1969, 254–297.
- Храбак, Богумил. *Цетијет. Организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака 1919–1928*. Београд: [б. и.], 2003.
- Светковић, Славољуб. *Идејне борбе и КПЈ 1919–1928*. Београд: ISI, 1985.
- Цвијић, Јован. *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*. Београд: Завод за издавање уџбеника, 1966.
- Цвијић, Јован. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*. Београд: САНУ, 1996.
- *Цвијићева књига*. Београд: СКЗ, 1927.
- Церовић, Вуксан. *Косово. Контрареволуција која тече*. Београд: Нова књига, 1989.
- Чубриловић, Васо. *Историја политичке мисли у Србији XIX века*. Београд: Народна књига, 1982.<sup>2</sup>
- Ћулиновић, Фердо. *Jugoslavija između dva rata, I–II*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1961.
- Ћулиновић, Фердо. *Окупаторска подјела Југославије*. Београд: Војноиздавачки завод, 1970.
- Dželetović Ivanov, Pavle. *21. SS-divizija Skenderbeg*. Београд: Nova knjiga, 1987.
- Целетовић Иванов, Павле. *Балистички покрет 1939–1952. Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*. Београд: Архив Србије, 2000.
- Šalov, Mate. *Četvrta dalmatinska (splitska) brigada*. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1980.
- Шешум, Урош С. *Србија и Стара Србија (1804–1838)*. Београд: Филозофски факултет, 2017.
- Шешум, Урош. „Српска четничка организација у Старој Србији 1903–1908. Теренска организација“. *Српске студије* 2/2011, 239–258.
- *Školstvo u FNR Jugoslaviji od školske 1945–1946. do 1950–51. godine*. Београд: Savet za nauku i kulturu Vlade FNRJ.

## БИОГРАФИЈА

Душан Бојковић рођен је 27. марта 1987. године у Смедеревској Паланци. Основну школу и гимназију похађао је у Великој Плани. Студије историје уписао је 2006. на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Дипломирао је на Катедри за историју Југославије 13. јула 2011. одбранивши дипломски рад „Милован Ђилас о националном и државном питању Црне Горе“. На истој Катедри одбранио је 9. јула 2012. мастер рад „КПЈ и национално питање 1935–1941“. Од 2017. ради у Архиву Југославије. Служи се енглеским језиком.

**Изјава о ауторству**

Име и презиме аутора Душан Бојковић

Број индекса 5i12-2

**Изјављујем**

да је докторска дисертација под насловом

Комунистичка партија Југославије и албанско питање у Југославији 1919–1946.

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

**Потпис аутора**

У Београду, 30. септембар 2021.

\_\_\_\_\_



**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Душан Бојковић

Број индекса 5i12-2

Студијски програм Историја

Наслов рада Комунистичка партија Југославије и албанско питање у Југославији 1919–1946.

Ментор Проф. др Мира Радојевић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

**Потпис аутора**

У Београду, 30. септембар 2021.

---

### Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Комунистичка партија Југославије и албанско питање у Југославији 1919–1946.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

**Потпис аутора**

У Београду, 30. септембар 2021.

---

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.